

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Юрія ФЕДЬКОВИЧА

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей

Том 8

Чернівці Зелена Буковина 2005

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

3451.

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей

Том 8

На пошану
професора Василя Ботушанського

ББК 63.3 (4 укр)

П-35

П-35 **Питання історії України: Збірник наукових статей.** — Чернівці: Зелена Буковина, 2005. — Т.8. — 324 с.

ISBN 966-8410-59-7

Збірник наукових праць зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання із спеціальностей "Історичні науки". — (Див.: Бюлетень ВАК України. — 1999. — №6).

Рецензенти: д.і.н., проф. Алексієвець М.М.,
д.і.н., проф. Задорожний В.Є.,
д.і.н., проф. Юрій М.Ф.

Редколегія: д.і.н., проф. Баженов Л.В.,
д.і.н., проф. Ботушанський В.М. (наук. редактор),
д.і.н., проф. Брицький П.П.,
д.і.н., проф. Даниленко В.М.,
д.і.н., проф. Добржанський О.В. (заст. наук. редактора),
д.і.н., проф. Кожолянко Г.К.,
д.і.н., проф. Макар Ю.І.,
д.і.н., проф. Марусик Т.В.

*Друкується за ухвалою вченої ради Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича*

У пропонованому збірнику, присвяченому 70-річному ювілею проф. В.М. Ботушанського, вміщено статті з багатьох питань української історії: становища селянства, історії козацтва, церкви, студентства, національного відродження, I світової війни і революції 1917-1920 рр., західноукраїнських земель у 1919-1939 рр., післявоєнної відбудови і радянзації західних областей. Вміщено ряд статей з буковинознавства, джерелознавства та історіографії, допоміжних історичних дисциплін.

Для науковців, вчителів, викладачів, студентів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

The given collection, dedicated to 70-th anniversary of Prof. V. M. Botushans'kyi, contains the articles in the Ukrainian history: peasants' life, the history of cozaks, church, students, national renaissance, World War I and the revolution of 1917-1920. Western Ukrainian lands in 1919-1939, postwar reconstruction and sovietization of western regions.

It also contains some articles in Bucovina studies, source studies, historiography and special historic subjects.

The book is presupposed for scientists, teachers, assistant, students, country studies learners and for all those who are interested in home history.

ББК 63.3 (4 укр)

*Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до друку й статті тих авторів,
погляди яких не в усьому поділяє*

ISBN 966-8410-59-7

© Кафедра історії України
Чернівецького національного університету, 2005
© Зелена Буковина, 2005

З М І С Т

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

НАШ ЮВІЛЯР

Баженов Лев (Кам'янець-Подільський). Василь Ботушанський — відомий історик України, буковинознавець	10
Добржанський Олександр (Чернівці). Слово про Учителя	22
Макар Юрій (Чернівці). Життя в науці	29
Ганна Скорейко, Галина Мельничук (упорядники) (Чернівці). Індекс друкованих праць професора Василя Ботушанського	32
Публікації про ювіляра та його праці	42
Участь у наукових конференціях	43
Список дисертацій, захищених під керівництвом професора Василя Ботушанського	46

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Филипчук Олександр (Чернівці). До питання перебування Андроніка I Комніна на Русі в концепції узурпації імператорської влади у Візантії	47
Яценюк Тадей (Чернівці). Молдавський напрям діяльності Дмитра Вишневецького	52
Демочко Віктор, Скорейко Ганна (Чернівці). Релігійна політика Богдана Хмельницького та його уряду (1648-1657 рр.)	57
Яценюк Галина (Чернівці). Городовики та запорожці: проблеми політичних взаємин в козацькому середовищі першої української політичної еміграції	61
Демочко Віктор (Чернівці), Коцур Анатолій (Київ). Православна церква України в умовах самодержавної уніфікації (перша половина XIX ст.)	65
Баженова Стефанія (Кам'янець-Подільський). Історія України в „селянських повістях” Ю.І.Крашевського	69
Гурак Ігор (Івано-Франківськ). Український радикальний рух та студентство у II половині 70-х рр. XIX ст.	75
Гуйванюк Микола (Чернівці). Іван Сандуляк — визначна постать національного руху галицьких українців кінця XIX — початку XX ст.	81
Кураєв Олексій (Київ). Питання української революції в політичній стратегії Центральних держав у період переходу до затяжної війни (вересень-жовтень 1914 р.)	85
Патер Іван (Львів). Союз визволення України і Румунія	88
Лозовий Віталій (Кам'янець-Подільський). Створення селянських органів влади в Україні після Лютневої революції (1917 р.)	95
Кучеров Г. (Кам'янець-Подільський). Сільські “Просвіти” Правобережної України у становленні й розвитку театрального мистецтва (1917-1918 рр.)	99
Сацький Павло (Київ). Значення мирної конференції у Брест-Литовську для здобуття Україною статусу суб'єкта міжнародних відносин	104
Шарпатий Василь (Київ). Створення та діяльність Народного комісаріату соціального забезпечення УСРР (1919-1922 рр.)	109
Герегова Світлана (Чернівці). Яків Чепіга — “народний вчитель” і громадський діяч (До 130-річчя від дня народження)	118
Дутчак Парасковія (Чернівці). Формування української еліти в Другій Речі Посполитій крізь призму національного жіночого руху	123
Тетеуца Віта (Чернівці). Громадсько-політичні організації українців Холмщини та Підляшшя у боротьбі за свої конституційні права в період Другої Речі Посполитої	129
Шевчук Ганна (Львів). Товариство „Сільський господар” як організатор громадської агрономії в краї у міжвоєнний період	137
Брицький Петро, Юрійчук Євгенія (Чернівці). Українці на становищі національних меншин у Польщі, Румунії та Чехословаччині у міжвоєнний період	143

Зуляк Іван (Тернопіль). Функціонування “Просвітянського театру” в міжвоєнний період	155
Вишиванюк Олексій (Коломия). Конфесійні аспекти етнотрансформаційних процесів в Україні у перші повоєнні роки (1944-1953)	160
Мудеревич Віктор (Чернівці). Особливості культурно-масової та виховної роботи в професійно-технічних закладах західних областей України (1945-1955 рр.)	163
Андрухів Ігор (Івано-Франківськ). Політика стримуючих заходів радянської влади проти РПЦ в першій половині 60-х років ХХ ст. та її наслідки на теренах Івано-Франківської області	167
Фостій Іван (Чернівці). Роль Леоніда Брежнєва у зміцненні тоталітарного режиму в західних областях України	170
Офіцинський Роман (Ужгород). Соціально-економічна криза в Україні 1992-1993 рр.: передумови, причини, привід	175
Кабачинський Микола (Хмельницький). Прикордонні операції як засіб посилення охорони державного кордону в 1991-2003 роках	178
Мельничук Галина (Чернівці). Нейтральні країни у світових військово-політичних інтеграційних процесах (на прикладі України й Молдови)	184
Стрельчук Наталія (Чернівці). Українсько-македонські міждержавні відносини (90-ті роки ХХ — початок ХХІ ст.)	187

ІСТОРІЯ БУКОВИНИ

Ботушанський Василь, Марусик Тамара (Чернівці). Чернівецький університет (До 130-річчя заснування)	193
Возний Ігор (Чернівці). Типологічна класифікація городищ Х-XIV ст. межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра	207
Сандуляк Іван (Чернівці). Туризм на Буковині: історичні аспекти зародження	213
Зибачинський Ігор (Чернівці). Церковнопарафіяльні школи Північної Бессарабії другої половини ХІХ — початку ХХ ст.	219
Міхаєса Олег (Новоселиця). Діяльність румунських освітніх товариств Буковини «Румунська школа» та «Об'єднання румунських вчителів Буковини» (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.)	225
Чайка Галина (Чернівці). Причини еміграції населення Буковини у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.	230
Добржанський Сергій (Чернівці). Видавнича діяльність товариства „Руська бесіда” в Чернівцях у 1869-1914 рр.	238
Погорєлова Оксана (Чернівці). Просвітницька діяльність Омеляна Поповича	241
Суровцев Олег (Чернівці). Становище єврейського населення Північної Буковини та Хотинщини у 1918-1941 рр.	244
Місінкевич Леонід (Хмельницький). Вклад громадських організацій в реабілітацію жертв сталінських репресій в період розбудови незалежності України	249
Шандро Олександр (Чернівці). Зовнішньоекономічні зв'язки Чернівецької області із сусідніми Сучавським та Ботошанським повітами Румунії (1991-2000 рр.)	253

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО, ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Бочан Петро (Чернівці). Історія України у працях французьких авторів ХVІІ-ХІХ ст.	257
Огуй Олександр (Чернівці). Особливості монетного регулювання в Австрії (на прикладі Буковини: 1774-1848)	264
Хаврук Я. (Острог). Реалії українського перекладу Святого Письма в умовах російського панування (ХІХ ст.)	268
Михайлик Артур (Камянець-Подільський). Питання економічного розвитку Поділля у матеріалах періодичних видань краю кінця ХІХ — початку ХХ ст.	272
Скоморовський Віталій (Івано-Франківськ). Проблема утворення та розвитку Лавиборуської держави у дослідженнях Івана Франка	275
Грембінський Анатолій (Хмельницький). До історії написання і трактування імені Іоанн(а) Свифимія Спінського (в порядку написання)	279

Жуковський Олександр (Житомир). Науково-дослідницька робота з вивчення історії та культури євреїв Правобережжя у 20-ті рр. ХХ ст.	283
Храбатин Наталія (Івано-Франківськ). Вітчизняна історіографія про хронологічні рамки реорганізації політичних партій Західної України у міжвоєнний період	286
Мизак Нестор (Чернівці). Розвінчання московських вбивць Степана Бандери на сторінках часопису “Шлях Перемоги” (1959-1962 рр.)	287
Прокопчук Віктор (Кам’янець-Подільський). Українське історичне краєзнавство кінця 20-х — початку 30-х років ХХ ст.	292
Любківська Валентина (Чернівці). Особливості рослинного орнаменту в буковинському народному мистецтві (на зразках тканин з колекції Чернівецького художнього музею)	296
Гужва Олена (Чернівці). Картина “Смерть” — унікальний твір в колекції Чернівецького художнього музею	299
Матвійшин Галина (Чернівці). Історичне полотно Миколи Івасюка “В’їзд Богдана Хмельницького в Київ” у контексті академічної школи історичного живопису Мюнхена кінця ХІХ ст.	301

ДОКУМЕНТИ

Ботушанський Олег (Чернівці). Статутні засади сільської кооперації на Буковині в кінці ХІХ — на початку ХХ ст.	305
Чайка Галина (Чернівці). Джерела про причини заокеанської еміграції населення з Буковини	306

РЕЦЕНЗІЇ

Білецький Борис (Чернівці), Коцур Анатолій (Київ). (Рецензія). Гриценко І.А. Нехворощани (Життя і долі селян Надросянського краю в ХІХ-ХХ ст.). — Чернівці: Золоті литаври, 2004. — 306 с.	308
Білецький Борис, Карпо Василь (Чернівці). (Рецензія). Фостій І.П. Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939-1945 рр. — Чернівці: Чернівецьке обласне відділення Пошуково-видавничого агентства „Книга Пам’яті України”, 2005. — 368 с.	309
Задорожний Володимир (Ужгород). (Рецензія). Офіцинський Р. Політичний розвиток незалежної України (1991-2004) в аспекті європейської ідентичності (На матеріалах періодики Заходу). — Київ: Інститут історії України Національної академії наук України — Ужгород: Гражда, 2005. — 468 с.	311
Михайлина Павло, Федорук Андрій (Чернівці). Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (З давніх часів до середини ХХ ст.) [Кол. моногр.] (В.М.Ботушанський, С.М.Гакман, Ю.І.Макар та ін. За заг. ред. В.М.Ботушанського. — Чернівці: Рута, 2005. — 744 с.	313

ІНФОРМАЦІЯ ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЧНУ В 2004 р.	316
--	-----

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Федорук Андрій (Чернівці). V Буковинська Міжнародна історико-краєзнавча конференція	320
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	322

CONTENTS

PREFACE

OUR HERO OF THE ANNIVERSARY

Lev Bezhenov (Kamyanets'-Podil'skyi). Vasyl' Botushans'kyi — a Prominent Historian of Ukraine, Bukovyna-Studies Expert	10
Oleksandr Dobrzans'kyi (Chernivtsi). A Word on Teacher	22
Yuriy Makar (Chernivtsi). My Life in Science Index of Prof. Vasyl' Botushans'kyi's Scientific Works	29
About the Hero of the Anniversary and his Scientific Works (Compiled by Hanna Skoreyko)	32
Participation in Scientific Conferences (Compiled by Halyna Mel'nychuk List of the Theses Defended under the Supervision of Prof. Vasyl' Botushans'kyi	42

HISTORY OF UKRAINE

Oleksandr Fylypchuk (Chernivtsi). On the Problem of Andronik I Komnin Staying in Rus in the Context of the Byzantine Emperor Power Usurpation	47
Tadei Yatsenyuk (Chernivtsi). Moldavian Trend of Dmytro Vyshnevets'kyi's Activity	52
Viktor Demochko, Hanna Skoreyko (Chernivtsi). The Religion Policy of Bohdan Khmel'nytskyi and His Government (1648-1657)	57
Halyna Yatsenyuk (Chernivtsi). Horodovyky and Zaporozhtsi: the Problems of Political Relations in Cossacks' Surroundings of the First Ukrainian Political Emigration	61
Viktor Demochko (Chernivtsi), Anatolii Kotsur (Kyiv). Orthodox Church of Ukraine in the Conditions of Autocracy Unification (early 19th century)	65
Stefaniya Bazhenova (Kamyanets'-Podil'skyi). History of Ukraine in "Peasants' Stories" by Yu.I.Krashevs'kyi	69
Ihor Hurak (Ivano-Frankivs'k). Ukrainian Radical Movement and Student's Body in late 70s of 19th Century	75
Mykola Huyvanyuk (Chernivtsi). Ivan Sandulyak – a Prominent Personality of Halychyna Ukrainians' National Movement in late 19th – early 20th Century	81
Oleksiy Kurayev (Kyiv). The Problem of the Ukrainian Revolution in Political Strategy of Central States in Transition to the Long War (September-October, 1914)	85
Ivan Pater (L'viv). The Liberation Union of Ukraine and Romania	88
Vitaliy Lozovyi (Kamyanets'-Podil's'kyi). Establishing of the Rural Governing Bodies in Ukraine after the February Revolution	95
H.Kucherov (Kamyanets'-Podil's'kyi). "PROSVITA" Rural Organizations of Right-Bank Ukraine in the Dramatics Formation and Development	99
Pavlo Sats'kyi (Kyiv). Brest-Lytovs'kyi Peace Conference Significance for Ukraine as a Subject of International Relations	104
Vasyl' Sharpatyi (Kyiv). The Ukrainian SSR People's Commissariat of Social Care Establishing and Activities (1919-1922)	109
Svitlana Herehova (Chernivtsi). Yakiv Chepiha as a "Folk Teacher" and Public Figure (dedicated to the 130th anniversary)	118
Paraskoviya Dutchak (Chernivtsi). Formation of the Ukrainian Elite in Rzeczpospolita Polska II through National Women's Movement	123
Vita Teteutsa (Chernivtsi). Public and Political Organizations of the Ukrainians in Kholmshchyna and Pidlyashia in Their Struggle for Constitutional Rights in Rzeczpospolita Polska II	129
Hanna Shevchuk (L'viv). "Sil's'kyi Hospodar" Society as the Organizer of the Public Agronomy in Between War Period	137

Petro Bryts'kyi, Yevheniya Yuriychuk (Chernivtsi). Ukrainians as National Minorities in Poland, Romania and Czechoslovakia in Between War Period	143
Ivan Zuliak (Ternopil'). "Prosvita Theatre" Activities in Between War Period	155
Vyshyvaniuk O. Religion Aspects of the Ethno-Transitional Processes in Ukraine after World War II (1944-1953)	160
Victor Muderevych (Chernivtsi). The Peculiarities of Mass-Cultural and Educational Work in Vocational Schools of Western Ukraine (1945-1955)	163
Ihor Andrukhiv (Ivano-Frankivs'k). The Policy of the Soviet Power Deterrent Means against the Russian Orthodox Church in early 60s of the 20th century and its Consequences in Ivano-Frankivs'k Region	167
Ivan Fostiychuk (Chernivtsi). Leonid Brezhnev's Role in the Strengthening of Totalitarian Regime in Western Ukraine	170
Roman Ofitzyns'kyi (Uzhhorod). Social-Economic Crisis in Ukraine in 1992-1993: Preconditions, Causes and Grounds	173
Mykola Kabachyns'kyi (Khmel'nyts'kyi). Frontier Operations as Means of Frontier Guard Strengthening in 1991-2003	178
Halyna Mel'nychuk (Chernivtsi). Neutral States in World Military-Political Integration Processes (the examples of Ukraine and Moldova)	184
Nataliya Strel'chuk (Chernivtsi). Ukrainian-Macedonian Relations (90s of the 20th Century – early 21st century)	187

HISTORY OF BUKOVYNA

Vasyl' Botushans'kyi, Tamara Marusyk (Chernivtsi). Chernivtsi University (Dedicated to the 130th anniversary of its foundation)	193
Ihor Voznyi (Chernivtsi). The Typological Classification of Ancient Settlements of the 10th -14th Centuries between the Upper Siret and the Middle Dnister	207
Ivan Sanduliak (Chernivtsi). The Tourism in Bukovyna: Historical Aspects of its Foundation	213
Ihor Zybachyns'kyi (Chernivtsi). Church Community Schools of Northern Bessarabiya in late 19th- early 20th Centuries	219
Oleh Mikhayesa (Novoselyts'ya). The Activity of Educational Societies "Romanian Scoala" and "Romanian Teachers' Association of Bukovyna" in Bukovyna late 19th- early 20th	225
Halyna Chayka (Chernivtsi). The Reasons of Bukovynian Population Emigration in late 19th – early 20th Centuries	230
Serhiy Dobrzhans'kyi (Chernivtsi). "Rus'ka Besida" Activities in Chernivtsi in 1869-1914	238
Oksana Pogoryelova (Chernivtsi). Omelyan Popovych's Enlightenment Work	241
Oleh Surovtsev (Chernivtsi). The Position of Jewish Population in the Northern Bukovyna and Khotynshchyna in 1918-1941	244
Leonid Misinkevych (Khmel'nytskyi). The Contribution of Public Organization into the Rehabilitation of Stalin Repressions in the Period of Ukraine's Independence Pevival	249
Olexandr Shandro (Chernivtsi). Chernivtsi Region International Economic Relations with Neighbouring Romanian Suchava and Botoshans'kyi Regions (1991-2000)	253

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES, HISTORICAL STUDY OF LOCAL LORE, OPTIONAL COURSES

Petro Bochan (Chernivtsi). The Ukrainian History in French Sources of the 17th – 19th Centuries	257
Olexandr Ohuy (Chernivtsi). Monetary Regulation Peculiarities in Austria (the Example of Bukovyna: 1774-1848)	264
J. Khavruk (Ostroh). The Ukrainian Translation Realia of the Bible under Russian Ruling Conditions (19th Century)	268

Artur Mykhayliuk (Kam'yanets' Podil'skyi). The Issue of Podillya Economical Development in the Regional Periodicals of late 19 th – early 20 th Centuries	272
Vitaliy Skomoros'kyi (Ivano-Frankivs'k). The Issue of Ancient Rus Establishing and Development in Ivan Franko's Investigations	275
Anatoliy Trembits'kyi (Khmel'nyts'kyi). On the History of Spelling and Interpretation of Yevfymiy Sitsins'kyi's Name and Surname	279
Olexandr Zhukovs'kyi (Zhytomyr). Scientific Research Work in the Study of Jewish History and Culture in Right-Bank Ukraine in 20s of the 20 th Century	283
Natalia Khrabatyn (Ivano-Frankivs'k). Home Historiography about Chronological Terms of Political Parties Reorganization in Between War Period	286
Natalia Myzak (Chernivtsi). Unmasking of Moscow Murderers of Stepan Bandera in „Shliakh Peremohy” (1959-1962)	287
Viktor Prokopchuk (Kamyanets'-Podil's'kyi). Ukrainian Historic Country Studies of late 20s – early 30s of the 20 th Century	292
Valentyna Liubkivs'ka (Chernivtsi). Peculiarities of Plant Ornament in Bukovynian Folk Art (on the fabrics specimen from the collection of Chernivtsi Art Museum)	396
Olena Huzhva (Chernivtsi). The Picture „Death” - the Unique Masterpiece in the Collection of Chernivtsi Art Museum	299
Halyna Matviishyn (Chernivtsi). Mykola Ivasiuk's Historical Picture „Bohdan Khmel'nyts'kyi's Arriving in Kyiv” in the Context of the Academic School of Munich Historical Painting at the End of the 20 th Century	301

DOCUMENTS

Oleh Botushans'kyi (Chernivtsi). Charter Basis of Rural Cooperation in Bukovyna of the late 19 th – early 20 th Centuries	305
Halyna Chaika (Chernivtsi). Scientific Sources of the Reasons for Overseas Immigration from Bukovyna	306

REVIEWS

Borys Bilets'kyi (Chernivtsi), Anatoliy Kotsur (Chernivtsi). (Review) Hrytsenko I.A. Nekhvoroshchany (Life and Fortune of the Villagers of Nadrosiany Land in the 19 th – 20 th Centuries). – Chernivtsi: Zoloti Lytavry, 2004. – 306 p.	308
Borys Bilets'kyi, Vasyl' Karpo (Chernivtsi). (Review). Fosti I.P. Nothern Bukovyna and Khotynshchyna in World War II 1939-1945. – Chernivtsi: Chernivtsi Regional Department of Searching and Publishing Agency „Knyha Pam'iaty Ukrainy”, 2005. — 368 p.	309
Volodymyr Zadorozhnyi (Uzhhorod). (Review). Ofitsyns'kyi R. Political Development of Independent Ukraine (1991-2004) in the Context of the European Identity (on the basis of western periodicals). — Kyiv: Institute of the History of Ukraine (National Academy of Sciences of Ukraine). — Uzhhorod: Grazhda, 2005. — 468 c.	311
Mykhaylyna Pavlo, Fedoruk Andriy (Chernivtsi). Bukovyna in the context of the European International Relationships From Ancient Times to the Middle of the XX-th century [Collective monograph] / V.M.Botushans'kyi, S.M. Hakman, Yu.I.Makar and others. General editing by V.M. Botushans'kyi – Chernivtsi Ruta, 2005. – 744 p.	313

INFORMATION ABOUT SCIENTIFIC RESEARCH OF THE DEPARTMENT IN 2004	316
--	-----

DATES AND INFORMATION

Andriy Fedoruk (Chernivtsi). The 5 th Bukovynian International Historic and Country Studies Conference	320
--	-----

DATA ABOUT AUTHORS	322
---------------------------------	-----

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Представлений збірник наукових праць „Питання історії України”, т. 8 підготовлений кафедрою історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича на пошану її завідувача у 1990-2005 рр., доктора історичних наук, професора, відомого вченого-історика України, академіка Української академії історичних наук, „Відмінника освіти України” Василя Мефодійовича Ботушанського, якому виповнилося 70 років.

Професор В. М. Ботушанський очолював кафедру з часу її відновлення в 1990 році. За цей період він зробив вагомий внесок як у підготовку спеціалістів-істориків, так і в розвиток української історичної науки, особливо в дослідження історії Буковини. З цієї проблеми ним підготовлені фундаментальні монографії, десятки статей, створена школа істориків-буковинознавців.

Він є членом спеціалізованої вченої ради по захисту докторських і кандидатських дисертацій при Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича, науковим редактором кафедрального збірника наукових статей „Питання історії України” з часу його заснування, членом редколегій багатьох наукових збірників, монографій. Під науковим керівництвом проф. В.М. Ботушанського аспірантами підготовлено й успішно захищено 8 кандидатських і одна докторська дисертація.

Незважаючи на поважний вік, він продовжує активно працювати над підготовкою праць з історії України, читає лекції для студентів і здійснює наукове керівництво роботою аспірантів.

Редколегія збірника і викладачі кафедри щиро здоровлять ювіляра шановного Василя Мефодійовича Ботушанського з його ювілеєм і зичать йому доброго здоров'я, родинного щастя, душевного натхнення, успіхів у творчій праці, радості й шани від усіх оточуючих цю скромну, чуйну, працелюбну й талановиту людину.

Редколегія

НАШ ЮВІЛЯР

*Лев Баженов
(Кам'янець-Подільський)*

ВАСИЛЬ БОТУШАНСЬКИЙ — ВІДОМИЙ ІСТОРИК УКРАЇНИ, БУКОВИНОЗНАВЕЦЬ

З-поміж плеяди знаних українських учених-істориків, що творили і творять на теренах Буковини — Чернівецької області в другій половині ХХ — у перше п'ятиріччя ХХІ ст., таких, як Борис Тимошук, Павло Михайлина, Іван Гриценко, Юрій Макар, Олександр Добржанський, Петро Брицький, Георгій Кожолянюк та інших, по праву поважне місце посідає Василь Мефодійович Ботушанський — один з провідних істориків-аграрників західного регіону України, відомий буковинознавець, академік Української академії історичних наук, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, дійсний член Центру

дослідження історії Поділля Інституту історії України при Кам'янець-Подільському державному університеті, лауреат педагогічної премії імені Омеляна Поповича (1995 р.), відмінник світи України, відзначений Почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2000 р.). У 2005 році наукова і освітянська спільнота України і рідної Чернівецької області належно відзначає його 70-річчя від дня народження та 50-річчя наукової, педагогічної і громадської діяльності[1].

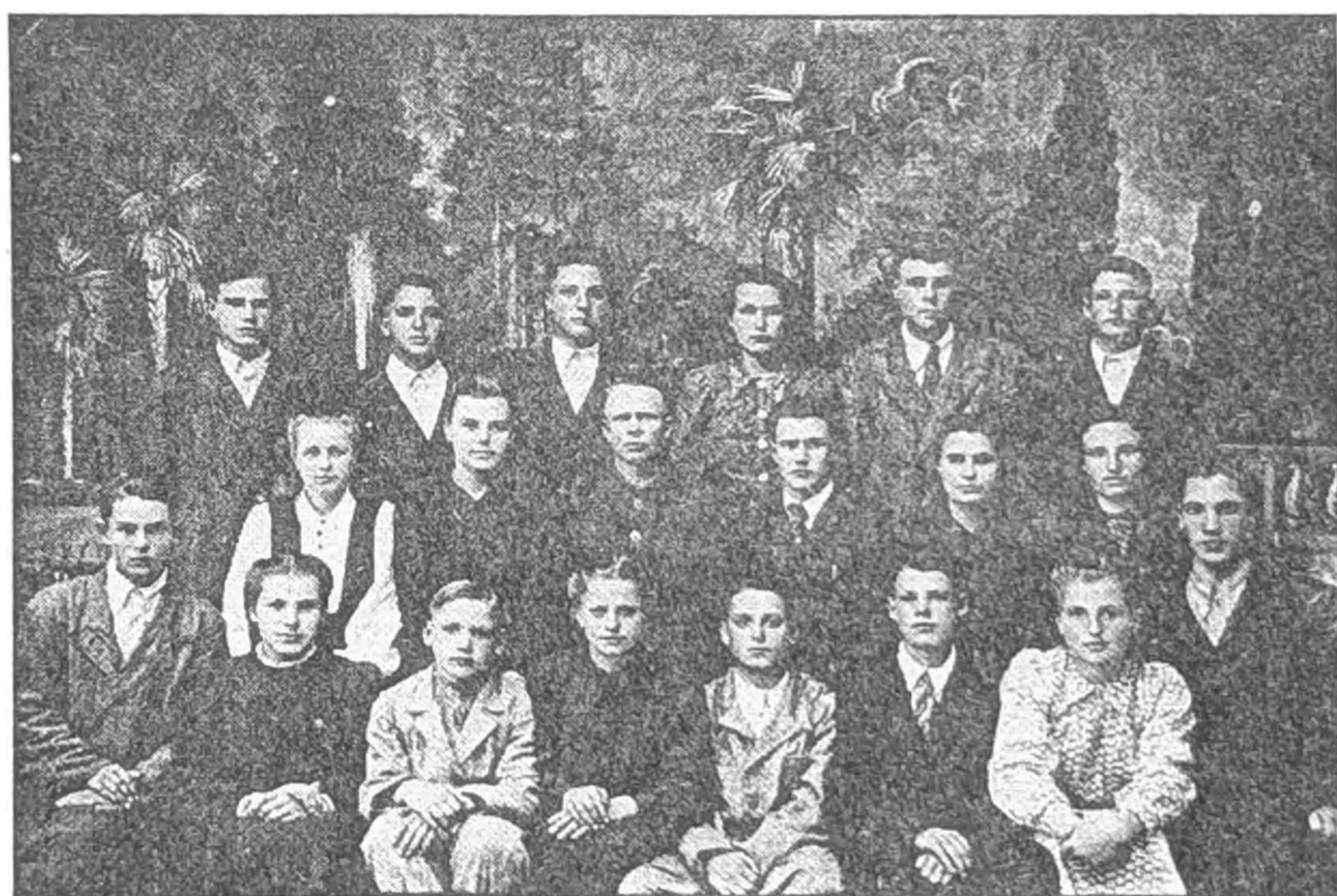
Василь Ботушанський народився 31 грудня 1935 року в селі Оселівка Кельменецького району, що на Чернівецьщині, в селянській сім'ї. Його хата, з якою було пов'язане нелегке босоноге дитинство, тулилася над високим правим берегом Дністра. Навколишня чарівна природа і мальовничі краєвиди, цікаві місцеві люди запали в душу хлопчині й назавжди поріднили його з отчим краєм, розвинули в ньому допитливість, а згодом і потяг до

«Професор» поки що у мамі на руках. 1936 р.

Закінчив босоніж 3-й клас (нижній ряд, крайній справа). Весна 1948 р.

Закінчив Оселівську семирічку. Весна 1952 р. (Нижній ряд, другий справа).

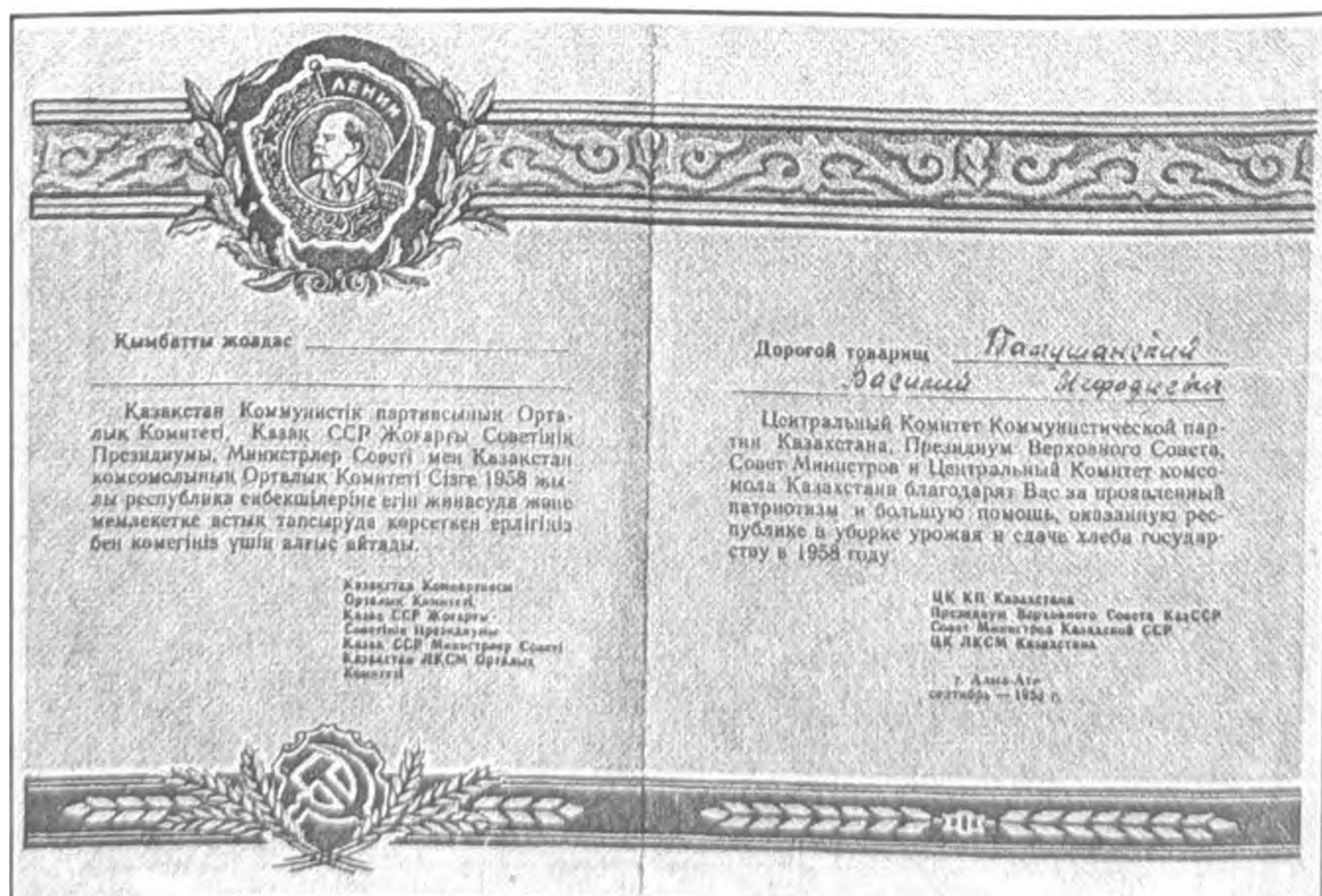
По закінченні 3-го курсу Хотинського педучилища (третій ліворуч у другому верхньому ряду). Весна 1955 р.

*Здали першу сесію в університеті. Січень 1957 р.
(Ще не знають, що серед них 3 професори, 2 доценти, 2 полковники).*

*Студент 3-го курсу істфаку ЧДУ прибув у гості до рідних.
Весна 1958 р.*

Похвальна грамота за збирання врожаю в Казахстані. Літо-осінь 1958 р.

*На архівно-музейній практиці в Ленінграді.
Літо 1959 р.*

У військових таборах. Літо 1960 р.

дослідництва. На його долю припали роки початку Другої світової війни, приєднання краю до Радянського Союзу в 1940 році, німецько-румунська окупація і знову повернення Чернівецької області до складу України. Василеві довелося вчитися в румунській і радянській школі й при всіх складнощах тогочасного життя зберегти жадобу до знань, до освіти.

У 1952 році він вступив до Хотинського педагогічного училища, яке в зв'язку з переміщенням

закладу довелося йому закінчувати (з відзнакою) у 1956 році в Чернівцях. Місто Чернівці своєю архітектурою, самобутністю справило на Василя Мефодійовича незабутнє враження і приваблювало до себе. Вирішив саме тут здобути вищу освіту. У 1956 році він успішно витримав вступні іспити і до 1961 року навчався на історичному факультеті місцевого державного університету (нині національний університет імені Юрія Федьковича). В щасливі студентські роки за своїх наставників мав викладачів учених Івана Теодоровича, Івана Гриценка, Миколу Ліщенка, Григорія Габа, Євгенія Черезова, Михайла Алекберлі та інших, які прищепили йому любов до історії, до її дослідництва. Особливо запам'яталась молодому студенту участь в археологічній експедиції під керівництвом професора Бориса Тимощука по дослідженню в 1957 році давньоруського Василева, що в Подністров'ї на Чернівецькій. Так сталося, що Василь Мефодійович виступив у 1961 р. співавтором першої в своєму житті наукової статті про розкопки Василева[2], яка відкрила шлях у науку і стала провісником його майбутніх вагомих публікацій з історії Буковини.

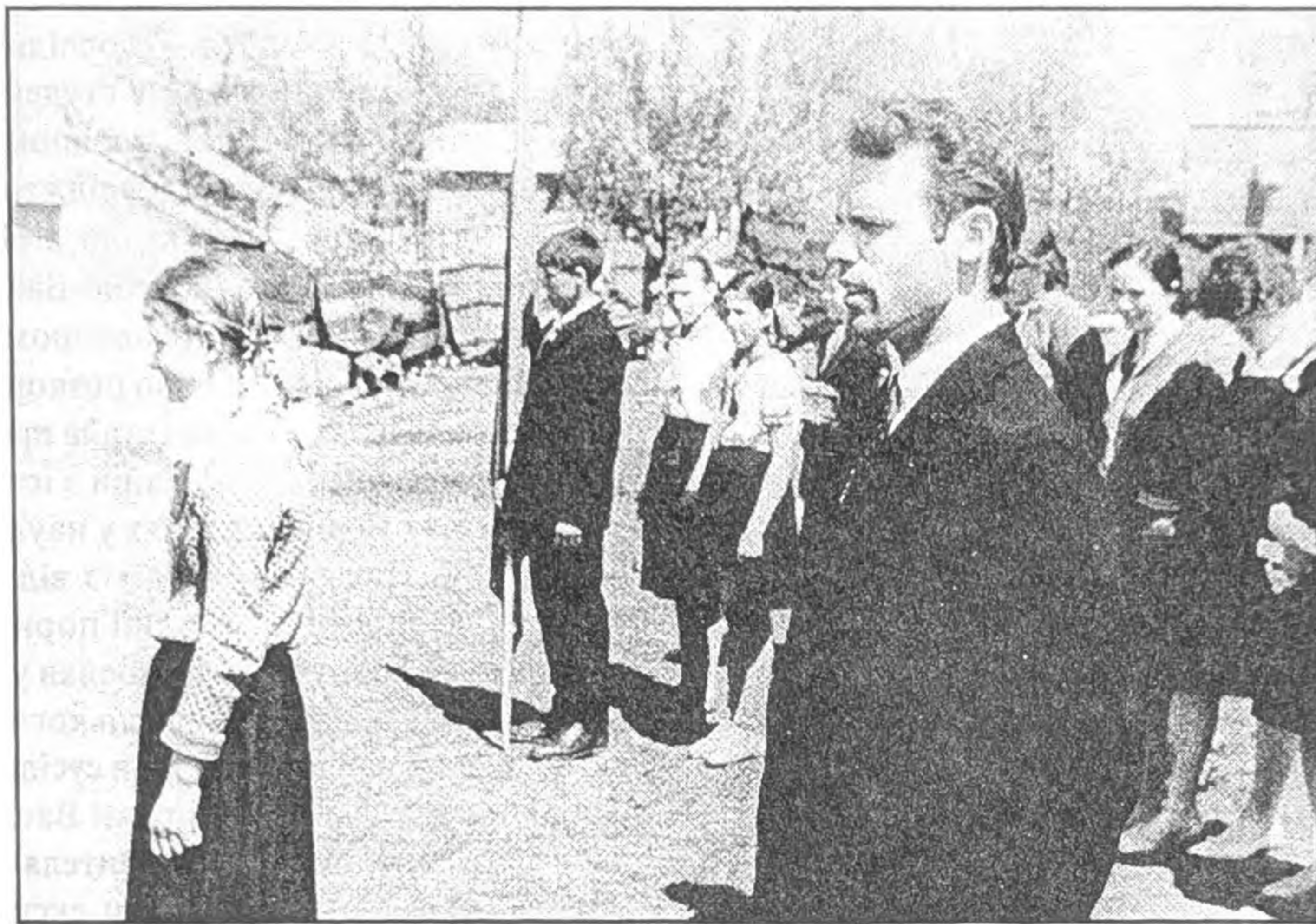
Проте, як мовиться, шлях у науку є не простим, тернистим. Після закінчення з відзнакою університету Василь Ботушанський поринув спочатку в освітянську роботу. Рік працював учителем історії у школі с. Перківці Кельменецького району. З 1962 по 1966 роки він директорує в сусідній Коновській восьмирічній школі. В ці роки Василь Мефодійович пройшов становлення вчителя історії, організатора освіти, а, здійснюючи екскурсії зі своїми учнями по пам'ятках історії і культури Чернівецької області, залучаючи їх до історичних пошуків, займаючись власними дослідженнями минувшини Кельменецької, Хотинщини, він став причетним до розвитку краєзнавчого руху, його діячем, учасником регіонального вивчення ареалу Середнього Подністров'я.

Відчуваючи недостатній простір для реалізації своїх наукових прагнень і планів, В. Ботушанський у 1967 році вступив до аспірантури історичного факультету по кафедрі історії УРСР і СРСР рідного Чернівецького університету (науковий керівник — к.і.н., доц. Микола Опанасович Ліщенко). В 1969 році Василь Мефодійович залишився працювати з погодинною оплатою на своїй кафедрі і одночасно став штатним науковим співробітником нововідкритого відділу історії Північної Буковини Інституту історії АН України у Чернівцях. У цій установі повною мірою розкрився в нього талант науковця-історика. Тут він посилено займався під наставництвом к.і.н., доц., с.н.с. (згодом — д.і.н., проф.), зав. відділом Павла Васильовича Михайлини — відомого знавця історії міст середньовічної України — дослідженнями розвитку капіталізму у сільському господарстві й промисловості в Буковині на початку ХХ ст., наслідком чого він підготував в цьому аспекті кандидатську ди-

сертацію, яку захистив у жовтні 1973 року[3]. Саме в цей період він публікує свої перші дослідницькі статті, присвячені історії селянства Буковини початку ХХ ст., в „Українському історичному журналі”[4], в „Історичних дослідженнях”[5] та інших головних наукових виданнях України. Вагомим підсумком вивчення окресленої буковинознавчої проблеми став видрук 1975 року у київському видавництві „Наукова думка” його першої монографії „Становище і класова боротьба селянства Північної Буковини в період імперіалізму (1900-1914 рр.)”[6]. Наукова діяльність В. Ботушансько-

го визначила на всі наступні роки життя його як історика-аграрника західного регіону України. Крім того, Василь Мефодійович у відділі Інституту історії АН України успішно виконував обов'язки вченого секретаря і був причетний до організації захистів дисертаційних робіт, входив до складу редакційної колегії по підготовці і виданню двотомного наукового збірника „Історичне минуле і сучасне Північної Буковини”, в якому мав авторські статті[7].

Проте у 1978 році відділ історії Північної Буковини Інституту історії АН України був перепрофі-

Директор школи В.М. Ботушанський виступає перед учнями. 1964 р.

льований на дослідження історії Румунії та Югославії. Цього ж року Василь Мефодійович повністю перейшов на роботу на кафедру історії СРСР і УРСР (з 1990 р. кафедра історії України) Чернівецького університету імені Юрія Федьковича, працює тут на посадах старшого викладача, доцента, з 1990 р. і до кінця 2005 р. — її завідувача. Важливою подією в його науковому житті став захист у грудні 1996 року у спеціалізованій вченій раді рідного університету докторської дисертації зі спеціальності „історія України” „Сільське господарство Буковини в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.”[8]. 1998 р. отримав атестат професора. У 1999 році В. Ботушанський обраний академіком Української академії історичних наук.

Наукові інтереси Василя Ботушанського різноманітні. В полі зору його досліджень, наукових і науково-популярних публікацій з кінця 70-х років ХХ ст. й до нині є загальні проблеми історії України, її стосунки з Австро-Угорщиною, Німеччиною, Румунією, Молдовою, Росією та іншими європейськими країнами, проблеми аграрної історії, демократичної революції 1905-1907 рр., Першої і Другої світових війн, національного відродження

в добу української революції 1917-1920 рр. та інші. Проте улюбленою справою, головним науковим уподобанням і устремлінням Василя Мефодійовича є багатоаспектне дослідження і видання праць із загальної та регіональної історії рідної йому Буковини — Чернівеччини. Його перу належить понад 250 наукових та науково-популярних публікацій про минуле Буковини, України. З-поміж його найголовніших праць варто віднести капітальну монографію „Сільське господарство Буковини (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.)” (2000)[9], яка здобула позитивні оцінки в рецензентів і наукової громадськості. В шести розділах видання, створеного на базі численних архівних та інших раритетних джерел, інноваційного підходу до дослідження аграрної історії, автором розглянуті процеси ліквідації залишків феодальної епохи в структурі сільського життя в регіоні, загальна характеристика стану сільського господарства, земельні і орендні відносини, розвиток товарного виробництва і на цьому тлі — роль банківського і лихварського капіталу, сільської кооперації в економіці краю пореформеного періоду. Подальша деталізація в розгляді аграрної історії знайшла відоб-

У Москві у пошуках архівних джерел як м.н.с.
Інституту історії АН УРСР. Весна 1970 р.

раження у книзі Василя Мефодійовича у співавторстві зі своїм сином Олегом Ботушанським „Розвиток сільської кооперації на Буковині у 80-х рр. ХІХ — на початку ХХ ст.” (2002)[10].

Названі видання й численні статті з окремих проблем історії сільського господарства і розвитку в ньому ринкових відносин на Буковині, оприлюднені у наукових виданнях, зокрема, публікації „Еволюція аграрних відносин на Буковині у пореформений період (1848-1914 рр.)”[11], „Митна політика Австро-Угорщини і Буковина (80-ті рр. ХІХ — початку ХХ ст.)”[12], „З історії селянських поземельних товариств Хотинського повіту Бессарабії в кінці ХІХ — на початку ХХ ст.”[13], „З історії формування земельного ринку на Буковині”[14], „Чернівецька зернова (продовольча) біржа у системі торговельних зв'язків Буковини (70-ті рр. ХІХ-ХХ ст.)”[15], „Зародження і розвиток агропромислової інтеграції на Буковині в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.”[16], „Сільськогосподарське населення Буковини у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.”[17], „Національний склад населення Північної Буковини (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.)”[18]

тощо визначили Василя Ботушанського як провідного вченого-аграрника нової історії України.

Як буковинознавець, Василь Ботушанський виступає автором ряду праць як із загальної історії рідного краю, так і різних етапів його історичного розвитку. До найважливіших його видань варто віднести колективну книгу „Буковина: історичний нарис” (1998), в якій він виступає як відповідальний редактор і автор 2-го, 3-го, 4-го, 5-го, 8-го параграфів ІІІ, 1-го параграфа ІV та 6-го, 8-го і 9-го параграфів V розділів, котрі висвітлюють соціально-економічну, політичну історію та культуру Буковини кінця ХVІІІ — по 90-ті рр. ХХ ст. Він же є відповідальним редактором і співавтором колективної монографії „Чернівецький університет 1875 — 1995. Сторінки історії” (Чернівці: Рута, 1995) (Ч. 1. — Ч. 3. — Ч. 4) та колективної монографії „Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Імена славних сучасників (К.: Світ Успіху, 2005) (Ч. 1,2)[19]. Значним внеском у вивчення історії краю є участь Василя Мефодійовича у написанні передмови, окремих нарисів, у редагуванні і перевиданні колективної праці „Буковина: загальне краєзнавство” (2000, 2002, 2004)[20].

Водночас у полі зору Василя Мефодійовича є дослідження історичних постатей, історії рідного університету, інших установ, окремі маловідомі й цікаві аспекти минувшини міста Чернівців та Чернівецьчини різних епох. До таких публікацій за своєю науковою вагомістю варто віднести статті В. Ботушанського „Павло Михайлина — дослідник героїчної доби історії України”[21], „Початок посольської (депутатської) діяльності С. Смаль-Стоцького у Буковинському крайовому сеймі (1892 — 1898 рр.)”[22], „Чернівецькому національному університету — 125 років: історія і сучасність”[23], „Історичний факультет Чернівецького держуніверситету (До 60-річчя відкриття)”[24], „Штрихи до європейської економічної інтеграції Буковини (До 100-річчя заснування і діяльності Чернівецького цукрового заводу)”[25], „Чернівецький водогін”[26], „Електрифікація Чернівців та участь в ній європейських фірм (кінець ХІХ — поч. ХХ ст.)”[27], „Буковинська торгово-промислова палата у Чернівцях”[28], „Джерела до вивчення історії Північної Бессарабії”[29], „Документи з історії перебування Північної Буковини в складі королівської Румунії (1919-1934 рр.)”[30], „З історії проведення Шевченківських днів на Буковині (початок ХХ ст.)”[31], „Австро-турецьке прикордонне розмежування на Буковині за Баламутівською конвенцією 2 липня 1776 р.”[32], „Буковина у дипломатичній боротьбі за втягнення Румунії у війну на боці австро-німецького блоку (1914-1916 рр.)”[33], „Буковинська діаспора та її зв'язки з рідним краєм”[34] та чимало інших.

Важливо підкреслити, що названі й інші публікації В.М. Ботушанського мають не тільки краєз-

*Серед учасників конференції в Путилі на подвір'ї музею-садиби Ю. Федьковича.
Травень 1974 р.*

навче, історико-регіональне значення, а й, враховуючи їх ґрунтовну джерельну базу та новизну дослідження, концептуальний виклад, новітні засади у вивченні поставлених проблем у буковинознавстві, мають академічний, науковий характер, є вагомим внеском у розвиток української історичної науки. Про це свідчить публікація в 2005 році статей під загальною назвою „Револуція 1905 року і Буковина” в загальноукраїнських наукових виданнях „Український історичний журнал” та „Історія України: маловідомі імена, події, факти”[35]. Чудовим подарунком для шанувальників історії Буковини, західного регіону України і вінцем наукової та організаторської діяльності В.М. Ботушанського можна вважати видання цього ж року за його співавторства та під його науковою і літературною редакцією об'ємної (45 друк. арк.), широко документованої колективної монографії „Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.)”, до якої ним підготовлено II, IV, VII розділи та § 2 III розділу.

Водночас Василь Мефодійович виступає активним популяризатором буковинської історії та культури. Він постійно спілкується з читачами Чернівецьчини через свої статті, нариси, есе, розміщені на сторінках місцевих часописів. Тільки з 1991 по 2000 роки учений оприлюднив на шпальтах місцевих газет понад 80 науково-популярних публікацій з історії краю. Зокрема, запам'яталися читачам яскраві за викладом сюжетів історичні статті В. Ботушанського „Дайте хліба, мамо (про голод на Буковині 1865-1866 рр.)”[36], „Натхненниця жіночого просвітнього руху (Ольга Кобилянська)”[37],

„Чернівецький телеграф”[38], „Розповідь стара папка (Про Хотинське повстання 1919 року)”[39], „Вести суворий нагляд (Про перебування В. Винниченка на Буковині у 1913 р.)”[40], „Ярмарок (історія Петрівського ярмарку в Чернівцях)”[41], „Банки на Буковині. З історії виникнення”[42], „Ухвала Буковинського народного віча 3 листопада 1918 року”[43], „Віднині... в одну Україну (До 60-річчя створення Чернівецької області)”[44], „У боях за Україну (До 60-річчя визволення Чернівецьчини)”[45], „Перегук революцій (до 100-річчя першої російської революції та її впливу на Буковину)”[46] й інші. Загалом мозаїка наукових і науково-популярних публікацій вченого свідчить про широкий діапазон пізнавальних інтересів дослідника, є джерелом наповнення енциклопедії з буковинознавства, що сьогодні твориться на наших очах.

В. Ботушанський брав участь у кількох зарубіжних конференціях, де теж друкувалися матеріали його виступів, зокрема у Пілі, Жешові (Польща), Клагенфурті (Австрія), Радівцях (Румунія) [47], проходив місячне стажування у Відні (Австрія) як стипендіат імені К. Єричика.

Водночас академік В.М. Ботушанський є відомим сучасним організатором і визнаним діячем краєзнавчого руху на Чернівецьчині, наставником і вихователем когорта науковців і краєзнавців з числа місцевої молоді, створює належні умови для їх навчання на історичному факультеті, його відділах магістратури, аспірантури і докторантури свого університету та публікації результатів їх досліджень у наукових виданнях. Прикладом може слугувати той факт, що Василь Мефодійович є

З сім'єю на екскурсії в Брестській фортеці. Осінь 1977 р.

одним з головних організаторів проведення, редагування і видання наукових збірників матеріалів відомих далеко за рубежом I-V Буковинських Міжнародних історико-краєзнавчих конференцій (1990-2005 рр.), Міжнародного наукового конгресу „Українська історична наука на порозі XXI століття” (Чернівці, 16-18 травня 2000), П'ятого Конгресу Міжнародної асоціації українців (Чернівці, 26-28 серпня 2002 р.), Міжнародних наукових конференцій „370 років Хотинській війні” (Чернівці, 27-28 вересня 1991 р.), „Хотину 1000 років”, (Хотин, 19 грудня 2000 р.), „Хотинська війна 1621 року (До 380-річчя)” (Хотин, 22 жовтня 2001 р.) і „Роль націй і народів у формуванні історико-культурної спадщини Хотинщини” (Хотин, 2003 р.), „Трансформація та ідентичність — суспільні перемоги та етнічні норми” (Чернівці, 3-4 вересня 1999 р.), „Буковинська полікультурна мозаїка: історичні традиції і реалії сьогодення” (Чернівці, 6-10 жовтня 2005 р.), Міжнародного наукового семінару „Кайндлівські читання” (Чернівці, 22-23 травня 2004 р.), Всеукраїнської науково-практичної конференції „Педагогічні ідеї С. Смаль-Стоцького в контексті розвитку національної освіти і виховання” (Чернівці, 1999), „Джерела з історії Хотина і Хотинщини” (Хотин, 21 жовтня 2005 р.) та ряду інших. Ці наукові і науково-краєзнавчі форуми є справжньою школою, в якій студіюють як маститі вчені, так і молоді початківці ще з студентської лави, краєзнавці, пошукувачі, де розробляються і впроваджуються в практику життя новітні здобутки вітчизняної історичної науки і буковинознавства, реально здійснюються інтеграційні процеси на цьому тлі українських і зарубіжних дослідників-істориків. До одного з керманічів цих форумів по

праву належить Василь Ботушанський, який не шкодує свого таланту, часу й зусиль, щоб організувати й провести їх на якісному науково-методичному рівні, належно відредагувати і видати за матеріалами їх роботи наукові збірники.

Дітищем Василя Мефодійовича і його сподвижників є видання з 1997 року кафедрального збірника наукових праць „Питання історії України”, який ВАК України атестував як фаховий для історичної науки. З першого тому цей збірник став відкритим для істориків з різних куточків України й зарубіжжя й за складом авторів і характером публікацій набрав рис авторитетного всеукраїнського наукового видання. Тут вміщуються статті джерелознавчого, історіографічного змісту, з різних проблем історії України та регіональної історії. Третина наукових статей кожного тому цього збірника присвячена історії та культурі Буковини, активним автором яких виступає насамперед В. Ботушанський. Він є його науковим і літературним редактором.

Одночасно Василь Мефодійович знаходить час, щоб брати участь у роботі обласних редакційних колегій по створенню томів „Звід пам'яток історії та культури України. Чернівецька область”, „Реабілітовані історією. Чернівецька область”, бути науковим редактором тритомника історико-меморіальної „Книги Пам'яті України. Чернівецька область” та інших колективних видань з історії Буковини — Чернівеччини, яким прагне надати рис науковості, історизму, об'єктивності в регіональному пошукуванні і дослідництві.

Суттєва роль вченого в підготовці кадрів з історії високої кваліфікації (магістрів, кандидатів і докторів наук). По-перше, сьогодні можна стверд-

Як керівник групи студентів-екскурсантів ЧДУ (крайній ліворуч) на Кавказі. Лютий 1978 р.

*На виїзному засіданні Інституту історії АН УРСР.
Валя Кузьміна. Зелена Діброва. Січень 1980 р.*

жувати про сформування і плідної діяльності наукової історичної школи професора В.М. Ботушанського, яка об'єднує його учнів і послідовників на тлі регіональної історії України і буковинознавства. До її складу ввійшли одностайні і продовжувачі його наукової справи, у першу чергу аспіранти, що успішно захистили кандидатські дисертації, О.В. Добржанський, І.А. Піддубний, Л.В. Городницька, Г.М. Скорейко, А.В. Федорук, Г.М. Яценюк та інші, окремі з його учнів вже захистили докторські дисертації (О.В. Добржанський), а також буковинознавці-краєзнавці, які працюють під його наставництвом (І.Г. Сандуляк, С.О. Добржанський, В.М. Піддубний). Представники наукової школи В. Ботушанського працюють асистентами, доцентами, професорами на його кафедрі історії України (Олександр Добржанський, Ганна

Скорейко, Андрій Федорук, Галина Яценюк), в інших освітніх і наукових закладах.

По-друге, Василь Мефодійович дієво працює з 1997 року по даний час як член спеціалізованої вченої ради по захисту докторських і кандидатських дисертацій з історії України і всесвітньої історії при Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича. Йому доводилося організовувати розгляд на кафедрі історії України багатьох кандидатських і докторських дисертацій, що готуються до захисту, виступати майже щомісяця на засіданнях спеціалізованої вченої ради в якості наукового керівника, офіційного опонента, брати участь в обговоренні дисертацій, що захищаються, й, таким чином, бути причетним до появи когорти нових докторів і кандидатів наук.

Окремо вартує згадати про В.М. Ботушанського як діяча освіти. В цьому нарисі ми лише обме-

На Шипці (Болгарія). Літо 1982 р.

жимось констатацією того загально-відомого факту, що Василь Мефодійович, працюючи в свій час учителем історії у школах, в стінах рідного національного університету, зарекомендував себе педагогом від Бога, провідним викладачем і вихователем учнівської та студентської молоді. Багато років він успішно викладає історію України, історичне краєзнавство та інші дисципліни, керує написанням курсових, дипломних і магістерських робіт, що дозволяє йому відшукувати з-поміж студентів тих, які оберуть шлях в науку, до резерву власної наукової школи. Загалом Василь Мефодійович за тривалий час праці в університеті взяв участь у підготовці майже чотирьох тисяч спеціалістів для потреб освіти та інших галузей народного господарства України. І всі його численні учні-випускники, де б вони не працювали, з доброю пам'яттю і вдячністю ставляться до свого Вчителя-наставника за отримані знання, за все те розумне і вічне, що він посіяв у них.

З порога 70-річчя від дня народження вченого можна переконливо сказати, що усе свідоме життя Василь Мефодійович робив і здійснює все залежне від нього, щоб гідно прислужитися українському народові, розбудові вищої і середньої освіти та розвитку історичної науки, букови-

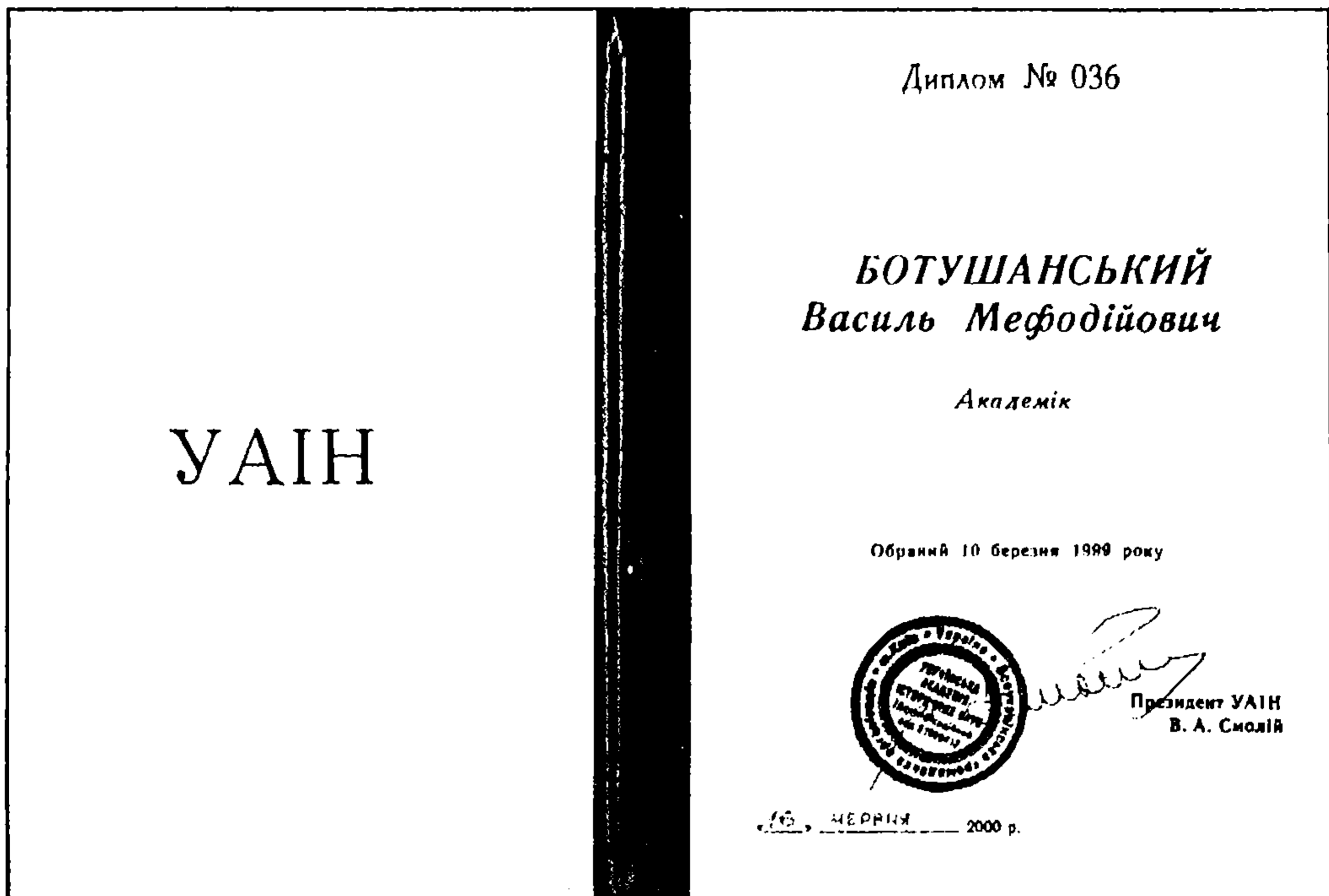
На консультації з студентами-дипломниками. 1982 р.

З викладачами кафедри і вчителями Чернівецької школи №15 під час педпрактики. Вересень 1984 р.

Грамота лауреата обласної премії імені Омеляна Поповича. Вересень 1995-р.

Диплом академіка Української академії історичних наук. 10.03.1999 р.

нознавства. Він збагатив свою науку важливими і цінними відкриттями і по праву дістав визнання відомого вченого, авторитетного дослідника, активного громадського діяча, талановитого педагога, прекрасної людини. 70 років для ювіляра, сповненого творчої енергії і наснаги, — вік зрілості, досконалості і мудрості. Добре знаючи його наукові плани по створенню узагальнюючих праць з історії Буковини, оптимістичну вдачу, віру в добре майбутнє, ми переконані в тому, що Василю Мефодійовичу під силу й надалі підкоряти наукові вершини, сіяти навколо себе розумне, світле, вічне. Щиро бажаючи метру науки і освіти міцного здоров'я, довготривалого розквіту творчих сил, очікуємо від шанованого академіка, професора Василя Мефодійовича Ботушанського звершення нових цікавих наукових проектів і задумів, книг, талановитих і вдячних учнів-послідовників...

Джерела і література

1. Ботушанський Василь Мефодійович // Вчені Інституту історії України. Бібліографічний довідник. Серія: Українські історики. — К.: Інститут історії України НАН України. — 1998. — Вип. 1. — С.24-25; Ботушанський Василь Мефодійович // Українські історики ХХ століття. Бібліографічний довідник. Серія: „Українські історики”. — Київ — Львів, 2003. — Вип. 2. — Ч. 1. — С. 34-35.; Ботушанський Василь Мефодійович // Богайчук М. Література і мистецтво Буковини в іменах. — Чернівці: Букрек, 2005. — С. 36-374; 2. Археологічні дослідження літописного Василева // Наукові записки Чернівецького державного університету. Серія гуманітарних наук. — Чернівці, 1961. — Т. 50. (у співавторстві); 3. Ботушанський В.М. Аграрные отношения на Буковине в начале ХХ века (1900-1914 гг) // Автореф. дисс... канд. ист. наук. — К. 1973. — 37 с.; 4. Ботушанський В.М. Розшарування буковинського селянства на початку ХХ ст. // УІЖ. — 1972. — № 1. — С. 45-50; Його ж. — Становище сільськогосподарських робітників Північної

Буковини на початку ХХ ст. // УІЖ. — 1973. — № 5. — С. 89-94; 5. Ботушанський В.М. Буковинська трудова еміграція в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. — К.: Наук. думка, 1975. — Вип. 1. — С. 136-145; 6. Ботушанський В.М. Становище і класова боротьба селянства Північної Буковини в період імперіалізму. — К.: Наукова думка, 1975. — 175 с.; 7. Ботушанський В.М. Піднесення страйкової боротьби селян Північної Буковини на початку ХХ ст. (1900-1907 рр.) // Минуле і сучасне Північної Буковини. — К.: Наук. думка, 1972. — Вип. 1. — С.18-29; Його ж: Участь трудящих Північної Буковини у боротьбі проти загрози світової війни (1909-1914 рр.) // Минуле і сучасне Північної Буковини. — К.: Наук. думка, 1973. — Вип. 2. — С.46-55.; 8. Ботушанський В.М. Сільське господарство Буковини в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. Автореф. дис... доктора іст. наук (07.00.01). — Чернівці, 1996. — 32 с.; 9. Ботушанський В.М. Сільське господарство Буковини (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.). — Чернівці: Золоті литаври, 2000. — 340 с.; 10. Ботушанський В.М., Ботушанський О.В. Розвиток сільської кооперації на Буковині у 80-х рр. ХІХ — на початку ХХ ст. — Чернівці: Зелена Буковина, 2002. — 259 с.; 11. Міжнародний науковий конгрес „Українська історична наука на порозі ХХІ століття”, Чернівці, 16-18 травня 2000 р.: Доповіді та повідомлення, 2001. — Т. 1. — С. 169-171; 12. Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей. — Чернівці: ЧДУ, 1994. — Вип. 3. — С. 93-104; 13. Питання історії України: Збірник наукових статей. — Чернівці: Золоті литаври, 2000. — Т. 4. — С. 458-467 (у співавторстві); 14. Вісник УКРелс. — 2000. — № 3-4. — С. 10-12; 15. Р.Ф. Кайндль і українська історична наука: Матеріали Міжнародного наукового семінару „Кайндлівські читання”, 22-23 травня 2004 р. — Ч. 1. — Вишниця: Черемош, 2004. — С. 28-31; 16. Творчі вершини вченого: Науковий збірник. До 60-річчя від дня народження професора М.Г. Кукурудзяка. — Кам'янець-Подільський, 1998. — С. 100-122; 17. Дар служити науці. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професо-

ра Володимира Задорожного. — Ужгород: Патент, 2001. — С. 68-93; 18. Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки: Збірник наукових статей. — Чернівці, 1993. — Вип. 2. — Ч. 1. — С. 45-54; 19. Буковина: історичний нарис / Відп. ред. і співавтор В.М. Ботушанський. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998. — С. 3-13; 74-166; 199-231; 307-326; 340-416; Чернівецький університет. 1875-1995. Сторінки історії / Відп. ред. і співавтор В.М. Ботушанський. — Чернівці: Рута, 1995. — С. 3-41; 119-123; 175-201; Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Імена славних сучасників. — К.: Світ Успіху, 2005. — С. 14-35; 92-104; 20. Див.: Буковина: загальне краєзнавство. Топографічний опис населених пунктів / Наук. ред. В.М. Ботушанський. — Зелена Буковина. — 2000. — № 1-2. — С. 83-200; Населення Буковини // Наук. ред. В.М. Ботушанський. — Чернівці: Зелена Буковина, 2000. — 160 с.; Die Bukowina. Eine allgemeine Heimatkunde — Буковина. Загальне краєзнавство // Наук. ред. В.М. Ботушанський, О.М. Масан. — Чернівці: Зелена Буковина, 2004. — 448 с.; 21. Питання історії України: Збірник наукових статей. — Чернівці: Золоті литаври, 2000. — Т. 6. — С. 11-18 (у співавторстві); 22. Педагогічні ідеї С. Смаль-Стоцького в контексті розвитку національної освіти й виховання: Матеріали Всеукр. наукової конференції. — Чернівці: ЧДУ, 1999. — С. 94-100; 23. Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. — Вип. 96-97. Історія. — Чернівці: Рута, 2000. — С. 17-27; Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції. — Чернівці: Золоті литаври, 2001. — С. 12-16; 24. Питання історії України: Збірник наукових статей. — Чернівці: Золоті литаври, 2000. — Т. 4. — С. 339-355 (у співавторстві); 25. Питання історії України: Збірник наукових статей. — Чернівці: Золоті литаври, 2002. — Т. 5. — С. 164-182; 26. Буковинський історико-етнографічний вісник. — Чернівці: Золоті литаври, 2002. — Вип. 4. — С. 106-109; 27. Питання історії України: Збірник наукових статей. — Чернівці: Зелена Буковина, 2004. — Т. 7. — С. 120-122; 28. Етнокультура у контексті світової історії: Матеріали VI Міжнародного наукового семінару „Черезовські читання”. — Чернівці: Прут, 2004. — С. 66-71; 29. Питання історії України: Збірник наукових статей. — Чернівці: Золоті литаври, 2003. — Т. 6. — С. 346-354; 30. Питання історії України: Збірник наукових статей. — Чернівці: Зелена Буковина, 2004. — Т. 7. — С. 208-212; 31. Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. — Чернівці: Рута, 2004. — Ч. 2. — С. 291-294; 32. Питання історії України: Збірник наукових статей. — Чернівці: Золоті литаври, 2000. — Т. 4. — С. 252-264; 33. Питання історії України: Збірник наукових статей. — Чернівці: Золоті литаври, 1999. — Т. 3. — С. 278-286; 34. Буковинський журнал. — Чернівці, 1999. — Ч. 1-2. — С. 160-188; 35. Ботушанський В.М. Революція 1905 року і Буковина // Історія України: мало-відомі імена, події, факти (Збірник статей). — Київ-Хмельницький, 2005. — Вип. 32. — С. 50-59; 36. Буковинське віче (Чернівці). — 1991. — 23 квіт.; 37. Там само. — 1992. — 21 бер.; 38. Буковина (Чернівці). — 1993. — 5 квіт.; 39. Буковинське віче. — 1994. — 26 січ.; 40. Буковина. — 1996. — 4 січ.; 41. Там само. — 1996. — 14 серп.; 42. Посеред тижня (Чернівці). — 1997. — 5 бер.; 43. Буковинське віче. — 1998. — 24 жовт.; 44. Буковина. —

2000. — 2, 4, 9 серп.; 45. Там само. — 2004. — №№ 83, 85, 87, 91, 95; 46. Там само. — 2005. — 11 січ.; 47. Botușans'kyj Vasyl'. Die Ukrainer und der Prager Slavenkongreß // Moritsch Andreas. Der Prager Slavenkongreß 1848/ — Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 2000. — S. 115-122; Ботушанський В. Питання українсько-польського кордону під час Другої світової війни // Polacy i ukraińcy podczas II wojny światowej / Pod. red. Włodzimiera Bonusiaka. — Rzeszyw: W-wo Wyzszej szkoły pedagogicznej, 2000. — S. 113-122; Ботушанський В. Деякі аспекти аграрного ладу Буковини пореформеного періоду (друга половина XIX — початок XX ст.) // Procese politice, sociale, culturale și economice în Bucovina, 1861-1918. Aspecte edificatoare pentru o Europă unită? Materialele Conferinței științifice internaționale, Rădăuți, 22-22 septembrie 2000. — Suceava: Editura universității. — P. 73-83.

Олександр Добрянський
(Чернівці)

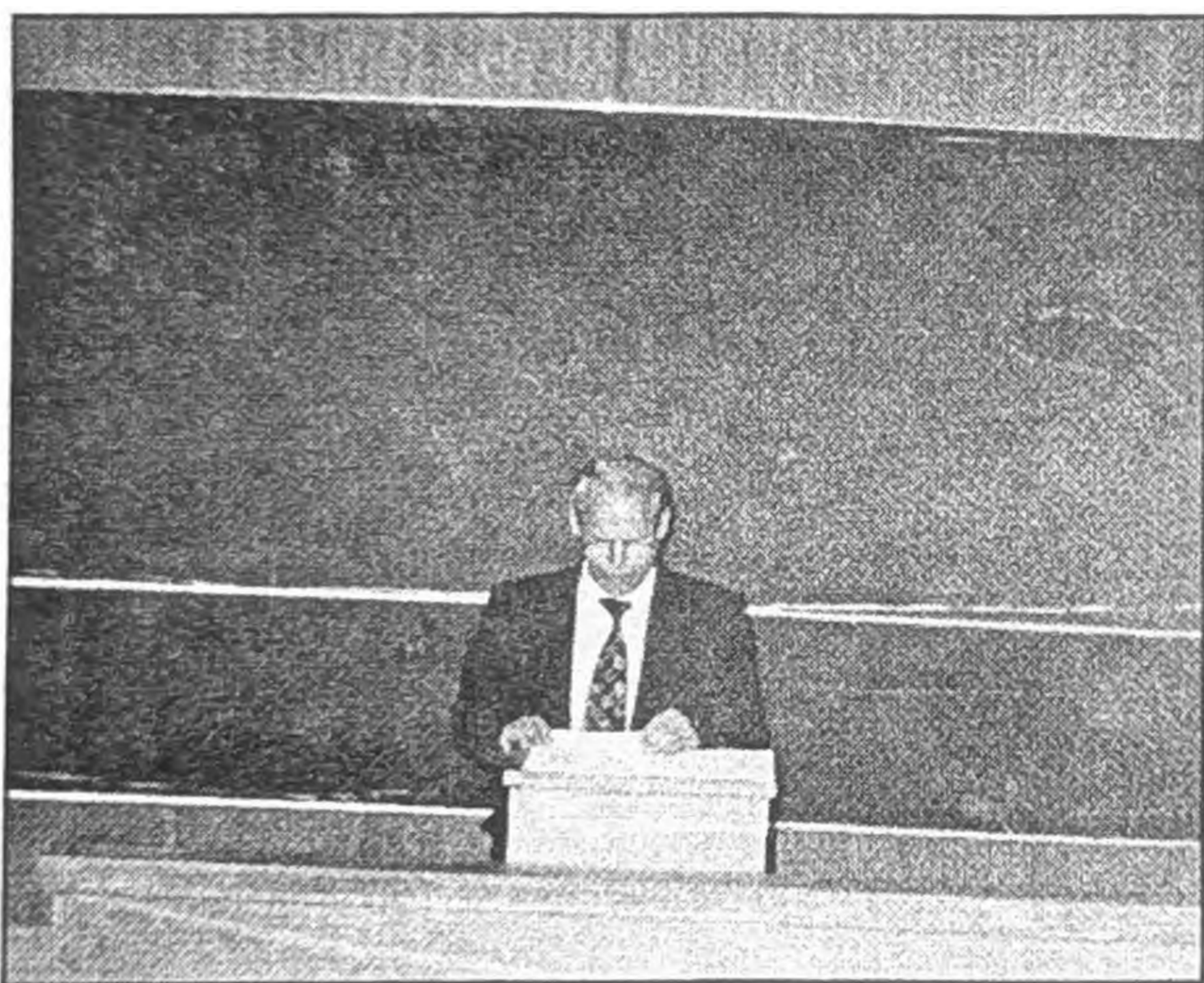
СЛОВО ПРО УЧИТЕЛЯ

Серед чималої когорти буковинських істориків одним із найбільш шанованих і відомих є професор В.М.Ботушанський, якого по праву вважають найкращим знавцем буковинського села XIX — першої половини XX ст., багатьох аспектів історії Буковини та всієї України від часів середньовіччя і до наших днів. Василя Мефодійовича відзначають такі риси характеру, як чесність, об'єктивність, наукова сумлінність, відповідальність за зроблене, висока ерудиція, неординарність мислення. Чимало з цих рис були привиті йому його батьками, які зробили все, щоб Василь Мефодійович здобув належну освіту, але можна з впевненістю сказати, що як науковець Василь Мефодійович створив себе сам завдяки наполегливій праці, самовідданому служінню історичній науці, що, безперечно, є взірцем для молодшого покоління істориків.

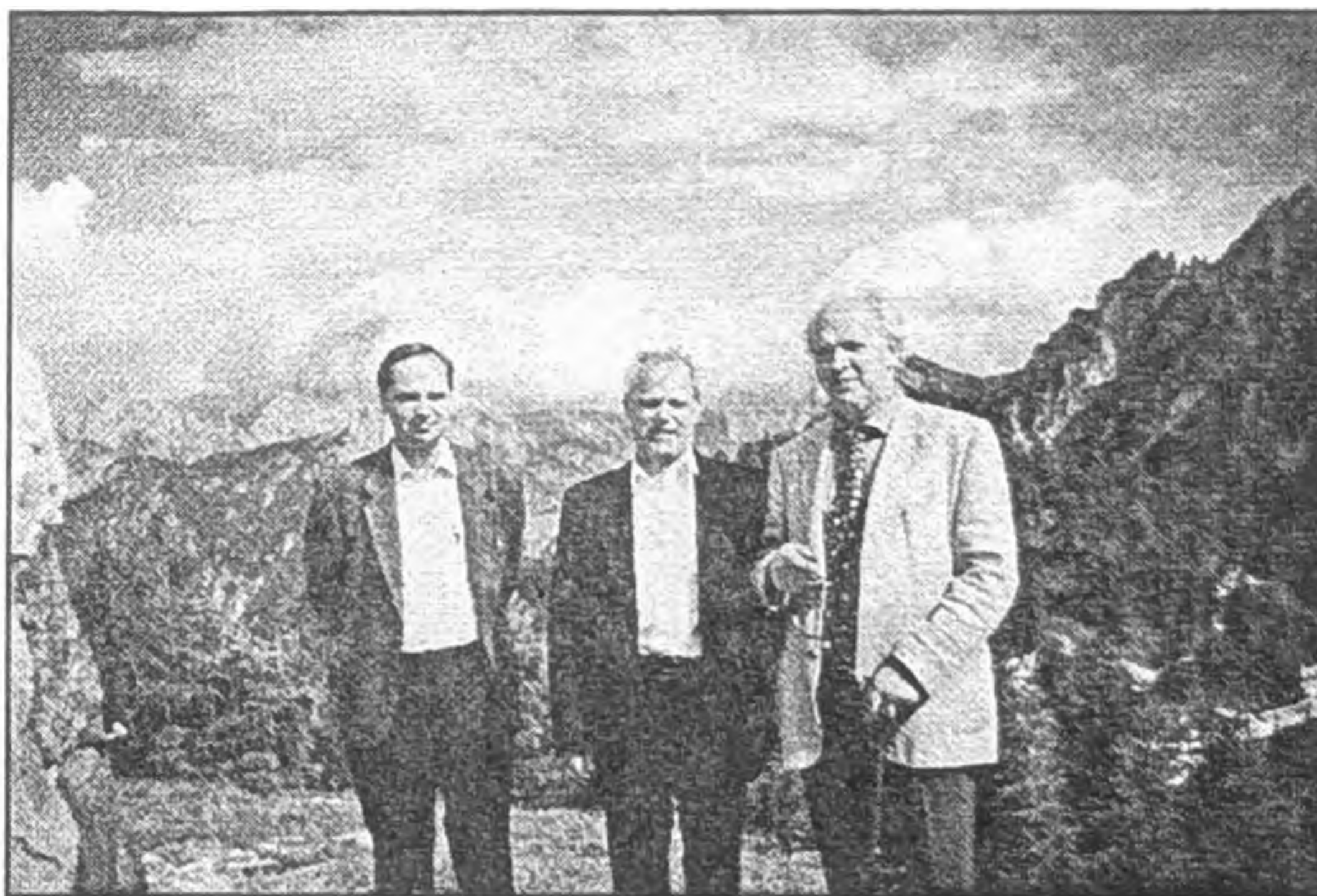
В.М.Ботушанський народився 31 грудня 1935 р., хоча фактично, з розповідей матері, 1 січня 1936 р. Тобто „родився два роки” у холодну сніжну зиму в с. Оселівка Кельменецького р-ну (а тоді, при румунській владі с. Кіселіца Хотинського повіту). Сім'я Ботушанських по батьковій лінії не була в с.Оселівка „автохтонами”, а приїжджими. Ще у 1897 р. дід Федір Пилипович Ботушанський, житель Хотина купив водяний млин на Дністрі, але через те, що не було для млина місця на річці, т. зв. „бурнака”, де річка звужується і течія швидша, то мусив спуститися вниз по Дністру, з млином, спочатку в с. Дарабани, а потім у с. Кишло-Неджімове, як тоді за царя звалось с. Оселівка. Там дід оселився, придбав землю, побудував хату над Дністром (щоб у вікно було видно млин). Разом з ним прибула і його дружина Марія (бабка В.Ботушанського) із польської сім'ї Мацієвських. У них народилося 5 синів (Дмитро, Андрій, Григорій, Василь і найменший Мефодій 1905 р. н. батько Василька та дві дочки (Ганна і Наталя). Дід Федір помер 1927 р., а бабуся Марія — у 1945 р., тобто ще бавила і доглядала малого Василька.

20. Серед членів кафедри історії України. 1995 р.

Виступ (німецькою мовою) на науковій конференції у Клагенфуртському університеті 10 липня 1998 р.

Учасники конференції в Клагенфурті (Австрія) зліва направо: Юрій Покорни (Чехія), Василь Ботушанський (Україна), Андреас Моріч (Австрія), 10 липня 1998 р. Італійські Альпи.

Біля Бельведерського палацу у Відні. Липень 1998 р.

По материній лінії дід Прокіп Боштан, „автохтон” мав за дружину Тодоску (Феодосію) — уродженку сусіднього села Дарабани. У них було два сини (Дмитро, який 1929 р. емігрував до Уругваю, Тарасій, який загинув на війні 1941 р.) та три дочки (Марія, Євдокія і найменша Надія — мати Василька — 1913 р. народження). Дід і бабка (по материній лінії) померли під час голоду у 1947 р.

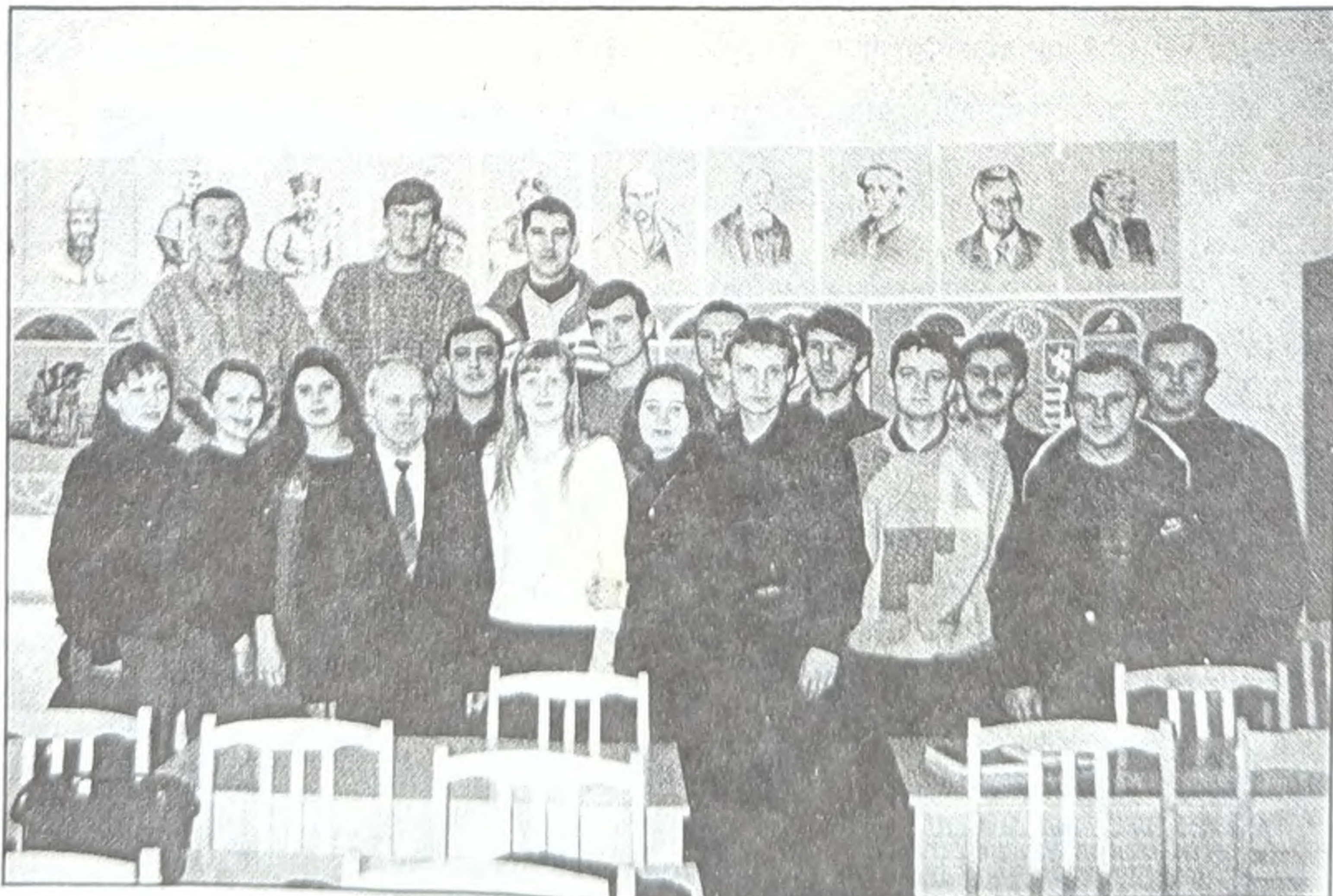
Батьки Мефодій та Надія побралися десь 1929 р. і родили двох дочок (Ганна, на жаль, уже покійна та Наталя) і трьох синів (Василь, Семен, Іван).

Сім'я до 1940 р. жила загалом не бідно. Було десь до 5 га поля (2,5 га у батька та 2,5 га у бабки Марії), півмлина, бо батько Мефодій разом з дядьком Василем успадкували млин на Дністрі. У господарстві завжди була усяка живність: кінь, корова, кілька овець, пара свиней, десятки курей, великий город (0,6 га), тож діти не голодували.

1940 р. малий Василько сумно пам'ятає з розповідей батька, матері, які розповідали, що спочатку люди раділи приходу „руських”, молодь співала веселі пісні. Водночас пам'ятається розповідь батька про те, що дехто з односельчан допускав богохульські вислови, а бабка суворо наказувала йому не приєднуватися до таких бесід. Запам'ятався і такий факт. Мати десь, мабуть, у Хотині почула бесіду селян з радянським офіцером, очевидно, політруком. Селяни питали: „А ячмінь будете брати? (тобто купувати).” „А соняшник будете брати (тобто купувати)”. Політрук же розумів слово „брати” буквально і з задоволенням відповідав: „Не беспокойтеся, громадяне, всё заберём” (І він був правий. У буквальному розумінні „заберём”). До речі, з того часу дивним чином слово „політрук” ввійшло у лексику односельчан, але вживали вони це слово якимось „не за призначенням”, „політруком” називали чоловіка чи жінку весе-

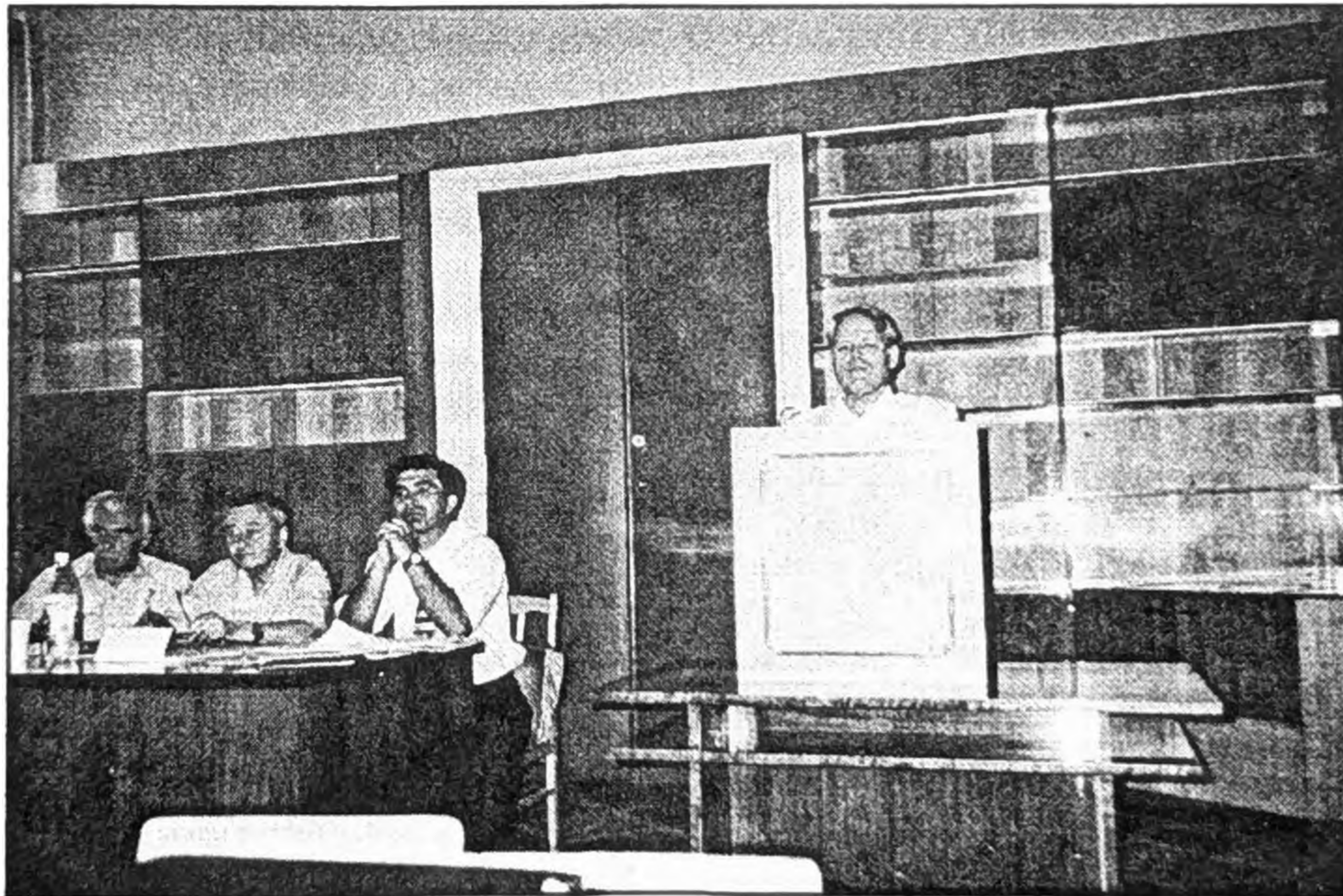
Виступ на науковій конференції у Жешові (Польща). Вересень 1999 р.

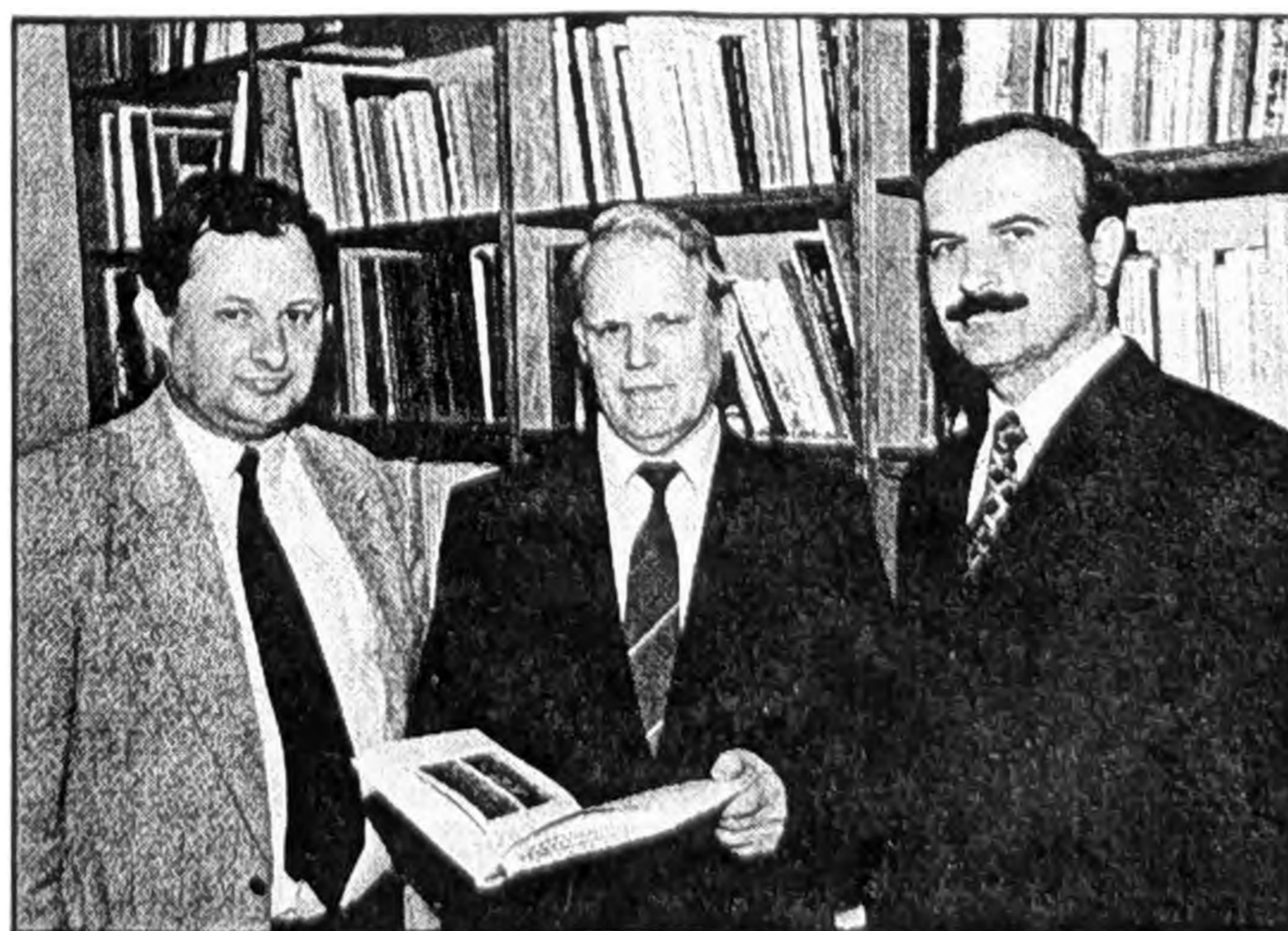
Серво студентів. 1999 р.

Серед членів кафедри історії України. Вересень 2000 р.

Виступ під час захисту однієї з дисертацій у спеціалізованій вченій раді. 2000 р.

З колегами по кафедрі. Зліва направо: проф. О.В. Добржанський, проф. В.М. Ботушанський, д-р А.П. Коцур. Вересень 2000 р.

*Почесна грамота Кабінету Міністрів України.
12 жовтня 2000 р.*

лунів, дотепників, брехунів чи підбріхувачів, пройдисвітів.

Потім смутно запам'ятався малому Василеві тривожний вислів „вивозять людей”. І справді, кілька найбільш заможних сімей вивезли кудись, очевидно, на Сибір, а їхні будівлі перейшли згодом у власність колгоспу.

За тодішнім визначенням поняття „куркуль” депортації підлягали і одноосібні власники млинів. Але з огляду на те, що батько володів млином разом з дядьком Василем, то й не був депортований разом з сім'єю.

Війну Василько запам'ятав уже більш конкретно. Стоячи на високому горбі („щовбі”) над Дністром разом з рідними і сусідами у перший день війни, бачив високі клуби диму над Хотином, який бомбила німецька авіація, люди казали: „Горять жидівські квартали”. А згодом по Дністру попливли трупи людей, казали, що то мертві євреї.

Чоловіків, у т.ч. й батька, мобілізували до війська. Але через кілька місяців батько повернувся додому. Попав в оточення десь біля Фастова і в числі „западєнців” та „бессарабців” був німцями через фільтраційні пункти відпущений. Займався далі господарством.

У вересні 1943 р. малий Василько пішов у перший клас румунської школи. Вчитися було важко, бо не розумів румунської мови. Уже перший день навчання закінчився невдало. Після першого уроку учитель Житар оголосив: „репаус”, тобто перерву, але бачачи, що діти виходять з класу, взяв свої книжечки в торбинку і пішов додому. Так і залишився в боргу з двома уроками перед королівсь-

кою Румунією. До речі, на перших сторінках „абечедара”, тобто букваря, красувалися портрети Кароля II, „мами” Єлени і молодого Мігая. Єдине, що скрашувало важку незрозумілу науку — це кольорові малюнки в букварі. Але далі малюнків щось зрозуміти було важко. Щоб навчання йшло успішніше, через два тижні учитель Житар, який правда, знав українську мову, приніс у клас гудзувату палицю і оголосив, що це буде його „помічник” у навчанні і вихованні. І він дотримував свого слова. Як пригадує Василько-школяр, одного разу учні Максим Кашук і Ілля Сухар знайшли гумку і замість того, щоб віддати школярці, розламали собі по шматочку. Житар поставив посеред класу табуретку, на табуретку — свою ногу, перегинав через ногу тільки Максима і Іллі зі спущеними штанцями і з силою відшмагав гудзуватим „помічником” обох порушників приватної власності. Та особливо часто пускав у хід лінійку ударами по долонях (аж спухали) під Чертан (учні казали „Чортан”), зокрема тих, хто не знали порумунськи розказати завдання із Закону Божого. До речі, кожний перший урок у класі починався з молитви румунською мовою з повернутими на Схід обличчями учнів. Завідувач школи був стоцентним румуном-націоналістом, говорив тільки румунською мовою, ходив у національному румунському одязі — білий кептар і білі панталони, вишиті по краях чорним узором. Його інакше й не називали учні, як „підтячка” (тобто біла натільна жіноча довга сорочка).

Але уже відчувалася якась тривога, якої малі учні ще не розуміли. Одного разу підслухав малий Василько, як учні старших класів, діставши карту, дивилися на неї, показували на ній пальцями і казали: „Руські уже тут”. Очевидно, мова йшла про Східний фронт.

А одного разу, у березні 1944 р., прийшовши вранці в школу, Василько і його однокласники побачили дивну картину: жодного вчителя, всі двері в школі, шафи відкриті навстіж, на підлозі валяються зошити, жовті товсті промокашки, які учням подобалися (промокали будь-яку ляпку). Отже, кінець румунської школи.

А через кілька днів спостерігав недовчений „румунський школяр” величезне скупчення німецьких військ на протилежному березі Дністра, бомбардування їх радянським літаком, переправу через Дністер, вступ на подвір'я німецьких солдатів і їх вигуки: „Матка! Млеко!” „Матка! Яйка”. Потім впродовж кількох тижнів бої, стрілянина, копання ям-сховищ, прихід в хату то німців, то кубанських козаків, то радянських партизан, то власівців, то радянських військових, розташування в хаті багатьох радянських бійців, телефонних операторів, вигуки день і ніч телефоністів: „Я ромашка. Я ромашка! Как слышите?” А через те, що кулі досить часто посвистували, мати відвела дітей до дядька Григорія, хата якого була в глибокій улоговині і кулі туди не долітали.

Через короткий час учнів знову покликали в школу. Знову сіли за парти. І звернувся вчитель (молодий, гарний таки місцевий вчитель Василь

Григорович Чорний, згодом колишній директор готельного комплексу „Черемош”, нині мешканець Чернівців) абсолютно приємною рідною українською мовою. Аж дивно, ну буквально всі до одного слова зрозумілі, і все зрозуміло, що каже вчитель. Щоправда, літери треба було вчити заново, але справа пішла швидко, хіба що не давалася зразу літера „з”, все плутали з „румунською” „z”. Але, „румунські” запаси зошитів скоро кінчилися, далі писали на чому попало.

А 15 квітня 1944 р. батька, як і багатьох односельчан знову мобілізовано в Червону армію. Багато возів, чоловіки прощалися з жінками, дітьми, плачі, голосіння, смуток, який охопив село до кінця війни, а в багатьох сім'ях — і по війні. Батько спочатку перебував у запасному стрілецькому полку, потім у артилерійському полку, у боях на фронті — з 10 березня 1945 р. по 9 травня 1945 р. Пам'ятається, перший лист був із м. Луга Ленінградської області. Писав батько часто, не тому, що було про що писати, а щоб подати звістку, що ще живий-здоровий. Не раз лист закінчувався словами, що „под мудрым руководством нашего вождя и учителя Иосифа Виссарионовича Сталина скоро разобьем врага в его логове”. Уже по війні діти питали його, чи він так справді любив того Сталіна. Батько відповідав приблизно так: „Який там пес його любив? Але коли так напишеш, лист обов'язково дійде додому, а як почнеш скаржитися, нити, лист знищать, а то й викличуть на бесіду”. Повезло батьку, не поранило, у вересні 1945 р. повернувся додому. Займався поки що приватним господарством. Наступний 1946 рік видався вкрай посушливим. Все вигоріло. Урожай зібрали ледве стільки, скільки посіяли. Паші для худоби нема, тому батько руду однорогу корову погнав вбрід через Дністер (їхали й возами через річку, настільки обміліла) у Кам'янець і продав. Кінь згодом здох з голоду.

Але податок зерном вимагали як в урожайний рік. Здавати нічого. По селу ходить „уполномоченный” (селяни казали „уполовинунамочений”) разом з сільськими активістами, шукають зерно, погрожують.

Запам'ятався і малому Васильку такий візит в кінці літа 1946 р. Прийшов „уполномоченный” і

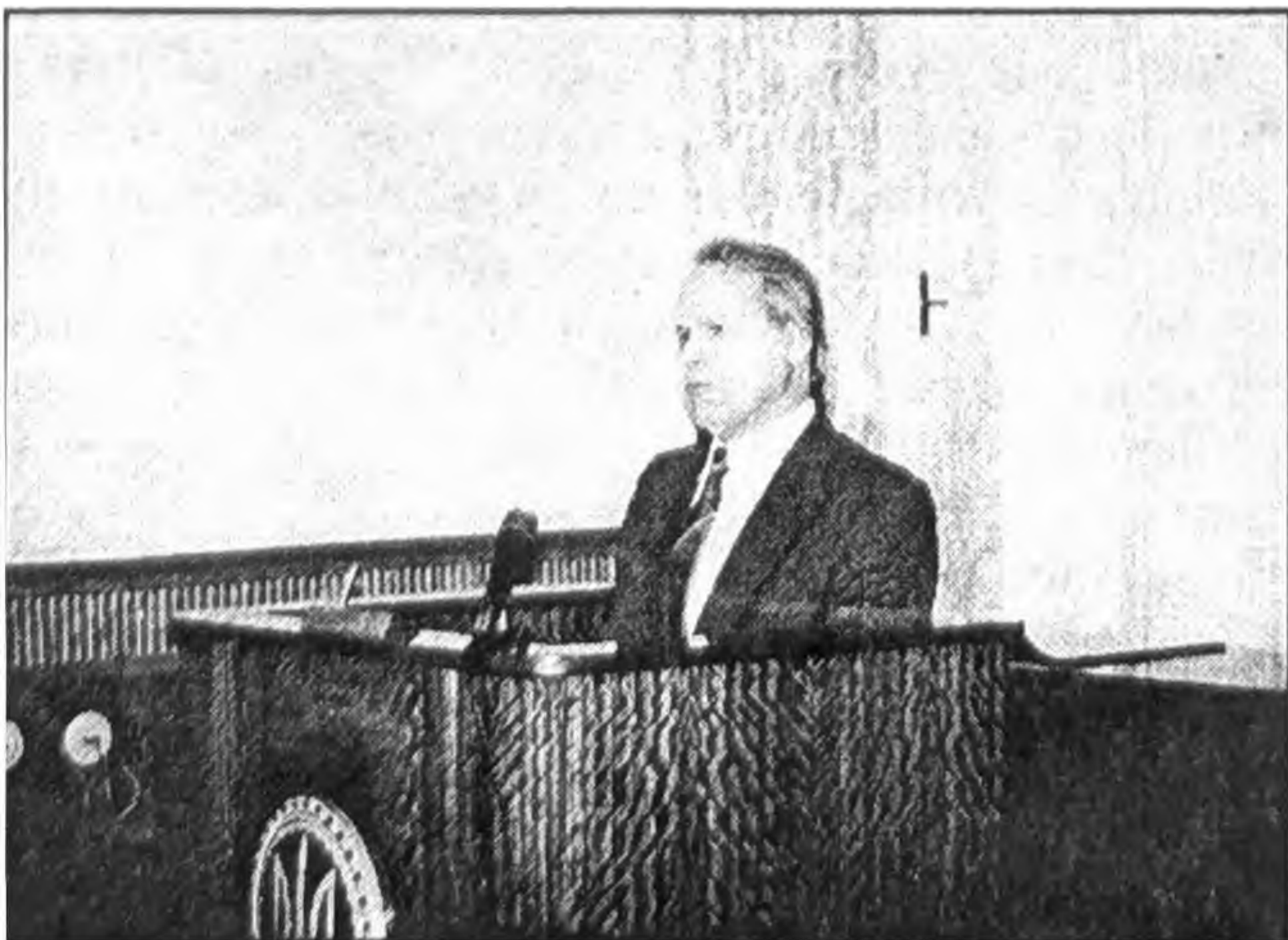
сільська комсомолка М.Б., підстрижена, як тоді водилося. Пригадується приблизно така розмова: „Где у вас спрятан хлеб.” — питає представник влади. „Не вродило”. — каже батько. „Это у вас не уродило, а у нас уродило”, — і вимагає негайно здати поставку зерна, інакше вивезуть на Сибір. І батько мусив продавати речі з хати, їхати в Західну Україну і здати поставку. Для малого Василька це був переконливий приклад того, як організовувався голодомор.

А потім почалося справжнє страхіття голодомору. Голодували тяжко: кип'ячена вода, забілена мукою, або одна картоплина на сім'ю. Батько спродав буквально все з хати в Західній Україні, щоб щось роздобути з харчів. Всі схудли, як тіні, дошкуляли й супутні хвороби. Тож було не до навчання, і третьокласника Василя батько у березні 1947 р. відвіз у колишню Станіславську область в с. Деліїв, Жовтневого району (люди казали Єзупольського р-ну) і залишив у жінки Ганки Дуркач, вдови (бідкалася, що і чоловіка, і сина „розірвали московські гранати”). Але була ще дочка Маринка на виданні, до якої не раз заходили „наші хлопці”, як казали про упівців місцеві люди. Важко описати той „істівний рай”, у який попав Василько після багатомісячної голоднечі: справжня варена бараболя, справжня мучна затірка, кулеша, кисле і варене молоко та інше задоволення, про які можна тільки мріяти. Але, звичайно, за це треба було й працювати малому наймиту.

Справді, Західна Україна порятувала тоді тисячі і тисячі голодуючих східних і південних областей України.

У березні 1948 р. малого Василя батько привіз додому. Довелося знову іти в той же третій клас (у попівській хаті). У 1949 р. закінчив початкову школу, вчителі і батьки зробили випускний вечір, бо вже треба було після 4-х класів йти у трудове життя. Аж незабаром виходить закон про обов'язкове 7-річне навчання і „випускник зразка 1949 року” знову змушений іти у нововідкриту 7-річку, яку відмінно закінчує у 1952 р. Того ж року поступає без іспитів на перший курс Хотинського педучилища, де працювали талановиті педагоги (В. Семеніцька, В. Торончук, А. Мацібора, З. Хмаровська, В. Дудченко, О. Гвоздовська, С. Снігур, А. Євдокимов, М. Горениця, Б. Борух та інші). 1955 р. у зв'язку з об'єднанням Хотинського педучилища з Чернівецьким закінчує відмінно навчання у 1956 р. в Чернівецькому педучилищі, де теж працювало багато прекрасних педагогів (Я. Копитько, Х. Скалозуб, А. Меленівський, О. Рудницька, О. Шевчукевич, Г. Біленко, Н. Носаєв, Л. Кузьмінкова, Д. Проданчук, Є. Приходько, А. Мацібора, З. Хмаровська, останні двоє приїхали з Хотина).

По закінченні „з відзнакою” Чернівецького педучилища у 1956 р. В. Ботушанський поступив у Чернівецький університет на історичний факультет. Там здобував історичну освіту у таких знаних і шанованих викладачів, науковців і вихователів, як В. Литвинов, М. Ліщенко, Г. Габ, К. Ципко, І. Гриценко, М. Алекберлі, О. Пономарьов, Є. Черезов, К. Мусієнко, І. Теодорович, Г. Страхов, Ф. Редько.

30. Один з виступів на науковій конференції на факультеті. 2001 р.

Згідно з заведеним тоді порядком під час т.зв. „третього трудового семестру” їздив на збирання врожаю в Казахстан, Кіровоградську обл.

Проявляв інтерес до наукових досліджень, щоправда спочатку до археологічних, про що свідчить перша стаття (у співавторстві) „Археологічні дослідження літописного Василя у 1957 р.”, опублікована у „Наукових записках Чернівецького держуніверситету” (1961, т. 50).

По закінченні „з відзнакою” у 1961 р. університету працював учителем історії, географії, німецької мови, вихователем інтернату Перковецької 8-річної школи Кельменецького р-ну, у 1962-1966 рр. — директором і водночас вчителем історії Коновської 8-річної школи Кельменецького р-ну. Чимало зусиль довелося докласти у зв'язку з будівництвом нового приміщення школи, де навчалось до 200 дітей (з прикрістю він сприйняв недавнє повідомлення в газеті „Молодий буковинець”, що у 2005/2006 н.р. у цій школі не набрано перший клас — нема дітей). З 1967 р. — аспірант кафедри СРСР і УСРС Чернівецького держуніверситету, з жовтня 1969 р. — м.н.с. Чернівецького відділу Інституту історії АН УРСР. 1973 р. захистив кандидатську дисертацію „Аграрні відносини на Буковині на початку ХХ ст. (1900-1914 рр.)”. Видав монографію „Становище і класова боротьба селянства Північної Буковини в період імперіалізму (1900-1914 рр.)” (Київ, Наук. думка, 1975). Редагував щорічник відділу „Минуле і сучасне Північної Буковини” (Київ, 1972, 1973).

З 1976 р. — старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР. Досліджував питання економічного співробітництва УРСР і МРСР.

З 1978 р. — старший викладач, з 1981 р. — доцент кафедри історії СРСР і УРСР ЧДУ.

Співавтор колективної монографії „Нариси з історії Північної Буковини” (Київ, 1980 р.) та колективної монографії „Нерушимая дружба українського и молдавського народів в период социализма” (Київ, 1980).

У 1979 та 1986 р. опубліковано два збірника документів з історії Буковини за участю В.М. Ботушанського як упорядника і члена редколегії (Ужгород, Карпати), а в Києві того ж 1986 р. за участі В.М.Ботушанського опубліковано збірник документів „Робітничий рух на Україні (1861-1884 рр.)”.

В умовах національно-державного відродження України доцента В.М. Ботушанського обрано у 1990 р. завідувачем відновленої кафедри історії України, яку очолював по 2005 р. включно.

1996 р. захистив докторську дисертацію „Сільське господарство Буковини у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.” З 1998 р. — професор.

Під його керівництвом кафедра здійснила значну перебудову навчальних програм, планів, методології, змісту і методів навчання, оновила концептуальні засади практично всіх тем вітчизняної історії, наблизивши їх до сучасних досягнень історичної науки.

Сам читав і читає на високому науковому і методичному рівні провідні нормативні курси: „Но-

вітня історія України”, „Історичне краєзнавство”, „Вступ до спеціальності”, а також три курси за вибором ВНЗ і студентів.

На посаді завідувача працював творчо, наполегливо, сприяв зростанню у науковому і методичному відношенні молодих викладачів. Під його науковим керівництвом захищено 8 кандидатських дисертацій, 1 докторська. Як учень Василя Мефодійовича, який був керівником моєї кандидатської дисертації та консультантом докторської, можу відзначити, що він дуже сумлінний і відповідальний керівник. Василь Мефодійович ніколи не заважав моїй ініціативі у розробці тих чи інших наукових проблем, але разом з тим не пропускав найменших упущень, не жалів часу, щоб ще і ще раз пройти окремі сюжети і довести їх до належної наукової кондиції. Не було ще жодного разу, та й не може бути в принципі, щоб В.Ботушанський дозволив рекомендувати у спеціалізовану раду недостатньо підготовлену дисертацію.

У 2000 р. Василь Мефодійович опублікував фундаментальну монографію „Сільське господарство Буковини (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.)”, яка отримала схвальні відгуки громадськості і вважається однією з найкращих книг з аграрної історії західноукраїнських земель. Цікаво, що книга викликала жвавий інтерес у сучасних аграріїв, які знайшли в ній чимало подій і явищ, співзвучних із сучасними проблемами українського села. В засобах масової інформації не раз звучала думка, що перш ніж приступати до сучасної реорганізації сільського господарства, треба вивчити монографію нашого ювіляра. Чи може бути ще вищою оцінка праці історика?

Через два роки у співавторстві з О.В.Ботушанським Василь Мефодійович видав монографію „Розвиток сільської кооперації на Буковині у 80-х рр. ХІХ — на початку ХХ ст.”, яка також була високо оцінена науковцями.

Василь Мефодійович є лауреатом обласної премії ім. О.Поповича, відмінником освіти України. У 2000 р. відзначений Почесною грамотою Кабінету Міністрів України за підписом тодішнього Голови В.А.Ющенка.

У ювілейний 2005 р. за його співавторства, наукового і літературного редакторства підготовлено до друку колективну монографію „Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.)” (Чернівці. Рута). Він підготував обширні історичні нариси про Чернівецький університет до ювілейних видань на честь 125 і 130-ти річчя нашої Alma mater. Під його науковим і літературним редагуванням щороку виходить кафедральний збірник наукових праць „Питання історії України”. Він є науковим редактором і членом редколегії до тридцяти видань.

Загалом В.М. Ботушанським опубліковано понад 150 наукових праць, що є помітним внеском в українську історіографію. Ним опубліковано також до 100 науково-популярних статей у місцевій пресі з метою пропаганди історичних знань серед населення. Цій же тематиці присвячені також і його виступи по радіо і телебаченню, на різних громадських зібраннях.

У рік свого 70-річчя професор В.М. Ботушанський повний сил та енергії. Він має чимало наукових планів, задумів. Регулярно бере участь у наукових конференціях в Україні та за її межами. Під його керівництвом працюють над кандидатськими дисертаціями 5 аспірантів і здобувачів, він активний член спеціалізованої ради Д 79.051.06 у Чернівецькому університеті по захисту кандидатських і докторських дисертацій. Не полишає Василь Мефодійович і громадської роботи, популяризує наукові знання з історії Буковини та України.

Тож, бажаємо Вам, Василю Мефодійовичу, міцного здоров'я, творчого натхнення, радості, гарного настрою, оптимізму і, як кажуть на Буковині, усіляких, усіляких гараздів.

*Юрій Макар
(Чернівці)*

ЖИТТЯ В НАУЦІ

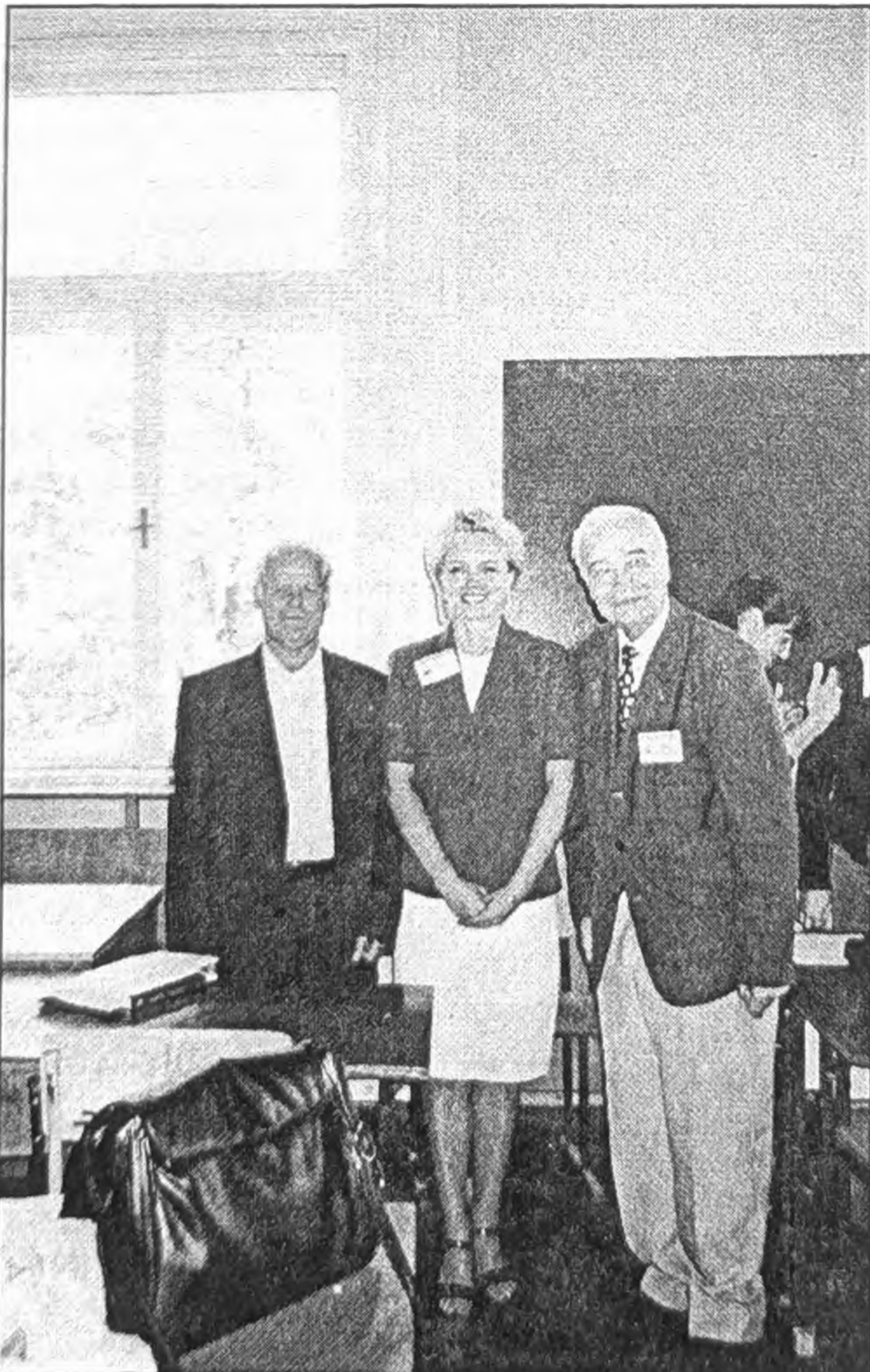
Доля звела мене з Василем Мефодійовичем Ботушанським, коли я з вересня 1971 року, пройшовши за конкурсом, маючи вже науковий ступінь кандидата наук, став працювати на історичному факультеті Чернівецького університету. Основним місцем його праці тоді був Відділ Інституту історії АН УРСР у Чернівцях. Разом з тим за сумісницт-

вом він працював на кафедрі історії СРСР та УРСР в університеті.

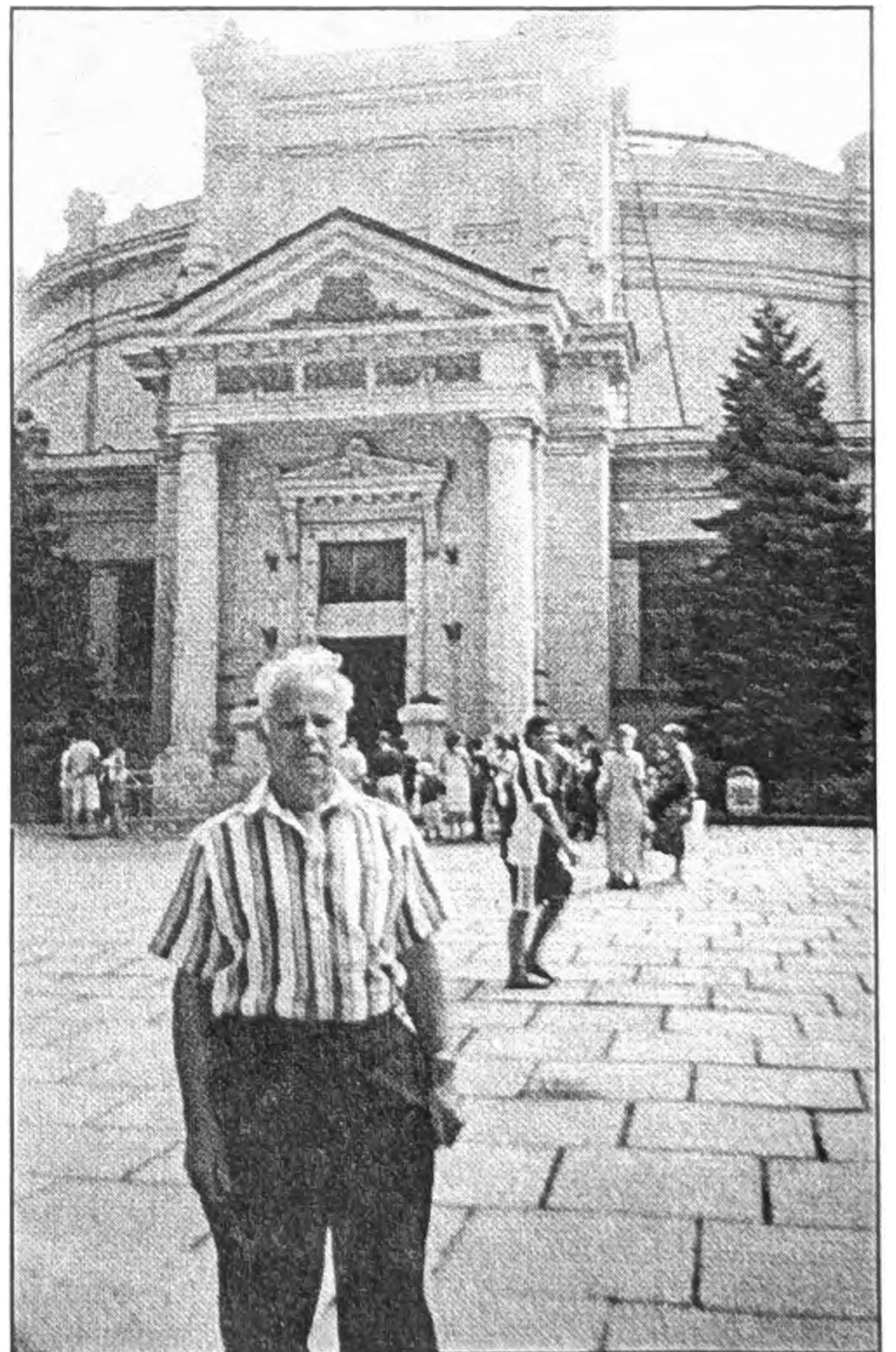
Ми тепер усі сміливо твердимо, що то були важкі роки для української не лише історичної, але загалом — суспільствознавчої науки. В приватних розмовах ще тоді проривалося невдоволення існуючим становищем у наукових суспільствознавчих дослідженнях. Мені кинулося у вічі, що Василь Мефодійович у своїх міркуваннях виходив поза межі пануючих тоді ідеологічних норм.

Перш за все мою увагу привернули його праці, де він писав про еміграцію з Буковини наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Мене вже тоді цікавила проблема еміграції українців, особливо за океан. На цьому ґрунті зав'язувалися наші наукові контакти, які з плином часу набирали обертів.

На факультеті у 70-х рр., тепер вже минулого століття, було досить сутожно з науково-педагогічними кадрами. Справді існувала аспірантура, але вона діяла абсолютно безрезультативно. Тодішні аспіранти, як правило, закінчували аспірантуру без захисту дисертацій, або захищали їх через тривалий час, працюючи вже у інших вузах чи наукових установах. Коли мене наприкінці 1975 р. з легкої руки тодішнього ректора університету професора К.О.Червінського обрали деканом історичного

*Проф. В. Ботушанський, доц. О. Гнатчук, та академік НАН України А. Жуковський (Франція) під час роботи V конгресу МАУ в Чернівцях.
27.08.2002 р.*

*Біля Севастопольської діорами.
Серпень 2002 р.*

Серед учасників наукової конференції в Хотині. 17 жовтня 2003 р.

Черговий виступ на Чернівецькому обласному телебаченні з проф. Н.Д. Бабич. 2004 р.

Серед членів кафедри історії України. 2005 р.

факультету (на посаду, до речі, мене рекомендував мій попередник М.О.Ліщенко), то я повів розмову з Василем Мефодійовичем щодо його переходу на постійну роботу до університету. Мені здавалося, що він зможе вдихнути у навчальний процес і в наукові дослідження свіжий струмінь. Йому моя ідея імпонувала. Але, як кожного сумлінного науковця, Василя Мефодійовича долали сумніви — варто чи не варто залишати працю в науковій установі і переходити повністю до навчального закладу. Однак за якийсь час ми справу владнали. І Василь Мефодійович з другого семестру 1977/1978 навчального року вже працював у нас основним працівником.

Серед багатьох проблем, які довелося вирішувати з метою розвитку факультету, було питання відкриття окремої кафедри історії України. На той час то була проблема майже не до розв'язання. Її вирішення зайняло щонайменше добрих 10-12 років. Керівні структури ніби не були проти. Однак як вогню боялися проявів „українського буржуазного націоналізму”. Щоб не завдавати собі зайвих клопотів, а то й прямих неприємностей по партійній чи службовій лінії (що фактично було одним і тим же), кафедри просто не відкривали. І лише під кінець 80-х рр., тобто, коли практично Радянський Союз розвалювався, справу вдалося довести до логічного завершення. Керівником новостворюваної кафедри мав би за всіма параметрами стати наш нинішній Ювіляр. Проте на той час він ще не був доктором наук, а кафедру можна було створювати лише під доктора. Хоча попередньо багатьма кафедрами керували кандидати наук, довелося змиритися з вимогами. На виручку, як це бувало й раніше та, зрештою, й пізніше, прийшов доктор історичних наук, професор П.В.Михайлина. Він вже був пенсійного віку і попередив, що керується почуттям допомогти історичному факультетові накінець відкрити кафедру історії України. Але Василь Мефодійович повинен швидше завершити свої наукові пошуки і перебрати в нього посаду.

На таких засадах з лютого 1990 р. було відкрито кафедру історії України, спочатку під керівництвом П.В.Михайлини, а з липня того ж року — В.М.Ботушанського. Тодішній ректор, професор С.С.Костишин дав на це згоду при умові, що Василь Мефодійович протягом кількох найближчих років „покладе докторську дисертацію на стіл”.

Одним словом, з липня 1990 р. В.М.Ботушанський очолив вже офіційно кафедру історії України, над створенням якої працював не один рік. Кафедрі належало ще стати навчально-науковим підрозділом університету. І вона ним стала. Це коштувало нашому Ювілярові дорого. Він затратив багато зусиль, вільного часу, зрештою людських — фізичних і моральних — можливостей, щоб кафедра історії України стала тим, чим вона є зараз.

Я щиро радію з того, чого на науково-педагогічній ниві досяг Василь Мефодійович. Всі роки нашої співпраці я намагався йому сприяти не лише як декан, в обов'язки якого входить турбота про зростання факультету та його підрозділів. Для мене Василь Мефодійович з часу нашого знайомства

завжди був людиною глибоко відданою справі, вимогливою до співробітників, а насамперед — до себе, щирою і справедливою.

З часу здобуття Україною незалежності повністю розкрився його талант справжнього вченого. А помножений на безприкладну працездатність, він дав належні результати. Інколи доходило до кумедних ситуацій. Ректор постійно вимагав „докторизувати” В.М.Ботушанського або ... робити якісь висновки. Справа виконання дисертації вочевидь затягувалася, хоча Василь Мефодійович міг її захистити щонайменше десятком років раніше. При особистих розмовах він постійно тлумачився тим, що ще зарано, що він ще „не дозрів”. Я, у свою чергу, боявся, щоб він не „перезрів”. Адже давним-давно був зібраний достатній матеріал для завершення дисертаційного дослідження. Дисертант мав чималий список наукових публікацій за обраною темою. Що найцікавіше, то це те, що кожних п'ять років, коли відзначалися ювілеї університету, він тижнями не виходив, у прямому розумінні слова, з кафедри, завершуючи власноруч черговий том історії своєї *Alma mater* на замовлення ректорату, які поступали не завжди завчасно, але вимагалося їх термінове виконання.

Довелося вчинити акт „насилля”. Порадившись з колегами з кафедри історії України (провідну роль тут відіграв доцент Т.С.Яценюк) та заручившись підтримкою ректора, відіслати майже силоміць В.М.Ботушанського у місцеве наукове стажування. Чоловік блискуче завершив дисертацію, присвячену своїй укоханій Буковині *«Сільське господарство Буковини в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.»* і не менш блискуче захистив її в нашій же Спеціалізованій вченій раді, здобувши науковий ступінь доктора історичних наук вже формально, бо насправді він таким був давно.

Перу невтомного науковця належить тепер понад 250 наукових і публіцистичних праць, у тому числі десятків індивідуальних і колективних монографій. Без будь-яких натяжок — ім'я Ювіляра широко відоме не лише в Україні, але й далеко поза її кордонами. Його праці з *буковинознавства* мені з приємністю довелося зустрічати у книгозбірнях, наприклад, університетів Канади і США. До свого Ювілею Василь Мефодійович видає під своєю редакцією чергову, цим разом колективну, монографію *„Буковина у контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.)”*.

Загалом кажучи, слід зазначити, що професор Ботушанський є визнаним засновником новітньої української наукової школи з *буковинознавства*. Він виховав чималу плеяду *вчених-буковинознавців*, які, запалені прикладом свого Вчителя, широко розгорнули обраний науковий напрямок. Василь Мефодійович систематично видає редактований ним кафедральний збірник наукових праць, на шпальтах якого провідне місце посідають все ті ж *буковинознавчі* дослідження.

Щиро вітаю Вас, дорогий Друже, з Вашим Ювілеєм і бажаю нових творчих наукових звершень. Щастя Вам, здоров'я і всього найкращого. Нехай Бог Всевишній береже Вас для української історичної науки.

ІНДЕКС ДРУКОВАНИХ**ПРАЦЬ**

професора

Василя Мефодійовича Ботушанського*

Монографії, збірники документів,
наукові статті, матеріали наукових конгресів,
конференцій, симпозіумів

1961 рік

1. Археологічні дослідження літописного Василева у 1959 р. // Наук. записки Чернівецького держуніверситету. — Чернівці, 1961. — Т. 50. Серія гуманітарних наук. — С. 29-33. (Співавтори Л.В.Вакуленко, М.Г.Дмитрюк).

1970 рік

2. Боротьба селян Буковини за своє соціальне і національне визволення на початку ХХ ст. (1900-1904 рр.) // Боротьба трудящих Північної Буковини і Бессарабії за своє соціальне і національне визволення: Матеріали міжвузівської наукової конференції. — Чернівці, 1970. — С. 15-21.

1972 рік

3. Наукова конференція в Хотині // Архіви України. — 1972. — № 1. — С. 94.

4. Піднесення страйкової боротьби селян Північної Буковини на початку ХХ ст. (1900-1907 рр.) // Минуле і сучасне Північної Буковини: Зб. наук. статей. — К.: Наук. думка, 1972. — Вип. 1. — С. 18-29.

5. Розшарування буковинського селянства на початку ХХ ст. // Український історичний журнал — 1972. — № 1. — С. 45-50.

1973 рік

6. Аграрные отношения на Буковине в начале ХХ века (1900-1914 гг.) Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1973. — 32 с.

7. Наукова конференція у Чернівцях // Український історичний журнал. — 1973. — № 2. — С. 152-153.

8. Становище сільськогосподарських робітників Північної Буковини на початку ХХ ст. // Український історичний журнал. — 1973. — № 5. — С. 89-94.

9. Участь трудящих Північної Буковини у боротьбі проти загрози світової війни (1909-1914 рр.) // Минуле і сучасне Північної Буковини: Зб. наук. статей. — К.: Наук. думка, 1973. — Вип. 2. — С. 46-55.

1974 рік

10. Наукова конференція в Путилі // Український історичний журнал. — 1974. — № 10. — С. 156-157.

1975 рік

11. Буковинська трудова еміграція в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — К.: Наук. думка, 1975. — Вип. 1. — С. 136-145.

12. Становище і класова боротьба селянства Північної Буковини в період імперіалізму (1900-1914 рр.). — К.: Наук. думка, 1975. — 175 с.

1976 рік

13. Хотинское восстание: Сборник документов и материалов. — Кишинев: Штиинца. — 1976. — 442 с. [Рецензія] // Архіви України. — 1976. — № 4. — С. 85-87.

1977 рік

14. Революційний рух на Північній Буковині і Хотинщині // Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. — К.: Наук. думка, 1977. — Т. 5. — С. 523-529.

1978 рік

15. Великий Октябрь и подъем революционно-освободительной борьбы трудящихся Северной Буковины // Всемирно-историческое значение Великой Октябрьской социалистической революции: Материалы областной научно-теоретической конференции. 17 ктвбря 1977 г. — Черновцы, 1978. — С. 81-94.

1979 рік

16. Боротьба трудящих Північної Буковини проти соціального і національного гноблення у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів. — Ужгород: Карпати, 1979. — 285 с. (Співавтори-упорядники М.М.Кравець, Т.С.Цебенко, Е.Ф.Штернберг).

1980 рік

17. Братерське співробітництво трудових колективів Радянської Буковини і Молдавської РСР в господарському будівництві // 40 років возз'єднання Північної Буковини і колишніх Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії з Радянською Україною в складі СРСР: Тези доповідей республіканської конференції у м. Чернівцях 15-17 травня 1980 р. — Чернівці: ЧДУ, 1980. — С. 143-144.

18. Братское сотрудничество и взаимопомощь трудящихся Украинской ССР и Молдавской ССР в 60-80-е годы // Нерушимая дружба украинского и молдавского народов в период социализма. — К.: Наук. думка, 1980. — С. 286-354.

19. Соціально-економічний розвиток Північної Буковини (друга половина ХІХ — поч. ХХ ст.) // Нариси з історії Північної Буковини. — К.: Наук. думка, 1980. — С. 120-146. (Співавтори Є.С.Приходько, М.М.Кравець).

20. Революційна боротьба трудящих Північної Буковини (друга половина ХІХ — поч. ХХ ст.) // Нариси з історії Північної Буковини. — К.: Наук. думка, 1980. — С. 156-181.

21. Пожвавлення революційного руху на Північній Буковині після Лютневої буржуазно-демократичної революції // Нариси з історії Північної Буковини. — К.: Наук. думка, 1980. — С. 213-220. (Співавтор І.І.Компанієць).

22. Загарбання Північної Буковини і Хотинщини буржуазно-поміщицькою Румунією і всенародний опір окупантам (листопад 1918-1919 рр.) // Нариси з історії Північної Буковини. — К.: Наук. думка, 1980. — С. 249-260. (Співавтор А.М.Глуговський).

* Перелік не повний.

23. Революційно-визвольна боротьба трудящих у 1920-1921 рр. // Нариси з історії Північної Буковини. — К.: Наук. думка, 1980. — С. 260-270. (Співавтор А.М.Глуговський).

24. Укрепление дружбы украинского и молдавского народов в период 1946-50-х годов // Нерушимая дружба украинского и молдавского народов в период социализма. — К.: Наук. думка, 1980. — С. 232-285.

1983 рік

25. Развитие экономических связей Украинской и Молдавской ССР в 60-70-е гг. // Исторические связи и дружба народов СССР: Сб. научн. труд. — К.: Наук. думка, 1983. — С. 201-207.

1984 рік

26. Братское сотрудничество советских республик и его роль в культурно-бытовом сближении народов СССР // Всесоюзная сессия по итогам полевых этнографических и антропологических исследований 1982-1983 годов: Тезисы докладов. — Черновцы, 1984. — Ч.1. — С. 19-20.

27. Tarybu Lietuvos ir Ukrainos ekonominis bendradarbiavimas (Економічне співробітництво Української і Литовської РСР). Liandies Ukis (Народне господарство). — Vilnius, 1984. — С. 13-14. (Співавтор О.В.Добржанський).

1986 рік

28. Під колоніальним гнітом. Північна Буковина в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.: Документи і матеріали. — Ужгород: Карпати, 1986. — 208 с. (Співавтори-упорядники М.М.Кравець, М.Д.Никирса).

29. Робітничий рух на Україні (1861-1884 рр.). (Становище та боротьба робітничого класу) // Збірник документів і матеріалів. — К.: Наук. думка, 1986. — 424 с. (Співавтори В.П.Баран, Т.В.Боряк, М.І.Бутич та ін.).

1987 рік

30. Влияние первой русской революции 1905-1907 гг. на формирование союза рабочих и крестьян Северной Буковины // Рабочий класс СССР — ведущая революционная и созидательная сила советского общества (К 90-летию со дня рождения академика А.М.Панкратовой): Тезисы докладов и сообщений республиканской научной конференции 5-7 февраля 1987 года. — Донецк, 1987. — Ч.1. — С. 30-31.

1989 рік

31. Вплив російського революційного руху на піднесення революційної боротьби трудящих Північної Буковини в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. // „50 років возз'єднання Західної України з Українською Радянською Соціалістичною Республікою у складі Союзу РСР”: Тези республіканської наукової конференції. — Львів, 1989. — С. 31-32.

1990 рік

32. Боротьба трудящих Північної Буковини за визволення і національне самовизначення (листо-

пад 1917 — листопад 1918 рр.) // Буковинське народне віче 3 листопада 1918 р.: 36. наук. статей — Чернівці: Оберіг, 1990. — С. 7-21.

33. Великий Жовтень і боротьба трудящих Північної Буковини за визволення і національне самовизначення (листопад 1917 — листопад 1918 рр.) // 50 років возз'єднання Північної Буковини і Хотинського повіту Бессарабії з Радянською Україною: Тези доповідей та повідомлень обласної історико-краєзнавчої наукової конференції. Чернівці, 11-12 травня 1990 р. — Чернівці, 1990. — Ч.1. — С. 3-4.

34. Викупні операції в селянських господарствах Буковини др. пол. ХІХ ст. // 50 років возз'єднання Північної Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії з Українською РСР: Тези Республіканської наукової конференції. — Чернівці, 1990. — С. 23-24.

35. До питання про початок масової заокеанської еміграції з Буковини // Еміграція населення західноукраїнських земель до Північної Америки на рубежі ХІХ-ХХ ст. (До 100-річчя укр. еміграції): Матеріали Міжнародної конференції. — Чернівці: ЧДУ, 1990. — С. 37-42.

36. Найхарактерніші ключові слова, вирази і формулювання крайових німецькомовних джерел, що свідчать про вплив першої російської революції на Буковину // Первая российская революция 1905-1907 гг. в свете нового исторического мышления: Тезисы Республиканской научной конференции. — Горловка, 1990. — Т. 1. — С. 65-67.

37. О культурных взаимосвязях Северной Буковины с Россией и Надднепрянской Украиной в 70-90-е годы ХІХ в. // Вопросы истории СССР: Республиканский междумедомственный научный сборник. — Харьков: Основа, 1990. — Вып. 35. — С. 111-119.

1991 рік

38. Орендні відносини у великих господарствах Північної Буковини у II пол. ХІХ — поч. ХХ ст. // 370 років Хотинської війни: Тези Міжнародної наукової конференції. — Чернівці: ЧДУ, 1991. — С. 55-57.

1992 рік

39. Біля джерел українського національного відродження на Буковині // Духовне відродження слов'ян у контексті європейської та світової культури: Тези Х Всеукраїнської славистичної конференції. — Чернівці: ЧДУ, 1992. — Т. 2. — С. 160-161.

40. Буковина і ЗУНР // До витоків назви краю „Буковина” (600-річчя першої писемної згадки): Тези II Буковинської історико-краєзнавчої конференції. — Чернівці, 1992. — С. 23-24. (Співавтор Р.М.Цвірінько).

41. Національний склад населення Північної Буковини у II пол. ХІХ — на поч. ХХ ст. // Там же. — С. 128-130

42. Релігійний склад населення Північної Буковини у II пол. ХІХ — на поч. ХХ ст. // Там же. — С. 131-132. (Співавтор Р.В.Ступерський).

1993 рік

43. Національний і релігійний склад населення Чернівців за урядовими переписами II пол. XIX — поч. XX ст. // Вісник Центру буковинознавства. Серія історична. — Чернівці: ЧДУ, 1993. — Вип. 1. — С. 116-130. (Співавтори Г.В.Ботушанська, Г.М.Скорейко).

44. Національний склад населення Північної Буковини (др. пол. XIX — поч. XX ст.) // Питання нової та новітньої історії країн Європи і Північної Америки: Зб. наук. статей. — Чернівці: ЧДУ, 1993. — Вип. 2. — Ч. 1. — С. 45-54.

45. Роки лихоліття (Голод на Буковині 1865-1866 рр.) // Вісник Центру буковинознавства. Серія історична. — Чернівці: ЧДУ, 1993. — Вип. 1. — С. 71-78.

46. Участь буковинців в процесі творення української державності // Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю ЗУНР. 1-3 листоп. 1993 р.: Матеріали. — Івано-Франківськ, 1993. — С. 8-10.

1994 рік

47. Голодомор 1932-1933 рр. — велика трагедія українського народу // Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — Чернівці, 1994. — С. 6-16.

48. Митна політика Австро-Угорщини і Буковина (80-ті роки XIX — поч. XX ст.) // Питання історії нового та новітнього часу: Зб. наук. статей. — Чернівці: ЧДУ, 1994. — Вип. 3. — Ч. 1. — С. 93-104.

49. Участь українців Буковини у творенні української державності (1918-1920 рр.) // Народне віче Буковини. 1918-1993: Документи і матеріали обласної науково-практичної конференції — Чернівці: Прут, 1994. — С. 41-62.

1995 рік

50. Вступ // Чернівецький університет. 1875-1995. Сторінки історії. — Чернівці: Рута, 1995. — С. 3-4.

51. Склад студентів Чернівецького університету в період Австро-Угорщини (1875-1918 рр.) // III Буковинська Міжнародна історико-краєзнавча наукова конференція, присвячена 120-річчю заснуванню Чернівецького університету: Матеріали. — Чернівці: Рута, 1995. — С. 138-140. (Співавтор Г.В.Чайка).

52. Університет у період перебування Буковини в складі Австро-Угорщини (1875-1918) // Чернівецький університет. 1875-1995. Сторінки історії. — Чернівці: Рута, 1995. — С. 3-41. (Співавтори Є.С.Приходько, В.К.Боролюк).

53. Університет в умовах незалежної України (1991-1995); Резюме // Чернівецький університет. 1875-1995. Сторінки історії. — Чернівці: Рута, 1995. — С. 175-201.

54. Утвердження національної самосвідомості буковинських українців (II пол. XIX — поч. XX ст.) // III Буковинська Міжнародна історико-краєзнавча наукова конференція, присвячена 120-річчю заснуванню Чернівецького університету: Матеріали. — Чернівці: Рута, 1995. — С. 11-16.

1996 рік

55. Банк Рустикальний // Буковинський журнал. — 1996. — Ч. 3-4. — С. 86-94.

56. Виникнення і діяльність українських сільських читалень на Буковині (80-ті рр. XIX — поч. XX ст.) // З історичного минулого Буковини: Зб. наук. статей. — Чернівці: ЧДУ, 1996. — С. 96-109.

57. “Винниченко прибуває з Швейцарії в Луку...” (З таємних донесень буковинської жандармерії) // Буковинський журнал. — 1995. — № 3-4. — С. 120-125.

58. Вирішення сервітутного питання на Буковині (друга половина XIX ст.) // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. — Чернівці: ЧДУ, 1996. — Вип. 6-7. — С. 50-66.

59. Німецька сільськогосподарська колонізація на Буковині (кінець XVIII — поч. XX ст.) // З історичного минулого Буковини: Зб. наук. статей. — Чернівці: ЧДУ, 1996. — С. 38-53.

60. Сільськогосподарське населення Північної Буковини у пореформений період (II пол. XIX — поч. XX ст.) // Демографічна ситуація в Карпатському регіоні: Реальність, проблеми, прогнози на XXI ст.: Тези Міжнародної науково-практичної конференції. — Чернівці-Київ, 1996. — С. 3-4.

61. Сільське господарство Буковини у другій половині XIX — на початку XX ст. Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — Чернівці, 1996. — 42 с.

62. Сільськогосподарська освіта на Буковині (70-ті роки XIX — поч. XX ст.) // Буковина мій рідний край: Матеріали обласної історико-краєзнавчої конференції молодих дослідників, студентів та науковців. — Чернівці: Рута, 1996. — С. 4-6.

63. З історичного минулого Буковини: Зб. наук. статей. — Чернівці, 1996. — 250 с. // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. — Чернівці: ЧДУ, 1996. — Вип. 6-7. — С. 316-318 [Рецензія].

1997 рік

64. З історії парцеляційних спілок на Буковині (кінець XIX — початок XX ст.) // Питання історії України: Зб. наук. статей. — Чернівці, 1997. — Вип. 1. — С. 124-129 (Співавтор О.В.Ботушанський).

65. “Ми — браття заморські...” (З історії церковно-релігійних стосунків буковинських емігрантів першої хвилі у Канаді з Буковинською православною консисторією) // Гуманітарна освіта: фактор світової інтеграції: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. — Чернівці: ЧДУ, 1997. — Ч. 1. С. 100-107.

66. Події Лютневої (березневої) революції 1917 р. у Чернівцях // Буковинський журнал. — 1997. — Ч. 1. — С. 89-101.

67. Розвиток сільськогосподарської освіти на Буковині (70-ті роки XIX — на початку XX ст.) // Питання історії України: Зб. наук. статей. — Чернівці, 1997. — Вип. 1. — С. 94-105.

68. Скасування панщини та ідемінізація (вкуп землі) на Буковині (друга половина XIX — початок XX ст.) // Питання історії нового та новітнього часу. — Чернівці: Прут, 1997. — Вип. 5. — С. 8-17. (Співавтор О.В.Ботушанський).

69. Чернівецький трамвай (До 100-річчя виникнення електротранспорту в Чернівцях) // Питання історії України: Зб. наук. статей. — Чернівці, 1997. — Вип. 1. — С. 129-135. (Співавтор Ю.І.Макар).

1998 рік

70. Вступ // Буковина: Історичний нарис [Колективна монографія]. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998. — С. 3-10.

71. Населення Буковини і Хотинщини // Буковина: Історичний нарис [Колективна монографія]. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998. — С. 74-85.

72. Сільське господарство // Буковина: Історичний нарис [Колективна монографія]. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998. — С. 85-111.

73. Розвиток домашніх промислів, ремесла, промисловості // Буковина: Історичний нарис [Колективна монографія]. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998. — С. 149-166.

74. Торгівля. Міста // Буковина: Історичний нарис [Колективна монографія]. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998. — С. 136-146.

75. Буковина і Хотинщина в роки Першої світової війни і боротьба за українську державність // Буковина: Історичний нарис [Колективна монографія]. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998. — С. 170-190.

76. Окупаційний режим // Буковина: Історичний нарис [Колективна монографія]. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998. — С. 223-231. (Співавтор І.А.Піддубний).

77. Проблеми і перспективи сучасного соціально-економічного розвитку краю // Буковина: Історичний нарис [Колективна монографія]. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998. — С. 307-325 (Співавтор І.М.Школа).

78. Зв'язки з буковинською діаспорою // Буковина: Історичний нарис [Колективна монографія]. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998. — С. 340-366.

79. Культура // Буковина: Історичний нарис [Колективна монографія]. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998. — С. 367-394. (Співавтор В.М.Холевич).

80. Висновки. Бібліографія // Буковина: Історичний нарис [Колективна монографія]. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998. — С. 395-413.

81. Визначний акт українського державотворення // Питання історії України: Зб. наук. статей. — Чернівці: Золоті литаври, 1998. — Т. 2. — С. 11-18.

82. Зародження і розвиток агропромислової інтеграції на Буковині в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. // Творчі вершини вченого: Збірник наукових праць до 60-річчя від дня народження д.і.н., проф. М.Г.Кукурудзяка. — Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1998. — С. 110-122.

83. Ухвала Буковинського народного віча 3 листопада 1918 року — визначний документ українського державотворення // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. Історія. — Чернівці: ЧДУ, 1998. Вип. 36. — С. 9-23.

84. Die Studenten der Universität Czernowitz zur Zeit der österreichisch-ungarischen Monarchie (1875-1918) // Glanz und Elend der Peripherie: 120 Jahre Universität Czernowitz; eine Veröffentlichung des

Österreichischen Ost- und Südosteuropa- Instituts / hrsg. von Ilona Slawinski und Joseph P. Strelka. — Bern; Berlin; Frankfurt a.M.; New York; Paris; Wien: Lang, 1998. — S. 147-155. (Співавтор Г.В.Чайка).

1999 рік

85. Буковина в дипломатичній боротьбі за втягнення Румунії у війну на боці австро-німецького блоку (1914-1916 pp.) // Питання історії України: Зб. наук. статей. — Чернівці: Золоті литаври, 1999. — С. 276-285.

86. Буковинська діаспора та її зв'язки з рідним краєм // Буковинський журнал. — 1999. — Ч. 1-2. — С. 160-188.

87. Початок посольської (депутатської) діяльності С.Смаль-Стоцького в Буковинському сеймі (1892-1898) // Педагогічні ідеї С.Смаль-Стоцького в контексті розвитку національної освіти і виховання: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. — Чернівці, 1999. — С. 22-26.

2000 рік

88. Австро-турецьке прикордонне розмежування на Буковині за Баламутівською конвенцією 2 липня 1776 р. // Питання історії України: Зб. наук. статей. — Чернівці: Золоті литаври, 2000. — Т. 4. — С. 252-264.

89. Буковина в українських національно-визвольних змаганнях // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича: Західно-Українська Народна Республіка: історія і традиція. — Львів, 2000. — Вип. 6. — С. 123-127. (Співавтор Ю.І.Макар).

90. Буковина як об'єкт міждержавних стосунків Туреччини, Австрії та Росії в останній третині ХVІІІ ст. // Хотину — 1000 років: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 1000-літтю Хотина. — Чернівці: Прут, 2000. — С. 63-73.

91. До питання про створення “великої Буковини” навесні та влітку 1918 р. // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча. Чернівці, 22-24 верес. 1998 р. — Чернівці: Рута, 2000. — С. 52-64.

92. З історії селянських поземельних товариств Хотинського повіту Бессарабії в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. // Питання історії України: Зб. наук. статей. — Чернівці: Золоті литаври, 2000. — Т. 4. — С. 458-467. (Співавтор Я.Гайсенюк).

93. З історії формування земельного ринку на Буковині // Вісник УКРелс. — 2000. — № 3-4 (17-18). — С. 10-12.

94. Історичний факультет Чернівецького державного університету (До 60-річчя відкриття) // Питання історії України: Зб. наук. статей. — Чернівці: Золоті литаври, 2000. — Т. 4. — С. 339-355. (Співавтор О.Ільків, Т.Марусик).

95. Німецькомовна преса Буковини про деякі аспекти національно-культурного життя буковинських українців (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.) // Питання історії України: Зб. наук. статей. — Чернівці: Золоті литаври, 2000. — Т. 4. — С. 406-412.

96. Передмова // Чернівецький університет (1875-2000). Бібліографічний покажчик. — Чернівці: Рута, 2000. — С. 4-7.

97. Передмова // Населення Буковини. 3 книги „Буковина. Загальне краєзнавство”. — Чернівці: Зелена Буковина. — 2000. — С. 6-7.

98. Передмова // Топографічний опис населених пунктів. 3 книги „Буковина. Загальне краєзнавство” // Зелена Буковина. — 2000. — № 1-2. — С. 83-88.

99. Приєднання Буковини до Австрії (До 225-річчя події) // Питання історії України: Зб. наук. статей. — Чернівці: Золоті литаври, 2000. — Т. 4. — С. 237-250.

100. „Ратувати з рук лихварських...” // Карпатський край. — Ужгород. — 2000. — № 1-4 (120). — С. 62-65.

101. Чернівецькому національному університету — 125 років: історія та сучасність // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. — Вип. 96-97. Історія. — Чернівці: Рута, 2000. — С. 17-27.

102. Чернівецькому національному університету — 125 років: історія і сучасність // Зелена Буковина. — 2000. — № 1-2. — С. 87-91.

103. Шлях за десять років. 1990-2000 (До 10-річчя заснування кафедри історії України Чернівецького національного університету) // Питання історії України: Зб. наук. статей. — Чернівці: Золоті литаври, 2000. — Т. 4. — С. 13-31.

104. Ухвала Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. — визначний документ українського державотворення // Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча. Чернівці, 22-24 вересня 1998 р. — Чернівці: Рута, 2000. — С. 4-14. (Співавтор Ю.І.Макар).

105. Die Ukrainer und der Prager Slavenkongress / / Der Prager Slavenkongress 1848. — Wien, Köln, Weimar, 2000. — S. 115-122.

106. Problem granicy ukraińsko-polskiej podczas II wojny światowej // Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej. — Rzeszow, 2000. — S. 113-122.

2001 рік

107. До питання про діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії (1919-1923 рр.) // Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції — Чернівці: Золоті литаври, 2001. — С. 87-91. (Співавтор І.Піддубний).

108. Еволюція аграрних відносин на Буковині у пореформений період (1848-1914 рр.) // Міжнародний науковий конгрес „Українська історична наука на порозі XXI століття”. Чернівці, 16-18 травня 2000 р.: Доповіді та повідомлення. — Чернівці, 2001. — Т. 1. — С. 169-171.

109. Піонери буковинської заокеанської еміграції // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб. наук. статей. — Чернівці: Рута, 2001. — Т. 8. — С. 10-17.

110. Сільськогосподарське населення Буковини у другій половині XIX- на початку XX ст. // Дар слухати науці. — Ужгород: Патент, 2001. — С.68-93.

111. Чернівецький університет: історія й сучасність // Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції — Чернівці: Золоті литаври, 2001. — С. 12-16.

112. Скасування церковної десятини і пропінації на Буковині у другій половині XIX — на початку XX ст. // Слов'янський вісник. Наук. збірник. Серія «Історичні науки». — Рівне, 2001. — Вип. 2. — С. 102-111.

112-а. Історія України. Методичні рекомендації (Для неспеціальних факультетів). — Чернівці: ЧНУ, 2001. — 60 с. (Співавтор П.В. Дутчак).

2002 рік

113. Деякі аспекти аграрного ладу Буковини пореформеного періоду (друга половина XIX — початок XX ст.) // *Procese politice, sociale, culturale și economice în Bucovina, 1861-1918. Aspecte edificatoare pentru o Europă unită?* — Suceava: Editura Universității din Suceava, 2002. — P. 73-85.

114. Зайнятість населення Буковини за національним складом за переписом 1910 р. // Питання історії України: Зб. наук. статей. — Чернівці: Золоті литаври, 2002. — Т. 5. — С. 132-143. (Співавтор Г.В.Чайка).

115. Передмова // Буковина: загальне краєзнавство. Населення Буковини. — Чернівці: Зелена Буковина, 2002. — С. 7-9.

116. Початки буковинської еміграції в Канаду // Міграційні рухи до Західної Канади: Матеріали спільних конференцій. — Едмонтон: Канадський центр української культури та етнографії, 2002. — С. 77-82.

117. Розвиток сільської кооперації на Буковині у 80-х рр. XIX — на початку XX ст. — Чернівці: Зелена Буковина, 2002. — 259 с. (Співавтор О.Богушанський).

118. Хотинська битва 1621 року — визначна сторінка у боротьбі українського і польського народів проти турецько-татарської агресії // Хотинська війна 1621 року (До 380-річчя). 22 жовтня 2001 року. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 380-річчю Хотинської війни. — Чернівці: Прут, 2002. — С.21-32.

119. Чернівецький водогін // Буковинський історико-етнографічний вісник. — Чернівці: Золоті литаври, 2002. — Вип. 4. — С. 106-109.

120. „Угорський фактор” у подіях 1849 року на Буковині // Науковий вісник Чернівецького національного університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. — Чернівці: Рута, 2002. — Вип.123-124. — С.126-136.

121. Штрихи до європейської економічної інтеграції Буковини (До 100-річчя заснування і діяльності Чернівецького цукрового заводу) // Питання історії України: Зб. наук. статей. — Чернівці: Золоті литаври, 2002. — Т. 5. — С. 164-182.

2003 рік

122. Будівництво Львівсько-Чернівецької залізниці як засобу європейської економічної інтеграції Буковини // Буковинський історико-етнографічний вісник. — Чернівці: Золоті литаври, 2003. — Вип.5. — С. 84-92.

123. Двірські обшари в системі австрійського самоврядування на Буковині // Питання історії України: Зб. наук. статей. — Чернівці: Зелена Буковина, 2003. — Т. 6. — С. 237-242. (Співавтор О.Ботушанський).

124. Джерела до вивчення історії Північної Бессарабії (Хотинщини) початку ХХ ст. // Питання історії України: Зб. наук. статей. — Чернівці: Зелена Буковина, 2003. — Т. 6. — С. 346-354.

125. Нелегкі кроки до самоврядування європейського типу (Сільське самоврядування на Буковині у 60-х рр. ХІХ — на початку ХХ ст.) // Питання історії України: Зб. наук. статей. — Чернівці: Зелена Буковина, 2003. — Т. 6. — С. 224-237. (Співавтор Г.Чайка).

126. Павло Михайлина — дослідник героїчної доби історії України // Питання історії України: Зб. наук. статей. — Чернівці: Зелена Буковина, 2003. — Т. 6. — С. 11-18. (Співавтори О.В.Добржанський, Ю.І.Макар, О.М.Масан).

2004 рік

127. Буковинська торгово-промислова палата у Чернівцях // Етнокультура у контексті світової історії: Матеріали VI Міжнародного наукового семінару „Черезовські читання”. Чернівці, 20 березня 2004 р. — Чернівці: Прут, 2004. — С.66-71.

128. Важливе джерело для вивчення історії сільської кооперації Буковини початку ХХ ст. // Питання історії України: Зб. наук. статей. — Чернівці: Зелена Буковина, 2004. — Т.7. — С.195-207. (Співавтор О.Ботушанський).

129. Встановлення на Буковині поштово-телеграфного і телефонного зв'язку та його значення для входження краю в європейські взаємини (ХІХ — поч. ХХ ст.) // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Зб.наук. статей. — Чернівці: Рута, 2004. — Ч.2. — С.95-102. (Співавтор Г.В.Чайка).

130. Документи з історії перебування Північної Буковини у складі королівської Румунії (1919-1934 рр.) // Питання історії України: Зб. наук. статей. — Чернівці: Зелена Буковина, 2004. — Т.7. — С.208-212.

131. Європейські етноси і формування національного складу населення Хотинщини // Роль націй і народів у формуванні історико-культурної спадщини Хотинщини: Матеріали Міжнародної наукової конференції. — Чернівці: Прут, 2003. — С.42-52. (Співавтор О.В.Добржанський).

132. З історії проведення Шевченківських днів на Буковині (початок ХХ ст.) // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Зб. наук. статей. — Чернівці: Рута, 2004. — Ч.2. — С.291-294.

133. Електрифікація Чернівців та участь в ній європейських фірм (кінець ХІХ — початок ХХ ст.) // Питання історії України: Зб. наук. статей. — Чернівці: Зелена Буковина, 2004. — Т.7. — С.120-122.

134. Передмова // Буковина. Загальне краєзнавство. — Чернівці: Зелена Буковина, 2004. — С.7-30.

135. Чернівецька зернова (продовольча) біржа у системі торговельних зв'язків Буковини (70-ті рр.

ХІХ — ХХ ст.) // Р.Ф.Кайндль і українська історична наука: Матеріали Міжнародного наукового семінару „Кайндлівські читання”, 22-23 травня 2004 р. — Вижиця: Черемош, 2004. — Ч.1. — С.28-31.

2005 рік

136. Європейські заробітчани на Буковині (60-ті рр. ХІХ — початок ХХ ст.) // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків „Українська історична наука на сучасному етапі розвитку”. Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. — Кам'янець-Подільський, 2005. — Т.2. (Співавтор Г.В.Чайка).

137. Передмова // Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст.). — Чернівці: Рута, 2005. — С. 5-8.

138. Приєднання Буковини до Австрії в контексті австро-турецько-російських відносин // Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст. — Чернівці: Рута, 2005. — С. 169-245.

139. Буковина і Хотинщина в період російсько-турецького протистояння (кінець ХVІІІ — початок ХІХ ст.). Край під владою двоголових орлів // Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст. — Чернівці: Рута, 2005. — С. 246-298. (Співавтор Г.М.Скорейко).

140. Буковина і Хотинщина в зовнішній політиці європейських держав у роки Першої світової війни і боротьби українців краю за українську державність // Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст. — Чернівці: Рута, 2005. — С. 299-488.

141. Північна Буковина і Хотинщина в зовнішній політиці воюючих держав в роки Другої світової війни та в період післявоєнного врегулювання // Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (з давніх часів до середини ХХ ст. — Чернівці: Рута, 2005. — С. 643-710.

142. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Імена славних сучасників. — К., 2005. — С. 14-35, 92-104.

Посвідчення „Відмінника освіти України». 17 червня 2005 р.

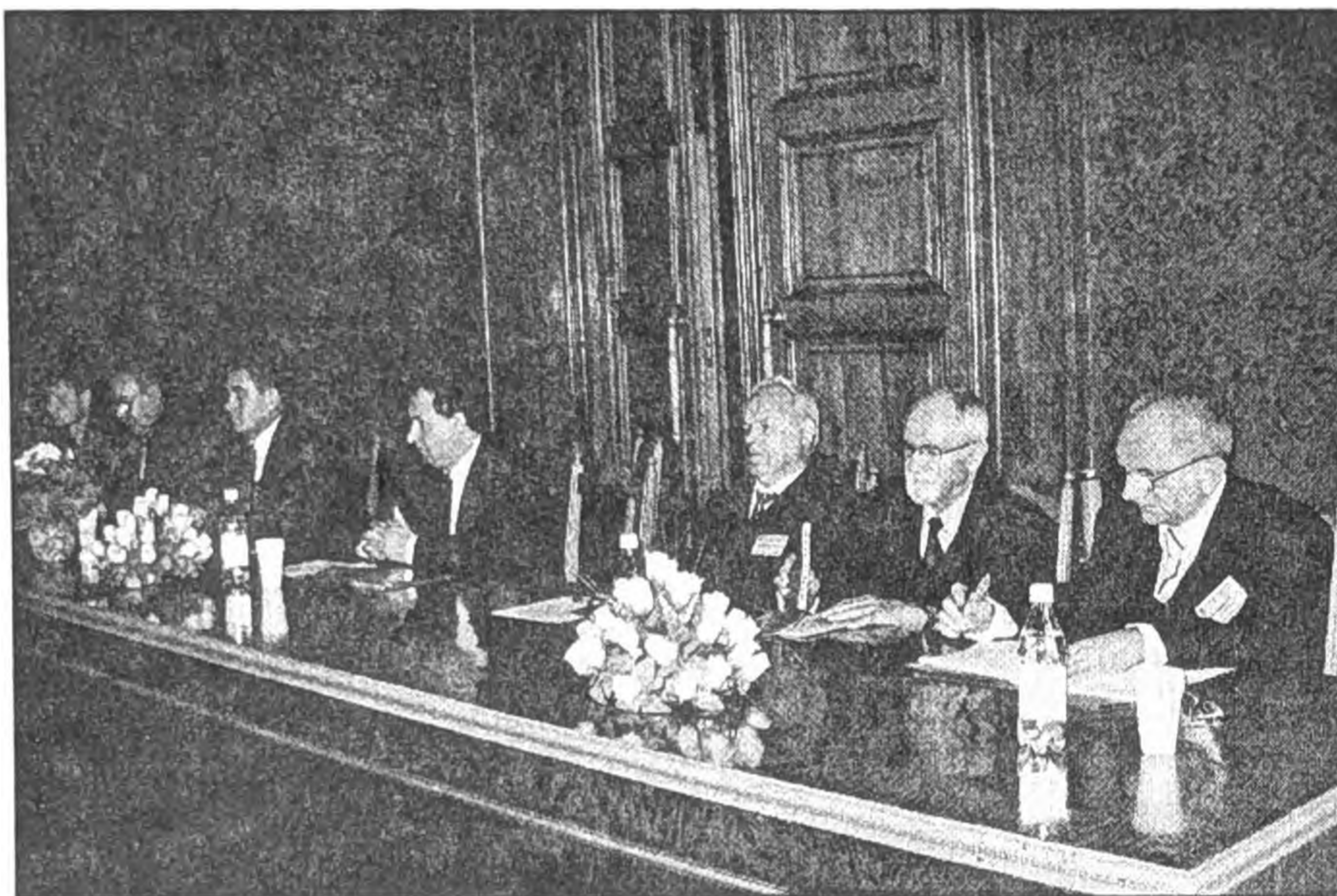
143. Перегук революцій (До 100-річчя першої російської революції 1905-1907 рр.) // Український історичний журнал. — 2005. — № 4. — С. 107-113.

144. Хотинська війна 1621 року — визначна сторінка у боротьбі українського і польського народів проти турецько-татарської агресії // Зелена Буковина. — 2005. — № 1-2. — С. 92-105.

145. Буковинське прикордоння у співпраці // Р.Ф.Кайндль. Вікно в європейську науку: Матеріали II Міжнародного наукового семінару „Кайндлівські читання”. Чернівці, 28-29 травня 2005 р. — Чернівці: Прут, 2005. — С.9-15.

146. Петрівський ярмарок у Чернівцях // Буковинський історико-етнографічний вісник: Матеріали VII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції „Буковина — мій рідний край”. Чернівці, грудень 2004 р. — Чернівці: Прут, 2004. — Вип. 6. — С. 67-70.

147. Революція 1905 року і Буковина // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. статей. — Київ-Хмельницький, 2005. — Вип. 32. — С. 50-59.

На V Буковинській Міжнародній історико-краєзнавчій конференції у Чернівцях. 29 вересня 2005 р.

Газетні публікації професора В.М.Ботушанського

148. Зріла в серці непокора [З історії страйкової боротьби селянства Буковини на початку ХХ ст.] // Зориле Буковиней. — 1969. — 17 вер.

149. Піднесення страйкової боротьби селян Буковини у 1905-1907 рр. // Зориле Буковиней. — 1970. — 11 лют.

150. Селянські страйки // Радянська Буковина. — 1970. — 20 лип.

151. Через кордон [З історії транспортування революційної літератури через Буковину] // Радянська Буковина. — 1970. — 16 серп.

152. Дорогами Буковини [Рецензія на довідник „Радянська Буковина”. — Ужгород, 1970] // Радянська Буковина. — 1979. — 23 вер.

153. Відгомін буремного 1905-го // Радянська Буковина. — 1971. — 10 вер.

154. Радянська Буковина очима іноземних туристів // Радянська Буковина. — 1971. — 14 вер.

155. Великий Жовтень і Буковина [Рецензія на книгу В.Курила „Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху на Буковині”. — Чернівці, 1973] // Зориле Буковиней. — 1973. — 23 бер.

156. Відблиск літ грозових [До 70-річчя першої російської революції] // Молодий буковинець. — 1975. — 21 трав.

157. Солідарність [До 70-річчя першої російської революції] // Зориле Буковиней. — 1976. — 13 січ.

158. Яскрава сторінка революційної боротьби [До річниці Хотинського повстання] // Радянська Буковина. — 1976. — 24 січ.

159. Вірні бойовим традиціям // Радянський студент. — 1979. — 9 трав.

160. Наочність — підмога навчанню // Радянський студент. — 1983. — 10 черв.

161. Импортанца историко-мондиале а викторией асупра фасцизмулуй // Зориле Буковиней. — 1984. — 20 ноемб.

162. Штрихи до портрета Юрія Федьковича // Радянська Буковина. — 1989. — 15 лип.

163. Наша ратуша [Про будинок Чернівецької міської ради] // Радянська Буковина. — 1990. — 31 серп., 4,5 вер.

164. Буковинське народне віче // Радянська Буковина. — 1990. — 2 лист.

165. Чиї імена на скрижалях [Про румунського діяча А.Пумнула на Буковині] // Буковинське віче. — 1991. — 19 лют.

166. 41-й Буковинський [Про 41-й Буковинський полк за часів Австрії] // Буковинське віче. — 1991. — 2, 5 бер.

167. „Дайте хліба, мамо” [Про голод на Буковині 1865-1866 рр.] // Буковинське віче. — 1991. — 23 квіт.

168. Їх вела недоля // Радянська Буковина. — 1991. — 25 квіт.
169. Невідомий похід через Буковину [Про похід російських військ 1849 р. в Угорщину на придушення революції] // Чернівці. — 1991. — 1 трав.
170. Усе життя — для України [До 125-річчя М.Грушевського] // Буковина. — 1991. — 24 вер.
171. Ювілейні видання [До 370-річчя Хотинської війни] // Буковина. — 1991. — 28 вер.
172. Вчений-історик на сторінках буковинської преси [Про М.Грушевського] // Буковинське віче. — 1991. — 28 вер.
173. Вибір [Про референдум 1.XII.1991 р.] // Буковинське віче. — 1991. — 29 лист.
174. Знати історію свого народу // Університетський вісник. — 1991. — 13 груд.
175. „Годі ретушувати історію!” // Молодий буковинець. — 1992. — 1 січ.
176. Надихаюча ідея соборності [До річниці Злуки УНР і ЗУНР] // Буковинське віче. — 1992. — 21 січ.
177. Вугілля на Буковині // Буковинське віче. — 1992. — 4 лют.
178. Нафта на Буковині // Буковинське віче. — 1992. — 11 лют.
179. Зберегти те, що залишилося [Про історичні та культурні пам'ятки Буковини] // Молодий буковинець. — 1992. — 15 лют.
180. Зарубіжні історики про нашу історію // Час. — 1992. — 21 лют. [Рецензія].
181. Натхненниця жіночого просвітнього руху [Про О.Кобилянську] // Буковинське віче. — 1992. — 21 бер.
182. Віденські враження // Буковина. — 1992. — 26, 30 бер., 9 квіт.
183. Чернівецький трамвай // Буковина. — 1992. — 18, 20 серп.
184. До 600-річчя першої писемної згадки слова „Буковина” // Буковинське віче. — 1992. — 8 вер.
185. Скільки нас є // Буковинське віче. — 1992. — 15 вер.
186. Багатоконфесійність буковинців // Буковина. — 1992. — 22 жовт.
187. Віче [Про Буковинське віче 3.XI.1918 р.] // Буковинське віче. — 1992. — 3 лист.
188. Нафта на Буковині // Буковина. — 1992. — 20 лист.
189. Чернівецька біржа // Буковинське віче. — 1992. — 26 лист.
190. Електрика в нашому місті (З історії виникнення) // Буковина. — 1993. — 21 січ.
191. Чернівецький телеграф // Буковина. — 1993. — 5 квіт.
192. Чернівецький водогін // Буковина. — 1993. — 14 липн.
193. Телефон на Буковині // Буковина. — 1993. — 1 вер.
194. Творили соборну державу // Буковинське віче. — 1993. — 3 лист.
195. Розповіла стара папка [Про Хотинське повстання 1919 р.] // Буковинське віче. — 1994. — 26 січ.
196. Спалах народного гніву [Про Хотинське повстання 1919 р.] // Буковина. — 1994. — 2 лют.
197. Перший ректор [Про першого ректора Чернівецького університету К.Томашука] // Буковинське віче. — 1995. — 27 вер.
198. До історії заснування Чернівецького університету // Університетський вісник. — 1995. — Лютий.
199. Університет в період перебування Буковини у складі Австро-Угорщини. Університет періоду королівської Румунії // Університетський вісник. — 1995. — Березень.
200. Університет у радянський період та в умовах незалежності України // Університетський вісник. — 1995. — Квітень.
201. Готуємося до III Міжнародної // Буковинське віче. — 1995. — 6 жовт.
202. Буковинські студенти у вузах Австрії // Університетський вісник. — 1995. — Листопад.
203. Вести суворий нагляд” [Про перебування В.Винниченка на Буковині у 1913 р.] // Буковина. — 1996. — 4 січ.
204. Сто світлових років [До 100-річчя електрифікації Чернівців] // Буковина. — 1996. — 2 лют.
205. „Слава тобі ... чеху-слов'янине ...” [Про видатного архітектора резиденції буковинських митрополитів у Чернівцях Й.Главку] // Буковина. — 1996. — 17 лют.
206. Перші маївки на Буковині // Буковина. — 1996. — 1 трав.
207. За синє море [Про заокеанську еміграцію буковинців] // Буковина. — 1996. — 17 лип.
208. „Небачений досі безкінний віз ...” [Про зародження автомобільного транспорту на Буковині] // Буковина. — 1996. — 24 лип.
209. Ярмарок [Про історію Петрівського ярмарку в Чернівцях] // Буковина. — 1996. — 14 серп.
210. На зорі української державності [До 5-ї річниці незалежності України] // Буковина. — 1996. — 21 серп.
211. Солодкий мій краю [Про будівництво і функціонування Зарожанського цукрового заводу] // Буковинське віче. — 1996. — 23 жовт.
212. Поступ нашої соборності // Буковинське віче. — 1996. — 2 лист.
213. Крайова сільськогосподарська школа (70-ті рр. XIX — поч. XX ст.) // Буковинське віче. — 1997. — 4, 18, 29 жовт.
214. „Ми — браття заморські” (З історії церковно-релігійних стосунків буковинських емігрантів першої хвилі у Канаді з Буковинською православною консисторією) // Буковина. — 1997. — 24 груд.
215. Банки на Буковині. З історії виникнення // Посеред тижня. — 1997. — 5 бер.
216. Шляхом незалежності. До 80-річчя 4-го універсалу // Буковина. — 1998. — 28 січн.
217. Будьмо народом // Час. — 1998. — 4 верес. [Доповідь „Українці і Слов'янський з'їзд у Празі 1848 р. До 150-річчя події”. Клагенфурт. Університет. 9-12 липня 1998 р.]
218. Буковина в дипломатичній боротьбі за втягнення Румунії у війну на боці австро-німецького блоку // Час. — 1998. — 23, 30 жовт., 6 лист.

219. Ухвала Буковинського народного віча 3 листопада 1918 року — визначний документ українського державотворення // Буковинське віче. — 1998. — 24, 31 жовт.

220. Vescea populară a ucraienilor bucovineni — un remarcabil eveniment istoric // Zorile Bucovinei. — 1998. — 31 okt.

221. Корисне видання [Рецензія] // Буковинське віче. — 1998. — 5 груд.

222. Подвиг героїв Хотинщини // Час. — 1999. — 29 січ.

223. „Ми ... служили вірно своєму народові”. Початок посольської (депутатської) діяльності С.Смаль-Стоцького у Буковинському крайовому сеймі // Буковина. — 1999. — 10 берез.

224. Коли в Чернівцях правив бургомістр [Про міське самоврядування] // Чернівці. — 1999. — 19 бер.

225. Питання українсько-польського кордону під час Другої світової війни // Час. — 1999. — 8 жовт., 15 жовт., 12 лист.

226. Віднині ... в одну Україну [До 60-річчя створення Чернівецької області] // Буковина. — 2000. — 2, 4, 9 серп.

227. Генератор економічного розвитку (До 150-річчя з дня заснування торгово-промислової палати на Буковині) // Буковина. — 2000. — 5 лип.

228. Втілюючи ідею української державності // Буковина. — 2000. — 24 серп.

229. Про земельний устрій на Буковині. Виступ у Чернівецькому прес-клубі реформ // Буковинське віче. — 2000. — 6 верес.

230. Перший, але історичний крок до державотворення // Молодий буковинець. — 2000. — 9 лист.

231. Втрачені скарби [Інтерв'ю стосовно втрати документів Державного архіву через затікання даху] // Буковина. — 2000. — 29 лист.

232. Про сільське господарство Буковини 100-річної давнини. Виступ у Чернівецькому прес-клубі реформ // Від і до. — 2000. — 23 груд.

233. Вболівали за рідне [Про призначення „Селянською касою” Буковини допомоги І.Франку та ін.] // Буковина. — 2001. — 17 січ.

234. Стрункість думки, конкретика справ. До 10-ї річниці незалежності України [Участь у круглому столі активістів області] // Буковина. — 2001. — 22 серп.

235. Хто серед нас християни? Мікроанкета „Рідного слова” [Кельменці] // Рідне слово. — 2002. — 5 січн.

236. Величний акт соборності // Буковина. — 2002. — 18 січн.

237. Голодомор в Україні — злочин більшовизму // Університетський вісник. — 2003. — Березень

238. У боях за Україну. До 60-річчя визволення // Буковина. — 2004. — 27 жовт., 3 лист., 10 лист., 24 лист., 8 груд.

239. Перегук революцій. До 100-річчя першої російської революції та її впливу на Буковину // Буковина. — 2005. — 2 лют.

240. І став провідною зорею. З історії проведення Шевченківських днів на Буковині // Буковина. — 2005. — 4 бер.

241. З чого починалася область? // Буковина. — 2005. — 2 вер.

242. Чернівецькому університету — 130 // Буковина. — 2005. — 28 вер.

243. Vivat Akademia! [До 130-річчя Чернівецького університету] // Час 2000. — 2005. — 29 вер.

Робота професора В.М.Ботушанського в редколегіях наукових видань

1979

1. Боротьба трудящих Північної Буковини проти соціального і національного гноблення у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів. — Ужгород: Карпати, 1979. — 286 с. (Член редколегії).

1980

2. Нариси з історії Північної Буковини. — К.: Наукова думка, 1980. — 340 с. (Член редколегії).

1986

3. Під колоніальним гнітом. Північна Буковина в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. Документи і матеріали. — Ужгород: Карпати, 1986. — 208 с. (Член редколегії).

1990

4. 50 років воз'єднання Північної Буковини і Хотинського повіту Бессарабії з Радянською Україною: Тези доповідей та повідомлень обласної історико-краєзнавчої наукової конференції. Чернівці, 11-12 травня 1990 р. — Чернівці, 1990. — Ч.1-2. — 290 с. (Член редколегії).

1991

5. 370 років Хотинської війни: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції. Чернівці, 27-28 вересня 1991 р. — Чернівці: ЧДУ, 1991. — 158 с. (Член редколегії).

1992

6. До витоків назви краю „Буковина” (600-річчя першої писемної згадки): Тези доповідей та повідомлень ІІ Буковинської історико-краєзнавчої конференції. Чернівці, 2-3 жовтня 1992 р. — Чернівці, 1992. — 155 с. (Член редколегії).

1993

7. Вісник Центру буковинознавства. Серія історична. — Чернівці: ЧДУ, 1993. — Вип. 1. — 192 с. (Редактор).

1994

8. Пам'яті жертв радянських голодоморів в Україні: Матеріали наукової конференції. Чернівці, 2-4 вересня 1993 р. — Чернівці: Рута, 1994. — 102 с. (Відповідальний редактор).

1995

9. Габріель фон Сплени. Опис Буковини [Українською і німецькою мовами]. — Чернівці: Рута, 1995. — 111 с. (Науковий редактор).

10. Матеріали III Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 120-річчю заснування Чернівецького університету. Чернівці, 29 вересня — 1 жовтня 1995 р. — Чернівці: Рута, 1995 (Член редколегії).

11. Чернівецький університет. 1875-1995. Сторінки історії. — Чернівці: Рута, 1995. — 208 с. (Відповідальний редактор).

1996

12. З історичного минулого Буковини. 36. наук. статей. — Чернівці: ЧДУ, НДЦБ, 1996. — 249 с. (Відповідальний редактор).

1998

13. Буковина: Історичний нарис. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998. — 416 с. (Відповідальний та літературний редактор).

1999

14. Добржанський О.В. Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. — Чернівці: Золоті литаври, 1999. — 574 с. (Відповідальний редактор).

15. Книга пам'яті України. Чернівецька область. — Чернівці: Книга пам'яті, 1999. — Кн. 3. — 528 с. (Науковий редактор).

2000

16. 28 червня 1940 року: погляд через 60 років (Матеріали науково-практичної конференції. М. Чернівці, 28 червня 2000 року). — Чернівці: Прут, 2000 (Науковий редактор).

17. Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 80-річчю Буковинського народного віча. Чернівці, 22-24 вересня 1998 р. — Чернівці: Рута, 2000. — 326 с. (Член редколегії).

18. Питання історії нового та новітнього часу. — Чернівці: Рута, 1999. — Вип. 6. — 316 с.; — 2000. — Вип. 7. — 340 с. (Член редколегії).

19. Хотину — 1000 років. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 1000-літтю Хотина. Хотин, 19 грудня 2000 р. — Чернівці: Прут, 2000. — 176 с. (Науковий редактор).

20. Чернівецький університет (1875-2000). Бібліографічний покажчик. — Чернівці: Рута, 2000. — 171 с. (Науковий консультант).

21. Bevölkerung der Bukowina (Населення Буковини). — Чернівці: Зелена Буковина, 2000. — 160 с. (Науковий редактор).

2001

22. Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, Чернівці, 5 жовтня 2000 р. — Чернівці: Золоті литаври, 2001. — 428 с. (Науковий і літературний редактор).

23. Українська історична наука на порозі XXI ст. // Міжнародний науковий конгрес, Чернівці, 2000 р. — Чернівці: Рута, 2001. — Т.1. — 418 с. (Член редколегії).

2002

24. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина. Історичний нарис. — Чернівці: МБ, 2002. — 464 с. (Науковий редактор).

25. Колотило В. Розвиток освіти на Буковині. — Чернівці: Молодий буковинець, 2002 (Науковий редактор).

26. Скорейко Г.М. Населення Буковини за австрійськими урядовими переписами другої половини XIX — поч. XX ст.: історико-демографічний нарис. — Чернівці, Прут, 2002. — 219 с. (Науковий редактор).

27. Україна-Румунія-Молдова: Історичні, політичні та культурні аспекти взаємин / Міжнародна наукова конференція 16-17 травня 2001 року. — Чернівці, 2002 (Член редколегії).

28. Хотинська війна 1621 року (До 300-річчя). — Чернівці: Прут, 2002. — 147 с. (Науковий редактор).

2003

29. П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців. Історія: 36. наук. статей. — Чернівці: Рута, 2003. — Ч.1. — 376 с. (Відповідальний секретар, літературний редактор).

30. Роль націй і народів у формуванні історико-культурної спадщини Хотинщини. Матеріали Міжнародної наукової конференції. — Чернівці: Прут, 2003. — 94 с. (Член редколегії).

2004

31. Буковина. Загальне краєзнавство. (Die Bukowina. Eine allgemeine Heimatkunde) (укр. і нім мовами). — Чернівці: Зелена Буковина, 2004. — 488 с. (Науковий редактор).

32. Етнокультура у контексті світової історії. Матеріали VI Міжнародного наукового семінару „Черезовські читання”, Чернівці, 20 березня 2004 р. — Чернівці: Прут, 2004. — 256 с. (Член редколегії).

33. П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців. Історія: 36. наук. статей. — Чернівці: Рута, 2004. — Ч.2. — 640 с. (Відповідальний секретар, літературний редактор).

34. Ставчанська битва 1739 року в контексті європейської історії XVIII ст: Матеріали Міжнародної наукової конференції. — Чернівці: Прут, 2004. — 94 с. (Член редколегії).

2005

35. Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36. статей. — Київ-Хмельницький, 2005. — 494 с. (Член редколегії).

36. Обранець Клію, долі фаворит. Образ часу в людській історії (Життєвий і творчий шлях професора Ю.І.Макара). — Чернівці: Букрек, 2005. — 196 с. (Науковий редактор).

37. П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців. Історія: 36. наук. статей. — Чернівці: Рута, 2005. — Ч.3. — 404 с. (Відповідальний секретар, літературний редактор).

38. Р.Ф.Кайндль. Вікно в європейську науку: Матеріали II Міжнародного наукового семінару „Кайндлівські читання”. Чернівці, 28-29 травня 2005 р. — Чернівці: Прут, 2005. — 388 с. (Член редколегії).

39. Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження Поділля. — Кам'янець-Подільський: О і Юм, 2005. — Т.1. — 488 с. (Член редколегії).

40. Фостій І. Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939-1945 рр. — Чернівці: Книга пам'яті України, 2005. — 376 с. (Науковий редактор).

41. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. — Київ, 2005 (Член редколегії).

42. Буковинський журнал. — 2001-2005. — 288 с. (Член редколегії).

43. Буковинський історико-етнографічний вісник. — Чернівці: Золоті литаври, 2002. — Вип. 4; 2003. — Вип. 5; 2004. — Вип. 6. (Член редколегії).

44. Зелена Буковина. — Чернівці: Зелена Буковина, 2000. — № 1-2; 2002. — № 1-2; 2005. — № 1-2 (Науковий редактор).

45. Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. — Чернівці: Рута, 2000. — Вип.73-74, Вип.96-97; 2002. — Вип. 123-124; 2003. — Вип. ; 2004. — Вип. 229-230; 2005. — Вип. 275. (Член редколегії).

46. Питання історії України: Збірник наукових статей / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Кафедра історії України. — Чернівці: Золоті литаври, 1997. — Т.1; 1998. — Т.2; 1999. — Т. 3; 2000. — Т.4; 2002. — Т. 5; 2003. — Т.6; 2004. — Т.7. (Науковий і літературний редактор).

Публікації про ювіляра та його праці

1. Кравець М.М., Шепета М.Т. Минуле і сучасне Північної Буковини. — К.: Наук. думка, 1972, Вип. 1. 144 с. // Вісник Академії наук Української РСР. — 1973. — № 4. — С. 109-111 [Рецензія. Є інформація про працю В.М.Ботушанського].

2. Вітаємо лауреатів // Буковина. — 1995. — 30 вер. [В т. ч. В.М.Ботушанського].

3. Лауреати премії імені О.Поповича // Буковинське віче. — 1995. — 30 вер. [В т.ч. В.М.Ботушанський].

4. Добржанський О.В., Коцур А.П. Педагог, науковець і просто хороша людина (До 60-річчя В.М.Ботушанського) // Буковинське віче. — 1995. — 27 груд.

5. Добржанський О.В., Коцур А.П. Педагог, науковець і просто хороша людина (До 60-річчя В.М.Ботушанського) // Університетський вісник. — 1996. — Березень.

6. З роси та води // Чернівці. — 1997. — 3 січ. [Поздоровлення В.М.Ботушанського з ювілеєм та захистом докторської дисертації].

7. Плоскан О. Поповнення когорти докторів // Молодий буковинець. — 1997. — 1 січ. [Поздоровлення В.М.Ботушанського у зв'язку із захистом докторської дисертації].

8. Ходикіна М. Сучасний літописець Буковини // Час. — 1997. — 24 січ. [Доповідь В.М.Ботушанського про історичні праці А.Жуковського та його вибачення за необ'єктивну критику в радянський період від імені усіх українських істориків].

9. Черницький Б. Повернення сина // Молодий буковинець. — 1997. — 22 січ. [Доповідь В.М.Ботушанського про історичні праці А.Жуковського та його вибачення за необ'єктивну критику в радянський період від імені усіх українських істориків].

10. Білецький Б.Ф. Ще одна сторінка історіографії Буковини [Рецензія на колективну монографію „Буковина: історичний нарис” (Чернівці, 1998 р.), виконану за співавторства і під науковим керівництвом В.М.Ботушанського] // Буковинське віче. — 1998. — 10 чер.

11. Ботушанський Василь Мефодійович // Вчені Інституту історії України. Бібліографічний довідник. Серія: Українські історики. — К.: Інститут Історії України НАН України, 1998. — Вип. 1. — С. 24-25.

12. Ботушанський Василь Мефодійович // Українські історики ХХ століття. Бібліографічний довідник. Серія: „Українські історики”. — Київ-Львів, 2003. — Вип.2. — Ч. 1. — С. 34-35.

13. Ботушанський Василь Мефодійович // Богайчук М. Література і мистецтво Буковини в іменах: Словник-довідник. — Чернівці: Букрек, 2005. — С. 36-37.

14. Плоскан О. Ілюстрована історія Буковини // Чернівці. — 1998. — 26 чер. [Рецензія на колективну монографію „Буковина: історичний нарис”, виконану за співавторства та під науковим керівництвом В.М.Ботушанського].

15. Яценюк Т.С. Історія складна і драматична. Нова книга про Буковину // Буковина. — 1998. — 24 чер. [Рецензія на колективну монографію „Буковина: історичний нарис”, виконану за співавторства та під науковим керівництвом В.М.Ботушанського].

16. Яценюк Т.С. Буковина: історичний нарис. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998. — 416 с. [Рецензія] (Інформація про В.М.Ботушанського як наукового редактора) // Питання історії України: 36. наук. статей. — Чернівці: Золоті литаври, 1998. — Т.2. — С. 321-324.

17. Іванчук М.Г. Святиня знань і духовності. З досвіду роботи викладацького колективу педагогічного училища Чернівецького університету. — Чернівці, 1999. — С. 19. [Згадується про В.М. Ботушанського].

18. Михайлина П. Шлях, що дозволяє бачити перспективу // Буковина. — 2000. — 26 липн. [Рецензія на монографію В.М.Ботушанського „Сільське господарство Буковини (друга половина XIX — початок XX ст.)”].

19. Халаїм С. Нова книга чернівецького історика // Буковинське віче. — 2000. — 12 липн. [Рецензія на монографію В.М.Ботушанського „Сільське господарство Буковини (друга половина XIX — початок XX ст.)”].

20. Яценюк Т.С. Ботушанський В.М. Сільське господарство Буковини (друга половина XIX — початок XIX ст.). — Чернівці: Золоті литаври, 2000. — 340 с. [Рецензія] // Питання історії України: 36. наук. статей. — Чернівці: Золоті литаври, 2000. — Т.3. — С. 481-483.

20-а. Райківський І.Я. Історія розвитку сільського господарства Буковини (II половина XIX — початку XX ст.). Наукові праці проф. В.М. Ботушанського [Рецензія] // Галичина. — 2000. — №4. — С. 204-206.

21. Халаїм С., Квасецький А. Автографи „Зеленої Буковини” // Буковинське віче. — 2001. — 10 лют. [В інтерв'ю йдеться про монографію „Буковина: історичний нарис” та перевидання українською мовою німецькомовної монографії „Буковина. Загальне краєзнавство” під науковим керівництвом В.М.Ботушанського].

22. Яценюк Т.С. З погляду науковців // Буковина. — 2001. — 19 груд. [Рецензія на „Матеріали IV Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції” (Чернівці, 2001 р.), виконану під керівництвом наукового та літературного редактора В.М.Ботушанського].

23. Співчуття // Молодий буковинець. — 2002. — 14-20 бер. [Колектив кафедри історії України та історичного факультету висловлюють глибоке співчуття В.М.Ботушанському у зв'язку з неоправною втратою — смертю його дружини Зінаїди Дмитрівни Ботушанської].

23-а. Добржанський А., Макар Ю., Масан О. Хотинщина. Історичний нарис. — Чернівці: Мб. 2002. — С. 251, 386. [Є про В.М. Ботушанського].

23-б. Яківчук А. Фольклорними стежками Буковинської Наддністрянщини. — Чернівці: Зелена Буковина. 2002. — С. 20. [Є про В.М. Ботушанського].

24. Баженов Л., Кузін Б. Неторовані шляхи кооперації // Подільські вісті. — 2003. — 23 груд. [Рецензія на монографію В.М.Ботушанського і О.В.Ботушанського „Розвиток сільської кооперації на Буковині у 80-х рр. XIX — на початку XX ст.” (Чернівці, 2002)].

25. Добржанський В. Кооперація. Її минуле і майбутнє // Буковинське віче. — 2003. — 26 берез. [Рецензія на книгу В.М.Ботушанського і О.В.Ботушанського „Розвиток сільської кооперації на Буковині у 80-х рр. XIX — на початку XX ст.” (Чернівці, 2002)].

26. Чеховський І. З історії кооперації на Буковині: уроки минулого задля доброго господарювання у майбутньому // Свобода слова. — 2003. — 27 лют. [Рецензія на книгу В.М.Ботушанського і

О.В.Ботушанського „Розвиток сільської кооперації на Буковині у 80-х рр. XIX — на початку XX ст.” (Чернівці, 2002)].

27. Яценюк Т.С. Ботушанський Василь, Ботушанський Олег. Розвиток сільської кооперації на Буковині у 80-х рр. XIX — на початку XX ст. — Чернівці: Зелена Буковина, 2002. — 276 с. [Рецензія] // Питання історії України: 36. наук. статей. — Чернівці: Зелена Буковина, 2003. — Т.6. — С. 358-359.

28. Яценюк Т. З історії нашої кооперації // Буковина. — 2003. — 5 лют. [Рецензія на книгу В.М.Ботушанського і О.В.Ботушанського „Розвиток сільської кооперації на Буковині у 80-х рр. XIX — на початку XX ст.” (Чернівці, 2002)].

29. Михайлина П.В. В.М.Ботушанський. Сільське господарство Буковини (друга половина XIX — початок XX ст.) [Рецензія] // Український історичний журнал. — 2004. — № 4. — С. 145-147.

Участь у наукових конференціях

1968

1. Боротьба трудящих Північної Буковини і Бессарабії за своє соціальне і національне визволення. — Чернівці, 10-11 грудня 1968 р. — Доповідь: Боротьба селянства Буковини за своє соціальне і національне визволення на початку XX ст. (1900-1904 рр.).

2. Наукова конференція, присвячена 28-річчю входження Бессарабії до складу СРСР. — Ізмаїл, грудень 1968 р. — Доп.: Боротьба селянських мас Буковини проти соціального і національного гніту (1900-1914 рр.).

1970

3. Наукова конференція “В.І. Ленін і Буковина”. — Чернівці, 9-10 квітня 1970 р. Доповідь: Участь трудящих Буковини у боротьбі проти загрози світової війни (1912-1914 рр.).

1974

4. Наукова конференція, присвячена 125-річчю антифеодального повстання під проводом Лук'яна Кобилиці. — Путила, 25 травня 1974 р. — Доп.: Лук'ян Кобилиця — захисник інтересів буковинського селянства.

1977

5. Всемирно-историческое значение Великой Октябрьской социалистической революции. — Черновцы. 17 октября 1977 г. Доп.: Великий Октябрь и подъем революционно-освободительной борьбы трудящихся Северной Буковины.

1979

6. Науково-практична конференція, присвячена 60-річчю Хотинського повстання. — Хотин, 19 січня 1979 р. — Доп.: Повстання 1919 р. — героїчна подія у боротьбі за владу Рад.

7. Всесоюзная научная конференция “Исторические связи и дружба народов СССР”. — Черновцы, 22-24 октября 1979 г. — Доп.: Развитие меж-

республіканських економічних зв'язей Української ССР і Советської Молдавії в період розвинутого соціалізму.

1980

8. 40 років возз'єднання Північної Буковини і колишніх Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії з Радянською Україною в складі СРСР. — Чернівці: 15-17 травня 1980 р. — Доп.: Братерське співробітництво трудових колективів Радянської Буковини і Молдавської РСР в господарському будівництві.

9. Конференція істориків-архівистів, посвячена 40-летию воссоединения Советской Буковини с Советской Украиной. — Черновцы, 20 июня 1980 г. — Док.: Достижения трудящихся Черновицкой области в развитии экономики и культуры за годы Советской власти.

1984

10. Всесоюзная сессия по итогам полевых этнографических и антропологических исследований 1982-1983 годов. — Черновцы, 1984, — Док.: Братское сотрудничество советских республик и его роль в культурно-бытовом сближении народов СССР.

1987

11. Рабочий класс СССР — ведущая революционная и созидательная сила советского общества. — Донецк. 5-7 февраля 1987 г. — Док.: Влияние первой русской революции 1905-1907 гг. на формирование союза рабочих и крестьян Северной Буковины.

1989

12. 50 років возз'єднання Західної України з Українською Радянською Соціалістичною Республікою у складі Союзу РСР. — Львів. 27-29 вересня 1989 р. — Доп.: Вплив російського революційного руху на піднесення революційної боротьби трудящих Північної Буковини в кінці ХІХ — на початку ХХ ст.

1990

13. 50 років возз'єднання Північної Буковини і Хотинського повіту Бессарабії з Радянською Україною у складі СРСР. — Чернівці, 11-12 травня 1990 р. — Доп.: Великий Жовтень і боротьба трудящих Північної Буковини за визволення і національне самовизначення.

14. 50 років возз'єднання Північної Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії з Українською РСР. — Чернівці: 22-24 листопада 1990 р. — Доп.: Боротьба трудящих Північної Буковини і Хотинщини за визволення та возз'єднання з Радянською Україною.

15. Міжнародна конференція "Еміграція населення західноукраїнських земель до Північної Америки на рубежі ХІХ — ХХ ст. Її роль в освоєнні канадського заходу". До 100-річчя української еміграції. — Чернівці, вересень 1990. — Доп.: Початки буковинської еміграції в Канаду.

16. Первая российская революция 1905-1907 гг. в свете нового исторического мышления. — Горловка. 18-20 декабря 1990 г. — Доп.: Найхарактерніші ключові слова, вирази і формулювання крайових німецькомовних джерел, що свідчать про вплив першої російської революції на Буковину.

1991

17. Міжнародна наукова конференція "370 років Хотинської війни". — Чернівці, 27-28 вересня 1991 р. — Доп.: Орендні відносини у великих господарствах Північної Буковини другої половини ХІХ — поатку ХХ ст.

1992

18. X Всеукраїнська славистична конференція "Духовне відродження слов'ян у контексті європейської та світової культури". — Чернівці, 17-20 травня 1992 р. — Доп.: Біля джерел українського відродження на Буковині.

19. Міжнародна конференція "Буковинські зустрічі". — Піла (Польща), 2-4 червня 1992 р. — Доп.: Польське населення Буковини у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.

20. II Буковинська історико-краєзнавча конференція "До витоків назви краю "Буковина". — Чернівці, 2-3 жовтня 1992 р. — Доп.: а) Національний склад населення Буковина за урядовими переписами II пол. ХІХ — поч. ХХ ст.; б) Доп.: Буковина і ЗУНР.

1993

21. Обласна науково-практична конференція з питань державотворення та національно-духовного відродження в краї. — Чернівці, 3 березня 1993 р. — Доп.: Участь буковинців у процесі українського державотворення (1918-1919 рр.).

22. Наукова конференція на увічнення пам'яті жертв голодомору в Україні 1932-1933 рр. — Чернівці, 24 вересня 1993 р. — Доп.: Голодомор 1932-1933 рр. — велика трагедія українського народу.

23. Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю Західно-Української Народної Республіки. — Івано-Франківськ, 1-3 листопада 1993 р. — Доп.: Участь буковинців у процесі творення української державності (1918-1919 рр.).

24. Обласна науково-практична конференція, присвячена 75-річчю Буковинського народного віча. — Чернівці, 3 листопада 1993 р. — Доп.: Рішення Буковинського народного віча 3 листопада 1918 р. — визначний правовий документ творення української державності на Буковині.

1994

25. Науково-теоретична конференція, присвячена 75-річчю Хотинського повстання 1919 р. — Хотин, 21 січня 1994 р. — Доп.: Хотинське повстання — яскрава сторінка національно-визвольної боротьби населення нашого краю.

1995

26. III Буковинська Міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 120-річчю засну-

вання Чернівецького університету. — Чернівці, 29 вересня-1 жовтня 1995 р. — Доп.: а) Утвердження національної самосвідомості буковинських українців (II пол.. XIX — поч.. XX ст.); б) Склад студентів Чернівецького університету в період Австро-Угорщини (1875-1918 рр.)

27. Міжнародна наукова конференція „Чернівецький університет — центр освіти, науки і культури Буковини”. — Чернівці 3-4 жовтня 1995 р. — Доп.: Склад студентів Чернівецького університету в останню чверть XIX — на початку XX ст.

1996

28. Міжнародна наукова конференція „Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини XIX — початку XX ст.” — Чернівці, 14-15 листопада 1996 р. — Доп.: Буковинські студенти у вищих навчальних закладах Австро-Угорщини в другій половині XIX — на початку XX ст.

1997

29. Всеукраїнський семінар „Концептуальні засади задоволення освітніх запитів національних меншин в Україні.— Чернівці, 19-21 травня 1997 р. — Доп.: Історія та традиції рідного краю.

30. Міжнародна науково-практична конференція „Гуманітарна освіта: фактор світової інтеграції”. — Чернівці, 23-25 жовтня 1997 р. — Доп.: „Ми браття заморські...” (3 історії церковно-релігійних стосунків буковинських емігрантів першої хвилі у Канаді з Буковинською православною консисторією).

1998

31. Міжнародний Траттенський симпозиум „Празький Слов'янський конгрес 1848 р. (До 150-річчя події). — Клагенфурт — Траттен (Австрія), 9-12 липня 1998 р. — Доп.: Українці і Слов'янський з'їзд у Празі.

32. Українсько-австрійська Міжнародна конференція „Буковина в часи Першої світової війни”. — Чернівці, 2-3 вересня 1998 р. — Доп.: Буковина в роки Першої світової війни.

33. Міжнародна наукова конференція „Перша світова війна та історичні долі народів Центральної та Східної Європи”, присвячена 80-річчю Буковинського народного віча. — Чернівці, 22-24 вересня 1998 р. — Доп.: Рішення Буковинського народного віча — визначний документ українського державотворення (спільно з Ю.І.Макаром).

34. Науково практична конференція: „Час: історія і сучасність”. — Чернівці, 2 жовтня 1998 р. — Доп.: Німецькомовна преса Буковина про українське національне життя в краї.

1999

35. Всеукраїнська науково-практична конференція „Педагогічні ідеї С.Смаль-Стоцького в контексті розвитку національної освіти й виховання”. — Чернівці, 24-26 лютого 1999 р. — Доп.: Початок посольської (депутатської) діяльності С.Смаль-Стоцького у Буковинському крайовому сеймі (1892-1898 рр.).

36. Міжнародна наукова конференція „Поляки і українці під час Другої світової війни”. — Жешов (Польща), 18-го вересня 1999 р. — Доп.: Питання українсько-польського кордону під час Другої світової війни.

2000

37. Міжнародний науковий конгрес „Українська історична наука на порозі XXI століття”. — Чернівці, 16-18 травня 2000 р. — Доп.: Еволюція аграрних відносин на Буковині у пореформений період (1848-1914 рр.).

38. Науково-практична конференція „28 червня 1940 року: Погляд через 60 років”. — Чернівці, 28 червня 2000 року. — Доп.: Вхідження Північної Буковини і Хотинщини до України в складі СРСР — поворотний момент і в історичній долі населення краю.

39. Міжнародна наукова конференція „Хотину — 1000 років”. — Хотин, 19 грудня 2000 р. — Доп.: Буковина як об'єкт міждержавних стосунків Туреччини, Австрії та Росії в останній третині XVIII ст.

40. Міжнародна наукова конференція „Буковина 1861-1918: аспекти створення об'єднаної Європи?” — Редеуці (Румунія), 20-22 вересня 2000 р. — Доп.: Деякі аспекти аграрного ладу Буковини пореформеного періоду (друга половина XIX — початок XX ст.)

41. IV Буковинська Міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 125-річчю заснування Чернівецького національного університету. — Чернівці, 5 жовтня 2000 р. — Доп.: а) Чернівецькому університету — 125 років; б) Еволюція аграрних відносин на Буковині в кінці XVIII — першій половині XIX ст.

42. Міжнародний симпозиум „Буковина 1775 — 1848”. — Чернівці, 5-6 жовтня 2000 р. — Доп.: Розвиток сільськогосподарських відносин в Буковині після її приєднання до Австрії (кінець 18-го — перша половина 19-го століть).

2001

43. Міжнародна наукова конференція „Україна-Румунія-Молдова: історичні, політичні та культурні аспекти взаємин”. — Чернівці, 16-17 травня 2001 року. — Доп.: „Буковинська карта” у дипломатичній боротьбі великих держав за втягнення Румунії у війну (1914-1916 рр.).

44. Міжнародна наукова конференція, присвячена 380-річчю Хотинської війни. — Хотин, 22 жовтня 2001 р. — Доп.: Хотинська битва 1621 року — визначна сторінка у боротьбі українського і польського народів проти турецько-татарської агресії.

2002

45. V Конгрес Міжнародної асоціації українців. — Чернівці, 26-29 серпня 2002 р. — Доп.: а) 3 історії проведення Шевченківських днів на Буковині (початок XX ст.); б) Встановлення на Буковині поштово-телеграфного і телефонного зв'язку та його значення для входження краю в європейські взаємини (XIX — поч. XX ст.)

2003

46. II Міжнародний науковий конгрес українських істориків „Українська історична наука на сучасному етапі розвитку”. — Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р. — Доп.: Європейські заробітчани на Буковині (60-ті рр. XIX — початок XX ст.) (спільно з Г.В. Чайкою).

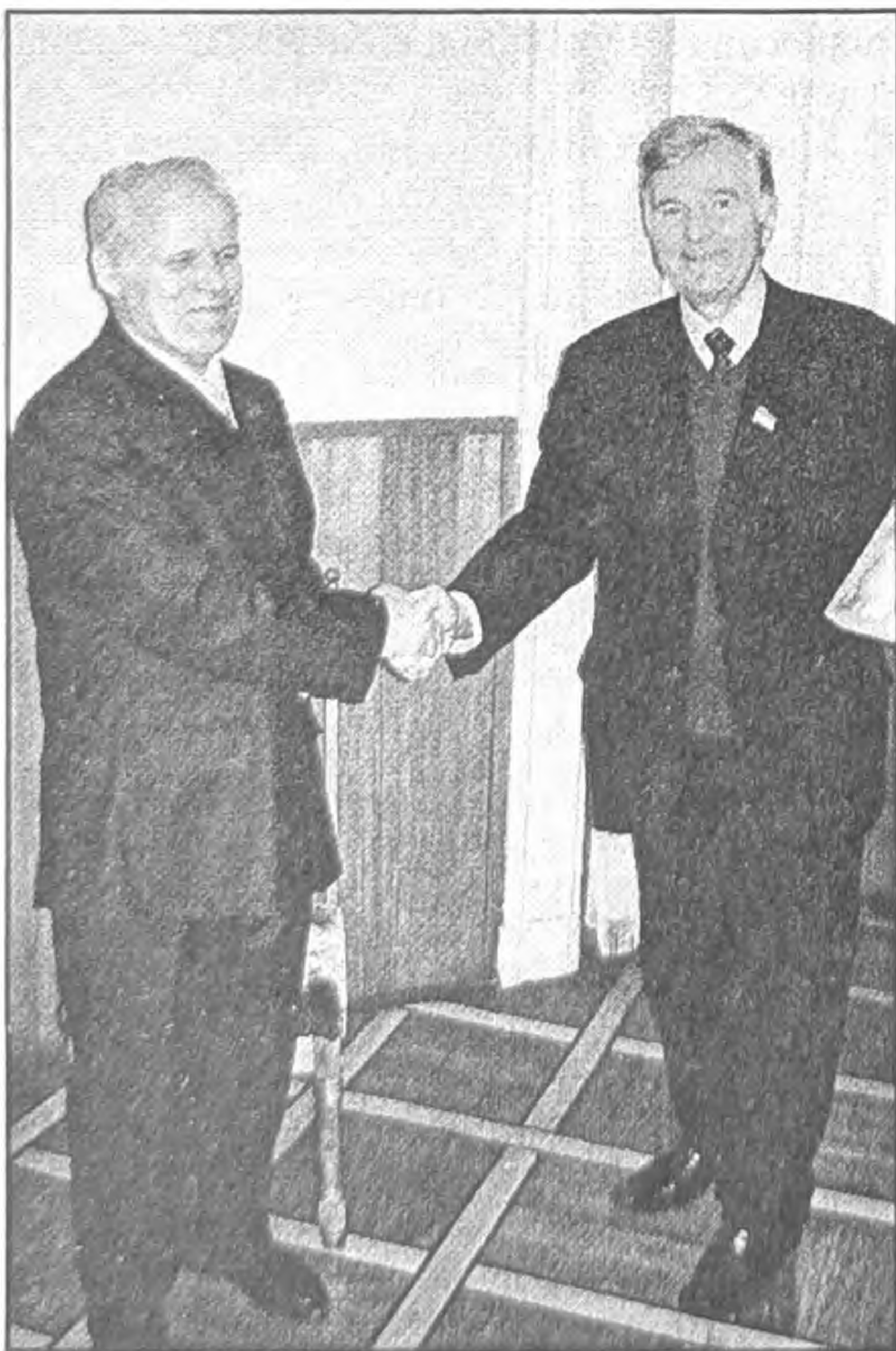
47. Міжнародна наукова конференція „Роль націй і народів у формуванні історико-культурної спадщини Хотинщини”. — Хотин, 17 жовтня 2003. — Доп.: Європейські етноси і формування національного складу населення Хотинщини (спільно з О.В. Добржанським).

2004

48. VI Міжнародний науковий семінар „Черезовські читання”. — Чернівці, 20 березня 2004 р. — Доп.: Буковинська торгово-промислова палата у Чернівцях.

49. Перша Міжнародна наукова конференція «Духовна вісь України: Галичина-Наддніпрянина-Донеччина». Івано-Франківськ, 24-25 червня 2004 року. Доп.: Українська національна ідея у діяльності політичних партій і громадських організацій Буковини на початку XX ст.

50. VII Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція молодих дослідників, студентів та науковців „Буковина — мій рідний край”, — Чернівці, 11 грудня 2004 р. — Доп.: Петрівський ярмарок у Чернівцях.

Академік УАН проф. В. М. Ботушанський дарує щойно видану книгу академіку НАН України проф. П. П. Толочку на факультеті 31 січня 2006 р.

2005

51. V Буковинська Міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 130-річчю Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. — Чернівці, 29 вересня 2005 р. — Доп.: Чернівецькому університету — 130 років.

52. Науково-практична конференція „Джерела з історії Хотина і Хотинщини. Історія. Сучасний стан. Перспективи використання”. — Хотин, 21 жовтня 2005 р. — Доп.: Архівні джерела до вивчення історії Хотинщини початку XX ст.

53. Міжнародна наукова конференція „Буковинська полікультурна мозаїка: історичні традиції і реалії сьогодення”. — Чернівці, 6-10 жовтня 2005 р. — Доп.: Освітній рівень населення Буковини за урядовими переписами (кінець XIX — початок XX ст.).

Список дисертацій, захищених під керівництвом професора В.М. Ботушанського

Докторські дисертації

1. Добржанський О.В. Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. Спеціальність: 07.00.01 — Історія України. — 1999.

Кандидатські дисертації

1. Добржанський А.В. Братское сотрудничество Украинской ССР и республик Советской Прибалтики в сфере экономики в условиях развитого социализма (1966-1980 гг.). Специальность: 07.00.02 — История СССР. — 1985.

2. Сайко М.М. Приєднання Буковини до Австрії і його вплив на соціально-економічний та політичний устрій краю (70-90-ті роки XVIII — початок XIX ст.). Спеціальність: 07.00.01 — Історія України. — 1995.

3. Піддубний І.А. Суспільно-політичне та культурне життя українців Буковини міжвоєнного періоду (1918-1940 рр.). Спеціальність: 07.00.01 — Історія України. — 1996.

4. Скорейко Г.М. Населення Буковини за австрійськими урядовими переписами другої половини XIX — початку XX ст.: історико-демографічний аспект. Спеціальність: 07.00.01 — Історія України. — 1998.

5. Федорук А.В. Козацьке наймане військо (XVI — середини XVII ст.): ідеологія, організація та військове мистецтво. Спеціальність: 07.00.01 — Історія України. — 2000.

6. Городницька Л.В. Суд і судочинство на Буковині (остання чверть XVIII — початок XX ст.). Спеціальність: 07.00.01 — Історія України. — 2002.

7. Яценюк Г.М. Українська політична еміграція і Гетьманщина в 1710-1742 рр.: Політико-дипломатичний аспект. Спеціальність: 07.00.01 — Історія України. — 2005.

Уклали Ганна Скорейко і Галина Мельничук.

Олександр Филипчук
(Чернівці)

ДО ПИТАННЯ ПЕРЕБУВАННЯ АНДРОНІКА І КОМНІНА НА РУСІ В КОНЦЕПЦІЇ УЗУРПАЦІЇ ІМПЕРАТОРСЬКОЇ ВЛАДИ У ВІЗАНТІЇ

Коло питань, пов'язаних із концепцією узурпації імператорської влади у Візантії та місце і роль в ній Русі, неналежно оцінено як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії. Узурпація імператорської влади самозванцями та особами правлячої династії знайшла свій відбиток і в руських літописах, що свідчить, відповідно, про пряму зацікавленість на Русі в зміцненні своїх позицій у Візантії та, насамперед, домінантного становища на Подунав'ї.

В руських літописах містяться свідчення про чотирьох кандидатів на імператорську корону Візантії: Леона Діогеновича, Андроніка I Комніна, Олексія II Комніна, Олексія III Ангела. Якщо Леон і Олексій Комнін були самозванцями (в чому історики не сумніваються), то Андронік I Комнін доводився двоюрідним братом візантійського імператора Мануїла I Комніна. І.Кіннам називає його *ἐξ ἀδελφός*, що підтверджується і повідомленням Н.Хоніата, про нього як про двоюрідного брата Мануїла по батькові: *ὅτε πρὸς πατρός τῷ Μανουήλ ἐξ ἀδελφός* чи *ὁ Κομνηνός* [1, с.93], що само собою значно підвищує вагомість його перебування на Русі та його роль у політичних відносинах між Галицьким князівством і Візантією. Коло питань, пов'язаних із постаттю Андроніка Комніна, вже досить давно викликає захоплення не тільки вчених-істориків, але й письменників, про що свідчать численні історичні романи на зразок творів Ф.Целлера та Я. Перваноглу. Проте, починаючи із Ф. Дюканжа, М. Бюриньї, Е. Гіббона [13], створилася тенденція щодо змалювання історичного портрета Андроніка як нікчемного, жорстокого тирана, яка викликала наслідування протягом двох століть. Власне, навіть в монографії польського дослідника життя Андроніка О. Юрєвича [47] так остаточно дана історіографічна схема не була повністю переглянута. Але існувала й інша історіографічна концепція життя Андроніка, що створена Я.Ф.Фальмераєром, який оголосив Андроніка „великим правителем Сходу” [24, с.64]. Концепція Фальмераєра—Тафеля, яка підняла на щит Андроніка як національного героя, в цілому не справила впливу на майбутніх дослідників. Звісно, переважна більшість істориків заслужено вважала його авантюристом, яких завжди вистачало в середньовіччі, але були і такі, які підкреслювали видатну роль економічних перетворень Андроніка після приходу його до влади.

Аспекти втечі та перебування Андроніка в Галичі, на жаль, залишаються висвітлені доволі слабо, навіть фрагментарно, без належних узагальнень і висновків. Про дану проблему в різний час писали В.Татищев, М.Карамзін, М.Куник, В.Васильєвський [11], С.Шестаков, Ф.Успенський [42], А.Васильєв. У радянській історіографії (М.Левченко, М.Фрейденберг [43], В.Пашуто [38], М.Сюзюмов [40], А.Каждан [23], Г.Литаврин [34] та ін.) насамперед підкреслювалось позитивне значення економічних реформ Андроніка (саме в дослідженні соціально-економічних питань були основні здобутки радянської візантиністики), а про його зв'язки з Галичем було написано досить побіжно. На сьогодні можна виокремити дослідження М.Котляра [31], Г.Литаврина [35], М.Бібікова [7], А.Назаренка [36], Р.Шукурова [42].

В даній статті автор спробує дати відповідь на декілька складних, часто суперечливих питань: коли і чому саме в Галич прибув Андронік в 1164 р., як саме розвивалися зв'язки між Андроніком та Ярославом після 1165 р., яким чином перебування Андроніка в Галичі вплинуло на його подальшу політичну програму дій після приходу до влади?

Тривалий час в історіографії було прийнято вважати, що русько-візантійські відносини в другій половині XII ст. не набули значного поширення, а перейшли суто до церковних справ [45, с.70], [3, с.522]. Однак це не зовсім так. Слід відзначити, що у візантійських джерелах, а саме в працях: І.Кіннама (1143-1203 рр.), Н.Хоніата (1155-бл.1215-1217 рр.), Євстафія Солунського (бл.1115-1196/97 рр.), Єфрема (перша половина XIV), Феодора Стратилата (1230-після 1283 рр.) збереглася цілісна картина русько-візантійських відносин, яскравим епізодом з яких і є перебування Андроніка в Галичі. Постановка питання, чому саме Андронік втік у Галич, наштовхується на текстологічні труднощі і проблеми подолання історіографічних штампів. Врешті, вже близько століття домінантною версією є пояснення казанського історика С. Шестакова, який вважав, що Андронік був сином севастократора Ісаака та руської княжної, дочки галицького князя Володаря, а, відповідно, і родичем Ярослава. Ця думка одразу завоювала собі місце у вітчизняній історіографії, але вона будується тільки на повідомленні в Лаврентіївському літописі („Лета 6612 году. Володарева дочь была отдана в жены наследному принцу, сыну Алексія, в Царьград 20 числа месяца июль” [4, с.119]), здогадках та співставленнях, що викликають сумнів. Проблема полягає в тому, що в імператора Олексія було троє синів і до кожного з них можна відне-

сти титул „наследный принц”. Проте можна одразу викреслити, за нашими розрахунками, Іоанна, майбутнього імператора, тому що він народився в 1092 р. і одружився в 1118 р. на Присці, дочці угорського короля Владислава, яка у Візантії взяла ім'я Ірина. Із двох других братів, Андроніку в 1104 р. навряд чи було 6 років, а його брат Ісаак був ще молодший. Отже, дані співставлення на штовхнулися на проблему, а саме: як вони могли таким чином вступити в шлюб? Так, В.Васильєвський на основі вищезгаданих матеріалів показав, що слово „gegeben” (видана) потрібно розуміти як „verlobt” (заручена) [47, с.51]. С.Шестаков доводить слов'янське походження Андроніка тим, що останній у в'язниці зумів знайти спільну мову з представленим до нього рабом-слов'янином [43, с.41]. Однак у повідомленні Кіннама міститься двозначність розуміння даного епізоду: раб-слов'янин з огляду на його працю у в'язниці (Башта Анеми, до речі, одна із найстрашніших в'язниць Константинополя, своєрідна „візантійська Бастилія”, де утримували політичних супротивників імператора [20, с.257]) міг дещо знати трохи й грецьку.

Найбільш ґрунтовним доказом знання Андроніком однієї із слов'янських мов може бути й згадка Н.Хоніата, що Андронік міг завдяки сильному варварському акценту так перекручувати грецьку, ніби він не вмів говорити нею взагалі [47, с.51]. Можна згадати, що в Константинополі судачили, ніби, що він і над надгробним пам'ятником Мануїлу I Комніну шепотів щось варварською мовою [47, с.85]. Щодо шлюбу дочки Володаря з севастократором Ісааком, то підтвердження його у візантійських джерелах немає [7, с.507]. Однак версія про ймовірність того, що Андронік є племінником Ярослава Володимировича, попри всі її вищезгадані недоліки, є найбільш вірогідною, може того, що іншої альтернативної, зрештою, немає.

Вперше контакти Андроніка з галицьким двором, можливо, криються в згадці Кіннама про звинувачення Мануїлом Андроніка в зв'язках з угорським королем та інтриг останнього проти Мануїла. Все ж Кіннам приписує Андроніку можливість створення антимануїловського союзу в складі Угорського королівства та Галицького князівства з метою возвести Андроніка на престол [2, с.257], [7, с.546]. Цікавим видається те, за що саме Андроніка було посаджено у в'язницю Анеми. Існують на те різні здогадки, але найбільш переконливою є версія про існуючий зв'язок між Андроніком та племінницею Мануїла, що само собою не сподобалося останньому. Кіннам повідомляє, що „втїкши із в'язниці в палаці, де він утримувався, я думаю, дев'ять років до того, як прийти до нього (Ярослава.—О.Ф.) [7, с.545], [2, с.257]. Отже, дата ув'язнення Андроніка може відповідати 1155/6 р. В руському літописі під 1165 р. зазначається: „Прибсже ис Царягорода братан царев кюр Андроник к Ярославу у Галич и прия и Ярослав с вели-

кою любовью и да ему неколико городов на утешение” [4, с. 524]. Також літописець продовжує: „Потом же присла царь два миторолита, вабя и к себе. Ярослав же пусти к нему с великою честью, представив к нему пискупа своего Кузму и мужа своя передня” [4, с.524]. Проміжкове положення статті між ультраберезневими статтями служить основою для того, щоб визнати її також ультраберезневою, а отже, що викладає події 6672 (1164/5) березневого року. А. Куник, який досліджував біографію Андроніка з хронологічного боку, приймає за дату його прибуття до Ярослава 1164 р. (6672), посиляючись на те, що в київському літописі майже всі події того року поставлені одним роком раніше. М. Бережков вважав, що „правильніше було б сказати, що чергові позначення років представляються раніше, ніж потрібно при березневому рахунку років і події 6673 р., якими київський літопис починає прибуттям Андроніка, потрібно її перемістити на один рік назад, а саме перебування поставити під 6672 (1164/5) [9, с.176]. В Никонівському (Патріаршому) літописі ця подія роком раніше, 6672 (1164): в цьому році: „Приехал из Константинополя брат царя Кир Андроник Комнин... к великому князю Ярославу... И великий князь принял его с почетом и большою любовью и дал ему города и деревни”. К.Грот не бачить жодних протиріч між цими свідченнями та дотримується думки, що в Іпатієвському літописі описується вже повернення Андроніка в Константинополь, яке відбулося декілька місяців пізніше, а саме на початку січня 1165 р. [с.333].

В Іоанна Кіннама датою втечі Андроніка в Галич є 1165 р. (Πρσιόντα αὐτῶ (Ярослав.—О.Ф.) ἐδέξατο καὶ φιλοφροσύνης ἤξιωσεν) [2, с.257], але в Євстафія Солунського, хроніка якого є ще одним джерелом, яке використовується істориками не так часто, як треба було б, вказується неодноразово тільки один рік 1164 (Андронік...ὁ δὲ δι' ἄλλης εἰς Γάλιτζαν φηετο [7, с. 546]. У Н.Хоніата знаходимо втечу Андроніка на Русь теж під 1164/5 р. Власне, „Історія” Хоніата позбавлена будь-яких дат. Вказується: тільки, в „наступному році”. Відповідно датою може бути й 1165 р., а саме цим роком датується у всіх візантійських джерелах повернення у Візантію та примирення Андроніка з Мануїлом.

Щоб перейти безпосередньо до коментування статті літопису, потрібно розглянути текст аналогічного змісту, але вже із „Краткого обозрення” Кіннама: „Ярослав не тільки взагалі порушив союз з ромеями, але прийняв і удостоєв милістю Андроніка” [21, с.136], [2, с.257]. З повідомлення випливає, що Ярослав раніше вже підписував угоду з Візантією, або успадкував традиційну батьківську політику— політику союзу з візантійським імператором на противагу сербсько-угорсько-волинській коаліції. Звісно, Андронік спробував переконати Ярослава змінити зовнішньополітичний вектор Галицького князівства, і забігаючи наперед, слід

відзначити, що йому це вдалося. Цікавим видається те, що Ярослав надто вже добре приймає Андроніка, надає йому кілька міст, і дане повідомлення літописця, що найголовніше, частково співпадає із згадкою Кіннама. Отже, можна припустити, що Ярослав вже до 1164 р. мав контакти з Андроніком. Для Мануїла виникла величезна загроза у вигляді коаліції всіх його традиційних ворогів та ще за дуже вірогідної участі галицького князя. В Константинополі поширилися чутки про те, що Андронік комплектує військо з „міриад половців” з наміром напасти на візантійські кордони [48, с.105]. Ці чутки швидко дійшли і до Мануїла, тому, відповідно, потрібно було якнайшвидше знайти порозуміння з Ярославом, посередником в чому, з великою вірогідністю, був митрополит Іоанн, який також прибув на Русь в 1164 р. [4, с.522], [21, с.146], [12, с.30]. Унікальне свідчення про склад, мету посольства та лист імператора до Ярослава знаходимо в І. Кіннама: „В той час і направляється посольство Мануїла на Русь: „А Мануїл, який возводив свій рід до Комнінів, прибув до народу тавроскіфів, щоб нагадати їх архонту про угоди, в (вірності) яким він давав клятву василевсу, а також, щоб застерегти його за дружбу з Ієрославом—правителем Галіції” * [7, с.717], [21, с.136], [2, с.257]. Візантійський посол Мануїл Комнін прибув на Русь.... πρὸς δὲ τῆς Ἱερὸςθλαβὸν τὸν Γαλίτζησι ηγεμονεύοντα φίλιαν αὐτῷ διονεϊδ' ἰσῶν) [7, с.546]. Питання про те, ким був Мануїл за даним текстом Кіннама, в дослідників викликало ряд припущень [31, с.21]. Г.Кап-Герр, наприклад, помилково вважав, що на Русь відправився сам імператор Мануїл [43, с.42]. Я.Грот відмітив безпідставність цього твердження, але іншої версії не представив [15, с.333]. С.Шестаков прийшов до думки, що на Русь був посланий син Андроніка, який, із слів Никити Хоніата, допоміг йому втекти із в'язниці [1, с.94], [7, с.546]. Г.Вернадський відкинув це припущення тому, що сину Андроніка в цей час, на його думку, не було ще й 20-ти років і навряд чи він міг вплинути на руських князів і бути тим поважним вельможею [43, с.42]. Щодо другої і, здається, основної версії про особу Мануїла, то слід підкреслити, що її сумнівність базувалася на вищезгаданому твердженні Г.Вернадського, але все ж дата народження сина Андроніка Мануїла чітко простежується за візантійськими джерелами і є 1145 р., яка доводить, що на момент можливого посольства сина Андроніка йому було саме 20 років! [44, с.67]. Але, на думку автора, Мануїл із тексту І. Кіннама не може бути сином Андроніка через дуже вагомні при-

чини, а саме: метою посольства була нейтралізація впливу Андроніка на Ярослава та, зрештою, зрив антивізантійської коаліції, тому було б нерозумно з боку Мануїла відпускати сина Андроніка з-під свого нагляду, а тим більше відпускати до його бунтівного батька. Саме тому І. Кіннам, Н. Хоніат, Євстафій зовсім не згадують Мануїла в період 1164-1165 рр. Однією з перших згадок про нього була замітка Кіннама про те, що Мануїл допоміг втекти Андроніку з в'язниці в 1164 р., потім свідчення про Мануїла різко перериваються, і тільки в 1167 р. після примирення Андроніка з Мануїлом I Комніном згадується Мануїл в складі посольства в Єрусалим, що супроводжувало Марію Комніну, майбутню дружину єрусалимського короля Амальрика I. На доказ сумнівності припущення С.Шестакова свідчать також подальші відносини між Андроніком та його сином після приходу до влади Андроніка в 1180 р. Андронік, хоча і наділив старшого сина званням севастократора, але в питанні спадщини він віддав перевагу своєму другому сину Іоанну, зачатою Андроніком в ув'язненні 1164 р. Більшість дослідників відзначають, що до цього рішення підштовхнула Андроніка впертість Мануїла, а також поради астрологів, які вважали, що на виконання старого процтва про АІМА після Андроніка повинен царювати василевс, ім'я якого починається на „йоту” [44, с.68]. Також, можливо, в словах Кіннама „А Мануїл, який возводив свій рід до Комнінів” слід розуміти просто родича імператора (в той час, згідно з джерелами, існувало двоє родичів імператора, що мали ім'я Мануїл, яке було одним із найпопулярніших в родині Комнінів), що і є найбільш вірогідно. Кіннам продовжує: „Той Мануїл прийшов до Примислава, як з названих причин, так і з метою привести звідти допоміжне військо для ромеїв* . Йому було приписано переговорити про допомогу із самим архонтом тавроскіфської землі Росиславом. І він дійсно досяг мети. Надзвичайно зрадивши, що такого [високого] посла відправив до них василевс, вони обіцяли виконати все, що буде мило для василевса [21, с.136], [2, с.257]. Дуже цікаво обгрунтовує даний відрізок тексту в своїй праці про Іоанна Кіннама М. Фрейденберг: „Це дозволяє бачити у вищезгаданому Ростиславі великого князя київського Ростислава Мстиславовича, а також твердити про те, що його стосунки з Візантією, які були доволі натягнутими на початку його правління, в подальшому змінилися на краще” [43, с.42]. Проте Кіннам згадує і другого князя по імені Примислав, щодо особи якого розгорнулася вже досить тривала за часом дискусія між дослідниками. Повністю вірогідним видається автору припущення М. Фрейденберга, що Кіннам або його копіїст в останньому

* Καὶ δὴ Μανουὴλ μὲν ὅς ἐς Κομνηνοῦς τὸ γένος ἀνέφερεν, εἰς τὸ τῶν Ταυροσκύθας ἀφίκετο εἶνος, ὁμολογιῶν τὸν ἀρχοντα ἑσφῶν ἀναμνήσων ἄς διωμότους ἤδη βασιλεὶ ἔφετο, πρὸς δὲ καὶ τὴν πρὸς Ἱερὸςθλαβὸν τοῦ Γαλίτζαν ἡγεμονεύοντα φιλιαν αὐτῷ διονεϊδ' ἰσῶν. [7, с.535]. (Тут і далі переклад автора).

* Τῶν εἰρημένων τε ἔνεκα ὁ Μανουὴλ παρὰ Примисλαβὸν ἦλθε καὶ ὁπως χεῖρα ἐκείων σύμμαχον ἐπὶ Ρωμαίουσιν ἄξι [7, с.535].

випадку допустили просту описку, назвавши Ярослава Примиславом, і що Ярослава з Примиславом ототожнювати ніяк не можна. С.П.Шестаков використав дані обставини, щоб запропонувати свою конюктуру цього імені Примислав -Първослав=Ярослав. На цій основі він в Примиславі, згаданому в першому випадку, також бачить Ярослава і пропонує версію про дружні відносини між Візантією і Галицькою Руссю близько 1165 р.[43,с.42].

М. Фрейденберг вважав, що дане співставлення є малообґрунтованим тому, що природньо бачити в Примиславі Мстислава Ізяславовича Волинського, однак автор вважає що дане припущення є сумнівним через стійкі волинсько-сербські матримоніальні зв'язки [38, с.202]. Юревич вважав, що в першому записі Кіннам, напевно, має на увазі Ростислава Мстиславича, власне, тому що він звинувачує його в дружбі з князем Ярославом [47, с.174]. Можливо, Кіннам у наступному повідомленні: *„Йому було приписано переговорити про допомогу із самим архонтом тавроскіфської землі Ростиславом* [2, с.257] згадує про того ж Ростислава. Слід додати, що ім'я Примислав невідоме серед руських князів XII ст..

До нас не дійшло жодного оригінального тексту візантійських імператорських актів досліджуваного періоду, пов'язаних безпосередньо з русько-візантійськими відносинами. Все, що ми знаємо із грецьких джерел про послання візантійців на Русь — це договори, які згадуються І. Кіннамом в розповіді про посольство Мануїла на Русь близько 1165 р.[6, с.144]. Лист Мануїла Комніна до Ярослава Галицького у викладі Кіннама настільки важливий для подальшого ходу русько-візантійських відносин, що його потрібно навести в повному вигляді: *„Василевс не обійшов увагою по цьому і Іерослава; різними умовляннями він направив його проти Стефана, відправив йому послання: „ Ми не будемо подібними до тебе в недружбі, що ти без будь-якої потреби зробив щодо нас, коли відкинув ті слова і угодами в яких ти клявся раніше. Я ставлю тебе перед обличчям твого безчестя, оскільки ти сам ризикуєш повністю бути збезчещеним. Знай, що ти віддаєш заміж свою дочку за короля неопців — людину злу і жасливо ненадійну в думках, він ніколи не зважав на право чи істину. А людині чужій як природі, так і законам, я думаю легко зробити все... І тому нехай не жениться Стефан на твоїй дочці! Якщо ж ооружиться, то буде пов'язаний з нею не більше ніж з розпусницею. Тому що той, хто так погрішив щодо нашої держави, не посоромився недавно дані клятви перевести в жарт,— подумай як не по-людськи він поступить стосовно до тебе! Вислухавши ці слова з якоюсь варварською простотою, Примислав у той же час був вневсний і на зятя став овивитися як на ворога і погодився допомагати всіма силами ромеям у війні проти нього* [21, с.136], [2, с.261], [1, с.95].

Отже, після прочитання листа складається враження, що візантійська дипломатія досягла свого чергового успіху. Прояснення цих питань важливо, зокрема, для визначення надзвичайно важливого питання, а саме: чи поширювалося в цей час на галицьких князів поняття — *ἀνὴρ ὑπερβόλιος* [6, с.145] імперії ромеїв? Вперше про васальну залежність галицьких князів від імператора засвідчено Кіннамом в розповіді про союзні відносини між Володимирком та імперією, можливо, на це вплинув й шлюб дочки Володаря Ростиславича з сином Алексія Комніна. Потім, звісно, Мануїл прагнув остаточно закріпити „права” імперії на галицькі землі, однак, як це не дивно, саме втеча Андроніка в Галич зуміла перекреслити всі намагання імператора. Потрібно, звичайно, розглянути зовнішню політику Мануїла щодо Русі як наступальну, що проявлялася, насамперед, також в наданні політичного притулку руським князям. Так, у Кіннама є ще одна згадка про руських князів. Він повідомляє про прихід у Візантію близько 1165 р. „ володаря Тавроскіфії Владислава, якому була надана придунайська область, що раніше була в розпорядженні іншого руського князя-емігранта Василька (*Βασίλχα*), „сина Георгія”[7, с.539]. Особу Владислава встановити не вдається, але ім'я Василько відоме із літопису, який фіксує факт втечі на Дунай синів Юрія Довгорукого.

Із стислого повідомлення руського літопису про повернення Андроніка у Візантію привертає увагу саме: *„Ярослав же пусти к нему с великою честью, приставив к нему пискупа своего Кузму и мужа своя передняя”*[4,с.524].]. Тобто йдеться про посольство Ярослава до Мануїла після отримання гарантій щодо Андроніка і повернення його в Константинополь. Можна тільки здогадуватися, про що йшлося на відповідних переговорах, але все ж потрібно виходити із нагальних потреб для Галицького князівства. Цілком вірогідно, що шляхом укладеного договору, Ярослав спробував мирно заволодіти тими ж містами на Дунаї, що були надані імператором Владиславу, та водночас втримати нейтралітет в угорсько-візантійській війні; саме так, можливо, Мануїл і вирішив конфлікт.

Візантійські історики, описуючи зустріч імператора з Андроніком в Константинополі, підкреслювали, що вони обнялися і поклялися один одному в вірності, після чого Мануїл одарував свого двоюрідного брата золотом і вже в другій половині квітня 1165 р. Андронік взяв участь у війні проти Угорського королівства, а саме: в облозі фортеці Зевгмін [47, с.92].

Про подальші відносини між Андроніком і Ярославом не засвідчується в джерелах, крім двох випадків. Власне, Андронік після чергової суперечки з Мануїлом знову зазнає чималих поневірянь, як змальовує його історичний портрет видатний візантиніст Г.Острогорський: *„Андронік роками вів багатий на пригоди мандрівний спосіб життя.*

Його гостинно приймали як при дворі галицьких князів, так і в палацах мусульманських правителів Азії. Обох великих Комнінів розділяло не лише особисте суперництво: Андронік до того ж був ворогом феодальної аристократії і запеклим супротивником західноєвропейських тенденцій, репрезентантом яких був Мануїл. Отож з його особою пов'язували надії на повалення пролатинського регентства у Константинополі [38, с.361].

Ще в 1143 р. Андронік побував у сельджуцькому полоні, близько 1167 р. в своїх поневіряннях він побував у Багдаді, а 1173-1176/7 і 1180 р. володів від імені ерзерумського еміра Мухаммада Сальдукіда якоюсь фортецею у Колонії на кордоні з візантійською Халдією. Коли він був підданим Сальдукідів, Андронік робив набіги на візантійські землі, за що Церква піддала його анафемі [44, с.69]. Андронік побував при дворі грузинського царя Георгія III (1155-1184), в період своїх поневірянь бл. 1170 р. він брав участь у походах грузинів проти сусідніх мусульман. Він в 1174-1180 рр. управляв мусульманською фортецею на кордоні з Халдією [42, с.73], і саме тоді Андронік на боці царя Георгія III взяв участь у воєнних діях проти Бек-Барса. В одній із „Хронограм” мусульманського поета Хакані в кінці 1174 р. повідомляється що в армії Бек-Барса були алани, хозари...а також руси...[25, с.253], що були колись частиною гвардії (охорони) Андроніка та, можливо, й походили з Галицького князівства. Потрібно думати, що після приходу Андроніка до влади зв'язки Галицького князівства із Візантією зміцніли, що підтверджується відправленням галицьким князем посольства в 1185 р., але прийшло воно надто пізно, Андроніка вже було вбито. Та у візантійських істориків ми знаходимо ряд свідчень, які дозволяють думати, що навіть в 1185 р. Андронік спробував втекти знову на Русь. Так, Єфрем у своїй віршованій історії зазначав:

Πέδιλα ρίψας κοκκοβαφή και στεφος
καί του τραχήλου σταυρόν έκβαλών τάλας,
ένθεις δέ κρατί βαρβαρικόν τι πλον
έμβάς τριήρει πρός Ταυροσκύθας έπλει
[7, с.717].

Н.Хоніат також однозначний в цьому питанні: ...ο δέ [Бндронік] παλίμπους γενόμενος δι άλλης είς Γάλιτζαν ώχητο.[7, с.717], [1, с.95]. В цілому можна знайти підтвердження цього факту у Федора Скутаріота: ήλαυνεν ώς έπί Ταυροσκύθας τούς πάλαι συνήξεις αύτώ [7, с.717].

У візантійських істориків переважає тенденція до змалювання негативного впливу „тавроскіфії” на Андроніка. Слід підкреслити, що таке популярне в багатьох статтях М. Котляра [31] твердження, що нібито Андронік брав участь у боярській раді при князі засвідчується тільки у візантійських джерелах. Єдине, про що можна стверджувати, з упевненістю це те, що він брав участь у князівському полюванні, що пізніше в певній мірі відобразило-

ся в його побуті. Так, відомо, що Андронік наказав створити зображення зубра на фресках у палаці. Це було досить дивним для оточуючих імператора, про що Н.Хоніат вирішив відмітити: καί ξούμπρος διελαυνόμενος δόρατι... ката τούς Ταυροσκύθας [1, с.95],[7, с.717]. Хоніат, а саме він є основним джерелом з епохи правління Андроніка, повідомляє про численні звірства імператора, підкреслюючи, що навчився він цього в „тавроскіфів”, та раз у раз, змальовуючи його жорстокість, не втримується, щоб не додати про перебування в Ярослава: ή τίνας Ταυροσκύθαι ξενοκτονών. [1, с.95],[7, с.717].

Підсумовуючи вищесказане, потрібно зауважити, що Русь відігравала в концепції узурпації імператорської влади не меншу роль, ніж держави хрестоносців на Сході чи Угорське королівство. Втеча на Русь Андроніка I Комніна в черговий раз це доводить. Не так важливо, чи міг Андронік заручитися підтримкою Ярослава та здобути трон, скажемо відверто, що Ярославу це було зовсім не під силу, однак для нас важливішим є те, що Галицьке князівство сприймали як потенційного друга чи ворога, в залежності від обставин. Важливим є те, що де-факто у Візантії сприймалася зміна імператора шляхом узурпації, що й зробив Андронік в 1180 р. Все ж потрібно додати, що політика Мануїла щодо Ярослава несла в собі досить подвійний зміст, який проявлявся в тому, що саме Мануїл спробував налаштувати київського князя Ростислава проти Ярослава, що в цілому було традиційним явищем для візантійської дипломатії того часу, і роль Андроніка в даній політичній грі важко переоцінити. Русько-візантійські відносини в останній третині XII ст. досягли найвищого свого піднесення в площині політичних взаємовідносин, початок якого і належить саме Андроніку I Комніну.

Джерела та література

1. Nicetae Acominate Choniatae. Historia / Cura & studia C. Fabroti.— Paris.: Typ.Regia, 1647. — 464 с.
2. Иоанн Киннам. Краткое обозрение царствования Иоанна и Мануила Комнинов(1118-1180)/Пер. В.Н.Карпова.— СПб.,1859. — 363с.
3. ПСРЛ. —Т.2. —Ипатьевская летопись.-М.:Изд.-вост.лит.,1962.
4. ПСРЛ. — Т.1. — Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. — М.: Изд. вост.лит.,1962.
5. Бибииков М. Древняя Русь и Византия в свете новых и малоизвестных византийских источников // Восточная Европа в древности и средневековье. Сб.статей. — М.: Наука,1978. — С.296-301.
6. Бибииков М. Византийские источники по истории Древней Руси и Кавказа. — Спб.: Алетейя,1999. — 315 с.
- 7.Бибииков М. BYZANTINOROSSIKA. Свод византийских свидетельств о Руси. — М.: ЯСК, 2004. — 736с.
8. Бибииков М. Византийская историческая проза.— М.: ИВИ РАН, 1996. — 190 с.
9. Бережков Н. Хронология русского летописания. — М.: Изд.АН СССР,1963.

10. Бузескул В. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. В 2-х т. — К.: ПЦ Фоліант, 2004. — Т.2. — 272 с.
11. Васильевский В. Труды. В 4-х т. — СПб., 1912. — Т.2. — 456 с.
12. Воронин Н. Андрей Боголюбский и Лука Хризостом (Из истории русско-византийских отношений XII в. // ВВ. — М., 1962. — Т.21. — С.29-50.
13. Гиббон Э. История упадка и разрушения Римской империи. — М., 1895. — Т.5.
14. Головкин О. Князь Роман Мстиславич та його доба. — К.: Стило, 2001. — 249 с.
15. Грот К. Из истории Угрии и славянства в XII веке. — Варшава, 1889. — 424 с.
16. Горский А. Забытая война Мономаха // Родина. — 2002. — №11-12. — С.98.
17. Гусейнов Р. Сельджукская военная организация // Палестинский сборник. — М., 1967. — Вып.17. — С.131-148.
18. Гусейнов Р. „Хроника” Михаила Сирийца // Палестинский сборник. — М., 1960. — №5. — С.85-106.
19. Гусейнов Р. Взаимоотношения Византии и Сельджуков в Малой Азии в XI-XII вв. (По сирийским источникам) // История, культура, источниковедение. — М., Наука, 1980. — С.120-126.
20. Дашков С. Императоры Византии. — М.: Красная Площадь, 1996. — 368 с.
21. Древняя Русь в свете зарубежных источников. / Под ред. Е.А.Мельниковой. — М.: Логос, 1999. — 608 с.
22. История средних веков. В 3-х т. / Сост. М.М. Стасюлевич. — СПб.-М.: Полигон, 2001. — Т.3. Крестовые походы (1096-1291). — 592 с.
23. Каждан А. Два дня из жизни Константинополя. — СПб.: Алетейя, 2002. — 320 с.
24. Каждан А. Рец. на кн. О. Jugewicz. Andronik I Komnenos. — Warsaw., 1962. // ВВ. — 1964. — Т.24. — С.253-254.
25. Каждан А. Загадка Комнинов (Опыт историографии) // ВВ. — Т.25. — С.53-99.
26. Каждан А. Роберт де Клари и Никита Хониат (некоторые особенности писательской манеры) // Европа в средние века: экономика, политика, культура. Сб. статей. — М.: Наука, 1972. — С.294-299.
27. Каждан А, Литаврин Г. Очерки истории Византии и южных славян. — М., 1958, — 326 с.
28. Князький И. Половцы в Нижнем Подунавье // Вопросы истории. — 2000. — №3. — С.121-130.
29. Котляр М. Галицко-Волинська Русь. — К.: Альтернативи, 1998. — Т.5. — 336 с.
30. Котляр М. Дипломатія Галицьких і Волинських князів XII-XIII ст. // Київська старовина. — 2000. — №4. — С.3-15.
31. Котляр Н. Галицко-Волинская Русь и Византия в XII-XIII вв. (связи реальные и вымышленные) // Южная Русь и Византия (Сб. научн. трудов к XVIII конгрессу византистов). — К.: Наукова думка, 1991. — С.20-33.
32. Курбатов Г. История Византии. — М.: Высшая школа, 1984. — 207 с.
33. Литаврин Г. Русь и Византия в XII веке // ВИ. — 1972. — №7. — С.36-52.
34. Литаврин Г. Как жили византийцы. — СПб.: Алетейя, 2000. — 255 с.
35. Литаврин Г. Русско-византийские отношения в XI-XII вв. / История Византии. В 3-х т. — М.: Наука, 1967. — Т.2. — С.347-353.
36. Назаренко А. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX-XII вв. — М.: ЯРС, 2001. — 756 с.
37. Острогорский Г. История Византии. — Львів: Літопис, 2002. — 608 с.
38. Пашуто В. Внешняя политика Древней Руси. — М.: Наука, 1968. — 472 с.
39. Приселков М. Русско-византийские отношения IX-XII вв. // ВДИ. — 1939. — №3. — С.98-110.
40. Сюзюмов М. Внутренняя политика Андроника Комнина и разгром пригородов Константинополя в 1187 году // ВВ.-М., 1957. — Т.12. — С.58-74.
41. Степаненко В. Византия в международных отношениях на Ближнем Востоке (1071-1176). — Свердловск: Изд. Урал. ун-та., 1988. — 240 с.
42. Успенский Ф. История Византийской империи. — М.: Аст., 2003. — Т.4.
43. Фрейденберг М. Труд Иоанна Киннама как исторический источник // ВВ. — М., 1959. — Т.16. — С.29-51.
44. Шукуров Р. Великие Комнины и Восток (1204-1461). — СПб.: Алетейя, 2001. — 448 с.
45. Щапов Я. Государство и церковь Древней Руси X-XIII вв. — М.: Наука, 1989.
46. Юзбашян К. Классовая борьба в Византии в 1180-1204 гг. и Четвертый крестовый поход. — Ереван, 1987. — 89 с.
47. Юревич О. Андроник I Комнин. — СПб.: Евразия, 2004. — 256 с.
48. Brezeanu S. „Mesies” chez Nicetas Choniates. Terminologie archaisante et realite ethnique medievale // Etudes Byzantines et post-byzantines. — Bucarest., 1991. — Т.2.(229). — С.105-115.

Тадей Яценюк
(Чернівці)

МОЛДАВСЬКИЙ НАПРЯМ ДІЯЛЬНОСТІ ДМИТРА ВИШНЕВЕЦЬКОГО

В історії українського народу ім'я князя Дмитра Івановича Вишневецького займає особливе місце. Спадкоємець знатного українського роду, черкаський і канівський староста, князь Вишневецький став фундатором Запорозької Січі, організатором козацтва та натхненником його боротьби проти турецько-татарської військової експансії. М.С.Грушевський, високо оцінюючи Д.Вишневецького, зазначив, що він „блискучим, променистим метеором перелетів через українське жите середина XVI в.” [8, с. 109].

Перші згадки про боротьбу Дмитра Вишневецького з турками й татарськими ордами знаходимо у „Реєстрах кривд”, надісланих султаном Османської імперії Сулейманом II Пишним польському королю Сигізмунду II Августу в 1548-1549 роках. Саме в цих і наступних скаргах падишах жаліється на дії козаків „Дмитрашки” [10, с. 31; 22, с. 124-125; 26, с. 38].

Неспокійний характер українського князя, непорозуміння з королем та місцевими можновладцями змусили його покинути українські землі.

Спочатку він, користуючись давнім правом від'їзду служилих людей, виїхав до Туреччини. Невдовзі, замирившись з польським королем, Д.Вишневецький повертається в Україну. Його не покидає ідея оволодіти Чорноморським узбережжям [27, Т.1, с. 61]. Однак великий князь литовський не підтримав цю ідею, бо розглядав Крим союзником у боротьбі проти Москви. Пошуки спільників у ефективній відсічі набігам кримських татар, ігнорування суперництва Литви з Москвою привели українського князя до московського царя Івана IV Грозного. У листопаді 1557 р. він виїхав, або, як тоді говорили, „зійшов” разом зі своїм загоном до Московії, де був прийнятий вельми ласкаво, отримавши від царя „в отчину” м. Белев та низку сіл у Підмосков'ї, а також 10 тисяч рублів у дарунок на приїзд — величезну на ті часи суму [28, с. 191]. В союзі з московськими стрільцями, п'ятигорськими черкасами, донськими козаками Д.Вишневецький успішно воював проти турецьких та татарських військ в Криму [19, с. 53-54; 22, с. 21-33; 24, с. 439-496].

Однак цей союз тривав недовго. Нестабільна внутрішньополітична ситуація в Москві, неспокійний, непередбачливий характер російського царя, відкликання Д.Вишневецького з театру бойових дій, відірваність від рідного Подніпров'я, від українського козацтва привели його до рішення розірвати з московським царем. Як пише В.Голобуцький — „йому за краще було триматися подалі від „вдячності” Івана IV” [6, с. 135]. Окрім того, насувалася війна між Московією та Великим князівством Литовським. Згідно з законами Великого князівства Литовського його мешканці не могли перебувати на території держави, що була в стані війни з Князівством. Не бажаючи опинитись на становищі зрадника, Вишневецький восени 1560 р. таємно звертається до великого князя з клопотанням про повернення.

Не чекаючи відповіді, він влітку 1561 р. повернувся в Україну і розташувався зі своїми загонами на Монастирському острові, що знаходився вище Хортиці, в тридцяти милях від Черкас, де старостою був його двоюрідний брат — князь Михайло Вишневецький [7, с. 125; 28, с. 216]. У зв'язку з тим, що татарам усе ж таки вдалося зруйнувати Хортицький замок, князь-гетьман закладає на острові будівництво нової козацької фортеці. Проте неспокійний бунтівний норов не давав змоги Вишневецькому довго перебувати на одному місці. Пам'ятаючи про наданий йому колись Сигізмундом II Августом винятковий титул — „стражника на Хортиці”, Д.Вишневецький уже в перші дні свого перебування на прикордонні з Кримським ханством вдався до походів проти татар [19, с. 54]. Про це свідчить дипломатична кореспонденція з Константинополя, в якій говорилось, що „Дмитрашка” в липні 1561 р. був недалеко від Кафи і змушений

був повернутись в українські землі лише після підходу до міста турецького війська [5, с. 117].

Однак, прибувши в Україну, Д.Вишневецький передусім прагнув визначитись зі своїм новим правовим та майновим становищем. Для цього він відправив посланця з листом до брата Михайла Вишневецького. В листі Дмитро Вишневецький просив брата посприяти в його бажанні повернутись в Литовську державу. Пояснюючи причини свого від'їзду в Московщину, він зазначав, що не мав жодних ворожих намірів проти Литви і виїхав під час перемир'я, нічим їй не зашкодив і може бути корисним великому князю зі своїми козацькими загонами. Польський король та великий князь литовський Сигізмунд II Август дозволив Д.Вишневецькому перебувати на території Великого князівства Литовського і видав йому 5 вересня 1561 р. охоронний лист, яким повертав йому всі звання, землю і маєтки [14, с. 21]. Приймаючи Д.Вишневецького в свою „державну ласку” і дозволяючи їхати в „державу своєї вітчизни і у двір державний для служби”, Сигізмунд II Август пробачав йому всі провини і обіцяв не переслідувати. Охоронний лист підтверджував вірну службу литовським князям предків Дмитра Івановича Вишневецького і дозволяв йому жити в Литовському князівстві, користуватись правами і свободою, яку мають „княжата, панята і обивателі” держави [1, с. 155-157; 7, с. 142-144].

Охоронні листи отримали також козаки і соратники Д.Вишневецького, які брали участь у московській кампанії і разом зі своїм ватажком виявили бажання повернутись додому. Однак, якщо Д.Вишневецькому були надані гарантії перебування в Польщі та Великому князівстві Литовському, то щодо козаків було проведено розслідування. Воевода київський і староста черкаський повинні були розвідати, чи нема серед прибулих козаків учасників очаківського погрому 1556 р., бо це могло викликати невдоволення з боку турецького і татарського урядів. Якщо ж такі учасники погрому були, то їм слід було рекомендувати покинути Україну і йти на Лівонську війну. За це Сигізмунд Август обіцяв їм добру зарплату — „даток і живність” [1, с. 141-144]. На думку М.Грушевського, серед козаків, які брали активну участь у Лівонській війні, були й козаки з оточення Д.Вишневецького [7, с. 125]. Козаки, які не поїхали на війну, промишляли окремими ватагами або повернулися на волость.

Одержавши охоронний королівський лист, князь деякий час проживав у свого брата в Черкасах, а на початку 1562 р. поїхав до Кракова. У Кракові він зустрівся з багатим польським шляхтичем Ольбрахтом Лаським, який, як стверджує С.Леп'явко, уособлював собою тип авантюриста міжнародного масштабу. У 1560-1570-х рр. Лась-

кий брав участь у найбільших міжнародних і внутрішньополітичних інтригах Польщі, сварився і мирився зі своїми королями, підтримував стосунки з іноземними володарями — від англійської королеви до московського царя, укладав заради грошей фіктивні шлюби тощо [15, с. 56]. Саме Ласький і розпочав розмови з Вишневецьким на тему сусідньої Молдавії. Зав'язавши з ним тісні зв'язки і дружбу, Дмитро Вишневецький згодом поїхав на сейм у Люблін. Користуючись великою популярністю серед українських і польсько-литовських низів і шляхти, Д.Вишневецький був з пошаною зустрінутий і в урядових колах. Не зважаючи на всі його „вибрики”, його вітали як героя і організатора козацької боротьби проти татар, людину неспокоїної і мужньої вдачі [25, с. 526].

Спілкування з урядовцями, прийоми в багатих і знатних сім'ях привели до несподіваного захворювання Дмитра Вишневецького. Своє захворювання Вишневецький пов'язував з отруєнням, яке відбулось ще в юнацькі роки [27, Т.2, с. 20]. Прихильно ставлячись до Д.Вишневецького, Сигізмунд II Август особисто слідкував за перебігом його хвороби і, як стверджує польський хроніст М.Бельський, віддав князя Дмитра під опіку своїх надвірних лікарів [30, с. 1145].

Будучи зацікавлений розмовами про Молдавію і ще не одужавши як слід, Д.Вишневецький продовжує й далі активно спілкуватись з цього приводу з Ольбрахтом Лаським. Останній, беручи до уваги кровний зв'язок Дмитра Вишневецького з господарськими родами в Молдавії та маючи свої особисті претензії на молдавський престол, намовляв князя здобути Молдавське князівство [21, с. 34]. Це був час, стверджує М.Грушевський, коли „невгомонний князь” вирішив втрутитись в молдавські справи, проторивши таким чином „дорогу для цілого ряду козацьких ватажків, до Тимоша Хмельниченка включно” [7, с. 125].

Перед князем Д.Вишневецьким відкривалися нові обрії для реалізації його планів. Беручи до уваги складну політичну міжнародну ситуацію, пов'язану з широкомасштабною агресивною політикою Туреччини і Кримського ханства, князь вирішив розпочати створення на Сході Європи сили, яка б протистояла турецько-татарській експансії. Початком втілення в життя цієї ідеї повинно було стати стратегічно-політичне опанування Молдавії, в якій проживало чимало українського населення. Крім того, Дмитро Вишневецький був першим претендентом із українських князів на господарський стіл Молдавського князівства. Його батько — князь Іван Михайлович Вишневецький, котрий вів свій родовід від турово-пінських Рюриковичів, був одружений з Анастасією Семенівною Олізар, яка походила від представників дуже знатних родин — албанських князів Скандербегів, сер-

бських князів Якшичів і молдавських господарів Деспотів [19, с. 51]. М.Мохов та Л.Винар, посиляючись на дослідження румунського історика Н.Йорги, висловлюють припущення, що Д.Вишневецький був потомком молдавського господаря Стефана III Великого [5, с. 97; 17, с. 45]. Цього для Вишневецького було досить, щоб вважати свої права на молдавський стіл не менш обґрунтованими, ніж права інших претендентів. Ставши господарем Молдавії, незалежної від турецького протекторату, князь Дмитро Вишневецький міг би контролювати степ і не допускати руйнівних набігів татар на Поділля. Для польського короля це було особливо важливим, бо найбільш гострим питанням у взаємовідносинах між Туреччиною і Польщею було питання про те, кому належатиме Молдавія [2, с. 58].

Слід зазначити, що Молдавія протягом XVI століття відігравала важливу роль в історії України. Останню пов'язували з Молдавією тісні економічні, політичні, культурні та релігійні зв'язки [11, 12, 17]. Молдавія, як і Крим, стала лицарською школою для українського козацтва. Султан постійно скаржився Польщі у зв'язку з нападами козаків на Молдавію і вимагав від польського короля жорстокої розправи з тими „розбійниками”, „свавільними людьми” [10, с. 11]. Проте Польща і Литва в другій половині XVI ст. не мали достатніх сил, щоб стримати розвиток козацької організації або ліквідувати козацтво, тому козацькі походи в Молдавію (як турецькі володіння) продовжувалися.

Задум Дмитра Вишневецького використати козацькі загони для реалізації свого плану яскраво свідчив про те, що українське козацтво ставало значною політичною та військово-стратегічною силою на Сході Європи. Задовго до перетворення українського козацтва у важливий чинник міжнародної політики, яким воно стало з часів Петра Сагайдачного [3, с. 9-37], князь Дмитро Вишневецький в 1563 р. вперше зробив спробу втрутитись за допомогою козацтва в розстановку міжнародних політичних сил. Цьому в значній мірі сприяла і складна внутрішня ситуація в Молдавському князівстві [16, 21].

Потрапивши під кінець XV ст. у жорстку васальну залежність від Туреччини, ставши „житницею Стамбула” та одним з головних постачальників продовольства (волів, овець і ячменю), Молдавія в другій половині XVI століття економічно і політично була дуже тісно пов'язана з нею. Спроби окремих господарів розірвати з Османською Туреччиною завершувались невдачею. У результаті повстань були вбиті господарі Стефан Лакуста (1540 р.) і Петро Рареш (1552 р.) [15, с. 55]. При цьому населення, у тому числі й буковинці, безощадно знищувало яничарів, які перебували в столичній Сучаві [4, с. 45].

Турецький султан грубо втручався в політичне життя Молдавії, фактично торгував державним столом. Грамоти на молдавський стіл давались тим, хто більше заплатить. За отримання престолу претендент мав сплатити разову суму в розмірі від двохсот тисяч у середині XVI ст. до одного мільйона золотих наприкінці сторіччя [20, с. 34-35]. Тому султанський двір був прямо зацікавлений у частій зміні господарів. Боротьба за молдавський престол перетворилась у перманентне заняття не тільки для місцевої верхівки, але й усіх сусідів Молдавії. Вона стала одним з головних дестабілізуючих факторів міжнародної політики у Південно-Східній Європі [15, с. 56].

У 1552 р. господарський стіл захопив Олександр Лапушняну, однак і він змушений був визнати владу Туреччини над князівством. В 1558 р. на політичній арені Молдавії з'явився Яків Геракліт на прізвисько Деспот [4, с. 46]. При активній підтримці вищезгаданого польського шляхтича Ольбрахта Ласького Геракліт навербував за його гроші значне військо, яке складалось з німців, шведів, поляків, козаків і в 1561 р. в бою під Вербією розбив війська Олександра Лапушняну та проголосив себе господарем Молдавії [5, с. 119].

Господарювання Геракліта Деспота в Молдавії тривало в 1561-1563 роках. Будучи людиною освіченою, європейського виховання, Геракліт прагнув відкрити в Молдавії латинський університет, почав запроваджувати західноєвропейські інновації до молдавського побуту. Активізація діяльності чужинського оточення Геракліта привела до загального невдоволення молдаван. Молдавські бояри задумали усунути його від влади. Для цього вони вступили в переговори з Стефаном Томшею, який командував усіма молдавськими військами і сам прагнув стати господарем Молдавії [23, с. 40].

Загострилися відносини молдавського господаря і з Лаським, який сподівався отримати значне грошове заохочення і дохід за допомогу в утвердженні Геракліта Деспота в Молдавії. Захопивши молдавський престол Геракліт не виконав своїх обіцянок, що стосувались Ласького, а обмежився лише передачею йому Хотина з волостю. Через деякий час, посварившись з Лаським, Геракліт забрав у нього Хотин і вигнав з Молдавії. Це привело до розриву відносин між ними. У відповідь на це Ласький почав намовляти Дмитра Вишневецького до молдавського походу [9, с. 86]. Похід планувався проти узурпатора Геракліта, а не для його підтримки, як стверджував К.Гуслистий [18, с. 152-153].

До походу Вишневецького закликали також молдавські бояри та населення князівства, які вислали до нього послів з проханням визволити їх від панування Геракліта Деспота та зайняти молдавський господарський стіл. Молдавське населення знаходило в козаках підтримку в боротьбі не лише

проти турків, але інколи і проти власних гнобителів — господарів і бояр. Ця боротьба в конкретно-історичних умовах набувала руху висунення на молдавський престол свого „доброго” господаря, який би виступав захисником інтересів пригніченого народу і був непримиренним до турецько-татарських загарбників та їх ставлеників — господарів [17, с. 44].

Виступ в Молдавію прискорювався і домашньою війною, яка, за свідченням молдавського хроніста Г. Урекі, розгоралась між Деспотом і Томшею [5, с. 120; 17, с. 45]. М.Грушевський припускає, що надію на молдавське господарство було подано Вишневецькому тому, що деякі бояри не хотіли мати за господаря Стефана Томшу [7, с. 125]. Однак це припущення, на думку Л.Винара, вимагає підтвердження, бо не було якогось значного невдоволення молдавських бояр Томшею, особливо після зрадницького схоплення Дмитра Вишневецького. Мабуть, твердить Л.Винар, молдавські бояри діяли в порозумінні з Томшею і їм потрібна була допомога українських козаків в боротьбі проти Геракліта Деспота [5, с. 120].

В похід у Молдавію Дмитро Вишневецький виступив літом 1563 р. з 4000 козаків [13, с. 61]. Підійшовши до Дністра козацькі загони отаборилися і стали чекати Ласького, який мав прибути з найманим військом поляків з боку Хотина. В цей час молдавські бояри прислали до князя свого посла з запрошенням йти швидше до Сучави. При цьому вони обіцяли йому підтримку і твердили, щоб Вишневецький не зволікав, не йшов з великим військом, бо вони і без того віддадуть йому господарство [17, с. 45]. Настирливі прохання молдаван допомогти їм, привели до значних змін у спільному поході Вишневецького і Ласького. За порадою свого помічника шляхтича Яна П'ясецького, який переконував, що князь сам зможе захопити Молдавію і не буде ділити ні з ким славу переможця, Дмитро Вишневецький вирушив у похід, не чекаючи Ольбрахта Ласького [9, с. 87].

Тим часом, вдаючи з себе приятеля і вірного соратника Геракліта, Томша разом зі своїми прихильниками вже підняв проти нього повстання. Щоб приспати пильність Геракліта, Томша подавав йому фальшиву інформацію про похід Вишневецького. Він доносив своєму господарю про страшні напади козаків і татар на села і міста, про винищення ними населення Молдавії. При цьому Томша мав одне на меті — отримати під своє керівництво кінноту, яка була з Гераклітом і, залишивши його беззахисним, скинути з престолу та проголосити себе господарем Молдавії.

Наляканий Геракліт розпочав переговори з Вишневецьким про припинення походу, обіцяючи козакам тисячу коней і багато тисяч волів та овець, якщо вони повернуться в Україну [5, с. 121]. Веду-

чи переговори, Вишневецький не думав повертатись в Україну, бо був переконаний, що молдавські бояри чекають на нього як на свого господаря.

Посли Геракліта вели переговори і з Ольбрахтом Лаським, який, прийшовши до Дністра, не застав там загонів Вишневецького, чим був дуже здивований і злий на українського князя. Геракліт вдало використав цю ситуацію. Переконавши Ласького в тому, що Вишневецький порушив умови договору, Геракліт просив його забути всі непорозуміння, які існували між ним і Лаським і допомогти йому в боротьбі з Вишневецьким. Сприймаючи дії Вишневецького як зраду, Ласький вирішив допомогти Геракліту Деспоту. Він звернув табір і рушив у бік Серету під Сучаву. Сюди ж рухався й український князь.

Томша тим часом далі змальовував перед Гераклітом Деспотом похід Д.Вишневецького в чорних барвах і просив передати під його керівництво всю молдавську кінноту, яка складалась з молдаван, найманих німців, угорців і поляків. Геракліт передав Томші кінноту і з кількома сотнями особистої охорони залишився в Сучаві. Позбавивши військової підтримки свого господаря, Томша відкрито вдався до зради. Молдавани проголосили його своїм „префектом” і розпочали боротьбу з Гераклітом, який закрався в Сучавському замку [5, с. 122].

Серйозною перешкодою плану Томші заволодіти господарським столом був Д.Вишневецький, який і далі вірив у своє утвердження в Молдавії. Один із загонів князя уже підійшов до Сучавського замку і став вимагати молдавської булави для Вишневецького [27, Т.2, с. 21]. Для нейтралізації українського князя Томша погодився з вимогами козаків і вступив з Вишневецьким у переговори. Запевнивши Дмитра Вишневецького в тому, що всі бояри хочуть скласти йому присягу і разом вирушити проти Деспота, Томша запросив князя на зустріч поблизу р. Серет. Не чекаючи підступу, князь Дмитро з незначною частиною війська (500 козаків) почав переправлятися через Серет по мосту [17, с. 45].

Козаки йшли розпорошені, не в бойовому порядку. Сам князь не їхав верхи, а будучи хворим лежав на возі. Скориставшись цим, підступний Томша вчинив напад на козаків на мосту з усіх боків. Напад був несподіваний, і козацькі відділи не змогли чинити організований опір. Козацькі загони були розгромлені, багато козаків разом з Вишневецьким і П'ясецьким потрапило в полон. Проголосивши себе молдавським господарем Стефан Томша наказав відрізати рядовим козакам і жовнірам носи та вуха й повернути до Польщі. Після короткого ув'язнення в Сучавському замку бояри відіслали Дмитра Вишневецького, Яна П'ясецького та інших козацьких ватажків до Стамбула. 22 жовтня 1563 р. за наказом султана Сулеймана II Пишного Дмитра Вишневецького було скинуто на гаки з фортечного муру в одному зі стамбульських кварталів — Галаті. Не менш жорстоко

були страчені і його козацькі побратими [27, Т.2, с. 21; 29, с. 191].

Героїчна смерть Дмитра Вишневецького перетворилась на символ козацької слави і відданості. По гарячих слідах вона переповідалася, обростаючи фантастичними подробицями. У пам'яті нащадків легендарний князь перетворився на героя знаменитої балади про гуляку-козака Байду. Підвішений за ребро в Царгороді й спокушений султаном на панування та почесні, Байда демонструє найкращі козацькі чесноти — презирство до розкошів, куплених зрадою, і зневагу до тілесних мук і смерті.

Крах молдавського походу і трагічна загибель Дмитра Вишневецького показали всю небезпечність втягування молодого українського козацтва у польсько-молдавські суперечки, авантюри польських і українських магнатів, пов'язані з заплутаними справами молдавського престолу. Проте молдавська концепція князя мала вирішальний вплив на подальші походи українських козаків у Молдавію, на формування спільного з молдаванами та іншими народами фронту боротьби проти Османської Туреччини та Кримського ханства.

Джерела та література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею: В 15-ти т. — СПб, 1865. — Т. II. — 288 с.
2. Алекберли М.А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII веков. — Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1961. — 271 с.
3. Апанович О.М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. — К.: Либідь, 1993. — 288 с.
4. Буковина: Історичний нарис. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998. — 416 с.
5. Винар Л. Козацька Україна: Вибрані праці. — Київ — Львів — Нью-Йорк — Париж, 2003. — 677 с.
6. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. — К.: Вища шк., 1994. — 539 с.
7. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн. — К.: Наук. думка, 1995. — Т. VII: Козацькі часи — до року 1625. — 624 с.
8. Грушевський М. Байда-Вишневецький в поезії й історії // Записки українського наукового товариства в Києві. — К., 1909. — Т.3. — С. 108-139.
9. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина: Історичний нарис. — Чернівці: Молодий буковинець, 2002. — 464 с.
10. Жерела до історії України-Руси: Матеріали до історії козащини. В 11-ти томах. — Львів, 1908. — Т. 8. — 389 с.
11. Исторические корни связей и дружбы украинского и молдавского народов. — К.: Наук. думка, 1980. — 567 с.
12. История Молдавской ССР: В 2-х т. — Кишинев: Карта молдовеняскэ, 1965. — Т.1. — 659 с.
13. Кулиш П.А. История воссоединения Руси. — СПб., 1874. — Т.1. — 456 с.
14. Лемерсье-Келькеже Ш. Кондотьер Дмитрашка // Історичні постаті України: Історичні нариси. — Одеса: Маяк, 1993. — С.12-24.

15. Леп'явко С.А. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.) // Запорозька спадщина. Запоріжжя: РА „Тандем-У”, 2001. — Вип. 12. — 64 с.
16. Леп'явко С.А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591) — Чернівці: Сіверянська думка, 1999. — 216 с.
17. Мохов Н.А. Очерки истории молдавско-русско-украинских связей: с древнейших времен до начала XIX века. — Кишинев: Штиинца, 1961. — 214 с.
18. Нариси з історії України. Вип. 2: Гуслистий К. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.) — К.: Вид-во АН УРСР, 1939. — 195 с.
19. Русина О., Горобець В., Чухліб Т. Незнайома Кліо: Українська історія в таємницях і курйозах XV — XVIII століття. — К.: Наук. думка, 2002. — 311 с.
20. Руссев Е.М. Борьба молдавского народа против Оттоманского ига. — Кишинев, 1968. — 243 с.
21. Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI — середини XVII століття. — К.: Україна, 1991. — 253 с.
22. Сергійчук В. Байда-Вишневецький — ратник української землі // Дніпро. — 1989. — № 2. — С. 122-132.
23. Силуети епох: Дмитро Вишневецький, Михайло Грушевський: Історичні розвідки. — Дрогобич: Відродження, 1992. — 182 с.
24. Соловьев С.М. История России с древнейших времен: В 15-ти книгах. — М.: Изд-во соц.-экон. лит-ры, 1960. — Кн. III. — Тома 5-6. — 816 с.
25. Стороженко А. Князь Дмитрий Иванович Вишневецкий, по народному прозвищу Байда // Киевская старина. — 1897. — Т.56. — С.519-524.
26. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст. — К.: Вид. дім „КМ Academia”, 2000. — 300 с.
27. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: В 3-х т. — Львів: Світ, 1990-1991. — Т. 1. — 319 с.; Т.2. — 392 с.
28. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К.: Критика, 2005. — 584 с.
29. Яковлів А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського наприкінці XV і в XVI ст. // Черкаський край — земля Богдана і Тараса: Культурологічний збірник. — К.: Українські пропілії, 2002. — С.207-217.
30. Kronika Marcina Bielskiego /Wyd. K.J.Turowskiego. — Sanok: Naklad i druk K.Pollaka, 1856. — Т.2. — 1646 s.

*Віктор Демочко, Ганна Скорейко
(Чернівці)*

РЕЛІГІЙНА ПОЛІТИКА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ЙОГО УРЯДУ (1648 -1657 рр.)

В умовах, які склалися в українському суспільстві наприкінці XVI — першій половині XVII ст., етнічні та релігійні чинники зіграли важливу роль спочатку в освітньому русі, а потім і у Визвольній війні, яка, на думку І. Крип'якевича, в очах сучасників була в першу чергу боротьбою за віру [5, с. 70]. Слід відзначити, що в перших листах

Б. Хмельницького до польського короля Владислава IV та коронного гетьмана М. Потоцького серед мотивів повстання релігійні поки що не згадувались. Це пояснюється досить стриманим ставленням провідної верстви Хмельниччини — козацької старшини — до тогочасних православних інституцій. Недовіра козацьких ватажків до православної ієрархії знайшла вияв у словах козацького полковника Ф. Вишняка до польських комісарів у січні 1649 р.: «і ваші ксьондзи, і наші попи — всі курвини сини» [1, с. 107].

Справа в тому, що у десятиліття напередодні повстання, що отримало в старій польській історіографії назву «золотого спокою», серйозних релігійних конфліктів не було. Двадцять років XVII ст., що були позначені відродженням православної ієрархії, завдяки підтримці козацтва, загостренням православно — уніатських взаємин відійшли у минуле. Православна ієрархія на чолі з митрополитом П. Могилою здобула офіційне визнання з боку королівської влади, а відносини між православними і уніатами стабілізувалися. Ієрархія обох церков шукала шляхів до «поєднання Русі». Отже, тривалий у минулому конфлікт між православною ієрархією та королівською адміністрацією залишив Б. Хмельницького та повстанців без чіткого уявлення, як далеко можна йти в застосуванні релігійних гасел у боротьбі проти Речі Посполитої. Однак в міру розвитку подій релігійні питання стали відігравати все важливішу роль, а Б. Хмельницький дедалі більше прагнув заручитися підтримкою православної церкви, розуміючи її вагу і вплив серед населення. Заклики повстанців до захисту «грецької релігії» стали важливим засобом мобілізації українського суспільства на збройну боротьбу проти Польщі. Релігійна аргументація, що містила як суто конфесійні, так і етно — національні складники, давала змогу подолати стану обмеженість ідеї захисту особистих (шляхетських) або станових (козацьких) прав і свобод і надавали повстанню спільну ідеологію, яку поділяла не тільки шляхта або козацтво, але й селянство, міщанство і, природньо, духовенство. Крім того, ідея захисту релігійної свободи надавала повстанню бажану легітимність в очах не тільки самих повстанців, але також їхніх близьких і далеких сусідів. Релігійна ідея дозволяла пояснити світові причину повстання проти законного монарха — польського короля.

Зі свого боку, церква також потребувала допомоги у захисті власного майна та маєтків, оскільки у військовій круговерті збитків їй завдавали як польська, так іноді і українська сторона. В умовах антифеодальної і національно — визвольної боротьби, коли «... усе, що живо піднялося в козацтво» [6, с. 57], переважна більшість селян вважала себе вільною від повинностей і шляхом займанщи-

ни заволоділа частиною земель великих власників, в тому числі й духовних. Про це свідчать універсали Б. Хмельницького, призначені покласти край нападам повстанців на православні монастирі. Так, у липні 1648 р. гетьман на прохання ченців Густинського монастиря написав до повстанців листа з вимогою зупинити грабунки. В документі зазначалось, що порушників монастирського «спокою» будуть суворо карати [4, с. 55-56]. У лютому 1649 р. київський православний митрополит С. Косов через мгарського ігумена отця Калістрата скаржився Б. Хмельницькому, що загроза нависла не лише над церковними маєтностями, а й над самим життям священників, оскільки дехто з козаків «сміють і ваятяться непристойне не тилко в справі духовние церковние священническия ся втручати, але самих тих священников духовних отцов своїх не тилко зневажати, але і здоров'я їх позбавляти ... на розних містцах по кілкунасту особ мало о смерть біючи забиваючи» [4, с. 108]. Ситуація, коли світські втручаються в церковні справи, завдають шкоди маєткам, звичайно ж, не нова, але такого розмаху події набувають вперше. Б. Хмельницький, зрозуміло, не міг запобігти всім випадкам сваволі і посилює санкції до таких «смілцов». Тепер не лише за нанесення тілесних ушкоджень, а навіть «о найменшую словную в непристойном поступку зневагу на духовних богомолцов» вони повинні бути «скарані на горло». Відповідальність за виконання наказу він покладає на миргородського і прилуцького полковників [4, с. 108].

Опікуючись православними монастирями, Б. Хмельницький надавав їм спеціальні охоронні універсали, як, наприклад, Густинському (біля Прилук), Михайлівському, Флора і Лавра (Київ), Межигірському. Про своє покровительство гетьман заявив в універсалі Богуславському монастирю (січень 1651 р.): «Поневаж всемогущею своєю рукою десною Бог і Сотворитель неба и земли сподобил мене неприятелей и гонителей восточней православной церкви, матки нашей, ляхов з Украины в Польшу далеко прогнати, стараніе маю полное около благоліпія церквей Божих и о монастирех для размноженя хвали Божой...» [3, с. 45]. А в універсалі Пустинному Микільському монастирю (листопад 1651 р.) підкреслював, що Запорозьке Військо завжди виступало на захист інтересів православної церкви [5, с. 172].

На той час перед монастирями гостро постала нова проблема: розвиток антифеодальної боротьби викликав масові втечі підданих як з маєтностей католицьких та уніатських, так і православних монастирів. Велика частина підданих «покозачилась», інші не вважали за потрібне виконувати звичайні роботи та повинності. Густинський монастир апелює до гетьмана з проханням не приймати до війська його підданих. Б. Хмельницький задо-

вольнив і це прохання, видавши 2 липня 1648 р. універсал про заборону записувати монастирських підданих в козаки. В цьому ж році аналогічні універсали отримали Флорівський та Печерський дівочий монастирі. Так, селянам с. Підгорець (маєтності Печерського монастиря) «которые з охоти под тот час в козачество не хотячи до монастира робити і провинности отпраляти» наказувалось повернутися до обов'язків, «постерегаючи на себе войскового каранья» і страти. Пояснюючи цей універсал, Б. Хмельницький наголошував: «Бо ми зовсім войском не хотим от монастиров, особливе от убогих законниц подданих одиймовати даст Бог на услугу войсковую без людей церковних охочих» [4, с. 89].

На міжурядових переговорах Б. Хмельницький поряд із задоволенням козацьких вимог домагався охорони прав Київської митрополії та повернення її православним всіх храмів. Під час переговорів з урядом Речі Посполитої постійно фігурувало питання про зміцнення становища Української православної церкви, зрівняння її прав з римсько-католицькою, розширення маєтностей Київської митрополії тощо. Характерним є один з листів Б. Хмельницького до польських сенаторів (1652 р.) щодо прав на «Терехтимирівський монастир з усіма його добрами, який був заснований для калік нашого військового товариства», з наголошенням, аби «стародавня грецька віра була недоторканою і користувалась своїми давніми вольностями, а також щоб церквам, кафедрам, монастирям, школам, шпиталям та іншим святим місцям залишили давні фонди і привілеї, а духовенство, старше і менше, і весь клір уніатів, щоб як уніати, так і інші, не зачіпали і не перешкоджали їм вільно відправляти богослужіння і користуватися своїм майном» [4, с. 247-249]. Незмінність канонічного статусу митрополії як суб'єкта Константинопольської патріархії стало предметом спеціального обговорення під час українсько — російських переговорів.

Розгортання антифеодальної боротьби вже влітку 1648 р. поставило перед гетьманом питання про майбутню долю володінь Київської митрополії. Гетьманський уряд прихильно ставився до представників духовенства, беручи до уваги заслуги того перед православною вірою, а також і те, що певна частина його у Визвольній війні виступила на боці повсталих. В актових книгах Руського воєводства, зокрема названо поіменно понад 100 священників, які брали участь у селянських походах на шляхетські замки, маєтки, міста. Деякі з них обирались навіть сотниками і полковниками у селянсько — козацьких загонах [5, с. 123]. Слід відзначити, що це були представники нижчого духовенства, найтісніше пов'язаного з селянськими та козацькими верствами. Проте церковні ієрархи також не залишилися осторонь. Це влітку 1648 р.

луцький єпископ надав допомогу М. Кривоносу, надіславши 70 гаківниць, порох, олово та значні кошти, щоб розпочати наступ на Олику і Дубно. Львівський єпископ закликав Б. Хмельницького йти на Львів, а кам'янець — подільське вище духовенство просило його прямувати до Кам'янця, обіцяючи при цьому підтримку [8, с. 239-240]. Отже, гетьманський уряд вважав духовенство своїм союзником і сподівався на його прихильне ставлення до нової української влади. Заручитися ж підтримкою церкви, і особливо чорного духовенства, можна було лише шляхом збереження та розширення монастирського землеволодіння.

У перші роки Визвольної війни Б. Хмельницький, охороняючи права церкви, головним чином обмежувався підтвердженням давніх земельних володінь монастирів. Протягом 1648-1650 рр. було видано принаймні 11 універсалів про недоторканність майна, підтвердження прав на послушество селян і міщан — п'яти монастирям [2, с. 52]. З початку 1651 р. гетьман починає сприяти зростанню монастирського землеволодіння та економічному посиленню церкви. За підрахунками В.С. Степанкова, до 1654 р. 8 монастирям було видано 10 універсалів про надання їм маєтків та угідь. Протягом 1654-1657 рр. кількість таких універсалів зростає. Одинадцять монастирів отримало 10 універсалів на нові маєтки, 4 універсали — на угіддя і 8 — на млини та млинарські кола. Дев'ять найбільших монастирів за безпосереднім розпорядженням Б. Хмельницького отримали від 4 до 14 маєтків кожний [10, с. 62]. І. Крип'якевич у праці «Богдан Хмельницький» наводить дані, за якими в період з 1648 по 1657 рр. монастирі отримали понад 80 маєтків, шляхта — близько 50, а старшина — до 20 [5, с. 189]. Отже, серед усіх категорій українських власників монастирі отримали найбільше універсалів та надань. Цікаво, що такі універсали видавав не лише гетьман, а й полковники. Так, ніжинський полковник І. Золотаренко 1 грудня 1653 р. надав Ніжинському монастирю містечко Мрин з приналежними до нього селами, а потім дозволив цьому монастиреві побудувати млин на річці Сеймі у Нових Мринах. У 1654 р. Б. Хмельницький затвердив ці надання [4, с. 401-402].

Православні монастирі отримували такі надання за рахунок перерозподілу католицьких та уніатських володінь, завдяки ліквідації великої власності на землю і переходу частини маєтків у розпорядження Війська Запорозького. Так, Київський Богоявленський монастир отримав село Мостище, що раніше належало київським домініканцям [4, с. 209-210], а пізніше — колишні села іезуїтів: Ксаверів, Мохоїди, Плисецьке, Чорногородку, Сарановичі, Обіходи та Базар з усіма «пожитками, ставами, сеножатами і іншими всякими доходами і приналежностями», а також з підданими та їх повинностями [4, с. 467-468], Лубенський Мгарський

монастир — сіножаті лубенських бернардинів. Київському Михайлівському монастирю Б. Хмельницький передав ціле містечко Вигурівщина, яке до повстання належало польській шляхті [4, с. 346, 347].

Слід констатувати: якщо аграрна політика Б. Хмельницького поступово еволюціонувала в бік визнання необхідності ліквідації кріпосницьких відносин, особистої незалежності селян та їх права на спадкове землеволодіння, то стосовно монастирських підданих вона майже не змінювалась. Протягом Визвольної війни Б. Хмельницький постійно видавав універсали про «послушество» селян монастирям та виконання на їх користь «повинностей ведлуг звичаю давного» [4, с. 347]. Винятку в цьому питанні не робилось навіть для козаків, які осіли на монастирських землях. Козаки Вигурівщини, наприклад, так само, як і міщани цього містечка, повинні були віддавати показанину на користь Київського Михайлівського монастиря [4, с. 347-348]. За церквою зберігалось також право духовного суду. В універсалі про надання Межигірському монастирю села Чернин обумовлювалось, що у випадку непослуху чернинських селян ігумену та ченцям «волно будет... карат, яко поданих місца святого, ведлуг проступков їх» [4, с. 310].

Щодо володінь білого духовенства, то про них, по суті, не збереглося ніяких відомостей. Проте універсал Б. Хмельницького, виданий Л. Барановичу з нагоди обрання того на Чернігівську кафедру, свідчить про наміри гетьмана зберегти за білим духовенством і їх маєтності. Універсал підтвердив права на маєтки Чернігівської єпархії, заборонив будь — кому сторонньому втручатися в господарські справи єпископа, використовувати землі, «поменяному єпископству належачих», для своєї користі [12, с. 38].

Б. Хмельницький як типовий представник козацької старшини шляхетського походження поділяв як козацьке, так і шляхетське ставлення до релігії. Він продовжував традиції запорозьких гетьманів, полковників, сотників споруджувати православні храми, жертвувати на їх утримання, брати під свій захист їх служителів, справедливо вважаючи, що такі справи, зведені церкви будуть кращими пам'ятниками своєму засновнику чи ктитору. Відразу після завершення першої своєї військової кампанії 1648 р. «за услуги запорожцев при Желтых Водах и Корсуне гетман Хмельницкий отправил в Сич... на божественную церков и ее служителей триста талеров» [13, с. 184-185]. У вересні 1648 р. він дарує п'ять тисяч злотих одному з монастирів Сокаля на будівництво склепів [9, с. 77]. У вересні 1653 р. гетьман дозволяє будувати монастир на р. Ірдень, виділяючи йому земельні володіння [11, с. 195]. Загальновідома заснована Б. Хмельницьким 1653 р. в своєму маєтку Суботові церква, названа в ім'я пророка Іллі.

Розглядаючи питання про відносини церкви та козацької держави, слід окремо зупинитися на стосунках між Б. Хмельницьким та київським православним митрополитом С. Косовим. З одного боку, державна політика гетьмана передбачала надання значних прав православної церкві. Ним, зокрема, обґрунтовувалась вимога представництва митрополита в Сенаті. З другого боку, сам митрополит напередодні Хмельниччини прагне унії з католицькою церквою. У 1651 р., коли польські війська увійшли в Київ, наляканий розмахом селянсько-козацької війни, останній поспішає завітати короля у своєму вірнопідданстві. У відносинах Б. Хмельницького та С. Косова, очевидно, зіткнулись тенденції українського державотворення та митрополичі прагнення незалежності від світської влади.

Київський владика був живим свідком і послідовником могилянських традицій в українському церковному та суспільно — політичному житті, коли церква шукала способу співіснування з королівською владою та вважала себе — за умов відсутності української держави — єдиною національною інституцією, а митрополит, і в очах влади, і в очах суспільства був лідером усієї нації. Однак така ситуація тривала до середини XVII ст. Успіхи повстанців у 1648-1649 рр. посилили позицію Б. Хмельницького в неоголошеній боротьбі проти митрополита. Майстерно використавши релігійні вимоги в переговорах з Річчю Посполитою, гетьман спромігся не тільки досягти важливих поступок від короля, але й залучити митрополита С. Косова до власних дипломатичних маневрів. У наступні роки в церковно-державному тандемі Гетьманщини провідну роль вже відігравав запорозький гетьман, і цей факт справив потужний вплив на ідеологію та перебіг повстання. Протистояння між Б. Хмельницьким та С. Косовим, який позбувся конкуренції з боку інших конфесій на підвладній козакам території, але втратив контроль над власною паствою, завершилося перемогою козацького гетьмана. Хмельниччина, на думку знаного фахівця С. Плохія, врятувала київське православ'я від підпорядкування Римові, але також сприяла його поглиненню Московією. Перехопивши прапор православ'я з рук київського митрополита, Б. Хмельницький проти митрополичої волі прийняв сюзеренітет православного царя і створив у такий спосіб умови для майбутнього підпорядкування Київської митрополії московському патріархові [8, с. 427].

Втручання козацької держави в релігійний конфлікт в Україні сприяло, однак, не тільки збереженню православної церкви та зміцненню її зв'язків з Московією, але й загостренню відносин між православними та уніатами. Гетьманська адміністрація перебрала від шляхетського та міщанського руху першої третини XVII ст. погляд на унію не як на окрему церкву чи релігійний рух, а як на королівську інтригу, спрямовану на порушення «давніх прав» «грецької релігії» та «народу руського». Тому з початком повстання наголос перемістився

зі спроб «поєднати Русь із Руссю», що було характерно для православної думки доби могилянства, на трактування унії як засобу нищення православної церкви, що відповідало традиціям православного мислення кінця XVI — перших десятиліть XVII ст. Для Б. Хмельницького проблеми роз'єднання Русі просто не існувало. Його Русь була практично єдиною — православною, козацькою. Унія нічого не означала в суто військовому аспекті, а її культурна привабливість дуже мало значила для козацької старшини. Натомість унія стала в пригоді Б. Хмельницькому та його уряду з політичного погляду — як засіб легітимації повстання та розмінна монета в мирних переговорах з королівською владою [7, с. 5].

Слід також зазначити, що рівень антиуніатських настроїв серед керівників повстання та його рядових учасників був досить помірним. Документи дипломатичного характеру головним чином наголошували, що уніати порушують релігійні свободи, натомість дії козаків і селян свідчать, що головними ворогами в їхніх очах були католики та іудеї [8, с. 247]. На практиці боротьба козацтва з унією полягала в загарбанні уніатських церков і маєтностей. В цілому повстання під проводом Б. Хмельницького призвело до маргіналізації унії в Україні та поставило греко-католицьку церкву на межу виживання. Не випадково козаки увійшли в українську історичну пам'ять і традицію як непримиренні вороги унії.

Отже, в ході Визвольної війни українського народу уряд Богдана Хмельницького намагався активно спиратися на авторитет церкви. Розглядаючи Українську православну церкву невід'ємним інститутом державності, гетьманський уряд спрямував свої зусилля на зміцнення автокефальних засад Київської митрополії, не допускав її економічного занепаду, постійно піклувався про церковні володіння, передусім монастирські. Всіляко підтримуючи церкву, гетьманська влада забезпечувала свою легітимність і певною мірою створювала ідеологічні засади свого існування. В свою чергу, участь представників православного духовенства в збройній боротьбі проти Речі Посполитої, а також звернення їх до Б. Хмельницького за підтримкою у зміцненні своїх прав та господарств свідчать про визнання церквою гетьманської влади вже на початковому етапі Визвольної війни. Це не могло не зіграти позитивної ролі в процесі формування козацької держави. Таким чином, відносини православної церкви та козацької держави в період її становлення відзначились широкою взаємною підтримкою та зацікавленістю.

Джерела та література

1. Воссоєдиненне України с Россеіей. Документи и материалы в 3-х т. — М.: Изд-во Акад. наук СССР. 1954. — Т.2 (1648 — 1651 гг.). — 560 с.
2. Головата Н.А. Церква у політиці Богдана Хмельницького // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали П'ятих Все-

українських історичних читань. — Київ — Черкаси, 1995. — С. 50-54.

3. Грншко В. До суспільної структури Хмельниччини // В 300-ліття Хмельниччини (1648 — 1948). Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Праці Історично — Філософічної Секції. — Мюнхен, 1948. — Т. 156. — С. 7-60.

4. Документи Богдана Хмельницького (1648 — 1657). — К.: Вид — во Акад. наук УРСР, 1961. — 740 с.

5. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — Львів: Світ, 1990. — 408 с.

6. Літопис Самовидця. — К.: Наук. думка, 1971. — 207 с.

7. Плохій С. Священне право повстання: Берестейська унія і релігійна легітимація Хмельниччини // Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII ст. Матеріали Других Берестейських читань. Львів, Дніпропетровськ, Київ, 1-6 лютого 1995 р. — Львів — 1996. — С. 1-13.

8. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. — К.: Критика, 2005. — 496 с.

9. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. — К.: Наук. думка, 1994. — 264 с.

10. Степанков В.С. Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648 — 1657) // Феодалізм на Україні. — К.: Наук. думка, 1990. — 194 с.

11. Ступак Ф.Я. Добродійна діяльність Б. Хмельницького // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали Міжнародної наукової конференції. — К., 1997. — С. 192-196.

12. Харишин М.В. Заходи гетьманського уряду Богдана Хмельницького щодо збереження та розширення монастирських володінь Київської митрополії // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали П'ятих Всеукраїнських історичних читань. — Київ — Черкаси, 1995. — С. 33-39.

13. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. 2. — 558 с.

*Галина Яценюк
(Чернівці)*

ГОРОДОВИКИ ТА ЗАПОРОЖЦІ: ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНИХ ВЗАЄМИН В КОЗАЦЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ ПЕРШОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕМІГРАЦІЇ

Під час вирішальних подій в Україні 1708-1709 рр., як і в подальші роки діяльності першої української політичної еміграції, важливе значення мала позиція кошового отамана Костя Гордієнка. Як відомо, з початком гетьманування Івана Мазепи стосунки між українською державою й Запорозькою Січчю почали псуватися. Причиною цього була, з одного боку, внутрішня політика нового гетьмана, з другого — домагання Запорозької Січі мати якнайбільше свободи порівняно з гетьманською Україною.

На думку О. Терлецького, гетьман Іван Мазепа був того погляду, що українська держава може спиратися тільки на такий суспільний лад, на який спиралась тодішні європейські держави. Це озна-

чало — привілейоване становище вищих суспільних верств і приниження нижчих. З таким поглядом не могла погодитися Запорозька Січ, що майже не знала суспільних нерівностей. Запорожці були проти будь-яких привілеїв [15, с. 48].

Формально визнаючи зверхність гетьманської влади, Запорожжя протягом всього гетьманування Мазепи стояло у виразній опозиції до його уряду, якому закидало ворожу інтересам українського народу національну (промосковську) і соціальну (панську) політику. Лідер запорозьких автономістів кошовий отаман Кость Гордієнко ставився недоброзичливо до Мазепи особисто. Тому не дивно, що запорожці спочатку дивилися на Мазепину акцію 1708 р. з великим недовір'ям.

Однак було і ряд обставин, які стали поштовхом до рішення запорожців — стати на бік Івана Мазепи. Насамперед це зловживання російського уряду своєю владою, що вкрай загострило їх взаємини із запорожцями. Тому коли наприкінці 1707 р. на Січі з'явився майбутній керівник могутнього повстання на Дону Кіндрат Булавін, частина рядових козаків виступила на його підтримку. Кость Гордієнко, в черговий раз обраний кошовим (а був він ним 12 разів), дозволив усім охочим приєднатися до нього (Булавін обіцяв за це по 7000 червінців). Проте більш вагомої підтримки донський отаман не одержав, хоч приїхав прохати собі допомоги. Не одержав Булавін і листа від запорожців для поїздки до кримського хана. Кошовий відмовив, заявивши, що "в поход подняться невозможно, Днепр и иные реки не замерзли" [4, с. 33].

Як бачимо, два козацькі ватажки, що люто ненавиділи кріпацтво і самодержавство й відкрито виступили проти них, не знайшли спільної мови.

Невдовзі після від'їзду Булавіна шведський король Карл XII, завоювавши Данію й Польщу, з невеликим військом рушив в Україну. Раптом розійшлися неймовірні чутки, що Мазепа приєднався до нього. Не менше від інших здивований був і Гордієнко, який ненавидів Мазепу, вважаючи його запродавцем українського народу, але вже восени 1708 р. він одержує одночасно два листи. Один — від Мазепи, де той закликав Січ піднятися на захист Вітчизни від Москви, другий — від Петра I, який просив запорожців бути відданими цареві. Разом з листом цар прислав 500 червінців кошовому, 2000 — старшині і 12000 — козакам. Приймаючи подарунки, Кость Гордієнко за згодою ради відповів царю довгим листом, де докоряв за порушення вольності не тільки Січі, а й України в цілому. В кінці він ставив вимоги: скасувати всяке панство, повернути простому народові всі його вольності, знищити російські фортеці в пониззі Дніпра.

Від Мазепи до козаків були направлені послани — генеральний суддя В. Чуйкевич, генеральний бунчужний Ф. Мирович і чигиринський полковник К. Мокієвський, які прибули до Переволочної, де був К. Гордієнко з частиною запорозького війська, щоб з'ясувати всі питання [9, с. 302-303].

В цей час антиросійські наміри виявляв і Крим, його опозиція почала дуже непокоїти уряд Росії. У зв'язку з цим Г.Головнін писав 12 січня П.Толстому до Стамбула, що шведи перебувають неподалік Полтави, росіяни побоюються об'єднання запорозьких і татарських військ і їх вступу у війну. Тому послу рекомендувалося вжити заходів, щоб не допустити такого розвитку подій. А на Січ 5 січня 1709 р. була відправлена грамота Петра I з наказом про обов'язкове виконання всіх розпоряджень нового гетьмана, яким був фактично призначений Іван Скоропадський.

На цей час запорожці ще остаточно не визначились у питанні щодо напрямку своїх подальших політичних кроків. На Січі залишалось чимало прибічників союзу з російським царем. Тому кошовому отаману К.Гордієнку, який був давнім ворогом царизму, довелося докласти значних зусиль, щоб змінити ситуацію на свою користь. Так, 5 лютого козак Іван Яворський повідомляв, що кошовий, утримуючи запорожців від виступу на боці росіян, навіть погрожував відмовитися від своєї посади. Але незабаром переконався, що не зможе перешкодити "черні" і був змушений відправити близько 4 тисяч своїх противників до Старого і Нового Кодаків. Після цього Гордієнко відправив гінців до Криму. Проте на Запорожжя приїхали лише татарські посланці. Таке зволікання Крим мотивував необхідністю почекати на прибуття до ханства нового правителя, призначеного Стамбулом. Занепокоєні козаки листовно звернулися до Бахчисарая із запитанням: до кого збирається приєднатися хан? При цьому вони запевняли, що у будь-якому випадку будуть заодно з татарами. Сам кошовий під час перебування на Січі кримських посланців говорив, що краще запорожцям "триматися при хані, ніж до царської величності йти" [12, с. 126].

В кінці лютого — на початку березня переговори Запорожжя з Кримом, здавалося, наближалися до логічного завершення. Козаки були впевнені, що татари незабаром з'єднаються з ними.

Але, не дочекавшись кримчан, запорожці вирішили виступити далі самі. Вони вирушили 1 березня і невдовзі прибули до Переволочни. Вже там козаки отримали лист від Девлет-Гірея II, який радив триматися Мазепи і обіцяв у разі необхідності надіслати допомогу. Сучасник тих подій, придворний проповідник Карла XII — Нордберг вважав, що послання з Криму серйозно вплинуло на позицію козаків [10].

Там же в Переволочній до К.Гордієнка приєднався запорозький полковник Федір Нестулій, в загоні якого тоді налічувалося 500 осіб.

Тому К.Гордієнко, прислухавшись ще й до поради кримського хана — підтримати Мазепу і шведів, прийняв остаточне рішення. І за згодою більшості січовиків 12 березня на козацькій раді ухвалено підтримати гетьмана Мазепу й вислати

депутацію до нього й шведського короля. Одразу ж після цього К.Гордієнко відкрито виступає проти Московії: громить російські загони під Царичанкою і Келебердою, займає низку фортець на річках Орелі й Ворсклі. До нього охоче почав приєднуватись простий народ, число якого сягнуло 15000, щоправда неорганізований і неозброєний. Однак не все так гладко відбувалося. Одні козаки прилучилися до К.Гордієнка і І.Мазепи, інші ж прагнули порозуміння з царем. Та все-таки більшість козаків погодилася на пропозиції Мазепи і постановили для себе, що в союзі з Кримською ордою виступлять проти Росії [15, с. 35].

Навесні кошовий із тисячею козаків їде на зустріч з гетьманом. І в цьому, на думку С.Гейко, проявляється парадокс нашої історії: люди, що люто ненавиділи одне одного, стають пліч-о-пліч, об'єднуючи сили задля досягнення політичної мети [4, с. 29].

Мазепа прийняв Гордієнка 26 березня 1709 р. в селі Диканьці. Забувши давню ворожнечу, кошовий сказав: "Ми бажаємо вірно вам сприяти, ми разом з вами будемо жертвувати і кров'ю, і життям своїм, будемо в усьому повинуватися вам, аби лиш досягти бажаної мети". У відповіді Мазепа дякував запорожцям за довір'я і запевняв, що пішов на союз із шведським королем, бо не в змозі терпіти терору Петра I. Наступного дня відбулася аудієнція Гордієнка з Карлом XII. Кошовий вітав шведського короля латиною, дякував за допомогу проти Московії й висловив певність у скорій підтримці кримського хана. Від імені короля відповідав державний секретар Гермелін, який поздоровив козаків з перемогою та побажав українцям здобути визволення. Запорожцям було подаровано також чималу суму грошей і запрошено на обід [3, ч. 29; 7, с. 83].

У цей же день укладено й проект умови зі шведами, який складався з чотирьох пунктів:

- король має помиритись з царем тільки після того, як Україна і Запорожжя будуть визволені з-під московського уряду і матимуть усі привілеї і права;

- шведське військо в Україні не буде шкодити мешканцям;

- не буде карати простих мешканців, що кидали житла і вороже ставились до шведів;

- військо Карла XII буде підтримувати дисципліну у стосунках з українським населенням.

Король підписав ці умови.

А на Січі в цей час Запорозьке товариство взагалі обрало іншого кошового — Сорочинського, але згодом і Сорочинський теж перейшов на бік Мазепи [11, с. 34].

Карл XII погодився також на пропозицію запорожців йти походом на ворожу територію. Однак зазначав, що у воєнних діях слід пристосовуватися до часу й діянь ворога, тому поки що треба

чітко спланувати час і місце вторгнення. Карл XII обіцяв піти йому, К.Гордієнку, назустріч як тільки будуть усунені перепони [2, с. 22].

Отже, можна сказати, що перехід запорожців на бік гетьмана був справжнім тріумфом політики Мазепи, який, на думку, О.Оглоблина, справді міг компенсувати втрату Батурина й північного Лівобережжя. Під зверхньою владою гетьмана Мазепи з'єднувалася велика частина української території — Лівобережжя та Правобережжя й Запорожжя. Останнє мало за тих обставин особливе значення, бо відкривало й забезпечувало комунікацію з Польщею, Туреччиною та Кримом. Ще важливіше було те, що Мазепа нарешті подолав постійну запорозьку опозицію й дістав підтримку цього "азилу української вольности", який мав такий великий вплив на широкі народні маси всієї України. Та найбільше значення мала дипломатична й військова допомога Запорожжя. За його посередництва гетьман і король досягли прелімінарного порозуміння з Кримом щодо татарської військової допомоги, а Туреччина почала більш оптимістично оцінювати перспективи союзників. Нарешті, для всіх було ясно, що 8 тисяч запорозького війська, добре обізнаного з тереном боротьби, не тільки забезпечувало Мазепу власною — українською військовою силою, але в певний момент могло вплинути на весь напрям воєнних подій [9, с. 303].

Тим часом на Січі йшла боротьба між прихильниками отамана й промосковською опозицією. На деякий час переважили останні, й на посаду кошового обрали Петра Сорочинського, але, як було вже сказано, за кілька тижнів і цей отаман перейшов на бік Мазепи й поїхав у Бахчисарай по допомогу. Дізнавшись про такий поворот подій, Петро I відрядив туди полковника Яковлева з наказом розгромити Січ. З великими втратами здобули її царські війська, тільки за сприяння зрадника — полковника Галагана, що перебіг, спокушений обіцяними царем нагородами, від Мазепи до росіян і тепер, щоб не піти на заслання, вислугувавсь перед ворогами України.

Розправа була нелюдською: таких жорсткостей, писав український історик А. Кащенко, "не вміли вигадувати навіть татари". Ця звістка дуже засмутила Гордієнка та його прихильників, проте ніхто не подумав покинути Мазепу та Карла.

Про те, як ставились запорожці до російського війська і як добре орієнтувались в подіях, свідчить пізніше написана відповідь кошового запорозького Кириленка і січової ради на універсал Скоропадського, яким він закликав їх вернутися під московську зверхність [8, с. 99]. "Вельможний мосьцпан Скоропадський, гетьмане московський! Універсал ваш увещательний подписом руки вашої московської і двома печатями: единою військовою, а другою московською утверджений, получили і, по звичаю, на раді вслух вичитаний, нічого ново-

го та корисного для себе не чули, окрім одна неправда та прелесть московська... Удивляємось, іж ваша милость, не всдитається титулувати війська Запорожського обоїх боків Дніпра гетьманом, когдиж ми вашей милости ані сами собою, ані через послов наших, ані через письмо військовоєє на той уряд не оббірали...". Далі відкидають закид, немов би запорожці приєднались до Мазепи за номовою кошового і стверджують, що "за приводом отчизни нашої і вольностей військових ревнителя, славної памяти Гетьмана Іоанна Мазепи і согласієм військовим, а не за найщенієм пана Константія Гордієнка... оборони найяснішого короля шведського шукали" [8, с. 100].

Але воєнні події розвивались не на користь українсько-шведських військ. Після поразки в Полтавській битві К.Гордієнко разом з І.Мазепою і Карлом XII встигли переправитися за Дніпро.

Діставшись Бугу, невелика група втікачів разом із Карлом XII та Гордієнком встигла переправитися через річку, як надійшла звістка про наближення росіян. Запорожці, які ще не перебралися за Буг, повернули коней у добре відомі їм придніпровські байраки, де з'єдналися з рештками січовиків Петра Сорочинського.

Перебравшись у турецькі володіння, Карл XII дозволив козакам діяти на власний розсуд. Тому багато з них повернулось до рідних місць. К. Гордієнко ж, не бажаючи кидати бойових побратимів, з кількома сотнями запорожців залишився з Карлом XII та помираючим Мазепою. К.Гордієнко, навіть був одним з претендентів на гетьманську булаву. Разом з А.Войнаровським брав активну участь у складанні гетьманом в еміграції Пилипом Орликом умов подальшого порядкування в Україні. Цей документ, був знаний як "Конституція Орлика".

Там же, у Бендерах, Гордієнко підписав угоду з кримським ханом Девлет-Гіреєм як представником султана про верховенство Туреччини над запорожцями. Отаман отримав ранг паші та штандарт з двома кінськими хвостами, двоколірний прапор (на червоному полі був зображений срібний півмісяць, а на білому — золотий хрест), сибірське соболине хутро, а решта козаків — зброю та хутро. За клопотанням Гордієнка йому дозволили заснувати новий козацький кіш у Буджацькій бухті, на березі озера Ялпуг (Бессарабія). Іншій частині запорожців на чолі з Петром Сорочинським була виділена земля вище Кизи-Кермена (у районі сучасного села Республіканець Бериславського р-ну Херсонської обл.). Це було перше перебування запорожців у Кам'янській Січі, що дістала назву від р. Кам'янки. Таким чином, два вороги, що століттями воювали одне з одним, жили по-сусідськи. Хоч, зрештою, все так і мало статися. Й у Стамбулі, й у Бахчисараї чудово розуміли небезпеку наближення Росії до Чорного моря. Ковтаючи

одну за одною навколишні землі, ця країна невпинно просувалася до Криму.

За короткий час на Кам'янській Січі зосередилося близько 8 тисяч козаків і кількість їх продовжувала зростати за рахунок утікачів з України. Ті приносили лихі вісті. Наказом царя всіх січовиків оголошено зрадниками. Українцям заборонялось з ними спілкуватися; заборонили навіть чумакам ходити у Крим по сіль, аби не бачилися із запорожцями. Козаків, що підтримали Мазепу, люто катували, вбивали. Усіх вояків Миргородського та Полтавського полків було заслано до Сибіру. Решту гнали копати на Ладозі канали й будувати Петербург, де не звичні до рабської роботи й гнилого клімату, українці тисячами гинули, а хто вижив, верталися додому каліками. Крім того, козаків стали відправляти на Північний Кавказ — боронити російські кордони, де на них чекали кулі горців та лихоманка. У нового гетьмана Скоропадського владу фактично відібрали, приставивши до нього царського боярина [12, с. 289].

Проте запорожці не залишали надій на кращу долю, яку вони все ще пов'язували з Карлом XII. Збереглися листи, надіслані до шведського короля з Кам'янської Січі. В одному з них (від 6 червня 1710 р.) козаки зичать Карлові щастя, перемоги і висловлюють готовність боротися до кінця. Тим часом Гордієнко в числі інших представників старшини у травні 1710 р. їде з Буджаку до Стамбула, щоб домогтися відкритого виступу Туреччини проти Московії.

Водночас він клопочеться про надання запорожцям іншого місця для поселення, бо Кам'янська Січ, розташована, власне, на кордоні з Росією, повсякчас перебувала під загрозою. Візит був вдалим, і на початку листопада Гордієнко приносить на Кам'янку звістку про дозвіл на поселення поблизу Олешок (сучасне м. Цюрупинськ), біля річки Канни та Кардашівського лиману. Тільки, як стверджує А.Кашенко, сам Гордієнко радив товариству не переходити зараз туди ж кошем, бо з весни султан мав розпочати з царем війну за Україну, й ще невідомо, чим це скінчиться [6, с. 28].

Та як показав і перебіг подальших подій, перейти туди запорожці так і не встигли, бо розпочалася російсько-турецька війна. На початку 1711 р. Гордієнко, якого ще раз обрали кошовим, з кількома тисячами козаків рушає разом з Орликом визволяти Україну. Спочатку похід був досить успішним: владу Орлика визнали Канів, Корсунь, Чигирин, Богуслав. Об'єднані війська гетьмана, кошового та татар дійшли аж до Білої Церкви. Але тут сталося лихо. Фортецю взяти не вдалось, і татари, за звичаєм, почали грабувати й полонити навколишні села. Козаки покидали Орлика і йшли боронити свої оселі. Справа була програна, й Орлик з Гордієнком відступили за Дністер.

Після невдалого походу на Правобережжя в 1711 р. Гордієнко перейшов з запорожцями Дністер. Увесь час воював на шляхах російського війська й сприяв тому, щоб туркам вдалося зреш-

тою оточити царське військо. І як наслідок був підписаний Прутський мир. Орлик та Гордієнко трактували останню умову так, що московське військо повинно вийти геть з усієї України й лишити її вільною від свого впливу, царський же уряд після того, як російське військо перейшло вже за Дніпро й було в безпеці, заявив, що він віддає Запорожжя та Правобережну Україну. Орлик і Гордієнко їздили в Стамбул і благали султана йти знову з військами, щоб відняти від царя Лівобережну Україну, та султан на те не погодився.

Повернувшись з Стамбула на Запорожжя, Гордієнко застав Січ уже в Олешках, бо під час війни російське військо зігнало запорожців з річки Кам'янки. Січ була ще не впорядкована, і Гордієнкові довелося будувати курені й церкву [6, с. 30].

Тим часом ставлення татар до запорожців почало гіршати. Під час миру з Росією запорожці не дуже були потрібні ханові, взагалі ж татарам вони були тягарем, бо взяли під Січ частину татарських земель. Запорожці й самі охоче б перейшли на свою Січ до Базавлуку, але хан не дозволяв того, щоб запорожці часом знов не перейшли до царя і змушував їх стояти кошем в Олешках, де місцевість була дуже суха і піщана.

Друге горе запорожців було в тому, що під час руйнування Чортомлицької Січі вони втратили всі свої гармати, й січ Олешківська була зовсім безбронна. Хан відібрав також від запорожців давнє право брати вільно сіль і примусив їх за ту сіль платити мито.

Всі ці обставини спричинилися до того, що з 1714 р. поміж запорожцями почалися розмови про повернення під зверхність царя. Гордієнко почав втрачати свій авторитет, і кошовим було обрано в 1714 р. Івана Малашевича [6, с. 35].

Отже, найбільшим успіхом політики гетьмана Івана Мазепи в 1708-1709 рр. було приєднання Запорожжя на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком до українсько-шведського союзу, що сталося наприкінці березня 1709 р. Що ж до особи кошового К.Гордієнка, то він справді був досвідченою та освіченою людиною, яка впродовж усього життя лишалася вірною своїм принципам і патріотичним прагненням, коли йшлося про долю Батьківщини. Стосовно ж політичної позиції козацького ватажка, то, як засвідчив подальший перебіг історичних подій, недовіра Гордієнка до московських правителів була небезпідставною — він діяв як мудрий далекоглядний політик.

Джерела та література

1. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах / Під ред. Мельника Л. — К.: УЗМН, 1997.
2. Андрусак М. Зв'язки Мазепи з Станиславом Лещинським та Карлом XII // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. — Львів, 1933. — Т. 152.
3. Біда К. Союз гетьмана Івана Мазепи з Карлом XII. — Вінніпег. — 1959.
4. Гейко С. Життя і смерть Костя Гордієнка // Наука і суспільство. — 1994. — №4.

5. Кащенко А. Про Костя Гордіска // Родослов. — 1991. — №7.
6. Кащенко А. Кость Гордіска-Головка. Останній лицар Запоріжжя. — Відень-Катеринослав, 1919.
7. Луців В. Гетьман Іван Мазепа. — Торонто, 1954.
8. Млиновський Р. Гетьман Іван Мазепа в світлі фактів і в дзеркалі «історії». — Торонто, 1976.
9. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк-Київ, Львів, Париж, Торонто, 2001.
10. Оленковський М. Кость Гордіска // Самостійна Україна — 1995. — Ч. 26. — 19-26 липня.
11. Олійник Л. Операція Карла XII на терені України (1708-1709). — Каліш-Київ: Вид-во Військового факультету. — 1924.
12. Полонська-Василенко Н. Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965. — Т.1.
13. Сергійчук В. Україна і Туреччина в історичних взаєминах // Всесвіт. — 1997. — №3-4.
14. Станіславський В.В. Політичні відносини Запорізької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви // Український історичний журнал. — 1998. — №1.
15. Терлецький О. Гетьманська Україна й Запорозька Січ. — Львів: Фонд «Учітеся, брати мої», 1935. — Ч. 1 (17).

*Віктор Демочко (Чернівці),
Анатолій Коцур (Київ)*

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА УКРАЇНИ В УМОВАХ САМОДЕРЖАВНОЇ УНІФІКАЦІЇ (ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.)

Кінець XVIII — початок XIX ст. в історії України та православної церкви пройшли під знаком їх практичного включення до складу Російської імперії, кардинальних уніфікаційно — державницьких перебудов на українських землях, ломки і нищення всього того, що хоч чимось нагадувало про своєрідність історичного шляху України та її народу. Початок нового століття був позначений і визначеним курсом на зміцнення православної церкви як складової частини державно — бюрократичної системи і одного з гарантів соціального спокою в імперії. В 1797 р. в законі про успадкування престолу імператор був оголошений главою Російської православної церкви, її «верховним захисником і охоронцем догматів», «блюстителем православія», а сама церква — «панівною і первенствующою». Указом 1799 р. передбачалося приведення єпархіальних меж у відповідність до меж губерній [12, с. 471-473]. Поділ єпархій на протопопії мав узгоджуватися з поділом губернії на повіти. Цими рішеннями в цілому завершувалася реформа, розпочата ще у 1784 р. після нового поділу Росії на губернії, що мала узгодити державно-адміністративні та церковні кордони.

Запроваджувалися нові духовні штати й істотно збільшувалися державні асигнування на утримання духовенства. Серією указів розширювалися їх права і привілеї: духовенство звільнялося від подушної податі (1804 р.), постоїв війська, земсь-

кої повинності (1821 р.), від військової служби. Дещо пізніше від військової повинності були звільнені і псаломщики. Щоб священно — та церковнослужителі мали «необхідне і пристойне утримання», для їх потреб додатково виділялися землі, угіддя. Спеціальний указ 1798 р. покладав обробіток церковної землі на парафіян. Вводилася нова система морального заохочення ієрархії та кліру, що включала таку незвичну для них нагороду, як ордени [12, с. 4]. Скасовувалися тілесні покарання для духовенства (1801 р.). Указом 1869 р. дітям православного духовенства надавалася можливість забезпечувати своє існування «у всіх сферах світської діяльності» [12, с. 13]. Заходами 1808, 1814 років одержавлювалася система підготовки духовних кадрів, а викладачі духовних академій, семінарій, по суті, перетворювалися на чиновників з чітко фіксованою державною платнею. Створення в жовтні 1817 р. міністерства духовних справ і народної освіти було певним логічним підсумком курсу на перетворення церкви в підрозділ державного апарату.

Ці та інші заходи російського самодержавства мали на меті не лише сильніше прикути церкву до державної колісниці, а й, наблизивши духовенство за юридичним та суспільним статусом до дворянства, піднести його авторитет, можливості як важливого духовного та ідеологічного важеля в Російській державі.

В Україні церковна політика великоросійського самодержавства обтяжувалася багатьма іншими факторами і, чи не в першу чергу, курсом центру на ліквідацію національних особливостей церковно-релігійного життя українського народу. Шляхи реалізації цього курсу зводилися до наступного: уніфікація українських церковних структур на взірць великоросійських; призначення на ключові ієрархічні посади росіян або ж іноземців, що ретельно виконували будь-які команди з центру; зросійщення кадрів українського духовенства через довготривале навчання, церковну службу в Росії; повсюдне впровадження системи навчальних закладів з єдиними російськими програмами, концентрація вищої освіти в російських містах; створення умов для церковної кар'єри, поставленої в залежність від вірнопідданства російському престолу; заохочення заходів на місцях щодо ліквідації національних особливостей у церковному житті і побуті українців; сувора цензура релігійної, культурної, наукової, мистецької діяльності на українських землях; активне використання церковно — релігійного каналу для насадження санкціонованих самодержавством напрямів діяльності (церковних служб у «царські дні», що ототожнювалися з великими релігійними святами; анафемствування в українських церквах І. Мазепи; обов'язкова великоросійська вимова слов'янських текстів у церковній практиці, в навчальних закладах України

тощо). Але за всієї значущості кожного з цих шляхів реалізація стратегічних планів самодержавства щодо церкви в Україні була можлива лише за умови переходу на службу офіційній церкві основної маси місцевого духовенства, особливо парафіяльного рівня.

Загалом оцінюючи уніфікаційну політику самодержавства в Україні, можна стверджувати, що в церковній сфері вона була здійснена хоч і протягом тривалого часу, але без особливих труднощів. Це пояснюється тим, що ієрархів, як і українську старшину, спокусили привілеями, перспективою духовної кар'єри, правами, що мали дворяни. Катерининська тактика минулого XVIII ст. щодо заможних верств українського населення в кінцевому підсумку дала очікувані результати. Рядове ж українське православне духовенство, хоч і численне у своїй масі, але поставлене в церковно — дисциплінарну і матеріальну залежність від духовного керівництва в своїх позиціях і діях орієнтувалося на останніх і, за словами Д. Дорошенка, не могло відігравати помітної самостійної ролі у громадському житті [2, с. 312]. М. Грушевський, згадуючи ту частину українського православного духовенства, яке, пройшовши російську школу прагнуло бути у всьому схожою на російське священство, писав: «Селянство все гостріше відчуває в сій верстві (зросійщеного духовенства. — Авт.) елемент чужий і ворожий, одну з категорій визискувачів селянського поту...» [1, с. 154].

Зовнішніх ознак торжества офіційної ортодоксально-московської церковної моделі було багато: не стало автономії Київської митрополії, що перетворилася на звичайну православну єпархію; з богослужбової, релігійно-обрядової практики в українських церквах ретельно вилучалися будь-які елементи невідповідності московським взірцям; ліквідовано принципи соборності, виборності (останній подекуди ще зберігався на парафіяльному рівні, але й тут він був приречений на зникнення); самобутня організація церковної та світської освіти на всіх рівнях, що свого часу забезпечила науково-культурне піднесення не лише в Україні, а й у Росії, була напередодні уніфікаційного реформування; славнозвісне українське книгодрукування, здавлене лещатами численних обмежень, цензорських циркулярів, на початок XIX ст. вже майже повністю втратило свою оригінальність і лише копіювало великоросійські зразки церковного книгодрукування.

Однак за всієї значущості цих втрат перетворити православну церкву в Україні на повністю денационалізований підрозділ Російської православної церкви, знищити історичну пам'ять віруючих українців про колишню церковну незалежність і автономію в Україні владним структурам Російської імперії не вдалося. Події національної та церковної історії перших двох десятиліть XX ст. наочно про це свідчать.

У церковно — адміністративному відношенні православна церква в Україні на початок століття ділилася на вісім єпархій: Волинську (з 1799 р.), Катеринославську (з 1802 р.), Київську (з 1797 р.), Подільську і Брацлавську (з 1795 р.), Полтавську і Переяславську (з 1803 р.), Харківську (з 1836 р.), Херсонську і Одеську (з 1837 р.), Малоросійську і Чернігівську (з 1803 р.). В 1859 р. до цих єпархій додалася дев'ята — Таврійська і Сімферопольська. Практично всі єпархії на українських землях у цей час переживали період перебудови і становлення як нові церковно — адміністративні області.

Починаючи з митрополита Гавриїла Банулеско (1799-1803 рр.), київську, як і інші українські кафедри займали архієреї — росіяни, іноземці або в крайньому випадку — зросійщені українці, які були байдужі до національно — релігійних традицій українського народу. Всі запопадливо виконували синодальні інструкції про вилучення з церковно-службового користування книг українського друку, про заборону будівництва церков в українських стильових традиціях, недопущення в проповідницькій практиці «наречія» української мови, вилучення оригінальних ікон українських майстрів і т. п.

У логічному зв'язку з такою політикою самодержавного православ'я був і старанно пропагований на всіх рівнях курс на «купночиніє», тобто приведення релігійно — церковного життя, богослужбової практики до єдиного чину, поклавши за основу московсько-візантійські взірці. Як практично реалізовувалася вимога «купночинія», добре видно на впровадженні в церквах України проповідей — явища власне киево-руського, яке в XIX ст. повернулося сюди через російську столицю, але вже в новій якості — засобу поширення серед українських парафій указів, розпоряджень абсолютистської влади, насадження великоросійського шовінізму, соціального і національного гноблення. Церковні кафедри, за влучним виразом сучасника тієї епохи П. Знаменського, були перетворені на «присутственные места» [4, с. 480-481], де оголошувалися царські укази, світські та синодальні розпорядження, накази місцевих світських та церковних властей. Через тематичну спрямованість проповідей, що ретельно контролювалися на всіх церковних рівнях, здійснювалася вже не лише уніфікація українського церковного життя, а й маніпулювання релігійною, національною, політичною свідомістю українського парафіянина, його внутрішнім світом. Через церковні проповіді від віруючого селянина вимагалось коритися поміщикам і «відвертатись від бунтів», не відзначати народно-побутових свят, не дотримуватися національно-релігійних звичаїв, традицій як «поганських» тощо.

Однак заходи чиновників від церкви щодо офіційного впровадження проповідей наштовхувалися на глухий опір українського духовенства, яке,

спілкуючись з парафіянами, бачило байдуже ставлення маси рядових віруючих до казенщини, офіціозу в церкві. В офіційному поясненні причин такої гнітючої картини з проповідництвом фігурувало «неутверждение в российском языке» [6, с. 218], що відображає не лише сам факт незнання мови, а й примусовий характер її впровадження в українських церквах. Але якщо реакція духовенства на подібні розпорядження мала пасивний характер, то рядові парафіяни в окремих повітах Київської єпархії, наприклад, досить гостро реагували на адміністративні русифікаторські заходи церковних властей: у відповідь на спроби вилучення богослужбових книг почаївського друку вони погрожували повернутися до уніатства. Митрополит Банулеско-Бодоні в донесенні в Синод 11 листопада 1801 р. змушений був констатувати, що віруючі — українці, приїжджаючи на прощу до Києва, відмовляються купувати московські церковні видання, а купують україномовні, «стремительно желая иметь (их) у себя» [13, с. 47-48, 66].

Такою ж наругою над релігійними переконаннями віруючих і національно-релігійними традиціями в Україні були так звані царські служби (коронування царя, день його народження, іменини, народження престолонаступника, день «чудесного спасіння» царської особи і т.п. — всього більше десяти днів на рік). Місцева адміністрація зобов'язана була в ці дні буквально заганяти парафіян на богослужіння. Однак хоч невідправлення «царських служб» і їх невідвідування віруючими суворо каралося аж до арешту і тюремного ув'язнення, впровадження «царських днів» протягом століття в Україні йшло туго, наражаючись на опір не лише в сільських парафіях, а й у містах, де відсоток російського духовенства і віруючих був значно вищий, а контроль — суворіший. В Умані, наприклад, навіть у міському соборі, а в повіті — у більшості церков «царські служби» не проводились [13, с. 238].

Суворість реагування самодержавства і «відомства православного віросповідання» на провини духовенства особливо посилилась після грудневого повстання декабристів 1825 р. і зайняття престолу Миколою I. Показовими в цьому відношенні були дії властей щодо факту причетності до повстання Чернігівського піхотного полку в грудні 1825 р. полкового священика Данила Кейзера. На площі в м. Василькові перед військовими повстанцями і місцевим населенням Д. Кейзер, за свідченням інших військових священиків, провів молебень і «зачитав підготовлений заколотниками катехізіс, у якому... читано було, що царів земних не повинно бути і поминати їх в церквах наказують лише для обману народу» [12, №43]. За цей вчинок Д. Кейзер був позбавлений священицького сану і переданий до військового суду.

У зв'язку з грудневими подіями у Петербурзі в квітні 1926 р. обер-прокурор Синоду, місцеві архієреї в черговий раз отримали розпорядження зібрати дані про учасників таємних товариств з-

поміж своїх підлеглих і зобов'язання останніх на майбутнє до подібних товариств не належати [5, с. 215].

Режим суворого і вимогливого підпорядкування церков, ієрархів, духовенства державній системі дедалі посилювався. «З Пітера чути лише стук шаблі обер-прокурора» [9, с. 2], — так самі ієрархи характеризували атмосферу того періоду в особистому листуванні. Такий підхід особливо посилювався після розгрому царськими військами польського повстання 1830-1831 рр. і ліквідації ряду польських культурно — демократичних інституцій.

У взаємовідносини самодержавства та православної церкви на українських землях відверто впроваджувався принцип «батога і пряника»: за права, привілеї, заохочення українське духовенство мало платити престолу безумовним послухом, готовністю за будь-яких умов ідеологічно виправдовувати всевладдя царського абсолютизму, навіть якщо це суперечило релігійно-духовним традиціям українського народу.

Характерним у цьому відношенні було проведення в 1842-1843 рр. на Правобережжі «Положення про забезпечення православного сільського духовенства землями, будинками і одноразовою допомогою...» [11, с. 222]. Воно вводилося майже одночасно з секуляризацією церковних маєтків на Правобережжі. Головним джерелом існування причту ставала платня з державної казни, розмір якої тепер визначався класом (розрядом) парафії (згідно з духовними штатами всі парафії були поділені за кількістю парафіян на сім класів). Реалізація цих та інших пунктів Положення значно поліпшувала добробут православного церковного причту і була важливою не лише з точки зору перетворення духовенства на своєрідних державних чиновників, а й піднесення престижу православного служіння в регіоні сильних католицьких впливів. У той же час спосіб, яким російське самодержавство вирішувало ці проблеми, переклавши весь тягар нововведень на плечі і без того поневоленого селянина, відчутно вдарив по авторитету православної церкви, священно- і церковнослужителів. На практиці всі ці заходи перетворилися для селянства Правобережної України ще в один вид панщини: обробляти землю доводилося за рахунок власних днів, до того ж — не лише священницьку землю, а й всю церковну. Це настроювало громадську думку в селі щодо духовенства досить негативно. В 1855 р. генерал-губернатор Правобережної України змушений був доповісти царю, що праця на священиків сприймається селянами «як панщина», від чого у стосунках між селянами і священиками відчувається прохолода [6, с. 222]. На цю ж тенденцію вказували високопоставлені царські чиновники в Україні й напередодні селянської реформи [5, с. 217].

В цілому ж на Правобережжі, як і на українських землях загалом, хід подій відбивав єдину для

Російської імперії тенденцію до перетворення її на поліцейсько-бюрократичну феодальну державу з практично повним підпорядкуванням церкви самодержавній владі. В цьому напрямі велась перебудова або ж формування наново церковно-адміністративних структур у єпархіях, коректувався зміст їх богослужбової, пастирської, релігійно-місіонерської, обрядової діяльності, духовної освіти, всього того широкого кола питань, яким займалася офіційна церква у XIX ст..

Структурно ієрархія являла собою піраміду, вершиною якої був архієрей з консисторією, фактично — архієрейською канцелярією, через яку і здійснювалося управління та церковний суд в єпархії. Архієрей вже не обирався, а призначався Синодом з-поміж осіб, готових ревно служити російському самодержавству. Він разом з консисторією підпорядковувався Синоду. Територія єпархії була поділена на церковні округи — протопопії, що відповідали світським повітам, управлялися протопопом та відповідальними колегіальними органами — духовними правліннями. Протопопії як церковні округи на рівні повітів, в свою чергу, поділялися на благочинні округи, або благочиння. За давніми українськими звичаями і протопоп, і благочинний обиралися духовенством і мирянами. З часом за активної допомоги зросійщеної ієрархії інститут протопопів ослаб, а в 1840 р. був скасований і на перший план виступили благочиння. Відмерла й давня в Україні традиція соборного вирішення округних церковних проблем на так званих собориках.

Основою єпархіальної піраміди було парафіяльне духовенство, причт, що безпосередньо виходив на рядових віруючих. Саме через нього здійснювалося не лише релігійне, моральне, громадянське, політичне виховання основної маси населення, не лише церковне, а й значною мірою — державне управління в Російській імперії. Парафіяльна церква була для віруючого центром сільського Все-світу: тут його приводили до присяги новому монарху, повідомляли про війну, вчили моралі, одружували, обіцяли врожай, попереджували про голод, давали ази культури, умовляли зробити щеплення проти епідемій, а молодих кріпачок — не кидати позашлюбних дітей. Церква, священник і православна громада були організаторами найпоширенішого, а на селі — єдиного навчального закладу — церковнопарафіяльної школи.

За станом на грудень 1846 р. в Київській єпархії, наприклад, діяло 1216 православних церков і сповідувало православ'я більше 91% населення губернії. Православне духовенство разом з церковнослужителями становило 15885 чоловік (в це число за прийнятими тоді правилами обліку входили і члени сімей), що майже в 180 разів перевищувало кількість римсько-католицького духовенства. Найбільшою за кількістю церков не лише в Україні, а

й у Російській імперії була Волинська єпархія — 1846 православних церков. Православне населення становило тут трохи більше 1 млн. чол. [5, с. 219].

Уніфікаційних перебудов на зразок великоросійських зазнали й духовні навчальні заклади в Україні. В результаті кількох синодальних реформ від колишніх національних особливостей в устрої, програмах, навіть назвах семінарій нічого не лишилося. Духовну освіту український православний клір отримував тепер в Києво-Могилянській академії, яка після реформування в 1819 р. стала духовною академією, та ряді семінарій: Волинській, Чернігівській, Катеринославській, Київській, Полтавській, Харківській, Таврійській. Поширеною формою духовної підготовки кадрів священно- та церковнослужителів в Україні були нижчі духовні училища (бурси), виховання в яких, подібно до семінарій, академії, було пройнято духом зросійщення. Але незважаючи на доволі значну кількість навчальних закладів, рівень релігійно-духовної діяльності причту був низький через брак у нього освіти. За даними на 1824 р., у Полтавській єпархії семінарську освіту мали: з 1042 священників — 295, з 252 дияконів — 3. З 1252 церковнослужителів переважна більшість була неосвіченою [8, с. 494].

Складовою частиною церковної структури були українські православні монастирі, що як і церкви, займалися богослужбовою, релігійно-моральною, проповідницькою, місіонерською, освітньою та іншою діяльністю. Напередодні селянської реформи в Україні діяло майже 100 монастирів, у тому числі 27 жіночих. Найбільше їх було у Київській, Чернігівській, Харківській та Волинській губерніях [3, с. 26-33].

З 40-50-х років XIX ст. стає помітним відчуження між сільськими парафіями і значною частиною духовенства, що все більше відривалося від народного ґрунту і ставало чужим за мовою, культурою, життєвими уподобаннями основній масі українських парафіян. Цей процес особливо посилювався, коли до парафій на зміну поколінню священників — прихильників стародавніх українських православно-церковних традицій, генетично пов'язаних із селом, громадою та їхнім духом, прийшло із зросійщених семінарій нове покоління священників з претензіями панка чи підпанка. Вони вже вели дружбу з поміщиками, на парафіян дивилися як на «мужиків», приймаючи їх на своїй кухні, завченими фразами критикували в парафії все, що якимось відрізнялося від великоросійського шаблону: в обрядах, в одязі священника, в архітектурі церкви тощо. На зміну простій, грубуватій, але зрозумілій селянину проповіді-бесіди, пов'язаній з реаліями селянського життя, прийшли казенні, складені за всіма правилами семінарської науки проповіді, після яких селяни, як писав знавець церковного життя цього періоду Є. Крижанівський, лише «тяжко зітхали, ніби втративши... останню вітху в житті» [7, с. 531-534]. До відчуження священника

від віруючих значною мірою причинилося витіснення з парафіяльної практики виборчого принципу щодо духовенства, призначення його консисторіями. Певну негативну роль у цьому процесі відіграло й прагнення властей вирішити матеріальні проблеми кліру за рахунок українських селян. Сюди слід додати і критичне ставлення населення до всього того, чим церква, духовенство не повинні були займатися, але займалися: операціями з землею, примусовим і непомірним використанням дармової робочої сили парафіян, незаконним визиском з віруючих плати за треби тощо.

У цілому слід констатувати, що не православна віра, не церковно-обрядова практика чи активність іновір'я були причинами поступового падіння авторитету офіційної церкви, ієрархії, духовенства серед народу: доводилося розплачуватися за надто тісний зв'язок церкви з російським самодержавством, за статус «відомства православного сповідання», перетворення церковного амвону на трибуну для оголошення царських маніфестів та указів, засилля в церкві так званих царських служб, насадження через церковні структури великоросійського шовінізму, гоніння на українську мову та інше не могли не викликати відповідної реакції українського парафіянина — стихійної, далеко не завжди усвідомленої і явної.

Отже, в результаті впровадження системи заходів щодо духовенства у першій половині XIX ст. (одержавлення церковних структур, розширення прав і привілеїв духовенства, наближення їх соціального статусу до дворянського, поліпшення матеріального становища за рахунок парафіян і ін.) царському уряду вдалося не лише поставити духовенство в залежне від монархії становище, а й значною мірою звести стіну відчуження між православним духовенством і рядовими віруючими в Україні, підірвати корені, що живили українське духовенство від народного ґрунту.

Джерела та література

1. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні: — К.: Освіта, 1992. — 192 с.
2. Дорошенко Д. І. Нарис історії України: В 2-х т.— К.. Глобус. — 1991.— Т.2. — 349 с.
3. Зверинский В. В. Материалы для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи. — СПб., 1890. — Т. 1.
4. Знаменский П. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра I. — Казань, 1873. — 492 с.
5. Історія православної церкви в Україні: Збірка наукових праць. — К.: Четверта хвиля, 1997. — 292 с.
6. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. Православ'я в Україні. — К.: Український Центр духовної культури, 1999. — Т.3. — 560 с.
7. Крыжановский Е. М. Украинская деревня в первой четверти нынешнего столетия. Собр. соч. в 3-х т.— К., 1890. — Т. 1.
8. Павловский И. Ф. К истории Полтавской епархии. — Полтава, 1916. — 274 с.

9. Письма Арсения, митрополита Киевского и Галицкого, Дмитрия, архиепископа Херсонского и Одесского к Иннокентию, архиепископу Херсонскому и Таврическому. — К., 1884.

10. Полный православный богословский энциклопедический словарь: В 2-х т.— СПб, б. г. — Т. 2.

11. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. — Т. XVI. отд. 1 (1841 г.).

12. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. Петроград. — 1915. — Т. 1.

13. Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799-1803). — К., 1905.

Стефанія Баженова
(Кам'нець-Подільський)

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В „СЕЛЯНСЬКИХ ПОВІСТЯХ” Ю.І.КРАШЕВСЬКОГО

Юзеф Крашевський відомий як визначний письменник, засновник реалізму в польській літературі, а тому його творчість достатньо вивчена як українськими, так і зарубіжними літературознавцями. Висвітлювались різні аспекти творчості Ю.Крашевського і лише один залишився поза увагою дослідників: історія України в його селянських повістях, хоча побіжно його торкались у своїх публікаціях І.Франко[1] В.Кубацькі[2] М.Щеглов,[3] В.Ведіна,[4] О.Цибенко[5] та інші.

Дана стаття є, по суті, першою спробою розглянути селянські повісті Ю.Крашевського крізь призму історії України.

У багатогранній творчості Ю.І.Крашевського особливе місце займають „Селянські повісті”, створені в час його проживання на Волині. Якщо в своїх історичних романах Ю.Крашевський звертався до славного минулого Литви та Польщі, чи описував життя сучасного йому дворянського чи інтелігентського середовища, то в „Селянських повістях” — „Уляна”, „Повість про Савку”, „Остап Бондарчук” чи „Історія кілочка в тині” предметом художнього зображення слугує українське село, український кріпак — „хлоп” в його безсильній залежності від історично здеградованого і, однак, всевладного „панства”. Для польської прогресивної літератури середини XIX ст. було характерним хвилювання і біль про долю пригноблених класів суспільства, особливо захист інтересів закріпаченого селянства. Найважливіше питання — питання про звільнення селян, про протиприродність і протигуманність феодального правопорядку — стало в середині минулого століття питанням суспільного життя і смерті. Процес ліквідації феодального способу життя і правопорядку був викликаний на зрілими економічними потребами країни, що ставала на буржуазний шлях розвитку.

Ю.Крашевський за своєю суспільною позицією не був ні революціонером, ні навіть ворогом поміщицького землеволодіння.

Практичне вирішення селянського питання він розумів досить утопічно і суперечливо, в рамках дворянського лібералізму — лише як визволення особистості селянина, який мусів залишатись під „благодійною опікою”, тобто у залежності від поміщика. Але навіть така поміркована програма викликала лють у впливових дворян — консерваторів, нажила Крашевському ворогів і примусила в 1860 р. емігрувати до Польщі. „Селянські повісті” Крашевського шляхта розглядала як залп по кріпацтву. Адже ж в них чи не вперше в польській літературі було реалістично змальовано українське закріпачене село, його „палаці” і „хатини”. І вони наносили удар по існуючому порядку.

„Селянин — теж людина”. Цим сміливим і гуманним девізом Ю.І.Крашевський вказував на селянина як на джерело оздоровлення нації. Знавець творчості Ю.І.Крашевського Іван Франко підкреслював, що до Крашевського польська література була небагатою на народні типи і постаті. Простий народ, селянин з’являвся в ній рідко, переважно як сіра, одноманітна маса або як панський наймит, долею і внутрішнім духовним життям якою вона цікавилася дуже мало. Тому І.Франко відносив Ю.Крашевського до письменників „перехідної доби”, які показували у своїх творах життя простого народу, і в цьому вбачав особливу заслугу Крашевського перед польською літературою [1, с. 462].

Ю.Крашевський добре знав життя волинського селянства з власних спостережень. Письменник не раз підкреслював фактографічний характер своїх повістей. Тому йому селянські повісті стали не тільки художніми творами, а й документом епохи. „Думку про створення селянських картин подало мені перебування в селі і зближення з селянством... Двадцять років я постійно обертався в селянському середовищі, слухаючи, спостерігаючи, спричиняючи до розповідей. Ось справжній генез цих романів.”

Проживаючи у с. Губин на Волині, у 1840 р. Ю.Крашевський майже одночасно написав дві повісті: „Уляна” і „Повість про Савку”. Останній твір спочатку був опублікований в журналі „Ahtenauer” [5, с. 74], а потім він увійде в антишляхетський роман „Чарівний ліхтар”. „Повість про Савку” — простодушна розповідь про життєві перипетії кріпака Савки Карповича — має сильну соціальну спрямованість. Сюжет повісті — звичайна біографія простої людини, яка до дна випила чашу соціальної нерівності і кріпацтва. В „Повісті про Савку” є яскраві реалістичні картини прозябання українського кріпака на фоні пейзажів „...привільної і врожайної Волині, одягненої в смарагдові гаї і золоті ниви, опоясаної ріками і лазуровими струмками” [6, с. 102]. Та на цій благословенній землі „весь тиждень від неділі до неділі гнуть селяни спину на панщині... юнаків відправляють на сплав лісу, а дівчата змушені працювати в тем-

них і смердючих сукновальнях, останні копійки відбирають на сплату податків та оброку і, ніби на сміх, стверджують селянам, що їм непогано живеться і вони повинні бути задоволеними” [6, с. 102]. Як скорботна селянська пісня звучить розповідь про „цілий рік” українського селянина, який тягнеться „чередою сумних днів, сповнених безпросвітною працею”, коли і навесні, і влітку, і восени, і взимку у селянина „голод розриває нутроці”.

Не дивно, що від такого життя можна і огрубіти, і здичавіти, втратити людську подобу. Але письменник — гуманіст весь час пам’ятає, що „і це люди”, які заслуговують на кращу долю, що селянською, народною працею тримається життя.

На прикладі історії малого Савки письменник показує, в яких умовах виховуються селянські діти: „Хіба селяни наші одержують яке-небудь виховання, хоч жалюгідну подобу його?... Те, що вони вміють, чим стають у житті — все це приходить до нього невідомо як, без допомоги оточуючих. Світ з’являється їм у всій своїй неприкритій наготі; не словесні повчання, а сама дійсність примушує їх зрозуміти, що життя — це праця і страждання” [6, с. 105]. Як тільки малий Савка навчився повзати, його віддали на руки старшій дитині. „І ось він гріється на сонечку біля хати, риючись в грязюці і піску разом з курами і старою свинею — господинею двору. Нерідко криком і сльозами здобуває кусок хліба або холодну картоплину, яку не скоро подасть йому, голодному материнська рука. Частенько за скоринку пліснявого хліба доводиться йому витримати бійку з такими ж голодними, як він сам, кішкою чи собакою”, — пише Крашевський [6, с. 106]. Полемічна спрямованість „Повісті про Савку” на адресу захисників кріпацтва дворян, які відмовлялись визнати рівність кріпака з „ясновельможним” паном, відчувається на кожній сторінці цієї повісті, навіть у дрібницях. Ось Крашевський називає ім’я і прізвище свого героя. „Савка Карпович”, і з повагою додає: „Карпович — його прізвище бо, з дозволу ясновельможного панства, і мужики мають своє прізвище”. В часи, коли знали лише рід Потоцьких, Чарторийських та інших знатних магнатів, назвати якогось мужика Савку представником фамілії було справжнім викликом. І протягом всього твору ми постійно зустрічаємось з впертим відстоюванням природної рівності, а то й духовної переваги мужика над паном і його поплічниками.

Навіть коли Крашевський розповідає про жорстокий вчинок свого Савки, який не зовсім добре повівся зі своєю дружиною, розбещеною близькістю панського двору, то він знаходить виправдання своєму герою і вину за дикий і негуманний порив свідомо відносить на рахунок суспільства і можновладців, що примушують селянина зростати, виховуватись у нелюдських умовах: „Хіба ви просвітили його, дали йому час подумати над своїми вчинками, дали надійний шмат хліба на завт-

ра? Гірка, гірка у нього доля... І хто не намагається полегшити йому долю, той тяжко винен перед богом і людьми. За вчинки кріпаків треба було б карати поміщиків» [6, с. 134].

У „Повісті про Савку” Крашевський без прикрас описав непосильну працю селян, безжалісне знущання над кріпаками села панських прислужників, особливо економа, який завів небачені тяжкі порядки. Не було ніяких бірок, табелів, не підраховувались дні панщини, ні за що не цінилась жіноча праця, і прядильниці на цілий день відправлялись на фільварок. На роботу виганяли затемна. Та жалілись селянин не смів. За скаргу на знущання покарання були суворішими, ніж за неслухняність, безчинство і самовілля.

Злодію скоріше відпустять провину, ніж тому, хто посмів ремствувати. Економ завжди сіяв страх і насаджував покірність у серцях селян. І правих, і винуватих він бив, і бив зранку до пізнього вечора. А хто зважувався поскаржитись, тому добавляв ще й нагайкою. Старшого брата Савки юнака Дениса забив до смерті, і управи на нього не було. Вражає убогість кріпацького села, описаного автором повісті: „Чорні, закопчені хати місцями покосились, завалились набік... Худа, виснажена худоба поверталась із пасовиська з запалими боками, сумні люди і в будні, і в свята ходили у рваному одязі... Скотина поздыхала, овечок перетягли вовки, свиней постріляли за потраву, домашня птиця пішла на подарунки, люд хворів і помирав... Запустіло село» [6, с. 111]. Так з нового боку Крашевський показав дикість кріпацтва.

Використання фактологічного матеріалу у своїх повістях було переходом від романтизму до реалізму, від умовно-поетичного відображення дійсності до її безпосереднього відтворення в „натуральному”, неприкрашеному вигляді. „Історія селянина Савки, — писала Е.Ожешко, — це драма, схожа на заграву, з якої може розгорітись страшна пожежа, вочевидь, порушувала мертвий спокій поміщицьких садиб» [7, с. 28].

Одночасно з „Повістю про Савку” була написана й інша повість — „Уляна” (1843), де Крашевський уперше створив розгорнутий образ селянки з особливостями її мислення і мови.

Становище українських жінок — одна з найболючіших проблем того часу. Польська шляхта дивилась на кріпачок надзвичайно цинічно, і хоча не всі були такими багатими, як граф Мечислав Потоцький, який утримував щось на зразок гарему з чарівних селянок у своєму тульчинському замку [8; 9, с. 131-132], чимало хто дозволяв собі обурливі вольності, котрі й стали основою сюжетів „Селянських повістей” Ю.Крашевського. „Уляна” — одна з найкращих повістей з циклу „селянських”. Соціальні стосунки виявляються тут в емоційній, ліричній сфері. Це повість про кохання молодого поміщика Тадеуша Мрозочинського, самотнього, розчарованого героя, до селянки —

красуні Уляни. Просту жінку, яка знала до того часу лише грубощі і приниження, зачаровує поетичне „панське” кохання, і Тадеушу доводиться дивуватись тому піднесенню і самовідданості в коханні, які прокинулись у серці простої „мужички”. Однак кохання до простої селянки швидко набридло Тадеушу і він залишає її, щоб одружитись на дівчині свого кола, а Уляна, яка кохала глибоко і сильно, покінчила життя самогубством.

Цю історію легко можна було б сподобити шаблонному для того часу протиставленню зіпсованості цивілізованого, байронічного героя і цільності почуттів „природнього героя”, чи почути при цьому одне лише сентиментальне зітхання: „і селянки можуть відчувати”, якби не разючий реалізм обставин, з яким тут поєднується звичайна романтична умовність фабули. Зі сторінок повісті правдиво постає трагічна участь закріпаченого українського села під владою пана і економа [3, с. 6].

Кріпосницькі відносини в повісті — не просто фон, на якому розгортається трагедія „Уляни”. Вони виступають як головна причина цієї трагедії. Соціальні відносини наклали свій відбиток і на психологію героїв. Письменник змальовує їх поведінку, почуття і думки як соціально зумовлені. Тадеуш ніби щиро захопився Уляною, але ніколи не забуває, що він поміщик, а вона його кріпачка.

Саме соціальними причинами мотивує Ю.Крашевський і охолодження Тадеуша до його коханої. Неприємне враження на нього справляють її заплакані очі, натруджені руки, її прості, пристрасні слова [2, с. 11].

Тадеуш Мрозочинський — не „чорний” характер. Йому властиві хороші людські якості, але від того соціальна суть трагедії нерівності і безправ'я людини в кріпосницькому селі відчувається ще гостріше.

В повісті „Уляна” селянський світ — це не умовний пейзажний декорум, типовий для сентиментальних повістей з подібним сюжетом. Тут створена дійсна, реальна картина життя українських селян і саме польських селян — навіть у цьому письменник винятково, етнографічно точний. Сільський пейзаж, яким відкривається повість, повен гнітючості: „Всі свитки однаково сірі, всі хустки однаково білі, і сосни однаково зелені, і хати всі низькі і непоказні і завжди той самий густий, чорний дим піднімається над їх коминами. Однак, як не знайдеш на куші двох абсолютно однакових листочків, так не знайдеш в Поліссі двох однакових сіл: де церква вище і з темними галереями навкруги, де ліс густіший, де хатин побільше — всі ці села подібні, як рідні сестри, а двох зовсім однакових немає, як нема двох однакових людських облич” [6, с. 17].

На фоні цього пейзажу письменник описує селянську хату і спосіб життя її господарів — селян — поліщуків, які перебувають у стані „людей ще

напівдиких, не думаючих ні про що більше, окрім задоволення своїх тваринних потреб”[6,с.19]. І якою гіркою іронією звучать слова автора, звернені до панського палацу біля озера: „О, наскільки легше, вільніше дихається біля озера, ніж в сумній і брудній хаті!”[6,с.18].

Та селянин для Крашевського „не тварина, що розмовляє”, не просто раб. Розповідаючи про чорне життя поліського села, письменник з гіркотою говорить про „три кити”, на яких стоїть селянське життя: поміщицький двір, церква і корчма, в яких проходить інтенсивне людське життя зі своїми інтересами, своїми важливими подіями і характерними сценами. „І ніхто інший їх не бачить, не чує! — з хвилюванням зазначає він. — Адже і тут люди; тут з найбільшою відвертістю, можливо, розкривається нічим не стримувана натура”[6,с.24].

Безправ'я селянина стало тут справою буденною і неусвідомленою. Наприклад, не задумуючись, благородний Тадеуш, добиваючись прихильності простої селянки, відсилає її чоловіка геть з села виконувати господарські, панські справи, і він не вільний противитись тому.

Але Крашевський жив у часи, коли кріпак все частіше переставав бути пасивним страдником і іноді підіймав руку на пана, як це було на Поділлі у середині 40-х років, чи в Галичині у 1846 р. [10,с.46]. Ця реальна загроза знайшла своє відображення і в повісті: чоловік Уляни Оксен, не в силах перенести панське свавілля, мстить пану, підпаливши панський двір і палац. Пан з часом оправиться від потрясіння пожежею; Оксен, що насмілювався захистити свою гідність від панського свавілля, гине в тюрмі.

Так, у повісті Крашевського „Уляна” ми бачимо, що навіть в кращому романтичному випадку панська агресія викликає в житті простих людей ряд катастроф: руйнується налагоджене господарство бідняцької сім'ї, один за одним гинуть всі ті, кого торкнулась панська воля — навіть кохання пана, романтичне кохання тонко відчуваючого дворянина — інтелігента.

Таким чином, уперше в польській літературі головною героїнею стала жінка — кріпачка — заміжня жінка, у якої були діти, а героями поряд з дворянином Тадеушом, виступили селяни-кріпаки.

Більш складною за проблематикою є інша селянська повість Ю.Крашевського — „Остап Бондарчук” (1847) [11,с.96]. Повість створювалась наприкінці 40-х років, коли селянські виступи в Правобережній Україні набували загрозливого для дворянства характеру. В 1846 р. відбулось відоме галицьке повстання, в ході якого доведені до відчаю селяни вилили на шляхту весь свій десятиліттями тамований гнів. Багато дворян, навіть тих, що ратували за скасування кріпацтва, були налякані цими подіями. В їх числі був і Крашевський, котрий перейшов у ті роки на примиренські, релігійно — моралізаторські позиції, які частково

відбилися у його новій повісті, особливо на її „примирливому” фіналі. Однак при всій ідейній незавершеності своєї повісті „Остап Бондарчук” — це талановитий антикріпосницький твір, значно збагачений з проблемного і художнього боку в порівнянні з першими „натуральними” повістями письменника [2,с.13].

Сюжетом повісті став типовий, характерний саме для феодально-станового суспільства конфлікт. Історія селянського хлопчика — сироти, який завдяки щасливому випадку отримав освіту і став лікарем. Його взаємини зі світом аристократії складають зміст цієї повісті. Драматизм повісті полягає в тому, що духовне багатство героя підносить його вище дворянського середовища, хоч за станом він принижений, переслідуваний панською мораллю і дворянськими законами „мужик”. Повернувшись з Берлінського університету в маєток свого пана, Остап Бондарчук знову попадає в становище раба, нестерпне для нього, тим більше, що він уже пізнав волю і повноту життя. Щасливий випадок, який допоміг селянському хлопчачу вибитись в люди, повертається тепер для нього справжньою життєвою драмою.

Крашевський ставить у своїй повісті, яку за глибиною розробки характерів можна назвати романом, питання справжнього аристократизму, про справжнє благородство, яке дається не „породою”, не генеалогією, а розумом і працелюбством людини, з якого би суспільного стану вона не походила. Ця думка протиставлена в повісті віджилій шляхетській традиції, консервативному поділу людського роду на „обраних”, народжених бути панамі, і тих, хто ніби самою природою присуджений на прозябання і темноту.

В образі лікаря Остапа Бондарчука письменник втілює своє уявлення про потенційні духовні сили українського народу, про можливості його розвитку в суспільстві, побудованому на інших, більш гуманних засадах. Письменник наділяє свого героя чарівливістю, яка ніби складається з його душевної тонкості, надбаної працею культурності і одночасно з його здорових народних устоїв, безпосередності і цільності самородка. Остап і тепер не пориває своєї близькості з народом, і набагато краще він почуває себе в курній хатині, ніж в панському маєтку, пліч-о-пліч з односельцями.

Один з найкращих епізодів повісті — зустріч Остапа із земляками після повернення з-за кордону. Все убоге село святкувало і раділо за щастя одного зі своїх сельчан.

Природні, чисто людські якості цього вихідця з кріпаків розкривають йому серця людей іншого табору: дочка графа Михайлина покохала Остапа, а спадкоємець графа — Альфред щиро дружив з Остапом ще в університеті і гаряче оберігає його від принижень на батьківщині.

Граф, представник старої аристократії, вважає, що кріпаки для того і створені, щоб працювати і

жити в бідності, і робить все, щоб принизити людську гідність Остапа. Він шаленіє, коли чує французьку мову з уст свого кріпака. Змальовуючи образ графа, Крашевський виступає проти всього табору консервативної шляхти, що фанатично відстоювала свої станові привілеї, проти реакційних письменників типу Жевуського і Грабовського [12, с.25], котрі в своїх творах захищали дворянство. Одна з фраз, яку промовляє старий граф на адресу Остапа, особливо викриває в глибині своїй корисливий дух потомственного шляхетства, страх за свої багатства і привілеї. Відмовляючись віддати належне Остапу, граф в люті кричить: „Щоб він нас потім віддячив, як колись Гонта Потоцького!”. Примара селянського повстання, примара нової Умані — ось що тривожить графа.

Але... це тривожить і самого Крашевського. „Остап Бондарчук” створювався у той час, коли українські кріпаки, не чекаючи волі „зверху”, де-не-де спробували взяти її силою, і народна розплата була страшною. В зв'язку з такими обставинами автор бачив своє завдання в тому, щоб апелювати „до душ” ворогуючих, до їх релігійності, до їх людського ества.

Остап Бондарчук протягом повісті не показує тодішніх селянських настроїв. Навпаки, у відповідь на приниження, якими зустрів його граф, Остап не може дати належну відсіч, бо відчуває у серці „невимовну вдячність своєму благодійнику” за свою освіту і становище. У відповідь на правдиві і гнівні слова селян про пана, як про „мучителя”, Остап не промовляє жодного співчутливого слова. Цей елейний, рабський дух відчувається на кожній сторінці повісті. Автор наче говорить поміщикам: „подивіться, якими вдячними і мирними можуть бути ці люди. То ж пожалійте їх!” Вінцем тих настроїв в повісті є її фінал.

Остап Бондарчук, чие життя і кохання зруйновані панською владою, нещасна людина, стає лікарем-самітником, який з однаковою сердечністю ставиться і до панів, і до селян. І, звичайно, виправдовуючи цю протиприродну благість, все частіше в повісті згадується ім'я Бога: „Бог велить платити добром за зло”. Все ж не це визначає характер повісті „Остап Бондарчук”. В ній ще раз письменник-гуманіст піднімає свій голос на захист людських прав, гідності і самого життя закріпаченого народу, страждання якого безмежні. Реалістичним фоном подій повісті було потрясіння в народному житті — страшна епідемія холери, від якої вмирає рідне село Остапа, — і письменник яскраво показує, яке велике нещастя приносить епідемія, насамперед беззахисному простолюду, селянам, котрі не можуть врятуватись від жаху бідноти і хвороб.

Повість „Остап Бондарчук” була перекладена російською мовою. На її переклад відгукнувся російський критик Д.І.Писарєв. Він високо оцінив у ній її демократичний зміст, „глибоке співчуття до

важкої долі нещасних трудівників” [13, с.43]. Писарєв оцінив, виокремив у ній „різноманітність положень, цікавий зміст і життєвість дії”, „художню повноту, розкішну свіжість описів”, „вірність і силу картин” [„Для свого опису він (Крашевський — С.Б.), — писав критик — не бере ніяких сміливих образів, не дозволяє собі найменшого уявлення: він малює просто... Простота ця глибоко западає в душу і справляє сильне враження” [13, с.44]. Водночас Писарєв відзначає, що у Крашевського „немає аналізу внутрішніх порухів душі, він описує дуже вірно і художньо зовнішню дію, але не вникає у внутрішні причини цієї дії, не слідкує за розвитком характерів” [13, с.43].

У період реакції, що наступила після поразки революції 1848 р. у Європі, демократична спрямованість творів Крашевського слабне. Це видно в повісті „Ярина” (1850), в якій продовжується історія Остапа Бондарчука і перемагає прагнення примирити шляхту та селянство. Остап Бондарчук не підтримує бунту селян проти управляючого маєтком поміщика. Він виступає перед селянами з промовою, в якій звертається до їх християнських почуттів і обіцяє розумно вирішити суперечку між селом і економом. З психологічної точки зору герої попадають у неприродну ситуацію.

Писарєв, високо оцінивши першу частину історії Остапа Бондарчука, де „події... прямо випливають з характеру і стану дійових осіб, вони абсолютно природні, перебуваючи в тісному зв'язку між собою”, відзначає надуманість ситуацій „Ярини”. „В другій частині, — пише він, — події надумані штучно і базуються на різних випадковостях, які не зумовлюються характером персонажів, погано стикуються між собою і не складають стрункого цілого” [13, с.43].

Нове піднесення в творчості Крашевського відбувається в кінці 50-х — на початку 60-х років. У цей період посилюються селянські рухи, відбуваються жорстокі суперечки серед шляхти про необхідність аграрної реформи. Крашевського було призначено членом комісії зі звільнення селян у Волинській губернії. Проект реформ, який запропонував він, половинчатий по-суті, призвів до запеклих нападок на Крашевського з боку реакційного табору.

В останні роки свого перебування на Волині Крашевський пише нову повість про українське село — „Ярмола” (1857). В її центрі, здавалося би, — моральні проблеми, але їх вирішення поставлені в тісну залежність від соціальних умов закріпаченого села. На фоні життя бідного села розігрується трагедія старого Ярмоли і вихованого ним сироти Радіонка. Маєток поміщика і село письменник змальовує як два антагоністичні табори. Доброті і сердечності народу протиставлено моральний занепад власників маєтку [14, с.12].

У 1854-1855 рр. Крашевський створив повість „Хата за селом”, яка теж увійшла до циклу „Се-

лянських повістей”. „Хата за селом” — найбільша за розміром і кількістю дійових осіб, повість здобула загальноєвропейське визнання і неминучу популярність. Це пояснюється не тільки певною екзотикою самого тла, барвистістю й соковитістю описів, а, передусім, великою пізнавальною вартістю твору, в якому постає широка панорама українського села з багатьма притаманними йому рисами соціального, етнографічного й морально-етичного характеру. Тут, як і в решті своїх селянських повістей, письменник прагнув розкрити й показати світ, який література досі соромливо обминала, зазирнути в це „повне болю, покори, злиднів і приниження життя нещасних, знедолених істот, ледве помітних на світі”. Саме тут, серед убогих і знедолених, знаходить він справжнє натхнення: „...як для живописця спустіла, занедбана оселя як предмет зображення набагато цікавіша, ніж навоскований салон з колонами, так і для повістяря убоге дрантя мальовничіше від накрохмаленої бальової сорочки чи елегантних лакованих черевиків”.

В народному середовищі, серед його найбільшніх верств бачить Крашевський вияв справжнього благородства і чесності, глибину почуттів, працьовитість, наполегливість. Водночас не замовчує письменник темноти, що панувала на селі, забобонів, породжених цієї темнотою, родинного і громадського деспотизму й жорстокості, які знову ж таки пояснюються віковою відсталістю й злиднями. Селянська громада, що в основній своїй масі веде напівголодне, жалюгідне існування, вороже ставиться до циган.

Їх лякає кожен подих свіжого вітру, а найбільше, певно, зайвий рот у селі, яке ледь — ледь животіє в пастці голоду й хвороб. Причина жорстокості, з якою поставилось село до цигана Тумрія і його родини, криється передусім в соціальних відносинах, що нівечать людську душу. „Нема на світі сердець кращих і добріших понад серця нашого народу, — пише Крашевський, — але часто їх роблять черствими злидні, замикає їх власний голод і спрага” [15, с.6].

Зіткнення циганської стихії, романтичних дітей природи з селянським середовищем, з темнотою і забобонами, які там панують, призводять до фатальних наслідків. Можна думати, що автор „Хати за селом” прагнув показати в повісті характерні, надзвичайно цінні риси трудового народу: благородство, моральну чистоту, чесність, любов до рідного дому, працьовитість, сильну волю й почуття власної людської гідності.

Цінним у творі є реалістичний показ соціальних конфліктів у волинському селі. Найбільшим лихом є й лишається панщина: „Гонять на панщину, люди стогнуть, хліба мало, а біди вистачає” [15, с.6]. З кожним роком зростає безземелля, голод стоїть на порозі майже кожної хати. Зображуючи долю трьох поколінь українсько-циганської родини, Крашевський підкреслює невпинний і не-

здоланий в наявних умовах процес пауперизації селянства [4, с.314]. Уся симпатія автора на боці найбільш вивалених, які виявляються виразниками народної мудрості й дотепності, носіями великої творчості енергії і багатого духовного світу.

Таким чином, Ю.Крашевський у своїй повісті „Хата за селом” одним з перших порушив питання міжетнічних відносин в українському селі середини XIX ст. На основі цієї повісті український письменник Михайло Старицький написав п'єсу „Циганка Аза”, яка і сьогодні з успіхом йде на сценах наших театрів.

„Історія кілочка в тині” — найпізніша з селянських повістей Ю.Крашевського. Вона написана в 1860 році, незадовго до відміни кріпацтва. Крашевський, що брав діяльну участь у підготовці селянської реформи, зіткнувся з користолюбством і бездіяльною закостенілістю помісної шляхти, яка не бажала поступитися ні на йоту своїми правами на землю і на володіння людьми. Письменник відчув неможливість примирення інтересів поміщиків і кріпаків, він розчарувався у своїх спробах пробудити жалість, потрясти серця дворян зображенням покірної нужденності селян. Повість „Історія кілочка в тині” — це протест Крашевського проти кріпацтва, що досяг найвищої точки гостроти. Своєї вершини досягає і реалістична майстерність Ю.Крашевського, де реалізм виступає вже як узагальнення життєвих явищ.

На прикладі трагічної долі сільського юнака — талановитого музиканта, що гине в умовах покріпаченого села, письменник показує, як несправедливий соціальний лад калічить почуття і життя людини. Захар — талановитий скрипаль, який „народився мрійником, ніби він не був кріпаком, а людиною”. Спочатку поміщик хотів віддати його в рекрути, але потім зробив своїм лакеєм. Захар покохав вихованку поміщика, але йому не дозволили з нею одружитись. Дізнавшись, що його кохану вмовили заручитись з багатим, Захар божеволіє. Втративши розум, він уперше в житті весело сміється і грає веселі пісні.

Поміщиця, дізнавшись про божевілля Захара, дуже здивувалась: вона не думала, що „мужик” може так глибоко кохати і страждати. В цій повісті Ю.Крашевський найбільш послідовно і безкомпромісно критикує шляхту, використовуючи при тому іронію, сарказм.

Паралельно історії кріпака Захара в повісті простежується доля молодого дубка, котрий міг би стати окрасою і гордістю лісу, а став лише мертвим кілочком в тині. Історія дубка ніби підтверджує трагічність долі героя.

Коли Крашевський висловив свої міркування про відміну кріпацтва, шляхта відвернулася від нього. Дійшло до того, що на їхню вимогу папа Пій IX засудив твори Крашевського як „неморальні”.

Таким чином, у „волинський період” свого життя Ю.І.Крашевський створив цикл „Селянських” чи „народних” повістей, до яких увійшли: „Повість про Савку”, „Уляна”, „Остап Бондарчук”, „Ярина”, „Ярмола”, „Хата за селом” і „Історія кілочка в тині”. Повісті написані за матеріалами українського покріпаченого села. Художніми засобами Ю.Крашевський змалював соціально-економічний стан, побут українського села, а також вперше в польській літературі того часу порушив питання міжетнічних стосунків у суспільстві.

Реалістично змальоване українське село середини ХІХ ст., його „палаці” і „хатини” наносили удар існуючому несправедливому порядку речей. „Повісті” вперше правдиво і з глибоким співчуттям змалювали український тип землероба, вічно-го бідняка і трудівника. Ю.Крашевський в своїх повістях показав, як всупереч безкінечним моральним приниженням у напівтваринних умовах життя проста людина зберігає людське серце, в якому живе ніжність і любов, внутрішня гідність, живий, здатний до вдосконалення інтелект, всю глибину природних почуттів до землі, батьківщини, близьких і здатність до самопожертви.

Відстоювання глибоко людських рис українського кріпака, змальованих на фоні його мученицького побуту і праці, безмежне свавілля і бездушності експлуататорів — панів робило „Повісті” Крашевського фактором, що будив суспільну совість проти страшних виразок епохи. Виходячи з вирішення поставленої проблеми і внеску в культурне відродження України, Юзефа Крашевського можна вважати гідним представником „української школи” в польській літературі” доби реалізму.

Таким чином, „Селянські повісті” та інші подібні твори Ю.Крашевського, які публікувалися напередодні реформи 1861 р. в Російській імперії, за своєю суттю не тільки викривали, фіксували устої вкрай зогнилої феодально-кріпосницької системи в Україні, передбачили і пророкували її загибель, але самі стали важливим історичним джерелом для з'ясування науковцями, краєзнавцями, широким загалом читачів справжнього стану українського села в 40-50-ті рр. ХІХ ст. Саме реалістичний підхід автора до зображення подій роблять викладені у творах факти, події достовірним історичним джерелом.

Обурення, критика, викриття кріпосницьких порядків в українському селі, впроваджених і утверджених власне польськими поміщиками, шляхтою, тверезий голос на захист пригноблених мас, що було головною суттю „Селянських повістей” Крашевського, рятували честь демократичних кіл тогочасного польського суспільства, створювали можливості для українсько-польського діалогу в стосунках між цими народами, зрештою, рятували і честь „української школи” в польській літературі.

Джерела та література

1. Франко І.Я. Зібрання творів. — Т.27. — К., 1968.
2. Kubacki W. O ludowych powieściach Kraszewskiego / J.I.Kraszewski. Powiesci ludowe. — Warszawa, 1955.
3. Щеглов М. Крестьянские повести Крашевского // Крашевский Ю.И. Повести. — Москва, 1956.
4. Ведіна В. Юзеф Ігнаци Крашевський // Крашевський Ю.І. Хата за селом. — Київ: Дніпро, 1967.
5. Цыбенко Е.З. Польский социальный роман 40-70 гг. ХІХ в. — Москва, 1971.
6. Крашевский Ю. И. Повести. — Москва, 1956.
7. Orzeszkowa E. Piśma krytycznoliterackie. Zebrai i opracował Edmund Jankowski. — Wrocław — Kraków, 1959.
8. Шамрай С. Боротьба тульчинських міщан з графами Потоцькими. 1787-1837 // Науковий збірник історичної секції УАН. — Київ, 1929.
9. Jojek J. Potomkowie Szczęsnego. Dziej fortuny Potockich z Tulczyna — Lublin, Wyd. Lubelskie, 1980.
10. Марахов Г.И. Социально-политическая борьба на Украине в 20-40 гг. ХІХ века. — К.: Вища шк., 1979.
11. Kajtoch Jacek. Materiały do twórczości Kraszewskiego // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagellońskiego. Filologia. — Z. 3. — Kraków, 1957.
12. Bartoszewicz A. Walka o powieść tendencyjną u schyłku okresu międzypowstaniowego // Ruch Literacki - 1963. — № 5-6.
13. Писарев Д.И. Полн. собр. соч. в шести томах. — Т.1. — СПб. 1903.
14. Krzyżanowski J. Wstęp // Kraszewski J.I. Jermoła. — Warszawa, 1954.
15. Крашевський Ю.І. Хата за селом. — К.: Дніпро, 1967.

Ігор Гурак
(Івано-Франківськ)

УКРАЇНСЬКИЙ РАДИКАЛЬНИЙ РУХ ТА СТУДЕНТСТВО У II ПОЛОВИНІ 70-х рр. ХІХ ст.

В. Подолинський у праці „Слово перестороги” вказував, що у кінці 1840-х рр. серед галицьких українців існували чотири політичні течії („партії”): чисто українська, російсько-українська, австрійсько-українська та польсько-українська [46, с. 483]. З 60-х рр. ХІХ ст. провідні позиції серед інтелігенції зайняли старорусини, для яких було характерно яскраво виражене антипольське спрямування та симпатія до російської мови і літератури, що поєднувалася із щирою лояльністю до династії Габсбургів [45, с. 214]. З другої половини 1860-х рр. серед представників цієї течії все міцніші позиції займають русофіли, котрі пропагували етнічну та культурну єдність галицьких українців із росіянами та стверджували, що українці, росіяни та білоруси належать до єдиного „руського” народу [48, с. 204]. На противагу їм молоді інтелігенти, представлені в більшості студентами, на початку 60-х рр. утворили народовську громаду [49, с. 51; 52, с. 243], світоглядні засади якої базувалися на ідеях, витворених на Наддніпрянщині членами Кирило-Мефодіївського братства [2, арк. 4(зв); 15,

с. 2]. Враховуючи реалії суспільного життя у галицькому краї, народовці у своїх діях демонстрували антипольське спрямування, чим уподібнювалися до старорусинів-русофілів. Однак на противагу останнім, представники народовського табору маніфестували різко негативне ставлення до Росії і особливо царського режиму. Впродовж 1860-х рр. майже всі українські депутати (посли) як Галицького сему, так і австрійського парламенту належали до першої групи інтелігенції, вони ж контролювали майже абсолютну більшість українських галицьких установ [44, с. 69; 41, с. 430] (виняток становила утворена 1868 р. "Просвіта") [13, с. 251]. Таке співвідношення у середовищі галицької інтелігенції зберігалось до середини 70-х рр. ХІХ ст. У цей час і народовці, і старорусини залишалися культурницькими течіями, які загалом мало цікавилися життям простого народу, а основну свою увагу зосереджували на суперечках, що стосувалися мови та правопису [4, арк. 14; 6, арк. 1(зв); 51, с. 71]. З середини 1870-х рр. у політичному спектрі Східної Галичини з'явився новий радикальний напрямок, представники якого змогли піднятися вище мовно-літературних суперечок і зосередитися на соціально-політичних питаннях. Та обставина, що ключову роль у формуванні цієї течії відігравали студенти, зумовила вибір нами теми дослідження.

Місце українського студентства у радикальній течії на початкових етапах її діяльності частково висвітлили у своїх спогадах Г. Величко, С. Данилович, Є. Олесницький, А. Чайківський [8; 9; 19; 29]. Цінність цих праць полягає у тому, що їх автори, будучи очевидцями подій, мали змогу відтворити дух епохи, висвітлити маловідомі процеси і події, які не були зафіксовані документально, або відомості про які не збереглися до наших днів. Поряд з тим для праць вищеназваних сучасників у тій чи іншій мірі характерні недоліки, властиві для даної групи джерел: допущені авторами неточності (зумовлені як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками), відсутність причинно-наслідкових зв'язків. У радянські часи історики І. Бас, Я. Грицак, О. Дей, В. Калинович, М. Кравець, С. Трусевич у контексті дослідження робітничого руху та початкового етапу діяльності І. Франка через призму марксистської методології подавали своє бачення окреслених у роботі процесів [31; 33; 34; 37; 38; 50]. Дослідження цього періоду написані професійними науковцями із залученням різноманітних джерел, однак попри їх чималу фактологічну значущість серйозним недоліком цих робіт є ідеологічна заангажованість. Серед сучасних істориків до проблеми формування серед студентів соціалістичної течії у процесі дослідження діяльності студентських товариств частково звертався Р. Ковалюк [39; 40]. Так само канадський науковець Дж.-П. Химка у монографії "Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в

Галичині (1860-1890)" [51] проаналізував фактори, які спричинилися до зростання серед студентів соціалістичних ідей та показав їхню роль у робітничому русі. У свою чергу, автор статті намагався комплексно підійти до досліджуваної проблеми на основі найрізноманітніших, у тому числі і не публікованих раніше джерел, подати найбільш повну картину зародження радикальної течії та місця студентства у цьому процесі.

Працюючи над окресленою проблемою, ми ставили перед собою наступні завдання: з'ясувати, які чинники посприяли зростанню популярності серед українських студентів соціалістичних ідей; визначити, як проходив процес зародження радикальної течії; проаналізувати основні напрямки діяльності студентів-соціалістів у перші роки існування нового політичного напрямку.

У середині 1870-х рр. у середовищі українського галицького студентства спостерігалася помітна активізація. Насамперед вона була зумовлена вступом до Львівського університету впродовж 1874-1875 рр. плеяди молодих людей, до якої належали І. Франко, М. Павлик, І. Белей, Л. Заклинський, В. Левицький (В. Лукич) та інші [3, арк. 18; 6, арк. 16; 36, с. 12]. Ці студенти прагнули поживити діяльність товариств "Академічний кружок" і "Дружній лихвар", розширивши її у напрямку надання допомоги найбіднішим верствам галицького суспільства [6, с. 12]. Особливо значні зміни відбулися в той час у русофільському "Академічному кружку". Заснування 1 квітня 1874 р. представниками цього товариства друкованого органу під назвою "Друг" [47, с. 73] підштовхнуло до вступу в "Академічний кружок" студентів, які критично оцінювали його проросійське спрямування. Серед таких осіб були М. Павлик, І. Франко [31, с. 48; 40, с. 47]. Привнесені новими членами товариства ідеї дуже швидко здобули популярність, а навколо цих студентів поступово об'єднувалося все більше представників "Академічного кружка", невдоволених пануючою у товаристві ідеологією [5, арк. 19].

Іншим чинником, який спричинився до зростання опозиції щодо пануючих у товаристві русофільських поглядів та одночасно зацікавлення соціальними проблемами, стало знайомство студентів із творами прогресивних російських і українських діячів і особливо листування з М. Драгомановим. У середині 1876 р. студентська молодь отримала змогу ознайомитися із працями В. Белінського, М. Добролюбова, М. Некрасова, М. Чернишевського, М. Бакуніна, соціалістичними "брошурками-метеликами" С. Подолинського тощо [5, арк. 45; 37, с. 19; 50, с. 138].

Надзвичайно значний вплив на галицьке суспільство загалом і насамперед на студентство спра-

* Студентські товариства, відповідно русофільської та народовської орієнтації.

вив М. Драгоманов. Від початку 70-х рр. XIX ст. у "Санкт-Петербурзьких ведомостях", "Вестнике Европы" він друкував свої статті про Галичину, у "Правды" — матеріали про Росію та її літературу [22, с. 276]. Однак дуже швидко М. Драгоманов зауважив обмеженість обох галицьких культурницьких течій, їх відірваність від народу та нехтування соціальними питаннями [51, с. 68-70]. За цих умов акцент у своїх стосунках із галичанами він переніс на відносини з студентами. Протягом 1875 — 1876 рр. М. Драгоманов надіслав на адресу редакції "Друга" три листи-послання, в яких закликав студентську молодь не сперечатися над питанням, яка література — російська чи українська більш корисна для галичан, а "зайнятися спільною роботою в бесспорному напрямку: просвітою народу, його мовою, зближенням вищих верств з народом, між іншим і при допомозі літератури про народ і народною мовою" [23, с. 267-368]. Він радив студентам не брати прикладу ні з старших русофілів, ні з народовців, які в своїх організаціях практично не проводили якоїсь систематичної, планової діяльності, орієнтованої на покращення умов життя простих людей [26, с. 227].

Ще більше зріс авторитет М. Драгоманова серед студентів після того, як на початку 1876 р. він відвідав "Академічний кружок" [4, арк. 9]. З цього часу М. Драгоманов налагодив листування з окремими студентами. До того ж, на деяких з них мав надзвичайно великий вплив [24, с. 134; 43, с. 84].

Під впливом вищенаведених факторів, починаючи з весни 1876 р., поживляється робота, орієнтована у соціальну площину. У квітні 1876 р. в "Друзі" була започаткована спеціальна етнографічна рубрика "З вуст народу". У ній студенти, а в першу чергу І. Франко та М. Павлик, вміщували записані під час подорожей по селах пісні, приказки, казки тощо. У результаті агітаційної роботи, здійсненої М. Павликом, у Львові з'явилося неофіційне студентське етнографічне товариство. Зауважимо, що його представники розуміли етнографію дещо ширше, ніж вона розглядається у наш час. Студенти цікавилися не тільки казками, прислів'ями, але прагнули ближче познайомитися з проблемами та потребами простого народу [51, с. 82]. Для прикладу, на вечорі, присвяченому пам'яті М. Шашкевича (24 червня 1876 р.), М. Павлик, критикуючи представників русофільської та народовської течії за нехтування етнографією, стверджував, що "етнографія бо виказує ... потреби люду і наводить швидко на думку, що потрібно допомагати тому гіршому життю люду — наукою" [20, с. 231]. Він також зазначав, що етнографічна робота у майбутньому "...викличе у нас (Східній Галичині. — І.Г.), як вже викликала на Україні, тисячі поборників народного діла; вона піднесе і тут і там люду, проти думки котрого нічого злого не встоїть — а все піде до волі, до рівності кожного чоловіка на землі ..." [21, с. 253].

З другої половини 1876 р. окремі представники студентства вдавалися до цілеспрямованої соціалістичної діяльності. Так, І. Франко став одним із організаторів та учасників робітничого руху у Галичині. У той же час М. Павлик, перебуваючи під відчутним впливом М. Драгоманова [9, с. 53;] та маючи з ним досить тісні контакти [24, с. 134], відігравав важливу роль у соціалістичному русі не тільки Галичини, але і Наддніпрянської України. М. Павлик був ключовою контактною постаттю для діячів соціалістичного напрямку, що переїжджали через Львів, їдучи з Росії в Західну Європу, чи навпаки. Влітку 1876 р. М. Павлик на кошти М. Драгоманова орендував у Львові спеціальну кімнату. Вона фактично була "явочною квартирою", в якій українські і навіть російські соціалісти могли зупинитися, використовуючи її для відпочинку, а при потребі — і як склад літератури. Одночасно члени "Академічного кружка", а в першу чергу той же М. Павлик та Л. Заклинський, займалися пересилкою в Російську імперію заборонених там праць [27, с. 376; 30, с. 8-9; 51, с. 85, 87-88].

Радикальніші представники студентства час від часу також організовували зустрічі з селянами, вели з ними розмови, розповсюджували освітні матеріали, серед яких були праці соціалістичного спрямування [51, с. 84]. Крім того, кардинальні зміни відбулися у той час в редагуванні "Друга". З початком 1877 р. через призму статей чітко простежується еволюція часопису від загальнодемократичних до радикально-демократичних позицій [47, с. 76].

Відповідні тенденції у студентському середовищі викликали негативну реакцію у представників русофільського напрямку [12, с. 332-334; 16, с. 683; 36, с. 17; 51, с. 84] та окремих народовців [31, с. 60; 51, с. 85]. З іншого боку, погляди та діяльність студентів — прихильників соціалістичних ідей, за умови перетворення Галичини на посередницьку ланку європейського соціалістичного руху, яка зв'язувала країни Західної Європи та Російську імперію, викликали переслідування з боку органів поліції. Так, у січні 1877 р. поряд з емігрантами із Наддніпрянщини А. Ляхоцьким, С. Ястшембським та О. Черепакінім львівською поліцією за підозрою у належності до таємного соціалістичного товариства було затримано М. Павлика [34, с. 43; 37, с. 24-27]. У другій половині березня 1877 р. над затриманими відбувся закритий судовий процес. Беручи до уваги неповноліття підсудних**, а також обставину, що практично не було доведено ні існування таємного соціалістичного товариства, ні, тим більше, належності до нього затриманих, представникам із Наддніпрянської України присуджено було після місячного ув'язнення залишити межі Австро-Угорської імперії, а

** За діючими у той час в Австро-Угорщині законами повнолітніми визнавалися особи від 25 років.

М. Павлик повинен був провести у в'язниці 8 днів [17, с. 226; 37, с. 31].

У червні 1877 р. була проведена друга хвиля арештів. Поряд із польським соціалістом з Російської імперії М. Котурніцьким поліція затримала львівських студентів І. Франка, М. Павлика, О. Заячківського, І. Белея, Л. Заклинського і членів віденського студентського товариства "Січ" Ф. Сельського та О. Терлецького [37, с. 34-35, 36, 38, 43, 45]. Упродовж 14 — 21 січня 1878 р. тривав судовий процес. Підсудні М. Котурніцький, М. Павлик, І. Франко, І. Мандичевський, О. Терлецький, Ф. Сельський та А. Павлик (молодша сестра М. Павлика) були визнані судом членами таємного соціалістичного товариства і засуджені на терміни позбавлення волі від 1 до 3 місяців [37, с. 84-85; 51, с. 89].

Соціалістичні судові процеси 1877 та 1878 рр., особливо другий, який був "відкритий" [37, с. 73], викликали зацікавлення у цілій Галичині. Кілька років пізніше М. Павлик згадував, що книги, які порушували робітничі і загалом соціальне питання, котрі до того часу лежали на полицях книжкових магазинів, після них були розкуплені. Крім того, з'явилося чимало нових праць, що стосувалися цієї проблематики [53, с. 26]. Сучасний канадський історик Дж.-П. Химка стверджує, що в результаті процесу у соціалістичного руху з'явилося чимало противників та водночас збільшилося число його прихильників. Він також зауважив, що до суду 1878 р. можна говорити тільки про "соціалістичні тенденції", а вже після нього відбувається активне поширення соціалістичного руху [51, с. 89].

Судові процеси прискорили формування українського радикального руху. Якщо ще на початку 1877 р. у листуванні з М. Драгомановим І. Франко відносив себе до українофільського табору [10, с. 62], то після процесу 1878 р. ситуація змінилася. Суд зміцнив, а до певної міри навіть сформував соціалістичні переконання підсудних. Після завершення судового процесу І. Франко і М. Павлик стали свідомо та відкрито називати себе соціалістами і взялися за активну організацію соціалістичного руху [51, с. 90-91].

У результаті судових процесів змінився осередок, навколо якого об'єднувалися прихильники соціалістичних ідей. Після того, як у травні 1877 р. в "Академічному товаристві" знову запанували русофіли^{***}, з нього вийшли або були виключені члени товариства, які не поділяли поглядів нового керівництва [1, арк. 53]. Більшість цих студентів (у тому числі І. Франко, І. Белей та інші прихильники соціалістичних ідей) вступили у народівський "Дружній лихвар" [18, с. 130; 36, с. 20] (зауважимо,

*** Поряд із фінансовими труднощами та небезпекою втратити приміщення безрезультатно процес 1877 р. був головною причиною, через яку до влади в "Академічному кружку" знову прийшли студенти-русофіли [1, арк. 115-116].

що І. Франко навчався у Львівському університеті протягом 1875-1880 рр. [25, с. 150]). Як наслідок деякий час головними осередком українського радикального руху стало це товариство. Однак суперечки між більшістю, представленою народівцями, та меншістю, до якої входили активніші у плані діяльності студенти-соціалісти [19, с. 165; 36, с. 20], призвели до того, що у кінці 1879 р. останні перестали брати участь у діяльності "Дружнього лихваря" [19, с. 166-167; 29, с. 185]^{****} та згуртувалися навколо І. Франка.

Осередком цього гуртка служила квартира І. Франка, а серед найвідоміших його представників були А. Кос, Є. Олесницький та І. Белей. Твори В. Белінського, М. Добролюбова, Е. Золі, Г. Флора, Ф. Лассаля, М. Драгоманова, П. Мирного та інших прогресивних авторів, які були у бібліотеці І. Франка [18, с. 131], дискусії, що відбувалися у його помешканні і зазвичай стосувалися соціальних питань [9, с. 49], справляли помітний вплив на світогляд гуртківців. Є. Олесницький, даючи оцінку впливу, якого зазнав він та його товариші у так званому "Франковому кружку", писав: "На Галицькій Русі не було чоловіка, що мав би такий вплив на сучасну молодь, який мав свого часу Іван Франко ... На вулиці Клийнівській (тут знаходився будинок, в якому тоді жив Франко. — Г.І.) ... була для тих хто, що мали там приступ, справжня нова школа, яка вводила нас у світ нових принципів, нових поглядів. В моєму житті не мав я другої доби таких рішучих еволюцій у світогляді, яку пережив я як студент перших двох літ університету під впливом Івана Франка" [18, с. 130]. Знайомство членів гуртка із соціалістичними гаслами рівності, демократичними свободами в умовах консервативного галицького суспільства було значним досягненням і, як згадував той же Є. Олесницький, пробивало "... провали в тій кам'яній стіні, яку поклато перед нами наше тодішнє публічне виховання і гнила бездушна рутенщина..." [18, с. 131].

Після судового процесу 1878 р. більшість представників галицької інтелігенції виступила з різкою критикою радикалів. Редакція русофільського "Слова" відкрито шкодувала, що в Австро-Угорській імперії немає Сибіру, куди слід було б заслати засуджених. Подібну позицію зайняло і старше покоління народівців. Так, редакції народівських газет відмовлялися друкувати на сторінках своїх часописів твори І. Франка [42, с. 66], студентів було виключено з товариства "Просвіта" [11, с. 325; 29, с. 184], заборонено приходити в "Руську бесіду" [14, с. 45].

**** Безпосереднім поштовхом до цього стала за однією версією суперечка навколо виступу С. Даниловича, за іншою — навколо реферату І. Франка [7, арк. 22-23; 18, с. 166-167].

Таким чином, молодь втратила можливість донести до громадськості свої погляди і практично опинилася у інформаційній ізоляції. Щоб виправити ситуацію, І. Франко та М. Павлик при фінансовій допомозі М. Драгоманова взялися до організації друкованого органу під назвою “Громадський друг” [35, с. 127]. Однак від самої появи журнал зазнавав переслідувань. Було випущено тільки два його числа, перше — 13 квітня, друге — 11 травня 1878 р., причому обидва були конфісковані: перше — частково, друге — повністю. Більше того, редактора журналу М. Павлика засудили до 6 місяців ув'язнення [47, с. 77]. Щоб уникнути подальших переслідувань, на пропозицію І. Франка “Громадський друг” було перейменовано спочатку на “Дзвін”, а згодом — на “Молот”, які являли собою неперіодичні збірки [27, с. 377].

Серед авторів, які друкувалися в “Громадському друзі”, безперечно, найважливішу роль відігравали М. Павлик та І. Франко. Також тут було надруковано ряд творів М. Драгоманова, стаття С. Крутя (Ф. Василевського), Є. Борисова та інші матеріали. У них автори торкалися проблем безправ'я, злиденного життя селянства, робітників, ремісників як Наддністрянської, так і Наддніпрянської України. У “Дзвоні” та “Молоті” було закінчено публікацію розпочатих у “Громадському друзі” матеріалів та надруковано низку нових. Поряд із вищеназваними авторами ці збірки вміщали твори О. Терлецького, Ф. Вовка, О. Пчілки, К. Снігура та ще кількох літераторів, які приховувалися під різного роду криптонімами [47, с. 77-78, 338, 340].

Тільки частина цих трьох видань змогла уникнути конфіскації, однак і вона викликала широкий резонанс у галицькому суспільстві [47, с. 76-78]. Тогочасний гімназист Г. Величко вказував: “Пригадую собі, яке надзвичайно велике враження справили на мене, а потім і на моїх товаришів поодинокі числа “Громадського друга”, “Дзвона”, “Молота”. Багато дечого ми не розуміли, але живі, міцні статті зривали полуду з очей. Перевертали догори ногами всякі пересуди релігійні і суспільні...” [8, с. 206].

Одночасно молоді галицькі радикали прагнули здійснювати більш практичні кроки, спрямовані на покращення становища простого народу. Однак у цей період, усвідомлюючи свою слабкість, вони змушені були шукати союзників. Обставини, які склалися, продемонстрували, що серед двох потенційних союзників: народовців та польських соціалістів, другі більше підходили на цю роль, бо обґрунтовували свої погляди на аналогічній класовій ідеології. Що стосується народовців, то вони хоч і були близькі до радикалів на ниві національного відродження, проте рішуче відкидали соціалістичну теорію, а серед провідників народовського табору в той час побутовала думка, що у Галичині взагалі не існує ні робітничого (В. Барвінсь-

кий), ні селянського пиґання (К. Сушкевич) [4, арк. 14; 49, с. 31-32].

Тож у середині 1878 р. І. Франко та М. Павлик налагодили контакти із учасниками польського робітничого руху в Галичині. Спочатку І. Франко познайомився [32, с. 46] зі сполонізованим українцем Й. Данилюком [53, с. 28], який готував до випуску газету “Ргаса” (“Праця”) [32, с. 47], а з серпня 1878 р. разом із М. Павликом він увійшов до числа основних співробітників газети. Майже одразу І. Франко та М. Павлик взяли на себе основний тягар редакційної роботи [38, с. 37-38]. Наприкінці 1879 р. І. Франка було обрано неофіційним редактором “Ргасу”. В той же час при газеті був утворений українсько-польський редакційний комітет, до складу якого увійшли І. Франко, М. Павлик, А. Маньковський, Й. Данилюк, Б. Червенський [50, с. 152-153].

На початку 1879 р. за ініціативою І. Франка та М. Павлика газету “Ргаса”, що до того часу була органом друкарів, було перетворено у загально-робітничий орган, а редакційний комітет практично став центром робітничого руху у Галичині [38, с. 38].

Працюючи редактором “Ргасу”, І. Франко був одним із найактивніших її дописувачів. Зокрема, на сторінках газети він надрукував 35 публікацій, в яких висвітлював становище робітників Львова, Дрогобича, Борислава, на теоретичному рівні розглядав актуальні проблеми робітничого руху у Галичині, популяризував соціалістичні ідеї [33, с. 344]. Поряд з тим йому вдавалося поєднувати публіцистичну діяльність із освітньою роботою серед робітників [38, с. 38]. Крім того, маючи тісні контакти з бориславськими робітниками, І. Франко був активним учасником нелегальної організації “Робітничча спілка”, що діяла у 1876 — 1879 рр. у Бориславі та ставила собі за мету роботу у напрямку підвищення суспільно-політичної свідомості робітників [33, с. 343]. Отож не випадково на першому з'їзді галицьких соціал-демократів, який проходив 31 січня — 2 лютого 1890 р., Д. Гудец, виступаючи із рефератом, зазначав, що серйозну роботу у робітничому середовищі першими почали у 1878 р. “...руські соціалісти М. Павлик та І. Франко...” [28, с. 72].

Таким чином, у середині 70-х рр. XIX ст. у середовищі українського студентства, представниками якого у той час стали І. Франко, М. Павлик, І. Белей та інші, під впливом нових ідей, з якими вони ознайомилися через листування з М. Драгомановим та праці прогресивних російських і українських письменників, відбувається зародження соціалістичної течії. Першим її осередком стає студентське товариство “Академічний кружок”. Спочатку діяльність студентів, спрямована у соціальну площину, не була систематичною, більше того,

***** Перший номер газети вийшов 1 липня 1878 р. [32, с. 47].

представники молоді, що її здійснювали, не ідентифікували себе як окремий політичний напрямок у галицькому суспільстві. Тільки після судових процесів 1877 та 1878 рр., зіткнувшись із несприйняттям абсолютною більшістю галицьких інтелігентів їхніх політичних переконань, студенти стали відкрито називати себе соціалістами. У кінці 1870-х рр. вони розгорнули планомірну діяльність, орієнтовану на пропагування своїх ідей. Зокрема, студенти-соціалісти на чолі із І. Франком та М. Павликом видавали часопис "Громадський голос", а згодом збірники "Дзвін" та "Молот". Крім того, тісно співпрацюючи із польськими соціалістами, вони відіграли важливу роль у формуванні галицького робітничого руху.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (ЦДІА України у м. Львові). Галицьке намісництво, м. Львів 1772 — 1921 рр. — Ф. 146, оп. 7, спр. 4101.
2. ЦДІАУ у м. Львові. Український університет, м. Львів. — Ф. 310, оп. 1, спр. 131.
3. ЦДІАУ у м. Львові. Левицький В. (Лукич) (1856-1938), нотаріус, письменник, літературознавець, дійсний член НТШ. — Ф. 363, оп. 1, спр. 1.
4. ЦДІАУ у м. Львові. Павлик М. (1863-1915), публіцист, письменник, громадський діяч, дійсний член НТШ. — Ф. 663, оп. 1, спр. 8.
5. ЦДІАУ у м. Львові. Павлик М. (1863-1915), публіцист, письменник, громадський діяч, дійсний член НТШ. — Ф. 663, оп. 1, спр. 9.
6. ЦДІАУ у м. Львові. Павлик М. (1863-1915), публіцист, письменник, громадський діяч, дійсний член НТШ. — Ф. 663, оп. 1, спр. 181.
7. ЦДІАУ у м. Львові. "Січ". Українське студентське товариство, м. Відень. — Ф. 834, оп. 1, спр. 126.
8. Величко Г. Спомини про Івана Франка // Іван Франко у спогадах сучасників / Упорядкували О.І. Дей та Н.П. Корнієнко. — Львів: Книжково-журнальне видання, 1956. — С. 205-212.
9. Данилович С. Франко — духовний отець Радикальної партії в Галиції // Іван Франко в воспоминаннях сучасників. — М.: Худ. л-ра., 1966. — С. 48-57.
10. До М.П. Драгоманова. (13 лютого 1877) // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. Листи (1874-1885). — К.: Наук. думка, 1986. — Т. 48. — С. 58-63.
11. До товариства "Просвіта" у Львові (близько 25 березня 1892 р.) // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. Листи (1886-1894). — К.: Наук. думка, 1986. — Т. 49. — С. 324-326.
12. "Друг" а "Слово" и ще дещо-денещо на сесю тему // Друг. — 1876. — 1 (13) листопада. — С. 332-334.
13. Лист В. Навроцького (9 н. ст. січня 1973 р.) // Возняк М. З листування М. Драгоманова з В. Навроцьким // ЛНВ. — 1923. — Т. 79. — С. 249-259. — С. 251-253.
14. Лукич В. Вспоминания об Иване Франко // Иван Франко в воспоминаниях сучасників. — М.: Худ. л-ра., 1966. — С. 42-47.
15. "Молода Русь" в роках 1860 — 1866 [з рукопису з року 1866] // Діло. — 1892. — 5 (17) лютого. — С. 1-2.
16. Новинки // Правда. — 1876. — 15 (3) вересня. — С. 683.
17. Новинки, замітки і дописи // Правда. — 1877. — 30 (18) березня. — С. 226.
18. Олесницький Е. З перед четвертини століття // ЛНВ. — 1904. — Т. 27. — С. 125-132.
19. Олесницький Е. Сторінки з мого життя ч.1 (1860 — 1890). — Львів: Діло, 1935. — 252 с.
20. Павлик М. Потреба етнографічно-статистичної роботи в Галичині // Друг. — 1876. — 24 липня (5 серпня). — С. 228-232.
21. Павлик М. Потреба етнографічно-статистичної роботи в Галичині // Друг. — 1876. — 15 (27) серпня. — С. 248-253.
22. Павлик М. Про русько-українські народні читальні // Павлик М. Твори. — К., 1985. — С. 159-283.
23. Письмо в редакцію "Друга" // Друг. — 1875. — 1 (13) червня. — С. 265-270.
24. Протокол допиту І. Франка про його зв'язки з М. Драгомановим, складений Львівським крайовим карним судом (21 червня 1876 р.) // Історія Львова в документах і матеріалах. — К.: Наук. думка, 1986. — С. 134-136.
25. Свідectво про відхід І. Франка з Львівського університету (19 листопада 1890 р.) // Іван Франко. Документи і матеріали 1856 — 1965. / Відп. ред. Врадій Н.Ф., Сизоненко С.С. — К.: Наук. думка, 1966. — С. 150.
26. Третє письмо Українця до редакції "Друга" // Друг. — 1876. — 24 липня (5 серпня). — С. 222-228.
27. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. — К.: Наук. думка, 1984. — Т. 41. — С. 194-470.
28. Франко І. І з'їзд галицьких соціал-демократів // Народ. — 1890. — Ч. 5 і 6. — С. 72-76.
29. Чайковський А. Мої спомини про Івана Франка // Чайковський А. Спогади. Листи. Дослідження: У 3 т. — Т. 1. — Львів: Видання Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка, 2002. — С. 181-189.
30. Арсенич П. Родина Заклинських. — Івано-Франківськ, 1995. — 56 с.
31. Бас І.І. Іван Франко. Біографія. — К.: Наук. думка, 1966. — 256 с.
32. Білецький О.І., Басс І.І., Кисельов О.І. Іван Франко: Життя і творчість. — К.: В-во АН УРСР, 1956. — 360 с.
33. Грицак Я.Й., Трусевич С.М. Іван Франко і робітничий рух у Східній Галичині у 70 — 80-х роках XIX ст. // Іван Франко і світова культура. Матеріали міжнародного симпозиуму Юнеско (Львів, 11 — 15 вересня 1986 р.). — К., 1990. — Кн. 1. — С. 343-347.
34. Дей О.І. Іван Франко. Життя і діяльність. — К.: Дніпро, 1981. — 355 с.
35. Животко А. Історія української преси. — Мюнхен, 1898-90. — 334 с.
36. Історичний очерк розвою Товариства "Дружний Лихвар", опісля "Академічне Братство", 1871 — 1885, з передмовою дра І. Франка // Записки НТШ. — 1903. — Т. LV. — Кн. V. — С. 1-26.
37. Калинович В.І. Політичні процеси Івана Франка та його товаришів. — Львів: В-во Львівського у-ту, 1967. — 156 с.
38. Кравець М.М. Початок робітничого руху в Східній Галичині // З історії західноукраїнських земель. Вип. 3. — К.: В-во АН УРСР, 1957. — С. 23-59.
39. Ковалок Р. Зростання організованості українських студентів Галичини 70-х рр. XIX ст. (за матеріала-

ми відділу рукописів та рідкісної книги) // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. — Львів, 2002. Вип. 11 — С. 79-101.

40. Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях XIX — XX ст. — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. — 420 с.

41. Лисяк-Рудницький І. Українці в Галичині під Австрійським пануванням // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В. 2 т. — К.: Основа, 1994. — Т. 1. — С. 413-450.

42. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. — Івано-Франківськ, 1993. — 200 с.

43. Лозинський М. Михайло Павлик. Його життя і діяльність. З приводу дволітньої річниці смерті в дні 26 січня // Вісник Союзу визволення України. — 1917. — 14 лютого. — С. 83-86.

44. Мончаловский О.А. Литературное и политическое украинофильство. Отпечатка изъ "Галичанина". — Львовъ, 1889. — 192 с. — 192 с.

45. Мудрий М. Галицькі народовці в 60-х рр. XIX ст.: спроба модернізації української національної ідеї // Альманах Молода нація. — 1996. — № 3. — С. 213-219.

46. Мудрий М. Національно-політична орієнтація в українському суспільстві Галичини австрійського періоду у висвітленні сучасної істореографії // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2003. Вип. 37/1. — С. 465-500.

47. Романюк М.М., Галушко М.В. Українські часописи Львова 1848 — 1939 рр.: Історико-бібліографічне дослідження: У 3 т. 1848 — 1900 рр. — Львів, 2001. — Т. 1. — 744 с.

48. Серета О. Національна свідомість і політична програма ранніх народовців у Східній Галичині (1861 — 1867) // Вісник Львівського університету. Серія історична. — 1999. — Вип. 34. — С. 199-214.

49. Стахів М. На хвилях революції. — Львів, 1938. — Ч. 2. — 64 с.

50. Трусевич С.М. Суспільно-політичний рух у Східній Галичині в 50 — 70-х рр. XIX ст. — К.: Наук. думка, 1978. — 168 с.

51. Химка Дж.-П. Зародження польської соціал-демократії та українського радикалізму в Галичині (1860 — 1890). — К.: Основні цінності, 2002. — 328 с.

52. Чорновіл І. Українська фракція Галицького крайового сейму. 1861 — 1901 (нарис з історії українського парламентаризму). — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. — 288 с.

53. Hornowa E. Ukraiński obóz postępowy i jego współpraca z polską lewicą społeczną w Galicji 1876 — 1855. — Wrocław — Warszawa — Kraków, 1988. — 164 s.

*Микола Гуйванюк
(Чернівці)*

ІВАН САНДУЛЯК — ВИЗНАЧНА ПОСТАТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ ГАЛИЦЬКИХ УКРАЇНЦІВ КІНЦЯ XIX — ПОЧАТКУ XX ст.

Дослідники українського національного руху кінця XIX — початку XX ст. для більш повного розуміння процесів та подій досліджуваної епохи повинні приділяти належну увагу усім більш відомим і менш відомим широкому загалу діячам, які творили історичний процес або тією чи іншою мірою впливали на нього. Однією з таких особис-

тостей, що залишила глибокий слід в історії українських визвольних змагань, був активний діяч Радикальної партії, один із провідників січового руху на Покутті, депутат австрійського парламенту, учасник ЗУНРади — покутський селянин Іван Лук'янович Сандуляк.

Незважаючи на те, що до постаті І.Сандуляка при висвітленні окремих аспектів українського національного руху на західноукраїнських землях зверталися П.Арсенич [6, 7], І.Костинюк [11], М.Бажанський [8, 9], та все ж ґрунтовного дослідження, присвяченого цій непересічній особистості, немає і досі. Тому в даній статті на основі залучення раніше невідомого дослідникам джерельного матеріалу автор ставить за мету висвітлити його участь в політичних акціях Радикальної партії, в організації пожежно-гімнастичних товариств "Січ", а також його діяльність як депутата австрійського парламенту й роботу в представницьких органах ЗУНР.

Народився І.Сандуляк 13 серпня 1845 р. у сім'ї панщинника в покутському селі Карлів (нині с. Прутівка Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.). Вчився хлопчик читати у дяка. Невдовзі у селі відкрили школу, де вчителював Іван Штрук. Він навчав дітей українською та німецькою мовами (німецька була офіційною мовою в Австрійській імперії). Коли Іванкові виповнилося 9 літ, помер батько, а старші брати дали вчителю корець кукурудзи, аби той викреслив зі списків хлопця, що й сталося. Залишився він біля старшого брата Федора, який був від іншої мами і не мав до хлопця серця, та й не раз його безпідставно побивав. Ось так і бідував Іванко впродовж дев'яти років. У ті часи на Покутті настав великий голод, і брат прогнав хлопця з дому. Той почав заробляти як робітник на будівництві залізничної колії Львів — Чернівці, де вперше поринув у вир суспільного життя, беручи участь в акціях протесту проти визискувальної політики роботодавців. З цього часу для Івана Сандуляка політика стала невід'ємною часткою життя [11, с. 7].

У 1867-1875 рр. І.Сандуляк служив у австрійській армії при артилерії, де дійшов до підстаршинського звання "цугсфірера" (командира взводу). Після демобілізації, отримавши по батьках кілька моргів (1 морг = 0,58 га. — М.Г.) поля, одружився і почав господарювати, одночасно самотужки поглиблював свої знання про навколишній світ, передовсім читаючи видання "Прогресу", якої членом (централі у Львові) був з часу її заснування. Дуже вболівав за долю рідного села, яке визискували лихварі та корчмарі. Пізніше він згадував: "...Горе було, велике горе! Настане сльота, неділя, свято, корчми розпиралися від народу. Прийде зима, чоловік гостем дома. Жінки й собі це перейняли і пили нарівні з чоловіками... Замість того, щоб піти до церкви, послухати слова Божо-

го, в корчмі та під корчмою лежав народ покомом..." [15, с. 9]. Причина такого стану полягала в тому, що в той час майже в кожному покотському селі була гуральня та по декілька корчем, у результаті чого панувало безпросвітне п'янство і пов'язана з ним злочинність серед народу, який ще при тому біднів. У той період чимало галицьких і буковинських селян через систематичне пияцтво заходили у борги перед місцевими пропінаторами (власниками монопольного права на продаж спиртних напоїв. — М.Г.). При цьому нерідко втрачали все раніше нажите майно, залишаючи свої родини без засобів прожиття. Так, тільки під час однієї з численних ліцитацій майна 30 травня 1899 р. у м. Коломиї втратили усе нерухоме майно 40 чоловік [5. — № 11. — С. 2].

Щоб хоч трохи полегшити становище своїх нужденних односельчан, І.Сандуляк разом з парохом о. Андрієм Воєвідкою заснував 1874 р. громадський шпихлір (спільну комору) та "Товариство святої тверезості" [8, с. 129], позитивних результатів діяльності яких не довелося довго чекати. Це стало прикладом для сусідніх громад. Окрилений першими успіхами, в 1884 р. разом з Кирилом Трильовським і Миколою Кейваном (тоді гімназійним учнем, опісля священником) І.Сандуляк у своєму селі заснував читальню "Просвіти" і став першим її головою. У цей час він наполегливо поповнював свої знання шляхом самоосвіти. А читати було що: в бібліотеці Карлівської читальні нараховувалося "...168 книг, із них — більшість книжок "Руської історичної бібліотеки", про що засвідчила шоста мандрівка української гімназійної молоді, яка навідалася в село Карлів 1888 р. [9, с. 102].

Після того, як перший запал членів Карлівської читальні охолов, І.Сандуляк, щоб заохотити односельців до громадської роботи, написав і вивісив на церковній брамі віршовану відозву:

"...Гей, панове-члени, що ж ми так заспали?
Та ж рік недалеко, а що ж ми зділали?
Гей же, браття, встаньмо, очи промиваймо,
До читальні-неньки всі ся забираймо.
Бо в нашій читальні є жаль і потіха,
Стоїть серед хати газетів півміха!
Я Вас прошу нинька, зойдімся, громадно,
А зложім щось в касу, ото ж буде ладно!" [7, с. 63].

Після такого закликів селяни знову почали горнутися до читальні і досить швидко налагодилась її робота. З ініціативи І.Сандуляка при читальні було організовано хорівий і драматичний гуртки. 1890 р. в журналі "Батьківщина" Іван Сандуляк опублікував статтю про рідне село під заголовком "Село Карлів", у якій описав усі зміни та перетворення, що відбулися на селі, починаючи з 1862 року.

Важливою подією в громадському житті Галичини й Буковини став вихід на політичну арену радикалів. Вони вважали, що тільки селянство могло стати головною рушійною силою нового демократичного руху. Частина радикально налаш-

тованої інтелігенції 4-5 жовтня 1890 р. створила Русько-українську радикальну партію — першу українську партію західного типу з відповідним статутом та програмою діяльності. Одним з її співзасновників виступив Іван Лук'янович Сандуляк. Він зумів налагодити доволі тісні приятельські стосунки з Іваном Франком. Великий Каменяр був для нього вчителем та ідейним орієнтиром. І. Франко також високо цінував цього талановитого покотського селянина. Франко не раз зустрічався з ним на народних вічах і зборах, на з'їздах радикальної партії, а також листувався.

Найбільш показовий лист І. Сандуляка до І. Франка від 7 квітня 1892 р. Ось деякі уривки з цього листа: "... Коли я Вас тільки заслуги обіймаю, що Ви мене почитуєте за товариша, то я ще мало на тоє заслужив..., а по Вашій дорозі най поступають всі наші брати русини, а той дар, котрого Ви через свій труд призбирали при помочі щирих своїх і наших товаришів, тих 5 ринських... Дай Боже прожити в щастю й здоровлю Многая і Благая Літа!!!" [Цит. За: 7, с. 70].

З вищенаведених рядків видно, що між І. Франком та І. Сандуляком панували щирі й теплі стосунки. Великий Каменяр вислав І. Сандуляку на якісь невідкладні потреби п'ять флоринів. Впадає у вічі щедрість І. Франка, який, хоч сам жив у постійних фінансових нестатках, але все ж таки поділився своїм мізерним доробком із бідним селянином.

27 лютого 1892 р. І. Сандуляк виступив на вічі у Снятині. Торкаючись питання податків, які пригнічують народ, селянський промовець розповів, як ексектор забрав останній кожух від однієї бідної сім'ї, тому що вона не могла оплатити податків. І. Франкові, що теж був присутній на вічі, ця розповідь послужила темою для написання оповідання "Історія кожуха" [17], яке вперше було надруковане в часописі «Хлібороб» у 1892 р. (№№ 18-19). Під заголовком оповідання автор написав: "Присвячую Іванові Сандулякові, синові Луки з Карлова".

У вірші "Вандрівка русина з Бідою", написаному в 1892 р., Франко згадує про видатних діячів радикальної партії, які намагаються визволити народ з біди. І серед них, між іншим, поет згадує й Івана Сандуляка. Коли русин і Біда приїхали в Коломию, то остання попросила русина об'їхати "те місто кляте", бо тут її "із'їдять радикали".

"...І ще Біда не скінчила,
Аж тут радикалів сила,
З усіх боків знай летять,
Давай Біду молотить!
Запаринюк ззаду парить,
А Сандуляк в груди жарить, (виділення наше. — М.Г.)

А всі кричать укупі:

"Стовчім Біду у ступі!" [18, с.126].

Для зацікавлення політичними справами широч

ких верств українського населення радикали розпочали агітацію за впровадження загального виборчого права. Найпоширенішою формою роботи радикалів у цій сфері була організація народних віч (зборів), на яких порушувалися гострі проблеми українського громадського життя. "...Перше селянське віче відбулося 16 грудня 1891 р. у с. Карлові Снятинського повіту. Скликав його свідомий селянин — радикал І. Кейван, а реферували також самі селяни — Іван Сандуляк, Лютик, Семотюк та інші" [13, с. 60]. Як показав час, за прикладом карлівських радикалів пішли й інші громади. На вічах обговорювалися питання політичного та господарського життя українського селянства і шляхи їх вирішення, в результаті чого селянство проявляло симпатію до радикального руху.

Саме в цей період І.Сандуляк заводить також приязні стосунки з М.Павликом, якого в листах завжди називав "...любезним і щирим братом" [3, арк. 9]. Матеріали їхнього листування дозволяють прослідкувати градацію ідейного росту І.Сандуляка — від звичайного покутського селянина до рівня публічного політика та одного з провідних діячів Радикальної партії. Слід зазначити, що І.Сандуляк був реалістичним політиком, весь час намагався виправляти стратегічні і тактичні помилки провладу Радикальної партії, яких допускалося чимало. Зокрема, він постійно переконував М.Павлика в хибності його позиції зневажливого ставлення до Бога, вказуючи, що "...Бога не слід зрівнювати з простою політичною партією" [3, арк. 12], а боротьбу з недоліками духовенства не потрібно ототожнювати з боротьбою проти Бога, тому що саме це і відштовхує значну кількість селянства від Радикальної партії.

У 90 рр. XIX ст. під впливом радикалів на Покутті почали створюватися товариства "Народні спілки", мета яких полягала у піднесенні життєвого та освітнього рівня українців. Їхній статут передбачав досить широкий спектр діяльності. Зокрема: "...закладання читалень, бібліотек, кас ощадності і позичкових [...] устроюване відчитів і практичних демонстрацій рільничо-промислових, научних і забавних [...] видаване популярних часописів і книжок неполітичного змісту..." [1, арк. 4]. На початок XX ст. у Коломийському та Снятинському повітах Галичини нараховувалося їх близько п'ятдесяти. За короткий проміжок часу "Народні спілки" стали осередками Радикальної партії в селах Покуття. В організації діяльності цих товариств також була неабияка заслуга карлівського селянина І.Сандуляка. Він став "правою рукою" Кирила Трильовського при заснуванні "Січей" на Покутті, а в Карлові його було обрано першим кошовим "Січі".

Після того, як січовий рух знайшов сприятливе середовище у Галичині, І.Сандуляк доклав чима-

ло зусиль для ширення січової ідеї в сусідній Буковині. Він надавав цінні практичні поради, а також зразки необхідної документації тим, хто бажав засновувати в своїх населених пунктах січові товариства. Зокрема, ним була надана копія січового статуту організатору першої буковинської "Січі" в м. Кіцмані Тимофію Коричуку, а згодом і сам взяв активну участь в установчих зборах кіцманської "Січі", які відбулися 2 листопада 1902 р. [4. — 1902. — 8 жовтня. — С. 3]. Чимала заслуга І.Сандуляка і в організації січового товариства в іншому буковинському містечку Вашківцях. Перші збори там відбулися 4 жовтня 1903 р. [14, с. 41], де він виступив зі зворушливою промовою та дохідливо роз'яснив селянам січові статuti.

Після припинення масових переслідувань "Січей" з ініціативи К.Трильовського у квітні 1908 р. для подальшої координації січовим рухом у м. Станіславові утворився "Головний січовий комітет" з осідком у Коломії. Головою ГСК став К.Трильовський, його заступником обрали І.Сандуляка. Головна функція ГСК полягала у виконанні ролі виразника інтересів та координатора всіх радикальних "Січей" у Галичині [2, арк. 2]. Оскільки К.Трильовський у цей час був обраний депутатом до австрійського парламенту, тому значна частина роботи, пов'язаної з організацією діяльності галицьких "Січей", лягла на плечі І.Сандуляка.

Поряд з відстоюванням економічних інтересів товариства "Січ" виступали активними учасниками суспільно-політичного життя галицьких та буковинських українців. Особливо помітними були їхні виступи на підтримку введення загального виборчого права, а також під час виборчої кампанії 1907 р. У цей час в регіоні розпочався великий вічовий рух, який розбудив селянство і покликав його до активної участі в громадському житті. У більшості населених пунктів організовувалися багатолюдні бурхливі віча, на яких задавали тон січовики. Поряд з незамінними учасниками селянських віч у Галичині й на Буковині К.Трильовським, Л.Бачинським, Є.Пігуляком, М.Васильком, а також відомими селянськими бесідниками із Покуття Грицем Запаринюком та Іваном Харуком-Галайдою завжди можна було побачити І.Сандуляка.

Останній взяв активну участь в організації Січового Свята на честь гетьмана Івана Мазепи, та катастрофи битви під Полтавою 1709 р., яке відбулося в Коломії 31 травня 1909 р. Він був його наказним отаманом і керував величавим походом "Січей", їдучи на коні з позолоченою булавою в руці.

Під час Різдвяних свят "Січовики" виконували знамениті радикальні колядки, що їх склав І.Сандуляк. Особливою популярністю користувалася

його колядка на мелодію “Дивная новина”, що слугувала січовою агіткою:

“...Тай ще огневії “Січи” закладаймо,
Ближнім нашим у нещастю поміч подаваймо!
Тай, щоб дух козацький у нас відновлявся,
Щоб від Сяна аж по Кубань гомін відозвався!”

[10, с. 117].

В іншій січовій коляді І.Сандуляк закликав:
“...У ряди ставаймо, “Січи” закладаймо,
Гуртуймося сміло в радикальне тіло,
На честь уважаймо, коршму обминаймо!
Нехай шинкарики йдуть до Америки...” [7, с. 71].

У 1908 р. жителі Надвірнянського пов. обрали І. Сандуляка депутатом до Галицького сойму і був ним аж до розвалу монархії Габсбургів у 1918 р.

З початком Першої світової війни багато молоді пішло до австрійської армії та до легіону УСС. Залишилися жінки, діти, старі господарі, а між ними й Іван Сандуляк. Важко переживав старенький Сандуляк період російської окупації, коли по всьому Покутті окупаційні війська грабували і нищили народні бібліотеки, читальні, “Січі”, організації діяльності яких він присвятив усе своє свідоме життя. В часи воєнного лихоліття загинули його дружина та дочка. Здавалось, що все в житті втрачено і він шукає розраду в улюбленому занятті — різьбярстві. Вирізьблює табакерки, тарелі, хрести, топірці. Це все і роздає односельцям, водночас поринає в спогади і розповідає оточуючим про свою колишню бурхливу громадсько-політичну діяльність.

Коли прийшов 1 Листопад 1918 р., сотня молодих хлопців з’явилася в будинку громадського уряду, щоби зголоситися до Української галицької армії. І знову старенький Сандуляк виголосив палку промову. Незабаром виїхав до Станіслава на засідання Української Національної Ради. Здавалось — старенький відмолод, бо його мрія здійснилася — українці отримали свою державу!..

Його сучасник, земляк, один із видатних представників української еміграції Іван Кейван згадував: “...У морозний січневий день 1918 р. ми, всі шкільні учні, з синьо-жовтими стрічками на грудях, прийшли під могилу в честь Т.Шевченка. Посол Сандуляк об’явив, що в Києві оголосили Українську Народню Республіку і зворушений до сліз закінчив свою промову словами Шевченка:

“...Встане Україна!
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!” [10, с. 118].

У січні 1919 разом з Василем Стефаніком, Іваном Макухом та іншими прибув до Києва на Свято Соборності всіх українських земель. Після повернення на вічу розказував про все, що чув і бачив — великий підйом духа, це ж бо постала з’єднана Українська держава, але водночас відчувався в нього острах за майбутнє — на Сході більшовиць-

ка навала загрожувала Україні, на Заході — натискали польські військові формування.

Останній публічний виступ І.Сандуляка відбувся під час свята поновлення роботи Карлівської читальні “Просвіти” в 1923 р. Більше двох років лежав він важко хворий, а одної травневої суботи в 1927 р. помер на 79 році життя. “...В понеділок похорон... Перший кошовий “Січи” в Карлові лежав в домовині в січовій ленті через плече, а біля нього січова шапка і топірець...” [10, с. 119]. Над домовиною Василь Стефанік виголосив промову. Говорив чудовими, поетичними словами, які всіх глибоко зворушили: “...І знов земля-мати пригорнула до своїх грудей сина, що її так дуже-дуже любив! Це вмер **ВЕЛИКИЙ МУЖИК!**” [10, с. 119].

Отже, вищенаведені слова найвлучніше характеризують цю безперечно видатну історичну постать. Адже Іван Сандуляк був одним із найактивніших поширювачів радикальної ідеї в Галичині на рубежі XIX — XX ст. Він виступав на численних січових вічах у селах Снятинщини, а також у містах Коломиї, Станіславові, Львові, був активним дописувачем до тогочасних радикальних та січових видань. Його непересічний розум, вроджена інтелігентність і тактовність викликали загальнонародну пошану.

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі ЦДІА України у м. Львові). — Ф. 146. Галицьке намісництво, оп. 25, спр. 376, арк. 1 — 12.
2. ЦДІА України у м. Львові). — Ф. 146. Галицьке намісництво, оп. 25, спр. 376, арк. 1 — 12.
3. ЦДІА у м. Львові. — Ф. 663. Павлик Михайло, оп. 1, спр. 228, арк. 1 — 306.
4. Буковина (Чернівці). — 1902.
5. Gios Rokucki (Коломия). — 1899.
6. Арсенич П. Засновник “Січи” Кирило Трильовський. — Івано-Франківськ: Лілея — НВ, 2000. — 76 с.
7. Арсенич П. Іван Сандуляк // Снятин. — 2004. — С. 61 — 72.
8. Бажанський М. Краса Снятинщини. Гаслова енциклопедія. — Дітройт: Бібліотека видавництва Снятин. — 1982. — Ч. 6. — 272 с.
9. Бажанський М. Творчий динамізм патріотизму моїх земляків. Гаслова енциклопедія. — Дітройт: Бібліотека видавництва Снятин. — 1983. — Ч. 7. — 256 с.
10. Кейван І. Великий мужик “січовик” Іван Сандуляк // Гей, там на горі “Січ” іде! /ред. П.Трильовський. — К.: ВІПОЛ, 1993. — С. 116 — 120.
11. Костинюк І. Сандуляк — патріот, просвітител, великий мужик // Захід. — 2000. — 11 серпня. — С. 7.
12. Кравець М. До питання про русько-українську Радикальну Партію у Східній Галичині в 1900 роках // Історія західноукраїнських земель. — К., 1957. — Вип. 2. — С. 124 — 140.
13. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. — 1939). — Івано-Франківськ, 1993. — 290 с.
14. Масан О. Перші Буковинські “Січі” // Завальська “Січ” — початок масового руху національно-патріотичних сил за відродження української державності. Матеріали науково-теоретичної конференції 25 берез-

ня 1995 р. с. Завалля Снятинського району Івано-Франківської області. Снятин: Над Прутом, 1995. — С. 35 — 43.

15. Сандуляк І. Село Карлів колись і тепер. — Детройт: Бібліотека видавництва "Снятин", 1974. Ч. 2. — 80 с.

16. Стахів М. Народні маси в русі. — Львів, 1939. — 80 с.

17. Франко І. Історія кожуха // Твори в 50 томах. — К.: Наук. думка, 1978. — Т. 18. — С. 319 — 323.

18. Франко І. Вандрівка русина з Бідою // Твори в 50 томах. — К.: Наук. думка, 1976. — Т. 1. — С. 126 — 141.

*Олексій Курасв
(Київ)*

ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В ПОЛІТИЧНІЙ СТРАТЕГІЇ ЦЕНТРАЛЬНИХ ДЕРЖАВ У ПЕРІОД ПЕРЕХОДУ ДО ЗАТЯЖНОЇ ВІЙНИ (ВЕРЕСЕНЬ-ЖОВТЕНЬ 1914 р.)

Питання про політику імперій Габсбургів та Гогенцоллернів щодо українського чинника на початкових стадіях Першої світової війни є дискусійним у світовій історіографії. Якщо відомий німецький історик Фріц Фішер вважав, що з першого дня війни Берлін та Відень почали здійснення плану "відірвання" російської України через "зреволюціювання" царської імперії [16, S.55-56], то не менш авторитетний американський дослідник Олег Федішин, опонуючи Фішеру, зазначив, що рейх започаткував цілеспрямовану політику в "українському питанні" лише у травні 1917 року [21, р.53]. Що стосується Дунайської монархії, то її політика загалом досліджена у праці Вольфдітера Біля "Цілі війни Австро-Угорщини у 1914 р", однак за межами цієї праці залишилося питання австро-німецької взаємодії на "українському напрямку" [19]. Цей аспект також залишився поза увагою у працях Гельги Гребінг [22] та Івана Патера [18], присвячених діяльності Союзу визволення України.

Для того, щоб дослідити розбіжності у висвітленні цього важливого питання, слід розглянути раніше невідомі матеріали з центральних державних архівів Німеччини і Австрії та опубліковані джерела, зокрема видання Т.Горникевича "Події в Україні, 1914-1922" [25].

Перспектива катастрофічного погіршення ситуації на Сході внаслідок вторгнення російських військ у Західну Галичину та їх наближення до кордонів Угорщини змушувала Центральні держави покладати сподівання на українську революцію. Так, 11 вересня коментуючи цілі війни на Сході, начальник кабінету міністра закордонних справ Австро-Угорщини граф Гойос підтвердив: "Нашою найближчою метою повинна бути поразка Росії, і якщо є можливість викликати для цього повстання в Україні або її частині, то не можна втрачати жодної нагоди ..." [22, S.273].

Необхідно відзначити, що після втрати Східної Галичини загострилися взаємовідносини між ав-

стрійським урядом і Головною українською радою: причиною стала орієнтація Відня на розпалювання повстання в російській Україні та, відповідно, на підтримку у першу чергу акцій Союзу визволення України. З цього приводу у Міністерстві імператорського дому та зовнішніх стосунків відбулася бесіда консула Урбаса з Миколою Васильком, під час якої, на відміну від львівських серпневих консультацій, урядовець зайняв жорстку позицію, змусивши Василька без застережень визнати пріоритет міністерства у справах очікуваного повстання [1, ВІ. 45-49]. Втім, вимоги, які ставив Союз визволення України, також викликали невдоволення в австрійського уряду, оскільки виходили далеко за рамки результатів, яких очікував Відень: зокрема, уряд не погоджувався на проведення в українських областях Росії радикальної аграрної реформи, на чому наполягав СВУ [2].

Побоюючись гальмування антиросійської боротьби, у взаємини між українськими організаціями з 13 вересня включився німецький консул Гайнце, якому вдалося знайти порозуміння з групами Скорописа і Меленевського, комітетом Залізняка та ГУР [2].

Зважаючи на те, що після важкої поразки німецьких військ на Заході та австро-угорських на Сході успіх армії Гінденбурга у Східній Пруссії спонукав німецьке головнокомандування до завдання удару на Російському фронті (було прийнято рішення про наступ на Варшаву, який розпочався вже 22 вересня 1914 р. [24, р.44]), німецьке керівництво було зацікавлено у дестабілізації прифронтної зони противника та санкціонувало переговори з українськими революційними організаціями. Зокрема, німецьке посольство у Відні розпочало консультації з СВУ та ГУР щодо фінансування заходів, спрямованих на підготовку повстання в російській Україні, і вже 18 вересня відповідні запити були відправлені до Берліна. Характерно, що сума, яку просив малочисельний СВУ на підготовку повстання (1 млн. рублів та 100 тис. марок) [3], була значно більшою за кошторис видатків ГУР, який просив усього 131 тисячу крон (переважно на видавничу діяльність) [4, ВІ. 44/2].

Необхідно відзначити, що радикалізм планів СВУ; який викликав чимало застережень австрійців, німецьким інстанціям радше імпонував. Це, зокрема, можна сказати про план дій, проігнорований начальником кабінету міністра закордонних справ, у якому СВУ пропонував створити в російській Україні нові, у тому числі нелегальні, російськомовні й україномовні газети, організувати групи для пропаганди ідей СВУ та для "прищеплення населенню дружніх до німецької та австро-угорської армії настроїв" [25, S.163-165]. В іншому документі, поданому тоді ж на розгляд уряду Австро-Угорщини (і переданого канцлерові через посольство у Відні 19 вересня), СВУ наполя-

гав на створенні Тимчасового уряду (Provisorische Regierung) ще під час війни, після окупації достатньої частини російської України[5, ВІ.16]. Виступаючи як ініціатор діалогу щодо майбутньої адміністрації цих територій, СВУ позиціонував себе як претендента на участь у подібному органі влади, і, відповідно, як серйозного партнера Берліна та Відня. Втім, німецьку сторону насамперед цікавив воєнний ефект очікуваних дій СВУ, тому вона стримано поставилася до політичних вимог цієї організації (зокрема, щодо проведення радикальної аграрної реформи)[6].

Що стосується австрійців, то їх увагу привернула ідея готувати з військовополонених-українців агітаторів, яких можна було засилати через лінію фронту для “виконання певних політичних завдань”[7]. Вже 20 вересня 1914 р. консул Урбас від імені міністерства закордонних справ звернувся до воєнного Міністерства з проханням дозволити відокремлення національно свідомих українців від решти російських полонених, на що вже через два дні отримав позитивну відповідь[8]. Варто зазначити, що як тільки СВУ отримав повідомлення про дозвіл вести пропаганду серед українців-військовополонених, він одразу звернувся за аналогічним дозволом до німецького уряду[9].

Між тим, дипломатичне відомство Німеччини через посольство у Відні зібрало та проаналізувало детальну інформацію про організації та чільних діячів українського руху, що діяли на території Дунайської монархії. Відповідні висновки та оцінки були викладені у меморандумі консула Гайнце від 25 вересня 1914 р. [10]. Відзначивши, що Головна українська рада К.Левицького, СВУ, „постійна українська делегація“ буковинців М.Василька, група української соціал-революційної партії під проводом Залізняка „охоплені великою патріотичною ідеєю: відновленням незалежної України“, консул висловив стурбованість неузгодженістю їх дій. Як і уповноважений австрійського уряду Урбас, Гайнце відзначив спроби лідерів ГУР контролювати організації російських українців, зауваживши, що К.Левицький та М.Василько не є авторитетами для останніх. На думку німецького представника, єдиною особистістю, що напевне користувалася би довірою як галицьких, так і російських українців, був Львівський митрополит граф Андрей Шептицький — “людина, про яку я сам можу говорити тільки з найвищою повагою ... Він був би природженим вождем українців у їхній визвольній справі”.

Характеризуючи емігрантів з царської Росії, консул відзначив, що Залізняк “є найпридатнішим для досягнення найближчої мети: створення проблем у тилу російських військ”. Слід звернути увагу на свідчення автора документа про те, що він познайомився з Залізником лише у Відні (тобто після евакуації консульства зі Львова, яка відбулася на початку вересня): це підтверджує, що німці не мали відношення до диверсійної діяльності ос-

таннього на початку війни. Коли ж у середині вересня дипломатичні представники Берліна розпочали цілеспрямовані контакти з українськими групами, Залізняк запропонував їм свій план дій: його агенти на узбережжі Чорного моря встановлять контакти з матросами Чорноморського флоту і докерами та розпалюватимуть серед них невдоволення задля підготовки повстання. Залізникові вдалося переконати німецького представника в тому, що його група є найбільш підготовленою для здійснення такої акції. Втім, на наполягання Гайнце у підготовці повстання (за взірцем 1905-1906 рр.) повинні були також взяти участь СВУ та М.Василько. За посередництва та з ініціативи Гайнце члени СВУ і Залізняк домовились про розподіл сфер діяльності та взаємодію, узгодивши, що Залізняк перебирає акцію на флоті, а пропаганду в Україні провадитимуть обидві групи.

Стосовно ГУР було домовлено обмежити її завдання пропагандою в Австро-Угорщині та Німеччині; СВУ повинен був здійснювати пропагандистську роботу як в Австро-Угорщині й Німеччині, так і в нейтральних країнах.

Оцінюючи фінансові можливості українських організацій, німецький дипломат зазначив, що “керівництво рутенських партій ніколи не володіло значними коштами”; загальне зuboжіння населення Східної Галичини внаслідок двох років неврожаю (1912-1913) та відсутність фінансової підтримки з батьківщини після її окупації росіянами змушувала лідерів галичан і буковинців шукати фінансування у Відні. За даними Гайнце, на початку війни австрійський уряд виділив для них лише 20 тис. крон, тоді як поляки щедро отримували і кошти, і військово спорядження. Натомість уряд Австро-Угорщини виділив 600 тис. рублів Залізнику для проведення акцій на території Росії, 100 тис. крон отримав на організацію пропаганди СВУ, тоді як Головна українська рада отримала загалом лише 50 тис. крон.

Виходячи з потреб забезпечення акцій в російській Україні, німецьке посольство запропонувало виділити по 100 тис. крон для СВУ та ГУР, і вдвічі більшу суму — 200 тис. крон — для групи Залізняка[10].

Окрім віденських переговорів та консультацій, німецькі представники у Туреччині також провадили підготовку спеціальної операції за участю українських революціонерів. Після того, як німецьке посольство у Стамбулі (Константинополі) доручило довіреній особі зовнішнього відомства, д-ру Ціммеру, підготовку повстання на Північному Кавказі, наприкінці вересня у столиці Туреччини розпочалися консультації українських емісарів зі спеціальними представниками Німецької, Австро-Угорської та Оттоманської імперії[11]. Українців на цих переговорах представляв член СВУ М.Меленевський, який прибув разом з д-ром Ціммером[12].

Вже на початку жовтня посол Австро-Угорщини у Стамбулі маркграф Паллавічіні доповів, що "повстання на Кавказі та на Кубані значною мірою вже організовано німецько-турецьким комітетом у співпраці з місцевим німецьким посольством"[25, S.146], а 4-го жовтня віденське Міністерство закордонних справ схвалило план десанту на Кубань для підняття повстання[18, с.118]. Варто відзначити, що ця санкція поширювалася й на участь в операції загону Українських січових стрільців, які, у свою чергу, висунули низку організаційних та політичних вимог. Зокрема, центральний провід УСС вимагав оголошення Туреччиною, Німеччиною та Австро-Угорщиною декларації про створення незалежної держави на відвоєнованих у Росії українських землях[25, S.136-138].

Необхідно відзначити, що у першій половині жовтня Центральним державам вдалося досягти певних успіхів на Східному фронті. Так, на початку місяця австро-угорська армія змогла зупинити наступ російських військ у Карпатах (відзначився Український легіон)[26, S.307], а німецькі війська вийшли до передмість Варшави[26, р.107]. З російської України також надходили відомості, що давали, зокрема, австрійському головнокомандуванню підстави сподіватися на можливість антицарської революції[13]. Не випадково, що саме тоді відбулися зміни у ставленні вищого командування до польсько-українського конфлікту: головнокомандувач ерцгерцог Фрідріх уперше виступає з засудженням польської політики переслідування українофілів, та просить імператора Франца Йозефа I ліквідувати польську гегемонію в Галичині, призначивши губернатором авторитетного генерала-німця[25, S.22-24]. Вже 20 жовтня уряд Дунайської монархії виділив суму у 0,5 млн. крон на „українську акцію“ (з яких 200 тис. отримав Залізник) та звернувся до німецького з проханням також збільшити виплати на 300 тис, які планувалося переправити до Південної Росії для закупівлі зброї[14].

В умовах проведення військових та військово-політичних операцій на Східному фронті одним з найважливіших питань для керівництва Німеччини стало забезпечення достовірної інформації про театр воєнних дій. З цією метою у жовтні 1914 р. при зовнішньому відомстві було створено Центральне управління закордонної служби (Zentralstelle für Auslandsdienst). Цей підрозділ до жовтня 1916 р. очолював барон Мумм фон Шварценштайн (який після введення німецьких військ в Україну у 1918 р. був призначений послом у Києві), а після нього – інші дипломати високого рангу. До штатних співробітників ЦУЗС належали відомий публіцист — знавець Росії д-р Пауль Рорбах, який після початку війни почав цілеспрямовано досліджувати українську проблематику, його близькі друзі й однодумці Аксель Шмідт і Сільвіо Бредеріх Курмален. До дорадчого комітету ЦУЗС входили

авторитетний політик, депутат райхстагу й один із лідерів впливової партії Центру Матіас Ерицбергер та берлінський професор-орієнталіст Ернст Йекх, який невдовзі звернувся до української проблематики. Їх завданням було готувати для розповсюдження за кордоном дружні Німеччині публікації, аналізувати матеріали преси російською, польською та українською мовами, надавати інформаційні матеріали та пропозиції для зовнішнього відомства[28, S.253].

Вже восени 1914 р. з ЦУЗС та Рорбахом почав співпрацювати Дмитро Донцов, який у жовтні прибув до Берліна за дорученням Головної української ради для ведення пропаганди[16, с.125-126]. Ще раніше до німецької столиці з подібною метою прибули посланець ГУР депутат австрійського парламенту д-р Євген Левицький та буковинець д-р Володимир Кушнір, видавець віденського часопису "Ukrainische Rundschau" [17, с.109]. Слід зауважити, що дипломатичне відомство Габсбурзької монархії насторожено поставилося до спроб українських організацій представляти свою позицію у Німеччині. Зокрема, за наполягання міністерства посольство Австро-Угорщини у Берліні наприкінці жовтня переконало Кушніра повернутися до Відня, щоби видавати новий тижневик "Ukrainische Korrespondenz" саме там, а не в Німеччині[15].

Незважаючи на залучення додаткових сил, союзним монархіям не вдалося кардинально змінити ситуацію на Сході: наприкінці жовтня німецькі війська зазнали поразки під Варшавою, а австро-угорські втратили столицю Буковини й карпатські перевали[24, р.107]. Ситуація набула загрозливого характеру, що змусило вище військове командування терміново провести у Берліні нараду щодо подальшої стратегії війни. Зважаючи на те, що російські війська небезпечно наблизилися до рівнинної Угорщини, начальник австро-угорського Генерального штабу фельдмаршал Конрад виступив з ініціативою перенести центр ваги на Східний фронт[23, S.200]. Пропозиція Конрада знайшла підтримку з боку новопризначеного командувача німецькими військами на Сході генерала Гінденбурга, який висловив сподівання, що таким чином Росія буде примушена до сепаратного миру[23, S.201]. Попри те, що ініціатива Конрада не була підтримана його німецьким колегою Фалькенгайном, вже у 1915 р. Центральні держави були змушені перенести зусилля на Східний фронт, та надавати українському чинникові особливої уваги до самого закінчення війни.

Джерела та література

1. Konsul Emmanuel Urbas. "Die Ukrainische Frage". 11 September 1914. (Звіт консула Урбаса "Українське питання". 11 Вересня 1914 р.) // Österreichisches Staatsarchiv Wien (ÖstA Wien), Haus, — Hof, — und Staatsarchiv (HHStA). — PA I. — Karton 902. — Liasse Krieg 8b. — Bl. 45-49.

2. Доповідь консула Німеччини у Львові Гайнце послу фон Чірськи від 16 вересня 1914 р. // Politisches Archiv der Auswärtigen Amtes. Berlin (PA AA Berlin). — R 20951.

3. Пропозиція кошторису СВУ, підписана Скорописом. Передана німецьким посольством у Відні до Зовнішнього відомства Німеччини 18 вересня 1914 р. // PA AA Berlin. — R 20951.

4. Проект кошториса ГУР на вересень 1914 р. Переданий німецьким посольством у Відні до Зовнішнього відомства 18 вересня 1914 р. // PA AA Berlin, R 20951. — Bl.44/2

5. "Was die verbündeten Armeen dem ukrainischen Volke im Kriege gegen Russland bringen". Vom Bunde zur Befreiung der Ukraine. (Меморандум СВУ до уряду Австро-Угорщини: "Що повинні принести союзні армії українському народові у війні проти Росії"). Пересланий послом у Відні рейхсканцлеру Бетман-Гольвегу 19 вересня 1914 р. // PA AA Berlin. — R 20951. — Bl.16.

6. Лист німецького посла у Відні рейхсканцлеру Бетман-Гольвегу від 19 вересня 1914 р. // PA AA Berlin. — R 20951. — Bl.

7. „Die Ukrainische Frage“. 20 September 1914. (Звіт "Українське питання". 20 вересня 1914 р.) // HHStA. — PA I. — Karton 902. — Liasse Krieg 8b. — Bl.76-78.

8. Лист Военного міністерства до Міністерства імператорського і королівського двору та зовнішніх стосунків. 22 вересня 1914 р. // HHStA. — PA I. — Karton 902. — Liasse Krieg 8b.

9. Лист СВУ до консула Гайнце. Відень, 26 вересня 1914 р. // PA AA Berlin. — R 20951.

10. 25 вересня 1914, Відень. Меморандум про українські організації у Відні, без заголовку. Підписаний фон Гайнце. 16 сторінок // PA AA Berlin. — R 20951.

11. Dr. Zimmer. „Zur Behandlung der ukrainischen Frage“ (Меморандум д-ра Циммера "Про спосіб дій в українському питанні"). Без зазначення дати. Відісланий 26 лютого 1915 р. як додаток до листа Людвіга Розеліуса начальникові Політичного управління Зовнішнього відомства фон Бергену // PA AA Berlin. — R 20952.

12. 14 лютого 1915, Відень. Доповідь Людвіга Розеліуса барону фон Бергену. 7 сторінок // PA AA Berlin. — R 20952.

13. Resümee der vertraulichen Nachrichten. 14 Oktober 1914. (Резюме конфіденційних повідомлень за 14 жовтня 1914 р.) // ÖstA Wien, Kriegsarchiv (KA). — АОК — Evidenzbüro. — Karton 3506.

14. 20 жовтня 1914 р. Телеграма посла Німеччини в Австро-Угорщині фон Чіршки до Зовнішнього відомства // PA AA Berlin. — R 20951.

15. 22 жовтня 1914 р. Доповідь посла Австро-Угорщини Гогенлоє // ÖstA Wien. — HHStA. — Karton 178.

16. Донцов Дмитро. Рік 1918 в Україні, Київ. — Торонто, 1954.

17. Левицький Кость. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914-1918. На підставі споминів і документів. Перша часть. — Львів, 1929. — 776 с.

18. Патер Іван. Союз Визволення України: проблеми державності і соборності. — Львів, 2000. — 346 с.

19. Bihl Wolfdieter. Zu den österreichisch-ungarischen Kriegszielen 1914 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. — 1968. — Heft 16. — SS.505-530.

20. Fedyshin Oleh. Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution 1917-1921. — New Brunswick, 1971. — 401 p.

21. Fischer Fritz. Griff nach der Weltmacht. — Düsseldorf, 1961.

22. Grebing Helga. Österreich — Ungarn und die "Ukrainische Aktion" 1914-1918 // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. — NF. — Heft 7. — 1959. — S.270-289.

23. Groener Wilhelm. Lebenserinnerungen. Jugend, Generalstab, Weltkrieg. — Göttingen, 1957. — 418. S.

24. Hogg Ian Vernon. Historical Dictionary in World War I. — Lanham, 1998.

25. Hornykiewicz Theophil. Ereignisse in der Ukraine. — B.1. — Philadelphia; Horn, 1966.

26. Lewicky Eugen. Die Ukrainer auf dem Schlachtsfelde //Osteuropäische Zukunft. — № 20. — 2 Oktober 1916. — S. 307-308.

27. Nicolson Colin. The First World War. Europe 1914-1918. — Harlow, 2001.

28. Remer Claus. Die Ukraine im Blickfeld deutscher Interessen. Ende des 19. Jahrhunderts bis 1917/18. — Frankfurt am Main; Berlin; Bern; New York; Paris; Wien, 1997. — 401. S.

Іван Патер
(Львів)

СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ І РУМУНІЯ

Національно-визвольний рух початку ХХ ст. був складовою частиною суспільно-політичного і духовного життя в Україні. Він розвивався у контексті національно-визвольних рухів народів Центрально-Східної Європи і досягнув найбільшого піднесення в період Першої світової війни. В той час українське питання стало чинником міжнародної політики, набрали чіткого визначення програми політичних партій щодо реалізації ідеї незалежності і соборності України, що знайшла найбільш яскравий вияв у створенні Союзу визволення України, його політичної платформи та діяльності, насамперед у європейських країнах.

Протягом багатьох десятиліть СВУ був об'єктом гострих політичних та ідеологічних суперечок і тому об'єктивне вивчення цієї важливої сторінки політичної історії України початку ХХ ст. становить значний науковий інтерес.

Сучасна українська історіографія отримала чимало наукових праць про діяльність Союзу, його ідейно-організаційні засади, інформаційно-дипломатичні акції, культурно-освітню працю, українську справу в політиці європейських держав, змагання за державність і соборність [1]. Однак інформаційно-дипломатична робота СВУ у країнах Центральної та Південно-Східної Європи з метою пропаганди українського питання ще потребує ширшого вивчення із залученням нових документальних та опублікованих матеріалів. Особливо це стосується Румунії, в якій Союз прагнув навіязати контакти з громадськими діячами, викликати їх прихильне ставлення до українських визвольних змагань та дістати необхідну допомогу для розгортання своєї діяльності.

Напередодні Першої світової війни українці по обидва боки австро-російського кордону мали певні успіхи у національно-культурному житті, але дуже незначні у національно-політичному. З вибухом війни змагання за українську державність переходило із загально-теоретичної у конкретно-політичну площину. Як галичани, так і наддніпрянці проголосили свою лояльність до держав, під пануванням яких вони перебували, що поставило їх у протилежно воюючі сторони. Проте, зорієнтувавшись у ситуації та взявши національно-політичну ситуацію в свої руки, галичани 1 серпня 1914 р. організували Головну українську раду (ГУР), почали створювати військові формації Українських січових стрільців, а наддніпрянці, що опинилися в еміграції, 4 серпня 1914 р. заснували Союз визволення України (СВУ).

Союз створений як безпартійна політична репрезентація національно-політичних та економічних інтересів українців Наддніпрящини основним політичним постулатом проголосив державну самостійність і соборність України, виробив концепцію щодо її ролі в європейській політиці, а реалізацію своїх домагань пов'язував з поразкою Росії у війні та поваленням царизму [2, №1, с.2].

У Відні, куди перенісся Союз після окупації Львова російськими військами, було опубліковано цілу низку відозв до багатьох європейських народів. У них наголошувалося на поневоленні українців державою найближчого їм слов'янського народу, які не мають умов для національного розвитку на споконвічній землі своїх дідів і прадідів.

У відозві СВУ до румунського народу від 25 серпня 1914 р. говорилося: "Румуни! І ваші одноплемінники стогнуть в однім ярмі з нашою Україною. Близькі наші сусіди і спокровнені ще від часів Могили культурно, ділимо ми, російські українці, разом з вашими братами в Бессарабії ту саму долю і леліємо ті самі мрії про визволення. З повною надією стежимо ми разом з ними за вашою поставою в історичній боротьбі". Лише повернення Росії до її етнічних кордонів московського князівства покладе кінець російському імперіалізму на українській землі та захистить сусідів від його інвазії. Союз для реалізації своїх ідей орієнтувався на Центральні держави, сподівався також, що й Румунія "поєднає свій власний інтерес з інтересом Австро-Угорщини і Німеччини, з інтересами культури і визволення уярмлених Росією народів" і, як колись заключить братерський союз з вільною і незалежною Українською державою "в боротьбі від спільного північного ворога" [2, №1, с. 5].

Союз, виходячи із своїх політичних інтересів, розгорнув широку дипломатичну акцію з метою знайти підтримку в інших країнах у розв'язанні українського питання, як одного з головних чинників європейської політики під час війни.

Першою країною Чорноморсько-балканського простору, куди спрямовувалася дипломатична ак-

ція СВУ, стала Румунія, яка після вибуху війни опинилася між "двома стільцями, не знаючи на який сісти і що з собою робити" [3, Vol 15, File 25]. Румунська політична думка роздвоїлася: більшість була на боці Антанти, мотивуючи свою позицію об'єднанням семигородських і буковинських румунів, меншість була виразно антиросійська, висуваючи на перший план справу бессарабських румунів (молдаван).

З вибухом війни Почвірна згода якнайсильніше прагнула вплинути на настрої всіх верств народу, політиків, щоб схилити Румунію на свій бік. Найбільше у цьому була зацікавлена Росія, прагнучи "по дорозі на Константинополь володіти також гирлом Дунаю" [2, №2, с.11]. Соціал-демократична газета "Люпта" ("Боротьба". — І.П.) про це писала: "В часі свого останнього побуту в Бухаресті, російський уповноважений Шебеко залишив тут декілька мільйонів рублів, які дістали, головним чином, видавці "Адеверуля" та "Універсуля" — часописів відомих з свого русофільства, що домагаються об'єднання румунських земель, але без Бессарабії" [2, №3-4, с.15].

Румунський уряд від самого початку війни вибрав тактику вичікування (відносної нейтральності. — І.П.) і дотримувався її майже два роки, використовуючи одночасно обидва воюючі табори.*

Цілком зрозуміло, що при таких настроях і апетитах румунів важко було СВУ чекати прихильного ставлення до української справи, шукати відповідних зв'язків в урядових і парламентських колах. Але в румунському суспільстві існувала течія, правда, слабо репрезентована, яка з початку війни висловилася за цілковиту й повну нейтральність країни. У національній справі вона була тим суспільно-політичним осередком, в якому українське питання могло знайти і справді знайшло певне зрозуміння і співчуття. Це була румунська соціал-демократична партія. Але вона не відіграла такої головної ролі, як буржуазні партії — консервативна, що з вибухом війни розкололася на дві фракції: русофільську (Т.Йонеску, Філіпеску та ін.) та нібито германофільську (Карпа, Маргіломан та ін.) і ліберальна, по суті урядова, під проводом братів Братіану [3, Vol 7, File 36].

Румунська соціал-демократія не обмежувалася тільки антивоєнною пропагандою. Вона мала свою позитивну програму полагодження румунської справи, а саме у зв'язку з цілісним упорядкуванням балканського питання загалом, пропагуючи ідею федеративної балканської республіки. Румунські соціалісти бачили в цьому одинокі полагодження балканського питання. Їх частково підтримували й інші соціалістичні партії на Балканах [5, №29-30, с.236].

У січні 1915 р. в Бухаресті відбулося велике віче з приводу війни, організоване соціал-демократами. У прийнятій ухвалі підкреслювалося повне право кожного народу на волю і незалежність, ви-

словлювався категоричний протест проти румунського імперіалізму й особливо супроти демагогічної агітації акціоністів і відповідних “Ліг”, виказувалася рішуча незгода з ризикованою й авантюристичною урядовою політикою на два фронти та висувалося домагання урядові за повну нейтральність Румунії [29-30, с.236]. Тому представники СВУ могли звернутися в Бухарест тільки до соціал-демократів.

Провідну роль у румунській соціал-демократії на той час відігравав Х.Раковський ** (пізніше голова уряду Української соціалістичної радянської республіки 1920 р.). 21 вересня 1914 р. з ним зустрілися відпоручники СВУ М.Меленевський і Л.Ганкевич у редакції партійного органу “Люпта”, де у присутності ще кількох румунських соціал-демократів було заявлено, що “українська справа є вісью балканської політики. Збудується Україна — Балкани отримають основу для спокійного розвитку”. Цей пункт, як писав М.Меленевський до Президії СВУ від 23 вересня 1914 р., сформулював Х.Раковський, який пообіцяв ще більше розвинути його в українському дусі у публікаціях “Люпти” [3, Vol 7, File 36].

Справді, через деякий час у часописі з’явилося кілька статей професора Земфіра Арборе, який був найтісніше пов’язаний з СВУ і став найважливішим інформатором румунської громадськості про українську справу. Професор З.Арборе, уродженець Бессарабії, замолоду брав участь у російському революційному русі, за що переслідувався царською охранкою і змушений був емігрувати до Швейцарії. Тут близько зійшовся з М.Драгомановим, перебував під його впливом, був учасником різних його політичних планів, що виходили поза межі визвольного руху в Росії, яким, однак, не судилося бути здійсненими. Повернувшись під кінець 70-х років XIX ст. до Бухареста, він протягом багатьох років був осередком, навколо якого гуртувалися і румунські поступовці, і російські політичні емігранти. Займаючи визначне становище серед румунської інтелігенції як професор вищої військової школи в Бухаресті і як керівник статистичного відділу магістрату міста, Арборе мав змогу захищати політичних емігрантів, особливо з Росії, перед властями, надавав їм допомогу в справах переправлення літератури, переходу кордону тощо. Під його опікою перебували повстанці-матроси з “Потьомкіна”, що висадилися в Констанці 1905 р. Про це красномовно свідчить лист до професора одного з провідників повстанців Опанаса Матюшенка***, надрукований у “Вістнику” [5, № 21-22, с.14-15].

Допомагав З.Арборе й одному з товаришів Матюшенка Миколі Рижому, який співпрацював з СВУ і мав завдання “поставити границю”, тобто налагодити нелегальне транспортування літератури, а згодомі переправу людей в Україну. В цій справі йому допомагала і донька професора Ка-

теріна Арборе. Весною 1915 р. під час чергової акції М.Рижого було заарештовано і вислано з Румунії до Австрії.

Арборе, повідомляючи Президію СВУ про арешт їхнього співробітника, писав, (правда, російською мовою), що “Рижого арештувала місцева румунська поліція, очевидно, внаслідок заходів російської амбасаді, котра тепер тут панує”. Взагалі професор З.Арборе був особистістю виняткових і громадських ознак і при тому великим довнім приятелем українців.

Перебування М.Меленевського і Л.Ганкевича в Бухаресті було дуже коротким. Зібравши потрібну інформацію про політичні настрої в Румунії й залишивши відозви та інші публікації Союзу, його відпоручники поїхали до Софії. З Бухарестом СВУ підтримував зв’язки переважно листовно, а особисто тільки під час переїздів членів і співробітників організації з Відня до Софії та Царгорода і назад. До Бухареста згодом надіслали рукопис брошури Л.Цегельського “Не освободителька, а гнобителька народів” для видання її румунською мовою.

Слід зазначити, що румунською мовою переклала брошуру і зробила її коректуру Катерина Арборе, що була членом Центрального комітету Румунської соціал-демократичної партії і користувалася великим авторитетом у Раковського, а її батько подав до брошури передмову.

У передньому слові професор Арборе, характеризуючи становище українства в Росії, згадував про виступ М.Драгоманова на літературному конгресі у Парижі 1878 р. на захист української мови, забороненої царським указом 18 травня 1876 р. Щодо спільних українсько-румунських інтересів Арборе наводив цікавий уступ з листа Драгоманова до нього від 15 серпня 1877 р. М.Драгоманов писав: “Ти їдеш до Румунії ... Там, у тім закутку Європи, у Бессарабії, на Буковині й Угорщині (довкола Берега, Марамарошу, Угочі, Унга, в комітатах Сароші, Земліні і т.д.) живе плече об плече румунський та український народи, їм обидвом судилася однакова доля, однакового ворога мають вони”. Наводилися історичні факти, які підтверджували, що у XIII столітті волохи називали себе русинами і ці два народи завжди жили поруч, часто відбивалися від спільних ворогів. А тепер тим більше буде логічно “плече об плече стати на спільного ворога — царську Росію” [5, №7-8, с.4-5].

У грудні 1914 р. накладом СВУ брошура Л.Цегельського побачила світ під назвою “Rusia Tarista — osupritoagea popoagelor” (“Царська Росія — гнобителька народів”). У брошурі були опубліковані відозви Союзу “До громадської думки Європи”, до румунського народу, політична платформа організації, маніфест ГУР та етнографічна карта України. Для її пересилки в Румунії, хоч і не дуже охоче, через додану платформу Союзу, взяло на себе соціал-демократичне видавництво. Брошура

була розіслана до редакцій газет і депутатам обидвох палат румунського парламенту, збуджуючи певне зацікавлення до української справи в румунському політичному світі.

На початку грудня 1914 р. у Бухаресті побував співробітник Союзу М.Дятлів, який мав налагодити видавничі справи і транспортування літератури в Україну. Справу кольпортажу Х.Раковський вважав надзвичайно важкою. Щодо інформування румунської суспільності про українську проблему радив надсилати на адресу редакції "Люпти" статті, написані румунською або російською мовами, які розсилатимуться до окремих органів преси, а також опублікувати оригінальну румунську брошуру про Україну. На його думку, це міг би зробити З.Арборе.

Президія СВУ у листі від 14 грудня 1914 р. дякувала Х.Раковському за прихильність, з якою він поставився до справ організації, ті корисні поради щодо журналів, які могли б помістити інформації про Україну та щирий прийом відпоручників Союзу [3, Vol 7, File 25]. Звичайно, такі зносини СВУ з Раковським не можна порівняти з тією роллю, яку він відіграв пізніше в українському житті.

Потрібно звернути увагу на те, що під кінець 1915 р. у румунській соціал-демократичній партії з'явилася опозиційна течія проти позиції партійного проводу щодо війни. Репрезентувала цю течію партійна організація в Яссах, яку очолювали Гелертер і Бужор. Обидва провідники, а Бужор вже під час війни був деякий час головним редактором "Люпти", почали видавати двотижневик "Convorsiri Sociale" ("Соціальні обговорення" — І.П.). Опозиціонери вважали існування незалежної румунської держави можливим при наявності трьох факторів — "ослаблення Росії, прилучення Бессарабії й утворення вільної України" [4, № 15-16, с.124]. Напевно, якби Румунія перестала бути нейтральною країною, це було б зроблено тільки на користь Центральних держав. Таке становище опозиціонерів відповідало позиції СВУ стосовно балканських країн. Проте воно репрезентувалося групою людей, яка не тільки серед румунської суспільності, а навіть у рядах соціал-демократії не мала вирішального впливу.

Треба зазначити, що українське питання все-таки спопуляризувалося серед румунської суспільності завдяки публікаціям СВУ та згаданій брошурі Л.Цегельського. У багатьох часописах соціал-демократичного, консервативного, ліберального напрямків, а також у бухарестських німецькомовних газетах були поміщені відозви Союзу "До громадської думки Європи" і до румунського народу, цілий ряд статей про румунську проблему передрукованих з "Вістника" і "Ukrainische Nachrichten".

Помітними були статті про українську справу в часописі "Moldova" (орган колишнього прем'єр-міністра Карпа). Так, в двох статтях за січень 1916 р. (автор Ц.Негруц) доводилась потреба утворен-

ня незалежної України, в якій зацікавлені не тільки Центральні держави, але й Румунія [6, 4 Marz]. Але в цьому ж часописі з'явилася також стаття Карпа, в якій зазначалося, що у випадку виступу Румунії проти Росії у віддачу вона повинна отримати, крім Бессарабії та Буковини, ще й Одесу з областю. З приводу цих претензій в "Ukrainische Nachrichten" наголошувалося, що українці з боєм серця могли б ще погодитися з втратою кількох сот тисяч українського населення в Болгарії, Буковині та Добруджі на користь тривалого зв'язку з Румунією, але ніколи не підуть на втрату Одеси, головної економічної бази на Чорному морі [6, 8 April].

Навіть у Семигороді румунська преса виявила зацікавлення українською справою. У листопад-грудні 1915 р. часопис "Романул" подав під рубрикою "Відбудова України" у кількох числах статтю про історію українського народу, його змагання до самостійності та діяльність СВУ.

Звичайно, що найбільшим популяризатором і прихильником української справи в Румунії був професор З.Арборе, який не забував заклик Драгоманова "стати на спільного ворога!" Під час приїзду до Бухареста представники СВУ дізналися про Союз визволення Бессарабії, в якому головну роль відігравав, власне, професор З.Арборе. Він опублікував брошуру про визволення Бессарабії, в якій чимало уваги присвятив також Україні та українській справі, спеціально зупиняючись на українсько-румунських відносинах, підкреслюючи, що вони мають не лише характер традиційно-історичних ремінісценсій, але визначаються тепер сучасним політичним значенням. Арборе відзначав, що між молдаванами і українцями не було причин до суперечок, а навпаки, більш спільне розуміння задля національної самостійності, бо обидва народи мали завжди щодо цього спільних ворогів. "В кождім разі, — підкреслював автор, — Українська держава буде оборонним муром для румунської країни проти згнилого північного колоса. Українська держава буде мирним сусідом Великої Румунії" [7, р.22-23].

Союз визволення Бессарабії був єдиною організацією в Румунії, що займала безкомпромісне вороже становище супроти Росії. Але при загальних русофільських настроях румунської суспільності він не зміг вирости у поважну політичну силу та стати опертям СВУ в його політичній акції як в Румунії, так і в Україні. Проти Союзу визволення Бессарабії виступав й Х.Раковський, незважаючи на дружні особисті стосунки з Арборе. Все-таки те, що було зроблено для української справи в Румунії, то лише завдяки Союзові визволення Бессарабії і насамперед зусиллям його засновника та керівника З.Арборе [3, Vol 15, File 25].

Великим внеском у пропаганду української справи серед румунів була його брошура про українсько-румунські взаємини, підготовлена на замовлення і видана накладом СВУ [8, 46 р.].

Автор на підставі історико-лінгвістичних джерел і фактів доводить, всупереч антинауковим твердженням румунських русофілів, самотійність розвитку українського народу, його мови, мирне співжиття між українцями і румунами і висловлює сподівання на подальшу співпрацю між обома народами.

Слід згадати про одну публіцистичну розвідку — “Singura primejdie Rusia” (“Єдина російська небезпека”. — І.П.), що під псевдонімом “Historicus” вийшла в 1915 р. накладом бухарестського часопису “Seaga”. Автор торкається української справи як класичного прикладу денационалізаторської політики царського уряду, стверджуючи, що Росія, визволяючи, одночасно уярмлює, а, звільняючи народи з дотеперішнього їх поневолення, поволі заковує їх у міцний ланцюг безпросвітнього ярма [4, № 27-28, с.210].

Хоч українська справа не була надто популярною серед румунської суспільності, але про неї не могли мовчати навіть парламентські кола, діяльність яких тісно перепліталася з румунською закордонною політикою і вимагала висвітлення її з точки зору державних інтересів. Наприкінці 1915 р. у румунському парламенті кілька разів порушувалося українське питання. Так, депутат Стере, родом з Бессарабії, професор Ясського університету виступив за те, щоби Румунія не була байдужою до долі Бессарабії та стала на боці Центральних держав. У своїй промові він також наголосив на підступності російської політики супроти українців [4, № 1-2, с.15].

Пізніше опублікував у часописі “Молдова” цікаву статтю з гострою критикою румунських українофобів політика Т.Йонеску та депутата Кузу, які заперечували існування українського народу, залучивши й матеріали парламентських дебатів про українську справу. Професор Стере писав: “Він (Т.Йонеску. — І.П.) нічого не знає про Україну, 30-мільйонний народ, етнографічна територія якого межує з Румунією від Дністра ... Хотина та через Прут до Чернівців. Цей народ створив літературу, яка після російської є найбагатшою слов'янською літературою, значно багатшою, ніж чеська, хорватська, сербська, болгарська та інші ... Як може великий політик, що на одному засіданні у парламенті вирішував майбутню долю Європи, ігнорувати 30-мільйонний народ і його трагічну долю?”. Невдовзі цю статтю передрукувала болгарська щоденна газета “Народни права”, а з неї Л.Ганкевич подав витяг до видань СВУ [4, № 31-32, с.252; 6, 8 Januar].

Слід згадати, що були й такі румуни, які пропагували українську справу поза межами Румунії. Наприклад, князь Олександр Стурдза виступив у Лозанні з лекцією “Країна, про яку світ мало поінформований”, зазначивши, що “Україна — це край козаків, народ вільних лицарів, котрі своїми грудьми заслонили культуру Заходу перед напа-

дами азійських варварів, а Київ ще задовго до виникнення Москви був розсадником цивілізації та відігравав визначну роль на сході Європи у розвитку літератури, мистецтва та історії”. Він відзначав також, що тепер українці ясно усвідомлюють своє значення та змагають приєднатися до народів, котрі можуть вільно вирішувати свою національну долю. О.Стурдза підтримував ідею вільного союзу народів на сході Європи, не виключаючи з нього й румунів, приписуючи “тугу” за таким союзом українцям [4, №40, с.359].

Як бачимо, в Румунії не бракувало політичних сил, прихильних українській справі. Вони були навіть у парламентських колах, але не відігравали провідної ролі у румунській політичній думці. Її формували шовіністи і імперіалісти, що мріяли про “Românie Mare” (“Велику Румунію”. — І.П.), яка виходила далеко за етнографічні межі Румунії та збуджувала серед румунської громадськості завоюницькі й асиміляційні апетити супроти сусідів. Цим пояснюється їхнє заперечення існування українського народу і негативне ставлення до української проблеми, оскільки вона для них просто не існувала. Навіть ті румуни, для яких буття українського народу не підлягало сумніву і хотіли утворення самостійної української держави, щоби захистити Румунію від російської небезпеки, теж не були позбавлені територіальних претензій щодо українських земель і нагадували у цьому плані деякі польські та російські кола. Але СВУ сподівався, що в майбутньому українсько-румунські відносини складатимуться на основі рівноправності і рівнопорядності обидвох народів в етнографічних межах і спільних інтересів у Чорноморському обшарі.

Однак до цього не дійшло. Внаслідок культурно-національного франкофільства Румунія цілком природньо, а тим більше політично схилялася до антантського табору, а отримання Добруджі після другої Балканської війни повністю утвердило й русофільську орієнтацію. Доля південної Бессарабії, що знаходилася під російським пануванням ще від лютого 1878 року згідно з Сан-Стефанським мирним договором, менше турбувала румунських націоналістів, ніж Буковина і Трансільванія. Саме через прилучення цих двох провінцій, що знаходилися в складі Австро-Угорщини, мала, на думку молодого румунського імперіалізму, постати “Велика Румунія”.

26 серпня 1916 р. Румунія вступила у війну на боці Почвірного союзу. За участь у війні її, правда, було обіцяно чималу винагороду, але, вступивши, вона фактично не мала найменших реальних запорук. А найменше щодо Росії, від якої, власне, могла б отримати якийсь фактичний аванс, наприклад, принаймні південну Бессарабію. Її нібито було приобіцяно Буковину, але проти цього рішуче висловивлися російські шовіністичні кола, протестуючи проти передачі Румунії цієї “истин-

но-русской” землі. Так само російські націоналістичні елементи не бажали можливого повернення Бессарабії (принаймні її південної частини), покликаючись на “чудове” становище бессарабських румунів під Росією та їхнє небажання прилучитися до майбутньої “Великої Румунії”. Навпаки, царизм прагнув прибрати ще й Молдавію зі столицею в Яссах, тим самим прокласти собі шлях до Царгорода, опанувати Дарданели, в корені загрожуючи майбутньому Румунії.

З цього приводу автор румунської публікації “Singura primejdie Russia” писав: “Якщо Росія колись опанує Дарданели, доля Румунії буде через те наперед вирішена, а її занепад станеться потім справою кількох десятиліть” [7, р.44].

Повалення царизму в лютому 1917 р. мало велике значення й для майбутньої долі Румунії, оскільки загинув найбільший ворог національно-самостійницьких стремлінь не лише румунського, але й всіх балканських народів. “Тому можна сподіватися, — писав член СВУ І.Бочковський, — що Балкани, здихавшись провокаторської царської “визвольної” опіки, перестануть бути у майбутньому політичним вулканом Європи, вибухи якого, можливі у кожній хвилині, загрожували спричинити всесвітню воєнну пожежу, подібну до тої, котра вже понад три роки лютує над нещасною людністю” [10, №167, с.590].

Вступивши у війну, Румунія зазнала поразки, а своєю “торгово-лихварською політикою на два фронти морально здискредитувалася в обидвох воюючих таборах”. Слід зазначити, що СВУ вважав дуже актуальною проблему кордону України з Румунією, оскільки остання не брала участі у Берестейських переговорах. Один із лідерів Союзу А.Жук, не бачачи кінцевого політичного вирішення румунського питання, навіть висував варіант евентульного вступу Румунії у федеративний зв'язок з Україною, а в іншому випадку Бессарабія повинна стати автономною областю Української держави [11, № 3, с.27].

Бажаючи покінчити воєнний стан між Центральними державами і Румунією, 5 березня 1918 р. був підписаний мир, згідно з яким від останньої відходила Добруджа до Дунаю, їй забезпечувався торговельний шлях через Констанцу до Чорного моря, встановлювався австро-угорсько-румунський кордон, вироблено відповідні заходи щодо економічних відносин, зобов'язано румунський уряд демобілізувати армію.

Однак не зважаючи на це, Румунія ще в січні 1918 р. окупувала Бессарабію. А перед тим український уряд звернувся з заявою до німецького щодо вияснення кордону між Україною і Румунією. Зокрема, наголошувалося, що в північній частині бессарабської території живуть переважно українці, а в південній (між гирлами Дунаю і Дністра коло берегів Чорного моря) мають вони відносно більшість і, таким чином, Бессарабія щодо свого

етнографічного, економічного й політичного положення творить одну неподільну цілість з основною територією Української Народної Республіки. Звичайно, володіючи значною частиною чорноморського узбережжя, в західній частині якого знаходився великий економічний центр — Одеса, український уряд цілком закономірно вважав, що будь-яка зміна колишнього румунсько-російського кордону, особливо в північній та південній частинах, глибоко порушує політичні й економічні інтереси Української Республіки. Український уряд щодо цього питання хотів взяти участь у Бухарестських мирних переговорах, але у зв'язку з австрійськими планами стосовно румунських територій українців попросту не допустили до переговорів.

Питання бессарабської справи обговорювалося на засіданні Центральної ради 15 березня 1918 р. у зв'язку з ратифікацією Берестейського мирного договору. З промовою виступив її голова М.Грушевський, який на твердження члена Малої ради Перкула про молдавський характер території Бессарабії дав історичну довідку з посиланнями на літописи та мемуари, що “при Дунаю мешкає руський народ, численний і сильний”. “Я тільки мусів сказати, — зазначав М.Грушевський, — що історичні довідки не на користь молдавської людності, коли б вони на основі історичних прав хотіли претендувати на її землі. Це я вважав потрібним зробити цю історичну довідку як член Малої ради й історик, який з обов'язку свого мусів займатися історією тих країв, про котрі була мова, і я взяв слово не для того, щоб з ким-небудь полемізувати, а в інтересах заспокоєння, будучи впевнений, що всупереч реальним інтересам людності української й неукраїнської в обидвох країнах тих нічого недоброго не буде зроблено зі сторони нашого уряду, не кажучи про те, що конституція України забезпечить широкі права тим неукраїнським елементам, які кінець кінцем при розмежуванні опиняться в межах Української Народної Республіки”. Він підкреслював, що українська сторона ніколи не заперечуватиме бажання молдаван приєднати цю частину території до Румунії, де вони становлять більшість. Проте не може бути й мови про північну й південну Бессарабію, де молдавани не мають абсолютної більшості.

М.Грушевський наголошував, що справа прилучення Бессарабії до Румунії не повинна вирішуватися одностороннім волевиявленням румунського уряду в порозумінні з Центральними державами, а мусить братися до уваги насамперед воля місцевого населення та молдавських демократичних кіл. Він відзначав, що від населення багатьох повітів північної та південної Бессарабії поступили заяви до Центральної ради про приєднання до України й така воля українського населення не підлягає сумніву [11, №13, с.187].

Проте в березні 1918 р. Бессарабія за згодою Німеччини була анексована Румунією. 9 квітня

1918 р. бессарабський сейм у Кишиневі прийняв ухвалу про злуку Бессарабії з Румунією на правах окремої провінції з широкою автономією. Ця вістка викликала велике обурення в усіх колах українського населення. 12 квітня 1918 р. відбулося надзвичайне засідання Малої ради, спеціально присвячене бессарабській справі. Провідники всіх фракцій висловили рішучий протест проти міжнародної спекуляції румунського уряду. Вони вказали на те, що таке прилучення не відповідає бажанню не тільки українців, німців і болгарів у Бессарабії, а також молдавського населення.

Центральна рада на засіданні 16 квітня 1918 р. висловила протест проти анексії Бессарабії королівською Румунією. В ньому УНР не визнавала ухвали щодо приєднання Бессарабії до Румунії, адже вона не відповідала волевиявленню всіх націй, які населяють дану територію. Україна домогалася проведення плебісциту і вилучення тих бессарабських частин, які хочуть злуки з УНР. Центральна рада доручила урядові звернутися з нотою протесту до Румунії та держав Почвирного союзу проти гноблення і насильства супроти народів Бессарабії, а також вжити наполегливих заходів для найскорішого вирішення долі краю на підставі порозуміння з УНР і висловлення волі всього населення [11, №16, с.244].

5 червня 1918 р. гетьманський уряд надіслав ноту Румунії в справі Бессарабії, яку підписали Голова ради міністрів Х.Лизогуб і міністр закордонних справ Д.Дорошенко. В ноті рішуче заперечувалася анексія Румунією бессарабських земель і заявлялося про права України на цю область. Уряд Української держави висловлювався за справедливе національне самовизначення Бессарабії, надати їй політичну автономію з забезпеченням населенню найширших прав у суспільно-політичному й культурному розвитку. Виходячи з стратегічних і економічних підстав, уряд наполягав на політично-автономній приналежності Бессарабії до Української держави, для чого Україна мала права й прагнення величезної більшості населення краю [11, №26, с.394].

Ця нота була передана через дипломатичного кур'єра Коваліва до Бухареста, а також копії послали у Києві: німецькому баронові Мумму, австро-угорському графові Форгачу і болгарському професорові Шишманову.

Пізніші події показали імперіалістичні цілі Румунського королівства. У листопаді 1918 року, нехтуючи волевиявленням українського населення, румунськими військами була окупована Північна Буковина. Українці Бессарабії та Північної Буковини ще на довгий час опинилися під чужинецьким гнітом, зазнаючи жорстокого соціального і національного гніту.

Сьогодні, незалежна Українська держава докладає значних зусиль у справі розвитку добросусідських відносин з Румунією у всіх галузях су-

спільно-політичного та економічного життя в контексті взаємин з країнами Європи.

Джерела та література

1. Лавров Ю. Про ідейні та організаційні засади Союзу визволення України //Український історичний журнал. — К., 1966.— №6; Його ж. Початок діяльності Союзу визволення України. — Там же. — 1998. — № 4,5; Корольов Б.І., Михальський І.С. Союз визволення України (1914-1918 рр.): До історії створення та діяльності. — Луганськ, 1966; Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. — Львів, 2000. — 345 с. Попик С.Д. "Українці в Австрії 1914-1918 рр. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. — Київ-Чернівці, 1999. — 236 с.; Серета О. Англійські зв'язки львівських українців напередодні першої світової війни. — Львів: місто, суспільство, культура. Т.3. — Львів, 1999; Швагуляк М. Час надій, ілюзій та розчарувань. Німеччина в українській політичній думці (кінець ХІХ — перша половина ХХ)//Політика і час. — К., 1996.

2. Вістник Союзу визволення України. — Відень, 1914.

3. National Archives of Canada (The Andry Zhuk Collection, MG 30, с.167)

* Внутрішні відносини у Румунії та її хитання між двома воюючими таборами досить докладно розглядалися в ряді статей, опублікованих у "Вістнику".

** Х.Раковський за походженням болгарин з тієї частини Добруджі, яка належала до Румунії, й тому був румунським громадянином. Середню освіту розпочав у Болгарії, закінчив у Швейцарії, вищу здобув у Франції за фахом лікар. Вже у студентські роки брав активну участь у європейському соціалістичному русі, особливо в балканських краях, пропагував у Росії, співпрацював з місцевими соціал-демократами, симпатизуючи тій течії, яка пізніше дістала назву троцькізму. До української справи ставився стримано, зраджує русофільські симпатії. Проте це стосується не так українських визвольних змагань, як до намагання реалізувати їх за допомогою воюючих сторін, а не з противоєнною агітацією і можливою революцією у цих державах. З обережністю ставився до концепції СВУ з урядовими чинниками Центральних держав, що не відповідало його соціалістично-революційному переконанню. Незважаючи на це, Х.Раковський все ж робив деякі послуги Союзові.

4. Вістник Союзу визволення України. — Відень, 1915.

*** О.Матюшенко (1880-1907) з Румунії виїхав до Швейцарії і з Женеві написав цього листа.

Здравствуйте, дорогий дідуся!

Заспокойтесь за мене, бо я уже в Женеві, здоровий і неврідимий. Я тепер не розумію, як вас і дякувати за ваш привіт до мене, бо я давно не бачив сердечної ласки, бо я не знав яка вона є. Поки був малим, то тоді грошки пожив у шані та коханні, а підріс, то пішов по заводам байдакувати, то там звісно, яка шана чужій дитині!

Так я і жив до служби, забитий і загнаний всіма, чужою сильнішим мене був. На службі теж два роки був облаяний і битий, поки не отримав капрала. Я уже був потеряв віру в добро і правду, перестав вірити в людей, думав, що вони тільки пишуть в книжках про добро і правду, а сами її цурають ся. Я було сам за-малим не зробив ся гультіпакою та вірною царською собакою!

щоб убитись в чини, щоб мене начальство любило, і я одного матроса придавив сердешного. Його бідняжку оддали було під суд, а мені командір сказав: "спасібо, молодець! Заскребло мене за серце, неначе мов хто його когтями терзас. Пішов обідати, аж не хочеться, ліг спати, не зможу заснути, сон пропав, та все за того матроса думав, та мені було людей стидно. Як ідеш мимо матроса та глянеш в вічи, так вони мов кажуть: подлий ти чоловік. Довго, дідусю, мучився, не спав по ночам, не їв і не пив, поки не виручив матроса. Як вийшли із суда, то він мене обняв і поцілував — то те цілування було од щирого серця. Воно мені в животі все перевернуло, неначе гарячим залізом губи попик. Мені стало соромно і стидно самого себе і людей, а на серці був великий празник. Хвалю той час, ту хвилину, котра спасла мою душу од катання на чужій спині. Дідусю мій коханий, я не зможу та й не умію сказати, як вас кохаю. Перший раз я побачив, що чоловік чоловіка так може любити. Я хотів так навчить ся людей любити, як і ви. Оце, дідусю, скажу ще раз вам спасібі, а більш не скажу, бо ніколи: треба подякувати ще обох бабусів, а то вони скажуть: дідусю кохає: а про нас забув собачий син. Ні, рідні мої та гарні бабусі, — я вас теж вірно кохаю, бо дуже ви гарні люди. Кохаю я парубка Митра і дякую йому од щирого серця. Кохаю я дівку Катерину за те, що вона дівка, а з козацьким серцем, що видала свою молодість і щастя, мов забула, що вона молода і хороша, — все забула, бідняжка, а пішла рятувати людей бідних та голодних. Дякую голубці Галі. Не знаю, як їй дякувати, бо не знаю, як вона живе, чим дише. Кланяюсь вам, мої дорогі, всім. Кланяюсь вашому садочку, вашим голубам, кланяюсь тим дорожкам, по котрим я ходив, кланяюсь вашим прислугам і маленькій Катерині. Прощайте, дідусю. Жду одвіту.

А.М ... ко

На чужині заскучив за Рідним краєм, нелегально повернувся до Росії, де його пізнано й арештовано, а потім засуджено на смерть — повішено.

5. Вістник Союза визволення України. — Відень, 1916.

6. Ukrainische Nachrichten. — Wien, 1916.

7. Arbore Z. Liserareă Basarabiei. — București, 1915.

8. Arbore Z. Ukraina și România. — București, 1916.

9. Historicus. Singura primejdie Russia. — București, 1916.

10. Вістник Союза визволення України. — Відень, 1917.

11. Вістник політики, літератури й життя. — Відень, 1918.

Віталій Лозовий
(Кам'янець-Подільський)

СТВОРЕННЯ СЕЛЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ЛЮТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917 р.)

Радянські історики приділяли мало уваги вивченню зазначеної проблеми. Питання селянського самоврядування в Україні після Лютневої революції досліджував В.Яновський [16, с.99-106]. Тему створення селянських організацій у 1917р. з'ясував І.Хміль [15, с.50-60]. В узагальнюючих працях волосні та сільські комітети трактувались як органи управління, що захищали інтереси заможних

верств. [5, с.292; 6, с.31]. У сучасній вітчизняній історіографії проблему представницьких органів народовладдя висвітлив М.Полівець [8].

З поваленням самодержавства у містах у результаті революційної творчості мас виникали комітети громадських організацій, які брали владу до своїх рук. Вони усували царську адміністрацію, розпускали поліцію та організовували міліцію, підтримували порядок на місцях. Ці комітети були демократичними, колегіальними органами влади, що формувались за принципом представництва професійних, господарських, класових організацій, земських самоврядувань, різних суспільних станів та прошарків. З міст дана система влади поширилась на сільську місцевість. Почала створюватись структура представницьких органів у формі губернських, повітових, волосних та сільських громадських комітетів. Крім них, на владні функції претендували ради робітничих та солдатських депутатів. На місцях продовжували існувати губернські та повітові цензові земства, які залишились від попередньої системи влади. Адміністративними органами Тимчасового уряду стали губернські та повітові комісари, посади яких автоматично зайняли голови відповідних земств.

У деяких місцях селянство одразу відреагувало на державний переворот. Уже 6 березня 1917 р. на сході у с.Тростянці Архтирського пов. Харківської губ. одногосно ухвалено постанову визнати тимчасовий комітет Державної думи верховною владою і констатовано, що народ радісно сприйняв звістку про падіння старого режиму. На сході обрано комітет з "громадян-трудящих", і це було одним з перших сигналів, що селянство не сприймає формування всестанової влади на буржуазно-демократичних засадах. Новоствореним органам влади побажали "успішної роботи на шляху істини та правди" [10, спр.4, арк.6].

В окремих селах Чернігівщини падіння царизму селяни сприйняли насторожено. У с. Ільговці Чернігівського пов. 8 березня 1917 р. поповзли чутки про відречення Миколи II. Як описує кореспондент газети, всі перебували у страху і не знали, що робити. Селянська маса важко собі уявляла державу без царя. Щиро раділи лише усуненню місцевої поліції. Якоїсь організуючої сили не було, через що у селі розпочались зловживання, крадіжки. У с.Дубровному Городнянського пов. селяни перебували у невизначеності до 17 березня, коли нарешті скликано мітинг і вперше пролунало "вільне слово", а 20 березня створили виконавчий комітет, який взяв місцеву владу у свої руки [14. — 1917. — 28 квіт.].

Після повалення самодержавства селяни намагались позбулися вікового жорсткого контролю державної влади. Їх прагнення висловлює телеграма голові Державної думи, ухвалена 12 березня 1917 р. на волосному сході у с.Білоцерківці Хо-

рольського пов. Полтавської губ. У ній селяни просили “скорішого увільнення від опікування непотрібних земських начальників” [2, 1917. — 22 бер.]. Надалі, 19 березня Тимчасовий уряд скасував цей ненависний селянам інститут влади, їх адміністративні обов’язки мали виконувати повітові комісари.

Протягом березня 1917 р. йшов процес формування демократичних органів влади у сільській місцевості. На 15 березня 1917 р. у Харківській губ. було створено повітові громадські комітети. У регіони надійшло розпорядження провести вибори у волосні комітети. На засіданні Зміївського повітового громадського комітету 18 березня 1917 р. ухвалено розпочати організацію волосних комітетів. Для широкого інформування народу про значення державного перевороту, усунення царя та подальшої перебудови державного ладу на демократичних засадах вирішено утворити повітову інформаційну комісію [10, спр.4, арк.16; спр.76, арк. 3-4].

У деяких регіонах організацією селянських самоврядувань займались створені при державних інституціях громадські ради. 23 березня 1917 р. така рада при Липовецькому повітовому комісарі на Київщині ухвалила якнайшвидше сформувати волосні та сільські ради. Волосним правлінням рекомендувалося на зборах усіх мешканців села, віком не молодше 21 року, обрати членів сільської ради, двох представників до волосних зборів, а також сільських міліціонерів. Наголошувалось, що ухвала сільських зборів обов’язково записується у книгу постанов і підписується усіма присутніми [12, спр.1, арк.27]. Це, на нашу думку, повинно було легітимізувати новостворені владні структури у свідомості селян і сприйматися ними як свої, народні органи, яким вони мають підкорятися.

Загалом у регіонах, зокрема і в Полтавській губ., при виборах у самоврядування не було встановлено єдиних засад та норм представництва. На Лубенщині у волосні комітети обирали лише представників селян — по 1 делегату від 100 сільських дворів. У Лохвицькому пов. практикувалось представництво від станів та організацій — по 1 уповноваженому від 50 дворів і по 1 від кожного кооператива [13, спр.12, арк.бзв., 8]. Отже, досить часто представництво встановлювалось в залежності від числа дворів, але участь у виборах могли брати не лише хазяї господарств, як раніше, а кожен, хто досяг повноліття (21 року), що значно збільшило кількість виборців на сході. Сільський сход омолодився, поповнився незаможниками без господарства і відповідно радикалізувався. Надалі сходи громад та обрані ними самоврядування ухвалювали та втілювали багато незаконних ліворадикальних рішень, що значно загостило обстановку на селі.

Окремі органи громадського представництва проявили високий рівень самоорганізації та революційної творчості. Вже 11 березня 1917 р. новообраний всестановий Черноострівський волосний

виконавчий комітет на Поділлі склав інструкцію щодо обсягу своїх повноважень і напрямків роботи. У документі зазначено, що на виконавчий комітет покладаються обов’язки по охороні громадської безпеки, у випадку потреби забезпечувати місцеве населення предметами першої необхідності, допомагати органам влади у придбанні продуктів і матеріалів, необхідних для постачання армії та тилу. Ставилось завдання переформувати місцеву поліцію у міліцію. Для відстоювання місцевих інтересів комітет обирає свого делегата в повітовий комітет. Виконавчий комітет через своїх уповноважених має пояснювати народу значення сучасних революційних подій, мету і цілі діяльності нового уряду, вести підготовку до виборів в Установчі збори. Також комітет повинен через низку культурно-просвітницьких заходів згуртовувати усі нації, що мешкають у даній місцевості, відкривати бібліотеки — читальні, організувати публічні лекції тощо. Згадана інструкція надавала право виконавчому комітету збирати пожертви або обкладати грошовими зборами населення для покриття поточних видатків [9, спр.17, арк.3].

На Полтавщині у с.Мала Перешепина для обрання волосного комітету 12 березня 1917 р. відбувся громадський сход. Особливо відзначався перший досвід народовладдя, який різюче відрізнявся від попереднього. Констатувалось, що без будь-якого втручання “селяни обрали, кого хотіли” [2. — 1917. — 22 бер.; 7, с.89]. Слід зауважити, що селяни й раніш, хоч і під тиском царської бюрократії, але все ж обирали сільських посадових осіб на сході. Їх давнім прагненням було запровадження вільних виборів, які б найбільш адекватно відбивали волю селянства. Тому після Лютневої революції ідея загальної виборності влади швидко адаптувалася у їх свідомості, утвердивши своєрідний “культ народного вибору”. Надалі цей “культ” вилився у досить часті перевибори владних структур, що дезорганізувало місцеве управління.

Як бачимо, єдиної форми створення волосних громадських органів не було, в одних місцевостях волосні комітети виникали на всестанових зборах представників різних груп населення, а в інших — на волосних селянських сходах. Допускались різні організаційні форми, які б не суперечили засадам демократичних виборів, як вони тоді розумілись.

Оскільки перші післяреволюційні громадські органи у сільській місцевості виникали спонтанно, у результаті самодіяльності мас, Петроградська влада намагалася поставити процес їх становлення під контроль. У циркулярі губернським комісарам від 20 березня 1917 р. уряд зазначав, що при формуванні нової системи влади на селі буде створювати самоврядування у формі волосних земств. До того часу повинні функціонувати виконавчі комітети. Уряд уповноважував комісарів створювати ці органи у тих місцях, де це необхідно. Для їх організації рекомендувалось опиратись

на вже існуючі волосні продовольчі комітети та кооперативи, які користуються довір'ям населення і залучати землевласників й інтелігенцію села [9, спр.3, арк.5; 1, с.28]. Таким чином, Тимчасовий уряд де-факто визнав комітети як форму адміністративно-революційного представництва народних мас, однак, наголошуючи на їх тимчасовому існуванні, якимось законом де-юре не оформив, чим позбавив фінансової підтримки.

На кінець березня 1917 р. у загальних рисах ви малювалась картина щодо становлення владних структур на місцях. Стало зрозуміло, що багато їх керівників та членів, обраних поспіхом у постреволюційній ейфорії, не відповідає посадам. Фіксувались випадки, коли в одній місцевості виникало декілька конкуруючих громадських комітетів, що вносило дезорганізацію в адміністративні справи. Спостерігались часті перевибори. До того ж функції та коло компетенції селянських комітетів не були чітко визначені та уніфіковані. Тимчасовий уряд продовжив курс на демонтаж старої системи влади на селі і підтвердив, що всі справи волосних правлінь передаються волосним виконавчим комітетам. Для кращого розуміння на місцях кола владних повноважень уряд діяв за добре зрозумілою селянам аналогією і наголосив, що на голів виконкомів покладаються обов'язки колишніх волосних старшин. Щоб посилити авторитет нової революційної влади, пропонувалось закритим балотуванням (щоб не було сторонніх впливів та залякувань, які фіксувались раніш) переобрати голів волосних виконавчих комітетів та їх заступників. Наголошувалось, що у комітетах обов'язково повинні бути представлені інтереси усіх груп населення [9, спр.5, арк.71; спр.3, арк.4; спр.12, арк.27].

Регіональні самоврядні структури втілювали настанови Тимчасового уряду. Так, Проскурівський виконавчий комітет громадських організацій Подільської губ. доручив таємним голосуванням переобрати голів волосних виконавчих комітетів. Тут же ухвалено порядок утворення сільських комітетів. Згідно з ним на сході селян за участі інших станів, що проживають у селі, обирається сільська управа з 7-10 осіб. Вона завідує продовольчими та санітарними справами, міліцією, допомогою сім'ям військовослужбовців та ін. Голова управи отримує права та коло обов'язків колишніх сільських старост. Він одночасно є й начальником сільської міліції.

На засіданні Кам'янець-Подільського повітового виконавчого комітету на Поділлі 10 квітня 1917 р. також ухвалено створити волосні та сільські комітети, у які мали право обирати всі мешканці села чи містечка без огляду на віру, стать та національність. Правління волосного виконавчого комітету формувалось за штатами старої влади і мало

складатись з голови (замість старшини), товариша голови (замість кандидата старшини), казначея (замість касира), секретаря (замість волосного писаря). Зібрання визначило основні напрямки роботи та коло компетенції волосних і сільських виконавчих комітетів: 1) виконувати доручення повітового комітету і повітового комісара; 2) слідкувати за порядком; 3) не допускати пияцтва та поширення неправдивих чуток, збирати сход і читати лекції; 4) дбати про забезпечення продовольством населення та армії; 5) вирішувати суперечки; 6) видавати пайки солдатським сім'ям [3. — 1917. — 21 квіт.].

Таким чином, нові революційні селянські владні органи — волосні та сільські комітети — мали тимчасовий характер, будувались за зразками царських адміністративних структур і користувались їх повноваженнями. Головною відмінністю було запровадження всестанових демократичних виборів, які відбувались вільно, без бюрократичного тиску, що звільнило селян від щільної державної опіки.

На місцях проходили переобрання посадових осіб. 6 квітня 1917 р. перебрано голову Малиничського волосного виконавчого комітету на Проскурівщині. Тоді ж вирішено поповнити склад комітету представниками від кожного села у залежності від кількості дворів. Волосному виконавчому комітету доручено розробити проект оподаткування усієї землі волості (селянської, церковної, землевласницької) сумою, потрібною на утримання волосного управління. Волосна виконавча комісія повинна доводити до відома сільських комітетів свої рішення, розсилаючи їм протоколи постанов [9, спр.9, арк.5-6; спр.15, арк.1, 4]. Надалі у Проскурівському пов. переобрали усіх голів та заступників волосних виконавчих комітетів.

У Переяславському пов. на Полтавщині новостворені самоврядування, взявши за зразок земські структури, назвали волосними земствами. Останні обрали волосні управи і спостережні комітети як своєрідні волосні земські збори. По деяких волостях Київщини місцеві тимчасові органи влади називались сільськими радами [13, спр.12, арк.4 зв.; 12, спр.22а, арк.1]. Як бачимо, у регіонах новопосталі селянські органи називались по-різному — комітетами, земствами, радами, але всі вони формувались на демократичній основі.

На характері виборів у комітети відобразились вічові засади формування сільської влади. Їх селяни обирали на сході відкритим голосуванням, у якому брало участь усе доросле населення села.

При створенні комітетів домінувала близька селянству ідея сільської та волосної організації громад, локально обмеженої рівнем колишньої селянської юрисдикції, бажано без входження осіб неселянського стану. Особливо не сприймалось представництво поміщиків. Типовим був випадок

у Брацлавському пов. Подільської губ, коли при виборах у волосні комітети селяни проігнорували представників землевласників. А в с. Куравечки Проскурівського пов. взагалі було розігнано засідання сільського виконавчого комітету, оскільки селянам сповістили, нібито в ньому беруть участь лихварі-євреї та землевласники [9, спр.14, арк.4; 11, спр.39, арк.188].

Слід зазначити, що одразу після повалення самодержавства у повітах зіштовхнулись інтереси двох самоврядних інституцій — революційних комітетів громадських організацій, які мали усі територіально-адміністративні структури (губернські, повітові, волосні, сільські), і представництво усіх суспільних верств та раніш обраних цензових губернських та повітових земств (відсутні волосна та сільська ланки), у яких домінували представники заможних прошарків населення і фактично не були представлені селяни. Відтак постала проблема демократизації земських зібрань і надання їм статусу всестанового представницького органу та спрямування їхньої діяльності для вирішення потреб населення. Для цього їх склад поповнювався новообраними депутатами, передусім від селянства. Деякі громадські організації, де домінували ліві діячі, не бажаючи співіснувати з цензовими земствами, ставили за мету поглинути їх. Так, Кам'янець-Подільський повітовий виконавчий комітет, вводячи до свого складу представників різних курій та організацій, домігся значної кількісної переваги делегатів від селян (45 осіб з 65 депутатів). Користуючись цим, 22 квітня 1917 р. комітет ухвалив виключити старих цензових гласних зі складу повітового земства, оголосив себе повноважним земським зібранням і почав розглядати справи управи [3. — 1917. — 3 травня; 4, с.63]. Крім класового моменту, була ще й фінансова складова. Оскільки земства працювали на законних підставах і мали стале фінансування, а громадські комітети не мали правового оформлення та фінансової підтримки з боку Тимчасового уряду, окремі повітові громадські комітети, як наприклад, Кам'янець-Подільський, щоб забезпечити свою діяльність коштами і користуватися бюджетами земств, оголошували себе земськими зібраннями. Однак Тимчасовий уряд перекривав їм фінансування.

Після становлення на Полтавщині селянських виконавчих комітетів вони брали активну участь у реформуванні інших владних структур. Так, у Гадячі на засіданні повітового комітету у повному складі були присутні комітети волостей. Під їх тиском голова цензової повітової земської управи склав свої повноваження і відповідно було переобрано повітового комісара. У Зіньківському пов. комітети висловили недовіру старому цензовому земству, яке і вирішено реорганізувати. Земські збори поповнились 38 представниками від волосних комітетів, що склали переважну більшість гласних земства. Обрано нову земську управу. У Ко-

беяцькому пов. з 73 гласних земських зборів 42 представляли волості, тобто селянство.

Намагання селян збільшити своє представництво в повітових комітетах, щоб визначати кадровий склад управ та контролювати їх діяльність, викликало конфлікти. Спроба поповнити Золотоніське повітове зібрання ще 60 представниками від селянського з'їзду викликало скарги на його незаконність, оскільки раніше у повітове зібрання вже увійшли 70 делегатів від селян та 18 від Селянської спілки [13, спр.12, арк.1-1зв.; спр.19, арк.19зв.]. Все ж у повітову управу обрано 5 селян і 3 інтелігенти. Було усунено з посади голову управи, хоч він мав великий досвід земської роботи.

Отже, демократичність виборів давала селянам значний рівень репрезентації. Не зважаючи на локалізм свого світосприйняття, селяни розуміли, що їх інтереси повинні бути представлені в місті. Спостерігається своєрідна селянська експансія у повітові представницькі органи влади. Селянські делегати домінують, переобирають, переформовують інші владні структури. Однак досить часто самі стають об'єктом маніпуляції лівими політичними силами.

У деяких селах стара влада, що користувалась довірою селян, залишалась у нових революційних умовах. У с.Алтинівці Кролевецького пов. Чернігівської губ. 3 квітня 1917 р. пройшло "свято свободи", на якому волосний старшина прийняв від маніфестантів український прапор та портрет Т.Шевченка, щоб розмістити їх у приміщенні волосної адміністрації. А у Смотрицькій волості на Поділлі після скасування посади волосного старшини сход обрав старшину членом волосного комітету [11, спр.39, арк.207; 9, спр.3, арк.123; 14. — 1917. — 16 мая].

При формуванні селянських самоврядних структур волосного та сільського рівнів була певна відмінність. Якщо волосні комітети часто формувались через громадське представництво різних організацій та станів — кооператорів, священиків, землевласників, селян та інших, то сільський рівень влади, як правило, обирав сход, що складався тільки з селян. І якщо одразу після революції у волосні комітети ще могли потрапити представники інтелігенції і навіть священики, то надалі, коли пройшло спантеличення селян від різкої зміни суспільних відносин, вони шляхом перевиборів почали створювати однорідно селянське самоврядування. Це породжувалось усвідомленням, що "на старе" вже не повернеться, "вища" влада слабка і репресій не провадитиме, а "нижча" влада фактично в їх руках і саме за таких обставин можна розпочати втілювати своє давнє прагнення "чорного переділу" землі та наведення "справедливості". Тимчасовий уряд, розуміючи сільські проблеми "з освітою та кадрами", щоб утримати волость від селянської сваволі, в орбіті законності та порядку, наполягав на всестановості, коаліційності волосної влади, якнайширшого залучення інтелігентних

сил до комітетів. Селяни розуміли, що законність стоїть на боці панів і захищає їх земельну власність, яку, на думку, селян нажито несправедливо. Відтак тих, хто закликав дотримуватись законності, передусім інтелігенцію, селяни зачисляли до панів, або захисників панських порядків [9, спр.3, арк..4; спр.20, арк.32].

У містечках та великих селах, де мешкала й певна кількість інтелігенції, при виборах до керівного складу демократичних органів перевагу надавали селянам. Пояснювалось це тим, що обрано му необхідно буде виконувати функції колишнього волосного старшини, тобто передусім контактувати з селянами. Так, головою Ярмолинецького волосного виконавчого комітету на Поділлі таємним голосуванням одноголосно обрано селянина.

Якщо за царя сільські адміністрації розглядались передусім як репрезентанти державної влади, то після революції їх намагались зробити інституціями, котрі представляють та збалансовують інтереси і сільської громади, і держави. Однак селяни створювали комітети передусім як органи самоврядування, які мали захищати інтереси селян, а не адміністративні структури, які були репрезентантами інтересів держави. Через це комітети були в першу чергу селянськими органами, а лише в другу чергу — державними, причому функція державного представництва швидко нівелювалась, що надалі й призвело до поширення анархії.

Джерела та література

1. Абрамов П.Н. Волостные земства // Исторические записки. — М, 1961. — №69.
2. Вестник Полтавского губернского общественного комитета. — 1917.
3. Вісті Кам'янецького повітового ісполнительного комітета.
4. Герасименко Г.А. Трансформация власти в России в 1917 году // Отечественная история. — 1997. — №1.
5. История государства и права Украинской ССР: В 3 т. — К, 1987. — Т.1.
6. История Украинской ССР: В 10 т. — К, 1984. — Т.6.
7. Кабытов П.С., Козлов В.А., Литвак Б.Г. Русское крестьянство: этапы духовного освобождения. — М., 1988.
8. Полівець М.С. Представницькі органи народо-владдя: перші кроки (березень — липень 1917р.). — Дніпропетровськ, 1998. — 261с.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф.1116. — Оп.1.
10. ЦДАВО України. — Ф.1327. — Оп.1.
11. ЦДАВО України. — Ф.1792. — Оп.1.
12. ЦДАВО України. — Ф.1677. — Оп.1.
13. ЦДАВО України. — Ф.2117. — Оп.1.
14. Черниговская земская газета. — 1917.
15. Хміль І. Організації селянства України у період підготовки і проведення соціалістичної революції // Український історичний журнал. — 1982. — №11.
16. Яновський В. З історії місцевого управління на селі після лютневої революції 1917р. // Праці комісії для вивчення звичаєвого права України. — К, 1928. — Вип. 3.

Г. Кучеров

(Кам'янець-Подільський)

СІЛЬСЬКІ “ПРОСВІТИ” ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У СТАНОВЛЕННІ Й РОЗВИТКУ ТЕАТРАЛЬНОГО МИСТЕЦТВА (1917-1918 рр.)

Початок ХХ ст. ознаменувався посиленням українського національного руху. Прямим його проявом була поява культурно-освітніх товариств “Просвіта”. У 1917 р. просвітницькі осередки стали виникати на території Правобережної України.

У сучасних умовах розбудови державності перед українським суспільством постала проблема детального вивчення і глибокого осмислення свого минулого, адже тривалий час радянська історична наука замовчувала позитивну роль просвітницьких товариств або піддавала їй діяльність різкій критиці.

Більш змістовно історію “Просвіт” Правобережної України висвітлили у своїх роботах сучасні дослідники. Серед них варто відзначити праці О.В. Лисенка [1], Л.І.Євселевського [2], С.Я.Фарини [3], С.А.Масюк [4], І.І.Романько [5] та інших. Об'єктивне вивчення ними діяльності просвітницьких товариств стало можливим із проголошенням незалежності України. При цьому сучасні історики спираються на нові архівні матеріали, історичні документи, які раніше були недоступні, а також на спогади очевидців тих подій. Аналізуючи праці зазначених вище вчених, слід зазначити, що в них ґрунтовно висвітлюються питання становлення, розвитку, форм діяльності просвітницьких товариств, звертається увага на роль “Просвіт” в українському національно-культурницькому русі, відзначається значення цих громадських організацій у період Української національно-демократичної революції, згадується участь товариств у піднесенні театрального мистецтва. Проте головний акцент історики роблять на дослідженні великих просвітницьких осередків, які функціонували у Києві, Кам'янці-Подільському, Вінниці, Житомирі, Катеринославі тощо. Це і зрозуміло, адже більшість відомих архівних матеріалів, історичних документів дають нам інформацію саме про такі “Просвіти”. І практично ми не маємо досліджень як щодо діяльності сільських товариств загалом, їх внеску у розвиток театральної справи, так й історії товариств “Просвіта” Правобережної України зокрема. Таким чином, науковий інтерес та актуальність цієї публікації обумовлена необхідністю всебічного об'єктивного дослідження винятково важливої складової культурно-освітнього процесу в Україні у 1917–1918 рр. — театрального мистецтва та участі у ньому сільських “Просвіт” Правобережної України.

До революції 1917 р. театральне життя в Україні в цілому і на території Правобережжя зокрема розвивалось суперечливо. З одного боку, відсутність

в українців власної національної держави, русифікаторська, асиміляторська політика Російської імперії спричинили його занепад. Прискорив руйнівні тенденції Емський указ 1876 р., який забороняв українські вистави історичного та соціального змісту. Під тиском зрусифікованої громадськості цензура дозволяла до постановки тільки драматичні твори, які висвітлювали сільське життя, й то на побутовому рівні. Разом з тим набуває поширення професійне театральне мистецтво. Його розвиток був пов'язаний із такими корифеями цієї справи, як: М.Кропивницький, І.Карпенко-Карий, М.Старицький та ін. У їхніх творах зображено становище української провінції після реформи 1861 р., майнова диференціація, суспільні суперечності та протистояння. Поряд з цими явищами розвивався аматорський театр. Любительські вистави влаштовувались у багатьох містах і навіть селах України.

Із падінням самодержавства у 1917 р. і початком Української національно-демократичної революції було покладено початок новому етапу у функціонуванні сільського театального мистецтва Правобережної України, умови розвитку якого були пов'язані насамперед із провінційними культурно-освітніми товариствами "Просвіта".

Одним із завдань, які просвітницькі товариства ставили перед собою, була організація театральної справи. При товариствах утворювались драматичні секції або аматорські гуртки. З одного боку, постановкою вистав передбачалося виховання у селян національно-патріотичних почуттів, естетичного смаку, нарешті "розумну розвагу". З другого боку, театр був джерелом прибутків і сприяв розв'язанню фінансових проблем "Просвіт". Як свідчать архівні документи, просвітницькі осередки при утворенні театрів, драмгуртків зіткнулись із проблемами. По-перше, бракувало відповідних помешкань [6, арк. 46]. По-друге, не вистачало театального реквізиту: костюмів, гриму, перук, фарб, текстів п'єс тощо [7, арк. 85, 89]. Більше того, проблемою для багатьох товариств стало будівництво сцени та куліс [8, с. 24]. По-третє, актуальною була кадрова проблема [7, арк. 16, 17, 19, 28, 35]. Окрім того, існувала велика потреба у коштах для театральної справи і необхідно було подолати безініціативне, а у окремих місцях і вороже ставлення до неї неосвічених селян, особливо похилого віку, духовенства, — консервативних прошарків населення.

Ці проблеми розв'язувались по-різному. Під театри просвітяни підшукували будь-які придатні приміщення: кімнати у школі, у колишньому панському маєтку тощо. Якщо не вдавалось знайти приміщення, тоді будували сцену під відкритим небом. Театральну бутафорію діставали різними шляхами: купляли у найближчих містах, позичали у сусідніх "Просвітах", виготовляли власними силами тощо. Кадрова проблема вирі-

шувалась (якщо можна так сказати) здебільшого за допомогою місцевих інтелігентних сил, частково селян. Якщо не вистачало необхідних акторів — ставились, як правило, нескладні вистави. Члени сільських "Просвіт" звертались до органів влади, навіть до Міністерства народної освіти із проханням позичити гроші для проведення своєї діяльності, проте безуспішно [9, с. 29]. Таке нелегке становище спостерігалось протягом 1917–1918 рр. Тому ця проблема вирішувалась місцевими силами за рахунок пожертвувань самих селян, а також членських внесків. Із метою подолання недовіря місцевого населення просвітяни проводили лекції, бесіди.

Долаючи всі ці перешкоди та негаразди, просвітяни ставили вистави. Наскільки вони різноманітного жанру, можна побачити з наступної таблиці:

№ п/п	Автор вистави	Назва вистави	Жанр
1	С.Васильченко	"На перші гулі"	жарт
2	Б.Грінченко	"Миротворці"	жарт
3	І.Карпенко-Карий	"Підпанки"	драма
4		"Бондарівна"	драма
5		"Нахмарило"	драма
6		"Сто тисяч"	комедія
7		"Сава Чалий"	трагедія
7	А.Кащенко	"Зоря нового життя"	комедія
8	І.Квітка-Основ'яненко	"Сватання на Гончарівці"	комедія
9	Т.Колісниченко	"Новий закон"	комедія
10		"Піймав облизня"	жарт
11	І.Котляревський	"Наталка Полтавка"	драма
12	М.Кропивницький	"Глум і помста"	драма
13		"По ревізії"	комедія
14	М.Старицький	"Зимовий вечір"	етюд
15	І.Тогобочний	"Мати наймичка"	драма
16	Т.Шевченко	"Назар Стодоля"	драма
17	Л.Яновська	"Душогуби"	драма
18		"На сіножаті"	жарт

"Просвіти", слабкі у фінансовому відношенні, влаштовували нескладні за змістом та невеликі за обсягом твори — на кілька актів чи 1 дію, переважно жарти або водевілі. Найбільш розповсюдженими з них були такі: "Миротворці" Б.Грінченка, "На перші гулі" С.Васильченка, "Піймав облизня" Т.Колісниченка тощо. Більш заможні осередки могли організовувати складні у технічному і матеріальному плані вистави. Серед них поширеними були драми і комедії на 3–5 дій: драма М.Кропивницького "Глум і помста" на 4 дії, драма Л.Яновської "Душогуби" на 4 дії, комедія А.Кащенко "Зоря нового життя" на 4 дії тощо. Значний вплив на населення мали саме драматичні твори.

Проте постановка нелегких творів призводила до того, що селяни не розуміли їх суті, ідеї. Люди під час вистав сміялись там, де потрібно було замислитись, проаналізувати побачене. Були випадки, коли селяни, не зрозумівши побаченого, зали-

шали театр розчарованими. Це, у свою чергу, викликало падіння настрою та енергії організаторів. Із огляду на це висловлювались думки щодо проведення перед театральним заходом невеликої за часом лекції, у ході якої пояснювався би зміст вистави [10, с. 15].

Незважаючи на складні трудові будні селян, вистави проходили при повному аншлагу. Театр став єдиним місцем, де після праці селянин міг знайти „корисну розвагу” й відвести душу. Проте просвітяни не тільки формально ставили п'єси, але й намагались дати зрозуміти селянству, що вистава не та “кумедія”, де просто смішно чи цікаво. Члени артистичного гуртка намагались показати місцевому населенню громадське життя таким чином, щоб люди побачили свої гарні і погані риси.

У постановці театральних заходів, як правило, брали участь вчителі, школярі, навіть селяни похилого віку. Це були аматори — люди, які поєднували свої основні заняття із роботою у театральних гуртках, вони не мали відповідної освіти та навичок. Тому висловлювались пропозиції, що не тільки для глядачів необхідно проводити лекції перед виставами, але й для акторів. Особливо бажані вони тоді, коли театральний твір висвітлює інший період історії або написаний іноземним автором. Така лекція сприяла б кращому виконанню артистами своїх ролей.

Інколи театральні заходи „Просвіт” зазнавали “розносу”. Так, активний діяч просвітницького руху І.Павлюк у своїй роботі “Закладаємо „Просвіту” розкритикував ті товариства, які ставили такі театральні твори, як: “Шельменко — денщик”, “Бувальщина”, “Кум Мірошник”, “Зіля Королевич”, називаючи їх “нісенітницею”. У цьому плані “дісталось” Радзивілівському товариству, що на Волині. Як вихід із такої проблеми І.Павлюк пропонував улаштувати вистави, які могли б послужити “гарним навчаючим прикладом для глядачів” [11, арк. 43].

Новий імпульс у розвитку театральної справи дав І з'їзд „Просвіт”, який відбувся у Києві 20–23 вересня 1917 р. На ньому з доповіддю про “Народний український театр” виступила голова театального відділу при Генеральному секретаріатові — Л.М. Старицька-Черняхівська. Вона зупинилась на загальній характеристиці театального мистецтва, особливостях та значенні для людей таких жанрів, як драма і комедія. Акцентувала увагу делегатів на таких проблемах, що стояли на шляху розвитку народного театру: невисока свідомість глядачів, брак матеріальних і артистичних засобів. На закінчення голова відділу визначила перспективи розвитку і завдання, які стояли перед всіма просвітницькими організаціями у цій галузі [12, с. 27-34].

22 вересня 1917 р. відбулось засідання музично-драматичної секції з'їзду [13, арк. 28]. Її пропозиції були втілені у постановках форуму (подаємо мовою оригіналу):

“1. Конче потрібно, щоб при Генер. Секретарстві народної освіти утворено було такі театральні курси, куди „Просвіти” могли-б посилати своїх кращих виконавців для навчання режисерській та інструкторській справі. Окремі чи об'єднані „Просвіти” повинні посилати на ці курси своїх представників на свої кошти.

2. Треба, щоб театральний відділ при Секретарстві народної Освіти видав підручник в справі організації і ведення народнього театру.

3. При Секретарстві Нар. Освіти повинно утворити зразкові мандрівні театри, також бажано, щоб такі театри утворювались і на місцях.

4. У кожному більш-менш людному селі поки не буде збудовано народнього дому треба пристосувати до потреб театру існуючі помешкання.

5. Бажано утворити музей театральних вистав та театральну книгозбірню

6. Конче потрібно утворити “Український Театральний фонд” [14, с. 42].

Постанови І з'їзду “Просвіт” активізували просвітницьку діяльність взагалі і театральну справу зокрема. Так, на Київщині артистичний гурток “Просвіти” с. Царська Слобода Черкаського пов., який складався із селян та сільської інтелігенції, з липня 1917 до березня 1918 р. влаштував 11 вистав, серед яких були: “Степовий гість”, “Наталка Полтавка”, “Назар Стодоля” та інші. Весь прибуток від театральних заходів пішов на користь товариства. Вистави відбувались у приміщенні земської школи [4, с. 92].

Театральне мистецтво набуло поширення і у с. Бистрівці Сквирського пов. Київської губ. Драматичний гурток “Просвіти” у вересні 1917 р. улаштував на користь сільської читальні “Борці за мрію”. Через велику кількість глядачів виставу ставили двічі. Прибуток склав 150 крб. [15, с. 3].

На Волині артистичний гурток у с. Дермань Дубенського пов. Волинської губ. протягом 1917-1918 рр. поставив кілька популярних вистав, у тому числі “Нахмарило” Б.Грінченка. Як організація не офіційна з метою розширення своєї роботи гурток вирішив відкрити у селі культурно-освітнє товариство “Просвіту” [16, арк. 6]. Таким чином, відбувалось створення не тільки просвітянами театральних гуртків, а й навпаки — аматорами товариств.

На Поділлі театральним гуртком “Просвіти” с. Нове-Поріччя Кам'янецького пов. у місцевій школі була поставлена вистава “Зоря Нового життя”. В антрактах просвітницький хор виконував українські пісні. На великодній неділі була здійснена постановка творів: “Бувальщина”, “Майська ніч” та інші. Співаки під керівництвом О.С.Парашука виконали кілька національних пісень. Чистий прибуток від вистав склав біля 300 крб., який пішов на користь товариства. Великих зусиль у розгортанні театральної справи у селі доклали активні члени “Просвіти” Р.Войтович, А.Майко, О.Шероцький, О.Парашук та інші [17, с. 12].

Разом з тим, намагаючись бути у курсі справ, у вересні 1917 р. Театральний відділ звернувся із проханням до “Просвіт” надіслати йому інформацію про діяльність театральних гуртків (анкетування). Цей відділ цікавили відповіді на такі питання:

— Чи є досвідчений режисер?

— Яким театральним майном володіє “Просвіта”?

— Склад глядачів тощо [7, арк. 1].

Відповіді були невтішними, оскільки, як правило, не було досвідчених режисерів, театральне майно перебувало у стадії формування, глядачами були переважно селяни та інтелігенція. Окрім цього, просвітянам бракувало літератури з питань постановки вистав. З цього приводу висловлювались думки про те, що її можна дістати в Галичині [18, арк. 3]. Суттєвою проблемою стало й те, що не було кому грати жіночі ролі через недостатню участь у виставах селянок.

Проведення вистав здійснювалось, зазвичай, на платній основі, оскільки необхідно було покривати витрати на їх організацію та отримати прибуток. Для багатьох товариств це було чи не єдиним джерелом існування. Прибутки від театральних заходів, як правило, йшли на просвітницькі або благодійні цілі. Наприклад, щодо першого моменту, то гроші направлялись на користь місцевої читальні, бібліотеки, шкіл, інших освітніх закладів, на закупку літератури та періодичних видань, театральних аксесуарів тощо. Добродійні кошти йшли на користь бідних дітей, інвалідів, українських військових, Національного фонду тощо. Інколи товариства безкоштовно влаштовували вистави для своїх односельчан [15, с. 3].

В умовах воєнного часу, як правило, театральні зали були переповнені. Більше того, доводилось часто повторювати вистави, оскільки їх популярність була настільки великою, що відвідувати видовища приходили селяни з навколишніх сіл.

Ознайомившись із станом театральної справи на місцях, Театральний відділ у 1918 р. улаштував другу анкету з наступними питаннями:

1. Чи працювала “Просвіта” під час більшовиків?

2. Чи працювали драмгуртки, якщо ні, то через які причини?

3. Чи бажано “Просвітам” замовляти театральні реквізити через театральний відділ?

4. Яке відношення до вистав з боку населення тощо [7, арк. 143].

У квітні 1918 р., зважаючи на складність організації театральної справи, Театральний відділ надавав посильну допомогу сільським осередкам. М.Старицька зазначала, що “театральна комора даватиме на прокат своє майно за невелику плату” [19, арк. 101]. Окрім того, були звернення відділу до місцевих органів влади із проханням сприяти просвітницькій діяльності. Так, розглянувши заяву Мотовилівсько-Боровського товариства

“Просвіта” про становище літнього театру при станції “Мотовилівка”, відділ визнав, що праця осередку є корисною для “пробудження національної свідомості серед мійських селян” [7, арк. 142]. Із огляду на це Театральний відділ звернувся до Київського губернського комісара із проханням передати Мотовилівський театр “Просвіті”. Крім того, столична влада сповістила провінційні осередки про те, що організуються мандрівні театри. Подавши відповідну заяву, товариства при бажанні могли замовити певну виставу. При цьому “Просвіти” брали б на себе технічний бік справи, а театральний відділ — видатки, забираючи за це чистий прибуток від вистав [7, арк. 143].

Відомо, що внаслідок перевороту 29 квітня 1918 р. в Україні до влади прийшов гетьман П.Скоропадський. Його оточення складалося з помірковано-консервативних чиновників, громадських діячів, а також військових, які були пов’язані з Україною ще з дореволюційних часів. Переважна більшість із них була за походженням українцями, хоч і зрусифікованими. За гетьманату стан театральної справи переживав суперечливі часи. У цей час багато чого залежало від органів місцевої влади. У Києві керівництво держави у цілому доброзичливо ставилося до культурно-освітніх потреб населення. Проте у провінції, де зосереджувались чиновники “старого мислення”, ставлення до “Просвіт” взагалі і до вистав зокрема спостерігалось переважно негативне. Правда, були винятки. Так, 27 квітня 1918 р було створене просвітницьке товариство у с. Женишківцях Летичівського пов. Подільської губ. Із великими труднощами просвітяни склали свої останні гроші і заснували фонд у 890 крб. [20, с. 21]. Частину цих грошей вони витратили на влаштування театральної сцени як єдиного джерела для збільшення коштів товариства. З цього приводу голова “Просвіти” Володимир Фадійович Плінський писав: “Всі щиро допомагали успішному розвитку просвітньої справи, — хто грошми, а хто власним трудом” [21, с. 2]. Велику допомогу в цьому йому надавав артистичний гурток. Більшість селян, особливо літніх, які дивились на вистави, як на зло і розпутство, спочатку поставилися до його діяльності вороже. Через це часто лунали заклики “розбити” сцену, “розігнати” “Просвіту”. Такі заклики, як правило, лунали напередодні вистав. Були випадки, коли п’яний гурт уривався до школи, намагаючись учинити погром на сцені. І тільки добре слово й роз’яснення авторитетних членів товариства допомагало уникати сутичок. Під час першої вистави (6 травня) були вибиті вікна, лунали викрики, свист. Однак у міру того, як селянство усвідомлювало позитивне значення діяльності товариства, наступні вистави проходили більш мирно [20, с. 22]. 28 серпня “Просвіта” влаштувала 13-ту виставу за час свого існування. Артистичним гуртком поставлено відому п’єсу Г.Квітки-Основ’яненка “Сватан-

ня на Гончарівці». Акомпанував співам власний оркестр [8, с. 23].

Стан театральної справи на Київщині яскраво ілюструє Уманський повіт. Тут інформація надійшла зі 100 сіл, які становили 58 % сіл регіону. Із цих даних видно, що «Просвіти» існували у 36 населених пунктах (23 % загальної кількості просвітницьких організацій). У цих товариствах значну роль у постановці вистав відіграли учителі, які становили 84 % від усіх аматорів. Працюючи у винятково складних умовах (недовір'я людей похилого віку до інтелігенції), освітяни не отримували у цей час зарплатні протягом майже 5 місяців. Вистави ставились виключно з просвітницькою або добродійною метою, наприклад: на користь «Просвіт» — 15 вистав, на літературу — 1, на воєнних інвалідів — 3, на дітей воєнних інвалідів — 3, на сиріт — 1, на санітарний потяг — 7, на українську гімназію — 1, на боротьбу із пияцтвом — 1 тощо. Серед репертуару виділялись наступні твори: «Наталка-Полтавка», «Сватання на Гончарівці», «Наймичка», «Нахмарило», «Товариш Пролітайло», «Бувальщина» тощо. Враження від вистав спостерігалось «гарне», «дуже гарне», «велике», «як найкраще», «згадують досі» та ін. [18, арк. 10-11].

Поряд із досягненнями провінційні товариства за гетьманату мали суттєві проблеми. Діяльність провінційних «Просвіт» систематично обмежувалась і контролювалась. Дозволялась постановка вистав певного репертуару. У кожному окремому випадку необхідно було подавати прохання, щоб дозволили провести той чи інший театральний захід. Такі подання, як правило, або ігнорувались, або дозвіл надходив вже після необхідного строку. У зв'язку із цим був запроваджений наступний порядок: «Просвіти» за кілька днів до постановки вистави чи проведення іншого заходу інформували про це повітового старосту чи найближчого начальника Державної варті. Останні у день заходу могли направляти свого представника до товариства для контролю [22, арк. 13].

Сумний приклад погіршення стану театральної справи мав місце у «Просвіті» с. Вербівка Чигиринського пов. Київської губ. Місцева влада забороняла проведення вистав, вимагаючи щоразу дозволу від повітового старости чи старшини повітової варті. Окрім того, від товариства вимагався дозвіл від податкового інспектора на друкування квитків. З ними необхідно було знову йти до інспектора, щоб він поставив печатку на квитки, з яких стягувався благодійний збір. Проблема ускладнювалась тим, що за дозволами потрібно було їхати до Чигирини, який знаходився на відстані 60 верст від с. Вербівка. Поїздка до міста не менш двох разів для проведення однієї вистави коштувала біля 200 крб., тоді як прибуток від театральних заходів коливався у межах до 100 крб. Таким чином, проведення театральних заходів було нереальним [23, арк. 42].

На Поділлі у с. Лянцкорунь повітовий староста заборонив товариству «Просвіта» проведення вистав «По ревізії», «Москаль Чарівник» [24, арк. 34].

У листопаді 1918 р. у Києві відбувся II з'їзд «Просвіт». У виступах делегатів зазначались факти значних утисків просвітницьких осередків від місцевої влади. Перешкоди діяльності товариств чинились систематично і з будь-якого приводу, зокрема заборонялось проведення театральних вистав [25, арк. 3].

Не зважаючи на значні перешкоди і проблеми, сільські «Просвіти» Правобережної України активно проводили театральні заходи. Вистави, які відбувались у регіоні, позитивно впливали на всіх людей і особливо на молодь. У селах стала поширюватись рідна українська мова, відроджувався національний одяг, все менше можна було почути вульгарні пісні, зменшилось пияцтво і бешкети. Завдяки театральним заходам селяни пізнавали історію Української держави і народу, у них виховувались національні почуття.

Таким чином, у 1917–1918 рр. сільські «Просвіти» Правобережної України завдяки театральному мистецтву зробили вагомий внесок у справу національно-культурного ренесансу України.

Джерела та література

1. Лисенко О.В. «Просвіти» у суспільно-політичному і культурному житті Наддніпрянської України (1905-1916 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — К., — 1998. — 169 с.
2. Євселевський Л.І., Фарина С.Я. «Просвіта» в Наддніпрянській Україні. Історичний нарис. — К.: Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка, 1993. — 128 с.
3. Фарина С.Я. Роль «Просвіт» в українському національно-культурному русі на початку ХХ століття.: Дис. ... канд. іст. наук. — Кременчук, 1993. — 233 с.
4. Масюк С.А. Діяльність товариств «Просвіта» в Україні (березень 1917-1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997. — 143 с.
5. І.І.Романько. Розвиток театрального мистецтва України в 1917-1920 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. — К., — 1999. — 190 с.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). — Ф.2201с. — Оп.2. — Спр.375.
7. ЦДАВО України. — Ф.2581. — Оп.1. — Спр. 202.
8. З життя «Просвіт» на Поділлі // Село. — Кам'янець-Подільський: Вид-я Подільської губернської народної управи (журнал). — 1918. — № 34-35. — 19 вересня. — С.23-24.
9. З життя «Просвіт» на Поділлі // Село. — 1919. — № 10. — 7 березня. — С.29-30.
10. До «Просвіт» // Село. — 1918. — 5 жовтня. — № 38-39. — С.15-16.
11. ЦДАВО України. — Ф.4465с. — Оп.1. — Спр.691.
12. Народний театр // Просвіт'янин. — 1918. — № 1. — С.27-34.
13. Центральна наукова бібліотека Національної академії наук України, відділ рукописів. — Ф.1. — Спр.11025.
14. Постанови I-го Всеукраїнського З'їзду «Просвіт» 20-23 вересня 1917 р. у Києві // Просвіт'янин. — 1918. — № 1. — С.40-44.

15. Вісти з краю // Нова Рада. — 1917. — № 134. — 10 вересня.
16. Державний архів Житомирської області. — Ф.560. — Оп.1. — Спр.15.
17. З життя "Просвіт" на Поділля // Село. — 1918. — № 32-33. — 7 вересня. — С.12-13.
18. ЦДАВО України. — Ф.2201с. — Оп.2. — Спр.393.
19. ЦДАВО України. — Ф.2581. — Оп.1. — Спр.14.
20. Плінський В. Товариство "Просвіта" в селі Женишківцях // Село. — 1918. — № 28-29. — 28 серпня. — С.21-22.
21. Плінський В. Допис // Село. — Кам'янець-Подільський: Вид-я Подільської губернської народної управи (газета). — 1918. — № 7. — 29 листопада.
22. ЦДАВО України. — Ф.2201с. — Оп.2. — Спр.369.
23. ЦДАВО України. — Ф.2201с. — Оп.2. — Спр.391.
24. Державний архів Хмельницької області. — Ф.Р. — 1158. — Оп.1. — Спр.2.
25. ЦДАВО України. — Ф.2201с. — Оп.2. — Спр.367.

Павло Сацький
(Київ)

ЗНАЧЕННЯ МИРНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ У БРЕСТ-ЛИТОВСЬКУ ДЛЯ ЗДОБУТТЯ УКРАЇНОЮ СТАТУСУ СУБ'ЕКТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Мирні переговори у Брест-Литовську, ініційовані РСФРР, з одного боку, та Німеччиною й Австро-Угорщиною, з другого, вирішували питання не лише війни й миру на "Східному фронті", а й долю колишньої Російської імперії, правовий статус її колишніх територій та виниклих у ході революційних подій 1917 р. державно-політичних утворень на територіях колишньої імперії. Брест-литовські переговори також заклали підвалини повоєнного устрою Центральної Європи, бо завдяки їхнім результатам Радянська Росія стала суб'єктом міжнародного права, деякий час Україна також мала такий статус, котрий визнавався рядом провідних держав Європи. В результаті цих переговорів було закладено також правові підвалини існування УНР [5, с. 13], Української Держави П. Скоропадського [13, с. 91-93], УСРР [23, арк. 260].

Метою даного дослідження є з'ясування значення Брест-Литовської конференції у процесі становлення української державності та інтеграції України в систему міжнародних відносин у 1917-1918 рр. Зокрема, ставиться завдання висвітлити питання міжнародного статусу українських територій напередодні початку переговорів у Брест-Литовську; дати оцінку позиціям основних учасників переговорів (Радянської Росії, Австро-Угорщини та Німеччини) щодо українського питання; дослідити динаміку зміни позицій в українському питанні делегацій Німеччини й Австро-Угорщини та статусу делегації УНР на конференції.

Зовнішня політика українських урядів у 1917-18 рр. досліджувалася рядом українських та радянських істориків. Зокрема, слід відзначити праці М. Держалюка [6] та В. Солдатенка [18], радянського історика Г. Деборіна [4], а також працю "Історія зовнішньої політики СРСР" за загальною ре-

дакцією А. Громико [11]. Радянські дослідники особливої уваги надавали зовнішньополітичному аспекту встановлення радянської влади на території України у 1917-1918 рр., тому роль УНР у брест-литовському процесі розцінювалася як засіб тиску з боку Німеччини та Австро-Угорщини на радянський уряд в Петрограді, й відзначалася одна із цілей країн Четверного союзу — не допустити поширення радянської влади на території України. Тобто, УНР на чолі із Центральною радою не розглядалася радянською історіографією як самостійний суб'єкт міжнародних відносин. Українська ж історіографія максимальної уваги надає двостороннім відносинам УНР із країнами Антанти, Четверного союзу та Радянською Росією. Але залишається малодослідженим питання процесу здобуття Україною статусу суб'єкта міжнародних відносин наприкінці 1917 — на початку 1918 рр.

Участь української делегації у Брест-Литовській конференції була позначена фактом усвідомлення сторонами етнічної єдності українських територій у складі колишньої Російської імперії, Австро-Угорщини, а також етнічної ідентичності населення білоруських територій, котрі не були чітко визначені в державному статусі, на цих землях було розташоване місто, у якому відбувалися мирні переговори — Брест-Литовськ. Це складало проблему для делегації уряду Радянської Росії у процесі переговорів, але було сприятливим для держав Четверного союзу (Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії та Туреччини).

Існування українського уряду — Генерального секретаріату й Центральної ради давало можливість Центральним державам (Німеччині й Австро-Угорщині) у їх політиці щодо колишньої Російської імперії розбудовувати й використовувати правову базу стосунків саме із Україною, котра вже була державно-політичним утворенням — УНР, хоча і з не визначеним правовим статусом. Адже Українську Центральну раду визнав Тимчасовий уряд Росії як національно представницький орган України (щоправда, із невизначеною територіальною юрисдикцією), РНК Радянської Росії визнав Центральну раду та УНР у своєму ультиматумі від 18 (5) грудня 1917 р., не вказуючи, у яких територіальних межах [12, с. 137-139]. Але, зважаючи на те, що ультиматум надійшов невдовзі після видання Третього універсалу Центральної ради, у котрому зазначалися межі територіальної юрисдикції українського Генерального секретаріату — уряду УНР [21, с. 513-514], територіальні межі цього державного утворення були очевидними. Підривав легітимність УНР лише стан війни із Радянською Росією та невизнання нею легітимним українського уряду — Генерального секретаріату й представницького органу — Центральної ради, мотивуючи свою позицію нелегітимністю, з точки зору РНК у Петрограді, процедури формування органів влади. Радянський уряд Росії формально мав на це право, зважаючи на нагальну потребу забезпечити

ти для себе дотримання процедури правонаступності Російської імперії урядами, котрі утворилися на колишніх її територіях, у даному випадку — УНР та Радянської Росії, щоб максимально контролювати процедуру утворення органів влади державними утвореннями на територіях колишньої імперії, спираючись на право народів на самовизначення. Останнє більшовики розуміли як процес утворення рад, котрі, об'єднуючи групи осіб, поширюють юрисдикцію на певну територію [13, с. 67-68]. А Центральна рада спиралася на етнічний принцип та на представницькі органи в адміністративно-територіальних одиницях колишньої Російської імперії, міські та й повітові думи, у визначенні свого територіального суверенітету [19, с. 106-107]. Розв'язати цей принциповий конфлікт могло лише визнання урядів двох державних утворень — УНР та уряду Радянської Росії з боку третіх держав, а також суверенітету їхніх урядів у межах певних територій.

Найприйнятніше для УНР було у політичній ситуації, котра склалася на кінець 1917 р., легітимізувати свою державність, добившись визнання з боку держав, котрі мали спільний кордон із нею та мали правове відношення до “польського питання”. Останнє було актуальним у процесі здобуття УНР статусу суб'єкта міжнародних відносин, зважаючи на те, що під своєю юрисдикцією Третім універсалом Центральна рада проголосила території, котрі увійшли до складу Російської імперії згідно із рішеннями Віденського конгресу 1815 р., підписаними державами, котрі мали правове відношення до процесу вирішення “польського питання”, а саме Німеччиною й Австро-Угорщиною, тобто Центральними державами, із котрими Російська імперія перебувала у стані війни. УНР успадкувала від колишньої імперії стан війни із Центральними державами. Контакт із Німеччиною та Австро-Угорщиною був для УНР необхідний саме у грудні 1917 р., зважаючи також на стан перемир'я між ними та Радянською Росією, котрий було запроваджено із 9 грудня 1917 р. [7, с. 17-19].

До складу Австро-Угорщини входили українські території, відповідно, ця держава, котра не бажала анексії та контрибуцій, а лише збереження своїх довоєнних кордонів з Російською імперією, прагнула знайти суб'єкта міжнародних відносин, з котрим було б можливо врегулювати прикордонні стосунки на власному східному кордоні [3, с. 207]. Більшовицька Росія таким правосуб'єктом не могла бути з тієї причини, що вона не поширювала свою юрисдикцію на українські території, котрі перебували у складі Російської імперії, проголосивши право народів на самовизначення, котрим Україна і скористалася, створивши свій уряд. Разом із тим Радянська Росія вела війну проти УНР, чим підтверджувала її державність, визнавши попередньо у своєму ультиматумі Центральну раду повноважним органом влади на українських територіях [12, с. 139].

На початку лютого 1917 р. у Брест-Литовську австро-угорська делегація та її керівник граф фон Чернін зайняли категоричну позицію на користь підписання мирного договору з Україною, що мало гарантувати Австро-Угорщині недоторканність її кордонів, зміцнення конституційного ладу та постачання продовольства із України [16, с. 277-278]. Позиція заступника керівника делегації Радянської Росії А. Іоффе у розмові із фон Черніним роздратувала керівника австро-угорської делегації й він висловив категоричний протест проти посягання на територіальну цілісність Австро-Угорщини [3, с. 194]. Активне декларування Радянською Росією та радянським урядом, утвореним I Всеукраїнським з'їздом рад у Харкові, їх позиції щодо майбутнього Австро-Угорщини несло небезпеку австро-угорському уряду й тим, що уряд Австро-Угорщини, не реагуючи на “14 пунктів Вільсона”, у котрих містилася пропозиція надати народам право на самовизначення шляхом плебісциту, він відмовлявся фактично від застосування цього права вільсонівським шляхом, а право на самовизначення у такий спосіб могло реалізовуватися під контролем легітимного уряду, котрий поширює свою юрисдикцію на дану територію. Інший спосіб реалізувати право народів на самовизначення був лише пропонуваній більшовиками — створення системи рад. Даний шлях міг бути реалізований “знизу”, тобто за ініціативи громадських об'єднань, а це міг бути вагомий крок до дезінтеграції Австро-Угорщини.

Такі обставини схилили Австро-Угорщину до зближення із урядом УНР з метою забезпечення своїх кордонів буферним політичним утворенням, щоб не допустити встановлення спільного кордону з Радянською Росією, але головним принципом стосунків з Радянською Росією (правонаступницею колишньої Російської імперії) мало бути на вимогу Австро-Угорщини визнання УНР довоєнного кордону між Російською імперією та Австро-Угорщиною [14, с. 300].

Переговорний процес в Брест-Литовську ускладнювався для Радянської Росії ще й категоричною позицією Німеччина проти негайного звільнення окупованих нею територій колишньої Російської імперії [20, с. 337-338]. Тому Австро-Угорщина мала можливість розраховувати на підтримку свого союзника в питанні створення буферної держави з метою гарантії кордонів та у сприянні політичним утворенням на західних окраїнах Росії у відмежуванні від більшовицької Росії. В останньому Австро-Угорщина спиралася на неприйняття значною частиною населення України влади більшовиків.

Але оскільки основним принципом, на якому могло ґрунтуватися дипломатичне сприяння Австро-Угорщини та Німеччини у створенні української держави, було визнання довоєнного кордону Австро-Угорщини, що не сприяло єдності україн-

ських земель, то Україна мала відмовитися від свого права на самовизначення у етнічних кордонах. УНР мала визнати також право свого самовизначення в межах територій у складі колишньої Російської імперії й мати статус одного із правонаступників колишньої імперії, доля котрого могла визначатися лише тими державами, із котрими на основі міжнародних угод регулювалися прикордонні стосунки й територіальна цілісність Російської імперії (як Німеччина, Туреччина та Австро-Угорщина). Разом з тим правонаступність колишньої Росії на міжнародній арені вимірювалася обсягами міжнародних зобов'язань та їх дотриманням (після війни це були фінансові зобов'язання, а під час війни — обсяги забезпечення виконання своєї частки внеску в перемогу у війні), тобто союзники Росії по блоку Антанта, а саме: Франція та Великобританія були гарантами статусу Російської імперії та, відповідно, її правонаступників на міжнародній арені. Отже, саме ці держави і мали визначати статус України — державного утворення в межах територій колишньої Російської імперії. Тому навколо України на чолі з Центральною радою склалася така політико-правова ситуація, коли правовий статус українських територій тимчасово не міг визначатися більшовицьким урядом (до підписання договору із Центральними державами або до перегляду формату стосунків із колишніми союзниками по війні, бо для розпорядження територіями Російської імперії уряду Радянської Росії було необхідно врегулювати питання правонаступності імперії, а це було можливо за умови визнання радянського уряду Росії правонаступником всієї "політико-правової спадщини" Російської імперії) [22, с. 341-343].

У період "підвішеного" міжнародно-правового становища більшовицького уряду керівництво УНР намагалося скористатися цим та робило все можливе, щоб УНР було визнано правонаступником на міжнародній арені або хоча б закладено для цього правову основу-прецедент. Тому керівництво УНР прагнуло встановити контакт із представниками Польського національного комітету та сприяло створенню польських збройних формувань на Правобережній Україні. Формуванню польських військових частин також сприяли держави Антанти [15, с. 177], а, відповідно, поляки могли стати в такому разі дипломатичними посередниками між керівництвом УНР та урядами Антанти для закладення дипломатичного прецеденту — правової основи становлення правонаступності УНР. Політичне керівництво УНР прагнуло встановити також стосунки з політичними колами противників радянського уряду в Петрограді [17, с. 252], котрі мали контакти із представниками військових місій держав Антанти.

Найбільш доцільним напрямком дипломатичної діяльності УНР було прагнення самостійно розбудувувати стосунки з Центральними держа-

вами. Своїми дипломатичними кроками воно створювало правову основу для того, щоб УНР розглядалася на міжнародній арені як політичне утворення — рівноцінне Радянській Росії, що й вдалося досягти завдяки участі в мирній конференції у Брест-Литовську у статусі воюючої сторони, тобто на рівних із делегацією від РНК Радянської Росії [9, с. 323]. Керівництво Радянської Росії прагнуло всіма засобами не допустити створення правової основи для становлення України як суб'єкта міжнародних відносин — правонаступника колишньої Російської імперії. Процедура ж визначення територіальної юрисдикції, проголошеної УНР, передбачала правонаступність колишньої імперії. Адже представницькі органи різних рівнів, міські й повітові думи направляли до Генерального секретаріату Центральної ради листи, у котрих висловлювали бажання від імені своїх виборців бути під його юрисдикцією та у складі УНР. Ці листи із канцелярії Генерального секретаріату надсилалися до канцелярії секретаря закордонних справ [24, арк. 50]. Відповідно, уряд УНР прагнув задекларувати на міжнародній арені свою правонаступність колишньої Російської імперії, спираючись у процесі державного будівництва на її правове поле.

Тому більшовицький уряд Росії вимагав від Центральної ради у питанні конструювання влади в УНР координувати із ним свої дії, а саме: здійснювати цей процес, спираючись на ради робітничих та солдатських депутатів — єдину визнану РНК Радянської Росії процедуру конструювання системи влади. Як засіб тиску було обрано оголошення війни у разі неприйняття Центральною радою вимог ультиматуму РНК від 18 (5) грудня 1917 р. Але своїм ультиматумом РНК було визнано Центральну раду повноважним органом влади на території України, тому до кінця грудня з боку радянського уряду Росії не виключалася можливість мирного розв'язання конфлікту. Так, 20 грудня 1917 р. РНК Радянської Росії було опубліковано заяву до Української Центральної ради, у котрій йшлося про можливість початку переговорів у разі прийняття нею вимог ультиматуму як ділової бази переговорів [25, арк. 30 а].

Усвідомлюючи можливість для Німеччини використати УНР (котра також розглядала перспективу мирних переговорів із Центральними державами та позбавляла радянський уряд права представляти всю територію колишньої Російської імперії на міжнародній арені) як засіб тиску на радянський уряд Росії, РНК на чолі із В. Леніним прагнула до ліквідації Центральної ради як повноважного органу влади в УНР. Це значною мірою стимулювало проведення I Всеукраїнського з'їзду рад та створенню радянського уряду в Харкові 25 грудня 1917 р.

Становлення УНР як суб'єкта міжнародного права та правонаступника Російської імперії було на користь прагненню Австро-Угорщини та Німеч-

чини утворити між Радянською Росією та Австро-Угорщиною буферну державу [1, с. 246-247]. Таке прагнення підривало правові та політичні позиції Радянської Росії на міжнародній арені і у межах колишньої Російської імперії. Крім того, Німеччина й Австро-Угорщина прагнули вести переговори на "своїй" території у Брест-Литовську (на території, окупованій німецькими військами, а процедура визначення статусу окупованих територій мала визначатися в ході конференції і, як наполягала німецька сторона, під контролем окупаційних військ, у чому уряду Радянської Росії було складно вмотивовано заперечити опонентам у процесі переговорів [10, с. 149]), до підписання договору з Центральними державами статус окупованих територій не залежав від позиції більшовицького уряду в Петрограді.

На цій території в роботі конференції могли взяти участь також представники урядів, утворених на території колишньої Російської імперії, як це зробила Центральна рада. Це було вигідно Німеччині та Австро-Угорщині. Вони могли впорядковувати політико-правову "спадщину" Російської імперії, не зважаючи на позицію радянського уряду Росії, що не суперечило праву народів, котрі проживали на окупованих територіях, на самовизначення, котре визнали Центральні держави як принцип для ведення переговорів в Брест-Литовську. Згідно з останнім передбачено реалізувати право народів на самовизначення на основі діючої до початку війни конституції, у даному випадку йшлося про території колишньої Російської імперії, отже малося на увазі правове поле колишньої імперії [10, с. 149]. Адже прийняти на конференції представників утворених на територіях Російської імперії урядів означало визнання Центральними державами їх міжнародної правосуб'єктності та можливості визнати їх як самостійні державні утворення (цим і скористалися керівники УНР, про що писав й міністр закордонних справ Австро-Угорщини граф фон Чернін [3, с. 206-207]).

Пропозиція керівника радянської делегації Л. Троцького перенести переговори із Брест-Литовська у Стокгольм мотивувалася тим, що Швеція була під час Першої світової війни нейтральною державою. Крім того, ця пропозиція була зумовлена прагненням уряду Радянської Росії не допустити можливості участі представників інших урядів на території Росії в мирній конференції, а також отримати вагоме дипломатичне надбання — фактичне визнання себе як правонаступника Російської імперії. Останнє мало б надзвичайне значення для набуття стосунків із країнами Антанти, котрим правонаступника колишньої Російської імперії представляла б своїм прийомом на рівних із воюючою стороною, тобто державами Четверного союзу, нейтральна у війні Швеція. Уряд Швеції, будучи у статусі сторони, котра приймає конференцію, мав би змогу не допустити на мирну конфе-

ренцію на своїй території представників урядів, не акредитованих на ній. Вирішальне слово у процесі акредитації належало б шведській стороні, котра виявляла прагнення безпосередньо не втручатися у російські справи й стосунки між правонаступниками колишньої Російської імперії та воюючими державами, лояльно ставлячись до усіх урядів у Петрограді котрі акуратно виконували перед нею зобов'язання Росії. Перенесення мирної конференції у Стокгольм було б сприятливою для більшовицького уряду Росії можливістю отримати у той момент ініціативу на переговорах. Урядові Радянської Росії було також зрозуміло, що Німеччина та Австро-Угорщина розраховують на підписання миру з Росією та звільнення частини їхніх військ на Східному фронті, це створювало Радянській Росії сприятливу ситуацію у переговорах із країнами Четверного союзу, але ініціатива УНР у зближенні з Центральними державами заради підписання з ними миру на правах правонаступника Російської імперії та прагнення Центральних держав використати це для тиску на більшовицький уряд (німці та австрійці були готові підписати в Брест-Литовську мирний договір з УНР та передати це місто під її юрисдикцію) змусило РНК Росії погодитися на умови миру, висунуті Центральними державами.

Як радянський уряд Росії, так і Центральні держави прагнули надати конференції статус мирної ініціативи, розрахованої на участь у її роботі всіх воюючих держав. Про це говорить вирішення в Брест-Литовську між країнами Четверного союзу проблем, котрі не стосувалися безпосередньо впорядкування післявоєнних кордонів між Росією та Четверним союзом, зокрема балканських проблем та кордонів Румунії (з Румунією країни Четверного союзу вели переговори без участі Росії і не враховували її позицію).

Відмова країн Четверного союзу від продовження переговорів у Стокгольмі також свідчила про прагнення їх не допустити більшовицького "експорту революції" (поширити мирну ініціативу в правовому відношенні через нейтральну Швецію на всі воюючі країни) та контролювати процес мирної ініціативи [2, с. 257].

На Брест-Литовській конференції більшовицький уряд Росії також прагнув вирішити проблему своєї легітимізації та окреслення територіальних меж своєї юрисдикції, що частково вдалося завдяки постановці питання про впорядкування кордону із Україною та державними утвореннями, котрі утворювалися за ініціативи Центральних держав. Саме договір з Центральними державами був тією правовою основою для існування Росії під владою більшовицького уряду, на відміну від інших урядів, котрі виникали на території Російської імперії та прагнули впорядковувати політичну ситуацію на всій території колишньої імперії.

Німеччині та її союзникам на початок 1918 р. важливо було мати справу саме з більшовицьким

урядом Росії, оскільки правова основа його повноважень була хиткою. Це було важливо для Німеччини, зважаючи на те, що підписаний мирний договір із урядом, легітимність котрого можливо було згодом переглянути, влаштуувала Центральні держави за умови наявності мирного договору із правонаступниками колишньої Російської імперії — УНР та Фінляндією [9, с. 323]. Керівники Центральних держав не сумнівалися в можливості повалення більшовицького уряду, але підписання миру з Росією мало отримати юридичну силу саме у стосунках із більшовицьким урядом Росії.

Таким чином, позиція Радянської Росії щодо Української Центральної ради у листопаді-грудні 1917 р. стимулювала проголошену Третім Універсалом Центральної ради УНР до пошуку можливості добитися міжнародного визнання своєї державності з боку Центральних держав (Німеччини та Австро-Угорщини). Німеччина й Австро-Угорщина вбачали за доцільне йти на контакт із українською делегацією, зважаючи на труднощі у переговорах із радянською делегацією. Слід відзначити, що можливості підписання миру з Центральними державами з УНР для української делегації зростали в міру ускладнення стосунків між Австро-Угорщиною й Німеччиною, з одного боку, та радянською делегацією, з другого. З огляду на значні можливості політичного тиску на Центральні держави, наявні у більшовицького уряду Росії, для них підтримка відносин із делегацією УНР була значним фактором тиску на радянський уряд у Петрограді та делегацію в Брест-Литовську.

Наслідки підписання УНР мирного договору у Брест-Литовську із державами Четверного союзу позначилися на зовнішньополітичному курсі усіх урядів, котрі поширювали свою юрисдикцію на територію України (визначену Третім універсалом Центральної ради) до моменту створення СРСР. Тому потребує подальшого вивчення ролі політичних наслідків Брест-Литовського договору УНР із державами Четверного союзу у зовнішньополітичній діяльності українських урядів у 1918-1922 рр.

Джерела та література

1. Архив полковника Хауза. — У 2 т. — М., 2004. — Т. 2. — 744 с.
2. Гофман М. Берестейський мир (Із твору "Війна прогайнованих нагод") // Берестейський мир 1918-1928. Спомини та матеріали. — Львів — К., 1928. — 320 с.
3. Гр. От. Черні. Берестє Литовське (Із твору "На світовій війні") // Берестейський мир 1918-1928. Спомини та матеріали. — Львів — К., 1928. — 320 с.
4. Деборин Г. А. Международные отношения и внешняя политика СССР 1917-1945 гг. — М., 1946. — 152 с.
5. Деникин А. Кто спас советскую власть от гибели / Деникин А. И., фон Лампе А. А. Трагедия белой армии. — М., 1991. — 32 с.
6. Держалюк М. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922 роках. — К., 1998. — 240 с.
7. Договор о перемирии между армиями русского Западного фронта и германскими армиями, действующими против означенного фронта. 21 ноября (4 декабря) 1917 г. // Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. Сборник документов. — В 2 т. — М., 1968. — Т. 1. — 758 с.
8. Другий Універсал Української Центральної Ради. У Києві, 1917 року, 3 липня (юля) // Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. — К., 2003. — 608 с.
9. Запись совещания кайзера Вильгельма II с представителями имперского правительства и Верховного главнокомандования в Гомбурге. Гомбург, 13 февраля 1918 г. // Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. Сборник документов. — В 2 т. — Т. 1. — М., 1968. — 758 с.
10. Заявление о принципах ведения переговоров, сделанное министерством иностранных дел Австро-Венгрии Черниным от имени держав Четверного союза на пленарном заседании мирной конференции в Брест-Литовске. 25 декабря 1918 г. // Там само.
11. История внешней политики СССР. — В 2 т. — М., 1980. — Т. 1. — 512 с.
12. Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради. 18 (5) грудня 1917 р. // Ленін В. Повне зібрання творів. — У 56 т. — К., 1973. — Т. 35. — 578 с.
13. Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. — К. — Нью-Йорк-Філадельфія, 1999. — 369 с.
14. Мирный договор между Германией, Австро-Венгрией, Болгарией и Турцией, с одной стороны, и Украинской Народной Республикой — с другой. 9 февраля 1918 г. // Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. Сборник документов. — В 2 т. — М., 1968. — Т. 1. — 758 с.
15. Письмо представителя Польского совета межпартийного объединения Ю. Велёвейского члену этого совета С. Грабовскому о политической деятельности польских национал-демократов на Украине. Киев, ноября 26 (декабря 9), 1917 г. // Документы и материалы по истории советско-польских отношений. — М., 1963. — Т. 1. — 548 с.
16. Протокол переговоров в имперской канцелярии между представителями Германии и Австро-Венгрии. Берлин, 5 февраля 1918 г. // Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. Сборник документов. — В 2 т. — М., 1968. — Т. 1. — 758 с.
17. Протокол ранкового засідання Військово-революційного комітету 15 листопада 1917 року // Документи Великої пролетарської революції. З протоколів і листування Військово-революційного комітету Петроградської Ради 1917 року. — В 2 т. — К., 1940. — Т. 1. — 379 с.
18. Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999. — 976 с.
19. Стаття Д. Антоновича "Центральна Рада". 31.03. 1917 р. // Український національно-визвольний рух, березень-листопад 1917 року. Документи і матеріали. — К., 2003. — 1024 с.
20. Телеграмма представителя ведомства иностранных дел при Главной ставке Верховного главнокомандования ведомству иностранных дел с условиями мира, выдвинутыми начальником Генерального штаба германской армии. Главная ставка, 20 февраля 1918 г. //

Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. Сборник документов. — В 2 т. — М., 1968. — Т. 1. — 758 с.

21. Третій Універсал Української Центральної Ради. Київ, 9 (22 січня) 1918 р. // Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. — К., 2003. — 608 с.

22. Условія мира, предлагаемые правительством Германии. Берлин, 21 февраля 1918 г. // Советско-германские отношения от переговоров в Брест-Литовске до подписания Рапалльского договора. Сборник документов. — В 2 т. — М., 1968. — Т. 1. — 758.

23. ЦДАВО України. — Ф. 1-сч. Опис 1 с. — Спр. 15.

24. ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 3.

25. ЦДАВО України. — Ф. 1115. — Оп. 1. — Спр. 47.

Василь Шарпаний
(Київ)

СТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ НАРОДНОГО КОМІСАРІАТУ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УСРР (1919-1922 рр.)

В історіографії проблема соціального забезпечення в Україні періоду 20-30-х років не досліджувалася, тому що існували інші науково-теоретичні питання та політико-ідеологічні пріоритети. Фактично відсутні монографічні дослідження, а тема надзвичайно важлива, з'ясування якої дозволяє висвітлити соціально-демографічні наслідки двох воєн та революційних перетворень в українському суспільстві, тобто показати їх людську ціну.

В статті автор ставить завдання, посилаючись на багатий архівний матеріал, дати історико-соціальний аналіз процесу створення та діяльності Народного комісаріату соціального забезпечення в Україні. Дана публікація є складовою частиною загального дослідження проблеми становлення та функціонування системи соціального забезпечення в УСРР в 20-30-ті рр.

Перша світова війна, революційні події та виснажлива громадянська війна, крім людських втрат, господарсько-економічної руїни, голоду, епідемії тифу, призвели до соціальної деградації і катастрофічної депопуляції населення. Українські селяни і робітники, мобілізовані до війська у роки Першої світової війни, частково перебували у таборах для інтернованих у Чехословаччині і Польщі, повернулися інвалідами. На території самої України зосереджувалися полонені і біженці, з'являлися десятки тисяч поранених червоноармійців і сотні ветеранів царської армії, не кажучи про вдів, сиріт, жертв різних погромів, просто соціально знедолених.

Два моменти спонукали органи радянської влади до запровадження системи соціального (державного) забезпечення відповідних категорій населення: пропаганда соціалістичних ідей (рівності, братства, колективізму, турботи про трудящих тощо) для виявлення та захоплення прихильників більшовизму і подолання реальних масштабів соціальної катастрофи, яка виникла внаслідок суспільно-полі-

тичних експериментів. На початковому етапі формування радянської політичної системи, коли пафос революційного руйнування вважався принципом творення нових суспільних цінностей і відносин, більшовики проголосили повне державне забезпечення трудящих на випадок втрати працездатності (хвороба, інвалідність, безробіття тощо) в обсязі заробітку. Так, 31 жовтня 1918 р. вони видали “Положення про соціальне забезпечення трудящих”, об'єднавши та централізувавши всі види “собезу” в єдиному державному органі — відділах соціального забезпечення та охорони праці [13, с.2]. Реалізація такої ідеї забезпечення населення вважалася основним завоюванням жовтневої революції [18, с.2], яка усунула всі попередні інституції (лікарняні каси, товариства меценатів, філантропів), перекинувши весь тягар на державні органи та саме суспільство.

Формування системи соціального забезпечення в Україні дещо затрималося порівняно з Росією, тому що в суспільстві відбувалася доволі часто зміна політичних форм влади. 29 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України здобув назву Ради народних комісарів, яку очолив Х.Г. Раковський, але серед українських наркоматів не виявилось Наркомсоцбезу [22, с.52]. 6 лютого 1919 р., тобто після захоплення Києва Червоною армією, РНК УСРР ухвалив офіційний документ — “Тимчасове положення про Народний Комісаріат Соціального Забезпечення Української Соціалістичної Радянської Республіки”, започаткувавши у такий спосіб формування відповідної системи соціальних послуг держави для населення. Його засновували з метою “планомірної організації допомоги непрацездатним і позбавленим засобів існування громадян Радянської України”, тобто визначили певну соціальну категорію та її суспільно-політичний статус [5, №38]. Наркомсоцбез розробляв законопроекти, створював відділи соціального забезпечення при губернських, повітових і міських радах робітничо-селянських депутатів, забезпечував їх належне фінансування та організаційно-інструкторську діяльність. Керівництво роботою НКСЗ здійснювала колегія на чолі з наркомом, якого затверджував Раднарком УСРР. На час свого заснування НКСЗ мав дев'ять відділів: охорони материнства і дитинства; забезпечення вдів, похилих та інвалідів; опіки та піклування; пенсій; допомоги ураженим воїнам; пайка; допомоги жертвам революції; різних допомог; інструкторський [5, №38]. За необхідності дозволялося створення комісій, секцій. Першим наркомом соціального забезпечення в УСРР уряд призначив М.Р.Зубкова, видавши спеціальну постанову [22, ст.293]. Заступником наркома був тоді А.Винокуров, котрий у лютому 1919 р. вже активно працював в НКСЗ [26, спр.9, арк.11].

Для розміщення підрозділів та самого апарату управління НКСЗ використовували реквізовані у

“буржуазії” будинки, а також успадковані від колишніх установ соціального страхування. 24 квітня 1919 р. Раднарком УСРР видав декрет “Про помешкання, які займають заклади Народного Комісаріату Соціального Забезпечення”, який виявився своєрідною охоронною грамотою, тому що всі будівлі в містах і селах, що їх використовували для службових потреб органи соцзабезу, не мали права займати “ніякі військові чи цивільні установи та особи” [6. — 1919. — 24 квіт.]. Весною 1919 р. НКСЗ для забезпечення співробітників житлом вирішив реквізувати декілька будинків, але чекав дозволу від “фракції комуністів” [26, спр.12, арк.8]. Апарат НКСЗ перебував у Харкові за адресою — майдан Тевельова, 5.

Наприкінці квітня — на початку травня 1919 р. НКСЗ опублікував “Інструкцію”, яка віддзеркалювала механізм взаємодії його підрозділів, повноважень та обов’язків. Відповідальним за всю роботу був нарком, а за його відсутності — заступник, хоча важливі питання вирішувала колегія, членів якої затверджував уряд. Питання технічного і внутрішнього характеру покладалися на них, а принципові вони обговорювали з наркомом, на колегії [23. — 1919. — №1. — С.7]. У разі розходження позицій між наркомом та колегією обидві сторони мали обговорити причини та обставини суперечок на засіданні РНК УСРР. Штати відділів формували їх завідувачі, але затверджувалися наркомом, а накази про призначення, службові переміщення, відпустки і відрядження співробітників видавало Управління справами. Кошториси відділів ухвалювала Колегія, а витратні ордери та касові чеки на одержання коштів у банках підписували лише нарком, керуючий справами та завідувач фінансово-кошторисним відділом [[23. — 1919. — №1. — С.7]. В “Інструкції” була зафіксована нова організаційна структура НКСЗ України, яку становили десять підрозділів: управління справами та відділи — інструкторсько-інформаційний, фінансово-кошторисний, постачання, охорони дитинства, пенсійний, допомоги вдовам, похилим та інвалідам з підвідділом допомоги ураженим воїнам, загальної допомоги і допомоги жертвам контрреволюції. Зокрема, така схема знайшла одностайну підтримку на нараді завідуючих відділами, яка відбулася за участі наркома М.Р. Зубкова 25 квітня 1919 р. [26, спр.12, арк.14]. Її учасники обговорювали адміністративні та функціональні питання роботи самих відділів наркомату.

Формування штатних співробітників відбувалося шляхом запрошення на службу колишніх чиновників земельних установ соціального захисту населення, патронатів, філантропних товариств. Вони були ліквідовані, а фахівці залишились безробітними. Так, згідно з декретом “Про націоналізацію всіх благодійних установ” від 4 березня 1919 р. відбувалася реорганізація всієї справи — допомоги непрацездатним та бідним на комуні-

стичних засадах соціального забезпечення та усунення з них основ філантропії (благодійництва) [5, №50]. Приватні, громадські та казенні заклади (дитячі притулки, будинки для інвалідів) переходили разом з майном та активами до НКСЗ. Зазнав ліквідації і колишній державний департамент соціального догляду при міністерстві народного здоров’я, майно, капітали та справи якого також “успадкував” Наркомсоцбез [6. — 1919. — 1 квіт.]. Останній створив Всеукраїнську комісію для ліквідації майна релігійних установ (Укркомполіру), які допомагали нужденним особам [23. — 1919. — №2-3. — С.10]. Колегія НКСЗ вирішила 7 квітня 1920 р. ліквідувати товариство допомоги робітникам Півдня Росії та страхові каси [26, спр.163, арк.5, 15], тобто упродовж року фактично перестала існувати дореволюційна соціальна інфраструктура, а натомість постала централізована і єдина державна система забезпечення. 14 березня 1919 р. уряд видав декрет “Про установи Особливого Комітету Українського Червоного Хреста” [6. — 1919. — 14 бер.], до управління якого переходило майно колишнього Російського товариства Червоного Хреста та Українського Червоного Хреста. Держава перебрала на себе координуючі та виконавчі функції єдиного центру соціального забезпечення відповідних категорій населення, що позначилося негативно на ефективності його адресної роботи.

Службовці ліквідованих установ згодилися працювати в системі Наркомсоцбезу УСРР, особливо за умов економічно-господарської руїни та матеріальної скрути. Наприклад, відділ пенсій очолював від 11 березня 1919 р. М.І.Кохомський, якого спочатку запросили як консультанта, а відділом соціального забезпечення керував від 6 лютого Г.Б.Торчинський, котрий закінчив юридичний факультет Петроградського університету та економічне відділення Київського комерційного інституту, маючи стаж роботи з 1905 р. [26, спр.16, арк.46]. На посаду секретаря запросили Р.Л.Вейнштока, випускника юрфаку Харківського університету; помічником діловода був О.І.Петропольський, випускник цього ж університету; регістратором працювала Б.Ю.Сагаль з дипломом Харківського жіночого медичного інституту [26, спр.16, арк.19]. 3 липня 1919 р. нарком М.Зубков видав розпорядження №102, яким зобов’язував керівників відділів вимагати від лікарів та інших службовців, які ставали до роботи в НКСЗ, відповідних посвідчень (диплом) про фах [23. — 1919. — №2-3. — С.10]. Зокрема, П.П.Феохариді до заяви на ім’я Г.Б.Торчинського про зарахування на посаду секретаря відділу соцзабезу додав копію диплома про закінчення юрфаку Харківського університету та автобіографію [26, спр.16, арк.8]. 23 квітня 1919 р. службовці колишніх державних пенсійних кас просили, щоб “радянська влада не залишить їх без роботи та заробітку” [26, спр.16, арк.52]. Їхні сподівання тоді задовольнили, відтак

вони працювали в системі Наркомсоцбезу: С.Л.Шполянський (відповідальний за організацію оздоровлення дітей в Криму), А.П.Донець (завідувач господарсько-адміністративною частиною дитячих оздоровлень), О.М.Козиненко (інструктор відділу охорони дитинства), О.Є.Динник (секретар відділу постачання), П.М.Евенпев (інструктор відділу охорони дитинства), Е.Я.Архангельський (інструктор відділу охорони дитинства), М.М.Потульницький (статвідділ), Л.І.Іванова (інструктор відділу охорони дитинства), О.П.Гройним (зав. педагогічним підвідділом), М.М.Дивишек (зав. касаційним підвідділом), В.І.Сокальський (зав. підвідділом редакційно-інструкторського відділу), Т.Л.Скупова, І.А.Степанова, Е.І.Ганчель, М.А.Молчанова — рахівники [26, спр.16, арк.107]. Їх зарахували згідно з наказом наркома від 4 травня 1919 р. Серед співробітників відділу пенсій НКСЗ у травні 1919 р. працювали на посадах інструкторів і діловодів колишні офіцери — С.В.Стасиневич, Г.К.Болдирев, Г.О.Орловський, а також завідувач відділу М.І.Кохомський (1877 р. н., діловод полкового суду восени 1916 р.), котрий мешкав у Києві (Михайлівський провулок 9, кв.17) [26, спр.16, арк.175].

Колішні співробітники різних установ соціального захисту населення брали участь у розробці законопроектів, інструкцій та організації структурних підрозділів НКСЗ. Структурно відділ пенсій у березні-травні 1919 р. мав підвідділи — адміністративно-реєстраційний, редакційно-інструкторський, фінансово-господарський, касаційний, відтак і відповідні посади завідувачів та помічників, у тому числі — “помічник секретаря”. Пенсійний відділ виконував надзвичайно великий обсяг роботи, зумовлений не лише кількістю пенсіонерів, а насамперед нечуваним бюрократизмом проходження пенсійних справ прохачів. Відділ постачання НКСЗ був створений для планомірного і найповнішого задоволення потреб всіх установ соцу в УСРР, особливо продовольчого забезпечення, котрий спирався на підрозділи: продовольчих товарів, розподільний, складово-транспортний, господарський, загальний [23. — 1919. — №1. — С.4-6]. Він наповнював фонди системи НКСЗ, з яких відбувалося забезпечення самого апарату та його територіальних установ — губернських чи повітових відділів.

Упродовж першої половини 1919 р. відбувалася трансформація установ і закладів старої схеми соціального піклування та становлення організаційних форм радянської системи соціального забезпечення. Необхідно зазначити, що їх формування і поступове функціонування було конструктивним, хоч і поспішним, бо у суспільстві назривала соціально вибухова ситуація. 1 квітня 1919 р. НКСЗ надіслав “Положення” про обов’язки, повноваження і права місцевих органів соціального забезпечення — губернських, районних, повітових

і навіть волосних відділів. Враховуючи факт незавершення військових дій, нарком М.Зубков видав 7 липня 1919 р. розпорядження №133 про запровадження в установах Наркомсоцбезу суворої дисципліни, відтак службовці не мали права залишати роботу без відповідного дозволу. В усіх закладах, у тому числі губернських та повітових, службовці (нарком, заввідділами, рядові співробітники) приходили на службу о 10⁰⁰ і залишалися до її завершення [23. — 1919. — №1. -С.10].

Організаційна структура системи соціального забезпечення постійно змінювалася, особливо на місцях, тому що вона мусила реагувати адекватним чином на контингент населення, яке потребувало допомоги. Проблема полягала в іншому: НКСЗ мав обмежені фінансово-матеріальні можливості для виконання своїх функцій. У березні 1919 р. він виділив лише 45 млн. крб. на рахунок забезпечення пайками родин червоноармійців [26, спр.14, арк.8]. Саме тоді Раднарком України видав декрет “Про вилучення лишків одягу та білизни у буржуазії, тому що великим групам населення, особливо жебракам та знедоленим, а також радслужбовцям бракувало взуття, одягу, відтак заможні верстви обкладали одноразовим натуральним податком у вигляді верхнього одягу, білизни, взуття. Дія декрету поширювалася на фабрикантів, власників заводів, магазинів оптово-торгових підприємств [22. — 1919. — №22. — Ст.235]. До надзвичайних заходів слід віднести діяльність центральної та місцевих комісій допомоги жертвам контрреволюції, які займалися реквізиціями помешкань заможного населення, влаштуванням у них гуртожитків, притулків для дітей [22. — 1919. — №2-3. — С.4-5]. Допомоги вимагали щоденно, а кошти надходили мізерні і з тривалою затримкою. Раднарком УСРР після розгляду міжвідомчою радою Наркомфіну державного кошторису розписував суми на кошторисно-касові підвідділи фінвідділів губвиконкомів, а вони доводили їх до повітових, які розглядали питання про витрати на соціальні потреби [23. — 1919. — №2-3. — С.9]. Асигнуванням кредитних сум, які передбачалися для Наркомсоцбезу, займалася його Головна бухгалтерія, але після вивчення кошторису всіх відділів системи соціального забезпечення. Завідувачі відділами розглядали прохання та кошторисні обґрунтування місцевих органів, які згодом затверджував нарком [23. — 1919. — №2-3. — С.9]. Він вирішував питання про надання нарядів на продовольчі пайки, які видавав НКСЗ, а не Наркомпрод [23. — 1919. — №2-3. — С.11].

Проблеми фінансового та матеріального становища системи соціального забезпечення виразно виявили себе одразу після проголошення непу. Епоха політики воєнного комунізму завершилася, а побудована на її організаційно-функціональних важелях діяльність НКСЗ та його підрозділів вимагала суттєвої модернізації. Про її необхідність

йшлося на Всеукраїнській нараді собезів, яка відбулася у Харкові 15–21 серпня 1921 р. Учасники наради дійшли висновку про доцільність використання некваліфікованої робочої сили з числа опікуваних системою соцбезу категорій населення та заснування дрібних кустарно-промислових підприємств, підсобних господарств, майстерень, фабрик тощо [4, с.33-34]. Йшлося також про надання НКСЗ підприємницьких функцій, про сприяння соцзабезу з боку промислової кооперації, про вирішення проблеми безробіття та посилення контролю за наданням відповідального соціального статусу, про підвищення ролі громадських організацій для їхньої роботи з нужденними. Загальна тенденція модернізаційних заходів була спрямована на зменшення кола тих соціальних груп населення, що вимагали допомоги, а, з другого боку, надання їм можливості для самозабезпечення під патронатом НКСЗ. Перелічені питання були заслухані на розширеній нараді колегії НКСЗ з представниками місцевих органів — губернських відділів [17, с.24-27], на якій було зазначено, що подібні тенденції діяли і в РСФРР. Неп з його комерціалізацією суспільних форм і повсякденного життя суттєво вплинув на функціонування всієї системи соціального забезпечення в Україні. Вона відмовлялася від принципів та методів роботи періоду воєнного комунізму, прилаштовуючись до нових умов.

Перехід до непу певним чином активізував фінансовий механізм держави, яка лише формувала власну бюджетну систему, але на початку 20-х рр. вона діяла у вигляді дотацій, прямих асигнувань. У 1921 р. Наркомсоцбез витратив на забезпечення соціальних груп населення 103,4 млрд. крб., у тому числі 13,4 млрд. крб. з основних фондів та 90 млрд. крб. з різних джерел асигнувань [9, с.16-18].

Рационалізації потребувала і вся система соціального забезпечення, особливо центральна установа — НКСЗ, роботу якого копіювали губернські та повітові відділи. Вони виникали під впливом обставин, зумовлених наданням соціальної допомоги конкретним групам переважно міського населення. Кількість підрозділів, секцій, комісій виявилася занадто великою.

Реформатори системи соціального забезпечення враховували попередній досвід, його негативні і позитивні наслідки, прорахунки та упущення. Зокрема, учасники Всеукраїнської наради завідуючих відділами собезів у серпні 1921 р. визнали за необхідне упорядкувати роботу центральних та місцевих органів за єдиними організаційними та функціональними принципами, встановити безперервний зв'язок апарату НКСЗ з губернськими підрозділами, а також “змінити докорінно роботу собезу взагалі та організаційними структурами зокрема” [9, с.18]. Нарада запропонувала таку схему удосконалення всієї системи: відділ пенсій і допомог об'єднується з відділом червоноармійсько-

го пайка; кошторисно-фінансовий і постачання — в матеріально-фінансове управління; управління інвалідів — в управління установ собезу. Відбулося скорочення дрібних відділів та підвідділів, хоча кількість співробітників не зменшилася, але з'явилася певна взаємодія управлінь. Організаційними питаннями навчання, перекваліфікації працюючих, влаштуванням майстерень, комун, колоній займалося управління установами НКСЗ, а матеріально-фінансове зосереджувало роботу на підготовці кошторису витрат, одержанні кредиту. Економічні наради при колегії вивчали господарські можливості собезу. Актуальним вважалося налагодження взаємин собезу з профспілками, комнезамами, громадськими організаціями села, а головне — робота з соціальним контингентом. Нарада звернула увагу на відсутність єдиних форм звітності і діловодства.

На початку 20-х рр. система соціального забезпечення, яка започаткована у добу воєнного комунізму, вимагала суттєвих змін, зумовлених не лише новим економічним курсом держави, а ускладненням ситуації в суспільстві: до господарської руїни додався голод на Півдні України. НКСЗ не став створювати спеціального підрозділу, тому що виникли громадські комітети, державні структури та зарубіжні допомогіві організації [19, с.70-73]. Він ініціював удосконалення роботи власного апарату, відтак у 1921 р. з'явився проект “Положення про Народний Комісаріат Соціального Забезпечення У.С.Р.Р.”. Ним були виписані права, обов'язки та функції усіх його підрозділів. Так, апарат НКСЗ, виконуючи постанови ВУЦВК та РНК, видавав відповідні розпорядження, накази, інструкції, вирішував суперечливі питання між центральними установами та місцевими. Його пріоритетними напрямками виявилися: забезпечення трудящих та членів їхніх родин на випадок тимчасової втрати ними працездатності, смерті, безробіття, безвісті зниклих; інвалідів війни та їхніх родин; сімей громадян, мобілізованих чи які добровільно стали до лав Червоної армії-та “трудмобілізованих”, надання допомоги хворим і пораненим червоноармійцям; організація державної і громадської допомоги на випадок стихійного та соціального лиха, а також жертвам “контрреволюції і бандитизму”; створення передумов для використання праці інвалідів шляхом їх навчання, влаштування спеціальних установ (майстерень, шкіл, колоній, артілей); нагляд за дотриманням відповідних умов праці для інвалідів на державних та приватних підприємств. У зв'язку з конкретними завданнями передбачалася наступна організаційна структура: нарком, його заступник, колегія; управління справами; організаційно-інспекторське управління; управління допомог та пенсій з відділом соціальної допомоги; матеріально-фінансове управління, управління установами соцзабезу та економічна нарада. Управління справами слідкувало

за виконанням внутрішнього розпорядку комісаріату, інформувало управління про постанови наркома та колегії, займалося діловодством, постачанням канцелярським приладдям, транспортом. Решта підрозділів НКСЗ здійснювало наступні функції: *організаційно-інспекторське управління* займалося керівництвом, контролюванням та обліком роботи місцевих органів собезу, відтак мало власну підструктуру: *організаційний та обліково-статистичний відділ*, які сприяли ефективності роботи губсобезів, інформуючи їх про відповідні законодавчі акти держави. На нього покладалися обов'язки популяризації ідеї соціального забезпечення, видання журналів, книг, збірників постанов, брошур, газет тощо, тому організаційний відділ мав три підвідділи: інспекторський, інформаційний, агітвидавничий. Обліково-статистичний відділ займався статистичним обстеженням роботи всіх видів соціального забезпечення. Завданням управління установ соціального забезпечення були: створення відповідних закладів (шкіл, майстерень), організація у них навчання інвалідів, забезпечення умов для їх продуктивної праці. Управління діяло за допомогою його трьох відділів: загально-адміністративного; будинків та трудових колоній для інвалідів; використання праці інвалідів з навчально-професійним підвідділом. Фактично управління зосереджувалося на проблемах соціального забезпечення інвалідів, переймаючись головним чином наданням професійних навичок, створенням умов для продуктивної праці. Воно мало організаційно-господарське спрямування, яке вирізнялося з-поміж інших продуктивною працею та виробничою діяльністю.

Управління допомог і пенсій, клієнтами якого були декілька сотень тисяч громадян, розробляло відповідні проекти декретів, видавало для їх тлумачення відповідні інструкції і правила, визначало разом з ВЦРПС норми соціального страхування, розглядало скарги та конфлікти з питань оформлення пенсій. Його компактна організаційна структура (відділ допомог з підвідділами — допомоги на випадок тимчасової втрати працездатності та похорон; безробіття; відділи — пенсій та забезпечення червоноармійців і їхніх родин з підвідділами побуту, червоноармійського пайка) сприяла підвищенню ефективності роботи, наданню матеріальної допомоги та швидшому проходженню пенсійних справ.

Відділ соціального забезпечення, хоч за назвою уособлював саму систему, але мав конкретні завдання та функції самодіяльного підрозділу: опрацьовував форми та види допомог для осіб, які постраждали від стихії та “ненормальних соціальних умов капіталістичного ладу (злиденність, проституція, фізична та моральна дефективність й інш.), постраждалих від контрреволюції та бандитизму” [19, с.73]. Відділ мав підвідділи різних допомог та допомоги жертвам контрреволюції (допжеркор).

Таким чином, судячи з організаційної системи самого Наркомсоцзабезу, вона віддзеркалювала схему інших республіканських наркоматів, які мали різні управління, була ще надто громіздкою, але спостерігалася і відповідна уніфікація та централізація її функціонування. Підрозділи здобули відносну самодіяльність, а з другого боку, посилилась адміністративна роль наркома, колегії, членами якої були призначені особи. У квітні 1921 р. колегія НКСЗ, яка випрацювала структуру, висунула на порядок денний проблему взаємовідносин з іншими наркоматами та профспілками, а також з НКСЗ РСФРР [26, спр.303, арк.70], тобто суспільно-політичний статус українського Наркомсоцзабезу поступово набирала сили і значення, тому “ліквідаторські тенденції”, які виникали часто у коридорах влади, зводились нанівець.

Галузь соціального страхування виявилася новою для системи соціального забезпечення, яка виникла разом з проголошенням непу. Керівництво НКСЗ наполягало на тому, щоб соціальним страхуванням займалися не “лікарняні каси” та громадські заклади, а державні установи [10, с.4-5]. Його почали запроваджувати через 2-3 місяці після опублікування декрету РНК УСРР “Про соціальне забезпечення робітників і службовців на випадок тимчасової і постійної втрати працездатності і членів їхніх родин на випадок смерті годувальника” [25, с.38]. Кошти на покриття цих витрат становили суми внесків, які сплачували підприємства, установи та організації. Вони відраховували їх до місцевих підвідділів соціального забезпечення. Організаційна робота припадає на початок 1922 р. коли собези та профспілки займалися виявленням і реєстрацією суб'єктів страхування та платників відповідних внесків, формуванням відповідних фондів та структурного підрозділу соцстраху. НКСЗ видав інструкцію “Про порядок нарахування та сплачування внесків з підприємств, установ та господарств, залучених до соціального страхування” [8, с.62-63], якою передбачалися норми відрахувань до відділів соцзабезу. Вона давала НКСЗ адміністративні важелі впливу на порушників закону про відрахування до фонду соціального страхування. Управління соцстраху НКСЗ також вносили до РНК УСРР проекти, які стосувалися механізму надходження внесків. Була утворена комісія, до якої увійшов І.І. Корнеєв, для перегляду положень законодавства про соціальне страхування, яка запропонувала замість страхових рад при економрадах створити повноважну комісію при НКСЗ для узгодження питань про охорону праці, медичного обслуговування робітників та соціального страхування. Наркомсоцбез УСРР співпрацював тут досить активно з ВЦРПС, наполягаючи на тому, щоб технічним здійсненням соціального страхування при втраті працездатності займалися місцеві комісії з охорони праці та соцзабезпечення. У 1922 р. при НКСЗ засновано цен-

тральний фонд з 10% відрахувань всіх внесків на соцстрах [25, с.38]. В Україні організація системи страхування виникла значно пізніше, тому керівництво НКСЗ УСРР використовувало досвід РСФРР, співпрацювало з її відповідними структурами, особливо ВЦРПС [8, с.17-19], хоча шукало власні організаційні форми. Якщо в Росії діяла страхова рада при НКСЗ, то в УСРР страхові ради намагалися замінити спеціальними комісіями. Досвід роботи в Україні системи соціального страхування показав, крім суто статистичних показників [12, с.5-14], значну організаційну діяльність апарату НКСЗ УСРР, його взаємодію з профспілками, державними органами влади. При себе-зах діяли страхові підвідділи [20, с.5-6], які займалися безпосередньо цими питаннями. Нарада керівників собезів, яка відбулася 21-24 березня 1922 р., випрацювала основні принципи соціального страхування через систему Наркомсоцзабезу: норми відрахувань, механізм надходження та розподілу коштів. Вони надходили грошовими знаками до поточного рахунку собезу у Наркомфіні, а НКСЗ домагався утворення єдиного фонду соцстраху.

Формування центрального апарату НКСЗ відбувалося одночасно з організацією губернських та повітових відділів соціального забезпечення. У „Гімчасовому положенні” про НКСЗ УСРР 1919 р. була зафіксована саме така структура підпорядкування: центр (НКСЗ) — губернські — міські — повітові відділи соцзабезу [3, с.4], тобто за основу взято адміністративно-територіальний принцип. Місцеві відділи копіювали центральні підрозділи, але засновували їх з урахуванням соціальної ситуації в регіоні, наявності груп знедолених. Наприклад, у липня 1919 р. Бердичівський повітовий відділ соціального забезпечення мав підвідділи: пенсій, котрий переймався питанням призначення пенсій колишнім солдатам, червоноармійцям, які втратили працездатність по інвалідності, але не розглядав справи співробітників поліції, тюремних наглядачів, жандармерії і дипломатичних установ; загальної допомоги, який розподілив функції та завдання на три секції — надання пайка родинам червоноармійців, видачі добових грошей (звільненим з роботи по інвалідності, на час працевлаштування), допомоги біженцям (лише осівшим на постійне проживання) [26, спр.10, арк.21-22]. Пенсії призначала міжвідомча комісія, до складу якої входили представники місцевих органів влади, громадських організацій, медичних закладів. Біженцями, які перебували „на колесах”, тобто не знаходили постійного притулку, займалися спеціальні установи — „Пленбегу”. Велике навантаження лягало на службовців підвідділу жертв контрреволюції, позаяк вони обслуговували широке коло заявників: співробітників радустанов, що постраждали за утвердження влади, політемігранти, політично амністовані особи, політичні біженці з окупованої білою армією території, пролетарські еле-

менти. Для них влаштовували житло, видавали одяг, звільняли місця в лікарнях, забезпечували грошима та харчами. Діяли підвідділи охорони материнства і дитинства, допомоги вдовам і похилим, скаліченим воїнам та інвалідам, опіки й лікування, постачання, інструкторсько-інформаційний [26, спр.10, арк.21-22]. Повітовий відділ мав десять підвідділів, тобто організаційно-структурно нагадував функції центрального апарату.

1 квітня 1919 р. НКСЗ УСРР видав „Положення про конструкцію і взаємовідносини центральних органів соціального забезпечення з місцями” [23. — 1919. — 31. — С.4-6]. Всі постанови і розпорядження Наркомсоцзабезу виконували губернські відділи соціального забезпечення, на яких покладалася і вся відповідальність за здійснення різних заходів центральних органів. Нарком М. Зубков контролював роботу губсоцвідділів, надсилав відповідні інструкції та ревізорів. „Положення” виявилось першим документом, у якому були вписані права та обов’язки трьох структурних підрозділів всієї системи соціального забезпечення в Україні — губернських, повітових та волосних відділів, тобто виконувало функції своєї рідної конституції. Повітові відділи безпосередньо підпорядковувалися губернським, а волосні повітовим.

Початковий період становлення апарату управління місцевих відділів собезу вирізнявся певним дублюванням організаційної структури НКСЗ, зростанням штату співробітників, які не завжди мали належну кваліфікацію. Система вимагала підготовлених кадрів, тому НКСЗ організував курси для навчання інструкторів. Так, у липні-вересні 1921 р. їх закінчило 28 осіб, рекомендованих губсоцвідділами, профспілками, губпарткомами [7, с.24-25]. Навчальний план розподілявся на два цикли: загальний та спеціальний. Перший знайомив слухачів з наступними дисциплінами: світознавство, епоха натурального господарства, розвиток та суть капіталістичного ладу, історія класової боротьби на Заході, створення Інтернаціоналу, історія класової боротьби в Росії та на Україні, огляд програми РКП, конституція радянської влади й організація влади на місцях, організація і завдання Червоної армії, земельна політика, промислова політика, продовольча політика і кооперація, народна освіта, червоний суд, релігійна політика і радянська влада [7, с.24]. На опанування ними відводилося 92 години, тобто майбутні інспектори мали скласти іспит політграмоти, засвоїти політико-економічні, соціальні та культурно-освітні пріоритети радянської влади. Програмою спеціальної підготовки передбачили та запропонували предмети: культурно-освітня діяльність соціального забезпечення, обліково-статистична робота, історія соціального забезпечення, радянське законодавство в галузі соціального забезпечення, організаційне будівництво соціального забезпечення, взаємовідносини соціального забезпечення з

охороною праці та здоров'я, охорона праці і професійна гігієна, а також робота відділів — фінансово-кошторисного, допомог і пенсій, інвалідного, організаційно-інструкторського, постачання, червоноармійського пайка, соціальної допомоги, управління справами. Лекційний цикл, прочитаний викладачами Харківського інституту народного господарства, охоплював 168 годин [7, с.25]. Подібні курси організували НКСЗ та губернські відділи собезу, готуючи у такий спосіб інструкторів. А вони допомагали не лише становленню системи соцзабезу, а також відповідали на листи громадян з правових та повсякденних питань матеріально-побутового забезпечення пенсіонерів, інвалідів тощо. На сторінках часопису „Социальное обеспечение”, що виходив у Києві, існувала спеціальна рубрика — „Листок інструктора”. Саме до неї надходили листи з різними запитаннями, зокрема такого змісту: „З якого часу мають сплачувати пайок родинам „староармійців”, що перебувають у полоні і безвісті зникли, і червоноармійцям, мобілізованим та добровільно записаних до Червоної Армії в 1917 і в 1918 рр.?” Відповідь була наступною: „Родини військовополонених старої армії повинні забезпечуватись грошовою допомогою (пайком) з 1-го липня 1920 р. однаково з родинами червоноармійців” [11, с.22].

Раціоналізація апарату місцевих органів собезу стала темою для обговорення на Всеукраїнській нараді 21-24 березня 1924 р. у Харкові. Учасники, а серед них були керівники губернських та повітових відділів, погодилися з тим, що їх структура має будуватися у відповідності до обсягу роботи, території охоплення, чисельності її населення. Передбачалося створення типової і мобільної структури, яка враховувала б перелічені умови. Виокремлювалися три типи місцевих губернських органів собезу: першої категорії, які мали організаційну структуру, подібну НКСЗ; другої категорії мали наступну схему (відділи — організаційно-адміністративний, оперативний, установ і підприємств, фінансово-матеріальний); третьої категорії обрали за основу підвідділи (загальний, управління справами, організації, фінансів, операційний, установ і підприємств. Повітові органи собезу поділялися на дві категорії: до першої відносилися ті, які відповідали третій категорії губернської ланки, а до другої: заклади з двома підвідділами — загальним та операційним. Райсобези підлягали ліквідації, тому що функції соціального забезпечення робітників перебравли на себе страхові каси, а селян — комітети громадської взаємодопомоги. Втратили доцільність існування повітові собези у губернських містах, тому що їхні функції переходили до губсоцвідділів. Нарада визнала за необхідне створення при губернських та повітових відділах колегії, до складу якої мали увійти представники профспілок для координації діяльності страхових кас та військового відомства з метою

налагодження державного забезпечення і взаємодопомоги. Йшлося також про встановлення „твердих штатів”, але з урахуванням соціальних та адміністративно-територіальних особливостей того чи іншого регіону.

Місцеві органи соціального забезпечення теоретично мали уніфіковану номенклатуру, тобто встановлену Наркомсоцзабезом, але губернії вирізнялися соціально-економічною ситуацією, чисельністю населення, а також наявністю відповідного контингенту, що впливало на організаційно-функціональну діяльність всієї системи соціального забезпечення. У зв'язку з цим показовою є робота Київського губернського відділу соціального забезпечення. Організаційно він постав одразу після формування НКСЗ у лютому 1919 р. У Києві виходили у 1919-1920 рр. друковані органи НКСЗ УСРР — „Социальное обеспечение” (редакція знаходилась на Прорізній, 2) та „Информационный листок”, де друкувалися теоретики і безпосередні організатори системи соціального забезпечення. У м. Києві діяла 91 піклувальна установа, у тому числі 7 російських, 13 польських, 17 українських, 7 єврейських та 47 мішаних за національним складом підопічних, в яких разом восени 1918 р. наховувалося 4315 осіб [21, с.36]. Вони дісталися у спадок разом з колишніми установами, які радянська влада ліквідувала, започаткувавши нову систему соціального забезпечення. Упродовж 1919 р., коли у Києві декілька раз змінювалася політична влада, а в губернії одночасно співіснувало декілька її організаційних форм, населення знало про існування закладів соціальної допомоги, але не відчуло належним чином їх переваг. Громадянська війна на Київщині тривала до літа 1920 р., яка набула форм могутнього повстанського руху, але одночасно виникали і деякі відділи соціального забезпечення, орієнтовані на обслуговування червоноармійців, інвалідів війни, пограбованих тощо. Так, у серпні 1920 р. губсоцвідділ Київщини очолював колишній боротьбист Алексєєв, а його заступником був комуніст Мартиненко [26, спр.187, арк.4]. Вони мали досвід роботи у цій галузі. Початковий етап роботи виявився організаційним, тому для друкування циркулярів, наказів, розпоряджень, а саме у такий спосіб відбувався зв'язок губсоцвідділу з повітами, реkvізували 300 пудів паперу у Печерської лаври [26, спр.187, арк.4]. Майно міських ломбардів влада конфіскувала, розподіливши його між чека, губкомом КП(б)У та собезом, щоб одягнути їхню напівроздягнену номенклатуру [26, спр.187, арк.4].

На початку серпня 1920 р. у Києві відбувся з'їзд відповідальних працівників собезів Київщини, які представляли Білу Церкву, Бердичів, Васильків, Звенигород, Фастів, Канів, Сквиру, Таращу, Умань, Коростишів, Липовець, Радомишль, Чорнобиль, Черкаси та інші повітові відділи соцзабезу [1, с.15-16]. Губсоцвідділ охоплював територію

значної частини районів сучасних — Чернігівської, Черкаської, Житомирської областей, тому налагодити оперативний зв'язок з ними виявилось справою складною. Роботу з'їзду відкрив завідуючий губсоцвідділом Алексєєв, а до президії обрали — Тайца, Чернявського, Загурського, Неймана, Гр. Сталіна. У вступному слові Алексєєв підкреслив, що на з'їзд приїхали делегати від повітів, „де інваліди без засобів, мами без дітей, діти без мам, страждають і плачуть, знемагаючи від суму і голоду” [1, с.16]. Від емоцій делегати з'їзду перейшли до порядку денного, запропонованого керівником організаційно-інспекторського відділу губсобезу Гр. Сталіним. Делегати виокремлювали дві характерні обставини: відсутність коштів у повітових відділах собезу і колосальну кількість різних категорій населення, які вимагали соціальної допомоги. На дверях повітових відділів соцзабезу вивішувалися оголошення такого змісту (дослівно): „Об'ява! При повітсобезі організована комісія по оказанню допомоги потерпівшим від контр-революції. Заяви осіб потерпівших приймаються в повітсобезі п/в ріжної Допомоги” [26, спр.196, арк.51]. Українізація у серпні 1920 р. ще не торкнулася місцевого апарату, тому „комісія по оказанню” переймалася порятунком життя тисяч „соціально дефективних” людей.

У 1920 р., судячи з досвіду роботи Київського губсоцвідділу, діяв принцип опіки центральних органів над місцевими, а, з другого боку, спостерігалася невідповідність між соціальними гаслами і закличками, виголошеними радянськими органами влади та їх матеріальним наповненням. У пресі критикували філантропічні тенденції у роботі до-революційних закладів соціальної допомоги, які впливали з християнської моралі, виокремлюючи переваги державних форм соціального забезпечення всіх категорій населення [27, с.23; 2, с.3; 24, с.3-4]. За політико-ідеологічним популізмом і пафосом месіанства, які були характерні для початкового етапу соціального забезпечення населення, утверджувався філантропізм радянського собезу — своєрідної каси швидкої допомоги, яка не мала належних засобів.

15 грудня 1920 р. відбувся черговий з'їзд повноважних представників місцевих органів собезу Київської губ. (по 2 від повіту) [23. — 1920. — №2. — С.23]. Вони не вирішували кадрових проблем, а фактично мали статус нарад, тому що розглядали питання організаційної структури. У Києві передбачалося тоді заснування будинків вчених і літераторів, які втратили працездатність за віком, наслідками хвороби чи інвалідності, відбувалися лекції, навіть планували відкрити музей соціальної допомоги. Міськсобез забезпечував у грудні 1920 р. 1500 осіб похилого віку, 5000 інвалідів, щоденно влаштовував 4000 обідів для безпритульних людей, видав 2109 карток „Красная Звезда”.

Нова економічна політика виявилася для губсобезу Київщини, як і для решти в УСРР, несподі-

ваною і суперечливою. Громадянська війна завершилася, хоча повстанський рух тривав, відтак з обох сторін надходили поранені, а загалом початок 20-х рр. став для всієї системи собезу черговим випробуванням. Голод 1921-1922 рр., спричинений посухою у п'яти південних губерніях УСРР та виснажливою продрозкладкою, унеможливив повноцінне функціонування системи соціального забезпечення. На неї покладалися надто непосильні завдання. „Нова економічна політика остаточно загнала собези Київщини на край бездни, — зазначалося в інформації з місць. — Розпочинається хвиля сумних телеграм. В Умані Упродком зменшив норму харчування на 70%. Діти голодують і жебракують. Бердичевський Упродком зовсім перестав видавати продукти. Уфінвідділ не видає грошових знаків. І так в усіх інших собезах. Виходом з становища є лише зменшення числа підопічних” [15. — 1922. — №1-2. — С.25]. Спроба заснування натурального фонду собезу виявилася декларативною, тому що бракувало хліба та інших продуктів. Саме тоді активно обговорювалася і запроваджувалася система підсобних підприємств системи собезів [14, с.21-26], необхідність їх господарської діяльності та громадської взаємодопомоги. Однак, не зважаючи на різні заходи, фінансово-матеріальне становище губсоцвідділу станом на червень 1922 р. залишалось катастрофічним: щодень підвідділ не мав змоги абсолютно забезпечити потреби відповідного соціального контингенту, а заборгованість по зарплаті співробітникам губерньських та повітових відділів становила три місяці [15. — 1922. — №5-7. — С.40]. За таких умов вони знаходили засоби для надання допомоги. У тому ж скрутному 1922 р. система соціального забезпечення Київщини призначила 10585 особам пенсії, з них інвалідам праці — 6578, інвалідам війни — 3239, а також членам їхніх родин — 3238, а взагалі в губернії нараховувалося всього 18303 осіб, з них інвалідів праці — 10383, інвалідів війни — 5619 [15. — 1922. — №4. — С.36]. На облік собезу взяли понад 25 тис. родин червоноармійців, а секція „помжеркор” припинила свою роботу за браком коштів [15. — 1922. — №4. — С.36].

Катеринославський губсоцвідділ розпочав свою організаційну роботу з лютого 1919 р., заснувавши повітові відділи у Верхньо-Дніпровську, Павлограді, Ново-Московську, Синельникові [16, с.85-86]. 19-21 липня 1920 р. відбувся у Катеринославові з'їзд представників повітових та районних „трудсобезів”, делегати якого обговорили організаційні питання, підсумували попередній досвід діяльності [26, спр.127, арк.36-38]. За січень-лютий 1920 р. прийнято 25000 заяв про надання соціальної допомоги, яку було надано 9967 родинам, видано 57446 безкоштовних обідів, зареєстровано 4656 сімей червоноармійців, задоволено 390 прохачів по лінії „комжеркора”, 530 — відмовлено [26, спр.127, арк.37]. Відділи за браком коштів не мог-

ли надати повноцінної допомоги, хоча кошторис у 1920 р. становив 1,1 млрд. крб. [26, спр.127, арк. 57], але ця астрономічна для місцевого підрозділу сума не вирішувала всіх проблем в умовах стрімкого зростання цін і товарного дефіциту. Неп змусив губсобез переглянути роботу з соціальним контингентом. Так, у 1922 р. число родин червоноармійців, які перебували на обліку собезу, лише у самому Катеринославі зменшилося на 65%, а пенсіонерів — на 30% [15. — 1922. — №8-11. — С.59], тобто відбувався перегляд соціальних груп, зумовлений браком коштів. Губсобез мав підсобні підприємства, у тому числі хлібопекарню, яка забезпечувала хлібом родини червоноармійців. Він мав власну молочну ферму, орендовану друкарню, транспорт.

У південних губерніях — Запорізькій, Одеській, Миколаївській початковий період формування та діяльності місцевих органів собезу не вирізнявся з-поміж інших регіонів, а 1921-1922 рр. виявився для них справжнім випробуванням на виживання, тому що населення губерній, особливо сільське, зазнало втрат від голоду. Вони відкривали дрібні промислові підприємства, засновували сільськогосподарські артілі, тобто вишукували джерела для поновлення власних фондів. Запорізький губсоцвідділ видав у 1922 р. 1,6 млн. крб. для забезпечення пенсіями у повітах, а також „виписав мануфактури” по 4 аршини на родину з 3 душ, 6 аршинів — з 4-5 душ, 8 аршин — понад 5 і більше осіб [15. — 1922. — №4. — С.37]. Організаційна структура залишалася сталою і типовою для губерньського відділу: секретаріат, організаційно-інспекторський підвідділ, соціальної допомоги, червоноармійського пайка, пенсій і допомог, соціальної допомоги, матеріально-фінансовий підвідділ, інвалідний підвідділ [15. — 1922. — №1-3. — С.27]. Губсоцвідділ займався навіть організацією посівної кампанії, зацікавлюючи та стимулюючи комітети селянської взаємодопомоги. Саме для них відводили понад 6 тис. десятин землі, а на одне село припадало до 10 десятин [15. — 1922. — №8-11. — С.60].

На Харківщині губсоцвідділ вирішував соціальні проблеми головним чином за рахунок місцевого бюджету та підсобних господарських закладів, а також скорочення контингенту обслуговування осіб. Штатних працівників налічувалося 63: два в адміністрації, в адміністративно-організаційному підвідділі — 13, в управлінні установами — 11, соціальної допомоги — 6, матеріально-фінансовому підвідділі — 31 особа [15. — 1922. — №1-3. — С.29]. Проголошення принципу соціального забезпечення різних категорій населення, яке справді потребувало допомоги, і його реалізація виявилася дещо неузгодженим кроком держави, хоч і гуманним.

Чернігівський губсоцвідділ розпочав свою роботу 16 жовтня 1918 р. з організації підвідділів — пайка і допомоги, пенсій, фінансового, охматди-

ту, охоплюючи райони поширення внаслідок встановлення радянської влади та просування Червоної армії. У березні 1919 р. відбулися з'їзди представників повітових відділів, на яких йшлося про організаційні питання становлення системи соціального забезпечення [16, с.85-86]. Її формування тривало до 1922 р., враховуючи політичну ситуацію та соціальну нестабільність, а реальна матеріальна допомога виявилася мізерною і недостатньою, тому що собези змушені були переглянути списки пенсіонерів, інвалідів, родин червоноармійців, скоротивши їх вдвічі [15. — 1922. — №1-3. — С.27]. Таке жалюгідне становище мали також і 12 повітових собезів Полтавщини, які підтримували зв'язок між собою поштою [26, спр.196, арк.2].

Таким чином, підсумовуючи аналіз літератури і джерел, що віддзеркалювали становлення організаційної системи місцевих органів соціального забезпечення, слід виокремити деякі характерні особливості. По-перше, хронологічні рамки її формування припадають на 1919–1920 рр., хоча для губерній південно-західного регіону України притаманна нестабільність діяльності підрозділів собезу, зумовлена військовими діями та змінами форм влади. Система губерньських органів соціального забезпечення виявилася спочатку її запровадження суспільно-політичним стабілізуючим фактором та цілком гуманним заходом, враховуючи наслідки двох виснажливих воєн та революційних експериментів, але і надто декларативною. Організаційно-координуючі функції зосереджувалися в апараті НКСЗ УСРР, а основний тягар конкретного матеріально-побутового та соціального забезпечення інвалідів, пенсіонерів, біженців, жертв різних погромів взяли на себе передовсім губсоцвідділи та їхні місцеві підрозділи. Перехід від політики воєнного комунізму до непу виявився для них критичним, який змусив переглянути принципи роботи всієї системи, запроваджуючи госпрозрахунок, держсоцстрах, КВС, підсобні господарства тощо.

Джерела та література

1. Августовский губернский съезд собеса // Социальное обеспечение. — 1920. — №2.
2. Барский З. Социальное обеспечение и благотворительность // Социальное обеспечение. — 1920. — №2.
3. Временное положение о Народном Комиссариате Социального обеспечения Украинской Социалистической Советской Республики // Социальное обеспечение. — 1919. — №1.
4. Всеукраинское совещание собесов 15-21 августа 1921 года. Тезисы и постановления // Вестник социального обеспечения. — 1921. — №1.
5. Известия Временного рабоче-крестьянского правительства УССР. — 1919.
6. Известия.
7. Инструкторские курсы социального обеспечения при НКСО // Вестник социального обеспечения. — 1921. — №2-3.
8. К сведению социального страхования // Вестник социального обеспечения. — 1921. — №1-3.

9. Корнеев И. Состояние социального обеспечения в УССР в 1921 г. // Вестник социального обеспечения. — 1921. — №4.
10. Корнеев И. Социальное страхование или социальное обеспечение // Вестник социального обеспечения. — 1921. — №4-5.
11. Листок инструктора // Социальное обеспечение. — 1920. — №20.
12. Любимов Б. За полгода // Вестник социального обеспечения. — 1922. — №8-10.
13. Любимов Б. За четыре года // Вестник социального обеспечения (Харьков). — 1921. — №2-3.
14. Милютин Н. Социальное обеспечение в условиях новой экономической политики // Вопросы социального обеспечения. — 1921. — №5-6.
15. На местах // Вестник социального обеспечения.
16. Обзор провинции // Социальное обеспечение. — 1919. — №1.
17. Объединенное совещание НКСО с представителями с мест // Вестник социального обеспечения. — 1921. — №4.
18. Октябрьская революция и социальное обеспечение // Вестник социального обеспечения. — 1925. — №3.
19. Положение о Народном Комиссариате Социального обеспечения УССР (проект) // Вестник социального обеспечения. — 1921. — №2-3.
20. Сафроненко И. Собесы и социальное страхование // Вестник социального обеспечения. — 1922. — №1-3.
21. Сведения об учреждениях призрения г. Киева по данным обследования доктора Аксенова (сентябрь-ноябрь 1918 г.) // Социальное обеспечение. — 1919. — №2-3.
22. Собрание узаконений и распоряжений рабочекрестьянского правительства Украины.
23. Социальное обеспечение.
24. Сталин Гр. Филантропия или социальное обеспечение // Социальное обеспечение. — 1920. — №2.
25. Хроника // Вестник социального обеспечения. — 1921. — №1-3.
26. Центральный державный архив вищих органов власти та управління України. — Ф.348. — Оп.1.
27. Черский А. Значение социального обеспечения / Социальное обеспечение. — 1920. — №2.

*Світлана Герегова
(Чернівці)*

ЯКІВ ЧЕПІГА — “НАРОДНИЙ ВЧИТЕЛЬ” І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ (ДО 130-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Розбудова незалежної України позитивно вплинула на розвиток національної освіти, яка робить головний акцент на формуванні особистості, здатної перетворити свою країну на високорозвинену європейську демократичну державу. “Розвиток молодого покоління сполучено з розвитком нації... Нове покоління, як парост, живиться тим, що дає йому нація. Одірвати нове покоління од цього ґрунту й пересадити на інший, чужий йому, не проходить безкарно і без шкоди для нього. В такім випадку людина обов’язково позбудеться частини своїх здібностей. А зоставшись у чужій нації, в

чужій культурі, не дасть того, що могла би дати в своїй рідній” [9, с.201], писав Я.Чепіга.

У національній доктрині розвитку освіти [5, с.279-294] зазначається провідна роль учителя у справі духовного розвитку, творчого вдосконалення і гармонійного становлення особистості в умовах реформування освіти в Україні. Тому надзвичайно актуальним є вивчення спадщини й усвідомлення досягнень минулих поколінь у галузі освіти і виховання.

Яскравим представником когорти педагогів і громадських діячів, які зробили вагомий внесок у справу формування і становлення національної системи освіти, був Яків Феофанович Чепіга — “невтомний борець за початкову освіту в Україні”. Його сучасники, зокрема заступник наркома освіти України в 1920-1928 рр., член Всеукраїнського центрального виконавчого комітету в 1922-1934 рр. Я.Ряппо відзначав, що „українська педагогіка в особі Чепіги має величину європейського масштабу, по цій постаті можна визначати зрілість української педагогічної думки та школи”.

Діяльність великого педагога, психолога і громадського діяча, якого сміливо можна назвати одним із фундаторів української школи, національної системи освіти і виховання, є малодослідженою, тож вивчення її є, безперечно, справою актуальною.

Ім’я непересічної особистості Якова Чепіги було забуте й лише зараз повертається у історико-педагогічну науку. Останнім часом з’явилися наукові розвідки О.Сухомлинської [4, с.274-282] та С.Яворської [13], у яких автори досліджують деякі аспекти педагогічної діяльності Я.Чепіги. Не можна оминути увагою наукову працю В.Марочка (3), присвячену трагічній сторінці української історії — масовим репресіям тоталітарного режиму проти педагогів України (1929-1941 рр.). Книга, над якою автор працював разом з Г.Хіллігом, стала підсумком науково-дослідного проекту в рамках європейської програми вивчення соціально-демографічних наслідків панування тоталітарних систем в ХХ ст. У роботі на основі архівних матеріалів досліджено трагічну долю працівників Українського науково-дослідного інституту педагогіки (УНДІП), одним з яких був Я.Чепіга.

Яків Феофанович Зеленкевич (псевдонім — Чепіга) народився 30 квітня (12 травня) 1875 р. в с. Мар’янівка на Херсонщині. Після закінчення двокласного народного училища у с.Грушівка Херсонського повіту склав вступні іспити і з вересня 1892 р. зарахований до Новобузької учительської семінарії. З 1895 р. розпочав свою педагогічну діяльність у школах Херсонщини, пізніше — Катеринославщини та Донбасу. У 1900-1901 рр. завідував вечірніми курсами для дорослих у Луганську, 1908-1911 рр. — Народним університетом Вознесенського рудника на Донбасі. Рівень вчительської майстерності підвищував на педагогічних курсах у Москві [14, с.143-144].

Становлення особистості народного педагога відбувалося на зламі століть, у важкий для українського народу час, коли більшість українських земель перебувала у складі Російської імперії. Характерною особливістю національно-свідомих українських діячів початку ХХ ст. було їх тверде переконання у тимчасовості заборони україномовної школи. В умовах зародження демократичних рухів в імперії вони робили все можливе у справі друкування книжок українською мовою, насамперед підручників для шкіл, що було першим кроком до становлення національної системи освіти. Поступово виникали українські школи, які у більшості не виходили за межі початкової освіти. Проте створення україномовної школи в "підросійській" Україні за царських часів так і не стало широким явищем в умовах жорсткого антиукраїнського режиму.

Свої перші статті педагогічного спрямування вчитель Яків Зеленкевич написав російською мовою. Вони вийшли друком в 1907 р. у часописові "Оренбургский педагогический вестник". Пізніше його літературні твори освітнього й виховного спрямування публікувалися в українських журналах "Світло" (Київ), "Учитель" (Львів), "Українська хата" (Київ), "Педагогічний журнал" (Коломия), в газеті "Рада" (Київ) під різними псевдонімами. Пізніше псевдонім Чепіга вважався його власним прізвищем.

Варто зазначити, що педагогічний часопис "Світло" відбивав актуальні настрої педагогічної та громадської думки в Україні, усвідомлення гострої потреби в рідній національній школі. Так, в одному з номерів часопису за 1911 р. була надрукована інформація про вчительські курси в Харкові (влітку 1911 р.), на яких педагоги ухвалили рішення щодо нагальної потреби створення рідної школи, де рекомендувалося, "щоб вчителі якнайбільше користувалися при навчанні рідною мовою дітей, для рукоділля вживали українські зразки, навчали українських пісень; ... щоб шкільні книжки на Україні малювали українське життя, природу, поезію, історію; щоб школи мали український вигляд" [6, с.27-28]. Отже, вчительство вважало однією з найважливіших проблем становлення національної школи, навчання дітей рідною мовою та підготовку українських навчальних книжок. В подальшому активними поборниками рідної школи і рідної української книжки на сторінках часопису виступали відомі педагоги, письменники і громадські діячі С.Русова, С.Єфремов, Ю.Сірий, С.Сірополко, С.Черкасенко, А.Тесленко, С.Васильченко та ін.

У своїх статтях Я.Чепіга торкався найболючіших питань шкільництва в Україні: навчання дітей рідною мовою, рівня і стану викладання різних дисциплін, методів та змісту навчання, системи організації освіти тощо. Саме на такий аспект наукового інтересу педагога вказували назви його доробків: "До національної школи" (1909), "На-

ціональність і національна школа" (1910), "Грунтовні принципи нормальної школи" (1911), "Національне виховання" (1913) та ін. Основні положення, розкриті у даних статтях, лягли в основу запропонованої Я.Чепігою концепції національної школи. Значну увагу педагог приділяв питанням всебічного розвитку учнів, морально-психологічним особливостям їх виховання, що знайшло відображення у статтях: "Педологія, або наука про дітей" та "Увага і розумовий розвиток дитини" (1911), "Вплив вулиці на виховання дітей", "Брехливість у справі виховання" та "Страх і кара" (1912), "Уява і мислительна та творча діяльність дитини" (1914) та ін. Отже, як прибічник класичної педології (науки про дітей або експериментальної педагогіки) педагог у своїх працях показав необхідність побудови системи освіти й виховання на глибокому вивченні природи дитини (фізіології, індивідуальних, спадкових та вікових психофізичних особливостей).

За словами Чепіги, "щоб задовольнити потребу народу в правдивій освіті, школа повинна бути справді народною"[7, с.3]. У вересні-грудні 1913 р. він розробив "Проект української школи", в якому зазначалося, що „відродження українського народу вимагає школи, в якій навчання проводилось би рідною для дитини мовою, і в якій дитина мала би одержувати справжню освіту, а не сурогат, шкідливий духовному росту і народній культурі". Школа повинна стати результатом колективної творчості всього українського учительства; бути народною, відображати інтереси народу; освіта — глибоко національною, "відповідати душі й розуму народу", спиратись на народну творчість та культуру; в основі школи мала бути дитина, вільний розвиток її фізичних та духовних сил, індивідуальних рис та властивостей. Педагог зробив висновок, що саме "в момент відродження нації національне виховання набирає надто великої ваги, що й примусило мене писати про нього"[9, с.208].

У тому ж році вийшла друком одна з його перших вагомих праць "Проблеми виховання й навчання в світлі науки і практики. Збірник психолого-педагогічних статей. Кн. 1", а наступного року як продовження попередньої — праця "Народний учитель і національне питання". Крім того, опубліковано статтю "Самовиховання вчителя" з його міркуваннями щодо важливості особи вчителя у суспільстві, який зобов'язаний впливати на учня своїм позитивним прикладом. Зазначена стаття вийшла у серії "Українська педагогічна бібліотека", започаткованої С.Черкасенком, якого Яків Феофанович високо цінував за розуміння важливості національної школи, ролі учителя у ній та за чудовий підручник-читанку "Рідна школа" для українських школярів. У 1912 р. Я.Чепіга написав на читанку рецензію, в якій вказував: "Любо й мило взяти в руки книжечку з таким багатим на-

роднім матеріалом, якого ми не знайдемо в жодній шкільній книжці російської педагогіки. Зміст читання здатен впливати на чуйну душу й серце дитини... Читанка ж повинна з'являтися відбитком життя. Досягти цього пощастило особливо д. Черкасенкові в його "Рідній школі" [11, с.59-60]. Вимогливий критик Я.Чепіга враховував, що вказана книжка була написана в умовах, коли серед проблем народної школи України на початку ХХ ст. найважливішою проблемою (після мови навчання) була відірваність змісту російських підручників від способу життя школярів-українців. Дана рецензія підтверджує різнобічність творчого таланту педагога Якова Чепіги.

Варто зазначити, що незалежно від суспільно-політичних змін, провідною ідеєю діяльності педагога залишалося створення національної школи. Починаючи з 1917 р. Я.Чепіга разом із С.Русовою, С.Черкасенком, О.Музиченком очолили рух за організацію національної школи в Україні. Він оселився у Києві, де розпочав активну організаторську і науково-практичну діяльність з розбудови нової національної системи освіти в Україні. У 1917 р. виконував обов'язки завідувача народною освітою реформованого Київського повітового земства, у 1918 р. — експерта початкових шкіл м. Києва. Паралельно друкував свої праці у періодичних виданнях. Назви статей "Алкоголізм і діти шкільного віку", "Діти вулиці", "Талановиті діти і російська школа" віддзеркалювали зміст — актуальні проблеми соціального виховання дітей. У цьому ж році ним було видано ряд методичних порад та підручників для початкових народних шкіл і для дорослих.

Я.Чепіга був одним із організаторів видавництва "Українська школа", діяльність якого визначалася трьома напрямками: 1) забезпечення початкової школи українськими підручниками; 2) перевидання брошур з "Української педагогічної бібліотеки" і випуск нових книжок цієї серії (саме у цьому видавництві було видано його "Проект української школи". — С.Г.); 3) друкування двох серій книжок для колективного читання, які склалися з художньої та науково-популярної літератури.

Багато уваги педагог приділяв вивченню організації навчання у школах інших країн та досвіду закордонних колег, вважаючи, що цей досвід може допомогти зорієнтуватися українським освітянам у вирішенні нагальних проблем. Простежуючи історичний шлях розвитку ідей про вільне виховання та аналізуючи внесок Ж.-Ж.Руссо, Л.Толстого до скарбниці ідей про вільну школу, дійшов до висновку, що вільна школа в Україні — це всебічне вивчення своєї мови, це свобода, щастя і розвиток ініціативи дитини. Розмірковуючи над засадами, на яких має розвиватися українська школа, Чепіга схилився до ідей вільного виховання, розкритих ним у праці "Вільна школа, її ідеї й здійснення їх в практиці" (1918).

Під час зміни влад у період 1917-1920-х років та відповідно до напрямів розвитку освіти педагог Я.Чепіга не боявся висловлювати свою думку. Підтвердженням цього була критика Чепігою шкільної політики Гетьманату: "... Ми чекали признання державою свободи школи навіть в інтересах тієї ж таки державності і дочекались того, що українська школа мусить поневірятися й старцювати, уклінно прохаючи коштів і помешкань для себе... Ми мусимо підняти знову наші старі лозунги за вільну національну школу, за нормальну освіту в ній... Освіта народу у небезпеці" [12, с.138-139].

Педагог піддав різкій критиці наміри більшовиків побудувати школу за російським зразком, за класовим принципом (під час тимчасової окупації Києва у лютому 1919 р.). Він писав: "Ми є нація, пригнічена століттями чужим пануванням, і ми не знаємо ще, чи увільнимось од нього надалі... Ми в нашій школі виховуємо працівника щирого, корисного народові... Школа є велике знаряддя прищиплювання людських ідеалів, у ній культивується людина, але не роз'єднанням і ворожнечою, а єднанням, братерством і любов'ю" [10, с.134].

Зі встановленням радянської влади Я.Чепіга пов'язував свої надії щодо розбудови національної школи. Він розумів, що "кожний буде творити її по-своєму", але вірив, що "освіта народу оживе, стане життям його, культурним і цінним придбанням народу" [8, с.85]. З 1919 р. він як член спеціально створеної комісії при шкільному відділі НКО УСРР брав активну участь в організації системи освіти в Україні, зокрема у підготовці декларації "Основи будівництва вільної єдиної трудової соціалістичної школи на Україні" й розробці "Положення про трудові школи та програми".

На 20-ті роки припадає активна організаційно-педагогічна діяльність Я.Чепіги: 1920-1921 рр. — завідувач дошкільним відділом секції дитячих будинків Київської губерніальної народної освіти [14, с.143-144]; в 1920 р. — член організаційного комітету у справі реформування Вищого інституту народної освіти (ВІНО) у Києві, згодом — декан дошкільного факультету, пізніше — декан факультету соціального виховання, проректор. Як професор ВІНО читав студентам курси лекцій "Трудові процеси", "Організація установ соцвиху", продовжуючи працювати над тематикою методики початкового навчання. Я.Чепіга — ініціатор створення у 1920 р. у Києві Педологічного інституту, де обраний членом вченої ради, науковим співробітником відділу "Фізична праця й трудові процеси". У 1922-1925 рр. очолював секцію практичної педагогіки науково-дослідної кафедри педології, створеної при реформуванні вищеназваного Інституту педології [14, с.142]. Ці посади він обіймав до кінця жовтня 1925 р.

Звісно, на педагогічні погляди Я.Чепіги вплинула радянська політична система, яка вимагала виховання молодого покоління відповідно до но-

вого зразка. Безпосереднім організатором і учасником цього процесу став і Я. Чепіга. Згідно з “Положенням про єдину трудову школу УСРР” школа проголошувалася трудовою. В її основі лежала продуктивна праця учнів, тісно, органічно пов’язана з навчанням, ознайомлення учнів з різноманітними формами виробництва. Колишні університети з їх класичною освітою перетворювалися на інститути народної освіти, де відкривалися факультети соціального виховання.

Проте прадавня ідея поєднання навчання з продуктивною працею, яку так підтримував Я. Чепіга, у практиці радянської школи не збігалася з його уявленнями про трудову школу, втілювалася досить непослідовно. Роль сім’ї, родинного виховання, етнопсихологічні засади у вихованні, яким педагог надавав особливого значення, практично відкидалися. На перший план висувалося гасло соціального виховання і зосередження навчально-виховного процесу в закладах закритого типу, а саме дитбудинках, трудових школах, інтернатах тощо. “Маяком” соцвиховання мали стати дитячі будинки, але з 1920 р. основним типом в радянській системі освіти УСРР стала семирічна трудова школа.

Відкидаючи все традиційне, що було в дореволюційному шкільництві, нова влада вимагала пролетарського змісту освіти з новою комуністичною ідеологією. На початку 20-х років класно-урочну систему навчання було замінено новими навчальними планами і програмами, а з 1923 р. затверджено схему побудови комплексних програм школи першого ступеня, де навчальний матеріал вивчався за трьома розділами: природа, праця, суспільство і обов’язково “прив’язувався” до календаря революційних свят. Так, на 1-му році навчання перша тема — “Життя дитини до школи влітку”, четверта — “Жовтнева революція” тощо. Основний недолік цієї програми — порушення систематичності знань, логіки навчальних предметів, в учнів розвивалося всезнайство, поверховість навчання; не забезпечувалося вивчення граматики, основ арифметики тощо [1, с.353-354].

“Новаторів” та фанатичних реформаторів “освітянської ниви” вистачало. На противагу їм досвідчений педагог намагався зберегти власну методику виховання та навчання. Навіть обіймаючи посаду завідувача губвідділу соцвиху Київщини [14, с.142], він у своїх науково-педагогічних доробках, присвячених теорії і практиці трудового навчання, досить помірковано ставився до нововведень соцвиху, про що свідчать назви праць: “Азбука трудового виховання” та “Практична трудова педагогіка” (1922), “Вільна школа, її ідеї й здійснення їх на практиці” (1924), “Трудовий принцип і метод” (1925) та ін. Процес виховання автор розглядав у широкому розумінні поняття як керований саморозвиток дитини на основі педологічних знань про неї — її фізіологію, спадковість, вікові та індивідуальні психофізіологічні особли-

вості. Школа, що може забезпечити вільний і гармонійний розвиток дитини, — це, за твердим його переконанням, трудова школа в широкому, європейському розумінні. Вся організація її роботи, зміст, форми та методи навчання мали бути побудовані за принципом культуровідповідності, відштовхуватися від інтересів дитини. В своїх міркуваннях Я. Чепіга спирався, крім особистих переконань, на праці відомих на той час зарубіжних педагогів та психологів, теоретиків і практиків педологічної науки. Щодо процесу навчання, то педагог віддавав перевагу класно-урочній системі і в цілому негативно ставився до введеної у радянській школі комплексної системи як до основи побудови й організації навчально-виховного процесу.

В середині 20-х років педагог почав “балансувати” між своїми поглядами і вказівками радянського уряду щодо розвитку освіти в Україні. Концепція Чепіги, що мала психофізіологічне та біогенетичне спрямування, не відповідала партійному курсу розвитку школи й науки, адже в цей час теоретичні питання в педагогіці, як і в інших суспільних науках, почали набувати виразного політичного й ідеологічного звучання. В своїх статтях педагог вказував, що “нове життя вимагає й нових методів”, і хоча в даному випадку мова йшла про методи навчання у школі, проте ці слова якнайкраще виражали позицію Я. Чепіги, який, маючи свою думку і педагогічні переконання, все ж не хотів псувати відносин із владою, розглядаючи деякі питання в контексті пануючої комуністичної ідеології. Він зосередив свою увагу на створенні підручників. Численні підручники, за якими в основному працювала початкова школа, та методичні посібники, написані Чепігою, були побудовані за принципами, викладеними в його теоретичних розвідках, а саме: рідна мова навчання, краєзнавчий матеріал тощо. Читанки будувались з широким залученням творів українських письменників, народної творчості, але з обов’язковими розповідями про календарні політичні свята, наприклад “День 9 січня”, “1 Травня” та возвеличенням їх революційного змісту.

У 1925 р. Якова Феофановича запросили до Харкова, де відкрилася науково-дослідна кафедра педології при Інституті народної освіти. Йому доручили керівництво секцією методики й дидактики. Як члену Державного науково-методичного комітету НКО УСРР, де він очолював підсекцію загальної методики педагогічної секції Харківського наукового товариства [14, с.142], йому доводилося, насамперед, рецензувати науково-педагогічну літературу щодо ідейного спрямування радянської системи освіти і виявлення “ідеологічних збочень”. І Яків Феофанович, “маневруючи” між владою і власними переконаннями, змушений був виконувати неприємні для нього ідейнополітичні замовлення.

В листопаді 1928 р. професор Чепіга за дорученням секції наукових працівників Харківського

наукового товариства змушений був виступити з доповіддю про творчість українського літературного критика С.Єфремова. Свої враження С.Єфремов висловив у “Щоденнику”, зазначаючи, що “цей дурень і падлюка з страху (зауважимо: саме зі страху. — С.Г.) розперезався навіть більше, ніж од його вимагали”. Напередодні арешту С.Єфремова ця “критика” набула характеру “судового вироку”. Справжній патріот-українець С.Єфремов назвав людей, фанатично відданих справі радянської влади, “українськими яничарами, руками яких руйнується все на Україні”. До цієї когорти він зарахував і Чепігу, як “послушного”, відданого радянській, а насправді “покаліченій і деформованій” українській освіті. Ще на початку 1926 р., одразу після святкування 30-літнього ювілею педагогічної діяльності Я.Чепіги, коли професора вітали і вшановували як ученого із світовим ім’ям, С.Єфремов зауважив: “Начальство надало йому ранг “народного педагога” і, кажуть, звеліло прийняти до комуністичної партії... Бідний Чепіга! Він же балансував, щоб, не зв’язуючись з комунізмом, витягти з його вигоди”. Яків Чепіга не став членом компартії, проте для виживання в тогочасних умовах змушений був “пристосовуватися” [3, с.128].

Відомий педагог і громадський діяч Я.Чепіга брав активну участь у з’їздах і конференціях з педагогічних питань у Києві та Харкові. З утворенням у жовтні 1926 р. на базі науково-дослідної кафедри педології при ІНО та Харківської дослідної станції управління соціального виховання НКО УСРР Українського науково-дослідного інституту педагогіки (УНДІП) професор Я.Чепіга став його науковим співробітником і працював у секторі навчання для дорослих до 1934 р.

Педагога Чепігу високо цінували у наукових колах, адже він був професором УНДІП, працював у декількох педагогічних товариствах, друкував підручники і методичні посібники для вчителів, що було нагальною потребою в умовах переходу школи на нові методи, форми й зміст навчання. Наприклад, його “Методика навчання в трудовій школі першого концентру” (1930) була єдиною на той час в Україні методикою, що комплексно охоплювала весь курс початкового навчання, наступна — “Читання й робота над книжкою в першому концентрі політехнічної школи” (1932) та ін. Він написав також декілька підручників та методичних посібників, адресованих школам для дорослих, зокрема, “Буквар для шкіл грамоти” (1933), “Методичні поради до букваря для шкіл грамоти” (1934). Проте все це створювалось на замовлення радянської освіти без якихось нових концептуальних надбань, що не задовольняло великого педагога. У цьому контексті варто згадати слова Якова Феофановича із його статті-заклику “До трудової вільної школи!” (1919): “Нема найтяжчого гріха для свідомого члена людського колективно-

го тіла, як не йти разом з його еволюційним розвитком, не йти за духом часу... До цього ми виконували чужу волю, як автомати, механічно. Діло освіти було не результат нашої творчості, нашої ініціативи, а регламентувалось згори, і ми з’явилися виконавцями чужих розпоряджень... Нині настав час, коли творча воля педагога найде широкіше поле прикладання... і наповнить задоволенням і втіхою всю його істоту од свідомості, що він нарешті робить справжнє діло” [2, с. 215].

Складається враження, що “народний вчитель” і психолог, який зробив чимало у справі організації національної освіти, і був впевнений, що “нарешті робить справжнє діло”, “йдучи за духом часу”, стомився, стомився “перекрашуватися у різні кольори”, підлаштовуватися і знову виконувати чужу волю. Адже суперечливе життя ламало звички, переконання, спотворювало моральні засади особистості, прищеплювало “надбання” нової комуністичної моралі та ідеології. Радянський режим не прощав вільнодумства, соціального і національного походження, забороняв ініціативу і нововведення, якщо вони не були спрямовані зверху...

Така бажана українізація освіти повернула до життя національну школу України, в якій молодь опановувала кращі здобутки духовної культури свого народу. Після багатовікового переслідування, приниження в українців з’явився національний оптимізм. Але відродження не відбулося. Український народ зі своїм високим рівнем національної свідомості чинив спротив сталінським планам соціалістичної колективізації та індустріалізації, не сприймав більшовицьку ідеологію. І народу був винесений вирок. Першими під жорна тоталітарної машини потрапила інтелігенція як інтелектуальна основа нації.

Розпочався шалений наступ на здобутки української культури, освіти, науки. Національну школу було перетворено на засіб геноциду проти українців, головним завданням якого стала русифікація корінного населення, спотворення його національного світогляду, свідомості, характеру, відлучення від традицій, звичаїв, культури свого народу.

На середину 30-х років майже 10% педагогів України вважалися “класово-ворожими елементами”, а по окремих районах — більше третини. Дослідники масового терору в Україні, щоб показати жахливі наслідки репресій 30-х рр., зосереджуються на кількості жертв. Але існують ще й інші показники: соціально-педагогічні зрушення в поведінці великих груп людей, знищення представників тієї чи іншої наукової школи, ліквідація інститутів, “відстрілювання” творчої інтелігенції за принципом національного походження та ідеологічного спрямування. Так, був фактично знищений УНДІП, бо із 46 наукових його співробітників зразка 1928/1929 рр. 33 зазнали репресій, з яких не всі потрапили до таборів, але кожного офіційно визнали “шкідником”, звільнили з роботи, а пе-

реважну більшість розстріляли в таборах ГУЛА-Гу [3, с. 90-91]. У числі репресованих був і професор Я.Чепіга.

З авторитаризацією школи, відмовою від ідей вільного й трудового виховання Яків Феофанович відійшов від активної науково-педологічної, науково-дослідної діяльності: уже нічого не писав, не публікував, хоча ще продовжував працювати. Протягом 1935-1936 рр. очолював кафедру педагогіки у Могилівському педінституті (Білорусія), але важка хвороба змусила його повернутися до Харкова. У серпні 1936 р. він переїхав до Москви і декілька місяців працював у школі, а потім майже рік працював у Сталінабадському педінституті. Такі поневіряння уже немолодого професора ще більше підірвали його здоров'я і він знову повернувся до Харкова.

У 1937 р. Чепіга був заарештований, а 20 листопада цього ж року Особливою трійкою Управління НКВС Харківської обл. звинувачений в антирадянській націоналістичній діяльності та проведенні терористичних актів проти керівництва партії і радянського уряду, засуджений до 10 років позбавлення волі у виправних трудових таборах. 16 лютого 1940 р. його справу разом зі справами репресованих одночасно з ним педагогів було переглянуто. Я.Чепізі зменшили термін ув'язнення до 5 років. Проте він про це вже не дізнався: 22 серпня 1938 р. помер в Північно-Східному таборі копальні "Стахановець" Сусуманського р-ну Магаданської обл. Російської Федерації, де й похований. І лише через 20 років, 20 березня 1958 р. — реабілітований [3, с. 131].

Отже, доля професора Якова Феофановича Чепіги була трагічною для нього, як і для багатьох інших представників педагогічної еліти. Більшовицькою репресивною машиною фактично були знищені педагоги старої генерації, що означало знищення потужного духовного пласту культури. Сьогодні ми повертаємося до вивчення спадщини, яка є цінним дороговказом на шляху розбудови української національної школи, виховання громадянина і патріота України, "справді правдивої освіти для народу", за яку боровся видатний "народний вчитель", психолог і громадський діяч, 130-річчя від дня народження якого відзначила нещодавно науково-педагогічна громадськість України.

Педагогічна спадщина Я.Чепіги, яка нараховує більше 150 праць різного спрямування і розпорошена по різного роду журналах, газетах як в Україні, так і за її межами, представляє значний інтерес для глибокого дослідження та оцінки. Відрадіним є той факт, що у 2003 р. у видавництві "Науковий світ" вийшла друком хрестоматія "Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX-XX ст.)" [2], в якій вміщені маловідомі або зовсім невідомі тексти педагогів та освітніх діячів, які жили і творили в Україні у другій половині XIX — XX ст. У ній вперше опубліковано декілька праць Якова Чепіги з часу їх виходу у світ у 1911 та 1919 рр.

Джерела та література

1. Любар О., Стельмахович М., Фелоренко Д. Історія української школи й педагогіки. — К.: Знання, 2003. — 450 с.
2. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX-XX ст.): Хрестоматія / Упоряд.: Л.Д.Березівська та ін. — К.: Наук. світ, 2003. — 418 с.
3. Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941) / В.І.Марочко, Г.Хілліг. — К.: Наук. світ, 2003. — 302 с.
4. Нариси українського шкільництва (1905-1933) / О.В.Сухомлинська та ін. — К.: Заповіт, 1996. — 304 с.
5. Національна доктрина розвитку освіти від 17.04.2002 р. // Законодавчі акти України з питань освіти. — К.: Парламентське видавництво, 2004. — 403 с.
6. Пісочинець Д. Харківські курси // Світло. — 1911. — Кн. 1. — С. 27-29.
7. Чепіга Я. Грунтовні принципи нормальної школи // Світло. — 1911. — Кн.1. — С. 3-7.
8. Чепіга Я. До трудової вільної школи! // Вільна українська школа. — 1918-1919. — Ч.8-9. — С.81-85.
9. Чепіга Я. Національне виховання / Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX-XX ст.): Хрестоматія / Упоряд.: Л.Д.Березівська та ін. — К.: Наук. світ, 2003. — С.201-208.
10. Чепіга Я. Школа і освіта на Україні // Вільна українська школа. — 1918-1919. — Ч.8-9. — С. 134-136.
11. Чепіга Я.[Рецензія] // Світло. — 1912. — Кн.8. — С. 59-60.
12. Чепіга Я. Завдання моменту // Вільна українська школа. — 1918-1919. — Ч.3. — С.138-139.
13. Яворська С. Методична концепція Якова Чепіги // Початкова школа. — 2003. — № 6. — С.44-46.
14. Яків Теофанович Чепіга (Зеленкевич) // Путь просвещения. — 1925. — № 12. — С.141-144.

*Парасковія Дутчак
(Чернівці)*

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕЛІТИ В ДРУГІЙ РЕЧІ ПОСПОЛІТІЙ КРИЗЬ ПРИЗМУ НАЦІОНАЛЬНОГО ЖІНОЧОГО РУХУ

Перебіг політичних подій в Європі після Першої світової війни виявився вкрай несприятливим для українського народу. Українці були єдиним великим народом Австро-Угорщини, який після її розпаду недовго тішився власною державністю. Західноукраїнську Народну Республіку поглинула Друга Річ Посполита. Регіон з центром у Львові стали називати Західною Україною [10, с. 268]. Під польською окупацією опинилася значна частина західноукраїнських земель з територією більше як 100 000 км² і з 4,5 млн. українським населенням [18, с. 411]. Польський уряд, вважаючи окуповані землі неподільною частиною власної держави, незважаючи на підписані міжнародні договори [5], в яких гарантувалось право на вільний національно-культурний розвиток національних меншин, зокрема українців, проводив наступ на українську культуру в Західній Україні.

Українська громадськість, в тому числі й організоване жіноцтво, усвідомлювала, що необхідно докласти всіх зусиль, щоб не втратити свою ідентичність, культуру, що було вкрай складно в умовах асиміляційної політики Речі Посполитої. Це можна було здійснити, сформувавши українську національну еліту. Її формування визначалось не лише потребою власного розвитку, але й певним протистоянням постійним утискам польської влади. Сформувати національну еліту можна було при умові, що українці матимуть можливість стати високоосвіченими особистостями. Пройти шлях до здобуття українцями вищої освіти, яка стала б підґрунтям для формування національної еліти, було одним з першочергових завдань української громадськості, в тому числі і жіночої.

На жаль, проблема діяльності західноукраїнського організованого жіноцтва міжвоєнного періоду у формуванні національної еліти, яка й на сьогоднішньому етапі розвитку українського суспільства є його генеруючим чинником, багато десятиріч залишалась осторонь української історичної думки і досі досліджена лише І.Книш, І.Павликовською, М.Богачевською-Хом'як, В.Передирій та іншими науковцями фрагментарно [6].

У час національного відродження дослідження одного з аспектів західноукраїнського жіночого руху — формування української еліти шляхом боротьби українців, в тому числі й жіноцтва, за національну вищу освіту в Другій Речі Посполитій, стає все більш актуальним. Осмислення розвитку процесу формування української еліти у міжвоєнний період в Західній Україні становить наукову цінність, пізнавальне і практичне значення для сучасного процесу національно-культурного відродження.

Вивчення досвіду просвітницької та культурно-громадської діяльності національних жіночих організацій навколо проблеми формування національної еліти на основі її вихідної ланки — української вищої освіти дозволить в цілому доповнити картину минулого і сучасного громадсько-політичного життя в західних областях України, а також визначити характер цієї діяльності і врахувати його у сучасних умовах культурно-національного життя суспільства.

У міжвоєнний період західні українці боролись за свою свободу і самодостатній розвиток проти польських поневолювачів в усіх сферах державницького, суспільного, культурно-національного життя, в тому числі і в галузі національної освіти, що було могутнім фактором процесу національного відродження, формування національної еліти. Не були осторонь цієї боротьби і жіночі організації.

Організоване жіноцтво 20-30-х років ХХ ст., підносячи свою національну свідомість на курсах неписьменності та освітніх курсах, щоб таким чином йти в ногу з усією громадськістю на захист

національної освіти, протидіяти денаціоналізації українців, підносити освіту і культуру українського жіноцтва, все більше переконується, що тільки освічена жінка здатна піднести національну свідомість, культуру широких верств українства. Тому у досліджуваній період жіночі організації співпрацюють з іншими культурно-освітніми товариствами з метою допомоги передовій жіночій молоді у здобутті вищої освіти. Це пов'язано з тим, що українське студентство 20-30-х років перебувало в крайніх нестатках. У Східній Галичині польська окупаційна влада не дуже радо допускала молодь до вищих навчальних закладів і на кожному кроці переслідувала українських студентів. Окремі, гнані польською владою студенти опинилися за кордоном — у Відні, Празі, Загребі, Берліні, щоб там здобути або закінчити освіту. Такі умови склалися внаслідок польсько-української (1918-1919 рр.) і польсько-радянської (1920 р.) воєн. Відразу після польсько-української війни польська влада спрямовує свої удари на освіту, зокрема на її вищу ланку, як один з важливих чинників повноцінного розвитку нації. Ліквідує у Львівському університеті вісім кафедр та чотири доцентури [13, с. 483]. 14 серпня 1919 р. ректорат оголосив, що до університету будуть прийматися тільки піддані Польської держави, які виконали обов'язок в польській армії [15. — Спр. 98, арк. 23]. Як бачимо, українська молодь, яка з моральних причин не могла перебувати у 1918-1919 рр. у польській армії, не мала права вступати до університету.

Українська громадськість усвідомлювала, що своїми діями польська влада прагне перш за все обмежити освітній рівень української молоді, щоб таким чином виховати з неї малограмотного та обмеженого обивателя Речі Посполитої, якого легко асимілювати.

У відповідь на закриття українських кафедр у Львівському університеті українська громадськість розпочала довготривалу боротьбу за Український університет. Упродовж 1919-1920-х років національні товариства кілька разів робили спроби легальним шляхом розпочати розбудову української приватної вищої освіти. Так, 20 вересня 1919 р. Наукове товариство ім. Т.Шевченка оголосило в пресі про відкриття університетських курсів у зимовий період 1919/1920 навчального року. 27 вересня того ж року до поліції було надіслано повідомлення про відкриття трьох відділень курсів: філософського, юридичного, теологічного. Поліція у відповідь того ж дня заборонила курси [15. — Спр. 98, арк. 23].

18 жовтня 1919 р. Львівське Товариство українських наукових викладів ім. П.Могилы, яке відповідно до свого статуту мало право на організацію і проведення курсів, також повідомило поліцію про їх відкриття. Однак і цього разу польська влада їх заборонила [15. — Спр. 98, арк. 24].

Весною 1920 р. дану справу продовжило Львівське Ставропігійське братство при греко-ка-

толицькій церкві Успенія Пресвятої Богородиці, яке 7 березня повинно було розпочати роботу систематичних вищих курсів, однак і цього разу поліція та війська нікого не пустили в будинок, де повинні були проходити курси [15. — Спр.98, арк. 25].

В умовах, коли українській громадськості ніяк не вдавалось легальним шляхом розпочати розбудову української приватної вищої освіти, члени НТШ у Львові В.Щурат, І.Свенціцький, І.Крип'якевич, Б.Барвінський, В.Герасимчук заініціювали і 19 серпня 1920 р. організували роботу таємних систематичних університетських курсів у Львові, які продовжували свою діяльність до липня 1921 р. [12. — Спр. 2, арк. 2; спр. 3, арк. 8]. На трьох відділеннях курсів: філософському, юридичному, медичному працювало 25 кафедр, де навчався 101 студент [15. — Спр. 5, арк. 1].

У липні 1921 р. таємні університетські курси було реорганізовано в Український таємний університет за спеціальностями: юристи, філософи, початкуючі медики, техніки [15. — Спр. 3, арк. 8]. Найбільше зусиль до цього доклали перш за все самі студенти, які прагнули у майбутньому сформувати зі своїх рядів українську еліту і зайняти посади в управлінських структурах Другої Речі Посполитої. Вони 2-3 липня 1921 р. провели у Львові з'їзд українського студентства, де, зокрема, вирішили, що ті студенти, які навчаються за кошти української громадськості за кордоном на спеціальностях, які відкрилися у таємному університеті, повинні повернутися для продовження навчання у ньому. Таким чином збільшиться кількість студентів в університеті і до того ж звільняться місця для навчання за кордоном іншим українцям на спеціальностях, які відсутні в Українському таємному університеті [15. — Спр. 45, арк. 5].

Підтримку створення у Львові таємного університету висловив і Другий міжпартійний з'їзд українських національних партій, який відбувся 3 вересня 1921 р. у Львові. Серед іншого, з'їзд вирішив звернутися з проханням до українських професорів за кордоном повернутися в Галичину для викладання в університеті [14, с. 5].

Таким чином, вже у 1921-1922 н.р. кількість студентів збільшилась від 101 на таємних курсах до 1370 у таємному університеті, а кількість кафедр — з 25 до 58. Було обрано і перший керівний орган Українського таємного університету — сенат [15. — Спр. 3, арк. 8; спр. 19, арк. 1].

Західна Україна постійно відчувала нестачу культурно-освітніх та фахових українських спеціалістів, тому повідомлення про відкриття Українського таємного університету з ентузіазмом зустріла українська громадськість. Дати освіту і виховати українську передову молодь у національному дусі було негайною їх потребою. Не були осторонь цієї проблеми й українські жіночі організації. І хоча до головного питання української громадськості 20-х років ХХ ст. — пошуків шляхів офіцій-

ного заснування Українського університету жіночі організації не були безпосередньо залучені, все ж передові жінки нарівні з чоловіками брали участь у всіх фазах боротьби за існування університету, включаючи його найдраматичніший аспект — функціонування Українського таємного університету у Львові в 1921-1925 рр. Студентка тих років, активістка жіночого руху Лідія Горбачева згадувала: "Ми, молоді студентки таємного університету, не думали про фемінізм, а тільки обдумували засоби, за допомогою яких ми змогли б краще протистояти гонінням поляків" [1. — 1935. — № 2. — С. 3].

Наймасовіша центральна жіноча організація в Західній Україні "Союз українок" у 1920 р. на своєму з'їзді у Львові хоч і вирішила, що допомогою українській студентській молоді не слід захоплюватись, оскільки це, мовляв, компетенції інших громадських товариств, зокрема, Гуртка ім. Ганни Барвінок, Товариства опіки над молоддю, Українського педагогічного товариства, однак вона засудила утиски польською владою вищої освіти в Східній Галичині як гальмо для формування української еліти і взялася до заохочення жіноцтва в напрямі підтримки культурно-просвітницького життя студентської молоді, опіки над нею [16. — Спр. 2, арк. 57; спр. 5, арк. 29]. Враховуючи досвід у цій справі інших бездержавних народів, "Союз українок" у співпраці з Товариством прихильників освіти у Відні надає збором коштів посильну допомогу українській студентській молоді як у Галичині, так і за кордоном в отриманні освіти. Зокрема, багато зусиль докладало жіноцтво для підтримки студентської молоді, яка після закінчення першого курсу Української таємної політехніки у Львові продовжувала навчання в Данцінському Чеському політехнічному інституті та, особливо, в Українській господарській академії у Подєбрадах (Чехія) [4. — Спр. 6, арк. 20]. В цьому напрямі діяло й Товариство жінок з вищою освітою, яке, до речі, сприймалося жіночим загальною скептично [2. — Спр. 3, арк. 25]. Проте вже самим своїм існуванням воно переконувало інші жіночі організації в доцільності їх допомоги українській молоді в отриманні вищої освіти, так необхідної для розгортання визвольної боротьби української нації [17. — Спр. 15, арк. 20].

Незважаючи на те, що ще й у середині 20-х років ХХ ст. пошуки університетської освіти або вченої кар'єри не були основними жіночими пориваннями, однак керівництво "Союзу українок" та його сфедеровані товариства впродовж всього міжвоєнного періоду чинили опір зростаючій тенденції польського уряду до гальмування інтелектуального розвитку серед української молоді.

Українська громадськість усвідомлювала, що польський уряд тільки створює видимість, мовби йде їй на поступки у її домаганнях удержавити Український університет у Львові, прийнявши 26 вересня 1922 р. на засіданні польського сейму

рішення про створення Українського університету і гарантування йому певних коштів із державної скарбниці. Рішення сейму зобов'язувало польський уряд створити Український університет упродовж двох років [2. — Спр. 4, арк. 17]. Однак, відтягуючи час, відразу після рішення Ради амбасадорів (березень 1923 р.) польський уряд почав активно наступати на Український таємний університет, заборонивши викладачам державних навчальних закладів викладати на його кафедрах. Це в той час, коли навчально-методичний і науковий рівень університету був визнаний багатьма вузами країн Європи як загальноєвропейський [15. — Спр. 92, арк. 6].

Утиски польською владою української вищої школи викликали негативний резонанс серед українства. Питання гноблення української національної освіти як освіти недержавної нації в Західній Україні неодноразово порушувались не тільки на місцевому, а й на урядовому і міжнародному рівнях. Так, "Союз українок", ставши у 1921 р. членом міжнародної жіночої організації "Ліги Миру і Свободи", делегував туди у 1925 р. сенаторку Олену Левчанівську. Тоді ж вона, керуючись рішенням загального з'їзду українського жіноцтва від 25 червня 1925 р. у Львові, виступила від імені українського організованого жіноцтва спочатку на Конгресі Миру в Женеві, а згодом на Конгресі національних меншин в захист культурно-освітніх прав українського народу [16. — Спр. 2, арк. 47; 6. — 1926. — № 1. — С. 15].

У 1923 р. "Союз українок" став єдиним представником недержавної нації серед членів 46 держав світу Міжнародного жіночого союзу за рівні права жінки (СУФРАЖу). У 1926 р. на конгресі СУФРАЖу в Парижі активістка жіночого руху, колишня голова Львівського "Союзу українок" Олена Федак-Шепарович від імені галицького жіноцтва палко висловила свій біль у зв'язку з асиміляційною політикою Речі Посполитої і полонізацією української освіти в Західній Україні [9. — 1994. — № 11. — С. 7 — 8; 6. — 1926. — № 1. — С. 15]. У червні 1929 р. значний резонанс серед світової громадськості знайшов виступ депутата польського сейму, голови "Союзу українок" Мілени Рудницької на конгресі СУФРАЖу в Берліні [16. — Спр. 40, арк. 4; 7. — 1929. — № 142. — С. 3]. За її ініціативою резолюцією Комісії Миру цього конгресу було засуджено "гніт недержавних націй в культурно-освітній ділянці" [16. — Спр. 40, арк. 1 — 3; 8. — 1929. — № 17. — С. 2], що засвідчувало прихильне співчуття світової громадськості до несправедливості, яку терпіли українці під гнітом Польщі.

Традиційне тяжіння жінок у законодавстві до освітніх та соціальних питань означало, що спочатку О.Левчанівська, а згодом О.Кисілевська і М.Рудницька після обрання їх у 1928 р. відповідно до польського сейму і сенату постійно були на пе-

редовій лінії захисту національної освіти на урядовому рівні. Зокрема, 9 березня 1929 р. у Міністерстві освіти і віросповідань свою стурбованість дискримінацією польськими властями української освіти висловила О.Кисілевська [12, с. 3-12].

Як бачимо, передове українське жіноцтво, дбаючи про формування української еліти, використовувало кожен можливість, щоб захистити українську освіту, в тому числі й вищу як на урядовому, так і на міжнародному рівнях від полонізації.

Тільки під тиском української громадськості, Української студентської крайової ради, переговорів із сенатом Українського таємного університету, а також власного рішення, яке зобов'язувало уряд до 26 вересня 1924 р. створити український університет, у серпні 1924 р. урядова конференція постановила відкрити кілька кафедр при Ягеллонському університеті у Кракові, які згодом стали б основою для створення українського університету. На ці витрати було виділено в бюджеті на 1925 р. Міністерству освіти і віросповідань, якому підпорядковувався університет, 260 000 зол. [7. — 1925. — 3 1. — С. 3]. Однак таке рішення не дуже полегшувало долі молодих українців, які бажали здобути вищу освіту, адже Східна Галичина й далі залишалась без легалізованого українського університету.

З осені 1925 р. практично перестає існувати Український таємний університет у Львові. В цей час науково-організаційна комісія українських вищих шкіл опублікувала відозву про те, що "українська громадськість не в стані утримувати своїх таємних високих шкіл на такому рівні, як того вимагає повага до науки, добра молоді і потреб нашої громадськості", оскільки, зокрема, щомісяця тільки на матеріальні потреби Українського таємного університету необхідно було 2500 доларів, з них 1500 йшло на оплату викладачів [3. — Спр. 797, арк. 28]. Замість Українського таємного університету комісія пропонувала заснувати при Науковому товаристві ім. Т.Шевченка, "Просвіті", Українському педагогічному товаристві та інших національних товариствах наукові інститути, в яких могла б навчатися молодь [11, с. 174]. Однак в умовах постійного переслідування цих товариств польською владою, яка в них не без підстав вбачала основну силу піднесення української національної свідомості, та низького матеріального рівня цих товариств створення таких інститутів було нездійсненою ідеєю.

Всеохоплююча полонізація української освіти на теренах Західної України ставала поштовхом для створення національних осередків, в тому числі й жіночих, які допомагали студентам протистояти утискам польських властей та сприяли українським молодим жінкам отримати вищу освіту на шляху до формування національної еліти.

У повній мірі внести свій вклад у справу захисту й розвитку вищої національної освіти організо-

ване жіноцтво змогло тільки тоді, коли з часу установчих зборів Товариства прихильників освіти у Львові (17 березня 1927 р.) воно стало активним членом цього товариства. Зокрема, активними його учасницями й членами керівного складу товариства в перші роки його становлення були Мілена Рудницька та Ірина Макух-Павликовська [11. — Спр. 16, арк. 2].

У травні 1927 р. представники жіночих організацій, взявши участь у нарадах студентських товариств “Студентської громади” та “Основи”, погоджуються на те, щоб культурно-освітні акції допомоги студентству координувались Товариством прихильників освіти у Львові і всі фонди переходили через нього [4. — Спр. 14, арк. 4-5]. Відтоді це товариство до 1934 р. було єдиним офіційним допомогивим товариством для студентів на теренах Західної України, тісно співпрацюючи з жіночими організаціями [4. — Спр. 63, арк. 30; спр. 79, арк. 9].

З 1929 р. “Союз українок” починає активно співпрацювати з різними українськими товариствами, акцентуючи увагу на піднесенні освітнього рівня саме жіночої студентської молоді, водночас залучаючи її до культурно-просвітницької діяльності в організації [16. — Спр. 41, арк. 8; спр. 4, арк. 5]. Це, в свою чергу, викликало потребу створення молодіжної жіночої організації.

Зі створенням секції студенток Товариства прихильників освіти у Львові (31 січня 1930 р.) справа допомоги студентській жіночій молоді поживалась. Секція, співпрацюючи з іншими жіночими організаціями, розгорнула свою культурно-просвітницьку діяльність у трьох напрямках, що відповідали створеним відділам: “культурно-освітньому, допомогивому і внутрішнього життя”, де проводилась найрізноманітніша діяльність у справі захисту і розвитку національної освіти на теренах Західної України [4. — Спр. 63, арк. 9, 17, 18, 20, 21].

У взаємозв'язку з іншими відділами найінтенсивніше працював допомогивий, який вишукував різноманітні форми допомоги студентській молоді, найбільш дійовими з яких були:

- оплата приватних помешкань для бідних студенток, якими у 1927-1933 рр. завдяки “Союзу українок” постійно користувалося шість студенток [4. — Спр. 14, арк. 9, 32];

- грошові допомоги, яких, зокрема, в 1930 р. було надано в сумі 3000 зол. [4. — Спр. 45, арк. 33 — 37; спр. 47, арк. 2];

- коротко- та довготривалі позички, з яких в 1931 р. із зібраної суми 3805 зол. скористалось 50 студентів [4. — Спр. 14, арк. 99];

- опіка над студентською їдальнею, якою з 1929 р. почало займатися жіноцтво львівського “Союзу українок” і керівництво Товариства прихильників освіти у Львові, а саме М.Мудрик та І.Павликовська. Завдяки їм у першій половині 30-х років із зібраних коштів жіноцтвом усіх трьох східногалицьких

воєводств харчувалося на пільгових умовах у студентській їдальні Львова щоденно 40 — 50 студентів [4. — Спр. 14, арк. 88, 96, 99; спр. 41, арк. 41];

- виплати стипендій бідним студенткам, де найактивнішу участь брало жіноцтво “Союзу українок”, Товариства жінок з вищою освітою, жіночі секції “Просвіти”, “Рідної школи”, “Сільського господаря”. Вони в кінці 20-х років, за нашими підрахунками з архівних джерел, утримували понад 50 українських студентів у різних вищих навчальних закладах як у Львові, так і за межами Західної України [2. — Спр. 1, арк. 3; спр. 3, арк. 2, 3, 30]]. Для порівняння зазначимо, що в 1933/34 н.р. у Львові на кошти всіх громадських організацій утримувалось 60 студентів [4. — Спр. 86, арк. 37-48, 257, 259, 264, 312]. Це свідчить про значний вклад жіночих організацій у підтримку українського студентства як майбутньої української еліти.

Утримуючи ту чи іншу студентку на свої кошти у вищому навчальному закладі, жіночі організації слідкували за тим, щоб вона після закінчення навчання повернулася у своє місто чи повіт і дбала про піднесення його культурно-просвітнього чи економічного розвитку [8. — 1929. — № 3. — С. 2].

Іноді організованим жіноцтвом підтримувались не окремі конкретні студентки, а цілі українські студентські громади Варшави, Праги та інших міст за межами Західної України, де були такі громади [4. — Спр. 64, арк. 6].

До таких форм допомоги жіноцтво, як і всю українську громадськість, спонукало переконання: тільки еліта суспільства якнайкраще могла протистояти полонізації українців польськими властями, стати на захист української мови, культури, освіти на рідній землі. Освічені українці пробуджували національну свідомість у тих, хто був байдужий до тривог українства. Не завжди маючи змогу власними коштами підтримувати навчання студентів, жіноцтво знаходило вихід у тому, що створювало фахові гуртки для бідних студенток, за допомогою яких студентки самі могли заробити собі гроші на утримання себе під час навчання. Таким чином, культурно-громадська діяльність українського організованого жіноцтва набувала опікунсько-самодопомогивого характеру.

У цьому напрямі особливо відзначалась секція студенток Товариства прихильників освіти у Львові [4. — Спр. 14, арк. 45]. Серед таких фахових гуртків секції студенток були й гуртки мистецтва, експонати яких виставлялись у 1933 р. в Чикаго та інших містах, що сприяло студенткам не тільки матеріально підтримувати себе, а й популяризувало серед інших народів світу українську культуру. Крім того, секція студенток систематично влаштовувала такі виставки-продажі в Академічному домі у Львові [4. — Спр. 14, арк. 127; спр. 63, арк. 3; спр. 74, арк. 19].

Гуртки мистецтва секції студенток існували водночас із мистецькою секцією “Хмаролім” То-

вариства прихильників освіти, де також активну участь брали студентки, влаштовуючи сценічні вистави в Академічному домі та на околицях Львова. Для студенток на еміграції жіноцтво влаштовувало різні галантерейні майстерні, де студентки після занять самі могли заробити собі на прожиття [4. — Спр. 47, арк. 3; спр. 79, арк. 5].

Такі урізноманітнені форми підготовки студентства свідчили про свідому участь основної частини організованого жіноцтва у творенні української національної інтелігенції.

Водночас у роботі жіночих організацій у справі розвитку вищої національної освіти існували певні перебої та упущення, серед яких, зокрема, відсутність тісної співпраці між інтелігентним жіноцтвом Товариства жінок з вищою освітою і жіноцтвом найбільш масової, більшою частиною сільської жіночої організації “Союзу українок”. Незважаючи на те, що в обох організаціях були деякі спільні члени і керівники, як М.Рудницька, О.Залізник, О.Шепарович, О.Мриць, проте досліджувані документи засвідчують випадки відкритої ворожнечі між цими двома жіночими організаціями [4. — Спр. 86, арк. 132; 2. — Спр. 3, арк. 11]. Серед причин незгод було й те, що частина керівників “Союзу українок”, підтримуючи можливості освіти і фахової кар’єри для жінок, в той же час не вважала вищу освіту для жінки серед основних проблем, які треба жіночим осередкам розв’язувати [2. — Спр. 3, арк. 28].

Крім деяких недоліків у роботі організованого жіноцтва з надання допомоги жіночій молоді у здобутті вищої освіти, існували й перешкоди польських властей. Так, незважаючи на те, що у бюджетах повітових і міських рад були передбачені кошти для культурних і громадських цілей, з яких польське студентство користувалося допомогою офіційних властей, Товариство прихильників освіти, яке централізовано формувало джерело коштів для інвестування їх у реалізацію української вищої школи, часто отримувало відмову у допомозі, як це було в більшості повітів у 1930 р. та інші роки [4. — Спр. 41, арк. 8; спр. 45, арк. 1, 11, 13 — 1, 21, 23; спр. 47, арк. 1].

Воеводські староства неодноразово відмовляли секції студенток Товариства прихильників освіти проводити разом з іншими жіночими організаціями збір коштів серед громадськості, що негативно впливало на стипендійний фонд для студентства. У зв’язку з цим у 1932/33 н.р. у Львові було виплачено допомогових стипендій тільки двом студентам за два місяці в сумі 60 зол. [4. — Спр. 64, арк. 34; спр. 74, арк. 166, 277; спр. 76, арк. 4].

Щоб надати стипендійному фонду більшої стабільності, Товариство прихильників освіти бачило вихід у розбудові організаційної сітки товариства, яка опиралась би на масовому членстві і дрібних жертвуваннях. З цією метою у 1933 р. запропоновано жіночим організаціям створити на

місцях осередки Товариства прихильників освіти, через які зацікавлені українки могли б допомагати студентам, на що жіноцтво охоче відгукнулося. Однак практично, незважаючи на значні зусилля секції студенток ТПО, яка відіслала на місця відповідні документи, які потрібні були для заснування осередків Товариства прихильників освіти, станом на 1934 р. у Західній Україні жіноцтвом було створено тільки 5 осередків цього єдиного офіційно-допомогового товариства для студентської молоді [4. — Спр. 74, арк. 277; спр. 76, арк. 3]. Це свідчило про те, що серед широких верств українського жіноцтва занадто мало було інтелігенції, яка б довела жінкам необхідність вищої освіти.

Крім того, польська влада продовжувала забороняти збір коштів на підтримку української вищої школи [4. — Спр. 86, арк. 89-91.]. Українській громадськості без своєчасних коштів важко було не тільки надавати пільги студентам, а й утримувати Академічний дім у Львові, де містилось Товариство прихильників освіти. До того ж у пресі появились статті, що Академічний дім ніби-то “зробився осідком пропаганди ОУН і кузнею революційної роботи цієї організації”. З цієї причини 8 листопада 1934 р. діяльність цього єдиного допомогового товариства для українського студентства, а разом з ним і секції студенток, рішенням польських властей була припинена. Академічний дім, що був центром діяльності ТПО, перейшов у відання НТШ у Львові. Замість Товариства прихильників освіти був створений тимчасовий Комітет допомоги українському студентству, і з середини 30-х років допомога українському студентству послабилась, бо проводилась розрізнено, стихійно [4. — Спр. 86, арк. 322, 341, 355; спр. 87, арк. 3, 4].

Однак з припиненням діяльності секції студенток, як і всього Товариства прихильників освіти, до кінця 30-х років не припиняються перешкоди польських властей на шляху жіноцтва у допомозі українському студентству. У 1937-1938 рр. одна за одною припиняється діяльність українських громадських організацій, де однією з причин була “допомога студіюючій молоді” [16. — Спр. 22, арк. 57]. Польська влада аж ніяк не була зацікавлена у формуванні української еліти, яка прагнула бути не тільки в рядах виконавських, а й управлінських структур Речі Посполитої. Таким чином, жіноцтво остаточно було позбавлене можливості сприяння розвиткові вищої національної освіти, як реального підґрунтя для формування національної еліти.

Без допомоги та під пресом польських властей кількість українських студентів у вищих навчальних закладах Західної України невпинно зменшується. У 1937/38 н.р. вона становила 2996 осіб з 48018 усіх студентів, або 6,2 %, тобто кількість українських студентів на кінець 30-х років була зведена до мінімуму.

Аналізуючи наведені факти, доходимо висновку, що на початку 20-х років ХХ ст. галицьке жіноцтво ще мало уваги приділяло потребі вищої освіти серед українських жінок. Але згодом, беручи участь у боротьбі за існування Українського університету у Львові, воно все більше усвідомлювало важливість цієї проблеми. У співпраці з Товариством прихильників освіти у Відні, а з 1927 р. з Товариством прихильників освіти у Львові, українське жіноцтво, незважаючи на недоліки у своїй роботі та перешкоди польських властей, зробило свій внесок у розвиток вищої освіти й творення національної еліти.

Створивши студентську жіночу організацію — секцію студенток Товариства прихильників освіти у Львові, передове освічене жіноцтво шляхом наполегливої культурно-просвітницької та культурно-громадської діяльності, надаючи їй опікунсько-самодопомогового характеру, вело за собою широкі верстви галицького організованого жіноцтва, урізноманітвивши форми допомоги студентам.

У цілому в умовах польської окупації Західної України міжвоєнного періоду, ще цілком не усвідомлюючи значення вищої освіти як вихідної ланки для формування національної еліти серед загалу жіноцтва, не прагнучи дипломів і титулів як кінцевої мети культурно-просвітницької діяльності, західноукраїнське організоване жіноцтво все ж було впевнене, що в ногу з розвоєм та духом часу здатна йти тільки високоосвічена самосвідома жінка.

Джерела та література

1. Горбачева Л. Чи нам не потрібно інтелігенції? // Жінка. — 1935. — 15 жовтня. — Ч. 2. — С. 3 — 5.
2. Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). Товариство жінок з вищою освітою у Львові (1924 — 1939 рр.). — Ф. 119, оп. 1.
3. ДАЛО. Дирекція поліції у Львові (1918 — 1928 рр.). — Ф. 271, оп. 1.
4. ДАЛО. Товариство прихильників освіти у Львові. — Ф. 294, оп. 1.
5. Див.: Версальський мирний договір. — М., 1925. — 198 с.; Мирний договір між Україною і Росією з одної сторони й Польщею з другої. — Рига, 1921. — 33 с.
6. Див.: Книш І. Смолоскип у темряві. Наталія Кобринська й український жіночий рух. — Вінніпег, 1957. — 302 с.; Павликовська І. На громадський шлях / З нагоди 70-ліття українського жіночого руху/. — Філадельфія, 1956. — 80 с.; Bohachevsky-Chomiak M. Feminists Despite Themselves: Women in Ukrainian Community Life, 1884-1939. — Edmonton, 1988. — 460 s.; Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884-1939. — К.: Либідь, 1995. — 442 с.; Пердирій В. Періодика для жінок як джерело досліджень національно-культурного життя Галичини 20-30-х років ХХ ст. — Львів, 1998. — 205 с.
7. Діло. Орган Українського національно-демократичного об'єднання. — Львів. — 1925. — № 158.

8. Жіноча доля. Часопис для українського жіноцтва. — Коломия: Видавництво О.Кисілевської. — 1926. — №№ 1, 8; 1929. — №№ 3, 17.

9. Кузьмович О. Чи справді від Мілени до Атени? // Наше життя. — 1994. — № 11. — С. 7-8.

10. Кульчицький С.В. Україна між двома світовими війнами (1921 — 1939 рр.). — К., 1999. — 336 с.

11. Огляд педагогічного, виховного й освітнього руху // Шлях виховання й навчання. — 1936. — № 3. — С. 165-174.

12. Промова сенаторки О.Кисілевської, виголошена в дні 9 березня 1929 р. при дебаті над бюджетом Міністерства освіти і віросповідань. — Коломия, 1929. — 12 с.

13. Семчишин М. Тисяча років української культури. — К., 1993. — 520 с.

14. Український вісник. — 1921. — № 18. — С. 4-5.

15. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІАУ). Український таємний університет у Львові (1920 — 1925 рр.). — Ф. 310, оп. 1.

16. ЦДІАУ. Центральне українське національне товариство "Союз українок", м. Львів (1919 — 1939 рр.). — Ф. 319, оп. 1.

17. ЦДІАУ. Центральне українське національне товариство "Союз українок", діяльність його гуртків при інших національних товариствах та установах (1917 — 1939 рр.). — Ф. 319 С, оп. 1.

18. W.Serczyk. Historia Ukrainy. — Wroclaw, 1990. — 590 s.

Віта Тетеуца
(Чернівці)

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ХОЛМЩИНИ ТА ПІДЛЯШСЯ У БОРОТЬБІ ЗА СВОЇ КОНСТИТУЦІЙНІ ПРАВА В ПЕРІОД ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Польща і Росія, під владою яких протягом багатьох століть перебувала Холмщина та Підляшся, з метою асиміляції корінного українського населення намагалися ізолювати цей край від інших українських земель. Російська влада трактувала місцевих українців "малоросами", а Польща — "тутешніми".

Саме тому дослідження проблеми Холмщини й Підляшся в суспільному житті українців міжвоєнного періоду дає змогу краще осмислити маловідомі сторінки історії нашого народу і донести її до більш ширшого загалу. У пропонованій статті на основі наявних джерел та публікацій минулих років вітчизняних і зарубіжних авторів (І. Винниченко[1], М. Королько[5], О. Реєнт[12], І. Салюк[13], М. Горний[14], Є. Пастернак[11], матеріалів наукових конференцій[6, 18] та ін.) зроблено спробу висвітлити долю цього краю у зазначений період.

Після проголошення незалежності Польщі польські політичні кола розпочали активну розбудову системи державної влади. Очолований націонал-демократами (ендеками) уряд вилучив з

цього процесу усі національні меншини, які після Першої світової війни опинилися в складі Польської держави. Вже на початку 20-х рр. ХХ ст. у впливових польських політичних колах утвердилася думка про те, що Польська держава не повинна бути державою націй, а винятково національною державою [11.466].

Після ліквідації Української держави та створення Польської держави в кордонах, що включали Холмщину, українці, які поверталися у 1919-1922 рр. на батьківщину, ставали громадянами відродженої Польщі. Опинившись у несприятливому політичному середовищі, українці були змушені виборювати свої політичні, економічні, культурні та релігійні права. Умови життя та внутрішня політика Польської держави вимагали участі в цих процесах громадсько-політичних діячів, які у попередні роки здобули досвід у справі українського державотворення.

Щоб заручитися підтримкою європейських країн у питанні відновлення державності, провідні польські політичні кола гарантували виконання підписаних ними 28 червня 1919 р. у Версалі “Умов про охорону прав національних меншин”. Польща погоджувалася з тим, що статті так званого “Трактату про меншини”, яким гарантувалися права національних меншин, є її міжнародними зобов’язаннями, перебуваючи під контролем Ліги Націй, і можуть бути змінені лише за згодою більшості членів Ради цієї міжнародної організації [11.467].

Відповідно до рішень Ризької мирної угоди між радянськими — Україною, Білорусією та Росією, — з одного боку, і Польщею — з другого, від 18 березня 1921 р. до Польщі відходили Холмщина і Підляшшя, значна частина Волині та Східна Галичина. Маючи етнічну територію 90 тис. кв. миль і населення 20 млн. чол., Польща засобами військової сили та міжнародної дипломатії досягла 150 тис. кв. миль території з 28 млн. чол. населення. На думку американського професора Раймонда Бюелла, Польща внаслідок цих зисків здобула світову славу невгамовного імперіаліста [11.469].

Вийшовши переможцями у війні 1918-1919 рр., поляки ставилися до місцевих українців як до переможених. Радикальність цих поглядів найбільше відчували українці Холмщини. Більша частина польського суспільства дивилася на них як на окрему зросійщену групу, етнічно не пов’язану з українською нацією. (Така думка побутує і серед частини сучасної польської еліти, в тому числі й польських істориків. Вони безпідставно тримаються думки, що українці Холмщини добровільно прийняли етнічну назву “руські”, а польське суспільство лише автоматично сприйняло цю назву [18.232]). Українське населення краю було переконане, що рішення Брестського мирного договору відповідали нормам міжнародного права, бо його уклали уряди визнаних у світі держав. Країни Антанти стали на бік Польщі, зневаживши історично-справедливі здобутки українців Холмщини.

Польське суспільство, політичні та наукові кола цієї держави не визнали рішень Брестської мирної угоди. Підтримані рядом європейських держав і більшовицькою Росією територіальні здобутки Польщі безперечно відповідали прагненням та почуттям польського народу, але ущемлювали споконвічні прагнення українців [20.423].

Для розбудови українського національного життя на Холмщині і Підляшші та надання допомоги населенню, що поверталось з “біженства”, уповноваженого уряду УНР в справах реєвакуації холмщанина Антона Васильчука 20 липня 1918 р. було направлено на Холмщину [2.4]. Українським громадським діячам було важливо зайняти свою нішу в політичному житті Польщі. В жовтні 1919 р. ініціативна група у складі Антона Васильчука, Антона Корольчука, Хоми Кульгавця, Якова Равлика та Миколи Богородського розробила статут Українського Добродійного комітету. Проте з політичних мотивів комітет не був зареєстрований Міністерством внутрішніх справ Польщі. Свою діяльність він здійснював спочатку нелегально, за що його активісти багаторазово заарештовувалися. У 1920 р. його діяльність регламентувалася “Декретом про об’єднання громадян” (“Dekret o Stowarzyszeniach”). Наступного року вона була заборонена [3.2].

Враховуючи роль, яку в справі згуртування українців краю відігравала попередня газета “Холмская Русь” комітет у 1920 р. заснував нову газету “Наше життя”, яка одночасно була органом Добродійного товариства. Першим її редактором став Яків Войтюк [8.1].

Діячі українського національного руху взяли участь у міжпартійній конференції, яка відбулася 9-10 червня 1920 р. у Варшаві. Українські учасники конференції висунули ряд вимог, виконання яких польськими державними чиновниками могло забезпечити поступовий розвиток національних меншин. В них, зокрема, передбачалося встановлення адміністративного поділу, при якому повіти Холмщини, де українське населення становило більшість, виділялися в окрему адміністративну одиницю, а на її території державними мовами мали бути польська й українська [12.2]. Вимагалось також, щоб у 1920-1921 навчальному році на етнічних українських землях були відкриті національні школи усіх типів. При проведенні аграрної реформи землею мали б першочергово забезпечувати місцевих малоземельних і безземельних громадян без огляду на їх національність та віросповідання.

Обґрунтовані домагання українців польськими владними структурами ігнорувалися. Державна політика на швидку інтеграцію етнічних українських земель в складі Польської держави змушувала українців Холмщини вживати адекватних заходів. Для виборювання своїх політичних прав спільними зусиллями вони почали створювати політичні, культурно-освітні та господарські організації [6.179].

В 1921 р. було ініційовано скликання першого Українського народного з'їзду Холмщини. З'їзд визначив напрямки розбудови українського національного життя. В зв'язку з тим, що процес прийняття конституції II Речі Посполитої Польської перебував на завершальному етапі, за дорученням з'їзду група українських діячів провела переговори з польськими впливовими політичними колами і керівниками вищих органів державної влади [8.1].

Розбудова українського життя на Холмщині розпочалася зі створення українських громадських організацій. В 1922 р. інтелігенцією зроблено спробу відновити діяльність забороненого Добродічного товариства. Українські громадські діячі Антон Васильчук, Семен Любарський і Яків Войтюк звернулися з клопотанням про реєстрацію статуту "Холмського українського добродічного товариства "Рідна хата" [6.179]. Через несприйняття застосованого в назві товариства терміна "українське" статут був відхилений. Польські державно-політичні чинники потрактовували місцеве українське населення "руським" (rusinskim), що стало їх офіційною назвою у всіх прошарках польського суспільства. Лише після внесення змін до назви і положень статуту воно було затверджене 22 червня 1922 р. як "Руське добродічне товариство "Рідна хата" (Rusinskie Stowarzyszenie Dobroczyenne "Ridna Chata").

Політичною подією, яка мала важливе значення для української спільноти краю в нових політичних реаліях і вимагала осмислених та узгоджених дій громадськості, стали оголошені на 1922 р. вибори до парламенту II Речі Посполитої. З метою опрацювання стратегії і тактики передвиборчої боротьби та проведення широкої роз'яснювальної роботи серед українського населення напередодні виборів 18 квітня 1922 р. був проведений Другий український народний з'їзд Холмщини і Підляшшя. З'їзд обрав Центральний виборчий комітет і визначив коло кандидатів у депутати від українців краю. До складу комітету увійшли: Степан Маківка (голова), Антон Васильчук і Йосип Скрипа (заступники), Яків Войтюк (секретар), Семен Любарський, Іван Новосад, Андрій Васенчук, Іван Буднюк, Пилип Кандиба, Дмитро Федонюк і Павло Васильчик [8.2].

Виходячи з положення виборчого законодавства, учасники з'їзду вирішили провести переговори з іншими національними меншинами для створення спільного виборчого блоку. В процесі переговорів 25 липня 1922 р. виник українсько-білоруський блок, до якого також увійшли росіяни, представники німецьких і єврейських етнічних груп [8.2]. Українське населення Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся на виборах йшло єдиним фронтом. Спільність інтересів у боротьбі за свої політичні, економічні та культурні права зумовили єдність українців цих земель, що стало несподіванкою для польського суспільства. Бло-

кування з іншими національними меншинами розширило число виборчих округів для українських політиків, а широка роз'яснювальна робота серед українців і розуміння ними своєї ролі у виборах забезпечили українським кандидатам у депутати до сейму і сенату успіх в усіх округах, де вони висувалися.

В ході виборів, що відбулися 5 і 12 листопада 1922 р. в окрузі № 25, перемогу здобув Степан Маківка, за якого віддали свої голоси 22 947 виборців. По округу № 26 депутатом до сейму став Павло Васильчук, який отримав 28 738 голосів. По округу № 27 з 28 461 голосом перемогу отримав Степан Скрипа, а по округу № 28 — Семен Любарський, за якого проголосувало 25 566 виборців. По державному списку до сейму пройшли холмщани Антон Васильчук та Яків Войтюк. Від польських виборчих округів депутатами сейму були обрані виходець з Грубешівського пов. Сергій Хруцький, підляшанин Василь Дмитріюк, а сенатором — підляшанин Іван Пастернак [13.16]. Разом з депутатами сейму та сенаторами від Волині вони створили Українську парламентську репрезентацію. Спільні дії, особливо на початковій стадії, сприяли успішній парламентській боротьбі й допомогли українському населенню у налагодженні життя, насамперед у сфері культури та духовності.

Враховуючи реальні зміни у внутрішній політиці та відхід польських державно-політичних чинників від раніше взятих зобов'язань по дотриманню прав національних меншин, українська депутатська група ставила за мету: доводити до відома світової громадськості інформацію про заподіювані українському народові кривди; офіційними зверненнями (інтерпеляціями) до вищих урядових структур порушувати найбільш проблемні та висвітлювати зловживання місцевих адміністрацій в ділянці прав людини; спростовувати антиукраїнські дії інших політичних сил; шляхом спілкування з населенням на зборах та вічах розкривати справжній стан справ у державі та згуртовувати українське населення на боротьбу за національні права [22.34]. Висловлюючи настрої українського народу, що не за своєю волею опинився під владою Польщі, українські парламентарі у політичній заяві наголосили, що "опираючись на загальнонародне право народів на самовизначення, ми, представники Волині, Холмської землі, Підляшшя і Полісся, заявляємо з цієї сеймової трибуни перед цілим світом, що метою українського народу є відродження самостійної Української держави. Зважаючи на дійсний стан речей, заявляємо про свою готовність до співпраці з польським народом Речі Посполитої на таких умовах: Річ Посполита Польська як держава національна не єдина, має бути перебудована так, щоб кожний народ, який входить до її складу, особливо такий, що займає окрему територію, мав повну можливість реалізувати своє право на самовизначення, отже, мав забезпечити повний і вільний розвиток усіх галу-

зей життя” [19.381]. Зміст заяви свідчив про те, що невдала спроба утворення незалежної Української держави в межах усіх етнічних українських земель все ж не похитнула віру народу та його інтелігенції у побудову власної держави.

Оцінюючи роботу української депутації у польському парламенті за перший рік, сенатор Михайло Черкавський писав, що “українська репрезентація зробила багато для захисту прав свого народу і коли не зробила того, що нашому народу, було треба, цьому виною були спеціальні умови життя нашого в Польщі і ситуація загальнополітична”. За цей час українські депутати провели більше 500 масових зустрічей з населенням, включаючи і Галичину [11.471].

Для посилення впливів на суспільне життя та залучення до активної діяльності широкого кола громадськості провідні діячі українського руху 28 травня 1923 р. провели організаційні збори Українського народного комітету Холмщини [10.1]. До його керівних органів увійшли: Йосип Скрипа (голова), Яків Войтюк, Олександр Рочняк, Іван Новосад, Микола Ваврисевич та інші. Завдання, які ставили перед собою члени організації, охоплювали різні сторони життя українців, насамперед відкриття мережі приватних шкіл та самоосвітніх гуртків, повернення власникам їх православних храмів та скликання церковного Помісного Собору Православної церкви в Польщі, передачу церковних будинків, ліквідованих владою, православних парафій українським добродійним установам, створення українським дітям відповідних умов для навчання рідною мовою.

Першими на Холмщині осередок товариства “Рідна хата” створили мешканці Метелина Грубешівського пов. Установчі збори крайової організації товариства відбулися 14 жовтня 1922 р. у Холмі. До складу обраного на зборах правління увійшли: Антон Васильчук (голова), Семен Любарський (заступник), Костянтин Сошинський (секретар), Іван Новосад (скарбник) і Марія Федонь. Протягом наступних 3-х місяців створено філії у Метелині, Дяконові, Мінянах, Ярославцю, Бородиці та Гостинному Грубешівському, Верещиці та Потуржині Томашівського, Кульно Білогорайського і Красничині Красноставського повітів. Станом на 1 січня 1923 р. товариство нараховувало 280 членів. У центральній бібліотеці числилося 125 томів книжок. Напередодні зборів товариство видало “Холмський народний календар” і “Холмські народні колядки” [10.1].

В кінці 1926 р. товариство “Рідна хата” мало 84 філії, в тому числі 19 в Холмському пов., 17 в Грубешівському, 14 в Томашівському, 2 у Красноставському, 1 у Костантинівському, 2 у Любартивському, 3 у Більському, 26 у Володавському. З 1374 членів товариства 1306 осіб були членами сільських осередків. Книжковий фонд 50 бібліотек у філіях становив 3632 примірники книг [10.2]. На початку 1927 року функціонувало 18 аматорських

театральних гуртків, а у 31 українському селі організовано хоріві колективи.

В 1925 р. правління товариства придбало земельну ділянку для будівництва у Холмі Народного дому. Внесок у 10 тис. злотих зробив суддя із Замістя Олександр Річняк. На урочистій церемонії закладання фундаменту будинку, яке відбулося 19 червня 1927 р., з привітаннями виступили голова Львівської “Просвіти”, керівники просвітянських організацій з Бреста і Горохова на Волині, представники від українських студентів теологічного факультету Варшавського університету і української студентської громади у Варшаві [15.1]. Після відвідання депутатами сейму Борисом Козловським, Павлом Васильчуком і головою товариства “Рідна хата” Олександром Рочняком 8 липня 1927 р. м.Львова львівський часопис “Діло” ініціював збір коштів на це будівництво серед галичан. Подібна практика була перенесена до газети “Наше життя”. На це відгукнулися українські часописи “Новий час” і “Громадський голос” [15.1].

В середині 1927 р. товариство мало 2 власних будинки у Володавському пов., а ще 7 перебувало в стадії будівництва в інших повітах. На той час у ньому налічувалося 116 філій, однак в його середовищі з’явилися ознаки кризи, спричинені впливом політичних партій різної орієнтації. Це позначилося на роботі загальних зборів у 1928 р. До нового складу правління в переважній більшості увійшли представники лівої (націонал-комуністичної) орієнтації, в тому числі Іван Пастернак (голова), Микола Недопал (заступник), Михайло Ковалюк (секретар), Євгенія Маківка, Лідія Павонюк, Роман Гересь, Степан Мацюк та інші [10.2].

Прихильник ідей Українського національно-демократичного об’єднання (УНДО) Антон Васильчук дав негативну оцінку діяльності Українського парламентського клубу, який, не маючи чіткої політичної лінії, не домогся вирішення головних проблем українського населення. Перешкодою на шляху об’єднання зусиль стали дії тих парламентарів, які намагалися повести народ під червоними прапорами.

Політичне об’єднання “Сель-Роб” разом з осередками КПЗУ зайняли крайні радикальні позиції. Для поборювання українських політиків, які стояли на національних позиціях, вони у відповідальні для народу моменти блокувалися з відверто антиукраїнськими силами в Польській державі [15.1].

З ініціативи депутата сейму Павла Васильчука, Василя Гуля та Степана Іванчука у 1927 р. було створено політичне об’єднання “Селянський союз” (Сель-союз) і засновано газету “Селянський шлях”, редактором якої став Василь Гуль [8.1].

В середині 1927 р. до керівництва Українського парламентського клубу пройшли представники УНДО. Соціаліалісти-федералісти Степан Маківка з Холмщини, Іван Пастернак з Підляшшя, Микола Чучмай, Андрій Братунь, Степан Козицький, Семен Підгірський з Волині, які за ідеологі-

чними переконаннями були близькими до комуністів, відмежувалися від інших українських депутатів і розірвали всі "політично-громадські відносини з Українською парламенською репрезентацією, доки в ній буде панувати реакційно-угодовський дух УНДО й васильчуківсько-назаруківський "Селянський союз".

Найвпливовіша українська громадсько-політична організація Доброчинне товариство "Рідна хата", потрапивши у 1928 р. під повний контроль лівих ортодоксів, втратила свою вагу в суспільстві й була заборонена владою у 1930 р. [13.166].

Спробу об'єднати розрізнені українські політичні сили навколо українського міжпартійного комітету Холмщини на ґрунті національної ідеї зробив відомий громадський діяч Холмщини Микола Ваврисевич. З його ініціативи в жовтні 1927 р. був скликаний другий з'їзд громадсько-політичної організації Холмщини. На той час лінія розмежування серед місцевого українського політикуму вже чітко визначилася, через що цей захід не мав позитивного результату.

Вибори до другого польського сейму, що відбулися у 1928 р., показали втрату політичної орієнтації як холмськопідляською інтелігенцією, так й українським населенням краю. Намагаючись поєднати політично-розрізнене суспільство, яке стояло перед загрозою втрати здобутих на попередніх виборах позицій, національно-свідома інтелігенція створила Український виборчий комітет. Проте наступні події показали, що комітетові не вдалося змінити політичні переконання більшої частини українських діячів і електорату. Прізвища українських громадсько-політичних діячів були внесені до списків: "Блоку безпартійних" (священники Гурко та Грушко), списку № 18 "Єдність і згода" (А. Васильчук, О.Рочняк, В.Островський), списку № 8 "Сіль-Роб-правиця" (члени об'єднання І.Карток, М.Корольок, С.Маківка, В.Зіневич, І.Турчинюк, П.Хомюк, Г.Левуцик, С.Монаховський та комуністи Г.Сікора, П.Щерба, Б.Кузьма), списку № 13 "Комуністична робітничо-селянська єдність" (Й.Скрипа, А.Барський-Варшавський, Ю.Лелюк, Я.Гемпель, Л.Миколайчук, Я.Войтюк, Т.Стефанович, Я.Бартошак). В підсумку від Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся було обрано 9 депутатів до сейму і 1 сенатора, замість 20 депутатів до сейму та 6 сенаторів на минулих виборах. Від партії лівого спрямування до сейму та сенату були обрані Я.Войтюк, М.Чучмай, І.Федорук, А.Сенюк, С.Волинець, К.Вольницький, М.Хома і сенатор С.Козицький. Від національно-політичного блоку партій "Сель-Союз" і УНДО був обраний лише П.Васильчук.

За період між двома виборами погляди українського населення й усього польського суспільства помітно полівішали. За кандидатів від Польської комуністичної партії і КПЗУ віддало голоси значне число населення, в тому числі у Білопідляському пов. — 17 %, Білограйському — 16,5 %, Холмському — 22,8 %, Грубешівському — 31,8 %, Кон-

стантинівському — 7,3 %, Красноставському — 4,3 %, Янівському — 0,98 %, Люблінському — 9,1 %, Любартівському — 7,07 %, Радзинському — 6,0 %, Томашівському — 22,8 %, Володавському — 28,0 %, Замістському — 4,8 % [5.253].

В 1930 р. в Грубешові відбулося відзначення дня міжнародної солідарності трудящих 1-го травня. В маніфестації, якою керував секретар Холмського окружного КПЗУ Степан Бойко, взяло участь 200 осіб. У селі Черничин пройшла конференція "Сель-Робу-єдності" з участю 350 прихильників цієї партії. Збори прихильників соціалістичної ідеології пройшли в селах Гостинному, Бересті, Городку, Космові, Шиховичах, Модрині та інших [9.1].

Зміна політичної орієнтації в українському середовищі була зумовлена рядом факторів. Польські владні чинники в кінці 20-х років розпочали широкомасштабний наступ на права українців. У той же час збільшився зовнішній вплив політичних організацій комуністичного спрямування. Внутрішні протиріччя і політика польських державних чинників, спрямована на обмеження впливу українських організацій на суспільство, паралізували роботу товариства. Поєднання культурно-освітньої і політичної роботи в низових організаціях дали підставу властям ліквідувати його у 1930 р. Незважаючи на це, товариство "Рідна хата", яке у різних організаційних формах існувало з 1919 до 1930 рр., відіграло важливу роль у житті українського населення Холмщини. Це була перша в історії краю масова українська громадська організація, що мала реальний вплив на суспільне життя в Польській державі.

Від початку масового повернення українського населення з Росії на Холмщину громадські організації приділяли значну увагу організації українського шкільництва і становищу вчителів. Актуальні проблеми національної школи розглянув з'їзд українських учителів, який відбувся 18 березня 1923 р. в Холмі за участю 163 учителів з Холмщини. Крім них, на з'їзд прибуло 69 учителів з Волині та Полісся, двоє гостей з Галичини і 29 представників громадських організацій. З'їзд прийняв звернення до українських депутатів у польському парламенті з вимогою добиватися, щоб школа для української людності була національною і охоплювала різні типи навчальних закладів від початкових до вищих, залучив до цієї справи представників Українського педагогічного товариства, ліквідував обмеження на створення українських культурно-освітніх установ.

З'їзд обрав голову шкільної ради, до якої увійшли Степан Маківка, Іван Пастернак, Йосип Дуда, Марія Федонь і Костянтин Петрушак. До складу дирекції Українського педагогічного товариства увійшли Микола Ваврисевич (голова), Остап Решота і Лука Степанюк (секретар).

Закон "Про деякі заходи в справі організації шкільництва" 1924 р. перекреслив сподівання українського населення Холмщини щодо розв'язання проблеми української школи. Ним не передба-

чалось створення українських шкіл на цих територіях, хоч окремі його положення були доволі прогресивними. На цих етнічних землях законом передбачалося створення приватних шкіл "з рідною мовою навчання для дітей української, білоруської та литовської національності на таких самих умовах, що й приватних шкіл з польською мовою навчання". Намагаючись вплинути на хід подій, українські громадсько-політичні організації проводили широку роз'яснювальну роботу серед населення. До міністерства освіти та органів місцевої влади було направлено сотні обгрунтованих звернень мешканців населених пунктів, де переважало українське населення, а чисельність учнів відповідала вимогам закону щодо створення українських шкіл.

Масові протести з усіх українських земель, які опинилися в складі повоєнної Польської держави, не покращили ситуацію. Деякі поступки польської влади на території Волині та Полісся, зроблені в перші роки після прийняття закону, поступово змінювалися витісненням української мови з усіх сфер життя. Цьому сприяв прийнятий 22 березня 1933 р. закон, за яким на території Польщі дозволялося вживати українську мову лише як засіб усного спілкування. Для українців Холмщини та Підляшшя й ця форма вживання рідної мови була заборонена [1.288].

Незважаючи на утиски з боку державних структур і польських громадсько-політичних організацій, українські громадські діячі краю намагалися запобігти занепадові в культурно-освітній і релігійній сферах життя українського населення. Вони почали створювати культурні та самоосвітні гуртки для дітей і дорослого населення, які частково компенсували відсутність українських шкіл. Філії товариства проводили масові заходи по відзначенню роковин Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка. Шевченківські свята відбувалися в усіх великих населених пунктах краю. Культурно-освітні заходи найчастіше були складовими релігійних та церковних свят. В 1926 р. у філіях товариства силами місцевих аматорів було поставлено 64 вистави. Виявом національної свідомості та одностайності українців краю стало вшанування у 1926 р. роковин з дня смерті Івана Франка. З цієї нагоди 28 травня в структурах товариства "Рідна хата" та українських кооперативних спілок міста Холма з 11-ї до 12-ї години було припинено роботу, в церкві Івана Богослова відправлено панахиду по Каменяреві.

В справі налагодження культурно-освітньої роботи українці Холмщини отримували певну допомогу від українців Галичини. Депутат сейму Сергій Хруцький 21 січня, 19 березня та 19 червня 1926 р. отримав у львівській "Просвіті" 5 комплектів "Мандрівної бібліотеки", які розповсюдив серед українського населення краю. Кременецька "Просвіта" у 1923 р. подарувала холмщанам 16 книжок власного видання, а директор львівського

видавництва "Сільський господар" Іван Лисий передав на Холмщину 24 книжки на сільськогосподарську тематику та кілька комплектів інших видань. Мешканець Львова Ярослав Зозуля подарував холмщанам 6 книжок, серед яких 5 примірників "Нової України" з творами І.Винниченка та інших відомих українських письменників [21.1].

Найефективнішими з числа дозволених урядом форм роботи щодо відродження історичної пам'яті та підвищення рівня національної свідомості мас у 20-30-х роках ХХ ст. стало проведення літературно-мистецьких заходів, заснування церковних хорових колективів, проведення храмових свят з широкими культурно-мистецькими програмами. При парафіяльних храмах створювалися молодіжні та дитячі братства. В суспільно-культурне життя українців Холмщини та Підляшшя міжвоєнного періоду увійшло традиційне відзначення днів незалежності Української держави, пам'ятних дат, присвячених героям Крут та Базару. Незважаючи на негативне ставлення офіційної влади та польської громадськості, найбільшого розмаху в цей період набуло проведення Шевченківських свят. Для місцевого українського населення, яке в умовах бездержавності століттями відчайдушно боролось за етнічне самозбереження, такі заходи мали особливе значення. Величні культу Крут, Базару та Соборності підносили рівень національної свідомості та національної гідності [11.475].

Матеріальне становище більшості українців не дозволяло їм мати приватні бібліотеки, які за відсутності українських шкіл вирішували б і питання самоосвіти населення. Доступ українських видань на Холмщину був і штучно обмежений встановленням польською владою так званого "Сокальського кордону". Українська література, особливо твори Т.Шевченка, вилучалися під час поліцейських обшуків, які у 30-ті роки набули масового характеру. За таких обставин роль бібліотек виконували книгозбірні національно свідомих священиків.

У 20-х роках до громадського життя краю долучилося українське жіноцтво. На засіданні ініціативної групи, до якої входили Марія Ваврисевич, Єлизавета Доманчук, Олена Данилюк, Катерина Гуль, Тетяна Шевала, Євгенія Маківка і Марія Пасічна, 25 травня 1923 р. був створений жіночий комітет і опрацьовано основні напрямки роботи жінок-українок. Свої зусилля вони спрямовували насамперед на піднесення національної свідомості українського жіноцтва, розширення мережі гуртків загальної та професійної освіти, залучення жінок до суспільної праці, поліпшення роботи українських самодіяльних господарських організацій, у яких працювали жінки. В 1923 р. відбувся холмський крайовий з'їзд Союзу українок. З'їзд намітив шляхи зміцнення впливу жінок на суспільне життя. Для координації діяльності жіночих організацій було обрано Холмську жіночу раду [8.2].

Проте обмежена чисельність національно-свідомих українців старшого покоління не могла охопити культурно-освітньою працею усі місця компактного проживання українців на Холмщині. Для цього вони намагалися залучити до роботи молодь, в тому числі українське студентство місцевого походження. На жаль, студентська молодь у цій справі не виявляла особливої активності. Як писала газета холмсько-підляської організації УНДО "Селянських шлях", "... поза Галичиною українське студентство такої праці не проявляє, а на Холмщині, Поліссі та Підляшші українські студенти за винятком декількох, одиниць, нічого не роблять в цьому напрямкові" [15.1].

Внутрішня політика польської влади відносно національних меншин змушувала українців вести постійну боротьбу за свої права. Третій Український народний з'їзд Холмщини, який відбувся 28 травня 1923 р., розглянув стан українського національного життя та перспективи його розвитку. Делегати з'їзду дали оцінку політичної ситуації; зробили аналіз діяльності парламентарів від українського населення краю, розглянули проблеми шкільництва і церкви. Актуальними для українців були питання відбудови зруйнованих війною господарств, хід земельної реформи, налагодження системи опіки над інвалідами і сиротами. Присутні на з'їзді 293 делегати підтримали пропозицію депутата сейму Антона Васильчука про активізацію боротьби за створення на етнічних українських землях національно-територіальної автономії. Висловивши протест проти ігнорування національних і соціальних потреб українського народу, з'їзд заявив, що українці не відступляться від боротьби за свої права і висловив переконання, що "одиноким демократичним виходом для упорядкування життя українського населення земель Холмщини в Польщі є об'єднання цих українських земель на началах національної територіальної автономії". З'їзд створив Український народний комітет, який став політичним представником і керівним органом для українського населення Холмщини і Підляшшя. До складу комітету увійшли активні діячі українського національного руху, місцеві інтелігенти Йосип Дуда, Дмитро Федонюк, Степан Пелех, Лука Степанюк, Володимир Приступа, Павло Прокопюк, Іван Новосад, Олександр Рочняк, Степан Козачук, Микола Ваврисевич, Остап Решота, Адам Омелянюк, Спиридон Козицький, Андрій Васенчук, Пилип Кандиба, Іван Прилепа, Адам Васенчук, Катерина Голь, Григорій Новосад, Леонтій Приступа, Яків Доманський. Серед українського населення, що мешкало на західних етнічних українських землях у складі Польської держави, питання національно-територіальної автономії мало особливе значення.

Проте органи державної влади на початку 20-х рр. запровадили новий адміністративний устрій. Відповідно до закону від 5 грудня 1920 р. на території Галичини було створено Краківське, Станіс-

лавське і Тернопільське воєводства, а на Холмщині та Підляшші відновлено територіальний устрій, який існував до створення Холмської губернії. Хоча законом від 26 вересня 1922 р. передбачався територіальний поділ з урахуванням етнічних особливостей територій, але Польща не виконала жодного з положень ухвали Ради Антанти. Польське суспільство і владні структури у національно-територіальній автономії вбачали загрозу сепаратизму і обмеження можливостей впливу Польської держави на національне життя української спільноти [16.2]. Порушуючи проблему автономізації українських територій, депутат сейму від Холмщини Антон Васильчук у виголошеній в Українському парламентському клубі в грудні 1924 р. заяві зокрема сказав: "Хто вірить в Соборну Україну, нема чого нині боятися переводити в життя гасла національно-територіальної автономії. Сім мільйонів територіального народу в межах Польщі мусять мати власний Сейм, власну адміністрацію, власне судочинство, шкільництво, територіальне військо і монету, і таким чином Польська республіка повинна бути перебудована на засадах федерації". Далі він наголошував, що радянська система завдала непоправної шкоди українській ідеї, розчленивши на частини живий український національний організм [4.17].

Польська влада вживала рішучих заходів для нейтралізації діяльності українських депутатів та обмежувала їх вплив на маси. Широкого розголосу набуло віче, що проходило 26 серпня 1923 р. у Почаєві. Після нього рівненський прокурор оскаржив поведінку на ньому депутатів Павла Васильчука, Сергія Козицького і Миколи Чучмая та зажадав дозволу парламенту на притягнення їх до кримінальної відповідальності. У виступі в сеймі 18 грудня 1924 р. депутат від Холмщини Павло Васильчук з цього приводу сказав: "Для мене, власне, коли вам о це розходить, не страшна польська тюрма, бо у вільній польській Річ Посполитій від початку 1919 до 1921 р. включно я був ув'язнений 18 разів. Отже, то для мене і для моїх колег ваша в'язниця не може бути пострахом. Скажу більше — навпаки: я хочу понести цю жертву, бо знаю дуже добре, що ніяке визволення даремно не приходить... Безліч жертв ми понесли на всіх полях, а якщо й далі ті жертви є потрібні, то присягаю перед своїм народом, в ім'я наших ідеалів незалежності, присягаю, що до кінця з найбільшим щастям їх дотримаю вільно і твердо".

На жаль, усі польські уряди міжвоєнного періоду, у яких значний вплив мали націонал-демократи, не сприймали природних домагань українців і розв'язували проти них тотальний терор. Їх часто заарештовували лише за те, що походили з сіл, де 65 % населення сповідувало православ'я, а самі заарештовані були свідомими українцями. З цих мотивів 7 березня 1927 р. у Замістському суді засуджено 22 українців терміном від 2 до 7 років. У Люблінському окружному суді 19 квітня 1928 року

засуджено 17 українців терміном від 1 до 6 років, яким інкримінувалася антидержавна діяльність.

На терор влади українці відповідали масовими акціями протесту. У 1926 р. в підляському селі Сосновиця на вічі, яким керували Степан Маківка і Павло Васильчук, зібралось біля 10 тис. мешканців навколишніх сіл. У прийнятій резолюції учасники зборів висловили вимоги про надання політичним в'язням амністії та припинення репресій проти українського національного руху. Учасники зборів висловили протест проти насильницького ополчення українських дітей у школах і вимагали створення українських шкіл усіх типів.

Значного розмаху набрали акції польської поліції, під час яких відбувалися обшуки в помешканнях національно свідомих українців та відверто-терористичні розправи. У 1931 р. в Конюках Грубешівського пов. був вбитий активний політичний діяч Сергій Козицький [8.1]. Широкого розголосу в Польщі та поза її межами набула поліцейська розправа над селянами Жукова Грубешівського пов. За протести малоземельних українців з приводу несправедливої передачі землі польським легіонерам найактивніших селян було заарештовано. Місцеве українське населення силоміць звільнило заарештованих, після чого польська влада намагалася військовою силою придушити спонтанний вияв протесту. Внаслідок цього було заарештовано 378 осіб місцевих жителів і прибулих їм на допомогу українців з навколишніх сіл. Лише у 1930 р. в Грубешівському пов. за антидержавну діяльність було заарештовано 200, а у Холмському — 40 осіб.

Місцеве українське населення піддавалося дискримінації під час виборів до органів місцевого самоврядування. На виборах до міської ради Холма українська громада висунула своїх представників. Виборча комісія не визнала “руських підписів” виборців за цих кандидатів. Їм влаштували іспит на володіння польською мовою, що було очевидним порушенням конституційних прав людини.

В період посиленого наступу польських державно-політичних чинників на права українців у їх середовищі відбулося розшарування за політичними орієнтаціями. Частина холмських громадських діячів перейшла на платформу комуністів-інтернаціоналістів (Яків Войтюк, Володимир Приступа), а депутат польського парламенту Степан Маківка сповідував ідеї українських націонал-комуністів. Інша частина об'єдналася в крайову організацію Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). До нього увійшли Антон і Павло Васильчуки, Василь Гуль та інші.

В обраному 1928 р. другому польському парламенті УНДО сформувало свою фракцію, до якої увійшов холмщанин Павло Васильчук. Оприлюднюючи свою політичну платформу, фракція наголошувала, що “найвищим і непорушним нашим ідеалом є незалежна суверенна і соборна українсь-

ка держава на всій українській території. Всі міжнародні акти, якими споконвічні частини української землі — Східна Галичина з Лемківщиною, землі Холмщини, Волині, Підляшшя і Полісся признано польськими... вважаємо де-юре за несправедливі. А вступаючи до цих законодавчих палат, будемо й тут змагатись до здійснення найвищого права української нації” [17.670].

В другій половині 30-х років польські державні та політичні структури поряд з відкритим політичним терором почали вживати засоби матеріального заохочення українців до переходу на католицизм і набуття польської національності. Такі методи найширше застосовувалися при наступникові Юзефа Пілсудського генералові Едвардові Ридз-Сміглому. На цей період припадає примусове вилучення з широкого вжитку національної назви “українець”, заміна її термінами “русин”, “руський”, “православний”, “тутешній”. В свідомості поляків утвердилося переконання, що історична назва українців є символом відцентрованих і ворожих Польщі тенденцій, що переслідували мету побудови України на землях, які в певний історичний період перейшли до Польської держави.

Джерела та література

1. Винниченко І. Українці Берестейщини, Підляшшя й Холмщини в першій половині ХХ ст. — Київ. — 1997. 288 с.
2. Вісник Холмського Губернського староства. — Бересть. — 1918. — №4.
3. Вісті Рівненщини. — 1996. — 2 серпня.
4. Духовна бесіда. — Варшава. — 1924, 1925.
5. Королько М. Санаційні вибори до другого польського Сейму в 1928 р. // Український календар. Варшава. — 1969. — С. 253-254.
6. Матеріали Світового конгресу українців Холмщини і Підляшшя. — Львів. — 1996. 179 — 181.
7. Наш світ. — Варшава. — 1924. ч. — 15-16.
8. Наше життя. — Холм. — 1920 — 1928.
9. Нова Рада. — Київ. 1918. — 9 травня.
10. Нове життя. — Холм. 1928 — 1929.
11. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя / нові часи /. Вінніпег — Торонто. — 1989. — С. 466-483.
12. Роєнт О. Історичні події в Україні ХІХ — поч. ХХ ст. сучасні дослідження // Історія України. — 2003. — №12. — С. 2-5.
13. Салюк І.Й., Горний М.М, Історична Холмщина в описах, дослідженнях і спогадах. — Львівю 1996. 165.
14. Сель — Роб. — Холм. 1928.
15. Селянський шлях. — Холм. — 1920 — 1928.
16. Спомини Михайла Панаса // Холмська земля. — 1993. — 25 квітня, 16 травня.
17. Українська загальна енциклопедія. — Львів. — 1930 — 1933. — Т.3. — 670.
18. Україна і Польща: важкі питання (Матеріали ІІ міжнародного семінару істориків. Українсько — польські відносини в 1918 — 1947 роках). — Варшава. — 1927 — 1929. — С. 232-235.
19. Українська суспільно — політична думка в ХХ столітті: документи і матеріали (упорядники Гунчак Т., Сольчаник Р.). — Нью — Йорк. — 1983. — Т.1. — 381 с.
20. Українська Центральна рада. Документи і матеріали. — Київ. — 1997. Т.2. — С. 423-425.
21. Холмський вісник. — Холм. 1999. — 21 вересня.
22. Холмський народний календар на 1923 рік (редактор і видавець Островський В.). — Холм. — С. 34-36.

Ганна Шевчук
(Львів)

ТОВАРИСТВО “СІЛЬСЬКИЙ ГОСПОДАР” ЯК ОРГАНІЗАТОР ГРОМАДСЬКОЇ АГРОНОМІЇ В КРАЇ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

На значному фактичному матеріалі розглянуто діяльність крайового господарського кооперативного товариства у Львові “Сільський господар” по забезпеченню розвитку громадської агрономії в західних областях України у міжвоєнний період. Висвітлено результати цієї діяльності.

Ключові слова: кооперація, “Сільський господар”, громадська агрономія, Західна Україна.

Кооперативний рух на західноукраїнських землях, що розгорнувся в останній третині XIX ст. й набув масового характеру в період між двома світовими війнами, став широким соціальним явищем, значення якого для процесів націотворення та самоорганізації українського суспільства досі не знайшло належної оцінки. Це стосується й окремих кооперативних організацій, зокрема крайового господарського товариства “Сільський господар” у Львові, яке було засноване у 1899 р. в містечку Олеського тодішнього Золочівського повіту. Товариство, яке стало однією з ланок у ланцюгу інших національних товариств, провадило не тільки господарську й організаційну, але й культурно-просвітницьку роботу. У цьому сенсі вивчення діяльності товариства “Сільський господар” як складової кооперативного руху в цілому належить до важливих проблем національної історії. Питання розвитку кооперативного товариства “Сільський господар” досліджували І. Витанович, Є. Храпливий, С. Злупко, С. Гелей, В. В. Плисюк, М. Сич, З. Струк та ін. Однак, поза їх увагою залишилося ряд важливих питань, зокрема висвітлення ролі “Сільського господаря” у розвитку громадської агрономії в краї. Тому метою роботи є відтворення цілісної картини розвитку громадської агрономії Західної України, роль у цьому процесі українського кооперативного товариства “Сільський господар”.

У міжвоєнні роки Західна Україна і надалі залишалася відсталим аграрним краєм. Однак з розвитком капіталістичних відносин у Європі й зростання технічного процесу певні зміни мусили торкнутися й цього краю. І передовсім вони повинні були позначитися на сільському господарстві — у зміні застарілих методів господарювання, впровадженні нової техніки тощо. В українських селах у нових формах господарювання було передовсім зацікавлено товариства “Сільський господар”. Адже виходячи з того, що кількість землі в селянських господарствах залишалася й надалі обмеженою, треба було шукати шляхів до підвищення ефективності рільництва, збільшення віддачі від усіх сільськогосподарських промислів.

Між тим у світовій практиці зростання сільськогосподарського виробництва ставало можливим не через розширення орних площ чи збільшення поголів'я худоби, а передовсім завдяки праці агрономів, стараннями яких вдавалося збирати більший урожай, отримувати вищий надій молока від корів тощо [16, с. 86]. Оскільки серед українських економістів, кооператорів, провідників товариства “Сільський господар” були “високоосвічені фахівці, багато з яких здобуло освіту за кордоном і були ознайомлені з передовим досвідом ведення господарства в цих державах” [4, с. 516], то закономірно, що набутий ними досвід вони хотіли запровадити на своїй батьківщині. Саме з їхньої ініціативи й почала розгортатися агрономічна праця в Західній Україні.

Оскільки в перші повоєнні роки гуртки і філії “Сільського господаря” не змогли повноцінно відновити свою діяльність, активізували діяльність різні кооперативні установи. Саме вони почали вперше запрошувати до себе агрономів. Зокрема, у 1922 р. Станіславський кооператив, що працював під егідою товариства “Сільський господар”, запросив агрономів Є. Виника, М. Дяченка, Г. Залізняка, І. Остап'яка, А. Палія, Я. Раковського “для систематичної праці в кооперативі” й виплачував їм платню із своїх кооперативних фондів [21, с. 461]. І хоча у певній мірі кооперація йшла на деякий ризик, оскільки не було відомо, чи виплатяться кошти, затрачені на оплату праці агрономів, однак уже за перший рік із земельних угідь господарства завдяки рекомендаціям агрономів було отримано на 9% більше пшениці, в середньому від корови більше на два-три літри молока в день тощо. Тобто затрачені кошти цілком окупили себе і навіть принесли прибуток. Прикладу кооператорів Станіславщини послідували кооперативи у Тернопільському, Перемишльському, Жовківському, Сяноцькому, Борщівському, Чортківському та в інших повітах, намагаючись за допомогою агрономів домогтися “піднесення господарської культури села” [22, с. 59].

Зростаючий авторитет агрономів змусив деякі філії ввести у свої штатні розписи посади агрономів [5, с. 5], однак чітко регламентованого обсягу праці вони не мали — здебільшого цих агрономів використовували для відряджень у села чи в сільськогосподарські гуртки з метою надання різних консультацій. Зрозуміло, не маючи можливості прослідкувати за усім сільськогосподарським технологічним процесом, така авральна праця агрономів не могла принести вагомих успіхів. Отже, потрібна була чітка координація агрономічної роботи. Щоб надати агрономічній праці цілеспрямованого характеру і належним чином координувати її діяльність, у 1925 р. українські агрономи під опікою товариства “Сільський господар” заснували самостійний кооператив “Спілка українських агрономів” [24, с. 37].

Однак фактично усе ще будучи структурно зангажованими до кооперативних організацій, хоча і під протекторатом “Сільського господаря”, агрономам, навіть об’єднаним у своїй професійній спілці, нерідко доводилося вирішувати не лише і, власне, не стільки свої фахові інтереси, як займатися й іншими кооперативними проблемами, зокрема закупівлею і збутом різних товарів, що входило в компетенцію кооперативів. Це значно знижувало ефективність агрономічної праці, відволікало агрономів від виконання своїх безпосередніх виробничих завдань. Вирішити ці проблеми планувалося на першому з’їзді агрономів, який був скликаний 10 липня 1927 р. у Львові за участю 38 агрономів із усієї Західної України [23, с. 163], але оскільки його учасники не прийшли до єдиної думки, то ці питання на з’їзді так і не були вирішеними. Певним чином це сталося тому, що філії “Сільського господаря” не могли самостійно утримувати агрономів, тим паче, що кількість агрономів зростала навіть дещо швидше, ніж відновлювалася діяльність гуртків та філій “Сільського господаря”: якщо у 1927 р., наприклад, при філіях і централі було 15 агрономів, то у 1928 р. — уже 35, тобто лише за один рік вона зросла більш як на 100 %, але ріст філій і гуртків за цей час становив не більше ніж 45 — 50 % [11, с. 13]. Таким чином, перший з’їзд агрономів фактично лише “був призначений загальним напрямом праці “Сільського господаря” [11, с. 13].

У кінці 1927 р. агрономи виступили з новою програмою праці в краї, маючи на меті проводити її за принципом, використовуваним у більшості держав Європи, — створити у відповідних товариствах постійну мережу суспільної агрономії [31, 146], оскільки до цього часу здебільшого практикувалася організація мандрівних агрономів при повітових кооперативних осередках. Завдяки нововведенню уже через рік у краї була створена досить розгалужена мережа громадської агрономії. Агрономи працювали в Борщові, Чорткові, Бучачі, Копиченцях, Тереховлі, Тернополі, Рогатині та ін., загалом більш як у 25 повітах [11, с. 23]. І праця їх давала відчутні результати.

Внаслідок новацій, запроваджених агрономами, вдалося помітно поліпшити добробут селян. Наприклад, використовуючи сівалку, господар на моргу (0,57 га) заощаджував 50 кг насіння. Сівалкою ж за сезон можна було засіяти 150 моргів поля, тобто лише використання однієї сівалки давало можливість зекономити 7500 кг насіння, а 50 сівалок — більш як 37 вагонів (1 вагон = 10 т). Центнер суперфосфату пересічно збільшував урожайність у два-три рази. Морг сіножаті давав фіру сіна, а переорана сіножать майже у чотири рази більше. Загалом же завдяки праці агронома за неповних два роки повіт заощадив й отримав збільшення врожаю майже 200 вагонів. Так завдяки праці агрономів “широким руслом пливли в

наше село господарський поступ і добробут” [3, с. 9-10].

Слава про роботу агрономів завдяки діяльності яких можна було домогтися підвищення ефективності господарювання і отримати прибутки, швидко розходилася краєм. Господарства, які з недовірою ставилися до роботи агрономів і воліли “вести господарку так, як заповідали батьки”, почали придивлятися до сусідів і мимоволі тягнутися до їх досвіду, з пошаною почали ставитися до агрономічної праці. Однак агрономам усе ж треба було вести роз’яснювальну роботу, аби селяни побачили в агрономах захисників своїх інтересів. Звичайно, потрібен був час і цілеспрямована просвітницько-роз’яснювальна робота, аби селяни впевнилися у позитивній діяльності агрономів. Адже нерідко “коли прийдеш до села, — згадував агроном М. Нищий, — оповідаєш про нові форми господарювання, розказуєш, як господарюють в інших країнах, а як в нас, що потрібно нам зробити, щоби ліпше жити, чуєш: “Що там мені груном! Дід мій, батько жили, їли хліб і обходилися без грунома. А тепер щось понавидумували, аби лиш гроші дерти. Аби но земля, обійдуся я без гарнізації і грунома” [22, с. 92].

Оскільки агрономи мали вищу освіту, то, зрозуміло, могли дати об’єктивну оцінку тому, чому українське селянство здебільшого перебувало на межі виживання. Така оцінка була не на користь польській владі. До того ж агрономи не могли у своїх бесідах хоча б мимоволі не торкатися й культурних, політичних чи навіть психологічних аспектів, оскільки “будь-яке поліпшення, будь-яке нововведення в господарстві громадській агроном може зробити лише через душу, через психіку фактичного господаря — селянина.., бо ж він має до діла не лише з полем, лукою, сільськогосподарськими рослинами, домашніми тваринами тощо, але передовсім з людьми, що ці поля та луки управляють, що ті сільськогосподарські рослини та домашні тварини плекають, — з душею, з психікою тих людей.., бо український агроном творить нове українське господарство через нового селянина — українця, через нову культуру українського села” [7, с. 46]. Тому закономірно, що уряд вдавався до різних заходів, аби не лише зменшити всебічний вплив агрономів на українське село, але й не допустити зростання їх кількості. Наприклад, не маючи можливості в короткий термін підготувати власні кадри агрономів, провід “Сільського господаря” вирішив запросити до роботи в галицьких гуртках і філіях товариства випускників і студентів старших курсів, які вчилися в Чехословаччині в Українській господарській академії в Подєбрадах і були уродженцями Наддніпрянської України [11, с. 27]. Однак польська влада, мотивуючи тим, що ці кадри є політично небезпечними для громадського устрою польської держави, не лише не допустила їх до роботи в товаристві “Сільський

господар", а й навіть заборонила їм в'їзд до Галичини [13].

Для того, аби зовсім знецінити працю агрономів, влада вирішила до українських товариств присилати свої кадри, які були вишколені в дусі ненависті до всього українського і, звичайно, не могли перейматися економічно-господарським поступом чужого їм народу, про що, зокрема, йшлося в одній із публікацій часопису "Сільський господар": "Ворогам українського народу дуже не подобається те, що наші селяни організуються. Найбільше лякає їх відновлювана діяльність філій та гуртків "Сільського господаря" і те, що подекуди повіти удержують своїх агрономів-інструкторів, які вчать селян новітніх засобів господарювання. Щоби цю роботу розбити, зачала влада організувати по наших селах польські "Звйонзкі заводове рольнікуф" та накидати нашим селянам польських агрономів". Так, Жидачівська повітова рада змушена була прийняти агронома та ветеринара і оплачувати їхню працю. Громаду Монастирця примусили закласти до бюджету 1200 зл для оплати праці агронома і виділити ці гроші присланому польському агрономові. Узагальнюючи такі факти, автор статті зазначав, "що ветеринарний лікар і агроном за наші гроші будуть служити польським кольоністам і дворам — про це не треба здогадуватися. Більше того, треба надіятися, що влада накине всім повітам польських агрономів, а особливо там, де ще нема наших агрономів", й тому радила, "щоби кожний повіт чимскоріше прийняв українського агронома-інструктора, та українські громади щоби чимскоріше ухвалили певну квоту на удержання свого агронома. Бо інакше нам прийдеться заплатити десять разів більше і не мати з того жадної користі, хіба шкоду" [15, с. 146-147].

Зрештою, уряд змушував селян відректися від українських фахово-громадських організацій, зокрема від кооперативів, товариства "Сільський господар" й вступати лише в польські організації, а небажаючих підкоритися залякував й усіляко шантажував. Дійшло до того, що навіть за українськими агрономами, які приїжджали в села, аби порадити щось в сільськогосподарській справі, велися стеження і робилися спроби заборонити їм пересуватися по селу. Так, у Яворівський повіт, що був одним з найбільш в регіоні, правління "Сільського господаря" вирішило відрядити агронома І.Цімура. Селяни з інтересом слухали його бесіди, задавали чимало питань. І коли він, захопившись бесідою, яка затягнулася, не встиг повернутися до Львова й повідомив старосту, що заночує в селі, то на другий день по селу ходив комендант постерунку і розпитував, про що говорив агроном. Навіть з'ясувавши, що жодних політичних проблем агроном не торкався, поліцай усе ж написав рапорт, у якому звинуватив жителя села Букове у тому, що вона "на прохання громади села

відвела місце в своїй квартирі для агронома зі Львова" [8, с. 4]. Та це, звісно, викликало ще більший спротив з боку населення до влади, бо стала зрозумілою державна політика Польщі супроти українців та їхнього господарсько-економічного поступу.

Однак необхідно було знайти форми підпорядкування і оплати праці агрономів. Це, на перший погляд, видавалося досить простою справою: "Удержати агронома в повіті — то невелика штука: треба кожній кооперативі влатити від членів лише пів золотого від кожного як вкладку до товариства "Сільський господар" і вже "наша взяла!" [1, с. 3]. Та при такій підпорядкованості агрономів кооперативам агрономи знову ж таки мусили передовсім виконувати ті завдання, що були покладені на кооперативи. Тому не міг агроном, наприклад, у кооперативі, яка спеціалізувалася лише на збуті сільськогосподарських товарів, приділити увагу підвищенню віддачі орної ріллі і водночас займатися збутом товарів. Це, зрештою, йшло на шкоду як товариству "Сільський господар", так й кооперативним установам.

У резолюції другого з'їзду агрономів, що відбувся 24 листопада 1928 р., було рекомендовано керівним органам товариства "Сільський господар" у порозумінні з керівництвом кооперативів розробити проект "Службових правил для агрономів, приділених товариством "Сільський господар" до поодиноких повітових союзів кооперативів" [9, с. 292]. У вступі до цих "Службових правил" зазначалося, що "в ціли налагодження співпраці кооперативної організації з хліборобською організацією "Сільський господар" обов'язана кооперація кожного повіту переходно удержувати на етапі повітового союзу кооперативів найменше одного агронома з тим, що він має вести агенди філії "Сільського господаря" під повною і виключною кермою централі "Сільського господаря", а разом має бути дорадником повітового союзу кооператив в торговельній ділянці та помагати йому в переведенню торговельних операцій як рільничий експерт, а не як референт торговельний" [9, с. 293].

Отже, хоча ніби при цьому на перший план вносилися агрономічна праця, однак агрономи не звільнялися й від іншої роботи. Тому "треба було застановитися над застрашуючою редукацією (дескваліфікацією. — Г.Ш.) праці повітових агрономів та обдумати способи забезпечення і поширення цієї праці на всі українські повіти. Тягар удержання агрономічної праці на повіті треба розложити рівномірно на всю українську кооперацію, а не робити її зависимою від торговельного успіху або неуспіху одного повітового союзу кооператив. Сама ж агрономічна праця мусить бути остаточно як слід зорганізована і ведена під фаховою кермою" [19, с. 380]. Через недосконалість "Службових правил" третій з'їзд агрономів (2 березня 1929

р.) обрав нову комісію, яка повинна була виробити чіткіше положення щодо функціональних обов'язків агрономів.

Потреба таких правил диктувалася й тим, що на край поступово насувалася велика господарсько-економічна криза. Кооперація почала зменшувати свої обороти, знижувалися доходи, і "першою жертвою цього почали падати передовсім агрономи. Їх перших звільняли з посад, думаючи, що це найкращий вихід із ситуації. Поважно підірвалися й доходи "Сільського господаря" — централі, бо розпочаті були на велику скалю (шкалу. — Г.Ш.) праці. Обраховані на добру кон'юнктуру, вони не давали очікуваних приходів. Спілка українських агрономів потребувала перша швидкої помочі, яку одні бачили у підвищенні відповідальності уділів, другі у якомусь незрозумілому зв'язку із "Сільським господарем". Були й такі, що агітували за негайну ліквідацію усіх організацій, які нібито не пройшли випробування часом", у тому числі, зрозуміло, й агрономічну мережу [30, с. 16]. Однак лише четвертий з їзд агрономів (11 квітня 1930 р.), який проходив у час загострення господарсько-економічної кризи, дав правильну оцінку праці агрономам і чітко визначив їхні обов'язки: "... в обличчі загальної хліборобської кризи найважніше завдання лежить перед нашими повітовими агрономами, а успіхи їхньої праці будуть тільки у тому випадку: а) коли праця агрономів буде переводитись після одного наміченого плану, який може виходити тільки від централі краєвого господарського товариства "Сільський господар" у Львові, при співпраці усіх українських агрономів, що працюють по повітах; б) і коли агрономи будуть організовані у своєму становому товаристві, яке в порозумінні з "Сільським господарем" подбає про їхнє матеріальне і моральне забезпечення як безумовну конечність їхньої спокійної і доцільної праці" [32].

Така постановка питання була виправданою, тим паче, що "нерідко досі було так, що тільки краще організовані райони мали своїх агрономів, бідніші не могли на них спромогтись. Нерідко було так, що доля агрономів і їх праця залежала виключно від торговельних операцій районних кооперативних організацій. Коли в районі торгівля не мала успіху, то зникав теж і агроном, хоч як його любили наші хлібороби та як він був для них потрібний" [27, с. 450].

Між тим, не менше значення мало й питання оплати праці агрономів, тим паче, що держава відмовлялася фінансувати їх діяльність. Особливо активно воно дебатовалося у 1928 р., коли на сторінках фахово-господарських часописів висловлювалися різні пропозиції з цього питання. Зокрема, чи не найцікавіші пропозиції були висловлені в редакційній статті "Звідки роздобути засоби на удержання агронома?", у якій не лише стисло акумулювалися найцікавіші пропозиції, а й доводилася користь від праці агронома [10, с. 89].

Констатуючи, що "без агронома немислима жодна робота в повіті для піднесення господарської культури", й на конкретних прикладах роз'яснюючи, що "свою роботу агроном найкраще виконає при філії й кружках "Сільського господаря", редакція переймалася проблемою оплати праці агронома, оскільки "ні філії, ні гуртки не мають грошових засобів, потрібних для удержання агронома — приблизно 250-350 зол. місячно" й радила, звідки їх узяти: "У першу чергу кошти повинні дати сільські кооперативи, бо філія і її агроном не буде ні для кого іншого працювати, тільки для кооперативів та її членів. Ось приклад: сільська споживча кооператива дає своїм членам незначну користь. Коли врахувати товарів звороти й знижку на товарах, то один селянин має із кооперативи на рік матеріальної користі не більше як на 50 зол. При 300 господарств в селі ця користь внесе 3000 зол. річно. Якщо припустити, що 20 таких кооперативів в повіті оподаткували себе по 15 зол. місячно на удержання агронома так, що кожна з цих кооперативів річно заплатить по 150 зол., то і це буде вигідно кооперативі і швидко обернеться для неї прибутком. Адже, наприклад, якщо зважити, що в кожному з 20 сіл одна третина селян перейнялася наукою агронома та стала уживати помічні погної, то вже першого року перепродасть кооператива своїм членам два вагони суперфосфату або томасини, три вагони кайніту й піввагона азотняку. Усі ті погної вона буде продавати дешевше, як приватні купці в місті, в результаті чого заробить лише на цьому 250 зол. чистого прибутку".

Однак й окремі члени кооперативів, — роз'яснювала редакція, — матимуть користь від утримання агронома, бо якщо послухають його вказівок, то уже першого року зберуть з морга на три центнери збіжжя більше, молока від корови надоять більше на 1000 літрів щороку, отримають додатково від кожної курки 50 шт. яєць тощо. Отже, господар, який має три морги поля, завдяки рекомендаціям агронома уже за перший рік матиме 500 зол. прибутку більше, ніж досі. А на утримання агронома село дасть лише 150 зол. Очевидно, що такі приклади переконували селян у потребі прилучитися до розбудови агрономічної мережі в краї, тим більше, що першочергові агрономічні заходи повинні були раціоналізувати селянське господарство без додаткових вкладень капіталів.

Інший шлях для утримання агронома редакція вбачала у громадських радах, які "на всьо дають гроші, тільки не на піднесення господарки. Так, усі вони мусять ухвалити в бюджеті на акушерку, якої в селі ніхто не бачить, і якусь боротьбу з сухотами та охорону "паньства" (державн. — Г.Ш.), але забувають про найважливішу субвенцію: від голоду, тобто на раціональне ведення господарки... Тому треба, аби кожна українська громадська рада постановила найпершим пунктом удержання агронома в повіті і призначила на цю ціль щонайменше

1000 зол. І лише тоді, як ухвалиться видаток на агронома, можна ухвалити й на коміняря, акушерку, повітряну оборону та ін." [10, 90].

Такі публікації знаходили розуміння серед читачів, й вони намагалися втілити їх в життя. Наприклад, уже в квітні 1928 р. "громадська рада міста Городенки... ухвалила виділяти на роботу агронома щороку 1000 золот., аби він вчив селян, як правильно працювати на ріллі, й допоміг організувати різний допоміжний домашньо-господарський промисел, щоби він вчив і наших дітей не лише фаховій науці, а й розповідав, як нині живуть у світі". Слідами цієї ради міста "пішли й інші громади в Поточиськах, Серафинцях і Стрілиськах, ухвалюючи на ту саму ціль по 200-400 зол. річно" [12, с. 18].

У деяких повітах 10-15 невеликих сіл об'єднувалися, аби зібрати кошти на утримання агронома. Це давало добрі результати, оскільки "агроном, який має лише 10 чи 15 сіл, зможе багато більше зробити, ніж той, що розривається один на 100 сіл" [26, с. 14]. А що агрономів бракувало, то справді одному агрономові нерідко доводилося обслуговувати до сотні сіл. Так, у 1931 р. в краї працювало 52 агрономи, з них 14 у повітах, п'ять — в центральній "Сільського господаря", 18 — в кооперації, сім — у власних господарствах, а восьмеро — в інших галузях. У цей час в Чехословаччині, наприклад, працювало більше 1200 агрономів лише з вищою освітою, декілька сотень з середньою та початковою освітою. Один агроном припадав там на 4400 хліборобів, або на 883 господарства чи на три-чотири села. На західноукраїнських землях один агроном обслуговував 120000 хліборобів, або майже 24000 господарств чи біля сотні сіл. Якщо у Чехословаччині один агроном обслуговував територію 11 кв.км, то на теренах Західної України — 2800 кв.км [29, с. 421].

Авторитет агрономів особливо зріс у 1929 р., коли над краєм згущувалася господарсько-економічна криза. Однак "не всіх наших господарів однаково сильно вдарила вона. Господарів, які в свій час — перед трьома роками послухали агрономів й зменшили в своєму господарстві плекання збіжжя, а збільшили плекання конюшини та інших багаторічних трав, плекання пашних (кормових. — Г.Ш.) буряків та пашної картоплі, плекання молочної худоби, безрог (свиней) та дробу (птиці) — таких господарів криза вдарила злегка, бо молоком, годуваними безрогами, годуваними гусьми та курячими яйцями, на які ціни впали, але не так сильно, як на збіжжя, — ці наші передові господарі знаменито врятувалися. Інші знов за порадою агрономів почали плекати більше городини та садовини на продаж, полуниць, малини тощо і цим також врятувалися. Лише той, хто не слухав порад агрономів й залишався при старій збіжевій господарці, а особливо той, хто сів багато жита та вівса, — той пережив страшну скруту" [6, с. 345].

Брак агрономів відчувався у всіх сферах сільськогосподарського виробництва, тим більше, що "всю організаційну і фахову працю "Сільського господаря" в краю вели в першу чергу наші агрономи., які сповняли велику частину організаційної і адміністративної роботи. Зрештою, уся фахова праця лежала виключно на агрономах" [12, с. 26]. Тому нерідко члени кооперативів та гуртків "Сільського господаря" зверталися до центральної товариства з проханням "прислати через філію бодай на короткий час агронома" [31, спр. 226, арк. 18]. Навіть у 1939 р. в Галичині в урядових органах працювало лише 20, а в самоврядних органах не більше 170 агрономів з вищою освітою [18, с. 82]. Однак брак досвідчених агрономічних кадрів не змусив централь "Сільського господаря" при врахуванні прохань прислати на роботу агронома висилати недосвідчених фахівців. Адже недосвідчені фахівці, коли тільки народжувався інтерес до праці агронома, коли селяни почали вірити в його працю, у випадку прорахунків агрономів могли надовго зневіритися у нових методах господарювання. Для того, аби вибрати і скерувати на місця агрономів, централь "Сільського господаря" оголошувала у пресі про конкурс на вакантні посади агрономів, описуючи при цьому умови їх праці, проживання тощо. Лише у 1935 році такий конкурс оголошувався сім разів, причому потрібні були фахівці для товариства "Сільський господар" у Перемишлі, Рава-Руській, Жовкві, Тернополі тощо [17, с. 213]. Нерідко при проведенні конкурсу на одне вакантне місце зголошувалося до 10 фахівців [31, спр. 134, арк. 9].

У кінці 1930 р. з ініціативи товариства "Сільський господар", Ревізійного союзу українських кооперативів та Маслосоюзу було скликано спільну нараду, на якій пропонувалося виробити основоположні засади щодо діяльності агрономів та поширення агрономічної роботи в краї. Проект рішення цієї наради уже був розроблений і схвалений конференцією центральної Ревізійного союзу кооперативів 1 грудня 1930 р., яким, зокрема, передбачалося, що "в районах, де досі нема повітових союзів, у справі агрономічної роботи повинні повести спільну акцію усі установи так, щоб кооперативи першого ступеня прийняли на себе обов'язок утримувати агрономів, які будуть працювати під керівництвом "Сільського господаря" і його урядовців, а "Сільський господар" буде завідувати виключно фондами, зложеними кооперативами, згідно з проектом праці" [31, спр. 221, арк. 6]. Саме це положення й стало базовим у резолюції спільної наради ревізійного союзу українських кооперативів Маслосоюзу та товариства "Сільський господар", у якій зазначалося:

1. Всю агрономічну роботу в краї буде вести виключно товариство "Сільський господар" у Львові за допомогою своїх філій та кружків.

2. Усі агрономи, які працюють в суспільно-агрономічній ділянці при українських кооператив-

них установах, переходять під безпосередню керму “Сільського господаря”.

3. “Сільський господар” буде опрацьовувати плани своєї агрономічної роботи у порозумінню із зацікавленими центральними установами.

4. Удержання агрономів при філіях “Сільського господаря” буде відтепер налагоджене так, що всі кооперативні установи повіту, отже й ті, які мають свій осередок у місті і всі низові кооперативи, розділять між себе після своєї маєткової спроможності всі видатки, пов’язані з удержанням агронома та працею філії” [14].

Таким чином, “працю агронома і кошти ведення філії “Сільського господаря” оплачували всі повітові кооперативні установи та всі низові кооперативи району, розподіляючи між собою відповідні квоти, які виплачували безпосередньо до каси відповідної філії “Сільського господаря” [28, с. 19]. Оскільки ж кооперативи були найбільше зацікавлені у праці агронома, то у кожному повіті утворювалися при філії “Сільського господаря” окремі організаційні секції, які певним чином контролювали працю агрономів — заслуговували їхні звіти, схвалювали плани роботи тощо [25, с. 52].

Однак при цьому “уся керма суспільно-агрономічної роботи передавалася лише “Сільському господареві” [31, спр. 195 арк. 39]. Навіть у 1933 р., коли при централі “Сільського господаря” було створено інспекторат агрономів, до складу якого входили “представники дирекції чотирьох централень — Ревізійного союзу українських кооперативів, Центросоюзу, Маслосоюзу й “Сільського господаря” — і на який покладалося завдання “узгоджувати діяльність агрономів, стежити за своєчасним виконанням агрономічної праці, дбати про кадри агрономів” [31, спр. 58, арк. 2], головним керівним центром за діяльністю агрономів, незмінним протягом усього часу існування “Сільського господаря”, залишалося це товариство.

Необхідність того, що саме товариство “Сільський господар” було не лише керівною ланкою діяльності агрономів, а й провідником економічно-господарської праці в українському селі, диктувалася й тим, що “свідомий елемент належить до багатьох політичних партій, тому нерідко не може прийти до спільної думки навіть на полі господарської праці, оскільки кожна з партій хоче захопити провід селянських мас і вживає для цього різних засобів, навіть деколи, на жаль, шкідливих для села” [31, спр. 13, арк. 51].

Отже, важливе місце в діяльності “Сільського господаря” відігравали агрономи. Завдяки товариству були вироблені чіткі форми їхньої організаційної підпорядкованості, визначені основоположні завдання. Робота агронома розглядалася не лише як фахова, а й як суспільно-політична, публічна й ґрунтувалася вона на принципах приватної власності, самоорганізації та власної ініціати-

ви кожного з них. “Сільський господар” турбувався про зростання рядів агрономів, піклувався про їхнє матеріальне забезпечення, завдяки чому в краї вдалося створити цілу систему громадської агрономії — агрономічну мережу, яка була важливим засобом подолання відсталості сільського господарства, чинником поступу економічного зростання добробуту населення краю.

Джерела та література

1. Агрономічна робота П.С.К. на Радехівщині // Господарсько-кооперативний часопис. — 1928. — № 20. — С. 4-6.
2. Агрономічна робота П.С.К. на Радехівщині // Господарсько-кооперативний часопис. — 1928. — № 20. — С. 3-6.
3. Агрономічна робота П.С.К. на Радехівщині // Господарсько-кооперативний часопис. — 1928. — № 20. — С. 4-6.
4. Від редакції // Сільський господар. — 1930. — № 22. — С. 516.
5. Вчімося у кращих // Господарсько-кооперативне життя. — 1947. — № 6. — С. 5-8.
6. Доманицький В. Сільськогосподарська криза на західних українських землях і як з нею боротися // Сільський господар. — 1930. — № 15. — С. 345-347.
7. Доманицький В. Творімо нове українське село // Ілюстрований господарський календар “Сільський господар” на звичайний рік 1938. — Львів, 1937. — С. 46-47.
8. Дописи з місць. Яворівщина // Нове село. — 1930. — № 17.
9. Другий з’їзд агрономів товариства “Сільський господар” у Львові // Сільський господар. — 1928. — № 24. — С. 292-294.
10. Звідки роздобути засоби на удержання агронома // Сільський господар. — 1928. — № 8. — С. 89-92.
11. Звідомлення з праці краєвого товариства господарського “Сільський господар” у Львові за 1928 рік. — Львів, 1929. — 57 с.
12. Звідомлення з праці краєвого господарського товариства “Сільський господар” у Львові за 1936 р. — Львів, 1937. — 106 с.
13. Івахів Д. Хто чинить в краї баламутство // Діло. — 1929. — 16 верес.
14. Із спільних зборів українських фахово-просвітніх організацій у Львові // Діло. — 1930. — 27 груд.
15. Кажуть українським громадянам удержувати польських агрономів // Сільський господар. — 1928. — № 12. — С. 146-147.
16. Коберський К. Буквар кооперації. — Львів: Самоосвіта, 1939. — 158 с.
17. Конкурс на посади агрономів // Сільський господар. — 1935. — № 14.
18. Мартюк І. Центросоюз: Союз кооперативних союзів у Львові в роках 1924 — 1944. Спогади учасника праці й змагань українського кооперативного руху. — Без місця видання. — Видавництво М.П.Коця, 1973. — 128 с.
19. М.Х. Як організувати працю для поборювання сільськогосподарської кризи // Сільський господар. — 1930. — № 17. — С. 380-381.
20. Нищий М. Хиби нашої рільничої господарки та як їх оминути // Сільський господар. — 1928. — № 8. — С. 92-93.
21. Остап’як І. Господарська діяльність філії товариства “Сільський господар” у Станіславові

// Крайове господарське товариство "Сільський господар" у Львові. — Нью-Йорк, 1970. — С. 459-463.

22. Островерха М. Обніжками на битий шлях (1921 — 1926). — Нью-Йорк, 1957. — 144 с.

23. Перший з'їзд українських агрономів у Львові // Сільський господар. — 1927. — № 14. — С. 162-164.

24. Станова організація українських агрономів // Український агрономічний вісник. — 1938. — № 5. — С. 37-50.

25. Струк З. Організація української кооперації на західноукраїнських землях у міжвоєнний період (1921-1939 рр.). — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. — 138 с.

26. Українська кооперація під Польщею. — Львів, 1929. — 73 с.

27. Храпливий Є. Наше завдання не зневірюватися, а дальше працювати! // Сільський господар. — 1930. — № 20. — С. 450-452. Храпливий Є. Шляхи праці нашої суспільної агрономії. — Львів, 1931. — 35 с.

28. Храпливий Є. Шляхи праці нашої суспільної агрономії. — Львів, 1931. — 35 с.

29. Храпливий Є. Треба нам агрономів! // Сільський господар. — 1931. — № 20. — С. 421-423.

30. Храпливий Є. Як створено товариство українських агрономів // Український агрономічний вісник. — 1938. — № 5. — С. 15-20.

31. Центральний держаний історичний архів, м. Львів. — Ф. 302 (Товариство "Сільський господар"). — Оп. 1.

32. Четвертий з'їзд українських агрономів // Діло. — 1930. — 15 квіт.

*Петро Брицький
Євгенія Юрійчук
(Чернівці)*

УКРАЇНЦІ НА СТАНОВИЩІ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У ПОЛЬЩІ, РУМУНІЇ ТА ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Після Першої світової війни українські землі опинилися під владою чотирьох держав: найбільша їхня частина — Українська РСР — у складі СРСР; Східна Галичина, Західна Волинь, Лемківщина, Холмщина, Підляшшя і Західне Полісся були приєднанні до Польщі; Північну Буковину з Хотинським, Ізмаїльським та Акерманським повітами Бессарабії — в листопаді 1918 р. захопила Румунія; Закарпаття — у складі Чехословаччини.

На цих землях проживало понад 12,3 млн. чол. населення, в тому числі близько 8 млн. українців. Як відомо, після розпаду Російської та Австро-Угорської імперій українське населення цих територій виявляло прагнення до політичного самовизначення й об'єднання в одній державі. Так, 3 листопада 1918 р. на Буковинському народному вічі було прийнято рішення про те, що: „Віче бажає прилучення австрійської часті української землі до України” [1, с. 117].

Під впливом актів політичного самовизначення в Галичині й Буковині посилювались інтеграційні

настрої і серед закарпатських українців. За приєднання до України висловилися народні з'їзди: в Любовні (8 листопада 1918 р.), у Сваляві (8 грудня 1918 р.), у Сиготі (18 грудня 1918 р.), у Хусті, де 21 січня 1919 р. зібрався „Собор всіх русинів, жиючих на Угорщині” в кількості 400 делегатів від 400000 українського населення” [5, с. 720; 4. с. 22-23-38]. З'їзд виявив волю приєднатися до УНР і вислав двох делегатів до Української Національної Ради ЗУНР в Станіславів та на Трудовий Конгрес до Києва.

Завершальним акордом у цьому напрямку була ухвала Української Національної Ради ЗУНР 3 січня 1919 р. і Універсалу Директорії УНР 22 січня 1919 р. про те, що обидві держави об'єднуються в одну при забезпеченні територіальної автономії для Західної Облaсті УНР (ЗО УНР).

Але патріотичні наміри українців реалізувати право на самовизначення й об'єднання в єдиній соборній незалежній державі не вдалося через складні внутрішні й міжнародні обставини. Через це українському народові в міжвоєнні десятиліття довелося пережити тяжкі випробування. Народ УРСР в цей період жив в умовах жорстких політичних переслідувань і репресій сталінського тоталітарного режиму. Чимало знущань, переслідувань, утисків і дискримінації зазнало й українське населення на інших окупованих територіях.

Найбільшу частину західноукраїнських земель (Східну Галичину, Західну Волинь, Лемківщину, Холмщину, Західне Полісся) захопила Польща внаслідок агресії при підтримці Антанти. Але заради справедливості підкреслимо, що держави Антанти не визнавали цю територію за етнічні землі Польщі. Підтвердженням цього є те, що навіть Найвища Рада Антанти в грудні 1919 р. визнала за необхідне обмежити Польщу чисто польськими землями. Щоб уникнути загрози наступу більшовицьких військ на Захід Польщі було дозволено продовжувати воєнні дії проти ЗУНР до Збруча з тим, щоб державна приналежність земель Східної Галичини була згодом вирішена самовизначенням її населення. Лише 14 березня 1923 р. конференція послів держав Антанти ухвалила рішення про прилучення Галичини до Польщі без проведення плебісциту: „Зваживши, що згідно із статтею 91 мирного договору у Сен-Жермені, Австрія зреклася на користь союзних і дружніх держав усіх прав і титулів щодо територій, які перед тим належали до Австро-Угорської імперії і які лежать поза новими кордонами Австрії, як це окреслено в ст. 27 згаданого договору і яких досі ще нікому не признано, маючи на увазі, що Польща визнана у відношенні до Східної Галичини, що етнографічні умови вимагають її автономного устрою, конференція послів вирішила визнати як кордон Польщі з Росією лінію, означену і застовплену згодою цих держав і на їх відповідальність 23 листопада 1922 року” [9, с. 131].

Як бачимо, Рада послів враховувала те, що кордон між Польщею і Росією було „означено і застовплено згодою цих держав”, маючи на увазі умови Ризького мирного договору 1921 р. між цими державами. Отже, як з цього випливає, РСФРР першою відмовилася від Галичини і Волині. А вже в липні 1920 р. була можливість укласти з Польщею договір з кордоном „по лінії Керзона” (за етнічною ознакою) при посередництві англійського уряду. Але за ініціативою В.І.Леніна на Політбюро ЦК РКП (б) ця пропозиція була відхилена. В цей час Червона армія вела наступ на Варшаву, відкривалася перспектива піднесення революційного руху в країнах Європи, тому Раднарком РСФРР відмовився від переговорів з Польщею. Коли ж у серпні-вересні 1920 р. Червона армія зазнала поразки і відступила на сотні кілометрів, то вже Польща відмовилася вести переговори на попередніх умовах, а наполягала на кордоні по р. Збруч, що й було закріплено в Ризькому договорі 1921 р. без відома українського народу.

Таким чином, під владою Польщі опинилася найбільша територія західноукраїнських земель розміром 125,7 тис. квадратних кілометрів (32,4 % її території) з населенням згідно з переписом 1931 р. понад 8,9 млн. чол., в т. ч. 5,6 млн. українців і 2,2 млн. поляків.

Польський уряд чинив жорстокі утиски українському населенню, яке не визнавало законності польської влади. Зокрема, за даними міжнародного Червоного Хреста лише восени 1919 р. число українців, заарештованих та засланих до таборів полонених, перевищило 100000 чол., в т. ч. понад 1000 українських священників греко-католицької церкви [15, с. 18]. Галицький крайовий сейм був скасований, так само повітові ради, а їхні функції передані польським старостам. У 1920 р. Східну Галичину поділено на три воєводства: Львівське, Тернопільське і Станіславське, які влада почала офіційно називати „Малопольська Вихідня” (Східна Малопольща) і заборонила вживати терміни „Західна Україна” й „українці”.

З метою зменшення числа українців на цих територіях польський уряд зараховував всіх українців, які сповідували католицьку віру, до поляків, а від решти українців при перепису штучно виділяли русинів, окремі народності: гуцулів, бойків, лемків, поліщуків і, навіть, „тутешніх людей”.

Грубим порушенням прав українців була дискримінаційна політика польської влади проти української мови. Маючи намір полонізувати населення захоплених земель Східної Галичини і Західної Волині, урядові установи особливу роль у цьому питанні відводили мові. Керівники міністерства віросповідань і освіти видали розпорядження про звільнення учнів від вивчення української мови. В травні 1919 р. директори шкіл і вчительських семінарій отримали циркуляр: „Мови української в поточному році вивчення не буде”. А щоб не бути

звинуваченими у порушенні умов Версальського договору, то в розпорядженні для початкових шкіл було вказано, що для „учнів української (руської) національності вивчення української мови може бути організоване через необов'язкові години” [18, с. 68].

Вилучення з навчальних планів годин української мови привело до різкого зменшення вчителів української мови та їх масового звільнення, після чого їм важко було влаштуватися на роботу. В тих же дискримінаційних щодо української національності циркулярах було вказано, що „вчителів української народності не приймати тепер на роботу навіть у тих випадках, коли б склали приписи службові, подібні до вчителів поляків відповідних...” [18, с. 68].

У 1924 р. був схвалений закон про усунення української мови з усіх державних і самоуправних установ Західної України. Розгорнувся наступ на українські школи. Вже у 1936-1937 навчальному році 52,8 % учнів української національності трьох східногалицьких воєводств навчалися у школах з польською мовою викладання, 40,9 % — у двомовних (утраквістичних) і лише 6 % — в українських [20, с. 175]. На Волині в 1922-1923 н.р. українських шкіл залишилося тільки чотири [13, с. 320].

Полонізації зазнали й вищі навчальні заклади. За австрійської влади у Львівському університеті був двомовний (утраквістичний) і, відповідно, дво-національний (польсько-український) статус. Після захоплення земель Західної України поляки закрили всі українські кафедри й встановили навчання лише польською мовою.

Щоб не допустити підготовку українських національних кадрів вищої категорії, умови для вступу в університет були дискримінаційними. В університеті могли навчатися лише ті українці, які відслужили в польській армії і дали присягу на вірність Польщі. Українська громадськість вела боротьбу за відкриття українського університету. Водночас патріотично налаштовані професори та викладачі Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Львівського університету та „Політехніки” з березня 1920 р. почали навчати охочих українців на відкритих ними нелегальних курсах за університетськими програмами. Заняття проводилися в різних приміщеннях українських товариств, а інколи й на приватних квартирах професорів. Університет мав три факультети: філософічний, правничий і медичний, а згодом і політехнічну школу. Нараховував 55 професорів і 1350 студентів [15, с. 52-53]. На останніх курсах слухачі „нелегального” університету продовжували навчання у вищих навчальних закладах Чехословаччини, Австрії, Німеччини, які зараховували цим студентам роки підпільного навчання у Львові. Але польська влада не задовольнилася лише офіційною заборонаю цього університету, а й застосовувала проти його студентів і викладачів репресивно-судові заходи. Перший ректор проф. В. Щурат був ув'язнений

впродовж трьох місяців, а понад сотню студентів протримали в тюрмах більше року.

У 20-30 роки ХХ ст. польська влада переслідувала й діяльність українських національних культурних товариств. Зокрема, на Волині наслідком жорстокої урядової політики щодо „Просвіти” стала її фактична ліквідація. У 1928 р. було ліквідовано 318 осередків товариства, які нараховували 7244 члени, в 1929 р. — 49 осередків (2380 членів), 1932 р. — 216 осередків (6109 членів), 1936 р. — 47 осередків, в яких було 1907 членів [25, с.63].

Складною проблемою для західноукраїнського населення під польською владою було земельне питання. Ще в 1919 р. польський сейм ухвалив закон „Основи земельної реформи”, який передбачав викуп державою частини поміщицьких земель, поділ їх на дрібні ділянки (парцели) і продаж через банки селянам, щоб зміцнити їхні господарства. Але вже в липні 1920 р. сейм схвалив виконавчі правила до основ земельної реформи. Сам по собі цей закон в економічному плані був прогресивним і мав ліберальний характер. Але за законом від 17 грудня 1920 р. перевага у придбанні землі надавалася колишнім військовим та інвалідам польської армії, які воювали за цю землю (проти армії ЗУНР в 1918-1919 рр. і Червоної армії в 1920 р.). Ця категорія громадян Польщі могла отримати безкоштовно з державного земельного фонду до 45 га землі. Держава сприяла також переселенню поляків із корінних польських земель на Східні креси (Східну Галичину і Західну Волинь), даючи їм у допомогу кращі землі, ліси і кредити. Фактично це була політика планомірної колонізації, збільшення чисельності поляків при підтримці держави. Цих польських поселенців у Західній Україні звали „осадниками”. Ціни на землю були настільки високі, що місцеве населення часто не мало грошей, щоб її купити. Політика польського уряду протегування своєму населенню породжувала неприязнь і ворожнечу між місцевим українським населенням і польськими колоністами. Саме цією політикою польський уряд заклав міну уповільненої дії в міжнаціональні відносини, яка вибухнула в роки війни на Волині кривавою різнею українського і польського народів. Лише від 14 вересня 1919 р. до 30 червня 1920 р. було колонізовано 69 тис. га землі й переселено в Східну Галичину близько 60 тис. чол. [7].

Загалом згідно з офіційною польською статистикою у трьох південно-східних воєводствах — Львівському, Станіславському, Тернопільському та східних — Волинському і Поліському було майже 49 тис. господарств цивільних і військових осадників [8, с.31]. У них налічувалось близько 200 тис. чол. [25, с.60].

Всього за 20 приблизно років польської окупації на українських землях було розпарцельовано близько 800000 га, переважно між поляками. За той же час на українські землі було переселено

близько 200000 поляків до сіл і до 100000 до міст [5, т.2, с.560].

Інші статистичні дані підтверджують, що в період між двома переписами (1921 і 1931 року) на території 5 воєводств Західної України кількість поляків зросла на 393.405 чол. [8, с.28].

І це в той час, коли населення Східної Галичини й Західної Волині страждало від малоземелля і безробіття. У пошуках кращої долі понад 200 тис. чол. населення Західної України змушене було емігрувати до США, Канади, Аргентини, Бразилії, Уругваю, Парагваю, Перу, Мексики, на Кубу і до європейських країн — Франції, Німеччини, Бельгії та ін. У Західній Україні з'явилися сотні агентів, які агітували місцеве населення до виїзду за кордон. За 1926-1938 рр. лише до Франції виїхало 54785 українців [8, с. 355], тобто майже половина з тих, що емігрували з Польщі (з 112451). До Аргентини виїхало 30504 чол. [8, с. 233], Бразилії — 4586 [8, с. 251], Канади — 36043 [8, с. 193], США — 1237 чоловік [8, с. 173].

Багато з емігрантів не знайшли щастя на новому місці переселення й поверталися назад. Але польська влада вбачала в реемігрантах-українцях елемент „надзвичайно податливий на антипольську агітацію”. Тому МВС Польщі звернулося з таємним листом до Міністерства закордонних справ наступного змісту: „В інтересі держави лежить обов'язок не допустити повернення українців на батьківщину, де вони можуть розгорнути надзвичайно шкідливу діяльність. У зв'язку з цим необхідно дотримуватися засади, що навіть у випадку підтвердження польського громадянства реемігрантам цієї категорії чинити перешкоди при наданні паспортів, застосовуючи при цьому певну сегрегацію” [8, с. 46-47] (дискримінаційний захід щодо окремих рас і національностей. — П.Б., Є.Ю.).

Крім вимушеної еміграції, наплив польського населення на західноукраїнські землі ускладнював на цих землях і проблему безробіття, яке й до того було значним. У пошуках заробітку населення цих земель змушене було виїжджати на сезонні роботи до європейських країн. Так, лише в Німеччині, Данії, Латвії, Австрії, Румунії працювало 37606 чол. вихідців із Польщі на сезонних роботах у міжвоєнний період [19; 16]. Значна частина сезонних робітників працювали й у інших країнах Європи — Голландії, Іспанії, Італії, Люксембурзі, Португалії, Швейцарії, Швеції, Югославії. Багато з них виїжджало нелегально.

Погіршення соціального становища західноукраїнського населення, яке особливо загострилося під час економічної кризи 1930 р., призвело до соціального протистояння в суспільстві, яке незабаром набуло форми міжнаціонального. Посилився рух безробітних, який спочатку набрав форми демонстрацій. Так, 12 січня 1930 р. відбулася велика демонстрація безробітних у Бориславі, в якій взяло участь понад 1000 чол. Такі ж демонстрації відбулися в Станіславові, Надвірній [16, 19].

Не відставало у своїй протестній боротьбі з поміщиками і селянство. Особливо великого розмаху селянські виступи набрали восени 1930 р., коли масово здійснювали підпали поміщицьких маєтків (до 18 підпалів щоденно), передусім осадників [6].

Політика інкорпорації західноукраїнських земель до Польщі шляхом колонізації цих земель, навернення місцевих жителів до католицької віри та їх колонізації не вдалися. Всупереч сподіванням польській владі не вдалося асимілювати національні меншини „Східних кресів”. Насильницька політика в національній, соціальній, економічній і релігійній сферах спряла розвитку національних почуттів в українського народу й ненависті до поляків. До цього ще й підштовхувала агітація ліво-і праворадикальних політичних опозиціонерів (КПЗУ і ОУН). Восени на території Східної Галичини ОУН провела близько 2200 актів саботажу [13, с.308].

Щоб згасити полум'я селянських стихійних акцій проти осадників уряд Польщі з ініціативи Ю. Пілсудського вирішив провести каральну акцію, яка увійшла в історію під назвою „пацифікація” (умиротворення). Вона тривала з другої половини вересня до кінця листопада 1930 р. Поряд із загонами поліції в акції брали участь війська. В західноукраїнських селах каральні загони руйнували селянські будинки, отруювали криниці, били вікна, нищили домашні речі, обливали гасом продукти харчування. Під час каральних експедицій були вчинення погроми близько 800 населених пунктів у 450 громадах Східної Галичини. При цьому вивікали з хат жителів і піддавали їх фізичним тортурам. За офіційними даними було ув'язнено 1739 чол. (поміж ними 30 колишніх депутатів), з яких 1143 віддано до суду [24, с.74]. Під час „пацифікації” постраждали українські культурно-освітні, спортивні, кооперативні заклади. Було закрито приватні гімназії в Рогатині, Дрогобичі і державну в Тернополі.

Пацифікаційні акції ще більше поглибили неприязнь і ворожнечу між українцями і поляками. Жорстокі езекуції польської влади над українським населенням схвилювали українців за кордоном. Союз українських емігрантських організацій у Чехо-Словацькій Республіці в жовтні 1930 р. звернувся із заявою-протестом до Ліги Націй.

У зв'язку з тим, що в Лізі Націй не мали представництва ні УСРР, ні емігрантський уряд УНР, то за ініціативою вченого мовознавця професора Романа Смаль-Стоцького, колишнього посла УНР в Берліні, та колишнього міністра закордонних справ Олександра Шульгина в 20-х роках ХХ ст. було створено Українське Товариство прихильників Ліги Націй. Саме Р.Смаль-Стоцький і О.Шульгин в лютому 1931 року винесли на обговорення питання Східної Галичини на сесію Унії Товариств для Ліги Націй (м. Брюссель). Мова

йшла про терористичні акції поліцейських і військових частин проти населення Східної Галичини. Після їх аргументованих промов була створена комісія на чолі з голландською делегаткою Баккер-ван-Басе для в'яснення становища українців у Польщі і пацифікацію. Завдяки діяльності комісії вже в жовтні 1931 р. справа про події у Східній Галичині стояла на порядку денному Ради Ліги Націй [30, с.213, 215-225].

Отже, завдяки енергійній дії членів еміграційного уряду УНР свавілля польської влади щодо українців у Східній Галичині стало предметом обговорення в Лізі Націй. У січні 1932 р. до Ліги Націй також надійшла петиція від українських парламентарів Польщі.

Таким чином, справа „пацифікації” набула міжнародного характеру. Польський уряд виправдовувався тим, що „погроми українського населення були спричинені українською революційною акцією” [5, т.2, с.561]. Ліга Націй створила спеціальний комітет для розслідування погромів польської влади на українських землях, який піддав осуду насильницькі методи „умиротворення” українського населення польською владою.

Політика полонізації зачепила також православну церкву. Православне духовенство примушували виголошувати церковні проповіді й навчати релігії в школах польською мовою. Зазначимо, що православне духовенство Волині, Холмщини, Полісся і Закарпаття у переважній більшості було проїняте русофільством, а значна частина греко-католицьких священиків Закарпаття тягнулася до Угорщини. Польський уряд негативно ставився до православної церкви. Після закінчення війни православної церкві не повернули великої кількості приміщень. До 1922 р. із 400 церков, які існували перед війною, 154 висвячено в римо-католицькі костьоли, 7 передано на „культурні цілі”, 164 стояли зачинені, і тільки 40 діяли як православні [14, с.360].

У міжвоєнний період у Східній Галичині досить активно діяли українські партійно-політичні та громадські організації. В 1919 р., коли Польща окупувала західноукраїнські землі, тут існувало чотири українські партії: 1) Українська народно-трудова партія (УНТП), наступниця колишньої Української національно-демократичної партії (УНДП), утвореної ще в 1899 р., одним з її організаторів був Іван Франко; 2) Українська соціал-радикальна партія (УСРП); 3) Українська соціал-демократична партія (УСДП); 4) Українська християнсько-суспільна партія (УХСП).

Спочатку всі вони діяли одноставно проти польської окупації і з цією метою заснували „Міжпартійну раду”, головою якої був професор Кирило Студинський, майбутній голова Народних Зборів Західної України (1939 р.). Вона діяла у контексті з еміграційним урядом ЗУНР на чолі з Є.Петрушевичем. Але з бігом часу, коли Рада послів держав Антанти надала Польщі право на управління

західноукраїнськими землями (березень 1923 р.), а в радянській Україні почалася політика „українізації“, серед політичних діячів Східної Галичини почалася диференціація поглядів щодо майбутнього західноукраїнських земель. В основному намітилося три лінії. Одна група (голова партії трудовиків В. Охримович) дотримувалася автономістської концепції, яка не відмовлялася від створення незалежної Соборної Української держави як кінцевої мети, але з урахуванням наявних об'єктивних обставин, виступала за компроміс із польською владою, домагалася територіальної автономії для українських земель. Друга група політиків відкидала будь-яку спробу співробітництва з польською владою і виступала за налагодження зв'язків із радянською Україною, повіривши в лібералізацію більшовицького режиму в зв'язку з проведенням політики „українізації“. Цими поглядами був проникнутий і диктатор ЗУНР Євген Петрушевич. І, нарешті, третя група, яка гуртувалася навколо журналу „Заграва“ на чолі з редактором Дмитром Донцовим, відкидала як ідею автономії, так і раднофільські погляди, й пропонувала боротися власними силами за українську соборну незалежну державу. Члени цієї групи у квітні 1924 р. заснували Українську партію національної роботи (УПНР) на чолі з трудовиком С.Підгірським (голова), Д.Паліївим і Д.Донцовим.

Після рішення Ради послів 1923 р. щодо прав Польщі на західноукраїнські землі польський уряд і адміністрації воєводств на цих землях посилили асиміляційну політику й наступ на права українського населення. Ситуація, в якій опинилися українці, вимагала консолідації українських політичних сил. У липні 1925 р. всі три вищеназвані політичні групи об'єдналися на установчому з'їзді в Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), головою якого став Дмитро Левицький. Це була по суті нова назва колишньої передвоєнної Української національно-демократичної партії, але вона мала характер широкого національного руху без організаційних ознак політичної партії, без точного реєстру всіх членів, без членських внесків, але з певною партійною дисципліною.

У відозві до українських громадян з приводу заснування УНДО проголошувала: „В боротьбі за найвище право нації (малося на увазі право на самовизначення народів. — Б.П., Ю.Є.) УНДО спирається на все свідоме громадянство Західної України і, виходячи з принципу національної єдності — на всьому українському народі“... „УНДО обстоюватиме й розбудовуватиме одиницільний український національний фронт, прагнучи до культурної, економічної і політичної уніфікації української нації“ [3].

В ті роки відбувалися дискусії й суперечки щодо лібералізації більшовицького режиму й політичних змін в УРСР. Частина партійців захоплювалася процесами, які відбувалися в УРСР в період пол-

ітики „українізації“. Тому УНДО передбачливо застерегло, що воно „не може дати свого схвалення на існуючий в радянській Україні перехідний диктаторський режим і однокласовий устрій“, але висловило віру в те, що під натиском „свідомих українських мас та своєрідна державна організація завершиться здійсненням універсальних змагань української нації“ [3]. Майбутнє підтвердило доцільність цього застереження. Подальший розвиток подій підтвердив, що в умовах тогочасного режиму польської влади, в яких опинилося українське населення на західноукраїнських землях, зміна політичної тактики УНДО стосовно польської влади була виправданою. Хоча за цю тактику УНДО було піддане критиці як з боку ліво-радикальних, так і праворадикальних політичних сил, які звинувачували УНДО в угодовстві.

Українська народно-демократична партія стала на шлях парламентаризму, боротьби за здобуття автономії для Галичини, але й не відкидала гасла боротьби за самостійну Соборну українську державу. Провідною верхівкою цієї партії були визначні політичні й громадські діячі Степан Баран, Степан Вітвицький, Володимир Бачинський, Антін Горбачевський, Михайло Галушинський, Володимир Кузьмович, Дмитро Левицький, Кость Левицький, Іван Кедрин-Рудницький, Остап Луцький, Володимир Охримович, Мілена Рудницька, Василь Мудрий та ін.

УНДО була найвпливовішою і найбільш масовою легальною українською партією. Взявши участь у виборах 1928 р., УНДО провело 23 депутати до сейму (нижчої палати парламенту і 8 депутатів — до сенату).

Але вирішення питання про надання автономії Галичині заздалегідь було приречено на невдачу, бо польська влада, всупереч ухвалі Ради послів у 1923 р., не збиралась його розглядати. Така позиція уряду сприяла посиленню відходу значної частини українців від політики „нормалізації“ польсько-українських відносин шляхом співробітництва. Виникла опозиційна група навіть в УНДО, на чолі якої були відомі діячі Іван Кедрин, Дмитро Левицький, Мілена Рудницька. Вони вийшли з партії в 1933 р. й разом з представниками національно-демократичних сил утворили Фронт націоналістичної єдності, а в 1937 р. для координації своїх дій створили Контактний комітет, до якого в 1938 р. приєдналися й інші керівники УНДО на чолі з головою Василем Мудрим (віце-маршалком сейму).

У рамках польського закону УНДО сприяло розвитку українського господарського, культурно-освітнього й політичного життя. Під його впливом були культурно-освітні, культурно-екологічні й кооперативно-господарські товариства і організації: „Просвіта“, „Рідна школа“ (яка в 1926-1927 рр. нараховувала 23 початкових і 10 середніх приватних шкіл), „Союз українок“, „Пласт“, „Луг“,

„Сільський господар”, Ревізійний Союз Кооператив, Центросоюз „Дністер”. Кооперативний рух в Галичині у 1937 р. об'єднував 3,5 тис. кооперативів із загальною кількістю 660 тис. чол. Найбільші з них „Маслосоюз”, „Центробанк”, „Народна торгівля” мали свої організації по всій Галичині [5, т.3, с.1128].

Другою за своїм значенням була Радикальна партія, заснована ще в 1890 р., яка у 1926 р. об'єдналася з українськими соціалістами-революціонерами Волині й стала називатися Українською соціалістично-радикальною партією (УСРП). Її головою став Лев Бачинський, а після його смерті в 1930 р. — Іван Макух. Партія мала свій друкований орган — тижневик „Громадський голос” і заснувала власну молодіжну організацію „Каменярі” та Союз українських жіночих громад. Видавала освітню бібліотеку для народу „Самоосвіта”. В 1931 р. УСРП вступила до II Соціалістичного Інтернаціоналу.

У своїй програмі ця партія на перший план ставила класові інтереси селян і робітників, а своїм ідеологом вважала М. Драгоманова. В національному питанні ця партія стояла на засадах державної самостійності України, а в соціальному — на позиціях немарксистського соціалізму, відкидала шлях революції та терору. Визначними членами УСРП були: Лев Бачинський, Іван Макух, Матвій Стахів, брати Остап і Карло Коберські, Михайло Матчак, Ілько Попович та ін.

Другою соціалістичною партією на західноукраїнських землях була Українська соціал-демократична партія (УСДП), головою якої був Лев Ганкевич. Від попередньої вона відрізнялася своїми ліворадикальними поглядами. Активними її діячами були Семен Вітик, Володимир Старосольський, Осип Безпалко, Володимир Темницький. Поскільки вона виступала з позицій радянсько-комуністичної орієнтації і була фактично представницею нелегальної Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), то польська влада її діяльність заборонила. В 1929 р. УСДП відновила свою діяльність вже як незалежна від комуністів партія, але її вплив на маси був незначний. Вона орієнтувалася на нечисельний український міський пролетаріат.

Ліворадикальний рух у Галичині представляла Комуністична партія Західної України (КПЗУ), яка діяла нелегально під політичною опікою і фінансуванням КП(б)У. Вона була наступницею Комуністичної партії Східної Галичини, проголошеної ще в лютому 1919 р. на конференції в Станіславові. Першим її секретарем став Карл Саварин (Максимович), колишній боротьбист із Наддніпрянської України, хоча родом він був з Рогатинського пов. Галичини. Через арешти партія розпалася і відновила свою діяльність тільки влітку 1920 р. У 1919-1920 рр. КПСГ вважалася обласною організацією КП(б)У, хоч формально була самостійною і навіть

мала окреме представництво в Комінтерні. У грудні 1920 р. КП(б)У уклала в Москві угоду про входження КПСГ до складу Комуністичної робітничої партії Польщі (КРПП) з умовою, що галицькі комуністи матимуть обласну автономію. Але у зв'язку з тим, що ЦК КРПП автономних прав не визнавав, стався розкол КПСГ, який продовжувався аж до червня 1923 р., коли на категоричну вимогу Комінтерну обидві частини КПСГ об'єдналися, прийнявши назву Комуністичної партії Західної України [13, с. 302].

Єдність КПЗУ тривала недовго. Кампанія проти „націоналістичного ухилу” Олександра Шумського в радянській Україні призвела до розколу КПЗУ на початку 1928 р., коли більшість її членів на чолі з лідером Й. Кріликом (псевдонім: Васильків) не тільки підтримали О.Шумського, а й виступили з критикою національної політики Й.Сталіна і Л.Кагановича. Серед них — кандидат у члени ЦК КП(б)У, член ЦК КПЗУ К.Саварин (Максимович). До честі КПЗУ, в цей складний період більшість її членів виявили принциповість і особисту мужність. Диктат московського ЦК від імені Комінтерну деморалізував членів КПЗУ, породив зневіру, апатію. Людей, які виявляли мужність працювати в глибокому підпіллі під постійним переслідуванням польської поліції, звинувачували у зраді, буржуазному націоналізмі, зв'язках з ворожою агентурою і т.п. Наслідком цього було різке скорочення її партійних рядів. Із 3243 членів партії в 1925 р. до липня 1928 р. залишилося не більше 600 чол. [13, с.302].

Незважаючи на активізацію роботи партії в 1930-х роках і збільшення її чисельності до 4,3 тис., виконком Комінтерну 16 серпня 1938 р.) все ж таки ухвалює рішення про розпуск КПЗУ (КПЗ Білорусії і КРП Польщі також). Офіційна причина — керівний склад КПЗУ став „націоналістичною ворожою агентурою”, а „в її керівні органи проникли ворожі провокатори” [23, с.208-209].

Таким чином, дії ЦК КП(б)У і виконкому Комінтерну не тільки не сприяли визвольному рухові українського народу західноукраїнських земель, а приносили йому велику шкоду, дестабілізуючи його. Керівників КПЗУ Осипа Крілика (Васильківа), Романа Кузьму (Турянського), Карла Саварина (Максимовича) за їх мужні виступи з критикою національної політики ВКП(б), як і багатьох членів ЦК і сотень рядових членів КПЗУ, чекала трагічна доля в катівнях НКВС. Починаючи з 1933 р. їх викликали до СРСР, заарештовували і вони безслідно зникали [21, с.86-87]. Через свою нечисельність, внутрішньопартійну боротьбу при втручаннях закордонного відділу ЦК КП(б)У (Закордоту) КПЗУ мала малий вплив на українське суспільство західноукраїнських земель.

Крім ліворадикальної течії, на західноукраїнських землях у міжвоєнний період діяла і праворадикальна організація — Організація українських

націоналістів (ОУН). Її зародком була Українська військова організація (УВО), утворена колишніми старшинами корпусу Січових стрільців, що діяв в Армії УНР. Перші осередки УВО виникли на західноукраїнських землях в липні 1920 р., а остаточне організаційне оформлення УВО відбулося весною 1921 р. після приїзду туди полковника Євгена Коновальця, який фактично очолив УВО.

Як зазначалося в брошурі „УВО” (видання пропагандистського відділу УВО): „УВО є революційною організацією, якої основними завданнями є пропагувати думку загального революційного зриву українського народу з остаточною метою створити власну національну самостійну і з'єднану державу” [15, с.23]. Як засіб боротьби проти терору не заперечувався антитерор, але цим засобом УВО планувала користуватися обережно й у виняткових випадках.

Крім УВО, у 20-х роках на західноукраїнських землях і за кордоном нелегально виникли українські молодіжні націоналістичні організації — „Група української державницької молоді”, „Союз української націоналістичної молоді” та ін. Водночас групи української націоналістичної молоді створювалися і за кордоном в таборах інтернованих вояків УГА.

У зв'язку з тим, що кожна зі створених організацій діяла на свій розсуд і вони не мали загально виробленої ідеології, тактики, спільних форм і методів боротьби, а також чітко визначених стратегічних завдань, наприкінці 20-х років постало питання про об'єднання усіх українських націоналістичних організацій. Із цією метою впродовж 1927-1928 рр. відбулися зустрічі, переговори, дві конференції представників УВО і молодіжних націоналістичних організацій. Внаслідок цього в кінці січня — на початку лютого 1929 р. у Відні відбувся Перший конгрес українських націоналістів і була утворена ОУН. Головою проводу Організації українських націоналістів (ПІУН) був обраний Євген Коновалець. Членами проводу стали Микола Сціборський, Володимир Мартинець, Юліан Вассин, генерал Микола Капустянський, Петро Кожевников, Дмитро Андрієвський, Дмитро Демчик, Леонід Костарів.

Таким чином, конгрес завершив об'єднання націоналістичних організацій та груп в одну Організацію українських націоналістів. Але як єдина, вона існувала лише впродовж 11 років. Тертя між молодією генерацією націоналістів, котрі жили і працювали передусім в Галичині, і старшими членами ОУН, які жили за межами тодішньої Польщі (в еміграції), більшість з яких була членами УВО, тривало і після об'єднання. Але Є.Коновалець, маючи життєвий досвід і дипломатичний хист, утихомирював суперечки. Однак у 1938 р. він був убитий в Роттердамі (Голландія) агентом НКВС П.Судоплатовим.

Молоді члени українських націоналістів у своїх поступках більше опиралися на емоції, ніж на ро-

зум. Вони захоплювалися ідеями Д. Донцова, в основі яких був інтегральний, вольовий, дійовий, авторитарний націоналізм. Зазначимо, що в 20-30-х роках ХХ ст. схожими ідеями захоплювалися радикальні елементи багатьох країн Європи: італійські фашисти, німецькі нацисти, хорватські усташі, словацькі глінківці, члени румунської Залізної гвардії, польського Народно-радикального союзу. Але не слід вважати їх тотожними. В кожній націоналістичній організації цих країн були свої особливості в залежності від політичного режиму, соціального становища, національних традицій і таке інше.

Крайова ексекютива (управа) без погодження з еміграційним проводом ОУН у 1930 р. розгорнула нову хвилю терористичних актів. Влітку і восени запалали господарства польських поміщиків і осадників. Як відомо, саме це стало приводом до пацифікації з боку польської влади. Оунівські бойовики нападали на поліцейські дільниці, пошти, вчиняли замах на окремих осіб. Так, в серпні 1931 р. в Трускавці був вбитий начальник східного відділу МЗС Польщі Тадеуш Голувка; в березні 1932 р. у Львові застрелений комісар поліції (з наказу якого заарештованих піддавали тортурам) Е.Чеховський; в червні 1934 р. вбито міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького, а в липні — директора української гімназії у Львові Івана Бабія. Останнє вбивство викликало громадський осуд з боку українського населення і окремих впливових осіб, зокрема націонал-демократів Мілени Рудницької і Степана Барана, соціал-демократа Володимира Старосольського, митрополита А.Шептицького.

Всього в 1921-1939 роках націоналістичне підпілля здійснило 63 замаху. Серед жертв було 36 українців, 25 поляків, один росіянин і один єврей [13, с.309].

Акції ОУН дуже загострили польсько-українські стосунки. Польська влада у відповідь посилила репресії. Вже через два дні після вбивства Б.Перацького президент Польщі видав розпорядження про створення концентраційного табору в Березі Картузькій. До нього відправили запідозрюваних у революційній діяльності, в основному українських націоналістів і комуністів. Польська влада розпочала масові політичні процеси на західноукраїнських землях. За 1929-1933 рр. проти українців відбулося 237 політичних процесів із загальною кількістю обвинувачення 1332 чол., з яких 777 чол. було засуджено [15, с.428].

Таким чином, радикалізм оунівців у боротьбі з польською владою не виправдовував себе. У відповідь на терористичні акції ОУН польська влада посилювала репресії, переслідування, наростала поліцейська сваволя. В мирний час в жертву було принесено багато людських життів.

Тому в 1930-х роках серед українського суспільства, передусім в УНДО, все частіше диску-

тувалася позиція, щоб в умовах поліцейських репресій українцям слід йти на нормалізацію українсько-польських відносин, вимагаючи територіальної автономії. В цьому УНДО підтримували українські громадські товариства й господарські кооперативи.

На загострення польсько-українських відносин на західноукраїнських землях впливали не тільки внутрішні чинники, але й зовнішні. Маються на увазі зовнішньополітичні відносини обох держав — Польщі й СРСР. Прагнення кожної з них закріпити західноукраїнські землі за своєю територією призводило до дій, які не сприяли покращення стосунків між ними. Так, на західноукраїнських землях (особливо в Тернопільському воєводстві й на Волині) були створені розвідувальні центри еміграційного уряду УНР, які діяли з відома й при підтримці польських урядовців [2, спр.10418, арк.105-108, 127, 149]. Водночас ще в травні 1920 р. (діяв до 1924 р.) за рішенням пленуму ЦК при ЦК КП(б)У був створений глибоко законспірований „Закордонний відділ” („Закордот”) для проведення агентурних, розвідувальних і контррозвідувальних та й диверсійних операцій переважно на території сусідніх держав — Польщі, Румунії та ін., про що в радянській історіографії будь-які відомості про це відсутні. Основними напрямками роботи агентів „Закордоту” було збирання військової й економічної інформації, ведення обліку „контрреволюційних елементів” і знищення їх, проведення безпосередніх диверсійно-терористичних операцій. Через кордон переправлялися групи в кількості кількох десятків чоловік для диверсій, партизанських дій й організації повстання. Переправлялася також зброя, в тому числі ручні гранати, кулемети, вибухівка.

З історії відомо, що розвідувальна робота щодо сусідніх держав практикується багатьма державами світу. Але в даному випадку йшлося не про збір інформації з метою знання намірів сусіда й вироблення відповідної політики у ставленні до нього, а в дестабілізації внутрішнього становища су-сідньої держави, що виконувало провокаційну роль. Наслідком цього був арешт сотень невинних людей й посилення репресій проти місцевого населення, що викликало незадоволення останнього. Тобто, зворотна дія польської влади була ідентична, як і після терористичних актів оунівців. Крім того, це загострювало стосунки між обома сусідніми державами — Польщею й СРСР.

Таким чином, становище українців у Польщі в міжвоєнний період залежало не тільки від дискримінаційної й репресивної політики польської влади, а певною мірою й від політики уряду СРСР щодо Польщі, політичних і громадських організацій українців цієї держави.

Друга велика частина західноукраїнських земель — Північна Буковина і Бессарабія — перебувала у складі Румунії. У листопаді 1918 р. терито-

рія Північної Буковини (незважаючи на вимогу віча українського населення 3 листопада 1918 р про приєднання повітів, населених українцями, до України) була окупована румунськими військами. Сен-Жерменський мирний договір з Австрією 10 вересня 1919 р. закріпив цю територію за Румунією. Так само колишні держави Антанти, а також Італія і Японія визнали складовою частиною Румунії Бессарабію, яка була окупована румунськими військами ще в січні 1918 р.

Румунський окупаційний режим був жорсткішим за польський. Всі автономні права Буковини були скасовані, а її перетворено на провінцію Румунії. В 1918-1928 і 1937-1940 роках було запроваджено стан облоги. Насильницька румунізація українців проводилася в грубій формі. Були піддані ліквідації українські школи. Вживання української мови заборонялося. Переслідувалися українські культурно-громадські товариства, закривалися українські читальні. Вже з початку 1919 р. 38 українських шкіл із 5556 учнями були перетворені на румунські [5, т.3, с.950]. Румунська статистика свідчить, що на Буковині ще було 155 українських шкіл, та в них вже наполовину провадилося навчання румунською мовою. У зв'язку зі станом облоги українці не мали змоги протестувати проти румунізації шкіл. За законом від 26 липня 1924 р. українці вважалися „румунами, що забули свою рідну мову”, а тому спеціальний декрет Міністерства освіти зобов'язував їх „віддавати своїх дітей лише до державних або приватних шкіл з румунською мовою навчання” [5]. Після цього закону румунізація українських шкіл відбувалася прискореними темпами, поки в 1927 р. не була завершена остаточно. Вчителів-українців змушували скласти державний іспит з румунської мови. З цією метою їх відправляли в південні райони, населені етнічними румунами, а на їх місце присилали вчителів-румунів.

У Чернівецькому університеті закрито всі кафедри з українською мовою навчання.

Румунська влада переслідувала й культурно-освітню працю українців на Буковині. Із 590 товариств, що були перед війною, в 1924 р. залишилося тільки 14 [5]. Занепала діяльність найстарішого й найважливішого культурно-освітнього товариства „Руська бесіда”. З попередніх товариств існували ще з мізерною кількістю членів „Буковинський Кобзар”, „Жіноча громада”, „Мироносиці”, „Міщанська читальня”, два студентські товариства „Запороже” і „Чорноморе”. Найбільш активні, національно свідомі українці всупереч заборонам влади створювали нові товариства: „Український театр”, „Українська книгозбірня”, спортивне „Довбуш”, „Народоусвідомлення”, „Український музей”.

В суворих умовах румунського режиму в стані облоги довелося вести боротьбу українським політичним партіям. Їх діяльність проводилася у

підпіллі, за винятком однієї, Української національної партії, створеної в 1927 р. Її засновниками й активними діячами були Володимир Залозецький (незмінний голова), Ю. Сербинюк, Л. Когут, В. Дутчак, Т. Глинський. Щоб мати можливість захищати права українців у парламенті, члени партії змушені були укласти передвиборчі угоди з румунськими партіями. Це робилося з тієї причини, що складний виборчий закон 1925 р. вважав обраним того депутата, котрий набрав не менше 2 % голосів з усієї Румунії. За цей компроміс УНП була піддана критиці з боку українських націоналістів. На українські маси Українська національна партія особливого впливу не мала через свою нечисельність.

Першими, хто розвинув політичну діяльність, була соціал-демократична партія. Її активним ядром були К. Кракалія, С. Канюк, І. Стасюк, С. Галицький (троє останніх у кінці 30-х років загинули в сталінських таборах). У 1921 р. вони видавали газету „Громада” (як пізніше виявилось, насправді, її видавав у Чернівцях Закордот ЦК КП(б)У на свої гроші) [28. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 408. — Арк. — 22-29]. В 1926-1929 рр. друкованим органом партії була газета „Боротьба”.

Комуністична партія Буковини, створена з лівого крила соціал-демократичної партії в лютому 1920 р., існувала нелегально і не мала значного впливу серед українського населення. Лідерами української секції були С. Гуцуляк, І. Клевчук, пізніше С. Канюк, І. Стасюк і С. Галицький, які перейшли від соціал-демократів.

З метою уможливлення легальної роботи комуністи створили в листопаді 1928 р. організацію Робітничо-селянського блоку, на основі якої в лютому 1929 р. заснована Партія працюючих в Румунії „Визволення”, друкованим органом якої стала газета „Борець”. Основна мета цієї партії була боротьба за соціальне й національне визволення краю та возз'єднання його з УСРР.

На початку 30-х років минулого століття на Буковині з'явилися осередки Організації українських націоналістів. Їх очолював Орест Зибачинський. Активними діячами організації були також П. і Г. Григоровичі, І. Басараба, Д. Квітковський. Але серед оунівців Буковини такої активності, як в Галичині, не спостерігалося.

Щоб тримати в покорі населення окупованих територій, румунська влада часто вдавалася до терору. Це викликало опір з боку українського населення, аж до збройних повстань (в січні 1919 р. Хотинське, в листопаді — 113-го полку в Чернівцях).

На жорстокість у ставленні до українського населення з боку румунської влади звертали увагу відомі діячі світової культури. „Тепер, — писав у вересні 1923 р. всесвітньо відомий американський письменник Ернест Хемінгуей, — Румунія повинна утримувати найбільшу в Європі постійну армію, щоб придушувати повстання своїх новоспечених

румунів, які бажають одного — перестати бути румунами” [17. — С. 6]. Інший, не менш відомий французький письменник Анрі Барбюс, котрий був присутній 1925 р. на суді над татарбунарськими повстанцями, під враженням побаченого написав книгу „Кати”.

Рятуючись від терору і голоду, понад 500 тис. бессарабців-молдаванів, українців, росіян, євреїв та ін. — емігрували до країн Західної Європи, за океан, втікали через Дністер до СРСР (правда, чимало з них потім відправили до Комі АРСР та інших місць заслання). У 1936 р. учасник „приєднання” Бессарабії до Румунії, колишній член „Сфатул церій” („Ради країни”) Пантелеймон Халіппа заявив у румунському сенаті: „Бессарабія глибоко нещасна, невдоволена, ніким не зрозуміла, забита і принижена. Багато хто говорить: якби прийшли більшовики, досить з нас великої Румунії” [17. — С.6].

Заради справедливості зазначимо, що в окремих випадках підставою для репресій румунською владою українців Північної Буковини та Бессарабії були провокаційні дії бойовиків Закордонного відділу ЦК КП(б)У, які здійснювали диверсії на цих землях. Так, з листа начальника цього відділу Ф. Маркуса секретареві ЦК КП(б)У Феліксу Кону від 22 серпня 1921 р. довідуємося, що „бойові групи, які оперують в Бессарабії, проводять терор проти властей і поміщиків і в міру можливості економічний терор” [28. ф.1. — Оп.20. — Спр.408. — Арк.60-64].

У його ж доповіді-звіті ЦК КП(б)У (копії ЦК РКП(б) і т.т. В. Леніну, Л. Троцькому, Б. Чичеріну та іншим) від 17 вересня 1921 р. зазначається, що дії цих загонів бойовиків настільки „стривожили” власті, що „останні розряджалися небувалими репресіями на місцеве населення, яке сприяло партизанам в їх роботі, і само брало участь в ній”.

„Для населення ці репресії стали в кінці кінців нестерпними: розстріли забраних із сіл заручників, які проводили румуни, майже поголовне катування цілих сіл, переконують населення, що дрібна безладна боротьба стає йому не під силу. Тому ставлення до партизанів круто змінилося...” [28. — Ф.1. — Оп. 20. — Спр.408. — Арк.35, 43-44, 48].

Отже, певна частина страждань українського населення від репресій румунської влади залежала від провокаційної політики ЦК КП(б)У і ЦК РКП(б) на території Північної Буковини та в Хотинському, Акерманському і Бендерському повітах Бессарабії.

Третю, найменшу частину населення західноукраїнських земель становили українці Закарпатської України, відомої в літературі під різними назвами: Карпатська Україна, Підкарпатська Русь, Русинська Крайна, Рутенія. Історично склалося так, що її історія найменше висвітлена в українській історіографії.

Після розпаду Австро-Угорської імперії її територія управлялася угорськими урядовцями за до-

помогою угорських військ. Проте українці в цей час активно виступали за об'єднання Закарпатської України з іншими українськими землями. 22 січня 1919 р. на Народних зборах („Соборі русинів”) у Хусті, де зібралося понад 400 делегатів з усього Закарпаття, було проголошено злуку Карпатської України з Українською Народною Республікою. Але нестабільна ситуація в УНР у той період не сприяла здійсненню цієї мрії закарпатців. У травні 1919 р. після поразки „пролетарської” революції в Угорщині територія Закарпаття була зайнята чехословацькими військами. В ході Паризької конференції у Версалі внаслідок Сен-Жерменської угоди від 10 вересня 1919 р. і Тріанонської угоди від 4 червня 1920 р. Підкарпатську Русь включено до складу Чехословаччини за умови, що в майбутньому на цій території буде утворена автономна адміністративна одиниця у складі Чехословацької Республіки. На перше січня 1920 р. в краї проживало 604,6 тис. чол. З них: 62,0 % — русинів (українців), 17,2 % — угорців, 13,4 % — євреїв, 3,3 % — чехів та словаків, 1,8 % — німців та 2,3 % — інших національностей [11, с.83].

Українці Західних Карпат перебували порівняно в кращому політичному і соціальному становищі, ніж українці в Польщі, Румунії та Радянському Союзі. В Чехословаччині не було й такого національного утиску, як в тих державах. Свідченням цього є факт, що на Закарпатті у 1936-1937 н.р. з 973 початкових шкіл 463 були з українською або російською мовами навчання, 365 — чеською, 117 — угорською, 24 — німецькою. У 1938 р. майже у половині шкіл навчання велося українською мовою (понад 330 вчителів навчали близько 145 тис. учнів). Із 11 гімназій краю п'ять були українськими або російськими [27, с.49].

Політичний лібералізм сприяв діяльності культурних товариств, зокрема таких, як „Просвіта”, Товариство русофілів ім. О. Духновича, театральних труп і хорів. Хоч це не означає, що між українським населенням Закарпаття, яке становило 77 % населення краю, і центральним урядом не було конфліктів. Зокрема, участь українців у державних установах була обмеженою. Серед 2346 державних службовців налічувався лише 301 українець (13 %) [27, с.49].

Для української еміграції важливе значення мала діяльність заснованого М.Грушевським і М.Шаповалом Українського вільного університету, який вже з другого семестру восени 1921 р. був переведений з Відня до Праги. Навчальний процес в ньому здійснювався за зразком Карлового університету. Українські емігранти мали можливість здобути у ньому спеціальність. Він став культурним, освітнім і науковим осередком для української політичної еміграції, кількість якої в 20-х рр. сягнула не менше 50 тис. чол. Кошти для неї були виділені чехословацькою державою при сприянні особисто президента ЧСР Т. Масарика.

Чехословацький уряд сприяв також відкриттю та діяльності в 1922 р. Української господарської академії, яка мала 59 кафедр і 3 факультети, на яких готувалися інженери та агрономи.

У міжвоєнний період у Чехословаччині діяли легально політичні партії і товариства, в тому числі й комуністична партія, яка на виборах до парламенту у травні 1935 р. отримала 25,6 % голосів виборців. Депутатами парламенту були обрані комуністи О. Борканюк, І. Локота, В. Попович і П. Терек, що було свідченням ліберального режиму у цій державі.

Проте чехословацькій уряд не виконував Сен-Жерменської угоди про надання автономії краю, на якій наполягало українське населення. Здійснення цієї заповітної мрії гальмувалось і тим, що серед української інтелігенції, котра очолювала національний рух, були протистояння і чвари. Одна її частина дотримувалася русофільських тенденцій, інша — українофільських. Крім цього, були й такі, що вважали слов'янське населення Закарпаття окремою нацією русинів. Все це не сприяло консолідації національно-політичних рухів Закарпаття. У свою чергу, прагнучи централізації, чехословацький уряд вбачав в українському національному русі загрозу державі.

Становище уряду ускладнилось після Мюнхенської змови (30 вересня 1938 р.), коли нацистська Німеччина при підтримці Великобританії, Франції та Італії почала розчленування Чехословацької Республіки, здійснивши анексію Судетської області. Під тиском Німеччини Словаччина здобула автономію. Над Закарпаттям нависла загроза окупації Угорщиною та Польщею, яка боялася революціонізуючого впливу Карпатської України на Галичину в разі проголошення автономії краю. У цих складних зовнішніх обставинах 11 жовтня 1938 р. уряд Праги офіційно визнав та надав право самоврядування урядові Карпатської України на чолі з Андрієм Бродієм. Але на цьому посту він пробув лише два тижні, оскільки стало відомо, що і він, і його партія служать угорським інтересам. Після арешту А. Бродія новим прем'єром став греко-католицький священик, українофіл Августин Волошин.

Саме в цей час Угорщина зажадала від Чехословаччини задоволення своїх територіальних вимог: відторгнення від неї південних районів Словаччини і Закарпаття. За рішенням німецько-італійського арбітражу у Відні Карпато-Україна, як вона тоді офіційно називалася, змушена була уступити Угорщині три великі міста південного Закарпаття: Ужгород, Мукачеве та Берегове. Столиця Карпато-України була перенесена до Хуста. Про довір'я народу до українського уряду свідчили вибори до першого сейму Карпатської України, які відбулися 12 лютого 1939 р. Із 284 365 виборців 263 202 (92,4%) голосували за депутатів Українського національного об'єднання (УНО).

Уряд А. Волошина повів енергійну роботу з метою перетворення Карпато-України в незалежну українську державу. За час її короткого, п'ятимісячного існування було зроблено чимало: українізувалася система освіти, видавнича справа, адміністрація. Для організації самозахисту вже у вересні 1938 р. була створена „Карпатська Січ”, чисельність якої у грудні досягла 2000 осіб, а в березні 1939 р. — 10-12 тис. Активну участь у ній брало чимало членів ОУН з Галичини. В боротьбі проти угорських окупантів загинуло близько 5000 стрільців „Карпатської Січі” [12, с.68].

Але поява автономної Карпатської України викликала занепокоєння в Польщі, Угорщині та й у сталінському керівництві СРСР. Жодна з цих країн не бажала прецеденту вимоги автономії національними меншинами в їхніх державах. Щодо Карпатської України було зроблено чимало провокаційних заяв, точилися суперечки. Так, вже 20 листопада 1938 р. польське агентство ПАТ передало таке провокаційне повідомлення: „Карпатська Україна напередодні перевороту. Частина Української Народної Ради в Хусті звернулася до угорського уряду, щоб покласти край пануючому хаосові й теророві. Угорський уряд ще не схвалив відповідного рішення. Розвиток подій у Карпатській Україні досягнув такого напруження, що сусідні держави не можуть спокійно та байдуже на це дивитися”. Такими повідомленнями та діями (а їх було безліч) польський уряд, з одного боку, намагався привнести розпач, зневіру та розбрат у керівництво Карпато-України, а з другого — підштовхнути Угорщину до прискорення окупації решти території Закарпаття. Польський посол у Празі 16 грудня 1938 р. передав міністрові закордонних справ Ф. Хвальковському протест щодо подій, які відбуваються в Закарпатті і можуть зашкодити взаєминам між Польщею і ЧСР.

Польща та Угорщина прагнули створити „спільний кордон”, тобто прилучити Карпато-Україну до Угорщини.

Угорщина зазіхала на Карпатську Україну, особливо після вступу в січні 1939 р. до Антикомінтернівського пакту, розраховуючи на підтримку Німеччини. Проте нацистська Німеччина, маючи свою стратегічну мету в зовнішніх питаннях, „порадила” угорському урядові не поспішати, зачекати слушного моменту.

Міжнародна політика навколо Карпатської України і події, які там розгорталися, жваво обговорювались у періодичній пресі західних країн, на політичних зустрічах представників цих держав. Так, лише в британській пресі з 1 по 15 жовтня 1938 р. опубліковано понад 200 статей і повідомлень про Карпатську Україну [29, с. 33]. В них натякалося на те, що Німеччина прагне утворити в Закарпатті зародок Української держави, що Гітлер нібито готує в Закарпатті плацдарм для наступу на радянську Україну. Міністр закордонних справ Ве-

ликобританії лорд Е. Галіфакс писав у жовтні 1938 р. англійському дипломатичному представникові в Берліні Форбсу: „Карпатська Україна могла б бути трампліном для стрибка на Україну або початковим пунктом для поширення українського руху” [29, с.33]. Про настрої британських правлячих кіл повідомляв німецький посол у Лондоні Г. Дірксен: „Дальше проникнення Німеччини в напрямку України, завоювання якої Німеччиною, як твердо вірили у Великобританії, приурочене до весни 1939 р., було б схвалене” [29, с.33].

Щоб не розкривати своїх карт, німецький уряд через радника посольства Німеччини в Польщі проінформував 28 грудня 1938 р., що „побоювання Польщі, а саме, що Німеччина має намір зробити з Підкарпатської Русі зародок Великоукраїнської держави, не мають ніякої підстави” [12, с.472]. Більше того, 12 січня 1939 р. Гітлер при зустрічі з дипкорпусом в Берліні привселюдно вів тривалу бесіду з радянським послом у Берліні О. Мерекаловим. Пізніше в газетах з'явилися інспіровані повідомлення: Гітлер погодився на переговори з СРСР і просив посла передати радянському урядові, що „Німеччина в даний час не розробляє жодних планів щодо України” [31, с.51].

Утворення Карпато-України зі своїм урядом стривожило також СРСР, особисто Й. Сталіна. Уже 17 грудня 1938 р. радянський посол у Празі заявив урядові ЧСР протест, за змістом аналогічний польському протесту, переданому напередодні. Радянське керівництво у Москві злякав сам державотворчий приклад українського населення на одній з частин пошматованої України. Сталін з роздратуванням зупинився на українському питанні у своїй звітній доповіді 10 березня 1939 р. на XVIII з'їзді ВКП(б). Він зазначив: „Характерним є галас, який зчинила англо-французька і північно-американська преса з приводу Радянської України. Діячі цієї преси до хрипоті галасували, що німці йдуть на Радянську Україну, що вони мають тепер в руках так звану Карпатську Україну, яка налічує близько 700 тисяч населення, що німці не далі, як навесні цього року приєднають Радянську Україну, що має понад 30 мільйонів населення, до так званої Карпатської України. Схоже на те, що цей підозрілий галас мав на меті підняти лють Радянського Союзу проти Німеччини, отруїти атмосферу і спровокувати конфлікт з Німеччиною без видимих на те підстав.

Звичайно, цілком можливо, що в Німеччині є божевільні, котрі мріють приєднати слона, тобто Радянську Україну, до Кузьки, тобто до так званої Карпатської України. І коли дійсно є там такі безумці, можна не сумніватися, що в нашій країні знайдеться необхідна кількість гамівних сорочок для таких божевільних. Але якщо відкинути геть божевільних і звернутися до нормальних людей, то хіба не ясно, що смішно і безглуздо говорити серйозно про приєднання Радянської України до так званої Карпатської України” [26, с.13].

У цій же промові Сталін стверджував, що Антиконтинентський пакт між Німеччиною, Італією та Японією спрямований не проти СРСР, а проти Великобританії, Франції та США. Натомість Радянський Союз має намір „проводити й надалі політику миру і зміцнення ділових зв'язків з усіма країнами”. Цим самим він запрошував гітлерівську Німеччину до переговорів і співробітництва. Саме так розцінили заяву Сталіна дипломати західних країн. „Це найбільш багатозначна заява, — записав 11 березня у своєму щоденнику Д. Девіс, американський посол у Бельгії, який перед тим був послом у Москві. — Вона несе ознаки ясного попередження англійському та французькому урядам, що Радам набридає „нереалістична” опозиція агресорам. Це явно найбільш багатозначний сигнал небезпеки з усіх, які я досі чув” [10, с.21]. Він першим розпізнав поворот у радянській зовнішній політиці. Надалі це підтвердив В. Молотов під час зустрічі з І. Ріббентропом після підписання угоди 23 серпня 1939 р., заявивши, що „саме Сталін своєю промовою у березні цього року, яку в Німеччині правильно зрозуміли, повністю змінив політичні відносини” [22, с.69].

Як тепер стало відомо, зондування можливостей зближення СРСР з гітлерівською Німеччиною провадилося радянською стороною ще у січні 1939 р. 9 січня радянський посол у Берліні О. Мерекалов у розмові із завідувачем відділом економічної політики МЗС Німеччини Е. Вайлем сказав, що СРСР готовий відновити переговори з приводу торгово-кредитної угоди, термін якої закінчився у березні 1938 р. Мерекалов пішов далі, підкресливши, що „СРСР бажає нової ери в радянсько-німецьких відносинах”. За цією зустріччю, безумовно, стояв Сталін, оскільки Мерекалов з власної ініціативи ніколи не відважився б на такий крок [31, с.51].

Більшість вітчизняних і зарубіжних істориків вважають, що докорінна переорієнтація зовнішньої політики СРСР сталася після усунення Сталіним з поста наркома закордонних справ СРСР М. Литвинова.

Суперечки навколо Карпато-України та українського питання загалом були такими гострими, що представники МЗС Німеччини та й сам Гітлер вирішили їх приглушити, заявивши, що перед Німеччиною українське питання найближчим часом не стоїть.

А події у Карпато-Україні розвивалися драматично. З часу свого створення й до останніх днів вона не мала жодної підтримки не тільки з боку інших держав, а й з боку федерального уряду Праги. Чехословаччина в цілому перебувала в скрутному становищі: 15 березня 1939 р. гітлерівські війська її окупували. Напередодні, 14 березня, уряд Карпато-України проголосив її незалежність. Наступного дня, 15 березня, коли гітлерівські війська увійшли в Прагу, сейм Карпато-України схвалив конституційний закон, за яким Карпатська Украї-

на проголошувалася незалежною Республікою Карпато-України. Карпатська Січ стала регулярною армією республіки і налічувала на той час 10-12 тис. озброєних стрільців.

Водночас уряд Карпато-України звернувся до уряду Німеччини з категоричним запитанням: „Німеччина пообіцяла Карпатську Україну Угорщині чи ні?” [27, с. 102]. У другій половині дня МЗС Німеччини дало вказівку своєму консулові поінформувати уряд Карпато-України про те, що оскільки угорські війська зайняли значну територію, то не варто чинити їм опору. В той же день уряд Карпато-України був змушений виїхати за кордон. Стрільці Карпатської Січі ще протягом п'яти днів протистояли угорським окупантам, але сили були нерівними, майже половина з них загинула в бою, а значну частину після жорстоких катувань загарбники без суду і слідства стратили. Республіка Карпато-Україна, частина українських земель, першою вчинила збройний опір угорсько-фашистській агресії, відкинувши домагання нацистської Німеччини капітулювати. Вона стала однією з перших жертв гітлерівських агресорів у переддень Другої світової війни.

Отже, розглянувши становище українців у Польщі, Румунії та Чехословаччині в міжвоєнний період, робимо висновок, що в усіх вказаних державах українці зазнавали дискримінації, особливо внаслідок повоєнного урегулювання після Першої світової війни. Найбільше порушувались їх права в Румунії, дещо менше — в Польщі, але влада обох держав проводила політику насильницької асиміляції українців із корінними народами. Інтереси національних меншин представляли різноманітні політичні партії, діяльність яких часто була різновекторною, малоефективною, не раз спрямовувалась із ЦК ВКП(б) в інтересах поширення світової революції. Найбільш пристосованою до захисту інтересів національної меншини українців була політична система Чехословаччини, де легально діяли всі українські політичні партії, громадські організації, працювали школи з українською мовою навчання. Але й за більш демократичного режиму українці були нерівноправними із чехами і словаками, а їх прагнення до самовизначення, не зважаючи на умови міжнародної угоди, не вдовольнялось. Карпатська Україна одержала автономію на короткий період лише у жовтні 1938 р. Керівництво Польщі, Румунії та Чехословаччини перш за все дбало про урегулювання зовнішньополітичних проблем, а не про етнічні інтереси національних меншин і тим самим заклало фундамент багатьох проблем сучасності.

Джерела та література

1. Народне віче Буковини. 1918-1993. — Чернівці: Прут, 1994.
2. Державний архів Служби безпеки України.
3. Діло. — 1925. — 15 липня.
4. Дюррозель Жан-Батіст. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів // Пер. з фран. — К.: Основи, 1995.

5. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. — Т. 2. — Т. 3. — Респринтне відтворення 1949 року. — К., 1995.

6. Західна Україна. — 1930. — № 11-12.

7. Земля і воля. — 1922. — 9 липня.

8. Качараба С. П. Еміграція з Західної України. 1991-1939. — Львів, 2003.

9. Кедрин І. Україна як підмет і предмет міжнародної політики (З нагоди 64-х роковин призначення Галичини Польщі) // Альманах Українського Народного Союзу. — 1983. — С.131.

10. Коваль В. С. Довкола радянсько-польської війни 1939 року // Історичні зошити. — 1991. — № 1.

11. Кончак В., Кончак С. Население Закарпаття за 100 лет. — Львов, 1977.

12. Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні. — Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.

13. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921-1939). — К.: Альтернатива, 1999.

14. Купріянович Григорій. Український національний рух на Холмщині та Південному Підляшші в 1920-ті роки // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2000.

15. Мірчук Петро. Нариси історії Організації Українських Націоналістів. Перший том. 1920-1939. — Мюнхен — Лондон — Нью-Йорк: Укр. вид-во, 1968.

16. Наша правда. — 1930. — № 1-4.

17. Політика. — 1990. — № 6.

18. Середяк Лариса „Dziennik Urzędowy Rady szkolnej Krajowej w Galicji” як джерело до вивчення історії українського шкільництва у Польщі в 1919-1924 рр. // Історичні пам'ятки Галичини. — Львів: Вид. центр ЛНУ, 2003.

19. Сила. — 1930. — 16 січня.

20. Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії. 1920-1939 рр. — Київ, 1985.

21. Сливка Ю. Ю. Сторінки історії КПЗУ. — Львів, 1989.

22. СССР — Германия. 1939 год: Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939. — Вильнюс, 1989.

23. Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді. — К.: Либідь, 1990.

24. Україна в міжнародних відносинах ХХ століття. — Львів: ЛДУ, 1997.

25. Україна-Польща: важкі питання // Матеріали 2-го міжнародного семінару істориків „Українсько-польські відносини в 1918-1947 роках”: Варшава, 22-24 травня 1997. — Варшава, 1998.

26. XVIII съезд ВКП(б) 10-12 марта 1939 г.: Стенографический отчет. — М., 1939.

27. Химинець Ю. Закарпаття — земля Української держави. — Ужгород, 1991.

28. Центральний державний архів громадських об'єднань України.

29. Шлепаков А. Україна в планах міжнародної реакції напередодні другої світової війни. — К., 1959.

30. Шульгин Олександр. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. — Київ: Юрінком Інтер, 1998.

31. Read A., Fischer D. The deadly embrace: Hitler, Stalin and Nazi-Soviet Pact. 1939-1941. — London, 1988. — V.16.

Іван Зуляк
(Тернопіль)

ФУНКЦІОНУВАННЯ “ПРОСВІТЯНСЬКОГО ТЕАТРУ” В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Досліджуване питання має важливе наукове значення, оскільки дає змогу розкрити одну з особливих сфер національно-культурної спадщини “Просвіти” — функціонування професійного “Просвітянського театру”. Наукова новизна праці полягає у тому, що в публікації вперше на основі об'єктивного і комплексного підходу проаналізовано функціонування “Просвітянського театру” у Західній Україні в міжвоєнний період, розкрито його вплив на формування національної свідомості українців.

Об'єктом наукового дослідження виступає роль “Просвітянського театру” в культурному поступі краю в цілому й “Просвіти” зокрема. Предметом дослідження є особливості внутрішнього стану функціонування “Просвітянського театру” в Західній Україні у контексті відродження самобутньої української професійної сценічної культури, театрального мистецтва, формування національної свідомості.

Мета дослідження ґрунтується на дослідженні функціонування “Просвітянського театру” в Західній Україні у міжвоєнний період. Завдання дослідження базуються на тому, щоб проаналізувати його виникнення, становлення й поступ, обґрунтувати значущість й роль професійного театру у функціонуванні “Просвіти”, підтримку його діяльності Головним віділом (керівництвом) й театральною комісією товариства в складних умовах тиску з боку польської влади.

Досліджувана проблема не стала досі предметом наукового аналізу. На основі опрацювання нових джерел автором публікації вперше розкрито функціонування професійного “Просвітянського театру” у Західній Україні в міжвоєнний період.

Ідея утворення професійного мандрівного театру належить не “Просвіті”. Львівська філія Українського товариства допомоги біженцям з України та їхнім родинам у Польщі 20 травня 1922 р. звернулася до Головного віділу (правління) “Просвіти” з проханням, що управа їхньої інституції ухвалила рішення щодо утворення артистично-драматичної трупи у складі 50 осіб з акторів у Галичині й Польщі, які перебували в ув'язненні або виконували невідповідну фахові важку фізичну працю. У зверненні йшлося, що “Просвіта” мала б змогу використовувати акторів для фахової підготовки аматорських театральних гуртків на місцях [1, ф. 348, оп. 1, спр. 6457, арк. 1].

Для цього необхідно було проінформувати громадськість Західної України про мету й завдання драматичної трупи, отримати дозвіл влади на організацію вистав у провінції, оскільки управа філії Українського товариства допомоги біженцям

з України та їхнім родинам не мала ще затвердженого владою статуту, тому театральною трупю могла б опікуватися “Просвіта” [1, ф. 348, оп. 1, спр. 6457, арк. 1]. Як виявилось пізніше, львівська філія управи Українського товариства допомоги біженцям з України з незалежних від неї матеріальних причин не мала змоги утримувати театральну трупу [1, ф. 348, оп. 1, спр. 6457, арк. 7].

20 березня 1922 р. “Просвіта” направила запит на отримання дозволу на постановку вистав зразковим мандрівним театром товариства “Просвіта” (директор М. Орел-Степняк) до Краківського й Львівського воєводств [1, ф. 348, оп. 1, спр. 6457, арк. 2-3]. Між директором театру М. Орлом-Степняком й Головним віділом було укладено відповідну угоду на таких умовах, що театральна трупа у виставах використовуватиме лише українську мову, самостійно вирішуватиме кадрові питання, репертуар творів й маршрут гастролей затверджуватиме театральна комісія, Головний віділ забезпечуватиме театр ліцензією й надаватиме театрові лише моральну підтримку, а не фінансову, будь-які непорозуміння між театром й Товариством розглядатиме мировий суд [1, ф. 348, оп. 1, спр. 6457, арк. 13].

Голову філії “Просвіти” у Ярославі К. Хотинецького Головний віділ просив забезпечити М. Орла-Степняка приміщенням для репетицій театру на час шкільних канікул [1, ф. 348, оп. 1, спр. 6457, арк. 16]. 22 травня 1922 р. Товариство повідомило О. Марка у Любіні Великому, що на його прохання направляють фахову театральну трупу для вистав у містах й селах повітів. О. Марко мав надіслати “Просвіті” план артистичної подорожі трупи [1, ф. 348, оп. 1, спр. 6457, арк. 4]. Аналогічне звернення було направлено 24 червня 1922 р. до пароха Любіня Великого І. Фединського з проханням посприяти зразковому мандрівному театрові Товариства. Власне, для постійного перебування професійного театру планувалася вказана місцевість, зважаючи на те, що вона вважалася курортною зоною, мала велику театральну залу й зручну транспортну інфраструктуру. Однак вартість проживання, незважаючи на успіх вистав, була занадто дорогою для театральної трупи, тому її місцеперебування з часом змінили [1, ф. 348, оп. 1, спр. 6457, арк. 6, 7-9 зв].

У зв’язку з цим М. Орел-Степняк повідомляв Головний віділ, що змушений знайти інше місце для театру, де він обслуговуватиме певну територію, співпрацюючи й інструктуючи місцеві драматичні й хорові гуртки просвітніх осередків. Коломия, як вважав директор театру, була найбільш вигідним місцем для постійного перебування театру з власним реквізитом, бібліотекою на 200 п’єс, до репертуару якого входили твори українських й зарубіжних драматургів. Згідно з реєстром драматичних творів репертуару театру під проводом М. Орла-Степняка входило 74 п’єси. Пізніше список

п’єс збільшився до 75, з них 39 — драматичних творів. З часом у зв’язку з заборонаю постановки багатьох п’єс перелік скоротився до 41 твору [1, ф. 348, оп. 1, спр. 6457, арк. 20-21, 55-57, 57 зв, 58-58 зв].

Окрім утворення зразкового мандрівного театру “Просвіти”, Головний віділ планував організувати хор у складі 25 осіб, двох-трьох танцювальних пар при ньому, які б пропагували народні танки. Як передбачалося, Товариство забезпечувало три-чотиритижневе безкоштовне проживання членів хору [1, ф. 348, оп. 1, спр. 6457, арк. 10-11]. Почин до заснування просвітянського хору дала філія “Просвіти” ім. Т. Шевченка у Львові. Її голова П. Петрик у зв’язку з організацією просвітянського хору вважав, що він працюватиме, поширюючи просвітню ідею серед філій і читалень [2, с. 4].

Просвітянський хор поповнювався за рахунок усіх бажаючих, які мали відповідні музичні задатки. Так, житель Бортників, Р. Сенів, регент церковного хору, з анонсів “Нового часу” від 26 травня 1930 р. довідався про організацію філією у Львові просвітянського хору на чолі з Д. Котком, до складу якого бажав вступити [3, ф. 348, оп. 1, спр. 6477, арк. 1]. В. Осташевський, керівник просвітянського хору, 15 липня 1931 р. повідомляв “Просвіту”, що хор організував концерти у Помор’ях, Зборові, Тернополі, Могильниці, Чорткові, Бучачі, Монастирських. Однак на виступах буває незначна кількість населення, що передусім пов’язано з тим, що місцеві “...театрики так підірвали довір’я громадянства, що ніхто не хоче приходити на виступи. Треба негайно помістити у пресі відозву Головного віділу, що це хор просвітянський...” [4, ф. 348, оп. 1, спр. 6482, арк. 2-2 зв]. До речі, на концерті просвітянського хору в Теребовлі був присутній представник Головного віділу В. Гафткович, виступ якого йому сподобався.

Філія “Просвіти” у Дрогобичі повідомляла читальні свого округу щодо надання в оренду театральних зал лише для тих мандрівних театрів, які матимуть на це дозвіл філії, оскільки у повіті працює невідомий театр, якому деякі читальні надавали у оренду свої зали [5, с. 4].

16 лютого 1924 р. тернопільський воєвода звернувся до “Просвіти” з тим, що громадський секретар з Носова Підгаєцького пов. вніс подання до воєводського управління щодо надання йому права організувати український театр під назвою “Українська трупа драматична”, тому воєвода просив товариство, яке займається організацією аматорських гуртків, чи воно “...вважає корисним вести театр невідомому з огляду на розвиток української духовної культури” [6, ф. 348, оп. 1, спр. 6463, арк. 1-1 зв]. Аналогічне звернення воєводи, датоване 16 липня 1924 р., також надійшло на адресу “Просвіти”. У ньому повідомлялося, що мешканець Золочева А. Хома вніс подання про організацію українського театру на терені Тернопільського воєводства [6, ф. 348, оп. 1, спр. 6463, арк. 2-2 зв].

І. Брик звертався до виділів філій у Золочеві і Підгайцях про надання "Просвіті" інформації щодо В. Панашия і А. Хоми, їхнього фахового рівня, об'єктивної мотивації щодо організації театру [6, ф. 348, оп. 1, спр. 6463, арк. 3]. 2 серпня 1924 р. директор канцелярії товариства також звертався до о. Є. Гайдукевича у Носові щодо отримання інформації на В. Панашия [6, ф. 348, оп. 1, спр. 6463, арк. 2-2 зв]. о. Є. Гайдукевич у листі, датованому 12 серпня 1924 р., зазначав, що В. Панашия служив у австрійській армії, опісля був хорунжим у петлюрівській армії, пізніше перебував у польському полоні. З посади громадського писаря його усунуто за допущені неточності при зборі податків. Фахової театральної освіти він не мав, однак брав активну участь у постановці вистав у селі. Планована ним театральна труппа мала б бути мандрівна й незалежна. Підсумовуючи, священник зазначав, що не може твердити, "чи та труппа причинилася би до розвитку української культури, в тому сумніваюся..." [6, ф. 348, оп. 1, спр. 6463, арк. 7]. Філія у Підгайцях також подала інформацію щодо особи В. Панашия. Однак він не з'явився до її канцелярії на прохання, тому вона обмежилася лише тим, що їй відомо, зауваживши, що він одружений з колишньою акторкою російських і українських театрів з Наддніпрянщини, яка, власне, і виступала ініціатором його проекту. Організація такого театру була б корисною, однак виділ філії сумнівався у тому, наскільки б цей театр був "...ведений совісно з акторської точки зору" [6, ф. 348, оп. 1, спр. 6463, арк. 8-8 зв].

1 вересня 1924 р. Головний виділ повідомив Тернопільське воєводство, що не вважає за необхідне надати ліцензію на організацію театру В. Панашию, натомість просив продовжити ліцензію зразковому мандрівному театру під керівництвом М. Орла-Степняка, колишнього головного режисера українського державного театру у Києві, гарантуючи його високий акторський рівень [6, ф. 348, оп. 1, спр. 6463, арк. 11]. В. Панашия у листі від 14 вересня 1924 р. писав до "Просвіти", що на нього зведено наклеп щодо неточностей у збиранні податків, що він дійсно не отримав фахової театральної освіти, однак пройшов одинадцятимісячну практику у театрі Кучеренка у Катеринославі, чотири роки керував театральним гуртком у Завалові, мав дещо з реквізиту. Вважав, що надання йому права на організацію театру залежить виключно від Товариства, яке він просив посприяти йому у цьому. 15 вересня 1924 р. Головний виділ відписав йому листа, повідомляючи, що свою точку зору він висловив у листі до Тернопільського воєводства [6, ф. 348, оп. 1, спр. 6463, арк. 12-13 зв]. "Просвіта" притримувалася точки зору, що все ж таки варто підтримувати зразковий мандрівний просвітянський театр під керівництвом М. Орла-Степняка, ніж маловідомі або ж зовсім невідомі непрофесійні аматорські колективи, які Головний виділ не мав змоги контролювати.

У комюніке Головного виділу до всіх філій і читалень "Просвіти" від 17 липня 1931 р. повідомлялося, що упродовж липня-серпня просвітянський хор під керуванням В. Осташевського здійснюватиме турне. Тому Товариство просило взяти масову участь у концертах театральним гурткам й хорам. Відповідну інформацію було подано до друку в "Ділі", "Новому часі", "Нашому прапорі", "Народній справі", "Свободі", "Громадському голосі" та інших часописах Західної України [4, ф. 348, оп. 1, спр. 6482, арк. 1]. 11 квітня 1932 р. адміністратор хору А. Стадницький запропонував президії Товариства турне просвітянського хору Підкарпаттям, за умови утримання членів хору на час поїздок за маршрутом Хирів-Динів-Коросно-Березів-Криниця-Горлиці-Новий-Санч-Краків. Одноденне утримання 20 осіб вартуватиме 30 зл., упродовж 1 липня — 30 серпня — приблизно 500-700 зл., якщо не буде зменшення оплати на проїзд залізницею [7, ф. 348, оп. 1, спр. 6478, арк. 1-2].

У зв'язку з канікулами театральної комісії 24 червня 1922 р. Головний виділ попросив дирекцію театру "Українська бесіда" узгодити з М. Орлом-Степняком, директором мандрівного зразкового професійного театру "Просвіти", маршрут поїздок територією Польщі й підготувати філії й читальні до моральної підтримки театру [1, ф. 348, оп. 1, спр. 6457, арк. 5, 15]. Інформацію про утворення мандрівного зразкового театру "Просвіти" було направлено до "Громадського вісника", "Українського голосу", "Землі і волі" та інших видань [1, ф. 348, оп. 1, спр. 6457, арк. 17-19]. Незважаючи на ліцензію, отриману театром, у якій владою дозволялося ставити вистави на території усїєї Польщі, місцева влада дозволила організацію вистав лише у Львівському воєводстві [1, ф. 348, оп. 1, спр. 6457, арк. 18-19]. М. Орел-Степняк мав персональну театральну ліцензію на Львівське, Тернопільське й Станіславівське воєводства й інші, отриману від Міністерства внутрішніх справ від 23 березня 1922 р. [1, ф. 348, оп. 1, спр. 6457, арк. 45].

Тернопільський воєвода у листі до "Просвіти" від 18 серпня 1922 р. зазначав, що влада досить прихильно сприйняла утворення театру, який би піднімав артистичний і етичний рівень, однак воєводство вимагало списку особового складу театру й для підтвердження його фаховості відповідні документи [1, ф. 348, оп. 1, спр. 6457, арк. 23]. Дані про директора театру було подано до Тернопільського воєводства 15 квітня 1923 р. [1, ф. 348, оп. 1, спр. 6457, арк. 47-47 зв]. Дирекція поліції у листі від 11 травня 1923 р. також вимагала списку членів театру й ліцензію [1: арк. 48]. Дані про склад театру у кількості 32 осіб із зазначенням дати й місця народження, національності, віросповідання, сімейного стану, вказаними причини еміграції (усі за політичними причинами. — І.3.) було направлено Тернопільському воєводству [1, ф. 348, оп. 1, спр. 6457, арк. 51-54].

Фактичний склад театру навіть для директора був невідомий, оскільки до часу отримання ліцензії відбувалися зміни у складі театральної трупи [1, ф. 348, оп. 1, спр. 6457, арк. 43]. “Просвіта” подала до Львівського воєводства проєктований склад акторів театру, який нараховував уже 19 осіб [1, ф. 348, оп. 1, спр. 6457, арк. 49-49 зв].

У листі до “Просвіти” М. Орел-Степняк повідомляв, що він емігрував з Великої України з 15 акторами, безправне становище трупи привело до того, що вона врешті-решт розпалася, частина акторів переїхала у Чехію, інша — у табори інтернованих. У 1921 р. його запросив український театр “Заграва” і “Українська бесіда” на посаду режисера і актора [1, ф. 348, оп. 1, спр. 6457, арк. 36].

В основному акторами театру були колишні артисти державного театру у Києві й театру ім. М. Садовського. Хоча склад театру не був постійним, до нього входили директор й режисер театру М. Орел-Степняк, М. Авсюкевич, Г. Березовський, Ю. Вовченко, О. Кривецька, О. Левицький, М. Миронівна, М. Підборський, О. Сосницький, Н. Ткаченко, С. Помяків, Я. Пухальський, П. Чугай, Л. Раїч, О. Скалозуб та інші особи [8, с. 274].

Пізніше до складу театральної трупи входили 44 особи, з них 13 акторів жіночого персоналу і 17 чоловічого, струнний оркестр налічував 14 музикантів. За час діяльності театр отримав через комітет допомоги емігрантам з України у Львові 300 тис. мп. (марок польських — далі мп.), від філії “Просвіти” у Коломиї 63 тис. мп., з Чехії — 48280 мп. й мав прибуток у сумі 11186825 мп., видатків 630675 мп., на поділ між членам видано суму 5295280 мп., також для кожного актора театр мав на одну театральну марку 22253 мп., тобто за 6 місяців по 20 днів на 6 марок мав 133518 мп., на 7 — 155,771 мп., на 8 — 178,024, на 9 — 200277 мп., на 10 — 222530 мп., на 12 — 267036 мп., приблизно на день 890-900 мп. За нашими підрахунками, у цілому театр здійснив постановку до 70 вистав [1, ф. 348, оп. 1, спр. 6457, арк. 39 зв, 40 — 40 зв, 41], лише у Львові було поставлено три вистави [9, с. 8].

Ліцензія закінчилася, й влада її не продовжила, про що М. Орел-Степняк повідомляв Головний виділ. Коломийське староство навіть надіслало попередження директорові з заборонаю виступів після 25 лютого 1923 р. Основною причиною, на думку директора театру, було негативне ставлення польської влади, яку не влаштувало те, що “Просвітянський театр” користувався успіхом серед українського населення. Згідно з умовою, ліцензію для діяльності театру мало забезпечити Товариство. Тим більше, що М. Орел-Степняк опинився у скрутному фінансову становищі, у нього не було коштів навіть на квиток до Варшави, щоб вирішити дане питання [1, ф. 348, оп. 1, спр. 6457, арк. 27-27 зв]. У разі ненадання ліцензії на діяльність театру М. Орел-Степняк планував працювати режисером або інструктором філії “Просвіти” [1, ф. 348, оп. 1, спр. 6457, арк. 44-44 зв].

Переконливим доказом того, що театр дійсно виконував своє призначення й користувався успіхом серед української громадськості, свідчить лист голови філії “Просвіти” у Коломиї А. Чайковського, який писав, що “...театр виконував своє завдання, хоча політична влада намагалася ставити перепони. Після закінчення ліцензії 31 грудня 1922 влада зводила наклепи на нелояльність, зміну цензурованого тексту, одним словом театр хотіли звинуватити в тенденційній агітаційності. Підозріння ці виходили з того, що українське суспільство широко займалося, допомагало харчами, влаштувало чайний вечір, прибуток з якого передано театральній дружині. До того причинилося ще й те, що Орел-Степняк відмовився прийняти до товариства якісь підозрілі індивідууми.

Звідсіля йшли доноси до воєводства в Станіславові, і прийшло до того, що коли тутешній староста Павліковський, котрий ставився до театру прихильно, дав театрові дозвіл на 5 вистав до закінчення ліцензії, але на телефонний наказ з Станіславова його відкликав. Від 23 жовтня 1922 театр дав 22 вистави. Далі А. Чайковський повідомляв: тепер театр грає під концесію товариства Тобілевича у Станіславові і поїхав на вистави до Городенки. Треба конечно ви єднати (дибитися — І.З.) для неї концесію під фірмою Просвіти, бо п. Орел так чорно підмальований в Варшаві, що либонь концесії на своє імення не дістане” [1, ф. 348, оп. 1, спр. 6457, арк. 32-32 зв].

Відповідні подання Головний виділ надіслав до Львівського і Станіславівського воєводств, на що 7 березня 1923 р. отримала відповідь від Станіславівського воєводства, яке повідомляло, що такий дозвіл може надати лише Львівське воєводство, бо Головний виділ знаходиться у Львові [1, ф. 348, оп. 1, спр. 6457, арк. 28-29 зв]. Фактично для отримання ліцензії на діяльність театру у всіх воєводствах необхідний був дозвіл, виданий Міністерством внутрішніх справ [1, ф. 348, оп. 1, спр. 6457, арк. 30].

Незважаючи на ліцензію, яку було отримано на діяльність мандрівного зразкового театру “Просвіти”, він своєї діяльності так і не відновив. Згідно з поданням театральної комісії Головний виділ заснував окремий професійний театр під керуванням А. Будзиновського і А. Шеремети [10, ф. 348, оп. 1, спр. 6474, арк. 1]. Пізніше його директором було призначено члена театральної комісії А. Будзиновського, колишнього директора театрів “Бесіда”, “Товариства ім. І. Котляревського”, “Ювілейного”, “Союзу артистів” [11, с. 58]. Метою і основним рушієм зразкового просвітянського театру була підготовка фахових акторів з подальшим направленням їх у провінцію для організації аматорських театральних гуртків [11, с. 57].

Серйозною проблемою розвитку театрального руху були фонди, тому театральна комісія повідомляла, що з метою видання театральних підручників, організовується зразковий театраль-

ний гурток при Товаристві, що надаватиме допомогу аматорським театральним гурткам у Львові й околицях, поширюватиме відповідний репертуар й зразкову акторську гру [12, с. 30]. У "Підручнику для культурно-просвітніх організацій та аматорських гуртків" зазначалося, що основне завдання сценічних аматорів полягало у підготовці й вишколенні фахових сили [13, с. 6].

Філія у Коломиї, зважаючи на відсутність необхідної літератури, доручила акторові українського театру О. Скалозубові зібрати необхідний матеріал й підготувати відповідний посібник для аматорських театральних гуртків. Ним було видано підручник для аматорських гуртків "Характеризація в аматорським театрі" з шістьма кольоровими образами-масками і двадцятьма чорно-білими зображеннями міміки актора вартістю примірника 7 зл., які можна було оплатити упродовж двох місяців [14, ф. 317, оп. 1, спр. 28, арк. 9-10]. Філія у Теревовлі повідомляла про те, що вартість примірника складала 6,50 зл. і що про умови його замовлення можна дізнатися у канцелярії філії або ж безпосередньо через Народний дім у Коломиї. При замовленні 100 примірників зниженні вартості складало 20 % [15, ф. 317, оп. 1, спр. 77, арк. 5].

14 вересня 1927 р. відбувалося засідання Головного віділу, і одним із важливих питань було обговорення положень про "Просвітянський театр". Однак через непередбачені обставини не усі члени Головного віділу змогли бути присутніми на засіданні [16, ф. 348, оп. 1, спр. 332, арк. 1]. До його складу входили й такі відомі діячі, як Л. Лепкий та інші особи [17, ф. 348, оп. 1, спр. 6466, арк. 1]. Можливо, це з часом й вплинуло на певні суперечності щодо основних положень діяльності зразкового просвітянського театру. Передусім це стосувалося досить важливої проблеми — його фінансування. Зважаючи на скрутний матеріальний стан товариства, Головний віділ поставив перед театром умову щодо самофінансування.

Зрозуміло, що такий театр через матеріальні нестатки активно розвивати не міг. М. Галущинський наголошував на тому, що праця зразкового театру є високоідейною, крім практичної підготовки акторів для львівських аматорських гуртків, на нього покладено завдання створення фондів на видання театральних п'єс. Однак для функціонування театрові не вистачало декораційного матеріалу й сценічного реквізиту [18, с. 54]. Незважаючи на це, все-таки було поставлено першу виставу 15 лютого 1928 р. у Городенці під назвою "Катерина". До 30 червня 1928 р., тобто за 131 день, театр здійснив постановку 154 вистав у містах і селах Західної України [10, ф. 348, оп. 1, спр. 6474, арк. 1-2]. Деякі актори подавали заяви щодо прийняття їх до складу зразкового просвітянського театру. Зокрема, Л. Мітківич й А. Істоміна, професійні актори "Українського театру" у Перемишлі, бажали працювати у ньому, просили нада-

ти їм інформацію щодо конкурсного відбору й фінансування праці акторів [19, ф. 348, оп. 1, спр. 6471, арк. 2-2 зв]. Л. Степовий, актор "Українського нового театру" у Борщеві, 20 вересня 1927 р. подав заяву з бажанням працювати у зразковому просвітянському театрі [20, ф. 348, оп. 1, спр. 6472, арк. 2], В. Маковічук з Тулукова Заболотівського пов. [21, ф. 348, оп. 1, спр. 6470, арк. 1-1 зв].

Таким чином, утворення зразкового мандрівного професійного "Просвітянського театру" сприяло формуванню національної свідомості українства, пропаганді, поширенню українського театрально-музичного мистецтва, виступало рушійною силою мистецького поступу філій і читалень "Просвіти".

Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів у Львові (далі — ЦДІАУ у Львові). — Ф. 348. — Оп. 1. — Спр. 6457.
2. Бюлетень Філії Товариства "Просвіта" ім. Шевченка у Львові. Ч. 3-5. — Львів, квітень, травень і червень 1931. — 8 с.
3. ЦДІАУ у Львові. — Ф. 348. — Оп. 1. — Спр. 6477.
4. Там само. — Спр. 6482.
5. Бюлетин Філії Товариства "Просвіта" в Дрогобичі для Читалень "Просвіти" міста й повіту Дрогобича. На правах рукопису. Рік IV. Ч. 5. — Дрогобич, 1936. — 4 с.
6. ЦДІАУ у Львові. — Ф. 348. — Оп. 1. — Спр. 6463.
7. Там само. — Спр. 6478.
8. Письмо з Просвіти. Літературно-просвітний тижневик. Річник IX. Ч. 33-34 (подвійне). Під редакцією Володимира Дорошенка. — Львів: Накладом Товариства "Просвіта", 15-го серпня 1922. — С. 261-276.
9. Звіт з діяльності Товариства "Просвіта" у Львові за час від 1. січня 1921. до 31. марта 1923. р. — Львів: Накладом Тов-а "Просвіта". З друкарні "Діла", 1923. — 12 с.
10. ЦДІАУ у Львові. — Ф. 348. — Оп. 1. — Спр. 6474.
11. Просвітянський театр // Аматорський театр. Орган Театральної Комісії при Гол. Віділі Т-ва "Просвіта". Рік III. Ч. 7-8. — Вересень-жовтень. — Львів: Накладом Товариства "Просвіта", 1927. — С. 58.
12. З діяльності Театральної Комісії Головного Віділу Товариства "Просвіта" у Львові // Аматорський театр. Орган Театральної Комісії при Гол. Віділі Т-ва "Просвіта". Рік II. Ч. 2. — Лютий. — Львів: Накладом Товариства "Просвіта", 1926. — С. 30.
13. Анко. Аматорський театр. Підручник для культурно-просвітніх організацій та аматорських гуртків. — Львів: Накладом автора. З Друкарні Ставропігійського Інститута під управою Ю. Сидорака, 1921. — 45 с.
14. Державний архів Тернопільської області (далі — ДАТО). — Ф. 317. — Оп. 1. — Спр. 28.
15. Там само. — Спр. 77.
16. ЦДІАУ у Львові. — Ф. 348. — Оп. 1. — Спр. 332.
17. Там само. — Спр. 6466.
18. Галущинський М. Мої вражіння // Аматорський театр. Орган Театральної Комісії при Гол. Віділі Т-ва "Просвіта". Рік II. Ч. 4-5. — Квітень-травень. — Львів: Накладом Товариства "Просвіта", 1926. — С. 54.
19. ЦДІАУ у Львові. — Ф. 348. — Оп. 1. — Спр. 6471.
20. Там само. — Спр. 6472.
21. Там само. — Спр. 6470.

*Олексій Вишиванюк
(Коломия)*

КОНФЕСІЙНІ АСПЕКТИ ЕТНОТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1944-1953)

Незалежна Україна декларує себе поліконфесійною державою, гарантуючи рівні можливості розвитку різних релігій та конфесій, які функціонують у її правовому полі. Однак на практиці нерідко складається ситуація, коли окремі церкви в різних регіонах країни користуються пріоритетною підтримкою державних органів влади як центрального, так і місцевого рівнів. Досить часто не Закон, а особисті уподобання чиновників різного рангу визначають умови функціонування релігійних організацій. Це є важким спадком радянського тоталітарного минулого, коли режим, виходячи із політичної доцільності, створював відносно сприятливі умови існування для лояльних до нього релігійних конфесій і унеможлиблював діяльність, а часто і просто нищив ті релігійні об'єднання, які не вписувались у творену ним систему державно-церковних відносин. Однією з причин репресій щодо релігійних організацій був національний характер їх суспільного служіння. У першу чергу це стосувалося греко- та римо-католицької церков, мусульманських та іудейських релігійних об'єднань. Жорстокого нищення зазнали окремі протестантські об'єднання, діяльність яких суперечила принципам існування радянського режиму. Не складає винятку й аналізований період перших повоєнних років, коли наслідком радикальних за своєю суттю і змістом етнотрансформаційних процесів стали істотні структурні зміни етноконфесійного простору України.

У 1944-1953 рр. відбулася певна кореляція етноконфесійної політики сталінського режиму. Цей період обмежений двома знаковими датами: звільненням радянських територій від німецької окупації, з одного боку, і смертю Й.Сталіна, з другого. Однак зміни в релігійній політиці носили тактичний, а не стратегічний характер. Сталінська релігійна політика аналізованого періоду була логічним продовженням стратегічного курсу більшовицької партії, спрямованого на знищення релігії і церкви. Попередні етапи цієї політики мали на меті не просто фізично знищити, але підкорити своїй волі офіційну Православну церкву. Упокорення домінуючої у імперській Росії РПЦ відбувалося різними методами. Спочатку у 20-х рр. було знищено її матеріальну базу. Одночасно більшовицький режим розпочав реалізацію декількох проектів, покликаних посягти розколи у середовищі РПЦ, які мали підірвати її із середини. Найуспішнішим у цьому плані виявився проект підтримки обновленського розколу, однак досягти повної перемоги обновленства режиму не вдалося. Церковним

розколом, який із великим ентузіазмом підтримали більшовики, окремі дослідники вважають утвердження Української автокефальної православної церкви [9, с.241].

У перші пореволюційні роки не тільки УАПЦ, а й інші конфесії, які в царській Росії перебували в нерівноправному становищі щодо РПЦ, підтримали більшовицьку політику, спрямовану на відокремлення церкви від держави і позбавлення привілейованого становища РПЦ. УАПЦ від самого початку стала в опозицію щодо Російської православної церкви, від якої отримала відмову у праві на автокефалію. Радянський режим спокійно стежив за переходом парафій РПЦ під юрисдикцію УАПЦ.

Однак в 20-х рр. більшовицька релігійна політика була спрямована не на фізичне знищення церкви. Комуністи розуміли, що піддавши церкву фізичному нищенню, вони ризикують створити ореол церкви-мучениці, що завжди йшло їй тільки на користь. Крім того, режим боявся повного переходу релігійного життя у підпілля, яке контролювати було значно важче, ніж офіційно існуючу церкву. Тому у цей період ГПУ докладає максимум зусиль для того, щоб підкорити своїй волі ієрархію РПЦ. Для цього ним застосовуються різні засоби тиску на церкву: широкомасштабне нищення її матеріальної бази, провокування і плекання розкольницького руху, підтримка альтернативних конфесій, залякування духовенства і віруючих.

Внаслідок цього у 1927 р. керівництво РПЦ підписало сумнозвісну Декларацію, в якій йшлося про повну лояльність Церкви до радянської держави і неутручання у політику. Змусивши митрополита Сергія підписати цей документ, більшовицькій владі вдалося розколоти Церкву на офіційну "сергіанську", яка мала всі ознаки канонічної структури, і опозиційну, яка відмовилася визнавати єдність із "сергіанцями".

Підписання Декларації не врятувало Церкву від фізичного винищення у 30-х роках. У цей час тотальним репресіям було піддано не лише РПЦ, а й інші етноконфесійні об'єднання. Використавши їх для упокорення РПЦ, радянський режим більше не потребував їхньої допомоги. В 30-ті рр. фактично припиняє своє офіційне існування Римо-католицька церква, переходять у підпілля більшість протестантських деномінацій, оголошує про саморозпуск УАПЦ. Ці процеси були тісно пов'язані також із зміною національної політики радянської держави. Зокрема, в Україні на зміну українізації приходить політика боротьби з "буржуазним націоналізмом". Поряд із звинуваченнями в "українському націоналізмі" пролунали заяви про "фашистів" із середовища національних меншин, особливо польської та німецької. Громадяни різних національностей піддавалися репресіям за їх політичні чи релігійні переконання, соціальну або етнічну приналежність, мову спілкування чи місце проживання.

вання. Етноцид, що тривав в Україні у 30-х рр., спричинив фактичну ліквідацію етноконфесійних осередків.

Наприкінці 30-х рр. на “старих” радянських територіях легальне релігійне життя у політико-правовому відношенні було зведено нанівець. Духовенство і віруючі, які мали сміливість не відмовитись від своїх переконань, перейшли у підпілля.

Перші зміни церковно-релігійної політики відбулися в 1939-1940 рр., коли СРСР приріс значними західними територіями. Здійснюючи тактику “дозованого” терору проти місцевого населення, в тому числі і проти церкви, влада дещо ослабила тиск на неї і в інших регіонах СРСР.

Кардинальний поворот у сталінській релігійній політиці стався у вересні 1943 р. Він знайшов свій вияв у створенні більш-менш сприятливих порівняно із попередніми роками умов для діяльності РПЦ. Процес відбудови церковної інфраструктури розпочинається із фактичного відновлення інституту патріаршества. Наступними кроками уряду були дозвіл на поступове відродження парафіяльного життя, організацію богословських шкіл середнього і вищого типу, видання “Журналу Московської Патріархії”. Відновлювалися єпархії, розпочинається процес відкриття церков [2,с.44]. Однак лібералізація релігійної політики щодо РПЦ мала швидше ритуальний характер. РПЦ отримала всі атрибути повноцінної церковної структури, однак при цьому влада й надалі робила все можливе, щоб не допустити нормального розвитку релігійного життя.

Православна церква в Україні була невід’ємною частиною РПЦ. Усі зміни, що відбувалися в її житті, здійснювалися у контексті тих процесів, які переживала уся Православна церква на радянському просторі. Підміна рішень Помісного собору 1917-1918 рр. щодо автономії української церкви різного роду актами й “Положенням про управління РПЦ” стала продовженням політичної лінії радянського режиму і Московської патріархії, спрямованої на реалізацію жорстко централізованої моделі адміністративно-церковного устрою РПЦ і упередження автономістських тенденцій.

Зміна церковно-релігійної політики в останні воєнні роки була зумовлена цілим комплексом причин. Наприкінці 1943 р. Сталін готувався до вторгнення у Європу і вирішив, нарешті, скористатися послугами РПЦ, використавши її як один із інструментів радянської пропагандистської машини. Взамін відносної літургійної свободи і певної терпимості з боку держави Церква зобов’язалася служити державним інтересам в царині зовнішньої політики і пропаганди. Сталін планував використати РПЦ для підпорядкування православних церков країн Східної Європи, які потрапили в орбіту радянського впливу і перетворити її на своєрідного абсорбента віруючого населення приєднаних до СРСР західних земель. Крім того, РПЦ була

використана для ліквідації тих церков, які стали виразниками національно-визвольних прагнень поневолених народів. У першу чергу це стосувалося Української греко-католицької церкви [4,с.32].

Скориставшись послугами РПЦ у своїх зовнішньо- та внутрішньополітичних цілях, радянський режим знову розпочав планомірне згортання церковно-релігійних інституцій: з 1949 р. відбувається поступове скорочення кількості релігійних громад та духовних навчальних закладів, що відроджувалися у перші повоєнні роки, катастрофічно зменшується чисельність духовенства тощо. Остаточний період відносної лібералізації державної церковно-релігійної політики завершується після смерті Сталіна. Розпочинається етап хрущовських гонінь на церкву.

Лібералізація державної церковної політики стосувалася здебільшого Російської православної церкви. Для контролю за діяльністю релігійних громад, створених етнічними групами, протестантських релігійних об’єднань та інших церковних угруповань у 1944 р. було організовано Раду у справах релігійних культів (РСРК) при Раднаркомі СРСР, на яку покладалося завдання здійснити кількісне скорочення релігійних громад. Проведена впродовж 1945-1947 рр. робота з “регулювання діяльності релігійних організацій” носила лише підготовчий характер і мала забезпечити підґрунтя реалізації більш масштабних планів нищення духовної опозиції.

Конфесійна структура населення України великою мірою залежала від етнонаціональної політики радянської держави. Зміни в етнічному складі населення України, окрім прямих воєнних втрат, були зумовлені двома основними факторами: по-перше, німецькою окупацією її території і пов’язаним із цим етноцидом проти євреїв та циган, а також евакуацією значної частини населення на схід СРСР, і по-друге, сталінською етнонаціональною політикою, яка реалізувалася, зокрема, шляхом масових репатріацій, депортацій і переселень українців, поляків, кримських татар, євреїв, греків, болгар, німців, угорців, румунів тощо [6,с.262]. У результаті значних змін в етнічному складі населення України відбуваються відчутні трансформації його конфесійної належності, зважаючи на те, що етноцид стосувався в основному релігійно активних етнічних груп. Метою цієї політики було формування однорідного етнонаціонального та конфесійного простору, позбавленого своєї самобутності та неповторності.

Певна лібералізація сталінської релігійної політики надала окремим конфесіям можливість легального існування і створила певні умови для їх діяльності. Дозвіл на легальне існування, окрім РПЦ, отримали також євангельські християни-баптисти, адвентисти сьомого дня, старообрядці, реформати (кальвіністи) тощо. Конфесіями, які хоч і отримали можливість існувати в СРСР, однак

проти яких велася цілеспрямована пропагандистська та репресивна кампанія, були католики та іудеї. Кардинальне скорочення мережі діючих установ Римо-католицької церкви в Україні було пов'язане з масовою репатріацією польського населення на етнічну батьківщину.

Радянська політика стосовно єврейського населення протягом 20-50-х рр. зазнавала відчутних змін. Після відносно ліберального ставлення до нього у 20-30-х рр. кардинальна зміна позиції влади настала у повоєнні роки. Лібералізація сталінської церковно-релігійної політики наприкінці війни і у перші повоєнні роки не стосувалася іудейського культу. Для режиму іудейська релігія була однією з головних ознак єврейської національної ідентичності. Тому боротьба з „безродним космополітизмом” мала яскраві антисемітські, антиіудейські ознаки [5,с.328]. Нищення єврейської національно-релігійної ідентичності проходило в руслі етноконфесійних процесів, що відбувалися у той час в СРСР, і було спрямовано на викорінення усього, що стояло на перешкоді всезагальної уніфікації.

Більш терпимо влада ставилася до євангельських християн-баптистів. Однак їм довелося поплатитися за це перетворенням власного союзу на конгломерат різнорідних протестантських деномінацій. Під тиском влади до союзу ЄХБ було приєднано навіть п'ятдесятників, що призвело до внутрішньоцерковних конфліктів[7,с.192]. Тиск з боку влади на адвентистів призвів до ряду поступок, на які пішли їх провідники, намагаючись владнати свої стосунки з режимом, при тому, що це грубо суперечило адвентистському віровченню. Наслідком цього став розкол адвентистського руху, який тривав з поч. 50-х до поч. 80-х рр. [8,с.211]. Група конфесій, які з різних причин були визнані режимом особливо шкідливими та небезпечними, не отримала права на офіційну реєстрацію. За таких умов в СРСР, і зокрема в УРСР, з'являється релігійне підпілля.

Альтернативою офіційній сергіянській Російській православної церкві стала Руська Істинно-Православна Церква (катакомбна) (РІПЦ), яка вважала себе канонічною правонаступницею Тихонівської Помісної Руської Церкви. РІПЦ остаточно організаційно сформувалася наприкінці 20 — на початку 30-х рр. ХХ ст. в результаті відмови більшості єпископату і духовенства співпрацювати з комуністичним режимом та невизнання Декларації митрополита Сергія. З цього часу в СРСР, окрім офіційної „сергіянської” церкви, діяла неофіційна незалежна від більшовиків РІПЦ, яка в результаті жорстоких репресій і переслідувань змушена була перейти на нелегальний спосіб служіння, звідки в неї з'явилася інша назва — Катакомбна Церква (тобто підпільна).

Офіційна церква в особі патріархів Сергія та Алексія визнала Катакомбну Церкву „контррево-

люційною”, а належних до неї — „політичними злочинцями”, з якими офіційна РПЦ заборонила спільні богослужіння, катакомбні єпископи, в свою чергу, не рекомендували віруючим відвідувати прорадянські храми[1,с.69].

Доля Української греко-католицької церкви (УГКЦ) була вирішена радянською владою ще до окупації західноукраїнських земель. Причини цього крилися в звинуваченнях у колабораціонізмі УГКЦ в часи війни, підтримці нею національно-визвольного руху, підпорядкованості „профашистському” Ватикану. Вже у перші місяці після приходу Червоної армії греко-католицький клір здійснював акції, що суперечили політиці радянської влади. Духовенство УГКЦ не лише відмовилося підтримати насильницьке переселення українців із земель, що переходили Польщі, але навпаки, вело агітацію проти репатріації. 8 березня 1946 р. відбувся інспірований владою Львівський Собор, який прийняв рішення про ліквідацію УГКЦ [4,с.68], чим було розпочато нову сторінку в історії Церкви, яку прийнято називати катакомбним періодом. Наступним етапом ліквідації УГКЦ в СРСР стала антиуніатська кампанія в Закарпатській Україні. 23 липня 1949 р. М.Хрущову доповідали про ліквідацію унії в Закарпатті.

Незважаючи на рапорти про ліквідацію унії, в західних областях України і після 1949 р. продовжували діяти греко-католицькі душпастирі. Більшість із „невозз'єднаних” були репресовані і заслані до Сибіру. За тими, хто відмовився від священницької праці, встановлено спостереження. Однак і це не змогло завадити греко-католицькому духовенству в умовах підпілля здійснювати свою працю. Радянському режиму так і не вдалося повністю викоренити УГКЦ, навпаки, своєю подвижницькою підпільною діяльністю вона в очах українців здобула імідж непримиренного борця з тоталітаризмом, активного захисника інтересів українського народу, а період 1946-1989 рр. став однією з героїчних сторінок її історії.

Сталінський режим відмовився реєструвати п'ятдесятницькі громади, чим вимусив їх перейти у підпілля. У повоєнні часи режим спробував приєднати п'ятдесятників до лояльної владі Всесоюзного союзу євангельських християн-баптистів (ВСЄХБ). У 1945 р. між єпископами п'ятдесятницьких церков і лідерами ВСЄХБ було укладено угоду. Однак більшість п'ятдесятників, які відмовилися вступати до Союзу, залишилися на нелегальному становищі. Уже в 1948 р. почався поступовий відтік п'ятдесятницьких груп від Союзу баптистів. Із ВСЄХБ вийшла більшість церков унітаріїв (ЄХДА). П'ятдесятникам довелося доводити, що вони є самостійною євангельською течією, а не „викривленням” баптизму. Тільки після 1968 р. в результаті тривалої боротьби була дозволена реєстрація автономних п'ятдесятницьких общин. Найбільш безкомпромісні п'ятдесятники відмов-

лялися від будь-яких контактів з атеїстичною владою. Вже в 1956 р. в Україні було створено союз нерєєстрованих п'ятдесятників, які проголосили своєю метою свангелізацію, заборонену законодавством.

Радянський режим не залишив шансів на легальну діяльність в Україні організації Свідків Єгови. Свідки Єгови завжди відзначалися несхильністю до конформізму — неприйняттям усього того, що перебуває у протиріччі з їхнім вченням, вірою, що часто призводило їх до конфліктів із владою. Не змирившись з прагненням віруючих до власної релігійно-конфесійної ідентифікації, влада взяла курс на повне знищення ознак інституційності організації Свідків Єгови та відверті переслідування її прихильників. Звинувативши їх у зв'язках з антирадянськими збройними формуваннями під час Другої світової війни, радянські каральні органи вже у перші повоєнні роки у західних областях України репресували і депортували майже усіх єговістів. В результаті спецоперації „Північ”, що була здійснена 27 березня 1951 р., відбулося насильницьке переселення єговістів до Сибіру. Однак це не знищило віру, а тільки привело до того, що численні громади Свідків Єгови з'явилися там, де їх раніше ніколи не було — в Іркутську, Красноярську, на Камчатці. Ті ж прихильники організації, яким вдалося уникнути виселення, продовжували діяти у підпіллі у місцях свого традиційного проживання [3].

До релігійних організацій, що фактично були позбавлені права легального існування в Україні у повоєнні роки, потрапили мусульмани. Ліквідація ісламського культу на теренах України пов'язана насамперед з депортацією кримських татар з Криму. Приводом до репресій проти цілого народу стали звинувачення у колабораціонізмі кримських татар з нацистами. Відродження ісламського культу в Україні припадає на кінець 80-х — початок 90-х років ХХ ст. Воно зумовлювалося як загальними тенденціями демократизації суспільства та відродженням національного життя, так і масовим поверненням до Криму раніше депортованих за національною ознакою кримських татар.

Отже, в результаті певної лібералізації радянської релігійної політики дозвіл на легальне існування отримали окремі етноконфесійні групи: духовенство та віруючі РПЦ, римо-католики, юдеї, старообрядці, свангельські християни-баптисти, адвентисти сьомого дня, реформати (кальвіністи). Однак для кожної з них здобуття права на законну діяльність в радянській державі супроводжувалося або необхідністю співпраці у різних формах з комуністичним режимом, або неперервною боротьбою за виживання. Симптоматичним є факт, що легальні релігійні організації через відверту співпрацю з державними органами втрачали довіру віруючих, переживали важкі внутрішні кризи, чи фактично бездіяли.

У повоєнні роки в СРСР зародилося потужне релігійне підпілля. Релігійні організації потрапляли до нього з двох головних причин: це були або визнані офіційною владою „злочинними” релігійні об'єднання, або релігійні групи, що утворилися внаслідок відходу від легальних конфесій, і не погоджувалися на співпрацю з безбожницькою владою. Діяльність релігійного підпілля дослідити надзвичайно важко. Фактично неможливо встановити кількість та чисельний склад підпільних релігійних громад. Однак бурхливе відродження заборонених в СРСР конфесій після падіння комуністичного режиму засвідчує неефективність радянської антирелігійної політики та високу релігійність народу України, який навіть в катакомбний період історії своїх церков зумів зберегти глибоку релігійну віру.

Зважаючи на те, що релігійна і національна ідентифікація значною мірою переплітаються, етнотрансформаційні процеси, що відбувалися в Україні внаслідок Другої світової війни і політики радянського режиму, в результаті яких цілі етноси щезли з її території, призвели до кардинальної зміни релігійної структури українського суспільства.

Джерела та література

1. Андреев И. Заметки о Катакомбной Церкви в СССР. — Jordanville (N.J.): Holy Trinity monastery, 1958. — С. 134.
2. Гордун С. Русская Православная Церковь период с 1943 по 1970 год // Журнал Московской патриархии. — 1993. — №1. — С. 42-52.
3. Гудзик К. Релігійна свобода по-радянськи // День. 2001. — 25 квітня.
4. Діяння Собору греко-католицької Церкви у Львові 8-10 березня 1946 року. — Львів, 1946. — 212 с.
5. Найман О.Я. Історія євреїв України. — К., 2003. — 496 с.
6. Національні меншини України у ХХ столітті. — К.: ІПіЕНД, 2000. — 358 с.
7. Митрохин Л.Н. Баптизм: история и современность. — СПб.: РХГИ, 1997. — 480 с.
8. Парасей А.Ф., Жукалюк Н.А. Бедная, бросаемая бурей. — Киев: Джерело життя, 1997. — 340 с.
9. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в ХХ веке. — Москва: Республика, 1995. — 512 с.

*Віктор Мудеревич
(Чернівці)*

ОСОБЛИВОСТІ КУЛЬТУРНО-МАСОВОЇ ТА ВИХОВНОЇ РОБОТИ В ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ ЗАКЛАДАХ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ (1945-1955 рр.)

Культурно-масова та виховна діяльність виступала важливою ланкою роботи в професійно-технічних закладах УРСР, адже спрямовувалася на всебічний розвиток та виховання молоді. Під час її проведення вирішувалися не тільки питання ви-

ховання чи культурного розвитку учнів, але і здійснювався ідеологічний вплив.

Культурно-масова та виховна робота в ремісничих училищах (далі — РУ), залізничних училищах (далі — ЗУ) та школах фабрично-заводського навчання (далі — ФЗН) була досить важливою в означеному регіоні. На цьому рівні професійно-технічного навчання радянське керівництво доклало чимало зусиль для культурного розвитку учнів, їх виховання, а також формування певних ідеологічних і політичних поглядів.

Дослідження даного питання є досить актуальним, оскільки дає можливість ознайомитися з маловідомими сторінками історії України. Доведено, що протягом радянського періоду наукова розробка даної проблеми позбавлялася адекватних підходів та оцінок. Факти перекручувалися, фальсифікувалися з метою формування ілюзії виключно позитивного впливу домінуючої партії та комуністичного режиму. В сучасній українській історіографії досліджувана тема представлена невеликою кількістю наукових робіт. Окремі монографії та публікації, зазначеного періоду лише фрагментарно та поверхово торкаються основних аспектів культурно-освітньої роботи в професійно-технічних навчальних закладах західних областей УРСР. Таким чином, величезний пласт нашої історії залишався поза увагою дослідників і відображався лише в радянській історіографії, здебільшого тенденційний. На сучасному етапі розвитку української історичної науки дослідження радянського періоду в історії нашої держави є досить важливим, а питання освіти і поготів.

Метою даної публікації є проаналізувати становлення, сутність проведення культурно-освітньої і виховної діяльності в професійно-технічних навчальних закладах на основі опублікованих та неопублікованих документів.

Перш за все зазначимо, що метою культурно-масової та виховної роботи було виховання учнів, розвиток їх талантів, здібностей, а також ідеологічний вплив. Відповідно до поставлених завдань в училищах та школах ФЗН проводилися відповідні форми роботи: екскурсії, читацькі конференції, тематичні вечори, концерти художньої самодіяльності, діяли різноманітні гуртки та секції. Молодь, особливо сільська, котра тут навчалася, отримувала хорошу можливість реалізувати свої здібності і таланти. Адже, як зазначалося в одному із донесень начальника Чернівецького обласного управління трудових резервів (далі — ЧОУТР): „...молодь західних областей УРСР відрізнялася від своїх однолітків із східних областей в загальному розвитку на 10 років“ [5, спр. 23, арк. 6].

У процесі проведення культурно-масової та виховної роботи існувала друга сторона медалі. Серед учнів РУ, ЗУ та шкіл ФЗН постійно пропагувалися комуністичні ідеї, гасла, цінності. Проводячи радянзаторську роботу, домінуюча пар-

тійна номенклатура насаджувала російську мову, культуру, спосіб життя та мислення. Національні особливості трактувалися як злочинні, буржуазні рудименти, які потрібно викоринювати. У згаданому донесенні начальника ЧОУТР зазначалося, що „багато молоді „отруєна націоналізмом“, який пропагується націоналістичними організаціями“ [5, спр. 23, арк. 6]. Для подолання таких „недоліків“ під час проведення культурно-освітніх заходів на перше місце завжди виносили провідну роль комуністичної партії. В бібліотеках переважала „дозволена“ література, яка поширювала „переваги“ більшовицького режиму, ідеалізувала лідерів. Такі заходи робилися з метою формування нового громадянина — будівника комунізму, з кардинально новим світоглядом та менталітетом, способом життя та мислення. Таким чином, культурно-масова робота відігравала роль деструктивного чинника в існуванні української нації, руйнуючи основні особливості української етнокультури.

Для забезпечення функціонування апарату ідеологічного впливу в РУ, ЗУ та школах ФЗН впроваджувалася радянська система політико-культурної та виховної роботи. З метою її налагодження перш за все формувалися необхідні кадри для повноцінної і кваліфікованої організації виховного процесу. Керівником та організатором виховної і культурно-масової діяльності в професійно-технічних навчальних закладах був заступник директора з навчально-виховної роботи. В його компетенцію входило: контроль за роботою вихователів, ради гуртожитку, працівників бібліотеки, керівників гуртків художньої самодіяльності, погодження та остаточне затвердження планів їхньої діяльності. Плануючи проведення позакласних заходів, дозвілля та відпочинку учнів, заступник директора з навчально-виховної роботи часто залучав майстрів, викладачів до її проведення. Безпосередньо культурно-масову та виховну роботу здійснювали вихователі. Разом з радою гуртожитків вони намагалися виховати в учнів високі моральні якості, культурне поведіння та дбали про дотримання підлітками особистої гігієни, надавали необхідну методичну допомогу при виконанні домашніх завдань. Тому від рівня підготовленості, освіченості та педагогічної майстерності вихователя залежала виховна робота в профтехнічних навчальних закладах. Директор професійно-технічного закладу, що призначав вихователів, намагався підібрати кваліфікованих організаторів виховної та позакласної роботи, котрі обов'язково повинні були мати середню або вищу освіту. До виховного процесу активно залучалися викладачі теоретичних та загальноосвітніх курсів, а також майстри виробничого навчання. Виходячи з того, що навчальний процес включав триєдину мету: освітню, розвивальну і виховну, тому на уроках, практичних заняттях наставники, вчителі та майстри здійснювали виховний процес [8, с. 28]. Варто

зазначити, що протягом перших років існування РУ, ЗУ і шкіл ФЗН стан організації культурно-масової та виховної роботи був незадовільним. Це пояснювалося важкими умовами післявоєнної розрухи. Погані матеріально-технічна, навчальна бази, житлово-побутові умови, брак кваліфікованих викладачів спричинили колапс культурно-масової та виховної роботи. В навчальних закладах Міністерства трудових резервів був повний хаос, в гуртожитках безпорядок. Так, 3 вересня 1946 р. вночі на гуртожитки ФЗН №6 м. Чернівців група підлітків здійснила напад, в результаті якого всі учні були вигнані з гуртожитку [5, спр. 68, арк. 112]. Подібні випадки були своєрідним протестом проти насильницької мобілізації, негативних умов проживання та виховної роботи.

Слабка культурно-виховна робота та недовідченість кадрів призводили до падіння дисципліни учнів, їх втеч з навчальних закладів, розбоїв та арештів. Впродовж 1946 р. в Чернівецькій області за самовільні втечі та безчинства було арештовано 186 учнів, з яких 16 засуджено до покарання, в Станіславській — покарання відбувало 6 учнів із 12 заарештованих. Протягом 1947 р. кількість затриманих в Чернівецькій області зростає до 18 чоловік, 7 засуджено. У Станіславській області покарано 2 учнів із 6 затриманих міліцією. [5, спр. 68, арк. 23] Для порівняння, у Львівській і Закарпатській областях було засуджено протягом 1946 р. 33 учні, що систематично порушували дисципліну, здійснювали розбої та безпорядки в навчальних закладах. [4, спр. 7, арк. 14]. Були випадки, коли органи МДБ проводили арешти не тільки порушників дисципліни, втікачів. Жертвами часто ставали учні за політичними переконаннями. Так, в Станіславській області протягом 1946 р. за зв'язок з „українсько-німецькими націоналістами” було арештовано 26 учнів училищ і шкіл ФЗН [5, спр. 2, арк. 14]. В населених пунктах, де проводили активну діяльність ОУН, УПА, керівництво профтехнічними навчальними закладами збільшувало кількість молоді для мобілізації. Такими діями влада намагалася перешкодити участі підлітків в українському національно-визвольному русі, ізолювавши їх.

Означені дії влади часто наштовхувалися на опір з боку місцевого населення. Виражаючи своє незадоволення, підлітки організовували втечі, напади, розбої, про що мова йшла вище. Протест комуністичному режимові стимулювався слабким рівнем виховної та позакласної роботи, недоліками навчального процесу та політичним тиском. В багатьох школах ФЗН були випадки грубих порушень у вихованні учнів. Майстри і вихователі використовували грубість, лайку та нецензурні слова, це пояснювалося їх низькою освіченістю [5, спр. 33, арк. 25].

Для виправлення ситуації, що склалася, керівництво професійно-технічними навчальними зак-

ладами протягом 1946/47 навчального року, керуючись постановою ЦК ВКП(б) від 25 червня 1947 р., розпорядженням обкому КП(б)У від третього червня 1949 р. та наказом міністра трудових резервів №383 і №15, здійснили ряд заходів для покращення політико-виховної і культурно-масової роботи з учнями. В результаті виховна робота стала більш конкретною і цілеспрямованою. Покращенню виховання учнів у процесі виробничого навчання сприяло запровадження та обладнання кабінетів політзанять і робота бібліотек, систематичне проведення у всіх училищах та школах ФЗН політичних інформацій [5, спр. 79, арк. 11].

Значна увага приділялася вихованню учнів під час виробничого навчання. Тут все залежало від професійності викладачів, рівня їх педагогічної майстерності. Майстрами виробничого навчання переважно ставали колишні робітники, ветерани та інваліди війни, тобто люди, котрі ніколи не мали справи з навчально-освітнім процесом. Безумовно, їм бракувало знань, досвіду в проведенні культурно-масової та виховної роботи. Для подолання цих недоліків було зроблено ряд заходів. Зокрема, із майстрами виробничого навчання щотижня проводились семінарські заняття, де вирішувалися проблеми виховної роботи, що виникали в повсякденній практичній діяльності. Крім цього, започатковувалися різноманітні методичні наради, курси, на яких викладачі РУ, ЗУ та шкіл ФЗН покращували свої вміння у проведенні культурно-масової та виховної роботи. Наприклад, керівництво Чернівецького обласного управління трудових резервів створило секції культурно-масової роботи, політичних знань, куди входили помічники вихователів, бібліотекарі. Впроваджувалися 10-тимісячні курси майстрів виробничого навчання. Навчаючись на подібних курсах, майстри вдосконалювали свої практичні вміння роботи з колективами учнів та проведенні виховної роботи. Це мало важливе практичне значення, адже давало можливість покращити виховну та культурно-освітню роботу майстрів.

Особливі заходи були вжиті для покращення професійної кваліфікації вихователів. Ті вихователі, що не мали педагогічної освіти, були змушені складати іспити з педагогічного мінімуму. Таким чином керівництво професійно-технічними навчальними закладами намагалася покращити якість проведення культурно-масової роботи, а процес виховання зробити більш грамотним та цілеспрямованим.

Позитивний вплив на рівень проведення виховної роботи мали: своєчасний ремонт гуртожитків, їдалень, майстерень, створення клубів та кімнат для здійснення виховної роботи. Налагодження матеріально-технічної бази справляло позитивне враження на учнів та на їхнє бажання навчатися у РУ, ЗУ і школах ФЗН. Одночасно набирала оберті ідеологічна робота, яка була прямо пропорційна

культурно-масовій та виховній. Популяризація професійно-технічного навчання сприятливо відбивалася на поширенні комуністичного режиму та „радянзації“ української молоді. Остання мимоволі включалася до соціалістичного будівництва, брала участь в радянській індустріалізації та модернізації промисловості краю.

Незважаючи на позитивні зрушення, в структурній організації культурно-масової та виховної роботи існувало багато невирішених питань. Зокрема, залишалася відкритою проблема нестачі кваліфікованих викладачів. Її намагалися вирішити, збільшивши кількість вихователів та якість їх підготовки. Керівним документом в цьому виступав наказ начальника Головного управління трудових резервів (далі — ГУТР) СРСР № 666 від 27 грудня 1946 р. [5, спр. 79, арк. 19]. Він дублювався наказами начальників всіх обласних і міжобласних управлінь трудових резервів, що діяли на території західних областей УРСР. В цьому документі формулювалися головні вимоги, спрямовані на негайне покращення культурно-масової та політичної підготовки учнів. Висловлювалися рекомендації, щодо шляхів поповнення викладацького складу та методики покращення їх кваліфікаційного рівня. Хоча цей наказ мав певний резонанс серед керівництва, але суттєво справи в професійно-технічних навчальних закладах не покращив. В училищах і школах ФЗН надалі існувало безліч недоліків у культурно-масовій та виховній роботі.

Наступним кроком керівництва був наказ Міністра трудових резервів УРСР і постанови ЦК ВКП(б) від 25 липня 1947 р. про стан і заходи по покращення політико-виховної роботи в РУ, ЗУ та школах ФЗН [5, спр. 70, арк. 12]. Відповідно до його положень керівництво РУ, ЗУ та шкіл ФЗН мало покращити культурно-масову та виховну роботу у підвідомчих навчальних закладах. Протягом 1948 року в розпорядження професійно-технічних закладів західних областей було передано 11 будинків культури, 258 клубів, 2000 червоних кутків, 2000 тисячі бібліотек з 5 млн. книжковим фондом, що позитивно вплинуло на організацію культурно-масової та виховної роботи. [7]. Але слід відзначити, що ряд новостворених закладів культури існували номінально і реальної культурно-виховної роботи не здійснювали. Існуючи лише на папері, дані заклади не відігравали ролі у виховному процесі. Подібні факти були характерними для радянського періоду. Адже швидкі та форсовані методи налагодження культурно-виховної та політико-масової роботи не завжди виконувалися, а боязнь керівництва зазначати покарання призводила до створення подібних фікцій. В подальшому такі явища набували поширення і стали певною характеристикою даного періоду.

Таким чином, радянське керівництво великими зусиллями намагалося покращити стан виховної і позакласної роботи в професійно-технічних закла-

дах. Досягнувши безперечних успіхів у кількісному зростанні, залишалися прогалини у якісному, що практично нівелювало усі його намагання.

Формування належного рівня виховної та культурно-масової роботи було досить важливим, адже остання прямо пропорційно пов'язувалася з партійною та ідеологічною пропагандою, сили спрямовувалися на русифікацію місцевого населення. На це була орієнтована культурно-масова та виховна робота в РУ, ЗУ та школах ФЗН. Особливу роль в поширенні русифікації відіграли вікові особливості учнів. Адже підлітки 13-16 років, котрі навчалися в РУ, ЗУ та школах ФЗН, легко піддавалися ідеологічному впливу, ставали прихильниками радянського режиму. Відірвана від сім'ї, звичного оточення молодь швидко переймалася новими ідеями соціалістичної розбудови краю. Часто-густо, саме вікові та психологічні особливості відігравали вирішальну роль в процесі русифікації місцевого населення.

З метою проведення русифікаторської політики на території західних областей УРСР перекидалися російськомовні викладачі з інших територій. Зокрема, в Чернівецькому обласному управлінні трудових резервів працювало у 1947 р.: українців — 21, росіян — 28, євреїв — 8, інших національностей 7 [5, спр. 90, арк. 14]. Російськомовні викладачі, кількість яких була переважаючою, пропагували російську мову, літературу, культуру, фольклор та мистецтво, применшуючи роль етнонаціональних здобутків. Одночасно відбувалося відчуження учнів від церкви, як „опіуму“, що було особливо болісно. Штучно насаджувався атеїзм та пропагувалася фанатична відданість комуністичній партії. Отже, партноменклатура використовувала всі можливі засоби для швидкої реорганізації структури українського суспільства, насадження радянської ідеології способу життя та мислення.

Безпосереднім проявом русифікаторських тенденцій було включення українців західних областей до лав комуністичної партії УРСР. Спочатку успіх був незначним, в 1947 р. із 64 майстрів виробничого навчання Чернівецького обласного управління трудових резервів, членів і кандидатів у члени ВКП(б) було 18 чоловік, безпартійних — 46. [5, спр. 90, арк. 14]. Незважаючи на те що цей процес був складним і довготривалим, все ж досягав своїх результатів.

Отже, незважаючи на малу кількість українців в рядах комуністичної партії, немає підстав говорити про невдачі радянської пропагандистської машини. Адже це компенсувалося переважаючою більшістю росіян в педагогічних колективах, що, безумовно, сприяло поширенню російської мови та культури. Додавши до цього політичний тиск, який чинився на молодь української національності, можна стверджувати про широке здійснення радянської політики. Констатовано, що керівництво партійної номенклатури намагалося

асимілювати українців через деградацію їхніх національних починань. В цьому напрямку виховна та культурно-масова робота містила основний свій зміст і завдання.

Таким чином, на основі аналізу документів, опублікованих робіт можна зробити висновок, що культурно-масова та виховна робота виконувала подвійне завдання. З одного боку, вона являла собою комплекс заходів, спрямованих на популяризацію серед молоді мистецтва, літератури, музики, театру та ін. З іншого — відігравала роль провідника радянської ідеології. Виконувала функцію пропагандиста, проводячи популяризацію існуючого режиму. Всі сфери життя народу поступово переходили під особливу опіку та контроль державного керівництва, гальмуючи національний розвиток українців, зокрема молоді.

Джерела та література

1. Державний архів Тернопільської області (далі — ДАТО). — Ф. — Р-2124. Тернопільська школа ФЗН №4. — Оп. 1.
2. ДАТО. — Ф. — Р-3274. Борщівський технікум механізації та електрифікації сільського господарства. — Оп. 1.
3. ДАТО. — Ф. Р-2123. Підволочиське залізничне училище №3. — Оп. 1.
4. Державний архів Львівської області. — Ф. — Р-834. Министерство трудовых резервов. Львовское областное управление трудовых резервов. — Оп. 1.
5. Державний архів Чернівецької області. — Ф. Р-2143. Министерство трудовых резервов СССР. — Оп. 1.
6. Ленінський шлях 1948, 28 січня.
7. Радянська Буковина. — 1948, 2 жовтня.
8. Сборник основных законодательных, инструктивных и нормативных материалов по работе с кадрами в государственной системе профессионально-технического образования. — М., 1983. — 159 с.

Ігор Андрухів
(Івано-Франківськ)

ПОЛІТИКА СТРИМУЮЧИХ ЗАХОДІВ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПРОТИ РПЦ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 60-х РОКІВ ХХ ст. ТА ЇЇ НАСЛІДКИ НА ТЕРЕНАХ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Особливість політики радянської влади у сфері релігії в першій половині 60-х рр. на теренах західних областей УРСР зводилася передусім до пошуку “ефективних” стримуючих заходів проти діяльності Російської православної церкви (РПЦ) та обмеження її впливу на віруючих.

Ці питанням частково знайшли своє висвітлення в наукових працях як українських дослідників діаспори [1], так і вітчизняних науковців [2]. Однак, аналізуючи розвиток відносин між церквою і державою, головна увага ними зверталася на політико-правові особливості цих відносин та діяльність так званої катакомбної УГКЦ. У той же час поза увагою залишалися особливості відзер-

калення цих відносин на регіональному рівні. Тому метою нашого дослідження є спроба об’єктивного аналізу стримуючих заходів радянської влади проти РПЦ в першій половині 60-х рр. ХХ ст. та їх наслідків на теренах Івано-Франківської (до 1962 р. — Станіславської) області.

Новизна нашого дослідження полягає в тому, що перша половина 60-х рр. визначається нами як наступний (після 1943 р.) етап у відносинах між РПЦ та державою, під час якого було сформовано нові форми й методи боротьби проти її впливу на віруючих. Суть цього курсу зводилася не лише до адміністративно-карних заходів і вербально-візуальної пропаганди “шкідливості” релігії, але й появи таких нових форм, як залучення до боротьби з релігією частини вищих ієрархів і духовенства РПЦ на чолі з патріархом, запровадження й поширення радянських обрядів, “освоєння” знятих з реєстрації культових приміщень під культурно-мистецькі та спортивні заклади (музеї, кінотеатри, спортзали тощо), створення спеціальних курсів та гуртків у навчальних закладах та інших.

Ідеологічно-правову базу нових відносин радянської держави з церквою склали такі постанови та розпорядження центральних і республіканських радянсько-партійних органів влади, як “Про заходи щодо ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культури” (13 січня 1960 р.), “Про посилення боротьби Ради з ліквідації залишків унії в західних областях Української РСР” (7 січня 1961 р.), “Про посилення контролю за виконанням законодавства про культури та інструкції про застосування законодавства про культури” (16 березня 1961 р.), “Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно-корисної праці і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя” (12 червня 1961 р.), “Про стан і заходи поліпшення науково-атеїстичного виховання трудящих в Українській РСР” (9 жовтня 1962 р.) та інші.

У цих документах від місцевих органів влади, силових структур, уповноважених у справах РПЦ та релігійних культів при облвиконкомах вимагалось проводити спільні заходи як у боротьбі з поширенням релігійних впливів, так і з ліквідації “залишків уніатства”. Так, у “Плані заходів по посиленню роботи уповноважених Ради західних областей України з ліквідації залишків унії”, Ради в справах РПЦ при РМ СРСР від 7 січня 1961 р. вимагалось рішуче присікати незаконну діяльність “колишніх уніатів, які не возз’єдналися з православною церквою”, “не допускати до проведення церковних служб осіб, які активно підтримують унію і католицизм”, домагатися “повного припинення проведення церковних служб у колишніх уніатських церквах, знятих з реєстрації”, при необхідності проводити “через єпископів заміну тих благочинних і священників, які підтримують уніатів”, забороняти “проводити богослужіння у цер-

квах під час храмових свят священиками з інших парафій”, а також “ходіння по хатах з відправами, організувати колядки, збір грошей для потреб церкви” тощо [4, 25-27].

На виконання постанови РМ СРСР від 16 березня 1961 р. “Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу та інструкції про застосування законодавства про культу” Станіславський облвиконком видав 5 травня 1961 р. розпорядження, яким вимагав від районних та сільських рад до 1 січня 1962 р. “взяти на баланс всі приходські будинки, господарські будівлі, земельні ділянки, які розміщені за межами церковної огорожі”, а також “провести відповідну роботу з релігійними громадами в питанні перенесення з полів, шляхів, вулиць і інших місць хрестів та каплиць”. Органам МВС наказувалося “посилити боротьбу з бродячими т. з. невоzz’єднаними уніатами священиками, які займаються місіонерською релігійною діяльністю по приватних будинках та в незареєстрованих церквах”, а також “виявляти та припиняти діяльність осіб, які займаються нелегальним виготовленням та збутом речей релігійного культу” [4, 202-203].

29 червня 1961 р. облвиконком ухвалив розпорядження про облік місцевими органами влади парафіяльних будинків та використання їх для господарських потреб. Священиків наказувалося переселяти на квартири до віруючих, а якщо залишалися тимчасово проживати в парафіяльних будинках, то мали сплачувати квартплату. Уже до 1 жовтня 1961 р. в області було “націоналізовано” 73 парафіяльні будинки, 29 з яких “перепрофілювали” під школи, 22 — під медичні заклади, 5 — під будинки побуту, а в 17 дозволено тимчасово проживати священикам [4, 226].

Наступним кроком, який проводився уповноваженими Ради в справах РПЦ при РМ СРСР в областях, була кампанія з об’єднання малих релігійних громад з більш чисельними. Таке примусове “укрупнення” пояснювалося нібито недостатніми фінансовими можливостями громади утримувати священика, культову споруду та сплачувати податки. З іншого боку, після приєднання така мала громада та її культова споруда знімалися з реєстрації і, таким чином, зростали показники в боротьбі з “релігійними пережитками” [4, 105-106]. Наприклад, лише упродовж 1962 р. в Івано-Франківській обл. було об’єднано і знято з реєстрації 147 малих релігійних громад та їх культових споруд [4, 35-52].

На місцях уповноваженому допомагали слідкувати за дотриманням радянського законодавства про культу члени “Комісії сприяння уповноваженому Ради в справі РПЦ”. При порушенні законодавства уповноважений мав право зняти з реєстрації громаду, позбавити священика на кілька місяців здійснювати богослужіння, або перевести його за погодженням з єпископом у віддалену чи

менш прибуткову парафію. Так, благочинний Бурштинської благочинії (деканату) був позбавлений на місяць права проводити богослужіння, а потім переведений рядовим священиком у віддалену парафію лише за те, що попросив віруючих скласти пожертви для проведення електричного освітлення в церкві. Така ж доля спіткала і благочинного Глумацької благочинії, який здійснив богослужіння за померлими на міському кладовищі [4, 102]. І таких випадків було чимало.

У 1961-1962 рр. за наполяганням Ради у справах РПЦ при РМ СРСР керівництво РПЦ змушене було піти на ряд суттєвих поступок, що значно послабило як становище РПЦ, так особливо рядового духовенства. Зокрема, 18 квітня 1961 р. Московська патріархія вирішила замінити в єпархіях західних областей УРСР “Грамоту про призначення” на “Указ про призначення”. Це була свого роду люстрація, що давала можливість перш за все уповноваженим усунути небажаних їм священиків, особливо окремих “колишніх уніатів”, які підтримували діяльність катакомбної УГКЦ, або виявляли особливу активність у своїх парафіях.

Наступним кроком стало рішення, яке забороняло священикам обслуговувати крім своєї ще й інші парафії. Уповноважений особливо жорстко контролював цю ситуацію, оскільки культові приміщення громад, які не мали свого постійного священика, закривалися, а сама громада з часом змушена була приєднуватися до іншої громади, де був постійний священик. В Станіславській обл. тільки за період з 1 червня по 1 липня 1961 р. були заборонені богослужіння у 212 церквах із 612 діючих [4, 106]. А впродовж 1962 р. з цієї ж причини тимчасово було припинено богослужіння ще у 132-х церквах [4, 35-52].

Крім того, Рада у справах РПЦ при РМ СРСР домоглася від патріархії згоди на те, щоб священики і так звані “церковні люди” не входили до складу церковних двадцяток. У плані “боротьби з релігією” це мало для влади позитивні наслідки, оскільки, по-перше, священик та його найближче церковне оточення були позбавлені можливості впливати на релігійне життя громади. По-друге, на переконання уповноваженого по Івано-Франківській обл., до церковних двадцяток було закрито доступ “пристосуванцям”, а особливо “колишнім німецьким пособникам, бандитам і націоналістам, які, прикриваючись церковною службою, використовували її для власних споживацьких потреб, не займалися суспільно корисною працею, а лише сприяли активізації релігійного життя”. По-третє, уповноважений отримав реальну можливість через своїх людей у церковній двадцятці контролювати як діяльність священиків, так і релігійне життя громади [4, спр. 22., арк. 42].

Але найбільш значущим було рішення Ради у справах РПЦ при РМ СРСР про переведення з другої половини 1962 р. усіх священиків на фіксовану

оплату праці. А також при кожній діючій церкві в обов'язковому порядку заводилася “Книга реєстру треб”, у якій фіксувалися надані священником треби (послуги), хто замовляв та яка сума була оплачена. Відповідно була запроваджена і єдина система розцінок релігійних треб. Величина щомісячної зарплатні не могла виходити за рамки від 70 до 200 крб. А конкретну суму встановлювала церковна двадцятка, виходячи зі своїх фінансових можливостей, з якою священник укладав трудову угоду. Не маючи від такої роботи матеріального зиску, окремі священники встановлювали собі 7-годинний робочий день, запроваджували окремі дні та години для проведення треб, відмовлялися їх виконувати після закінчення робочого дня тощо [4, спр. 23, арк. 42].

Отже, переведення священників на фіксовану оплату праці та усунення від безпосереднього керівництва фінансово-господарською діяльністю релігійної громади значно підірвало як їх статус, так і матеріальну зацікавленість у проведенні богослужінь і треб, оскільки від їх кількості їхня зарплатня уже не залежала. А запровадження “Книги реєстру треб” давало можливість усім “зацікавленим” сторонам, перш за все уповноваженому Ради в справах РПЦ, відповідальним працівникам радянсько-партійних та комсомольських органів час від часу знайомитися з ними й черпати для себе потрібну інформацію [4, спр. 23, арк. 4].

3 липня 1961 р. Радою в справах РПЦ при РМ СРСР обговорювалося питання про доцільність об'єднання Станіславської та Чернівецької єпархій в одну з єпископським осідком у Станіславі. Ініціатором цього об'єднання був уповноважений в справах РПЦ по Станіславській обл., який вважав, що це дасть змогу “поступово провести перестановку духовенства з однієї області в іншу”. Оскільки в Чернівецькій обл. в основному були православні священники та громади, які не знали греко-католицьких обрядів, а в Станіславській, навпаки, більшість складала колишні уніати, то переведений у Станіславську обл. священник “не допускав би схиляння до уніатства” під час богослужінь, а священники, переведені у Чернівецьку область “не мали б для поширення уніатства прихильників серед місцевих віруючих” [4, спр. 236, арк. 126]. Однак об'єднання з огляду на різні причини так і не відбулося.

3 1961 р. на теренах західних областей УРСР, в тому числі на Івано-Франківщині, активно здійснювалася кампанія зі знищення придорожних хрестів та капличок як “релігійних пережитків”. Тільки в Івано-Франківській обл. впродовж 1961-1962 рр. знищено понад 4000 хрестів і 250 каплиць [5, 52]. Серед знищених чимало було споруджено на честь пам'ятних історичних подій — скасування панщини, 950-річчя хрещення України, на пошанування полеглих Українських січових стрільців та ін.

Оскільки мали місце численні зловживання в питаннях зняття з реєстрації релігійних громад та культових приміщень, то ЦК ПРРС, Президія ВР СРСР та УРСР змушені були ухвалити з цього приводу відповідні документи. Так, 14 травня 1964 р. ЦК КПРС прийняв постанову “Про недопустимість адміністрування і порушення законодавства про культу, що допускаються органами влади щодо церкви і служителів культу”, а 27 січня 1965 р. постанову “Про деякі факти порушення соціалістичної законності у відношенні до віруючих” прийняла Президія ВР СРСР, яку 13 серпня ухвалила Президія ВР УРСР. У цих документах, зокрема, відзначалося, що “факти свавілля по відношенню до віруючих складають у них уяву, що закони про свободу совісті, свободу віросповідань у нас існують формально, що місцеві органи можуть безкарно порушувати ці закони і зневажати права віруючих” [3, 13].

Дані постанови дещо призупинили темпи зняття з реєстрації релігійних громад та культових приміщень. Однак наслідки уже були непоправними: в Івано-Франківській обл., в якій налічувалося 806 населених пунктів, наприкінці 1965 р. офіційно діяльними залишилися лише 374 громади РПЦ, які обслуговувало 213 священників. У той же час богослужіння відбувалося тільки в 257 громадах, а в 117 громадах не було священників, оскільки священникам і надалі не дозволялося обслуговувати більше однієї парафії [3, 34-35].

Центральними та республіканськими партійними органами у досліджуваній період було схвалено ряд постанов з питань атеїстичного виховання населення та шкільної молоді. Зокрема, 9 жовтня 1962 р. ЦК КПУ затвердив постанову “Про стан і заходи поліпшення науково-атеїстичного виховання трудящих в Українській РСР”, в якій вимагалося від місцевих партійних та радянських органів влади відкривати на місцях будинки урочистих подій, в яких проводили реєстрацію шлюбів та новонароджених дітей [4, спр. 23, арк. 43]. Зі свого боку, Рада в справах РПЦ при РМ СРСР настійливо рекомендувала використовувати радянські обряди для “проведення конкретної атеїстичної роботи”, щоб “відірвати людей від релігії і церкви” [4, спр. 23, арк. 58].

Однак слід зазначити, що нові обряди приживалися не стільки своєю привабливістю, скільки бажанням молодих людей уникнути дисциплінарних стягнень від партійно-комсомольських комітетів за місцем праці чи навчання. Тому частина з них брала “шлюб” і “хрестила” дітей за новими радянськими обрядами, а згодом таємно — за релігійними. Як свідчать статистичні дані, релігійна обрядовість на теренах Івано-Франківської обл. і в першій половині 60-х рр. все ж таки складала значний відсоток. Зокрема, якщо в 1962 р. кількість

хрещень дітей складала 54,5% від загальної кількості народжених, вінчань — 30,6%, похоронів зі священником — 58,9%, то у 1965 р. офіційно священниками було проведено 65,6% хрещень, 24,0% вінчань, 73,3% похоронів [4, спр. 22, арк. 44; 4, спр. 23, арк. 51; 4, спр. 25, арк. 36].

У 1964 р. з метою “посилення атеїстичного виховання населення” за вказівкою ЦК КПРС у вищих навчальних закладах було створено кафедри наукового атеїзму, запроваджено вивчення на всіх факультетах курсу “Основи наукового атеїзму”, а частина студентів історичних та філософських факультетів поглиблено спеціалізувалася з цього курсу. Крім того, у школах в обов’язковому порядку створювалися “клуби” і “гуртки” юних атеїстів, проводилися тематичні антирелігійні вечори та бесіди. Для вчителів при педінститутах були відкриті спеціальні курси з атеїстичної роботи.

Таким чином, перша половина 60-х рр. характеризувалася як черговий етап боротьби між церквою та державою, під час якого було застосовано нові форми й методи з обмеження впливу РПЦ на віруючих. Наслідком такої політики стало зменшення майже вдвічі на теренах Івано-Франківської обл. діючих релігійних громад РПЦ та культових споруд, насильно запроваджено так звані радянські обряди, що суперечили історичним та культурним традиціям місцевого населення, суттєво обмежено права та матеріальне становище священників, здійснювалося грубе втручання в особисте життя віруючих та порушення декларованих прав і свобод громадян. І все ж, незважаючи на досягнуті владою успіхи щодо обмеження сфери діяльності РПЦ, владним структурам так і не вдалося повністю обмежити її вплив на віруючих та потребу населення в дотримуванні релігійних звичаїв і традицій.

Джерела та література

1. Нагаєвський І. Католицька Церква в минулому і сучасному Україні. — Філадельфія, 1950; Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. — Торонто, 1967; Мудрий С., ЧСВВ. Нарис історії Церкви в Україні. — Рим, 1990 та ін.
2. Береславський М. З історії Української греко-католицької церкви. — Львів, 1992; Лисенко О. Історія Православної Церкви в Україні. — К., 1997; Сергійчук В. Нескорена Церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. — К., 2001; Пашенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років ХХ століття до наших днів). — Полтава, 2002; Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. — Івано-Франківськ, 2004 та ін.
3. Державний архів Івано-Франківської області (далі — ДАІФО). — Ф. Р-388, оп. 1, спр. 28.
4. ДАІФО. — Ф. Р-389, оп. 1, спр. 21.
5. ДАІФО. — Ф. Р-389, оп. 1, спр. 22.
6. ДАІФО. — Ф. Р-389, оп. 1, спр. 23.
7. ДАІФО. — Ф. Р-389, оп. 1, спр. 25.

Іван Фостій
(Чернівці)

РОЛЬ ЛЕОНІДА БРЕЖНЕВА У ЗМІЩЕННІ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ

Військова і громадсько-політична діяльність Л.І. Брежнєва висвітлювалася у багатьох історичних і мемуарних працях. Зокрема, тут можна назвати такі книги, як “Мала земля” [1], “Цілина” [2], “Вісімнадцята в боях за Батьківщину” [3], “Червонопрапорний Прикарпатський” [4], “СРСР і визволення Чехословаччини” [5] та ряд інших.

Але в жодній із названих і не названих праць не висвітлювалася його діяльність, як колонізатора України, як запеклого ворога українського народу, національного права українців на самостійне державне існування. Хоч він народився 19 грудня 1906 р. в Україні, але любові до цієї, у той час колонізованої російським імперіалізмом території, до її народу у сім’ї Брежнєвих ніхто не виховував. Своє трудове життя Леонід почав у 15 років. Середню освіту здобув за межами України — в Курському землевпорядно-меліоративному технікумі, який закінчив у 1927 р. Після цього він працював землевпорядником у Білорусії та в Курській області. Згодом життєві хвилі його занесли на Урал, де він певний час завідував райземлевідділом, а потім був заступником голови виконкому Бісертської районної ради, заступником начальника окружного земельного управління.

У 1931 р. Л.І. Брежнєв повертається в Україну. Працюючи слюсарем на Дніпровському металургійному заводі, він вступає заочно до Дніпродзержинського металургійного інституту, у 1935 р. закінчує його і працює на згаданому підприємстві інженером.

У 1935-1936 рр. він відбуває службу в Червоній армії, де дослужується до політрука танкової роти.

Після повернення з армії у 1937 р. Леоніда Брежнєва призначають заступником голови виконкому Дніпродзержинської міської ради депутатів трудящих, а в травні 1938-го переводять на партійну роботу — завідувачим відділом, а в лютому 1939-го обирають секретарем Дніпропетровського обкому КП(б)У.

З перших днів німецько-радянської війни Л.І. Брежнєв на фронті, йому присвоюють звання бригадного комісара і призначають заступником начальника політуправління Південного фронту, згодом заступником начальника політуправління Чорноморської групи військ, начальником політвідділу 18-ї армії, начальником політуправління 4-го Українського фронту. У 1944 р. йому присвоєно звання генер-майора. Він бере участь у визволенні Чехословаччини, Польщі й Угорщини [7, с. 100].

Після переможного завершення війни значна частина військ 1-го і 4-го Українських фронтів були відведені на територію України і на їх базі влітку

1945 р. створено Прикарпатський військовий округ, з'єднання якого мали охороняти значну частину західного радянського кордону від можливих агресорів.

Здавалось, що оскільки війна закінчилась, то військам можна перепочити. Однак на Західній Україні, де ідеї створення Самостійної Соборної Української Держави заволоділи мільйонами сердець, населення не було задоволене тим, що Україна залишалася в складі СРСР як одна із республік, поневолених Москвою.

Українська Повстанська армія, яка взялася за зброю навесні 1942 р., після закінчення німецько-радянської війни не склала зброї. Вона продовжувала безприкладну, самовіддану і мужню боротьбу проти радянської влади і всіх, хто її підтримував. Боротьбу з УПА було доручено внутрішнім військам НКВД-МВС та спецвідділам НКДБ-МДБ.

Сили, звичайно, були далеко не рівні. Боротьба з обох боків була безкомпромісною, жорсткою і нещадною. Питання стояло ребром: хто кого здолає? Без усяких сентиментів. Сталін і все політбюро ЦК ВКП(б) червоніли перед світовою громадськістю, що Червона армія розбила Гітлера й Хірохіто, а УПА здолати не може.

Політбюро ЦК ВКП(б), Раднарком СРСР мобілізували всі сили, щоб якомога швидше розправитися з УПА. В хід була пущена не тільки потужна сила НКВС-НКДБ, а й збройні формування військових округів, брехлива, спотворююча правду політична пропаганда, яка велась всіма способами усно і друковано.

І ось тут одним із організаторів і політичних наставників боротьби з ОУН-УПА поряд з іншими був і згодом відомий нам, як генсек ЦК КПРС чотири рази (після війни!) Герой Рдянського Союзу, Маршал Рдянського Союзу Леонід Ілліч Брежнєв, який у 1946 р. у чині генерал-майора займав посаду начальника політуправління Прикарпатського військового округу. Нагадаю, що округ був створений 9 липня 1945 р. наказом народного комісара оборони СРСР. До нього на початку входили Станіславська, Тернопільська, Чернівецька, Вінницька, Закарпатська та Кам'янець-Подільська області. Остання без Білогірського, Полонського, Шепетівського, Ізяславського та Славутського районів. Формування служб округу доручалось польовому управлінню 4-го Українського фронту. Командувачем округу був призначений генерал армії А.І.Єременко, членом військової ради — генерал-полковник Л.З.Мехліс, начальником штабу — генерал-полковник Л.М.Сандалов, начальником політуправління, як уже сказано вище, — генерал-майор Л.І.Брежнєв. Управління округу до 3 травня 1946 р. перебувало в Чернівцях. А з цього дня постановою Ради Міністрів СРСР Львівський і Прикарпатський округи об'єднувалися в один — Прикарпатський. Управління округу передислокувалось у Львів [4, с. 63].

До складу військ округу першої формації була включена значна частина з'єднань 1-го і 4-го Українських фронтів. А це 18-а і 38-а загальновійськові та 1-ша гвардійська армії, 17-й окремий гвардійський стрілецький корпус, ряд дивізій і полків різних родів військ.

Взимку 1946 р. Україна готувалась до виборів у Верховну Раду СРСР і Верховну Раду УРСР. Влада готувалася забезпечити їх не тільки політично, а й організаційно, щоб не дозволити воїнам УПА зірвати цю комедію на вибори, яка мала відбутися 10 лютого.

9 січня 1946 р. у війська Прикарпатського округу було надіслано директиву командування про роз'яснення особовому складу військ особливих завдань у зв'язку з проведенням виборів і ліквідацією "залишків оунівських банд" у Станіславській, Тернопільській та Чернівецькій областях.

В директиві, зокрема, говорилося:

"Військам округу поставлено завдання ліквідувати залишки оунівських банд на території Станіславської, Тернопільської і Чернівецької областей. Ці банди убивають червоноармійців, офіцерів, радянський і партійний актив, чесних радянських громадян і грабують місцеве населення.

У зв'язку з виборами до Верховної Ради СРСР, бандерівці — ці вороги українського народу — посилили терор проти місцевого населення, погрожуючи розправою за участь у виборах" [8, с. 53].

Нам цей документ цікавий як згусток злоби і ненависті до українського народу з боку войовничих солдафонів, які ніколи не зважали на бажання українського народу і його кращих синів, слухняно, послідовно, жорстко й нещадно провадили в життя сталінську асиміляційно-шовіністично-колонізаторську національну політику.

Ця політика, прикрита грифом "цілком таємно", була стисло викладена у згаданій директиві. Щоб забезпечити проведення примусових виборів, влада не посоромилась залучити до цієї справи армію, яка розміщалася гарнізонами чисельністю від взводу (30 осіб) до роти (100 осіб) по багатьох селах.

Важливо, що ці вказівки адресувалися не командуючому, наприклад, 38-ї армії, а начальнику політвідділу полковнику Сухареву. Його апарат мав роз'яснити всьому особовому складу (подаємо в оригіналі): "что бандеровцы являются немецко-фашистскими шпионами и террористами, убивают красноармейцев, офицеров, советский и партийный актив, честных советских граждан, и тем самым разжечь ненависть и поднять ярость к истреблению этих банд" [8, с. 53].

Читачу слід мати на увазі, що ця директива писалася 9 січня 1946 р. Ні Гітлера, ні фашистської Німеччини вже не було, але вояки УПА, які насправді були борцями за Самостійну Соборну Українську Державу, комуністичними ідеологами все ще шельмувалися за старими, закостенілими стереотипами, безсовісно оббрівалися. Політично-

му апарату армії належало з допомогою брехні і наклепів розбудити в серцях і душах молодих солдатів ненависть і зневагу до вояків УПА, щоб не тремтіли руки, коли доведеться натискати на спускові гачки.

Проте в цю брехню не вірили й самі її творці. Вони боялися, що солдати, спілкуючись із населенням, можуть перейти на їх бік, втратять свою породжену злобою і ненавистю боєдатність. А тому приписували розміщати гарнізони в окремих від місцевого населення приміщеннях, компактно, забороняючи будь-які відлучки навіть в межах населеного пункту, чи виходи за межі гарнізону по одинці. При кожному гарнізоні встановлювалася посада замполіта, який одночасно мав бути і парторгом.

Великі надії командування округу покладало на теми лекцій та бесід, які мали вивчатися на політзаняттях. Теми славили Сталіна, Конституцію СРСР як “найдемократичнішу” в світі, шельмували ОУН та її збройну силу — УПА.

Як же виконувалась ця жорстока, людиноненависницька директива?

Давайте почитаємо інформацію Л.І.Брежнєва М.С.Хрущову та Головному політичному управлінню РСЧА від 27 січня 1946 р. “Про хід виконання заходів з ліквідації банд українських націоналістів” [9, с. 59]. Отже, головною метою було не проведення виборів, а під цією маркою — “ліквідація банд українських націоналістів”.

Що ж Леонід Ілліч разом зі своїми начальниками робив у наших краях з липня 1945 по червень 1946 р.?

По-перше: на виконання директиви Головного штабу Червоної армії командування округу в селах Чернівецької, Тернопільської і Станіславської областей виставило 894 військові гарнізони для ліквідації боївки УПА, охорони від їхніх нападів нібито місцевого населення (на яке вони ніколи не нападали, а навпаки — одержували від нього всіляку підтримку і захист), партійного та радянського активу і забезпечення в сільській місцевості порядку в дні підготовки та проведення виборів. У Чернівецькій області таких гарнізонів було 88, у Станіславській — 342, в Тернопільській — 464. Кожен гарнізон середньою чисельністю 20 бійців і офіцерів мав на озброєнні станкові й ручні кулемети, автомати, гвинтівки й гранати. Зі штабами з'єднань і між собою гарнізони зв'язувались телефонними лініями, а з найбільш віддаленими — радіозв'язком.

Крім постійних гарнізонів, на території цих трьох областей діяло 70 мобільних загонів чисельністю від 20 до 100 осіб кожний, озброєних бронетранспортерами, бронемашинами, 82-мм мінометами, автоматами, гвинтівками та гранатами. Вони перебували в підпорядкуванні полкових, бригадних, дивізійних та корпусних штабів і використовувались для оперативної боротьби з боївками УПА.

Перед відправкою на місця з кожним солдатом була проведена бесіда командирами батальйонів і полків, начальниками штабів чи політпрацівниками. А в частинах проведені партійні й комсомольські збори.

Як бачимо, три області були буквально переповнені військами, але це не налякало вояків УПА. Навпаки, вони активізували свою діяльність. У с. Гринівці, що західніше Станіслава, 10 січня вони напали на гарнізон, вбили уповноваженого НКДБ і двох бійців поранили. В с. Ганьківці Тлустенського р-ну [10] гарнізон піддався нападку 11 січня. Було поранено одного червоноармійця. В Зеленцях Скала-Подільського району [11] боївка в складі 30 вояків убила начальника патруля лейтенанта Понартова, а в с. Олеша Тлустенського р-ну [12] 12 січня поранила начальника гарнізону капітана Кожевникова і двох бійців. Напади на гарнізони відбулися в с. Дуби Калуського [13], Княздвір-Долішній Коломийського р-нів. 15 січня на гарнізон с. Грушки [14] напала сотня “Богуня”. Було убито одного офіцера й одного бійця, а чотирьох червоноармійців поранено.

“В первые же дни прибытия в села многие гарнизоны оказались в сложных и трудных условиях, — признавался Брежнев. — Офицерам и бойцам приходится изучать политическое лицо местного населения, выявлять пособников и агентуру бандитов, и в то же время выявлять положительно настроенных жителей, которых можно было бы привлечь к работе по выявлению, вылавливанию и ликвидации банд и отдельных бандитов. Кроме того, нужно учитывать, что гарнизонам приходится изучать окружающую местность, которую детально знают бандиты и пользуются всевозможными лазейками, проходами, укрытиями и т. д. Таким образом, нашим гарнизонам приходится проводить сложную и кропотливую работу, приобретать специфические навыки оперативной борьбы с бандитами. Для многих офицеров и бойцов, особенно старослужащих, привыкших действовать на войне в открытом бою, борьба с бандитами явилась совершенно новым делом, требующим инициативности, смелости, большой быстроты и главное — бдительности.

Если первые дни гарнизоны, осваиваясь в новых условиях, не смогли дать сразу большого эффекта и даже несли некоторые потери, то в последующие дни уже достигли разительных результатов по выявлению и поимке отдельных бандитов и ликвидации банд” [9, с. 65].

Тільки за 10 днів — з 10 по 21 січня 1946 р. — гарнізонами і мобільними загонами було захоплено нібито 591 упівця, а вбито 99, з повинною з'явилось всього 6, захоплено пособників вояків УПА — 116 [9, с. 65].

Це люди. А як зі зброєю? Захоплено 9 ручних і 3 станкові кулемети, 76 гвинтівок, 23 автомати, 19 обрізів, 1 карабін, 52 пістолети, 6110 патронів,

73 гранати, 1 радіостанцію, 30 протитанкових мін, 2 радіоприймачі, 6 шинелей, 1700 метрів мануфактури, 1 тонну зерна [9, с. 65].

Як на таку могутню силу, яка була виставлена проти УПА, трофеї мізерні. До того ж порівняймо кількість захоплених людей і трофеїв. На 696 захоплених, убитих і тих, що з'явилися з повинною вояків УПА, припадає лише 174 одиниці зброї, 6110 патронів і 73 гранати. Отже, 522 громадянина були захоплені без зброї. То ж чи були вони вояками УПА? Що це за воїни без зброї? Очевидно, загрибали першого стрічного. Дотримувались старого більшовицького принципу: "Вали кулём, посла разберём!".

А яких же втрат зазнали доблесні війська сталінської школи? За цей час гарнізони і мобільні загони втратили 4 рядових і 3 офіцерів, поранено 9 офіцерів і 13 рядових. Упівцями захоплено 2 рядових [9, с. 66].

Гарнізонами і мобільними загонами було проведено 168 антиупівських операцій. Із них 45% — у Станіславській, 40 — у Тернопільській, і тільки 15% — у Чернівецькій областях [9, с. 66].

В інформації Брежнєва конкретних прикладів про результати боротьби гарнізонів і мобільних загонів військового округу із боївками УПА в Чернівецькій обл. немає. Але перед нами лежить довідка від 29 січня 1946 р. "Про боротьбу з бандами українсько-німецьких націоналістів по Чернівецькій області", підписана завідувачим оргінструкторським відділом обкому КП(б)У Л.Г.Кравченком. З неї дізнаємося, що в січні 1946 р. органами НКВС і НКДБ в районах області проведено 14 чекістсько-військових операцій і 10 прочосів лісових масивів. У результаті вбито вояків УПА (в довідці вони називаються "бандитами") — 11, затримано — 24, убито станичних — 1, затримано станичних — 4, затримано зв'язкових ОУН — 9, арештовано німецьких ставлеників — 15 [15, с. 68]. Зверніть увагу на цю цифру. Згадаймо, що події відбуваються в 1946 р., що Буковина з липня 1941 по березень 1944 р. перебувала під румунською окупацією. Звідки взяли німецькі ставленики? Очевидно, спрацьовувала звичайнісінька шаблонна політична інерція.

Далі в інформації читаємо, що за цей же час арештовано 23 "бандити" і три "бандити" легалізувалися. Отже, загальний "улов" 90 осіб.

Проводилися в області й засади з "приманками". Це була новинка в діяльності органів НКВС-НКДБ. Вони через свою агентуру розповсюджували чутки, що в те чи інше село такого-то дня о такій-то годині буде їхати вантажна машина з хлібом, мукою, крамом чи рибою. Така машина й справді їхала, в місцях засад вона "буксувала" чи "псувалася", сподіваючись, що вояки налетять на приманку і їх перестріляють чи половлять. Таких засад було зроблено немало — 231. Але "щедрість" своїх підступних противників упівці розкусили і

організаторів "приманок" залишили, як кажуть, з носом. Л.Г.Кравченко мусив перед ЦК КП(б)У зізнатись, що "проведенням цих мероприятий положительных результатов не добыто".

Поряд з "приманками" в районах Чернівецької обл., як і в усіх інших західних областях, проводились масові виклики населення в районні відділи НКВС та НКДБ з метою вербовки в таємну агентуру, нестача якої тоді гостро відчувався. 11364 особи із 459 населених пунктів області пройшли через ці моральні тортури [15, с. 68].

Що ж вони дали? Читаємо мовою довідки: "В результате вызовов выявлено 306 человек, заподозренных в связях с бандитами, 49 оуновцев, 89 пособников, 76 различного антисоветского элемента.

Задержано 15 немецких ставленников, 29 агентов румынской сигуранцы, 13 оуновцев, и (зауважте, головне ради чого проводилась ця кампанія) озадачено подписками на выявление бандэлемента 77 чел". Як бачимо, населення області не дуже рвалося в секоти. Із 11364 викликаних лише 77 згодилися бути донощиками. Та й з тих 77 багато хто намагався уникнути цієї ганебної діяльності і згодом був звинувачений у зраді і засуджений до 8-10 років.

Далі завог обкому КП(б)У писав, що із загальної кількості січневих операцій — нагадуємо з 14 — дві були проведені організовано і досягли своєї мети — розгромлено дві "бандгрупи". 7 операцій дали частковий результат, а 3 були провалені [15, с. 68].

На 29 січня 1946 р., за цим же повідомленням, в області діяло лише три неліквідовані боївки УПА. Це боївка "Когута" в Заставнівському р-ні, яка нараховувала 14 бійців, боївка "Євгена" у складі 7 осіб та боївка "Гуцула" у складі 5 осіб, які діяли на території тодішнього Вашковецького р-ну. Отже, як бачимо, за інформацією обкому партії Буковинська УПА нараховувала на той час всього 26 бійців. То ж чи треба було проти неї виставляти 88 гарнізонів по 20 солдатів та офіцерів у кожному і до десятка мобільних загонів, озброєних бетеерами, мінометами й кулеметами? Як би хто не розхвалював Червону армію, яка розгромила потужний вермахт за 4 роки, а з УПА, озброєною тільки легкою стрілецькою зброєю, їй довелося воювати мало не 13 років.

Щоб ви, шановний читачу, уяснили для себе, наскільки командування Прикарпатського військового округу було настрашене діями УПА, наведемо ще три абзаци з інформації Брежнєва М.С. Хрущову та Головному політичному управлінню РСЧА.

Поінформувавши секретаря ЦК КП(б)У, що військовиками округу убиті керівники боївки "Моряк" у с. Лобач Тлустенського р-ну, "Хмара" — в с. Голігради Заліщицького р-ну [16], "Ворон" в с.

Будка-Гурна Тернопільської обл., “Різун”, “Карпо”, станичний “Змій” і син голови сільради с. Гринівці Тлумацького р-ну “Василь”, Л.І.Брежнев далі доповідає:

“Гарнизоны находят и разрушают так называемые “бункера” и “схроны”, где прячутся бандиты, хранят оружие, продовольствие и т.д. Например, в селе Цыганы Скала-Подольского района гарнизон 5-го гвардейского минометного полка нашел 3 схрона, в которых были обнаружены 2 винтовки, 1 радиостанция, 1 радиоприемник, медикаменты и свыше 1000 экз. бандитской литературы и листовок. В селе Буракувка Тлустенского [17] района гарнизон обнаружил 2 схрона, в которых нашли 2 ручных пулемета, 3 автомата, 14 винтовок, 18 гранат, 400 патронов, 6 шинелей и другое вооружение и имущество.

В операциях по ликвидации банд отличаются артиллеристы-истребители и зенитчики. Они действуют решительно и смело. Объясняется это тем, что среди артиллеристов много кадровых бойцов и младших командиров, сильных в волевом отношении людей, не теряющихся в любой обстановке. Артиллеристами из гарнизонов зенитной артиллерийской дивизии, где начальником политотдела полковник Макаров, например, только за 18 января захвачено 70 бандитов и 34 их пособника. Гарнизонами истребительной противотанковой артбригады, где начальником политотдела подполковник Соколов, только за 1 день — 19 января — были задержаны 11 бандитов и 10 их пособников, захвачены 1 ручной пулемет, винтовки, радиоприемник и бандитская литература.

Офицеры и бойцы стали быстрее ориентироваться в ночных условиях, когда бандиты действуют активнее. В селе Скоморохи-Нови [18] в ночь на 19 января в гарнизон сообщили, что группа бандитов в селе срывает предвыборные плакаты. Немедленно по тревоге гарнизон устроил облаву и захватил 5 бандитов.

Командование и политорганы направили в гарнизоны группы штабных офицеров и руководящих политработников для проведения очередной проверки деятельности гарнизонов и проводимой в них политической работы.

Приложения: 3 бандитские брошюры, 1 журнал-дневник политработы, разные листовки и бюллетени. Литература захвачена в селе Журавенка Букачевского района Станиславской области [19] и представляет собой пропагандистскую литературу т[ак] н[азываемого] “политвыховника” (политического воспитателя) оуновской банды” [9, с. 66, 67].

Мусимо заперечити Брежневу і багатьом його послідовникам, що ту силу, з якою за місяць не могли впоратися війська округу, не можна називати “бандою”. Це була народна армія, яка опиралась на народну підтримку, яка мстила владі за всі злочини, які вона чинила проти українського народу, починаючи з перших днів після так званої

жовтневої революції, за переслідування і вбивства національно свідомих патріотів, за розкуркулювання і націоналізації, за репресії, розстріли, спецвселення і спецпоселення, за нелюдську жорстокість та шовіністично-імперську зневагу громадянських і національних прав українського народу.

Леонід Брежнев, будучи кремлівським вихованцем і вигодуванцем, не міг зрозуміти споконвічних прагнень українського народу, тому він нещадно, силою зброї намагався потопити в крові національно-визвольну боротьбу українців.

Української крові комуністичними узурпаторами пролито багато. Та ідеї українських повстанців не загинули. Загартовані в кривавій боротьбі, вони розквітли помаранчевою революцією і нині увесь світ бачить, увесь світ радіє, що незалежна, справді суверенна Україна є. Їй жити у віках. Кати ж українського народу відходять у небуття. Так же безславно відійдуть у небуття і ті, хто ще дурить сам себе комуністичними ілюзіями про повернення до державного керма, грізних, нещадних, але надто тупих нащадків скомпрометованих кривавими діями, жорстокою війною проти власного народу, вождів.

Джерела та література

1. Брежнев Л. Малая земля. — М.: Политиздат, 1978. — 48 с.
2. Брежнев Л. Целина. — М.: Политиздат, 1978. — 199 с.
3. Восемнадцатая в сражениях за Родину. Боевой Путь 18-й армии. — М.: Воениздат МО СССР, 1982. — 528 с.
4. Краснознаменный Прикарпатский. История Краснознаменного Прикарпатского военного округа. Издание второе, исправленное и дополненное. Руков. автор. коллектива В.Г. Комский. — М.: Воениздат Минобороны СССР, 1982. — 288 с.
5. Аморт Честмир. СССР и освобождение Чехословакии. Перевод с чешского. М.: Прогресс, 1976. — 272 с.
6. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ 1943-1959//Літопис УПА. Нова серія. — Київ-Торонто: Літопис УПА, 2002. — Т. 5, Книга друга: 1946-1947. — 574 с.
7. Брежнев Л.И.//Военный энциклопедический словарь. — М.: Воениздат, 1983. — 863 с.
8. Вказівки командування військ Прикарпатського військового округу політвідділу 38-ї армії щодо роз'яснення особовому складу військ особливості завдань, пов'язаних із проведенням виборів до Верховної Ради СРСР на території західних областей України та ліквідацією формувань УПА у Станіславській, Тернопільській та Чернівецькій областях//Літопис УПА. Нова серія. — Київ-Торонто, 2002. — Т. 5. — С. 53-55.
9. Інформація політуправління Прикарпатського військового округу про розміщення гарнізонів військ у населених пунктах Станіславської, Тернопільської та Чернівецької областей, хід і результати боротьби з формуваннями УПА і підпіллям ОУН//Там само, С. 59-67.
10. Нині с. Ганьківці Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.

11. Ймовірно, це с. Зелене Борщівського р-ну Тернопільської обл.

12. Нині с. Олешків Снятинського р-ну Івано-Франківської обл.

13. Нині с. Дубовиця Калуського р-ну Івано-Франківської обл.

14. Ймовірно, с. Грушів Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.

15. Довідка організаційно-інструкторського відділу Чернівецького обкому КП(б)У про хід боротьби з Українськими націоналістами на території області за січень 1945 р. 29 січня 1946 р. // Літопис УПА. Нова серія. Т. 5. Кн. 2. С. 68-69.

16. Нині с. Червонограда Заліщицького р-ну Тернопільської обл.

17. Ймовірно, с. Буряківка Заліщицького р-ну Тернопільської обл.

18. Нині с. Скоморохи Буцацького р-ну Тернопільської обл.

19. Нині с. Журавеньки Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.

*Роман Офіцинський
(Ужгород)*

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА КРИЗА В УКРАЇНІ 1992-1993 рр.: ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ, ПРИВІД

Економічна історія незалежної України позначена особливою злободенною притягальністю. Однак сучасний стан розробки її ключових аспектів зафіксував для фахових істориків низку вакансій. Перед ведуть економісти і політологи. Почасти цей перегин є закономірним, але потреба в повноцінному історичному коментарі залишається завше актуальною. Зосібна, мова йде про осмислення наявного матеріалу в рамках класичної схеми відображення просторово-часової специфіки: періодизація, складові процесу тощо.

Одним із примітних явищ світового розвитку наприкінці ХХ ст. стала гостра соціально-економічна криза відразу ж на старті Української держави (1992-1993). З цього приводу неодноразово висловлювалися компетентні автори, подаючи інтригуючий «погляд із середини» як безпосередні учасники і чільні фігури тогочасних подій. Чимало з них займали ключові посади в системі виконавчої та законодавчої влади (банк'єр В.Матвієнко, парламентарії та урядовці В.Симоненко і В.Пинзеник) або здійснювали науковий супровід як радники, консультанти, помічники, керівники аналітичних служб (економіст А.Гальчинський, філософ В.Кремень, історики Д.Табачник і В.Ткаченко). Безумовно, свою лепту в розширення «полів досліджень» внесли академічні вчені.

Тут, з нашої точки зору, при всій багатогранності підходів маємо певні реконструктивні лакуни, відчувається нестача цілісності та викінченості картини чи моделі резонансного історичного явища. Особливого доопрацювання потребує виснов-

кова частина: емпіричні узагальнення часто з хибою монологічності, тобто зазвичай націлені на однозначні одновекторні відповіді. Тому в даному випадку мусимо ставити за мету вислухати компетентні аргументи, відібравши раціональне зерно.

Починаючи з четвертого кварталу 1991 р. Росія, як єдиний емісійний центр колишнього СРСР, перестала забезпечувати Україну та інші країни СНД рубльовою готівкою. Окрім того, з боку Росії очікувалося різке підвищення цін на енергоносії. В умовах бюджетного дефіциту, кредитної емісії і браку конвертованої валюти запровадження 10 січня 1992 р. багаторазових купоно-карбованців означало перехідний період до введення власної валюти, не початок, а лише підготовку до проведення грошової реформи, резонно зазначив перший голова правління Національного банку України Володимир Матвієнко, нині більше відомий як довголітній керівник успішної фінансової інституції — потужного «Укрпромінвестбанку» [7, с.6, 9, 21-22, 43-44].

У грудні 1991 р. державний дефіцит обраховувався у 40 млрд. крб., а для забезпечення конвертованості бракувало мінімум 5 млрд. амер. дол. Вже в лютому 1992 р. у розпорядженні Нацбанку перебувало близько 60 млрд. карбованців у купонах, проте товарна маса, що реалізовувалася торговельною мережею, була ледь не наполовину меншою за купонну. Однак у першому кварталі 1992 р. наявними товарними ресурсами споживчого ринку вдалось утримати унікальне співвідношення купоно-карбованця до російського рубля — 1:1. Завдяки введенню купонної системи в Україні вдалось уникнути гострої готівкової кризи, що назрівала на межі 1991-1992 рр.

На момент старту реформ на рахунках населення було 116 млрд. крб. За них можна було викупити 20-25% державної власності нормальним чином: не задарма, а за «чисті» гроші. Приватизація пішла б зовсім по-іншому, переконаний старший науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин Національної академії наук України Сергій Біляцький [1, с.10-24]. Натомість державну власність розділила між собою номенклатура під димовою завісою «ваучерів».

Отже, теперішня Україна належить до країн середнього й нижче середнього розвитку, до того ж вона порівняно рідкозаселена і погано керована, на 90-95% залежить від зовнішніх поставок нафти, на 75% — природного газу. Однак, зазначив С.Біляцький, об'єктивно Захід стратегічно зацікавлений у тому, щоб у потенційних конфліктах ХХІ ст. мати на своєму боці сильну Україну, яка б не потребувала допомоги, а мала б сама можливість допомагати іншим.

Ситуація, що склалася в Україні на зламі 1992-1993 рр., сприймалася багатьма як переростання соціально-економічної кризи на чергову національну катастрофу, дезінтеграцію державності.

Адже інфляція підвищилась із 240 % у 1991 р. до 2100 % у 1992 р., а у 1993 р. переросла в нечувану досі для світу гіперінфляцію 10 256 %. Вочевидь оголилася згубність стратегії «великого стрибка» у світ ринкової економіки, ейфорії річної давності стосовно форсованої лібералізації та «шокової терапії», що панувала серед молодого когорти політичних діячів, слушно підсумували міністр освіти і науки України (із 1999 р.), доктор філософських наук Василь Кремень і завідувач відділу історіософії України Інституту історії України НАНУ, доктор історичних наук Василь Ткаченко [5, с.174, 206, 436]. Захід переймався не так стратегією економічної модернізації в Україні, як розширенням свого геополітичного і гео економічного простору в східноєвропейському регіоні.

З початком входження колишніх союзних республік у світове господарство неминуче оголилися цінові диспропорції. Так, Держплан СРСР занижував внутрішні ціни на нафту і газ у десятки разів: пляшка бензину коштувала не дорожче від пляшки газованої води. Замінити куповане в Росії та Туркменістані паливо за піднятими чи зовнішніми (світовими) цінами було неможливо: устаткування більшості підприємств пристосоване для споживання нафти і газу, український вуглеводобуток скорочувався (з 165 млн. т у 1990-му до 77 млн. у 1998 р.), Чорнобильська катастрофа мінімізувала плани використання атомної енергії. Вже 1992 р. ціни на газ в Україні зросли на сто, на нафту — у триста разів. Тому ринкові реформи в Україні почалися не з волі вищого керівництва, а згідно з «закону сполучених посудин» [6, с.8-11]. Надто тісно пов'язане з російською економікою, українське господарство пленталось у фарватері, прокладеному за кордоном.

З іншого боку, ринкову цінову лібералізацію в Україні 1992 р. було підмінено адміністративним підвищенням цін, тим більше природними монополістами. На цьому заакцентував у своїй ґрунтовній доповіді, виголошеній на Четвертих великих зборах Народного руху України (4-6 грудня 1992 р.), доктор економічних наук Володимир Черняк [10, с.256]. До речі, тоді його професорська зарплата складала еквівалент 20 дол. США на місяць. Вільне ціноутворення базується на конкуренції виробників товарів, чого не спостерігалось у монополізованій постсоціалістичній економіці, котру збережений уряд колоніального періоду залишив теж недоторканою. На практиці два логічно обумовлені процеси лібералізації та демонополізації не були взаємопов'язані.

Стан загальної дезорганізації призвів до виникнення особливої аморальної атмосфери. Суспільство дозволило маніпулювати собою, прийняло правила гри, які нав'язала йому далека від справжніх національних інтересів державна влада. Саме деградація особистості — найважча спадщина доби тоталітаризму — теж стала однією з при-

чин соціально-економічної кризи 1993 р. Так, найвища в світі ставка податку з громадян (90 % від одержаного прибутку), фіксований курс купонокарбованців щодо російського рубля і американського долара і т. п. призвело до зростання «тіньової економіки» і відпливу капіталів. Наприкінці 1994 р. «на руках» в Україні зберігалось до 4 млрд. дол. США, за її межами — до 20 млрд. дол., що знекровлювало економіку, а «тіньовий оборот» досяг 40 % валового внутрішнього продукту.

Як відмітив перший віце-прем'єр України (уряд В.Фокіна), голова Рахункової палати Верховної Ради (із 1997 р.), доктор економічних наук Валентин Симоненко, «тінізацію» породили надзвичайні повноваження уряду Л.Кучми [9, с.14, 92]. Прикладом, його декретами із жовтня 1992 до травня 1993 р. тричі змінювалася ставки ряду основних податків та двічі спосіб їх отримання. При цьому низка документів набрала силу заднім числом, відверто оголюючи економіко-правовий нігілізм. До того слід приплюсувати й такий факт: з 1992 до 1997 р. суб'єктами підприємницької діяльності було оформлено й отримано іноземних кредитів під урядові гарантії на суму біля 2 млрд. дол. Із них — 60 % (1,2 млрд. дол.) заздалегідь планувалося покрити за рахунок Державного бюджету.

Колишній віце-прем'єр з питань економічних реформ (в урядах Л.Кучми і П.Лазаренка), міністр фінансів (в урядах Ю.Тимошенко і Ю.Єханурова), голова політичної партії «Реформи і порядок», доктор економічних наук Віктор Пинзеник, відверто висловився: «Сьогодні ми мали значно кращі умови життя та економічний стан, якби не було інфляції 1992-1993 рр., якби цих років взагалі не було в нашій історії» [8, с.30]. Зокрема, у 1993 р. уряд ухвалив рішення про фіксований курс національної валюти. У той же день громадяни України побачили на екранах телевізора заяву віце-прем'єра В. Пинзеника про відставку [2. — 2005. — 13 січ.]. Він і через десятиліття назвав рішення про фіксований курс злочинним, що затягло країну в економічну прірву. Тоді був шанс усе зробити інакше.

Політичне керівництво країни важко усвідомлювало недопустимість грошової емісії. Традиційна причина — дефіцит Держбюджету. Наприклад, фактичне виконання бюджету 1994 р. в кілька разів відрізнялося від затвердженого, а витрати вже «гривневого» 1997 р. перевищили доходи на 6 млрд. гривень. Це суто український феномен — «порятунок виробництва» та «захист населення» від зростання споживчих цін, на яких, частково, позначився перехід на світові ціни за російські енергоносії. У цілому за 1992-1997 рр. ціни зросли в 46,9 тис. разів (за 1992-1993 рр. — 2,2 тис. разів), середня зарплата 1999 р. становила п'яту частину рівня 1991 р. Тому довелося відмовлятися від «комуністичних завоювань» (тотальних дотацій на житлово-комунальні послуги і т. п.).

З точки зору колективу вітчизняних і канадських авторів, в Україні спрацювали основні прин-

ципи розгортання інфляції — «паритету» і «купівельної спроможності», що полягають у домаганні працівників рівної кваліфікації однакової оплати і регулярного підвищення заробітної плати пропорційно росту цін на споживчі товари, котре знову приводить до підвищення оптових цін виробництва [11, с.66].

Така інфляційна спіраль успішно підштовхувалася промисловим і аграрним лобі українського парламенту протягом 1992 р. Зростання цін на імпортовані енергоносії та невдале валютне регулювання тільки погіршувало ситуацію. Гостро виявилася інституційна неготовність фінансової системи України до регулювання перехідних економічних процесів.

У перші три роки незалежності відсутність економічної стратегії стала такою ж хронічною недугою, як і затяжний торговельний дисбаланс. У 1990 р. торговельний дефіцит України вже складав 7 млрд. крб., а за дев'ять місяців після проголошення незалежності було втрачено п'яту частину загального експорту [4, с.496]. Водночас обсяг імпорту російських енергоресурсів не зменшився. У той час дуже часто висувалися політично амбіційні, але мало обгрунтовані економічно програми розвитку України.

Розпочатий тоді процес приватизації загалом розділяється на три періоди: 1992-1994 рр. — здійснювалась неконкурентними методами — оренда з викупом або викуп трудовим колективом; 1995-1998 рр. — масова приватизація із застосуванням майнових і компенсаційних сертифікатів; нарешті з 1999 р. — грошова приватизація переважно за індивідуальними процедурами. Ясна річ, зауважив радник Президента України, доктор економічних наук Анатолій Гальчинський, на об'єктивні аспекти добре наклалися суб'єктивні [3, с.125-134]. Мовиться про малоефективні переломи під час зміни власності внаслідок неконкурентної та сертифікатної приватизації.

Замість реальних реформ Україна пережила семирічне тупцювання, що дало паростки доволі специфічного економічного ладу. Його засновано на елементарному перерозподілі, прогнозованому переході державного майна в заздальгідь визначені приватні руки за допомогою адміністративного ресурсу. Причини даного феномена, гучніше знаного пересічними українцями як олігархізація, безумовно, полягають у логічній грі на природних і штучних соціально-економічних протиріччях. У свою чергу, їхню левову частку спровокувала та ж сама панівна верхівка, що сповна скористалася аморфним станом політично неструктурованого суспільства.

Найскладніша з усіх постсоціалістичних країн економічна ситуація 1994 р., коли далися взнаки рекордної за світовими стандартами гіперінфляції попереднього року (10 256 %), а дефіцит державного бюджету досяг астрономічного рівня (майже

19 % ВВП), привела й до політичної кризи. Її розв'язали дострокові вибори всіх рівнів. Отже, поява доповіді Леоніда Кучми, нового Президента України, «Шляхом радикальних економічних реформ» (жовтень 1994 р.) стала логічною відповіддю на жалюгідні реалії часу. Це — документ, де визначалися принципи державної політики в найближче п'ятиліття — глибока лібералізація економіки, роздержавлення і приватизація, жорсткий монетаризм.

Зрештою, серпнева економічна криза 1998 р. виявила і те, що ефективна державна влада в Україні поступово набула ознак президентської. Найгостріші питання економічної політики регулювалися Президентом — 92 укази за 1998 і перший квартал 1999 р. Для прийняття відповідного економічного «портфеля» (142 законопроекти) потрібно було б Верховній Раді три роки за повним графіком роботи.

Як не парадоксально, найперше кидається у вічі те, що початок ринкових реформи в Україні 1992 р. було визначено не внутрішнім самоусвідомленням, а зовнішніми чинниками — російським (матеріальний фактор) і західним (ідеологічний тиск). По-друге, стратегія «великого стрибка» у світ ринку через форсовану лібералізацію та «шокову терапію» в некваліфікованих руках породила економіко-правовий нігілізм (дотації, емісія, податки, кредити). Неминуче оголилися торговельний дисбаланс, цінові та податкові диспропорції, що призвело до різкого зростання «тіньової економіки» та світового інфляційного рекорду. У симбіозі намітилися контури національної катастрофи.

Третій висновок: агресивна гра на соціально-економічних протиріччях, здійснювана панівною верхівкою, привела до політичної кризи. Вихід із тупика знайшовся в одному з різновидів цементуючих варіантів політичної структуризації суспільства — президентському. Його втілено в життя за т. зв. першої каденції Л.Кучми (1994-1999): нарешті реальні реформи зрушилися з місця. Хоча виватців кризи 1992-1993 рр. легко знаходять як всередині країни, так і за її межами, проте, по-четверте, зауважимо, що загалом і Росія, і Захід стратегічно зацікавлені в тому, щоб у потенційних конфліктах XXI ст. мати на своєму боці економічно сильну Україну.

Утім, питання про конструктивні та деструктивні внески західних і східних держав у подолання чи поглиблення української кризи (1992-1993) залишається відкритим і нетерпляче чекає скрупульозного дослідника.

Джерела та література

1. Біляцький С. Десять років, які потрясли нас (Підсумки і перспективи трансформації. Міфи і помилки) // Політика і час. — 2001. — № 7. — С. 10-24.
2. Віктор Пинзеник: «Ми разом з В'ячеславом Чорноволом пропонували Ющенку балотуватися в президенти в 1999 році» // Українська правда. — 2005. — 13 січня (www.pravda.com.ua).

3. Гальчинський А. Україна — на перехресті геополітичних інтересів. — К.: Знання України, 2002. — 178 с.

4. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу: Критика історичного досвіду. — К.: ARC-Ukraine, 1996. — 794 с.

5. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе (Проблеми суспільної трансформації). — К.: ДрУк, 1999. — 446 с.

6. Кульчицький С., Лебедева Ю. Україна — суверенна і незалежна держава // Історія України. — 2001. — № 12. — 32 с. (вкладка).

7. Матвієнко В. Держава і банки: Роздуми банкіра / Передм. А. Павленка. — К.: Демократична Україна, 1996. — 154 с.

8. Пинзеник В. Коні не винні: Реформи чи їх імітація. — К.: Академія, 1999. — 127 с.

9. Симоненко В. Покаяние?! или: Когда мы выйдем на дорогу, ведущую к истинным реформам. — К.: ДрУк, 1997. — 96 с.

10. Тисяча років української суспільно-політичної думки: Док. та матер. у 9-ти т. / Гол. редкол. Т. Гунчак. — К.: Дніпро, 2001. — Т. IX (1989-2001 роки) / Упорядк. і передм. Ю. Шаповала. — 659 с.

11. Україна на перехідному етапі: Політика. Економіка. Культура = Ukraine in Transition: Politics. Economy. Culture / Упорядк. Т. Степанкової, П. Дуткевича, М. Гхош. — К.: Академія, 1997. — 279 с.

*Микола Кабачинський
(Хмельницький)*

ПРИКОРДОННІ ОПЕРАЦІЇ ЯК ЗАСІБ ПОСИЛЕННЯ ОХОРОНИ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ В 1991-2003 РОКАХ

Сучасний аналіз стану охорони державного кордону свідчить про те, що обстановка там має тенденцію до ускладнення і характеризується проявами транскордонної організованої злочинності, подальшим загостренням криміногенної ситуації, невирішеністю проблем фінансового та матеріально-технічного забезпечення прикордонників. Дії правопорушників, що спеціалізуються здебільшого на контрабандній діяльності та переправленні незаконних мігрантів, мають організований характер, постійно вдосконалюється їх тактика. Тому пошук і запровадження в практику раціональної та ефективної форми оперативно-службових дій прикордонних військ є нагальною проблемою сьогодні і на найближчу перспективу.

Результати оперативно-службової діяльності військ напрямів, з'єднань та частин Прикордонних військ України (далі — ПВУ), досвід дій у системі забезпечення національної безпеки України вже з перших років їх існування свідчать про те, що вирішити проблему підвищення ефективності охорони державного кордону в умовах кризової ситуації можливо, зокрема, через зосередження сил і засобів на окремих, найбільш критичних напрямках, проводячи там прикордонні операції. Такою була мета їх застосування, а як цей процес розвивався організаційно, якими були його результати

в досліджуваний період — ці питання для оперативно-службової діяльності сучасних прикордонників мають наукове, пізнавальне й прикладне значення.

Фахівці і науковці цікавились даною проблемою, хоча й не можна сказати про існування великої кількості досліджень. Так, О. Решетников розглядав прикордонні операції як засіб протидії протиправній діяльності на державному кордоні [25]. О. Заріцький досліджував практику проведення спільних та прикордонних операцій на окремих ділянках державного кордону [16]. Автори часопису „Кордон” проаналізували результати спільних операцій з 1992 по 2001 роки [24], а Д. Єфимов і І. Никитюк — прикордонних операцій 2003 року [11]. Про участь у прикордонних операціях мобільних підрозділів прикордонних військ повідомляв у своїх працях С. Галицький [9; 10]. Але досі комплексного наукового дослідження застосування і проведення ПВУ прикордонних операцій для посилення охорони державного кордону проведено не було.

Тому метою даної статті є аналіз застосування в оперативно-службовій діяльності та проведення прикордонних операцій Прикордонними військами України для посилення охорони державного кордону в 1991-2003 роках.

У 1991 р. на охорону рубежів новонародженої держави заступили воїни ПВУ. Це завдання виявилось не з простих, адже крім посилення в нових, нестабільних умовах охорони уже існуючих, обладнаних кордонів, довелося братись за справу будівництва і охорони нових ділянок (українсько-російської, українсько-білоруської, українсько-молдовської), протяжність яких була в три рази більша від уже існуючих, для чого не вистачало ні відповідної законодавчої бази, ні досвіду, ні ресурсів.

Та все ж процес розпочався. Протягом перших років створювалась законодавча база. Ця робота розпочалась з прийняття Законів України „Про правонаступництво України” [13, с. 4-5], „Про державний кордон України” [12], „Про Прикордонні війська України” [15], Указу Президії Верховної Ради України „Про підпорядкування Україні Прикордонних військ, що дислокуються на її території” [38, с. 3] та Постанови Верховної Ради України „Про порядок комплектування військового, матеріально-технічного і фінансового забезпечення ПВУ” [20, с. 38-42], в яких було чітко визначено поняття державного кордону, заходи з його охорони, завдання і принципи діяльності ПВУ, порядок їх комплектування та військового, матеріально-технічного і фінансового забезпечення.

Постановою Кабінету Міністрів України від 02.01.1992 р. № 3 створено Державний комітет у справах охорони державного кордону України (далі — Держкомкордон) як центральний орган державного управління для реалізації державної політики з прикордонних питань [22, с. 5-11].

Досвід прикордонники набували в ході напруженої роботи під час розгортання на нових ділянках прикордонних підрозділів. Здійснювалась вона під керівництвом першого Голови Державного комітету у справах охорони державного кордону України — Командуючого Прикордонними військами України генерала армії В. О. Губенка [21, с. 8; 37, с. 43].

У складних умовах розбудови незалежної держави у 1992 р. створюються 9 загонів прикордонного контролю (далі — ПРИКЗ) у складі 120 застав прикордонного контролю (далі — ПРИКЗАС). З метою здійснення прикордонного контролю по всьому периметру державного кордону було додатково відкрито 119 контрольних-пропускних пунктів (далі — КПП).

На виконання Указу Президента “Про заходи щодо охорони державного кордону України з Республікою Молдова” [36, с. 20-21] з березня 1992 р. формуються три ПРИКЗ з місцями дислокації в містах Могилів-Подільський, Котовськ, Березине, які взяли під охорону понад 1100 км кордону.

Враховуючи обстановку, що склалася на державному кордоні з Російською Федерацією і Республікою Білорусь, Президентом та Урядом України було прийнято рішення про організацію прикордонно-митного контролю і на цих ділянках кордону. З цією метою та на виконання Розпорядження Президента України від 12.10.1992 р. № 160/92-рп [26, с.41] і Постанови Кабінету Міністрів від 10.11.1992 р. № 615 [23, с. 47-49] сформовано та виставлено на кордоні 6 ПРИКЗ з місцями дислокації у містах Луцьк, Чернігів, Суми, Харків, Луганськ та Донецьк.

З квітня 1993 р. взято під контроль всі аеропорти держави [35, с. 13-14].

Але якщо прикордонники, не зважаючи на надзвичайно складні умови, все ж виконували свої завдання, то держава не досить серйозно поставилась до своїх рубежів. Більше того, рівень фінансового забезпечення потреб розбудови і охорони кордону до середини 90-х стає катастрофічним. Так, за словами начальника фінансової служби Держкомкордону, у 1992 р. Верховна Рада виділила прикордонникам 53% потрібних коштів, у 1993 р. — 21,1%, у 1994 р. — 15,5% [39, с. 2]. З часом ситуація повільно змінювалась на краще, але необхідного фінансування ПВУ так ніколи і не отримували. Як зазначав у січні 2003 р. Голова Держкомкордон, „Законом України „Про Державний бюджет на 2003 рік” на утримання ПВ передбачено 463503,6 тис. грн. ...Затверджена сума збільшена у порівнянні з минулим роком на 44,4% і забезпечує вже 51,2% від мінімально необхідної потреби військ, а не 30-33%, як у минулі роки...” [34, арк. 142].

Ситуація стала критичною. Судячи з фактів, порушники вирішили перетворити державний кордон у „прохідний двір”. Адже якщо у 1992 р. прикордонники вилучили 6,2 кг наркотичних речовин

(у 1991р. — не зафіксовано), то у 1993 — 7210,2 кг, у 1991 р. — 10701 штук боєприпасів, а у 1994 р. вже 2287283 шт., у 1991 р. — 1236 одиниць зброї, у 1994 — 9730. Затримали у 1991 р. 885 порушників кордону (з них незаконних мігрантів — 148 чол.), а у 1994 р. вже 20529 (з них незаконних мігрантів — 11444 чол.) [18].

Розуміючи, що економіка країни перебуває в стані колапса, і тому від держави реальної допомоги чекати не варто, керівництво ПВУ шукає можливості маневру власними силами. І одна з них, у випадку, коли немає змоги надійно прикрити весь кордон, зосередження сил і засобів на окремих, найбільш небезпечних напрямках. Таким чином в ПВУ було започатковано проведення прикордонних операцій.

Прикордонна операція — це сукупність узгоджених і взаємопов'язаних за метою, завданнями, місцем та часом заходів прикордонної служби, прикордонного контролю, оперативно-розшукової діяльності, прикордонних пошуків, боїв та маневрів силами й засобами, що проводяться з'єднаннями та частинами ПВУ одночасно і послідовно згідно з єдиним задумом та планом, для вирішення оперативних і оперативно-тактичних завдань з охорони державного кордону на визначеному напрямку, ділянці (районі, зоні відповідальності) [30].

Прикордонні операції мали свої різновиди. Якщо вони проводились разом з представниками Служби безпеки, Міністерства внутрішніх справ, підрозділами Міністерства оборони, органами Державної митної служби України чи іншими, то тоді це прикордонна спільна операція. Такі операції проводились як за ініціативою ПВУ, так і за ініціативою взаємодіючих міністерств та відомств.

Прикордонні спеціальні операції проводились для реалізації конкретної, оперативної випереджувальної інформації або за результатами оперативно-службової діяльності військ.

Локальні дії проводились для вирішення оперативно-тактичних завдань з охорони державного кордону на обмеженій території (окремому об'єкті), обмеженими силами та засобами в короткі терміни.

У досліджуваній період прикордонні операції здійснювались з метою: пошуку і затримання агентури противника, інших порушників державного кордону і осіб, які розшукувались; пошуку і припинення діяльності диверсійно-розвідувальних, екстреміських, терористичних, бандитських та інших формувань; відбиття вторгнення на територію України або прориву на територію суміжної держави великих мас цивільного населення; пошуку і затримання порушників режиму виключної (морської) економічної зони України; протидії незаконній міграції та контрабандній діяльності [31].

Концепцією охорони державного кордону та суверенних прав України в її виключній (морській)

економічній зоні прикордонні операції та спільні операції Прикордонних військ, правоохоронних і митних органів частин та підрозділів Національної гвардії у прикордонних районах було визначено як одну з форм службово-бойової діяльності Прикордонних військ [17, с. 6].

Виходячи з того, якою була мета, визначався і масштаб прикордонної операції. В період загострення обстановки на державному кордоні розроблялись широкомасштабні операції з залученням великих сил і засобів, які могли охоплювати великі ділянки кордону в різних напрямках. Так, у 2001 р. в Україні вперше була проведена стратегічна оперативно-профілактична операція „Кордон-2001” [29]. Вона, без перебільшення, набула статусу не тільки загальнодержавної, а й міжнародної. У здійсненні запланованих заходів брали участь 18 тис. прикордонників з 500 одиницями техніки, працівників інших правоохоронних органів та органів виконавчої влади. Вони увійшли до складу понад 20 тис. прикордонних нарядів, у тому числі близько 11 тис. спільних, зусиллями яких було перекрито більше 1200 залізничних вокзалів і станцій, 16 аеропортів, 16 морських і річкових портів. Крім того, за ініціативою Держкомкордону до операції залучалися російські, білоруські, молдовські, румунські, польські, словацькі та угорські прикордонні відомства.

Завдяки високому професіоналізму військово-службовців ПВУ та їхніх колег було затримано понад 8 тис. порушників державного кордону, виявлено і вилучено 112 одиниць зброї, 85 кг наркотичних речовин, контрабандних товарів на загальну суму понад 15 млн. грн. Лише за добу спільно з представниками МВС і СБУ було затримано 200 незаконних мігрантів, більш ніж півтори тисячі одиниць контрабандної пневматичної зброї [24].

Якщо ускладнення відбувались на якійсь одній ділянці кордону, проводилась операція, завдяки якій прикривалась саме вона. Так, „...у зв'язку з погіршенням криміногенної обстановки, значним збільшенням контрабандної діяльності та виконанням доручення Президента України від 17.06.97 № 1-14/410, з метою захисту економічних інтересів держави, посилення боротьби з контрабандними та іншими злочинними проявами на державному кордоні з Республікою Молдова в період з 1.07 по 15.09. 1997 р. за оперативним планом, затвердженим першим віце-прем'єр-міністром України, в межах Чернівецької, Вінницької та Одеської областей...” проводилась спільна прикордонна операція „Кордон-97” [5, арк. 160].

У таких випадках основна відповідальність покладалась на напрями ПВУ. На основі аналізу обстановки вони здійснювали планування операції, проводили розрахунки залучення засобів зв'язку і техніки, сил і засобів тощо [6]. Якщо розрахунки вдавалось провести правильно, результати таких операцій завжди були позитивними. Так,

силами військ Північно-Західного напрямку ПВУ в першому кварталі 2001 р. на ділянках 7, 27, і 31 ПРИКЗ проведено дві прикордонні операції, в ході яких затримано у 5 випадках 56 порушників кордону (53 нелегальних мігранти і 3 провідники), в 49 випадках затримано контрабандних товарів на суму 41760 грн., виявлено 53 викрадених автомобілі, з яких 34 на ОКПП „Закарпаття” [7].

Для протидії незаконній міграції та контрабанді проводились операції з умовними назвами „Контрабанда”, „Транзит” („Транзит-мігрант”, „Транзит-транспорт”), „Мігрант” („Мігрант-турист”, „Мігрант-освіта”), „Контроль”, „Джувльбарс”, „Інгус”, „Каботаж” тощо.

Так, у серпні 1995 р. силами управлінь МВС, СБУ і Волинського загону ПВУ проведена операція „Мігрант”. В результаті була знешкоджена злочинна група міжнародної направленості, притягнуті до відповідальності 48 осіб, що незаконно перебували на території України, затримані нелегальні мігранти [19]. У січні 1998 р. в ході операції „Нелегал” співробітники одеського облуправління СБУ, взаємодіючи з МВС і ПВУ, знешкодили міжнародний канал незаконної міграції через українсько-румунський кордон [1]. У кінці 1998 р. представники ПВУ, МВС, СБУ і Міністерства освіти спільно провели операцію „Студент”, зосередивши свою увагу на іноземних студентах вузів Києва, Донецька, Харкова, Одеси і Львова і виявили масу порушень, які свідчили про те, що українські ВНЗ перетворились на ще один канал незаконної міграції [8].

Протягом вересня 2000 р. на українсько-російській та українсько-молдовській ділянках державного кордону „на виконання Указу Президента України „Про Комплексну цільову програму боротьби зі злочинністю на 1996-2000 роки”, доручення „Про вжиття додаткових заходів щодо протидії контрабанді та реалізації на внутрішньому ринку України незаконно ввезених товарів” та з метою захисту національних інтересів на державному кордоні” Держкомкордоном було сплановано і проведено прикордонні операції „Інгус-2000” та „Осінь-2000”.

До проведення операцій залучались війська Південно-Східного, Південного та Північно-Західного напрямів, оперативний резерв Голови Держкомкордону від Національної академії прикордонних військ України і 23 аеромобільного прикордонного загону спеціального призначення. Всього до проведення оперативно-службових дій було залучено понад 5 тис. військовослужбовців ПВ та близько 300 од. техніки, а також територіальні підрозділи МВС, СБУ, Держмитслужби і ДПА України.

Під час операцій в основу дій було покладено комплексне застосування різнорідних сил та засобів, ведення активних оперативних, розвідувально-пошукових заходів, а також здійснення поси-

леного прикордонного контролю осіб, транспортних засобів і вантажів. У ході оперативно-службових дій виставлено понад 15 тис. прикордонних нарядів, в тому числі 2 тис. спільних.

Всього за період проведення операцій затримано близько 2 тис. порушників державного кордону. Завдяки використанню нових форм застосування кінологів з службовими собаками виявлено та вилучено 1 од. зброї, близько 315 кг наркотичних речовин, контрабандних товарів на загальну суму 3,5 млн. грн, припинено діяльність 8 каналів переправлення контрабанди і нелегальних мігрантів. Порушено 7 кримінальних справ [3].

Переміщенню через державний кордон зброї, боєприпасів, вибухових і наркотичних речовин та прекурсорів, засобів диверсій і терору протиставлялись дії в операціях „Канал”, „Зброя та вибухівка”, „Магістраль”, інших. Так, у листі від 5 березня 2002 р. першому заступнику Голови Держкомкордону перший заступник начальника Департаменту прикордонних військ Республіки Молдова підтверджує участь своїх частин і підрозділів у спільній операції „Канал” „по перекриттю каналів незаконного переміщення через українсько-молдовський кордон наркотичних речовин” [32].

Активну участь взяли прикордонники і в операції МВС „Зброя та вибухівка”, яка проводилася з 11 по 18 квітня 2003 р. Загалом за цей термін правоохоронці затримали 171 порушника кордону, 57 з яких виявилися незаконними мігрантами. Майже 330 осіб притягнуто до адміністративної відповідальності. Сума стягнених штрафів — понад 5300 гривень. Крім того, вилучено 9 одиниць зброї, майже сотню набоїв до неї та електрошоковий пристрій. Також серед затриманого — близько 5 кг наркотичних речовин. Щодо затриманої контрабанди, то вона „потягнула” на 281 тис. грн. І, зрештою, під час операції було виявлено 3 викрадені автомобілі. [11, с. 31].

Окреме місце у новітньому літописі українських прикордонників посідала спеціальна морська прикордонна операція „Калкан”, яка проводилась майже щороку в період нересту камбали-калкан. 22 березня 2000 р. її результатом стало затримання кораблями Морської охорони двох турецьких браконьєрських шхун, третя внаслідок отриманих пошкоджень затонула. У порушників вилучили 200 км риболовецьких сіток, більше 20 тонн риби цінних сортів [27]. За досліджуваний період сотні браконьєрів видворили за межі виключної (морської) економічної зони своїми вмiлими та рішучими діями екіпажі прикордонних сторожових кораблів „Павло Державін”, „Григорій Ігнатенко”, „Буковина” та „Поділля”.

Отримані в результаті проведення широкомасштабних операцій дані аналізувались і узагальнювались, що дозволяло завершувати ліквідацію виявлених порушень уже обмеженими силами та засобами в короткі терміни, як на цьому наголошу-

валось у наказі Голови Держкомкордону від 21.06.2000 р. № 319 „Про завершення спільної операції „Рубіж-2000”: „...Командувачам військ Південно-Східного, Північно-Західного, Південного і Кримського напрямів о 20⁰⁰ 27 червня 2000 року завершити ... операцію „Рубіж-2000”. Продовжити відстеження, узагальнення, збір та аналіз обстановки на державному кордоні. На основі отриманих даних здійснити планування і проведення адекватних спеціальних локальних дій” [4].

Один з прикладів такої операції — „Стежка-2002”, що була проведена з 26 по 29 квітня 2002 р. на окремих ділянках Сумського і Чернігівського ПРИКЗ. Щоправда, в ході її не було зафіксовано порушень державного кордону [33], але, загалом, локальні дії також приносили значні результати. Так, протягом 2003 р. вони здійснювалися практично по усьому периметру державного кордону. За незаконний перетин державного рубежу було затримано 1240 осіб, вилучено близько 30 одиниць зброї та понад 800 набоїв. Не дійшло до місця призначення і чимало контрабандних вантажів, оцінених експертами більш ніж у 3,5 млн. грн. [11, с. 31].

Протягом усієї історії ПВУ одним із пріоритетів їх діяльності було налагодження чіткої і ефективної взаємодії з колегами-правоохоронцями. Адже самотужки гідно протистояти на державному рубежі добре оснащеним організованим злочинним угрупованням неможливо. Усвідомивши цю незаперечну істину, вартові кордону активно співпрацювали із співробітниками МВС, СБУ, Держмиткому, ДПА України та іншими взаємодіючими міністерствами й відомствами. Такі спільні прикордонні операції здійснювались за рішеннями спільних колегій цих відомств. На основі набутого досвіду поступово, наполегливо розширювалась практика їх проведення, оскільки це, безперечно, була найефективніша форма комплексного застосування сил та засобів.

Тож якщо на початку розбудови і становлення ПВУ в 1992 р. було проведено лише 2 спільні прикордонні операції, то в 1999-му ця цифра зросла до 20. У 2000 р. з 16 проведених прикордонних операцій об'єднаними були 10, у 2001-му з 17-6, у 2002-му з 12-9, у 2003-му з 15-10 [24].

Зокрема, у 2002 р. за ініціативою ПВУ проведено: спільну прикордонну оперативно-профілактичну операцію „Кордон-2002”; спільні операції „Рубіж-2002”, „Південь-2002”, „Заслін-2002”. За ініціативою взаємодіючих міністерств: спільні операції „Канал” — МВС, „Зброя та вибухівка” — МВС; спільні спеціальні операції „Бар'єр-2002” — Держмитслужба, „Магістраль” — Мінтранс, „Заслін” — Держмитслужба [16, с. 8].

Підготовка спільних операцій була досить серйозною справою. Адже, наприклад, у проведеній в 2001 р. операції „Контрабанда”, спрямованій на посилення боротьби з контрабандою алкогольних напоїв та тютюнових виробів, брали участь ПВУ,

МВС, СБУ, ДПА, Мінекономіки, Держмитслужба, Держкомітет стандартизації, метрології та сертифікації, Держдепартамент регулювання виробництва та обігу алкоголю і тютюну. Тому спільно був опрацьований план заходів, у якому визначалась послідовність всіх дій [28].

Досить успішними були і спільні прикордонні операції із залученням представників прикордонних і правоохоронних відомств суміжних держав. Яскравим прикладом такої співпраці була операція „Рубіж-2000”, проведена у період з 11 по 27 червня 2000 р.; у плануванні і проведенні її, незважаючи на незавершеність договірно-правового оформлення державних кордонів, за ініціативою Держкомкордону вперше за часи незалежності України, взяли участь одночасно три прикордонні відомства — України, Російської Федерації і Республіки Білорусь. До проведення спільних дій було залучено понад 63 тис. військовослужбовців прикордонних військ цих країн.

Всього за період проведення операції ПВУ затримано понад 4 тис. порушників державного кордону, російськими та білоруськими прикордонниками — 800 нелегальних мігрантів. Під час спільних дій виявлено та вилучено 324 од. зброї, 50,8 кг наркотичних речовин, контрабандних товарів на загальну суму понад 9,5 млн. грн., у тому числі 189 т пально-мастильних матеріалів, 323 т цукру, 200 т сільськогосподарських продуктів, 26 тис. л горілчаних виробів та понад 600 тис. пачок цигарок.

Важливою особливістю проведеної операції стало широке залучення до протидії правопорушенням на кордоні місцевого населення. Близько 120 добровільних формувань із сприяння ПВ в охороні державного кордону взяли участь у її заходах [2].

Спільно проведена на ділянці Чернігівського загону українськими та білоруськими прикордонниками в період з 10 по 13 жовтня 2003 р. операція отримала романтичну назву „Зелений мандрівник”. Хоча зовсім не романтичною вона виявилась для 5 порушників закону про державний кордон, одного перевізника зброї і набоїв, наркокур'єра з понад кілограмом наркосировини та контрабандистів, товари яких були оцінені експертами у кілька тисяч гривень [11, с. 30].

Загалом про результативність прикордонних операцій красномовно свідчить статистика: з 1992 і по 2001 рік під час проведення прикордонних операцій було затримано понад 52 тис. порушників державного кордону. Більше 6 тис. з них — незаконні мігранти. Крім того, — припинено діяльність понад 80 каналів незаконної міграції і 47 злочинних угруповань, вилучено майже 2,5 тонни наркотичних речовин, 1245 одиниць вогнепальної зброї. Кримінальним ділкам, що „спеціалізувались” на контрабанді, „завдано збитків” на 83,8 млн. грн. У браконьєрів, які завжди були не проти „заирнути” до нашої виключної (морської) економічної

зони, вилучено 704 кілометри рибальських сіток та 82 тонни цінних видів риби [24].

Мабуть, одним з найуспішніших в даний період був 1997 р., коли в результаті 11 прикордонних операцій було затримано: 4392 порушники кордону (1329 з них — незаконних мігрантів); 20 провідників і 16 переправників мігрантів; 21 порушника режиму плавання. Припинено діяльність 10 каналів незаконної міграції. Вилучено 157,728 кг наркотичних речовин, 31 одиницю вогнепальної зброї, 1879 боєприпасів, контрабанди на суму 5,3 млн. грн. Порушено 169 кримінальних справ проти 196 чол. [35, с. 31].

Протягом 2002 р. ПВУ разом з взаємодіючими міністерствами та відомствами було проведено 12 прикордонних операцій. під час яких затримано: порушників державного кордону — 1093 чол., у т. ч. незаконних мігрантів — 445 чол.; порушників прикордонного режиму — 1197 чол.; контрабандних товарів на загальну суму 5,6 млн. грн.; вилучено: наркотиків — 14,199 кг; вогнепальної зброї — 33 од.; холодної зброї — 11 од.; газової зброї — 4 од.; боєприпасів — 1 295 шт.; порушено кримінальних справ — 21; притягнуто до адміністративної відповідальності — 1 828 осіб; накладено штрафів на суму 33,3 млн. грн.; виявлено та скомпрометовано каналів незаконної міграції — 15; виявлено та затримано помічників незаконних мігрантів — 18 чол. [16, с. 9].

У 15 прикордонних та спільних операціях 2003 р. брав участь особовий склад з'єднань і частин ПВУ. Як власними зусиллями, так і завдяки чітко налагодженій взаємодії з колегами-правоохоронцями та співробітниками прикордонних відомств країн-сусідів за спробу незаконного перетину державного рубежу затримали майже 3240 осіб, понад тисяча з яких — незаконні мігранти. Вилучений у контрабандистів товар компетентні фахівці оцінили в 12,3 млн. грн.

Наркоторгівці позбулись майже 60 кг наркотичних речовин, гендлярі зброєю і боєприпасами — 255 одиниць зброї, понад 500 штук набоїв, браконьєри — більш ніж 2 км рибальських сіток і 417 кг морепродуктів.

Безумовно, покращанню криміногенної обстановки на кордоні та поблизу нього сприяло і практичне забезпечення належного рівня дієвості законодавства з прикордонних питань. Стосовно тих, хто відверто нехтував його вимогами, за результатами прикордонних операцій було порушено 27 кримінальних справ, до адміністративної відповідальності притягнуто 2 140 осіб. Ще 189 винесено попередження. Щодо штрафів, стягнених у визначеному порядку, то їхня загальна сума перевищила 47 тис. грн. [11, с. 30].

На жаль, на загальні результати операцій негативно впливали такі недоліки, як поверховий підхід органів управління військ напрямів і загонів до проведення підготовчого етапу операцій; здійснення

планування дій сил і засобів на підставі прогнозів та з урахуванням попередніх результатів охорони державного кордону, що робилось через дефіцит інформації, якою володіли оперативно-розшукові органи та штаби прикордонних загонів; недостатня гнучкість і прорахунки в системі охорони державного кордону, особливо на ділянках прикордонних комендатур і застав, де не завжди забезпечувалося приховане оперативне, військове та технічне прикриття основних напрямків протиправної діяльності; низька забезпеченість військ пально-мастильними матеріалами, що, у свою чергу, суттєво знижувало мобільність дій; недостатня забезпеченість підрозділів кордону засобами зв'язку тощо.

З урахуванням результатів проведених у досліджуваній період прикордонних операцій можна зробити висновки, що в цілому вдалося досягти мети операцій, особливо з точки зору профілактики правопорушень на державному кордоні; здійснювалась постійна компрометація і ліквідація основних каналів переправлення та шляхів транзиту незаконних мігрантів; у контрольованих прикордонних районах було створено систему своєчасного виявлення та припинення можливих порушень державного кордону; вдалося значно зменшити кількість порушень державного кордону та збільшити ефективність застосування сил і засобів; були напрацьовані ефективні форми співпраці з взаємодіючими міністерствами та відомствами, що брали участь в операціях тощо.

Отже, враховуючи те, що після пікових 1993-1994 років загальна кількість порушень кордону та переміщення заборонених речей і предметів (крім окремих випадків) значно знизилась, у чому можна пересвідчитись, взявши до прикладу показники останнього повного в досліджуваній період року (у 2002 р. прикордонники вилучили 363,523 кг наркотичних речовин, 91 181 штук боєприпасів, 211 одиниць зброї, контрабанди на суму 48,08 млн. грн.; затримали 9600 порушників кордону, з них незаконних мігрантів — 2605 чол. [18]), автор, звичайно ж, не стверджує, що таке покращення показників це лише результати успішно проведених прикордонних операцій, переконаний, що, виходячи з вищенаведеного, вони стали дієвим складником успіхів та досконалим засобом посилення охорони державного кордону.

Мабуть, саме тому і після того, як у 2003 р. відбулось реформування Прикордонних військ в Державну прикордонну службу України [14], керівництво нової правоохоронної прикордонної структури не вімовилось від такої форми оперативно-службової діяльності, як прикордонні операції.

Джерела та література

1. Аксанюк М. Одесское УСБУ закрыло "килийское окно" в госгранице // День. 1998. — 7 февраля. — С. 2.
2. Архів відділу документального забезпечення На-

ціональної академії Державної прикордонної служби України (далі — АДЗ НАДПСУ). — Інв. 306. — Спр. 2. — Арк. 109-114.

3. АДЗ НАДПСУ. — Інв. 306. — Спр. 2. — Арк. 220-222.

4. АДЗ НАДПСУ. — Інв. 306. — Спр. 2. — Арк. 89.

5. АДЗ НАДПСУ. — Інв. 76. — Т. 2. — Спр. 2. — Арк. 160-162.

6. Архів відділу документального забезпечення Західного регіонального управління Державної прикордонної служби України (далі — АДЗ ЗРУ ДПСУ). — Інв. 2150. — Т. 1. — Спр. 1. — Арк. 110-111.

7. АДЗ ЗРУ ДПСУ. — Інв. 2150. — Т. 1. — Спр. 1. — Арк. 225-228.

8. Астахов С. Операція „Студент” — новий етап у боротьбі з нелегальною міграцією // Народна армія. 27 січня 1999. — С. 3.

9. Галицький С. Деякі погляди на застосування мобільних підрозділів в охороні державного кордону // Науково-практичний альманах „Науковий вісник Державної прикордонної служби”. — 2003. — № 3. — С. 16-17.

10. Галицький С. На стапелях розбудови військ — потенційна еліта // Кордон. — 2003. — № 1. — С. 12.

11. Єфімов Д., Никитюк І. Мобільність та ефективність наших дій зростає // Кордон. — 2003. — № 6. — С. 30-31.

12. Закон України „Про державний кордон України” від 4.11.1991. № 1777-XII. — Хмельницький, 1993. — 11 с.

13. Закон України „Про правонаступництво України” від 12.09.1991. № 1543-XII // Державний кордон України. Збірник документів за 1991 р. — К.: Держкомкордон, 1992. — 69 с.; — С. 4-5.

14. Закон України від 3.04.2003. № 661-IV „Про Державну прикордонну службу України”. — К., 2003. — 20 с.

15. Закон України від 4.11.1991. № 1779-XII „Про Прикордонні війська України”. — Хмельницький, 1993. — 6 с.

16. Заріцький О. Практика проведення спільних та прикордонних операцій на ділянках державного кордону України // Науково-практичний альманах „Науковий вісник Прикордонних військ”. — 2002. — № 2. — С. 8-9.

17. Концепція охорони державного кордону та суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні. — К.: Держкомкордон, 1996. — 10 с.

18. Кордон. — 2003. — № 5. — С. 28.

19. Пашук И. Операція „Мігранти” // Рабочая газета. 22 августа 1995. — С. 2.

20. Постанова Верховної Ради України „Про порядок комплектування військового, матеріально-технічного і фінансового забезпечення Прикордонних військ України” від 4.11.1991. № 1781-XII // Державний кордон України. Збірник документів за 1991 р. — К.: Держкомкордон, 1992. — 69 с.

21. Постанова Верховної Ради України від 22.10.1991. № 1687-XII „Про командуючого Прикордонними військами України” // Державний кордон України. Збірник документів за 1991 р. — К.: Держкомкордон, 1992. — 69 с.

22. Постанова Кабінету Міністрів України від 02.01.1992 р. № 3 „Питання Державного комітету у справах охорони державного кордону України” // Державний кордон України. Збірник документів за 1992 р. — К.: Держкомкордон, 1993. — 59 с.

23. Постанова Кабінету Міністрів України від 10.11.1992 р. № 615 „Про заходи щодо організації прикордонно-митного контролю на державному кордоні України з Республікою Беларусь і Російською Федера-

цією" // Державний кордон України. Збірник документів за 1992 р. — К.: Держкомкордон, 1993. — 59 с.

24. Результати спільних операцій — серед наших безперечних здобутків // Кордон. — 2001. — № 1. — С. 37.

25. Решетников О. Прикордонні операції як засіб протидії протиправній діяльності на державному кордоні // Науково-практичний альманах „Науковий вісник Прикордонних військ”. — 2002. — № 1. — С. 10-13.

26. Розпорядження Президента України від 12.10.1992 р. № 160/92-рп „Про прикордонно-митний контроль на державному кордоні України з Республікою Беларусь і Російською Федерацією” // Державний кордон України. Збірник документів за 1992 р. — К.: Держкомкордон, 1993. — 59 с.

27. Сховище документів Адміністрації Державної прикордонної служби України (далі — СД АДПСУ). — Інв. 5507. — Т. 2. — Спр. 26. — Арк. 192-196.

28. СД АДПСУ. — Інв. 6195. — Т. 1. — Спр. 26. — Арк. 100-106.

29. СД АДПСУ. — Інв. 6197. — Т. 3. — Спр. 26. — Арк. 145-150; — Т. 6. — Арк. 29-33; 133-137; — Т. 7. — Арк. 7-8; 95-96; 200.

30. СД АДПСУ. — Інв. 7289. — Т. 1. — Спр. 46. — Арк. 149.

31. СД АДПСУ. — Інв. 7289. — Т. 1. — Спр. 46. — Арк. 150-153.

32. СД АДПСУ. — Інв. 7289. — Т. 1. — Спр. 46. — Арк. 15.

33. СД АДПСУ. — Інв. 7289. — Т. 1. — Спр. 46. — Арк. 58-59, 73-74, 79-79 зв.

34. СД АДПСУ. — Ф. 1. — Інв. 8118. — Т. 1. — Спр. 26. — Арк. 142-146. Наказ Голови Держкомкордону від 22.01.2003 р. № 49. „Про заходи щодо виконання бюджету 2003 року”.

35. Стан та підсумки службово-бойової діяльності Прикордонних військ України (1991-1998). — К.: Держкомкордон, 1999. — 32 с.

36. Указ Президента України від 17.03.1992. № 158 „Про заходи щодо охорони державного кордону України з Республікою Молдова” // Державний кордон України. Збірник документів за 1992 р. — К.: Держкомкордон, 1993. — 59 с.

37. Указ Президента України від 25.12.1991. № 14 „Про призначення Голови Державного комітету у справах охорони державного кордону України” // Державний кордон України. Збірник документів за 1991 р. — К.: Держкомкордон, 1992. — 69 с.

38. Указ Президії Верховної Ради України „Про підпорядкування Україні Прикордонних військ, що дислокуються на її території” від 30.08.1991. № 1464-XII // Державний кордон України. Збірник документів за 1991 р. — К.: Держкомкордон, 1992. — 69 с.

39. Шолохов В. Если госграница оголена, значит, это кому-то нужно? // Дайджест інформаційних новин. — 1996. — № 10. — С. 2-3.

*Галина Мельничук
(Чернівці)*

НЕЙТРАЛЬНІ КРАЇНИ У СВІТОВИХ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ Й МОЛДОВИ)

Радикальні соціально-політичні зміни в Центральній та Східній Європі кінця 80-х — початку

90-х років істотно вплинули на стан та структуру геополітичного простору і привели до суттєвої трансформації існуючого світового порядку. По суті, зараз відбувається формування нової системи міжнародних відносин на глобальному і регіональному рівнях. Утворення нових суверенних держав на пострадянському просторі значно змінило політичну карту світу, збільшило кількість національних та інтернаціональних проблем, які вимагають термінового розв'язання. На їх характер дедалі більше впливає розрив у рівнях життя населення різних регіонів і країн, їх економічного й політичного розвитку і, насамперед, пошуки зовнішньополітичного курсу, який би відповідав власним національним інтересам. Власного досвіду в зовнішньополітичній діяльності колишні радянські республіки, а нині суверенні держави, не мали. Тому процес набуття міжнародної правосуб'єктності відбувався по-різному.

Україна і Молдова (також Білорусь, Туркменістан та ін.) в Деклараціях про державний суверенітет проголосили про свій намір у майбутньому набутти статусу нейтральної держави. Однак реалізувати цей намір згідно з нормами внутрішнього й міжнародного права та здобути його визнання світовими товариствами вдалося лише Туркменістану [8, с.40].

На сьогодні статус постійного нейтралітету мають лише три держави у світі: Швейцарія (згідно з рішенням Віденського конгресу 1814-1815 рр.; гарантований Паризьким актом 1815 р.); Австрія, яка з великими труднощами йшла до свого нейтралітету майже 10 років (згідно з Державним договором 1955 р. і Федеральним конституційним законом про нейтралітет 1955 р.); Мальта (згідно з Декларацією уряду Мальти 1981 р. про нейтралітет) [10, с.47].

Особливості геополітичного становища України та Молдови як країн, що задекларували свій намір стати нейтральними, не були предметом спеціального дослідження ні в Україні, ні в Молдові. Метою ж його є висвітлення впливу економічної та політичної інтеграції на регіональні міжнародні відносини й визначення можливості збереження задекларованого статусу нейтралітету в новій системі міжнародних відносин. У цій статті названа проблема розглядається на прикладі двох пострадянських республік — України і Молдови.

Нейтралітет — це особливий міжнародно-правовий статус держави. За міжнародним правом, нейтральна держава має право за допомогою зброї відбивати посягання на її нейтралітет. Виходячи з цього, наявність збройних сил у Молдові (Національної армії) і Україні та проголошений ними нейтралітет не взаємовиключені, а взаємопов'язані. В умовах, у яких Україна і Молдова знаходяться в європейському регіоні, де переплітаються інтереси багатьох держав, армія є важливим фактором забезпечення безпеки, незалежності і територіальної цілісності.

Політика нейтралітету для молодих незалежних держав мала стати гарантією територіальної цілісності і єдності. Молдовська еліта вбачала в проголошенні нейтралітету вирішення питання виводу російських військ із Придністров'я. Водночас прийняття Молдовою нейтралітету гарантувало їй повноцінну участь у міжнародній політиці, тому що нейтралітет — це не самоізоляція. При визначенні орієнтації Молдови на нейтральний статус країни було враховано думку громадськості. Аналіз результатів соціологічного опитування, проведеного 6 березня 1994 р., засвідчив, що 95% опитаних (це близько 75% зареєстрованих у виборчому списку) висловилися за те, щоб Молдова була незалежною, суверенною державою, яка підтримуватиме взаємовигідні двосторонні відносини з усіма країнами світу і здійснюватиме стратегію нейтралітету [15, с.79].

Слід зазначити, що ще перебуваючи у складі СРСР, Україна в Декларації про державний суверенітет „...урочисто проголосила про свій намір стати у майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів...” [1]. В „Основних напрямках зовнішньої політики України”, схвалених Верховною Радою 2 липня 1993 р., наголошувалось на тому, що вона не хоче ні з ким воювати, відмовляється від політики сили, стає позаблоковою, без'ядерною державою і прагне будувати свої відносини з сусідніми державами світу на основі дружби і взаємоповаги[5]. Доказом цьому є Закон України „Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї” від 1 липня 1968 р. [16, с.238].

28 липня 1994 р. парламент Молдови прийняв нову Конституцію. Міжнародні спостерігачі та представники ЄС оцінювали Молдову як лідера демократичних і реформаторських процесів у СНД. Усе це, без сумніву, стало головним досягненням Молдови на шляху демократії. На думку відомого дослідника політичних процесів у Молдові В.Брутера, 1994 рік був найуспішнішим в історії незалежної країни [6]. У ст. 11 нової Конституції говориться, що “Республіка Молдова проголошує свій постійний нейтралітет і не допускає розміщення на своїй території збройних сил інших держав”. В основі її оборонної політики лежать принципи мирного співіснування, невтручання у внутрішні справи інших держав, повага їх суверенітету і незалежності, цілісності і незмінності міждержавних кордонів. Як нейтральна держава республіка не планує вступати до НАТО, в будь-які оборонні структури країн СНД чи інші діючі військово-політичні формування. Молдова рішуче виступає проти війн як засобу вирішення міжнародних і міждержавних проблем і вважає головним завданням своєї національної політики активну участь у попередженні військових конфліктів [17,с.450]. Ці положення також повторено у Кон-

цепції зовнішньої політики, прийнятої парламентом у лютому 1995 р. Відповідно до Концепції, РМ зобов'язується слідувати стратегії постійного нейтралітету і не брати участі у збройних зіткненнях, у політичних, воєнних або економічних союзах, які мають на меті підготовку до війни; не використовувати територію для розміщення іноземних військових баз; не мати ядерну зброю, не виробляти і не випробовувати її [6]. У травні 1996 р. парламент Республіки Молдови прийняв Концепцію національної безпеки. У цьому документі також наголошується, що Молдова є демілітаризованою державою, яка виступає проти розміщення іноземних військ або військових баз на своїй території і підтримує відносини дружби і партнерства з усіма країнами. А також наполягає на виведенні російських військ з території Придністров'я [4]. У червні цього ж року парламент Молдови затвердив військову доктрину, в якій зазначалось, що завдання Збройних сил визначаються інтересами національної безпеки і витікають з проголошеного Молдовою нейтралітету [17, с.453].

Розпад СРСР практично одразу спричинив появу нової геополітичної структури, що отримала назву Співдружність Незалежних Держав (СНД). Саме СНД і стала першим інтеграційним об'єднанням, до якого вступили Україна і Молдова. Вони розглядали СНД як міжнародний механізм, що доповнить і скоординує процес формування якісно нових двосторонніх відносин з незалежними державами, які утворилися на території колишнього СРСР. Молдова і Україна виступили проти перетворення СНД у наддержавну структуру і відмежувались від будь-яких спроб реанімації союзного центру, наддержавної структури в рамках СНД. Виходячи з цього, вони не приєдналися до Ташкентської угоди про колективну безпеку від 15 травня 1992 р. і є тільки спостерігачами в Раді міністрів оборони держав — учасниць СНД. У квітні 2001 р. в Москві відбувалися багатонаціональні командно-штабні навчання „Південний щит Співдружності”, в яких представники України і РМ взяли участь як спостерігачі [17,с.473]. Саме тому в зовнішньополітичних документах двох країн дедалі частіше використовується термін „позаблоковість” як еквівалент їх нейтральності.

Молдова взагалі відмовлялась брати участь у створенні об'єднаної системи ППО СНД і системи попередження про ракетний напад, але згодом змінила свою позицію і прийняла рішення про приєднання.

Задекларована політика нейтралітету дала можливість молодим державам будувати рівноправні відносини з усіма державами, брати участь в діяльності ООН та інших міжнародних організаціях, миротворчих операціях, співпрацювати з ЄС і ОБСЄ. Як приклад, поступове поширення впливу НАТО та інших інтеграційних загальноєвропейських структур на Схід, залучення країн цього регіо-

ну до асоційованого співробітництва з західноєвропейськими інституціями. Україна і Молдова беруть участь у програмі НАТО „Партнерство заради миру”, яка була висунута державним секретарем США У.Крістофером під час його візиту до країн СНД у жовтні 1993 р. і містила нові ідеї та форми співробітництва НАТО з східноєвропейськими країнами [10, с.46].

Президент РМ М.Снегур на церемонії в Брюсселі з нагоди підписання документів щодо участі Молдови у миротворчих операціях ще раз підтвердив, що Молдова і надалі дотримуватиметься стратегії нейтралітету. Він також наголосив, що Молдова не входить до військових структур СНД і не буде порушувати питання про можливе членство в НАТО [15, с.79].

Україна і Молдова проявляють неабияку зацікавленість до міждержавних програм військово-технічного співробітництва, беруть участь у підписанні окремих домовленостей щодо обміну аеронавігаційною інформацією, використання повітряного простору у військових цілях, також підтримують ініційовану США боротьбу з міжнародним тероризмом і заявили про готовність надавати свій повітряний простір і аеродроми для бойових літаків антиталібської коаліції. Створено миротворчі контингенти цих двох країн, які беруть участь у миротворчих операціях в Іраку, Лівані та інших країнах, що потребують міжнародної допомоги.

Цілком правомірно, що у пошуках нових шляхів реалізації власних національних інтересів незалежні країни звернулися до ідеї посилення співробітництва з географічно близькими до себе державами. Для України, Молдови та кавказьких країн це найефективніше втілюється у створенні системи Чорноморського економічного співробітництва (ЧЕС). До цієї системи увійшли новоутворені незалежні країни, які намагаються організаційно інтегруватися без домінування Росії [13, с.382].

У межах ЧЕС розробляються стратегічно важливі проекти, такі як співробітництво з питань попередження і ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, боротьба з організованою злочинністю, наркобізнесом, тероризмом, нелегальною торгівлею зброєю то ін. В той же час система ЧЕС не ставить за мету створення відповідних структур військового і політичного типу. Але і в такому вигляді ця організація сприяє розбудові системи європейської безпеки та створює нові можливості для ефективного співробітництва в Чорноморському і Балканському регіонах.

Перспективним і таким, що відповідає інтересам національної безпеки України і Молдови, є їх участь у створенні політико-консультаційного форуму під аббревіатурою ГУУАМ [14]. Цей орган був створений з метою забезпечення загальної системи безпеки і стабільності, адже держави Чорноморського регіону стикаються з суперечностями-

ми, що мають високий потенціал конфліктності (для України — проблема Криму, для Молдови — Придністровський конфлікт). Подолання цих протиріч та недопущення розгортання конфліктів має будуватися на засадах формування субрегіональних структур безпеки, які б створили спільну платформу для співробітництва у цій сфері з максимальним урахуванням інтересів усіх держав регіону.

Зусилля нових держав зі зміцнення власного суверенітету і незалежності стимулює їхні пошуки у напрямі розбудови нових міждержавних зв'язків, які більше відповідають їхнім національним інтересам. Формуються нові зовнішньополітичні орієнтації, що пов'язані з пошуками більш надійних і рівноправних партнерів та союзників.

Подібність проблем у галузі безпеки зумовлює і взаємне тяжіння держав. Слабка обороноздатність Молдови (як і Грузії, Азербайджану) не сприяє зміцненню їхніх систем безпеки. Тому одним із стратегічно важливих завдань зміцнення стабільності й безпеки як у регіоні, так і у конкретних країнах в цілому, є розвиток багатостороннього співробітництва у галузі безпеки, врегулювання конфліктів і боротьба з сепаратизмом.

Між Україною і Молдовою стосунки в галузі безпеки розвиваються в таких напрямках:

- посилення миротворчої діяльності України та надання допомоги Молдові у врегулюванні Придністровського конфлікту;
- надання військово-технічної та гуманітарної допомоги, розвиток військового співробітництва і військово-промислової кооперації;
- створення системи політичних консультацій і координації зусиль у вирішенні спільних проблем безпеки [14].

В свою чергу, Україна і РМ співпрацюють також з Європейським Союзом, з ОБСЄ і в рамках взятих на себе зобов'язань представляють щорічні звіти щодо структури і розмірів своїх збройних сил. З розширенням Євросоюзу, що відбулося 1 травня 2004 р., і наближенням його до кордонів України і Молдови, поступово трансформацією НАТО в підвалини створюваної загальноєвропейської системи безпеки „класичного” постійного нейтралітету більше не існує. В умовах поглиблення інтеграційних процесів на континенті це означало б „замикання в собі”. Країни, що проголосили про свій нейтралітет, в тому числі Україна і Молдова, зацікавлені брати участь в інтеграційних процесах у Європі, в європейських структурах, у тому числі військово-політичного характеру.

Отже, можна стверджувати, що Україні і Молдові нейтралітет був потрібен як засіб реалізації головного національного інтересу — повного реального суверенітету і незалежності, розбудови та зміцнення державності, забезпечення територіальної цілісності і непорушності державних кордонів.

Звісно, все це не суперечить загальному напрямку процесів, що мають місце на Європейському

континенті. Немає суперечності між задекларованими українською і молдовською політикою нейтралізму та їх зацікавленістю у співробітництві з європейськими структурами, включаючи НАТО, країни-учасниці яких мають аналогічні цілі. Безпосередня участь усіх країн у майбутній загальноєвропейській системі міжнародної безпеки є надійним гарантом національної безпеки.

Глобалізація міжнародних відносин, розширення НАТО та ЄС на Схід Європи, активна участь нейтральних країн в економічній і політичній інтеграції засвідчують, що нейтралітет як традиційний феномен міжнародних відносин у Європі припинив своє фактичне існування одночасно із закінченням „холодної війни”, а формальне врегулювання — це питання часу.

Джерела та література

1. Декларація про державний суверенітет України // <http://www.pkau.gov.ua/gateway/pravo>.
2. Конституція Республіки Молдова 1994 г. // <http://www.adviser.kg/base-sng/show.fwx>.
3. Концепция государственной национальной политики Республики Молдова // Официальный монитор. — 2004. — № 1-5.
4. Концепция национальной безопасности 1996 г. // <http://www.agentura.ru/text/biblio/concept-rm.txt>.
5. Постанова Верховної Ради України про „Основні напрями зовнішньої політики України” // www.nau.kiev.ua/index.php.
6. Бруттер В. Политические процессы в Молдове в 1988 — 2003 гг. http://www.igpi.ru/bibl/igpi_publ/moldova-brooter.html
7. Гайчук В. Возможность создания единой армии вполне реальна // Независимая Молдова. — 2003. — 3 сентября.
8. Голуб В. Нейтралітет як основа зовнішньополітичного курсу Туркменістану // Наук. Вісник. — Сер. „Міжнародні відносини”. — К.: КиМУ, 2003. — С.40-47.
9. Кротюк С. Нейтральні країни у військово-політичних інтеграційних процесах в Європі // Наук. Вісник. — Сер. „Міжнародні відносини”. — К.: КиМУ, 2003. — С.15-28.
10. Кулінич М. У новому геополітичному просторі // Політика і час. — 1994. — № 1. — С.44-47.
11. Луник О. Участь збройних сил України у врегулюванні воєнних конфліктів // Наук. Вісник. — Сер. „Міжнародні відносини”. — К.: КиМУ, 2003. — С.29-39.
12. Олійник І. Утворення пострадянських армій: український варіант // <http://www.usirg.kiev.ua/modules.php>
13. Парахонський Б. Організація Чорноморського Економічного Співтовариства // Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива: Монографія / Рада нац. Безпеки і оборони України, Нац. Ін-т міжнар. безпеки; За заг. Ред. С.Пирожкова. — К.: НІПМБ, 2001. — С. 381-385.
14. Парахонський Б., Гончар В., Кузнецов В. Стратегічні інтереси України в країнах Чорноморського регіону та проблеми національної безпеки // <http://www.niss.gov.ua/book/Parahon/009.htm>.
15. Скурту І., Алмаш Д., Гошу А. и др. История Бессарабии (От истоков до 1998 года) Изд. 2-е, переработан. И дополн. — Кишинэу, 2001. — 353 с.

16. Сорока М. Світ відкриває Україну // К.: Київська правда, 2001. — 782 с.

17. Тищенко Г. Военно-политический курс и вооруженные силы Республики Молдовы и Приднестровья // Молдавия: современные тенденции развития / Под. ред. Е.Кожокина. — М.: РОССПЭН. 2004. — С.449-491.

*Наталія Стрельчук
(Чернівці)*

УКРАЇНСЬКО-МАКЕДОНСЬКІ МІЖДЕРЖАВНІ ВІДНОСИНИ (90-ті рр. ХХ — ПОЧАТОК ХХІ ст.)

Країни Південно-Східної Європи посідають важливе місце у зовнішній політиці України. У майбутньому (як і сьогодні) роль України у цьому регіоні буде визначати її здатність до налагодження стосунків на різних рівнях, бо зміцнення двосторонніх стосунків держав є не тільки свідченням поглиблення традиційно добросусідських відносин, а й суттєвим чинником розширення зони стабільності на європейському континенті. Республіка Македонія, незважаючи на невеликі розміри території та малу чисельність населення, враховуючи її географічне розташування, є одним із ключових елементів сучасних міжнародних відносин. Македонія стала першою країною із п'яти країн Західних Балкан, з якою Європейський Союз підписав Угоду про асоціацію та стабілізацію, а в листопаді 2005 р. ЄС прийняв рішення про надання їй статусу кандидата на вступ до цієї організації. Для України Македонія є перспективним партнером з огляду на те, що наші держави зближує не тільки історія та культура, а й те, що вони сьогодні мають досить близькі позиції щодо євроінтеграційних процесів та перспективи членства у НАТО.

Метою даного дослідження є аналіз розвитку українсько-македонських міждержавних відносин у 90-х роках ХХ — на початку ХХІ ст. та їх значення для успішного просування українських національних інтересів у регіоні.

Огляд наукової літератури з проблеми міждержавних відносин України та країн Південно-Східної Європи засвідчує, що тільки окремі аспекти запропонованої теми були предметом дослідження вчених. Зокрема, у колективній монографії “Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива” окремий параграф присвячено участі України у вирішенні конфліктів на Балканах та аналізується внутрішньополітична ситуація у Македонії [13]. Проблеми становлення македонської державності та історії українсько-македонських взаємин аналізуються у дослідженнях О. Онищенко, Н.Стрельчук [7].

Джерельну базу дослідження становлять міждержавні угоди, підписанні Україною та Македонією після здобуття незалежності, виступи та інтерв'ю політичних діячів, матеріали українських і македонських засобів масової інформації.

Процес здобуття незалежності Македонією, як і Україною, пройшов мирно. Республіка залишила Югославську федерацію лише тоді, коли надії на існування єдиної держави остаточно зникли. 8 вересня 1991 р. у Македонії проведено референдум про незалежність. Із загального числа виборців 1495807 осіб у референдумі взяли участь 1132981 осіб, або 75,7%. На запитання: “Чи виступаєте Ви за створення суверенної і незалежної держави Македонія з правом вступу в союз суверенних держав Югославії?” “так” відповіло 72,16% від загальної кількості виборців, або 95,26% тих, хто прийшли на голосування [18, с.51].

Після проголошення незалежності Македонія опинилася перед складною проблемою міжнародного визнання, оскільки її найближча сусідка виступила проти її конституційного імені та державних символів. Всупереч рішенню Арбітражної комісії Р.Бадінтера країни Європейського Союзу відмовили їй у визнанні.

Греція вимагала, щоб Республіка Македонія у спеціальних доповненнях до Конституції (прийнята 17 листопада 1991 р.) задекларувала, що не має територіальних претензій до сусідів, і турбота про етнічних македонців, які проживають в інших країнах, не означатиме втручання Республіки Македонія у внутрішні справи сусідів. Скориставшись своїм правом „вето”, Греція блокувала визнання Македонії державами Європейського Союзу і, використовуючи своє головування в ЄС, змусила парламент Македонії внести зміни до Конституції.

Президент К.Глігоров 28 червня 1992 р. виступив із заявою з приводу Декларації ЄС щодо колишньої Югославії, у якій ЄС висловлював готовність визнати РМ “під назвою, яка не буде включати слово Македонія”. Він заявив, що тим самим Європейське співтовариство взяло на себе велику відповідальність і створило небувалий прецедент. Через опір однієї країни-учасниці ЄС відмовляється визнати Македонію. Президент Македонії назвав прийняття Декларації тиском на Македонію, бо стан невідомості при постійному відкладанні визнання з боку ЄС означає не тільки блокаду включення Македонії до міжнародної спільноти, міжнародних політичних, економічних та фінансових організацій, а й загрозу крайнього економічного зубожіння, політичної невідомості, а також створення умов для живлення відомих претензій сусідів до Македонії [5, с. 107-108].

У квітні 1993 р. під час процедури прийняття Республіки Македонія до ООН грецька делегація наполягла на прийнятті країни до цієї організації під тимчасовою назвою “Колишня Югославська Республіка Македонія” (КЮРМ) [11, с.162]. Після прийняття до ООН Македонія вийшла із блокади невизнання, її відразу визнали 6 країн-членів ЄС (Німеччина, Франція, Великобританія, Італія, Нідерланди, Данія). Можливо, що ці країни поспішили із визнанням Македонії, передбачаючи

наступні ускладнення, які могли виникнути у зв'язку з тим, що Греція на півроку приступала до головування у Раді ЄС. Україна офіційно визнала Колишню Югославську Республіку Македонія 23 липня 1993 р. 9 лютого 1994 р. Македонію визнали США. У червні 1996 р. 72 країни визнали Македонію, 35 з них визнали її під конституційною назвою “Республіка Македонія”. У березні 1998 р. під час перебування в Києві македонської делегації на чолі з міністром закордонних справ Б.Ханджийським було досягнуто домовленості про визнання Україною Македонії під її конституційною назвою.

Становлення українсько-македонських міждержавних стосунків умовно можна поділити на два періоди. Перший період — 1991-1995 рр. — це період становлення дипломатичних відносин між Україною та Македонією, який можна назвати „очікувальним”, особливо з боку української дипломатії. Для другого періоду, що розпочався у другій половині 90-х років, характерна стійка тенденція до активізації двосторонніх міждержавних відносин. Це встановлення постійних контактів на найвищому рівні між Україною та Македонією, пошкваллення обміну візитами, зростання кількості політичних консультацій.

У ноті №1106-4478 від 26 липня 1994 р. Україна заявила про готовність встановити дипломатичні стосунки з Македонією. У листі МЗС України від 20 квітня 1995 р. ще раз було підтверджено наміри встановити дипломатичні відносини з РМ і “вважати дату ноти офіційною датою встановлення дипломатичних відносин з Колишньою Югославською Республікою Македонія” [9, с.235].

З української сторони започатковані офіційні візити до РМ у травні 1996 р. візитом делегації України на чолі з міністром Кабінету Міністрів України В.Пустовойтенком. У червні 1997 р. відбувся офіційний візит міністра закордонних справ України Г.Удовенка до Македонії, у ході якого було підписано Угоду про торгово-економічне співробітництво. 16 січня 1998 р. Верховна Рада України ратифікувала Угоду про торгово-економічне співробітництво з Македонією [3. — 1999. — 23 січн.].

У березні 1998 р. Україну з офіційним візитом відвідав міністр закордонних справ Македонії Б.Ханджийський. Під час цього візиту парафоровано Договір про дружбу та співробітництво [3. — 1999. — 4 берез.]

Перша зустріч Президентів Л.Кучми та К.Глігорова відбулася в період роботи 52-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. У грудні 1998 р., майже через сім років після здобуття Македонією незалежності, Президент України Л. Кучма вперше відвідав Македонію з офіційним візитом і зустрівся із Президентом РМ К. Глігоровим. Президент Македонії К. Глігоров констатував, що Україна і Македонія мають традиційно добрі стосунки, які не усклад-

нені жодним із відкритих питань” [10]. Було підписано Договір про дружбу і співробітництво, п'ять міжурядових угод, зокрема щодо співробітництва у галузі освіти, культури та взаємного виконання результатів робіт з оцінки відповідності якості товарів та послуг, повітряного сполучення та ін. [10].

У червні 1999 р. Україну відвідав міністр торгівлі Македонії М. Груєвські. Було створено Комісію з торгово-економічного співробітництва, підписано протокол щодо умов лібералізації двосторонньої торгівлі [16].

Особливо результативним у розвитку двосторонніх стосунків України та Республіки Македонія став 2000 р. Так, 11 січня 2000 р. Верховна Рада ратифікувала Договір про дружбу і співробітництво між Україною та Республікою Македонія, підписаний 16 грудня 1998 р. у м. Скоп'є [2. — 2000. — 19 січн.]. 10 лютого 2000 р. Верховна Рада України ратифікувала Угоду між Кабінетом Міністрів України та урядом Республіки Македонія про сприяння та взаємний захист інвестицій, підписану 2 березня 1998 р. у Києві [3. — 2000. — 1 берез.].

На початку квітня цього ж року Україну із робочим візитом відвідав тодішній прем'єр-міністр Македонії Л. Георгієвські. Результатом переговорів стало підписання Угоди про розвиток вільної торгівлі, Консульської конвенції, Угоди про співробітництво у сфері туризму [10]. 2 листопада 2000 р. Верховна Рада України ратифікувала Договір між Україною та Республікою Македонія про правову допомогу в цивільних справах [3. — 2000. — 30 лист.]

Україна стала першою європейською державою, яку після перемоги на президентських виборах із офіційним візитом відвідав Президент Македонії Б. Трайковські. “Чому саме Україна стала першою східноєвропейською країною, яку ви відвідуєте після свого обрання?”, — поцікавився у Б. Трайковські український кореспондент. “У нас з Україною багато спільного, — відповів Президент Македонії, — наші країни, незважаючи на різницю в розмірах, є у своїх регіонах важливими геополітичними центрами, одночасно здобули незалежність, прагнуть інтегруватися в європейські структури. Наші народи зближує миролюбство, спільна віра, слов'янське коріння. Нашій дружбі — тисячі років, а спільне будівництво Храму зв'язало духовно на сучасному етапі. Великі перспективи для співробітництва у всіх сферах життя” [1].

1 серпня 2000 р. у Македонії відкрито українське дипломатичне представництво. Питання його відкриття вирішувалося занадто довго і було прийнято після кульмінації подій у сусідньому з РМ Косово, коли криза пішла на спад. Хоча Україна мала певний досвід під час врегулювання конфліктів у Придністров'ї, Абхазії, Нагірному Карабасі і виявила активність у врегулюванні Боснійського конфлікту, але роль нашої держави у вирішенні Косовської кризи була незначною. Хоча вона нама-

галася відігравати роль посередника у вирішенні конфлікту, але її пропозиції щодо його врегулювання залишилися непоміченими.

Під час візиту до Македонії прем'єр-міністра України В. Ющенко у січні 2001 р. підписано Угоду про вільну торгівлю між нашими державами. До цього часу Україна підписала такі угоди тільки з країнами СНД. Відповідно Україна отримала доступ до європейського ринку і ринків тих країн, з якими РМ має підписані аналогічні угоди, а Македонія — до ринку СНД. На момент підписання Угоди серед європейських торгових партнерів України Македонія посідала 27 місце. Угодою передбачено, що з моменту набрання нею чинності скасовуються більшість тарифних і нетарифних обмежень при експортно-імпортних операціях між договірними сторонами із промисловою продукцією походженням з їх території. Угода дозволяє договірним сторонам брати участь у створенні митних союзів, зон вільної торгівлі чи укладати угоди з прикордонної торгівлі за умови, що такі союзи не матимуть негативного впливу на торговельний режим договірних сторін. Для виконання Угоди сторони утворюють спільний комітет, який проводить зустрічі при першій необхідності, але не менше одного разу на рік. Угода про вільну торгівлю між Україною та Македонією після її ратифікації парламентами, набрала чинності 10 вересня 2001 р. [3. — 2001. — 11 вересн.]

У квітні 2001 р. Македонію відвідала делегація Міністерства оборони України. Було досягнуто домовленостей про співробітництво у військовій та військово-технічній сфері. Міністр оборони України виступив з доповіддю на засіданні міністрів оборони країн Південно-Східної Європи, де були присутні керівники військових відомств 13 країн, а також ООН, ОБСЄ, ЄС та НАТО. 20 квітня Україна повідомила про передачу Македонії чотирьох військово-транспортних вертольотів Мі-8, які були використані під час антитерористичної операції. У жовтні 2001 р. під час візиту до України Президента Македонії Б. Трайковські підписано міжурядову Угоду про військово-технічне співробітництво [12].

Україна доклала значних зусиль у вирішенні кризи і надала Македонії військово-технічну допомогу, що зміцнило її зовнішньо-політичні позиції у регіоні. У ст. 4 Договору про дружбу і співробітництво між Україною і Республікою Македонія записано, що “сторони негайно почнуть консультації, якщо, на думку однієї з них, виникає ситуація, що загрожує її територіальній цілісності або безпеці”. І українська сторона діяла відповідно до цієї статті [12]. Разом з тим українська сторона була піддана різкій критиці з боку країн ЄС та НАТО за те, що поставляє зброю у зону конфлікту, хоча Македонія не перебувала під санкціями чи ембарго. Кондоліза Райс, помічник президента США з проблем безпеки, перебуваючи у Києві 25

липня 2001 р., звернулася з пропозицією до України припинити поставки зброї до РМ на період проведення переговорів.

На наше особисте переконання, сам факт такої допомоги Україні, наданої уряду Македонії, вплинув на албанських екстремістів і змусив їх піти на переговори. Слід відзначити, що українсько-македонське військово-технічне співробітництво розпочалося ще до воєнного конфлікту. Так, українські миротворці за домовленістю з урядом Македонії до введення у Косово перебували на її території. Для обговорення проблем передислокації українських миротворців 21 жовтня 1999 р. Македонію відвідав міністр оборони України О.Кузьмук. У березні 2000 р. з робочим візитом Київ відвідав міністр оборони РМ Н.Клюєв. У 2000 р. між Кабінетом Міністрів України та урядом Республіки Македонія було підписано Угоду про військово-технічне співробітництво. Угода передбачала поставки до Македонії зброї та військової техніки. Македонія отримала допомогу й у навчанні військових.

Шукаючи відповідь на запитання: “Чому ж у такому випадку українців попросили призупинити свої поставки?”, українська газета “Дзеркало тижня” аналізувала декілька версій. На думку її кореспондента Т.Силіної, версія про спроби “прибрати конкурента” видавалася досить слабенькою, оскільки македонські потреби у зброї занадто незначні, щоб через неї розводити всю цю веремію. Можливо, що Захід, розглядаючи Македонію як майбутнього члена НАТО та ЄС, просто не хотів, щоб її армію озброювала Україна, яка ще не визначилася зі своїми геополітичними уподобаннями. Інша причина тиску на Україну — велика інерційність і шаблонність прийняття рішень американською адміністрацією [12].

Під час головування України в РБ ООН у березні 2002 р. стався конфлікт на кордоні Косово і Македонії. На прохання македонської сторони Україна оперативно скликала надзвичайне засідання РБ з приводу врегулювання конфлікту. 8 жовтня 2002 р. Президент України підписав указ про відправлення українського миротворчого контингенту кількістю 30 осіб до Македонії для виконання завдань у складі місії ОБСЄ.

В інтерв'ю українській газеті “Дзеркало тижня” тодішній президент РМ Б. Трайковські високо оцінив підтримку нашою державою Македонії: “... воістину неоціненну допомогу нам надала Україна. Це була підтримка цілісності, суверенітету Македонії, підтримка демократії, яка опинилася у небезпеці через терористів. Українське керівництво, напевно, вже тоді усвідомлювало, що може статися, як можуть розвиватися події, якщо не надати допомоги Македонії” [2]. Разом з тим президент Македонії відзначив, що військово-економічне партнерство — це тільки похідна від усього спектра двостороннього співробітництва між Україною

та Македонією. Уперше з часу розпаду СФРЮ Україна проявила активність у вирішенні конфлікту, що підняло її зовнішньополітичний імідж, особливо у Македонії.

Надзвичайно важливим фактором успішного розвитку українсько-македонських взаємин завжди були особисті дружні стосунки між президентами України і Македонії, про що свідчить їх інтенсивність та обговорювані питання. З великою симпатією ставився до нашої країни Борис Трайковські. Він не був такою величиною у політиці, як перший президент Македонії Кіро Глігоров. Для того, щоб стати самостійною політичною фігурою, йому довелося докласти чимало зусиль. Противники звинувачували Б.Трайковські у “м'якій” поведінці і нерішучості, коли він відмовився застосувати військову силу у Західній Македонії. Оцінили толерантність і поміркованість президента Б.Трайковські як його прихильники, так і його політичні опоненти тільки після його трагічної загибелі в лютому 2004 р. в авіакатастрофі над Мостаром.

Успішно розвиваються контакти між парламентами та кабінетами міністрів обох країн. У листопаді 2002 р. низку важливих питань українсько-македонського співробітництва на регіональному рівні обговорили в Нью-Йорку міністри закордонних справ двох держав А. Зленко і І. Мітрева. Ця зустріч відбулася в рамках участі в роботі 56-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. Сторони констатували, що між Україною і Республікою Македонія, а також на рівні зовнішньополітичних відомств підтримується динамічний і глибокий діалог. А. Зленко підтвердив принципову позицію України щодо територіальної цілісності держав Південно-Східної Європи і політичного врегулювання існуючих проблем. 8 липня 2004 р. у м. Гаазі (Королівство Нідерланди) проходив саміт “Україна — ЄС”, у рамках якого відбулося підписання Угоди про участь України у Поліцейській місії ЄС в Республіці Македонія.

28 липня 2004 р. під час проведення саміту НАТО в Стамбулі відбулася двостороння зустріч Президента України Л.Кучми з Президентом Македонії Б.Црвенковські. Президент Республіки Македонія висловився за продовження плідної співпраці між країнами, наголосивши передусім на поглибленні її економічної складової. «Головне завдання — збільшити обсяг торговельно-економічного співробітництва та взаємодіяти в реалізації конкретних проектів», — зауважив Б.Црвенковські [21]. Він наголосив на важливості продовження співпраці українсько-македонських бізнесових кіл. У свою чергу, Л.Кучма заявив про необхідність активізації роботи Міжурядової українсько-македонської комісії з питань торговельно-економічного розвитку. Президенти України та Македонії висловили готовність до взаємодії у наближенні європейської та євроатлантичної інтег-

рації обох країн та обговорили внутрішньополітичну й економічну ситуацію в Україні та Македонії.

З новообраним Президентом України Віктором Ющенком Президент Македонії Бранко Цервенковські мав зустріч у рамках церемонії інавгурації Президента Республіки Хорватія С.Месича 18 лютого 2005 р. 26-27 червня 2005 р. Б.Црвенковські відвідав Україну з офіційним візитом. Президент України В.Ющенко високо оцінив результати зустрічі з Президентом Республіки Македонія. “Мені приємно відзначити продовження нашого десятирічного діалогу між країнами, який є свідченням наших тісних і близьких слов’янських відносин, поєднаних православною вірою”, — зазначив В. Ющенко [22]. За підсумками українсько-македонських переговорів у розширеному складі, які відбулися під головуванням Президента України В. Ющенка та Президента Республіки Македонія Б.Црвенковські, підписано низку українсько-македонських документів. Зокрема, підписано угоду між Кабінетом Міністрів України та урядом Македонії про співпрацю в сфері інформації та про співпрацю в галузі залізничного транспорту. Крім того, за підсумками переговорів підписано план консультацій між міністерствами закордонних справ обох країн на 2006 рік. Між Міністерством культури і туризму України і Міністерством культури Македонії підписано програму співпраці на 2006-2009 рр. Також підписано угоду між Міністерством охорони здоров’я України та Міністерством охорони здоров’я Македонії про співпрацю в галузі охорони здоров’я. Коментуючи підписані документи, В. Ющенко зазначив, що вони відображають багато “перспективних можливостей” для обох сторін щодо розвитку економічних відносин. Президент поінформував присутніх, що найближчим часом Македонію відвідає українська делегація високого рівня, яка має вивчити можливості реалізації економічних проектів, зокрема щодо будівництва нафто- та газопроводів і постачання гідротехнічного обладнання. “Сьогоднішні домовленості формують якісно нову базу наших відносин. Я переконаний, що, у тому числі й на основі підписаних сьогодні угод, буде формуватися ціла низка перспективних двосторонніх проектів”, — сказав В. Ющенко, наголосивши, що ця зустріч стала “черговим кроком у порозумінні України та Македонії” [22].

Разом з тим, як відзначають фахівці Національного інституту проблем міжнародної безпеки, підписані угоди вимагають реального наповнення, бо без економічної підтримки вплив України у цьому регіоні залишиться хіба що бажаною можливістю. Досягнуті за допомогою дипломатії успіхи потрібно закріпити діями економічного характеру [13, с.420].

Без сумніву, Україні важливо зміцнювати власні позиції в регіоні і більш активно налагоджувати

стосунки з державами Балканського регіону не тільки політичні а й економічні. Загальне зниження економічної активності в країнах Східної Європи, згортання зовнішньоторгових зв’язків між придунайськими країнами, ембарго проти Югославії, введене резолюціями Ради Безпеки ООН №787 (19 листопада 1992) і №820 (17 квітня 1993 р.), яке виявилось не тільки в обмеженні ввозу і вивозу товарів з Югославії, але також і в проходженні вантажів транзитом через територію країни; військові дії НАТО проти Югославії, руйнування мостів і припинення наскрізного судноплавства по р.Дунай; переорієнтація традиційних дунайських вантажопотоків між окремими видами транспорту, переважно на залізницю — це основні причини, які сьогодні привели до скорочення економічної співпраці України з балканськими державами, у т.ч. й Македонією.

Майже десять років економіка України терпіла великі збитки від економічних санкцій, встановлених щодо СРЮ, але Україна старалася цього не помічати. Зрозуміло з самого початку, що економічні санкції проти Югославії не могли сприяти стабільності і реформуванню економіки країн регіону, оскільки порушувалися складені століттями господарські зв’язки, і покарання однієї із балканських країн обернулося збитками для всіх.

Відчутне поживлення економічної співпраці між нашими державами відбувається після подолання внутрішньої кризи у Македонії. Підписання Охридського миру 13 серпня 2001 р. формально поставило край збройному конфлікту в РМ. 10 квітня 2001 р. Македонія перша із країн регіону уклала Угоду про стабілізацію та асоціацію з ЄС. У квітні 2003 р. Македонію прийняли до ВТО [20]. Якщо врахувати і те, що між нашими країнами укладено Угоду про вільну торгівлю, то македонські та українські кампанії мають всі можливості для активізації економічної співпраці на якісно новому рівні. Щодо показників українсько-македонської торгівлі, то у 2003 р. обсяг торгівлі сягнув 45 млн. 622 тис. дол. США при позитивному сальдо на користь України 41 млн. 606 тис. дол. США [19, с.5].

Македонське підприємство «Граніт-АЧМ» на кредит Європейського банку реконструкції і розвитку (ЄБРР) проводить реконструкцію ділянки автодороги Київ-Чоп. Б.Трайковські вважав цей проект найбільшим будівельним проектом за всю історію Македонії, і це свідчить про спроможність Македонії брати участь у подібних проектах в Україні.

Важливим напрямком українсько-македонських двосторонніх відносин є розвиток прямих зв’язків у гуманітарній сфері. Позитивним внеском у розбудову двосторонніх відносин у цьому напрямку є підписання Протоколу про співробітництво між Національною академією наук України і Академією наук і мистецтв Македонії у травні 2002 р. та Угоди про співпрацю між Київським націо-

нальним університетом імені Тараса Шевченка і Університетом Св. Кирила і Мефодія (м. Скоп'є). 22-23 жовтня 2002 р. у приміщенні Академії наук і мистецтв Македонії вперше відбулися Дні української науки.

У македонському с. Радовиш під керівництвом відомого українського художника А.Гайдамаки українські та македонські майстри збудували Храм Святої Трійці. Розпис стін виконали українські художники — учні Т. Яблонської. Храм будувався у найбезрадніший і найскладніший для Македонії час — загострення конфлікту у сусідньому Косово, бомбардування НАТО Югославії, кровопролитні сутички у самій Македонії. “Свята обитель, збудована в лихоліття, наповнена особливою чистою енергетикою, — зазначив митрополит Македонії Стефан. — Це оберігає від біди не лише окрему людину, а й саму країну. Храм є матеріальним утіленням самої молитви, що йде від серця й досягає неба. І особливо щирі й гарячі звертання до Бога в сумний час, коли бажання миру й гармонії особливо сильне” [1].

Останнім часом українсько-македонський міждержавний діалог є досить інтенсивним, що свідчить про зацікавленість обох сторін у його розвитку. Економічна, культурна й наукова співпраця між Україною та Республікою Македонія мають чітку тенденцію до зростання і поглиблення, хоча ще не відповідають справжньому потенціалу обох країн. Перспектива розвитку співпраці між нашими державами у здійсненні конкретних проектів та пропозицій як в економічній, так і в гуманітарній сферах залежить від політичної волі та взаємного інтересу обох сторін.

Джерела та література

1. Бондаренко В. Президент Македонії Борис Трайковські: “Наші народи зближує миролюбність” // <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/314/28803/>.

2. Бондаренко В. Президент Республіки Македонії Борис Трайковські: “У важку хвилину Україна допомогла нам не тільки словом, а й ділом” // *Дзеркало тижня*. — 2002. — 7 верес.

3. *Голос України*.

4. Закон України “Про ратифікацію Угоди про вільну торгівлю між Україною та Республікою Македонія” № 0246 від 08.05.2001 р., внесений Президентом України.

5. Изјава на Кирило Глигоров по повод Декларацијата на ЕС во Лисабон // *Признавањето на Македонија: Избор от светскиот печат*. — Скопје, 1993. — С.106-108.

6. Кравченко В. В бой вступають генерали // *Зеркало недели*. — 2004. — 21-27 февр.

7. Онищенко О. Українсько-македонські культурно-історичні зв'язки // *Денови на украинската наука во Република Македонија: 22-23 октомври 2002 година*. — Скопје, МАНУ, 2003. — С.67-76; Стрельчук Н. Крсте Петко Мисирков і Україна // *Науковий вісник УжНУ*. — Сер.: Історія. — 2002. — С. 71-76; Стрельчук Н. Епістолярна спадщина Крсте Мисиркова // *Проблеми архівознавства і джерелознавства*. — К., 2001. — Вип. 4. — С. 259-269.

8. Парахонський Б.О., Молоствовцева В.П. Україна і Південно-Східна Європа // http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue/php?gpgs2&issue=2002_4.

9. Письмо МИД Украины о готовности установить дипломатические отношения с Бывшей Югославской Республикой Македонией (20 апреля 1995 г.) // *Македония: Путь к самостоятельности. Документы*. — М., 1978. — С. 478.

10. Подпишани договорите за соработка // *Македонија денес*. — 1998. — 17 декемв.

11. Резолюция Совета Безопасности 817 (7 апреля 1993 г.) // *Резолюции и решения Совета Безопасности за 1993 г.* — Нью-Йорк, 1994.

12. Силіна Т. Україна на Балканах: партнер чи бідна родичка? // <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/354/31899/>.

13. Україна та Росія у системі міжнародних відносин: стратегічна перспектива. — К.: НІПМБ, 2001. — 624 с.

14. *Урядовий кур'єр*. — 1999. — 1 липн.

15. *Урядовий кур'єр*. — 2000. — 11 квітн.

16. Укрінформ // news2.ukinform.com.ua/site2/index.html?rub18=lan ukr date_id=1086814800

17. *Факты*. — 1999. — 18 дек.

18. Шкарич С. Конституционно-правовое становление Македонского государства // *Македония путь к самостоятельности. Документы*. — М., 1997. — С. 45-58.

19. Шовкопляс О. Із спільного сплов'янського коріння // *Політика і час*. — 2004. — №10. — С. 3-7.

20. www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/org6_e.htm.

21. <http://www.visnyk.org.ua/sections/officially/40e25afd4f037/>.

22. ДТРК «Всесвітня служба «Українське телебачення і радіомовлення» (УТР) <http://www.utr.ukrintell.com.ua/news/?id=3891&print=1>.

ІСТОРІЯ БУКОВИНИ

*Василь Ботушанський,
Тамара Марусик
(Чернівці)*

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ (ДО 130-РІЧЧЯ ЗАСНУВАННЯ)

Серед історичних праць, присвячених навчальним закладам, найбільше написано про університети. Це й не дивно. Адже це ті науково-педагогічні інституції, через які щороку нестримним потоком вливається вчорашня шкільна юнь, а з них (і теж щороку) рине потужною рікою інтелектуальний потенціал нації, збагачений фаховими знаннями, готовий до здійснення великих справ, що стоять перед Вітчизною.

Не є винятком й історія Чернівецького університету. Принаймні станом на 2000 рік у бібліографічному покажчику „Чернівецький університет (1875-2000)” значаться 2562 публікації, що з’явилися за час його існування — як монографії, так і наукові та науково-популярні статті [12].

У цьому морі різнопланових публікацій примітною особливістю, чи навіть закономірністю є те, що справжні глибокі, солідні праці з’явилися в ювілейні роки університету: до його 25-річчя [16; 17], 85-ти і 90-річчя [4; 5; 6]. 100-річчя [9; 10; 11; 18], 120-річчя [13], 125-річчя [1]. Не став винятком і 130-й ювілей університету [14].

Оскільки університет весь час динамічно розвивається, з’являються нові підрозділи, нові форми роботи, відбувається поповнення, ротація кадрів і т.п., це потребує і нового висвітлення життя університету, що і є завданням даної публікації. Спираючись на досягнення своїх попередників, використовуючи матеріали поточного архіву Чернівецького університету [7], інформацію преси [2, 8, 15] та інші джерела, автори прагнуть „освіжити” новітню історію цього ВНЗ, доповнити новітньою інформацією за останні роки.

Чернівецький університет — один з найстаріших класичних університетів України. За свої 130 років існування він пройшов складний шлях свого становлення і розвитку, став значним осередком освіти, науки, культури Буковинського краю, західного регіону України.

Шлях до його відкриття був непростим і тривалим. Як відомо, після демократичної революції 1848 р. в Австрії, до складу якої входила й Буковина, і ліквідації феодальних відносин створилися більш сприятливі умови для розвитку промисловості, транспорту, сільського господарства, різних сфер духовного життя. Але для цього потрібні були спеціалісти, фахівці різних сфер людської діяльності, які забезпечували б і спрямовували її розвиток.

Проект закону про відкриття університету в Чернівцях було схвалено обома палатами австрійського парламенту 14 і 20 березня 1875 р. як закон під №40, 31 березня того ж 1875 р. його санкціонував імператор.

Мовою викладання і діловодства в університеті на трьох його факультетах — теологічному, юридичному і філософському — законом визначалася німецька. Урочисте відкриття університету призначалося на 4 жовтня 1875 р. — день сторіччя приєднання Буковини до Австрії і день іменин цісаря Франца Йосифа. 30 вересня 1875 р. університету присвоєно офіційну назву „Чернівецький імператорський і королівський імені Франца Йосифа університет”.

Урочисте відкриття університету відбулося 4 жовтня 1875 р. у приміщенні вчительської семінарії (нині корпус №1 по вул. Університетській, 28) на честь 100-річчя приєднання Буковини до Австрії за участі міністра віросповідань і освіти Штремайера, багатьох делегацій від університетів Австрії і країн Європи, воно супроводжувалося численними привітаннями, зачитуванням телеграм, врученням святкових адрес, вишуканими промовами гостей і особливо палкою промовою новообраного ректора К.Томашука. Останній підкреслив, що сам він не німець, але серцем і душею належить до німецької культури, тому й закликав студентів різних націй засвоювати основи німецької та європейської науки.

На викладацьку роботу в Чернівецький університет прибули професори з різних міст Австро-Угорщини, Європи, частково професорсько-викладацький склад поповнили чернівчани (теологи). Усього його склад налічував 28 осіб, у передвоєнному 1912/1913 навчальному році — 59. За національним складом переважали німці і євреї, були також румуни, поляки, українці.

Викладачі поділялися на ординарних (штатних) і екстраординарних (позаштатних) професорів, приват-доцентів, доцентів, асистентів, лекторів. Усі були державними службовцями і належали до певного рангу. Із 134 викладачів, які працювали впродовж 44 років існування німецького університету в Чернівцях, 48 були з Віденського університету, 14 — з Грацького, 8 — з Празького, 7 — з Інсбруцького, 10 — з університетів Німеччини, 3 — з університетів Швейцарії, 1 — з Російської імперії (Риги), 30 — вихідці з Буковини (переважно з Чернівців). Національний склад викладачів був приблизно таким: німці — 83 особи, румуни — 20, євреї — 16, українці — 5, словени — 2, чехи — 1, поляки — 1.

Стосовно вчених звань: 16 прибули зі званням професорів, 12 дістали доцентуру в Чернівецько-

му університеті, 82 дістали звання професорів і доцентів у інших університетах імперії. Грошове утримання у них було нижчим, ніж у інших університетах імперії. Загалом викладачі були сумлінними, пунктуальними, вимогливими, за політичними переконаннями — глибоко відданими Габсбурзькій династії і Австрії.

В університеті працювали такі визначні вчені, як юристи Євген Ерліх і Ганс Гросс, економіст Йозеф Шумпетер, історик Раймунд Фрідріх Кайндль, філологи Степан Смаль-Стоцький, Омелян Калужняцький, Іон Сбієра, математик Леопольд Гегенбауер, біолог Едуард Тангль, хімік Ріхард Прібрам та ін.

Склад кафедр був невеликим — 1-2 викладачі. Число кафедр поступово зростало. У 1875/76 н.р. їх було 23 (на філософському — 16, юридичному — 4, теологічному — 3), у 1918/19 н.р. — 53 (28-на філософському, який включав усі природничі й гуманітарні сфери знань, 15 — на юридичному і 10 — на теологічному). Хоч університет був німецькомовним, але існувало й кілька кафедр з українською та румунською мовами викладання.

З числа викладачів обиралися й керівництво університету — сенат у складі 11 осіб: ректор, проректор, декани й продекани факультетів, три сенатори (по одному від факультету). Ректор обирався на рік (без виборів він автоматично ставав депутатом крайового сейму). Ректор був обмежений у фінансових правах, все мусив узгоджувати з крайовим управлінням і міністерством. За австрійських часів було обрано 44 ректори університету, з них 22 були німцями, 11 — румунами, 9 — євреями, 2 — українцями. Факультетом керувала професорсько-викладацька колегія, очолювана деканом, який обирався на рік.

Навчальний процес здійснювався впродовж двох семестрів на рік: зимовий з 1 жовтня по 28-29 лютого, літній — з 1 березня по 31 липня. Основними формами навчання були лекція і семінар. Студенти навчалися 4 роки.

Студентів в університеті спочатку було небагато. У перший рік навчання їх число коливалося у межах 158-166. Частина з них (буковинців) вернулася з Відня, частина зі Львова, інших навчальних закладів, частина — з вищого теологічного закладу, який існував у Чернівцях. У наступні роки число студентів помітно зростало: у 1885/86 н.р. — 260, 1895/96 н.р. — 369, 1905/06 н.р. — 679, 1913/14 н.р. — 1198 осіб. В основному навчалися студенти з Буковини. Приміром, у 1897/98 н.р. вони становили 72%, з Галичини — 18%, з інших провінцій Австро-Угорщини — 8%, з Румунії — 2%. В окремі роки навчалися й студенти з Російської імперії, балканських країн. Склад студентів був багатонаціональним. Приміром, у 1913/14 н.р. серед 1198 студентів євреї становили 36%, румуни — 26%, українці — 25%, поляки — 7%, німці — 2%, інші національності — 4%. За віросповіданням переважа-

ли іудеї. Наприклад, у 1897/98 н.р. серед 385 студентів іудеї становили 41%, православні — 32%, римо-католики — 18%, греко-католики — 5%, євангелісти — 3%, вірмено-католики — 1%.

Хоч українці в краї становили у різні роки 42-38%, питома вага студентів-українців завжди була нижчою. Так, у 1906/07 н.р. число студентів-буковинців становила 621, а українців серед них було тільки 165 (26%).

Спочатку в Чернівецькому, як і в інших університетах Австрії, навчалися тільки хлопці. Лише коли у 1879 р. на філософському факультеті було відкрито фармацевтичне відділення, туди записалося троє дівчат. З 1897 р. дівчат почали приймати й на інші факультети (крім теологічного). Але їх число було порівняно незначним: у 1899/1900 н.р. із 381 студента 4 студентки, у 1905/06 н.р. із 698 студентів — 54, у 1907/08 н.р. із 834 студентів — 49 і т.д. Майже всі навчалися на філософському факультеті. Більшість студентів навчалися на юридичному факультеті, менше на теологічному і філософському.

Навчання в університеті було платним. Також платним було складання і перескладання іспитів, кандидатських екзаменів, присудження наукового ступеня, користування книгами бібліотеки (з 1906 р.). Студенти з бідних сімей за відповідними довідками („про убожество”) звільнялися від плати за навчання повністю або частково. Приміром, у 1885/86 н.р. серед усіх 265 студентів звільнених повністю від плати було 57 (21%), наполовину — 20 (7%), тобто дещо більше чверті студентів.

Незначна частина бідних, але здібних студентів одержувала державні чи меценатські стипендії (105 гульденів на рік, в університетах західних провінцій — 210 гульд.). Так, у 1884/85 н.р. стипендії одержувало 10% студентів, 1912/13 н.р. — 4%.

Навчання студентів здійснювалося у приміщенні вчительської семінарії (з 1888 р. повністю перейшло у власність університету, нині корпус № 1), з 1883 р. — ще й у новозбудованому навпроти корпусі (нині корпус № 2), а також у приміщеннях Буковинської православної митрополії (теологічний факультет), частково — в орендованих приміщеннях. Університет мав добру як на той час бібліотеку (у 1875 р. — 31306 томів, 1918 р. — 229320 томів), друкарню, у якій в значній кількості друкувалася навчальна, методична, наукова та інша література.

У Чернівецькому університеті навчалися студенти, які згодом стали визначними громадськими, політичними, культурними діячами, науковцями, зокрема: Степан Смаль-Стоцький, Іван Франко, Лесь Мартович, Василь Сімович, Юліан Кобилянський, Сергій Шпойнаровський, Денис Лукіянович, Олександр Колесса та ін.

В університеті існувало чимало студентських товариств (загалом в різний час до 25), заснованих в основному за національною приналежністю студентів.

Студенти брали активну участь у громадському житті краю. Під час Першої світової війни росіяни після окупації краю мали намір перетворити його у російськомовний заклад, а австрійські власті після повернення в край — планували перемістити його на захід у Зальцбург, але не встигли через розпад Габсбурзької імперії і захоплення краю Румунією.

Загалом за 44 роки існування німецькомовного університету в Чернівцях з його стін вийшло понад 4 тисячі висококваліфікованих спеціалістів, які працювали як на Буковині, так і в Галичині, інших провінціях Австро-Угорщини, в різних країнах Європи і Америки, гідно представляючи свою *alma mater*. З їхнього середовища вийшли відомі діячі німецької, української, румунської культури, які зробили також помітний внесок у вивчення природних ресурсів Буковини, її історії, етнографії, народної творчості. Університет підтримував зв'язки з навчальними закладами Австро-Угорщини, Німеччини, інших країн Європи. Хоч у духовному житті університету переважала німецька культура, він у певній мірі сприяв також розвитку культури представників інших національностей, зокрема українців, румунів, вихованню серед студентів відносин міжнародної і міжконфесійної толерантності, утвердженню загальнолюдських цінностей. Через університет Буковина прилучалася до здобутків вищої на той час європейської науки та культури.

Після окупації Північної Буковини, у т.ч. й Чернівців, восени 1918 р. військами Румунії Чернівецький університет декретом короля Фердинанда I від 1 жовтня 1919 р. було оголошено румуномовним, офіційна інаугурація його як румунського вищого навчального закладу відбулося 20 жовтня 1920 р. Більшість професорів колишнього німецькомовного університету виїхала в Австрію (у т.ч. у Відень — 31 особа). Університет був названий іменем короля Фердинанда I, а з 25 травня 1933 р. — іменем Кароля II. Першим ректором румуномовного університету міністерством народної освіти було призначено історика, колишнього професора Чернівецького німецькомовного університету за австрійських часів Іона Ністора. А всього за 20-30-ті рр. ХХ ст. відбулося 9 призначень ректора університету 7 осіб (2 повторно).

Спочатку університет діяв у складі тих же трьох факультетів, а з 1923 р. на базі філософського факультету створено філософсько-філологічний і науково-природничий факультети. Кафедру україністики ліквідовано. Професорсько-викладацький склад університету в 1923-1939 рр. становив в середньому 70 осіб, які розподілялися по кафедрах: 1923 р. — 50, 1939 р. — 49 кафедр.

У 20-30-х рр. ХХ ст. в університеті працювали відомі вчені: математики Сімеон Стоїлов, Георге Вринчану, Мирон Ніколеску, фізик Єуджен Бедеру, хімік Ніколає Костяну, ботанік Михайл Гушу-

ляк (буковинець), зоолог Єуджен Ботезат (буковинець), історики Александру Тзігара-Самуркаш, Іон Ністор (буковинець), Васіле Греку, Теофіл Саучук-Севяну, Теодор Балан, географ Константін Бретеску, філологи Лека Мораріу (чернівчанин), Васіле Герасім, Раду Сбієра (чернівчанин), Алексе Прокіпович (буковинець), Думітру Мармелюк та ін.

Забезпечуючи навчальний процес, вони водночас розвивали в університеті й відповідні галузі наук, друкували свої праці не тільки в Румунії, але і в інших країнах. Навчання в університеті починалося 1 жовтня і закінчувалося 1 липня з 2-тижневими зимовими канікулами і невеликими весняними (після „вербної” неділі). Вчилися студенти 4 роки. Навчання було платним, у т.ч. за складання іспитів для одержання диплома. Кількість стипендій для студентів (розміром 1000, 600 і 300 лей) була незначною. Приміром, у 1923/24 н.р. на 1500 студентів припадало 125 стипендій (8,3%). Число студентів хоч і зростало, але через неуспішність і відповідно через виключення сильно коливалося. Так, у 1920/21 н.р. в університеті навчалось 1523 студенти, а через 4 роки — 1165, у 1933/34 н.р. — 3207 студентів, а у 1938/39 н.р. — 1959 осіб (серед останніх 1702 — хлопці, 257 — дівчат). На відміну від австрійського періоду найбільше студентів навчалось на теологічному, а не юридичному факультеті. Приміром, у 1937/38 н.р. із 2630 студентів на теологічному факультеті навчалось 1244 студенти (47%), на юридичному — 936 (36%), на філософсько-філологічному — 274 (10%), на природничому — 176 (7%).

Внаслідок здійснення урядової політики румунізації постійно зростало число студентів-румунів і скорочувалося число студентів інших національностей, зокрема українців (частина останніх вимушено записувалася румунами, щоб потрапити в університет). У 1933/34 н.р. серед 3207 студентів румуни становили 66,4%, євреї — 20,9%, німці — 6,1%, українці — 4,8%, поляки — 1,7%, решта — 0,1% — росіяни, угорці та ін. А через три роки це співвідношення ще більше змінилося на користь панівної нації. У 1938/39 н.р. серед 2630 студентів румуни склали вже 83,4%, євреї — 7,2%, німці — 3,9%, українці — 2,9%, інші національності — 2,6%. Зрозуміло, що чимало з них були „румуними” лише на папері.

В університеті існували студентські товариства, але в кінці 30-х років у зв'язку з встановленням в країні диктаторського режиму всі вони були закриті, створено властями лише одне товариство для виховання студентів у дусі відданості королю, монархії, „Великій Румунії”.

Навчання студентів відбувалося у тих же корпусах, що й за Австрії. Але у зв'язку із збільшенням числа студентів була потреба у розширенні аудиторного фонду. Тому в 1930-1935 рр. споруджено у Чернівцях неподалік від корпусу №2 нове приміщення для природничого факультету (нині корпус №3).

Значно збільшився і книжковий фонд бібліотеки університету — з 258140 примірників у 1923 р. до 495121 у 1939 р. Постала потреба у спорудженні нового приміщення бібліотеки. За проектом архітектора Леона Сіміона з 24 жовтня 1938 р. по 2 вересня 1939 р. було зведено 3-поверхове приміщення і 7-поверхове книгосховище бібліотеки на 1 млн. книг. Але введено в дію бібліотеку лише після війни (у 1956 р.).

Отже, за міжвоєнне 20-річчя румуномовний університет в Чернівцях підготував понад 9 тис. спеціалістів для різних сфер людської діяльності. Тут працювали відомі вчені, які розробляли важливі наукові проблеми. Однак він втратив колишній поліетнічний характер, оскільки було взято (як і скрізь) послідовний курс на румунізацію усіх сфер його діяльності.

Після приєднання Північної Буковини, у т.ч. й м. Чернівці, до УРСР в складі СРСР Чернівецький університет постановою Раднаркому УРСР від 13 серпня 1940 р. перетворено у державний університет радянського типу з українською мовою викладання. До його складу ввійшли факультети: біологічний, геолого-географічний, історичний, фізико-математичний, філологічний, хімічний, де діяло 23 кафедри, 16 навчальних і науково-дослідних кабінетів, 12 лабораторій. Оскільки абсолютна більшість викладачів виїхала у 1940 р. в Румунію, професорсько-викладацький склад формувалася із фахівців, які прибули зі Східної України та інших республік СРСР і складав восени 1940 р. 59 осіб, з них лише 16 кандидатів наук, доцентів. Заняття почалися 1 жовтня 1940 р. при 605 студентах, з них на перший курс прийнято 477. Більшість з них становили українці, переважно із Східної України.

Під час війни у 1941-1944 рр. викладачів і студентів університету евакуйовано в Росію, у м. Куйбишев (Самару). В корпусах університету в Чернівцях діяв політехнікум.

Свою діяльність у Чернівцях університет відновив 10 жовтня 1944 р. у складі 6 довоєнних факультетів і одного нового — геолого-грунтознавчого та 23 кафедр. Контингент студентів у 1944/45 н.р. був незначним — на перший курс прийнято 300 осіб, згодом прибуло ще 458 юнаків та дівчат. Але буковинців серед них — лише 17 (бо мало було молоді з середньою освітою).

Матеріальне становище студентів у перші повоєнні роки було дуже важким через загальну злиденність робітничих і особливо колгоспних сімей, через мізерну стипендію, плату за навчання (до 1956 р.), примусові державні позики. Стипендії призначалися лише тим студентам, які вчилися на „добре” і „відмінно”. Тому чимало молоді змушена була вчитися на заочному відділі, відкритому в 1945 р. (352 чол.).

У перші повоєнні роки університет відчував гостру потребу в кваліфікованих кадрах. У 1944/45 н.р. тут працювало всього 2 доктори і 24 канди-

дати наук, 32 викладачі без наукових ступенів. Кадрова проблема розв'язувалася як прибуттям фахівців з інших республік, так і підготовкою їх у ВНЗ. У 1947/48 н.р. серед 160 викладачів уже було 6 докторів і 46 кандидатів наук. У 1946 р. на фізико-математичному, хімічному та філологічному факультетах відкрито аспірантури з 3 спеціальностей, 1959 р. — з 9, 1964 р. — з 22. Відповідно зросло й число аспірантів: з 4 у 1946 р. до 16 у 1950 р., 30 у 1964 р. Загалом за 1945-1980 рр. працівниками університету захищено 400 докторських і кандидатських дисертацій. Все це давало можливість й далі поповнювати професорсько-викладацький склад високкваліфікованими кадрами. Якщо у 1953/54 н.р. науково-педагогічну роботу вели 10 професорів, докторів наук і 91 доцент, кандидат наук, то у 1974/75 н.р. — відповідно 27 і 255, 1990/91 н.р. — 60 і 400 чол. З кожним роком професорсько-викладацький склад університету все більше поповнювався вихідцями із західних областей України, у першу чергу — з Чернівецької області. Так, на кінець 1990 р. серед викладачів уродженцями Чернівецької області були 203 чол. (34%), Івано-Франківської — 77 (13%). Тернопільської — 55 (9%), Львівської — 10 (2%), Закарпатської — 5 (1%), Рівненської — 3 і Волинської 2 (разом 1%) — всього 357 (59%). Працювали й вихідці з інших областей України: з Хмельницької — 24, Вінницької — 22, Київської — 11, Черкаської — 13, Чернігівської — 12, Житомирської — 11, Сумської — 10, Одеської — 8, Полтавської — 7, Донецької — 7, Дніпропетровської — 5, Кіровоградської — 5, Запорізької — 4, Миколаївської — 3, Херсонської — 3, Харківської — 3, Луганської — 3 разом — 155 чол. (26%), а з інших республік СРСР — 91 чол. (15%).

Діяльність професорсько-викладацького колективу університету спрямовували ректори, які призначалися Міністерством вищої освіти (згодом Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти, Міністерством освіти). Зокрема, у 1940/41 н.р. університет очолював к.е.н., доц. З.П.Шульга, у 1944-48 рр. — д.геол. н., проф. П.М.Каніболоцький, 1949-1967 рр. — д.б.н., проф. К.М.Леутський, 1967-1987 рр. — д.х.н., проф. К.О.Червінський, 1987-2001 рр. — д.б.н., проф. С.С.Костишин. Кожен з них залишив добрий слід у розвитку університету.

Їхніми найпершими помічниками, організаторами навчально-методичної, наукової і виховної роботи зі студентами були проректори, зокрема професори В.М.Лесин, М.Т.Шепета, І.І.Кравченко, Р.М.Волков, М.В.Ляхович, М.В.Ткач, доценти К.Г.Мигаль, Д.О.Кочерга, М.Г.Беляєв, І.І.Кобиляцький, В.М.Курило, П.І.Лопушанський, В.П.Рубаник, С.С.Костишин, В.І.Ващенко.

Завдяки зусиллям керівництва університету розширювалася мережа факультетів: у 1954 р. відкрито факультет романо-германської філології,

у 1960 р. — загальнотехнічний (існував до 1987 р.), підвищення кваліфікації (1967-1990 рр.), фізичний (з 1968 р.), економічний (з 1971 р., з 1989 р. — стаціонар), інженерно-оптичний (з 1980 р., з 1988 р. — інженерно-технічний). Удосконалювалася й мережа кафедр. Їх кількість зросла з 22 у 1944/45 н.р. до 50 у 1990 н.р. Поліпшувалася матеріальна база університету: збільшився аудиторний і лабораторний фонд, відбувалося технічне оснащення кафедр, поповнювалися літературою книжкові фонди наукової бібліотеки. (У різний час її очолювали М. - Салтикова, М. Ільїна, А. Єфименко, М. Перліна, А. Зверев, М. Ніколаєв, М. Дереворіз, А. Волощук, І. Жалоба).

Зростало й число студентів. Якщо в кінці 50-х рр. ХХ ст. річний набір на перший курс становив 987 осіб, у кінці 60-х рр. — 1289, то у 70-х рр. — у межах 1926-2150, у 80-ті рр. 1550-1900 чол. Відповідно серед першокурсників зростала питома вага студентів-українців: з 50% у 1947/48 н.р. до 83% у середньому в 1952-1959 рр. Якщо у перші повоєнні роки серед студентів переважали вихідці із східних областей України (94,4% у 1944/45 н.р.), то згодом — із західних (60,2% у 1957/58 н.р.).

Помітно зростав і загальний контингент студентів. Якщо у 1945/46 н.р. число студентів становило приблизно 1,5 тис. чол., то у кінці 50-х рр. — 4,8 тис., в кінці 60-х рр. — 6,6 тис., у 70-80-х рр. — в середньому 10 тис. Збільшення числа студентів у другій половині 80-х рр. було наслідком запровадження з 1987 р. підготовки спеціалістів на контрактній (платній) основі. У 1990 р. за такими угодами в університеті навчалося уже 2,4 тис. студентів. Вступала в університет в основному молодь із західних областей України. Так, 1990 р. серед 1227 першокурсників стаціонару з Чернівецької області було 753 (61%), із інших західних областей — 299 (24%), решта — із східних областей України і союзних республік.

Відповідно збільшувалося й число випускників — з 60 чол. у 1946 р. до 991 чол. за 1947-1950 рр., 4 тис. за 50-ті рр., 8,2 тис. за 60-ті рр., 11,9 тис. за 70-ті рр., 15,1 тис. у 80-ті рр. спеціалістів, які направлялися на роботу не тільки в Чернівецьку, але й у багато інших областей України і навіть за її межі, в тодішні союзні республіки. Всього за 1946-1990 рр. університет підготував майже 44 тис. спеціалістів.

Поряд з навчальною роботою в університеті з початку 50-х рр. ХХ ст. розгорнуто масштабні наукові дослідження у різних напрямках наукових знань. Тут дістали потужний науковий розвиток ряд напрямів у галузі фізики (особливо напівпровідникове матеріалознавство), хімії, біології, математики, географії, гуманітарних наук, склалися наукові школи. Ефективність наукових розробок була досить значною. Наприклад, за 1981-1985 рр. для різних галузей народного господарства виконано 230 наукових досліджень на 33,7 млн. крб., у

практику впроваджено 235 наукових розробок з економічним ефектом 26,3 млн. крб.

Університет мав широкі зв'язки з навчальними і науковими закладами, виробничими об'єднаннями, колгоспами і радгоспами Чернівецької області, України та інших республік — всього у 1885 р. більше як з 40 інтелектуальними і виробничими колективами.

Учені університету публікували результати своїх досліджень як в університетських, так і в інших виданнях. Усього за 1944-1990 рр. ними опубліковано 158 монографій, 228 підручників, 8,5 тис. статей.

В університеті в радянський період його існування працювали (чимало працюють і нині) такі відомі науковці і педагоги, як: фізики М.М.Боголюбов, А.Г.Самойлович, К.Д.Товстюк, В.М. Ніцович, І.М.Раренко, М.П.Гавалешко, Л.І.Анатичук, М.Д.Раранський, Р.Д.Венгринович, Б.М.Ніцович, О.В.Ангельський, М.В.Ткач, Л.А.Косяченко, В.П.Михальченко та ін.; біологи: Г.Х.Молотковський, К.М.Леутський, І.Д.Шнаревич, Я.В.Ганіткевич, І.М.Павлюк, С.С.Костишин, Г.В.Попов, П.Д.Рудько, Б.К.Термена, І.І.Назаренко та ін.; хіміки: Д.П.Білоцький, Г.Т.Пілюгін, А.В.Памфілов, А.В.Домбровський, В.П.Кравець, О.О.Морозов, П.К.Мигаль, М.І.Шевчук, О.І.Лопушанська, К.О.Червінський, В.П.Денисенко, Я.С.Мазуркевич, О.Е.Панчук, В.В.Нечипорук; математики: М.М.Боголюбов, Б.В.Гнеденко, С.Д.Ейдельман, М.К.Фаге, М.І.Матійчук, М.П.Ленюк, В.П.Рубаник, В.І.Фодчук, М.Ф.Кириченко, С.Д.Івасишин, Р.І.Петришин, В.К.Ясинський, М.Л.Свердан та ін.; географи: А.С.Синявський, М.П.Каніболоцький, В.М.Робінсон, Г.А.Амурський, І.В.Луцицький, П.О.Кучинський, М.П.Крачило, С.С.Ковалевський, С.С.Круглов, М.І.Кирилюк, Я.І.Жупанський, Б.М.Вишневський, М.Г.Ігнатенко, В.П.Руденко та ін.; економісти: С.М.Зуєв, Г.С.Іванушко, В.А.Бутковський, Ю.К.Зайцев, І.Ф.Комарницький, В.О.Ластовецький, І.М.Школа та ін.; філологи: М.П.Гуля, М.М.Фатов, Р.М.Волков, В.М.Лесин, І.Г.Чередниченко, Ю.О.Карпенко, І.І.Слинько, Д.М.Білецький, Ф.П.Погребенник, О.С.Романець, А.Р.Волков, М.Г.Івасюк, Г.І.Сінченко, А.Д.Зверев, О.С.Пулинець, Ф.С.Арват, К.М.Лук'янюк, А.П.Коржупова, С.І.Дігтяр, А.М.Добрянський, В.Т.Косяченко, Б.І.Мельничук, Н.Д.Бабич, І.Л.Турчин, Н.П.Щербань, В.С.Бабенко, Н.Ф.Пелевіна, Р.В.Вацеба, Р.С.Турчин, О.Д.Огуй, В.В.Михайленко, М.І.Юрійчук, Н.В.Гуйванюк, Б.І.Бунчук, В.С.Сорбале, Г.К.Бостан, В.В.Левицький та ін.; історики О.Д.Дмитрієв, В.О.Голобуцький, Є.В.Черезов, І.І.Кравченко, К.Г.Ципко, І.А.Гриценко, М.О.Ліщенко, М.М.Кравець, П.В.Михайлина, Є.С.Приходько, М.В.Ляхович, Ф.А.Редько, О.М.Пономарьов, В.М.Холєвчук, З.М.Гершов, М.А.Алекберлі, К.С.Мусієнко, Б.О.Тимощук, М.М.Межевич, І.М.Теодорович, В.В.Шаповалов, Ю.І.Макар,

В.М.Ботушанський, І.М.Гойло, Є.В.Сахновський, В.П.Фісанов, О.І.Сич, С.С.Троян, О.В.Добржанський та ін.

До наукової роботи залучалися і студенти, засновано Студентське наукове товариство. Якщо у 1950 р. в науковій роботі брало участь понад 300 студентів, то у середині 70-х років — понад 2 тис.

У 1975 р. широко було відзначено 100-річчя заснування університету, він був удостоєний урядової нагороди.

Чернівецький університет був одним з небагатьох в Україні, в якому значна частина занять велася українською мовою.

Відзначаючи незаперечні успіхи університету у 40-80-ті рр. ХХ ст., не слід замовчувати й ті складності, обмеження і втрати, які виникали на його шляху. Радянська влада, виділяючи на його розвиток значні кошти, формально оголосивши про україномовне викладання навчальних дисциплін, послідовно намагалася перетворити його у слухняне знаряддя свого зміцнення і панування в регіоні. Вся навчальна, виховна, наукова робота була просякнута марксистсько-ленінськими комуністичними догмами, які сковували свободу наукової думки, вільний прояв оригінальних ідей, не раз ламали долі молодих талантів. Університет розвивався у строго регламентованих рамках, визначених тоталітарною системою. Природничі науки, особливо фізика, у значній мірі були милітаризовані, підпорядковані потребам військово-промислового комплексу СРСР, зміцненню військової потуги останнього. Гуманітарні науки зобов'язані були науково обґрунтовувати, що радянський лад, соціалістична система господарювання, монопольна комуністична ідеологія є вічними і непорушними, що це єдиний, правильний, прогресивний шлях розвитку людства, а т.зв. „капіталістична система” приречена на загнивання і занепад. У цьому дусі класової ненависті мусила вестися вся навчальна і виховна робота зі студентами, на що виділялася чимала кількість лекційних і семінарських занять.

За навчально-виховним процесом здійснювався суворий контроль як з боку компартійних органів, так і спецслужб. Будь-які відхилення від визначених настанов, натяки на хиби існуючої системи, прояви незгоди з офіційними поглядами і оцінками мали своїми наслідками сувору компартійну критику, адміністративне, а то й кримінальне переслідування. Особливо це мало місце у другій половині 40-х — на початку 50-х років ХХ ст., коли багато студентів за вільнодумні ідеї чи зв'язки з українським національно-визвольним рухом було ув'язнено в сталінські концтабори. Серед них: Володимир Андрушко, Онуфрій Аронець, Пантелеймон Василевський, Орися Запаринюк, Ярослав Кіцул, Єлизавета Бучинська, Ярослав Микитюк, Михайло Войченко, Зіновій Попенюк, Василь Фащук, Дарія Барановська, Іван Кейван, Іван Кічак, Тарас Лобода, Дмитро Семенюк, Василь Дідух,

Орест Кухта, Микола Лепкалюк, Петро Москалик, Ігор Салій, Василь Попович, Ілля Столярський, Катерина Тумак (Григорійчук), Кузьма Хобзей, Мирослав Нижник, Іван Криворук, Онуфрій Перун, Зіновій Підкова та ін. Дехто з ув'язнених там і помер. Хоч у післясталінські часи режим став ліберальнішим, але за ідеологічні „відхилення” піддавалися суворій критиці як студенти, так і викладачі (М.М. Будзанівський, І.П. Чорний, І.П. Проценко, В. Олійник, І. Міцканюк та ін.).

З ідеологічних міркувань університет з середини 60-х років був позбавлений видавати „Наукові щорічники” та „Наукові записки”, що різко обмежило публікацію результатів наукових досліджень. Хоч серед студентів переважали українці, багато дисциплін було переведено на російську мову викладання, чим прищеплювався молоді національний нігілізм, почуття меншовартості й безперспективності всього українського. Усе це не могло не позначитися негативно на формуванні національної свідомості значної частини молодих спеціалістів, сковувало їх творчі поривання, оригінальні думки обдарованих студентів (як і викладачів), мало своїм наслідком пригнічення і згасання певної частини молодих талантів.

Більш свідомо критично мисляча частина студентів і викладачів все більше, особливо з середини 80-х рр. ХХ ст., усвідомлювала абсурдність і приреченість тоталітарної системи і в умовах „перебудови” виступила активним поборником національно-державного відродження України, демократизації діяльності й самого університету. Окремі викладачі, студенти виступають ініціаторами створення осередків Товариства української мови, згодом „Просвіти” (проф. М.П. Гавалешко, проф. Т.Р. Кияк, доц. В.Т. Косяченко), Зеленого руху Буковини (проф. Л.І.Сандуляк, асист. В.О. Фреліх), Народного руху України (проф. О.Е. Панчук), заснування студентських товариств. За клопотанням викладачів і студентів університету надано у квітні 1989 р. ім'я видатного українського буковинського письменника і громадського діяча Юрія Федьковича. Клопотання про надання вузу цього імені порушувалося університетом перед урядом УРСР ще у 1944 р., але безуспішно.

В умовах гострої критики існуючої системи припинили своє існування кафедри історії КПРС, наукового комунізму, марксистсько-ленінської філософії, перестала існувати компартійна та комсомольська організації університету. Активісти національно-державного відродження при підтримці ректора університету проф. С.С. Костишина добилися встановлення 3 листопада 1990 р. над головним корпусом університету національного синьо-жовтого прапора, виступили ініціаторами відзначення на державному рівні 3 листопада як регіонального свята злуки північної частини Буковини з Україною, а 22 січня — як дня Злуки Західноукраїнської Народної Республіки з УНР.

З 16 листопада 1990 р. змінено назву університетської газети з „Радянський студент” на „Університетський вісник”.

Студенти університету взяли участь у страйку солідарності з голодуючими київськими студентами у жовтні 1990 р., які домагалися зміни голови уряду, повернення військовослужбовців України з „гарячих точок”, визнання воїнів УПА борцями за незалежність України та ін.

В умовах кризи тоталітарної системи, зменшення з її боку ідеологічного тиску керівництво університету розпочало певні структурні зміни у ВНЗ. Закриваючи підрозділи суто ідеологічного плану, яких потребувала тоталітарна система, керівництво взяло курс на відкриття нових чи відновлення колишніх факультетів, кафедр. Зокрема, 23 квітня 1991 р. створено педагогічний факультет, через тиждень 30 квітня того ж 1991 р. відновлено юридичний факультет. У лютому 1990 р. на історичному факультеті відновлено кафедру історії України, у червні 1991 р. на юридичному факультеті створено кафедру теорії та історії держави й права, на географічному — кафедру географії та картографії України, на біологічному — лабораторію генетичної екології і радіології та ін.

Колектив університету з радістю зустрів прийняття 24 серпня 1991 р. Верховною Радою Акта проголошення незалежності України і дружно підтримав його на Всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 р.

Із здобуттям Україною незалежності Чернівецький університет, як і інші ВНЗ України, вступив у нову смугу свого розвитку. Перед ним відкрились значно ширші можливості і свобода в навчальній, виховній, науковій і громадській діяльності: відкриття нових спеціальностей, кафедр, факультетів, наукових центрів, інших необхідних підрозділів, розширення співробітництва з вітчизняними і зарубіжними навчальними і академічними закладами, установами.

Зберігаючи усі цінні попередні набутки з основ наукових знань, накопиченого фактичного матеріалу, але звільнившись від жорстких шор комуністичних догм, професорсько-викладацький склад університету, особливо представники гуманітарних дисциплін, за короткий час переглянули і докорінно змінили методологічні і концептуальні засади навчання і виховання студентів. Розроблено нові навчальні програми, плани семінарських занять і методичні рекомендації, навчальні посібники і підручники, змінено орієнтири при визначенні тематики курсових, дипломних, кваліфікаційних і магістерських робіт студентів. В основу навчального процесу (5 років) покладено принцип педагогічної співпраці викладача і студента, викладі, відповідно, засвоєння об'єктивних, сучасних наукових знань того чи іншого фаху, що базуються на передових здобутках вітчизняної і зарубіжної науки.

У виховній роботі за основу взято „прищеплення” студентам загальнолюдських моральних і культурних цінностей, виховання у них гуманістичних національно-патріотичних почуттів, любові і шани до свого народу, його традицій, до своєї Вітчизни України.

У науковій діяльності, з огляду на цілковиту свободу наукової думки, взято за орієнтири актуальність проблематики, добросовісність, сумлінність, неупередженість наукового пошуку, критичний, але зважений підхід до набутків своїх попередників і доходження власних оригінальних висновків на основі глибокого самостійного аналізу досліджуваної проблеми.

Уся діяльність університету базувалася на відповідних законодавчих актах держави, зокрема Конституції України, Законів України „Про освіту”, „Про вищу освіту”, Державної національної програми „Освіта” (Україна ХХІ ст.), Концептуальних засад гуманітарної освіти в Україні (вища школа), відповідних наказів, розпоряджень, інструктивно-методичних листів Міністерства освіти і науки України, а також власного Статуту. У процесі практичного виконання визначених завдань вони конкретизувалися у відповідних рішеннях Вченої ради університету, науково-технічної ради, ректорату, у наказах ректора, а також у рішеннях вчених рад факультетів, кафедр та інших підрозділів.

Провідна роль у забезпеченні прийнятих рішень належала ректору. В період функціонування університету в умовах незалежності України ректорами були: д.б.н., проф. С.С.Костишин (1987-2001 рр.), д.ф.-м.н, проф. М.В.Ткач (2001-2005 рр.), з 23 березня 2005 р. — д.ф.-м.н., проф. С.В.Мельничук. Їхніми найпершими помічниками були (чи є й нині) проректори доц. В.І.Ващенко, професори М.В.Ткач, М.Л.Свердан, М.М.Попович, С.В.Мельничук, О.Г.Ушенко, Т.В.Марусик, Р.І.Петришин, а також декани, заступники деканів, завідувачі кафедр.

Було взято курс на вдосконалення, розширення і оптимізацію мережі факультетів, кафедр, нових навчальних і науково-дослідних підрозділів. З 1992 р. припинено набір студентів на вечірню форму навчання. У березні 1992 р. створено Науково-дослідний центр буковинознавства. Особливо багатими на новації у цьому плані став 1993 рік. У лютому на філологічному факультеті створено кафедру сучасної української мови та кафедру історії і культури української мови, а на економічному — Буковинський інститут бізнесу і кафедру фінансів (у березні), у вересні — кафедру музики на педагогічному факультеті (кафедру очолив лауреат Державної премії імені Тараса Шевченка композитор і диригент Андрій Кушніренко). У жовтні 1994 р. на юридичному факультеті створено кафедру кримінального права і процесу. У цьому ж році, нарешті, після тривалих обговорень і

узгоджень створено (чи відновлено) перший в Україні у світському ВНЗ філософсько-теологічний факультет з відповідними двома відділеннями. Виникли також наукові центри археологічних досліджень, європейських студій, політології, канадських студій та ін.

Відкрилися нові популярні спеціальності: “Правознавство”, “Країнознавство”, “Політологія”, “Музика”, “Дошкільна педагогіка і психологія”, “Економіка управління виробництвом”, “Економічна кібернетика”, “Фізична електроніка”, “Комп’ютерні системи і мережі”, “Комп’ютерні технології у фізиці”, “Статистика”, “Соціальна інформатика”, “Захист інформації та автоматизація її обробки”, “Медична психологія”, “Фармацевтична хімія”, “Міжнародна інформація”, “Менеджмент туристичної індустрії” та ін.

З метою поліпшення якості набору студентів, зокрема на педагогічний факультет, на підставі відповідного рішення в систему університету в 1997 р. включено Чернівецьке педучилище. Кількість факультетів (13) на 11 років стабілізувалася. Але з початку 2004 р. створено три нові факультети: комп’ютерних наук, образотворчого та прикладного мистецтва (у Вижниці) та довузівської підготовки. У 2002 р. в м. Новодністровськ створено філіали (навчально-консультаційний центр) економічного і біологічного факультетів. Окремі факультети відповідно до нововідкритих спеціальностей дещо поміняли свої назви: математичний — на факультет прикладної математики, а історичний — на факультет історії, політології та міжнародних відносин.

Все це внесло суттєві кількісні зміни в структуру навчальних підрозділів університету. Якщо у 1995 р. у його складі було 13 факультетів і 56 кафедр, то у 2005 р. факультетів — 16, кафедр 72. Зросла й кількість спеціальностей: з 53 у 2000 р. до 74 у 2005 р., спеціалізацій — відповідно з 81 до 84. Причому це кількісне зростання не було даниною моді чи надуманими забаганками, а викликано практичними потребами життя.

Зросли масштаби діяльності університету, підвищені вимоги до якості підготовки спеціалістів в умовах ринкових відносин, зрештою, природна ротація кадрів потребували подальшої підготовки й перепідготовки кадрів, зокрема через аспірантуру і докторантуру, номенклатура спеціальностей яких поступово розширювалася. Лише за 2003 р. з’явилося 14 нових спеціальностей в аспірантурі і 13 — в докторантурі. На кінець 2005 року в докторантурі підготовка велася за 18 спеціальностями, в аспірантурі — за 37. За 2000-2005 рр. прийнято до докторантури університету 27 чол., до аспірантури — 219 чол., ефективність аспірантури коливається в межах 42,8-55% (один з кращих показників в Україні). За ці роки захищено 28 докторських і 174 кандидатських дисертацій. А всього за період з 1946 р. по 1.06.2005 р. аспірантами, здобува-

чами, докторантами університету захищено 166 докторських і 1155 кандидатських дисертацій. Якщо у 1991 р. в університеті працювало 607 викладачів (у т.ч. 60 докторів і 400 кандидатів наук), то у 2005 р. — відповідно 908 викладачів, у т.ч. 113 докторів наук і 498 кандидатів наук.

За роки незалежності України чисельність професорсько-викладацького складу ЧНУ зросла у півтора раза, у т.ч. докторів наук, професорів — майже у два рази, кандидатів наук, доцентів — на 25%. У 2004 р. середній вік викладачів університету складав 42,5 роки — один з кращих показників у сучасних класичних університетах України.

Кадровий, науковий і організаційно-структурний ріст університету був тісно пов’язаний зі збільшенням числа студентів. Про це засвідчують такі дані: якщо у 1995 р. в університеті навчалось понад 10 тис. студентів, то у 2005 р. — 16328 (у т.ч. стаціонарно — 8522, або 52,2%). Отже, за 10 років число студентів зросло в 1,6 раза, у т.ч. денної форми навчання — у 1,2 раза, заочної — в 1,3 раза. Зростали щорічні набори студентів. Так, якщо у 1992 р. на перший курс було набрано в університет 1941 чол. (у т.ч. на денну форму навчання 1376, заочну — 565), то у 2002 р. — 4109 чол. (стаціонар — 2175 чол., заочна форма — 1934). Половину набору становила сільська молодь. Набір значно випереджав число випускників: у тому ж 2002 р. випуск становив 2396 чол. у т.ч. 175 магістрів. У 2004 р. — в університеті навчалось 83 студенти з інших країн.

За 1991-1999 рр. університет підготував понад 10800 спеціалістів, за 2000-2005 — 15120. 112 випускників різних періодів стали лауреатами національних і державних премій, членами національних спілок, заслуженими діячами та керівниками інших ВНЗ, працівниками органів влади.

Та це не означає, що проблеми з випускниками немає, найгостріша з них (як і скрізь) — працевлаштування. Потребує підвищення і якості знань студентів, впровадження технічних засобів навчання. В університеті здійснюється перехід на Болонський процес навчання, що має своєю метою поліпшення якості підготовки спеціалістів, підвищення їх конкурентноздатності на ринку праці.

Діставши в умовах незалежності України повну свободу наукової думки, колектив університету, особливо гуманітарний сектор, долаючи безгрошів’я, все ж досяг значних успіхів у наукових дослідженнях. Вони велися практично всіма підрозділами за участі, приміром, у 2004 р. 888 викладачів і 124 наукових співробітників. Вони розробляли 98 актуальних науково-дослідних тем на суму 1,5 млн. грн. Результатом цих досліджень є видання досить значної кількості різнопланових публікацій, зокрема у “Науковому віснику Чернівецького університету”, у багатьох кафедральних збірниках, а також у виданнях інших ВНЗ, у вітчизняних і зарубіжних академічних журналах. Наприклад, за 2000-

2003 рр. науковцями університету видруковано 127 монографій, 460 підручників і навчальних посібників, 6038 наукових статей. Університет володіє 15 патентами, поставленими на бухгалтерський облік як нематеріальні активи (інтелектуальна власність).

В університеті щороку проводиться 10-14 великих наукових конференцій, у т.ч. й міжнародних за участі кількох сотень викладачів, докторантів, аспірантів університету.

У 2000-2004 роках університет брав участь у виконанні ряду державних та міжнародних програм: державній науково-технічній програмі "Наноелектроніка — стратегічний шлях розвитку високих технологій України у 21-у столітті", державній міжгалузевій науково-технічній програмі "Програма розвитку найбільш конкурентноспроможних напрямків мікроелектроніки в Україні", державній науково-технічній програмі "Нетрадиційні і відновлювані джерела енергії та ефективні системи їх використання", міжнародній програмі "Нові напівмагнітні напівпровідники: технологія, фізика, пристрої", спільному проєкту Національного космічного агентства України та Національного космічного агентства США „Розробка космічної технології одержання матеріалів методом спрямованої кристалізації” та інших програмах. Щорічно науковці університету виконують 24-27 робіт за пріоритетними напрямками розвитку науки в Україні, а за обласними програмами — проводять дослідження з екології.

Серед найбільш ефективних розробок фізиків за ці роки можна відзначити наступні: розроблена методика, за якою створено принципово новий прилад для визначення параметрів шліфованих та полірованих поверхонь. Аналогів приладу у світі нема. Він може бути використаний у машинобудуванні та при виробництві оптичних приладів; вдосконалена розроблена авторами раніше експериментальна установка інтерферометру для контролю слабошорстких поверхонь, вона має високу чутливість, швидкодію, віброзахищеність, контролює параметри поверхні з h_{\max} більшим за довжину хвилі, а також має значно ширші функціональні можливості; виявлено та обґрунтовано геометро-оптичний механізм формування оптичних зображень. Відкриття цього механізму має дуже великі перспективи і може використовуватись в дистанційному, супутниковому, локаційному зв'язку, а також при побудові зображуючих систем, коли використання лінзової або дзеркальної оптики небажане, або не ефективне; іншим дуже важливим і перспективним застосуванням цієї розробки є прихована передача оптичних сигналів (проф. О.В. Ангельський).

Розроблено конструкцію та виготовлено лабораторний макет сонячної батареї з кремнієвих елементів з коефіцієнтом корисної дії 12 %. У порівнянні зі світовими аналогами у технологічному

процесі виготовлення сонячної батареї зведено до мінімуму високотемпературні операції. Сонячні елементи мають порівняно низьку собівартість. Батарея у тандемі з перетворювачем напруги може використовуватись для автономного живлення радіоелектронної апаратури різного призначення (ноутбуки, переносні телевізори, радіоприймачі тощо) або аварійного освітлення. Термін експлуатації батареї понад 20 років. Компоненти сонячних елементів виготовлені за оригінальною тонкоплівковою технологією. Це дозволило без застосування високовартісної технології отримати фотоперетворювачі з експлуатаційними даними, що не поступаються параметрам класичних приладів, а їх низька собівартість дозволяє бути конкурентоздатними на ринку. Налагоджена технологія виготовлення, функціонують дослідні варіанти сонячної батареї, серійний випуск може бути налагоджений на ВАТ "Кварц", ВАТ "ЦКБ Ритм" (проф. П.М. Горлей).

На кафедрі фізичної й аналітичної хімії та екології хімічних виробництв розроблена методика дослідження нерівноважних фізико-хімічних процесів, запропонована для впровадження на дослідному виробництві Інституту хімії поверхні НАНУ (м. Калуш).

Розроблено та біомеханічно обґрунтовано металеві та метало-полімерні інтрамедулярні фіксуючі конструкції та системи для накісткового та інтрамедулярного остеосинтезу переломів довгих кісток людини. Запропоновані конструкції та системи не мають аналогів у світовій інженерно-медичній та лікувальній практиці. Пристрої, що пропонуються, повертають хворих до активного способу життя у порівнянні з існуючими методами лікування у 5-10 разів швидше. Розробка може використовуватись у лікувальних закладах, які надають травматологічну допомогу, на промислових підприємствах, що випускають медичну техніку, інструментарій та обладнання, в медичних і технічних навчальних закладах при вивченні курсів травматології, ортопедії, біомеханіки. Розробка готова до впровадження: розроблена конструкторська документація, окремі конструкції пройшли сертифікацію (проф. О.Г. Шайко-Шайковський).

Розроблено спосіб освітлення солевих суспензій, що використовуються при виробництві гранульованих калійних добрив. Запропонований спосіб в 1,5-2,3 рази ефективніший, ніж інші відомі способи своєю швидкодією та високим ступенем чистоти розчинів. Проведені дослідно-промислові випробування на фабриці калійного виробництва концерну "Оріана" м. Калуш Івано-Франківської обл. Розробка може бути використана на підприємствах вугільної, гірничорудної промисловості, на підприємствах з виробництва гранульованих калійних добрив (проф. В.В. Нечипорук).

Фізики університету разом з Інститутом фізики НАНУ досліджували вплив високоенергетично-

го опромінення електронами на структурні зміни в кристалах; з Інститутом надтвердих матеріалів НАНУ проводились дослідження матеріалів методами електронно-растрової мікроскопії; спільно з Інститутом фізики напівпровідників НАНУ створено міжгалузеву лабораторію подвійного підпорядкування: Академії наук України та Міністерства освіти і науки України. Лабораторія займається теоретичними і експериментальними дослідженнями у сфері розсіяння рентгенівських променів.

Розроблені оптимальні склади якісно нових тампонажних розчинів та сухих тампонажних сумішей на основі газових тампонажних портландцементів з доданням ряду глинистих та кремнистих порід родовищ України, а саме: мергелю, трепелу родовищ Кіровоградської обл., опоки, спонголіту, алуніту і перліту. Розробка може бути використана в процесі організації виробництва тампонажних матеріалів для цементування нафтових і газових свердловин в Україні та країнах СНД. Вона дозволяє вирішити на загальнодержавному рівні проблему забезпечення нафтогазовидобувної галузі високоякісними і відносно дешевими вітчизняними тампонажними матеріалами. Інвестиційна привабливість результатів роботи зумовлена тим, що виробництво розроблених сухих тампонажних сумішей та тампонажних спецементів може бути налагоджене на вітчизняних цементних заводах з вітчизняної сировини (проф. В.М. Гуцуляк, доц. В.Ф. Горський).

Проведено математичне моделювання процесів утворення дощових паводків на території Українських Карпат; досліджені руслові процеси річок, деградації річкових русел. Вперше розроблені картографічні моделі оцінки мінерального, водного, земельного, лісового, фауністичного, природно-рекреаційного, інтегрального природно-ресурсного потенціалу природних регіонів України на рівні фізико-географічних країн, зон, підзон, провінцій, областей, районів, картографічно оцінені компонентна структура, економічна та територіальна продуктивність природно-ресурсного потенціалу природних регіонів України. Виявлені та обгрунтовані основні критерії оцінки природно-рекреаційних ресурсів, зокрема мінеральних вод та лікувальних грязей регіону; обгрунтовані основні напрями рекреаційного лісокористування; розроблені теоретико-методологічні основи екологічного туризму; виявлені та обгрунтовані основні напрями рекреаційного природокористування для потреб екологічного туризму (проф. В.П. Руденко, доц. Ю.С. Ющенко).

Кафедральна наукова тематика університету координується проблемними радами установ НАН України. Проводяться спільні наукові, дослідження, експедиційні виїзди, конференції, семінари; здійснюється обмін науковою інформацією, колекційними матеріалами тощо; використовується унікальне обладнання академічних установ; спільно

готуються кадри вищої кваліфікації, наукові публікації; ряд професорів університету є членами спеціалізованих рад академічних інститутів, членами редколегій академічних видань.

Університет тісно співпрацює з Інститутом геофізики ім. С.І. Субботіна НАНУ щодо вивчення сейсмічності Чернівецької обл. на базі сейсмічної станції обсерваторії. Гідроекологи співпрацюють з провідними ВНЗ Росії з проблем ерозійних, руслових і гирлових процесів, виконуючи спільні дослідження, обмінюючись новою науковою інформацією, публікуючи спільні статті.

Кафедра педагогіки та методики початкового навчання успішно співпрацює з Інститутом проблем виховання АПН України та Інститутом педагогіки АПН України з питань виховання молодших школярів у процесі інтегрованого навчання і навчання української мови як державної у школах національних меншин і в діаспорі.

Факультет історії, політологій і міжнародних відносин співпрацює з Інститутом історії України НАНУ, створюючи Енциклопедію історії України, з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ, Інститутом світової економіки та міжнародних відносин НАНУ, Інститутом українознавства ім. І Крип'якевича НАНУ, проводить дослідження з питань соціально-політичної історії та міжнародних відносин у сучасному світі.

Університет є центром багатьох наукових форумів. Найбільш значущими за цей час були: V Міжнародний конгрес українців (2002 р.), який зібрав близько 750 учених з 25 країн світу. Було заслухано доповіді й повідомлення з проблем українознавства, історії, літератури, мови, фольклору, етнології, політології, соціології, культури, освіти, релігієзнавства. В рамках конгресу проведено кілька десятків круглих столів, відбулися презентації нових видань. Видано 7 томів матеріалів конгресу.

Представницькою була Міжнародна конференція "Шості Боголюбівські читання", яка прийняла представників з 11 зарубіжних країн. Оприлюднені на конференції доповіді відобразили сучасний стан наукових досліджень у галузі математики і сприяли встановленню нових наукових контактів. На позаплановій Міжнародній науково-практичній конференції "Євро регіони України як новий засіб формування демократичного поліетнічного суспільства" розглядалися проблеми гармонізації міжетнічних взаємин, ефективність та перспективи міжрегіональної співпраці в Європі, транскордонного співробітництва, забезпечення освітньо-культурних запитів національних меншин на території Євро регіону "Верхній Прут".

Налагодження конструктивного діалогу українських, румунських і молдавських учених, забезпечення аналізу спільних проблем та пошук шляхів їх розв'язання обговорено на Міжнародній нау-

ковій конференції “Україна-Румунія-Молдова: історичні, політичні та культурні взаємини в контексті сучасних європейських процесів” (2001 р.).

На IX з’їзді Українського географічного товариства обговорені проблеми, пов’язані з питаннями дослідження природи України, різноманіття регіонів, сталого розвитку в умовах глобалізації і географічного виміру, географії природних ресурсів, стихійних явищ і катастроф, географічної освіти й географічної культури у світовому контексті, картографічних, геоінформаційних систем і технологій.

Проводяться щорічні “Черезовські читання”, “Лесинівські читання”, “Чаргафські читання”, які охоплюють широке коло історичних, літературних, біологічних проблем. Університет активно пропагує свої наукові досягнення на всеукраїнських та міжнародних виставках. На виставці “Світ освіти 2003” були представлені монографії, підручники, навчальні посібники, видані науковцями університету. Отримано диплом I ступеня в номінації “За активну міжнародну діяльність”. На виставці в Хайдарабаді (Республіка Індія) “Матеріалознавство та суміжні проблеми” були представлені зразки нових напівпровідникових матеріалів для оптоелектроніки, ІЧ-техніки, дозиметрії, сонячної енергетики, волоконно-оптичних ліній зв’язку. В рамках роботи виставки у сфері високих технологій у м. Цзинань (провінція Шальден, Китай) взяли участь ректор університету проф. М.В. Ткач та завідувач кафедри фізичної електроніки і нетрадиційної енергетики проф. П.М. Горлей. Університет представив досягнення в галузі нанотехнологій, мікроелектроніки, інформаційних технологій, волоконно-оптичних систем.

У 2004 р. науковці університету узяли участь у виставках високих і новітніх технологій, присвячених Дням української науки і техніки в КНР (червень 2004 р., м. Цзинань; вересень 2004 р., м. Чанчунь), Дням науки і техніки України в Республіці Індія (грудень 2004 р.) та у Сьомій міжнародній спеціалізованій виставці „Паливо. Ресурси. Енергетика — 2004”, в Експоцентрі України (жовтень 2004 р.). На виставках були представлені експонати з матеріалознавства напівпровідникових сполук і твердих розчинів на їх основі та лабораторні макети електронних пристроїв, у т.ч. в галузі сонячної енергетики. Між університетом і китайськими науковими інститутами, навчальними закладами та фірмами підписано загалом 17 протоколів про наміри й угод про співпрацю, між ЧНУ та індійськими партнерами — 18 протоколів-намірів про співпрацю.

Продовжується й розширюється міжнародне науково-технічне співробітництво — участь у наукових конференціях, виставках та спільних наукових дослідженнях. Зокрема, у 2004 р. за програмами міжнародного співробітництва університет виконував три фінансованих НДР на договірних

умовах — з науковими установами Італії (кер. д.ф.-м.н., проф. А.Й. Савчук), КНР (кер. д.ф.-м.н., П.М. Горлей) та Росії (кер. д.ф.-м.н., М.В. Ткач). Відповідно до укладених чотиристоронньої угоди про довготермінове співробітництво в галузі оптичних досліджень між ЧНУ, Бухарестським політехнічним університетом, лабораторією фізичного дослідницького центру м. Трієст (Італія) і Університетом штату Техас (США) та аналогічної угоди з Свінборським університетом (Австралія) відбулися поїздки науковців інженерно-технічного факультету на наукові конференції в Нідерланди, Румунію, США, Польщу. Досягнуто домовленостей про можливість наукового стажування, проведення спільних наукових досліджень з використанням матеріальної бази усіх сторін угоди, що істотно розширює можливості доступу науковців ЧНУ до передових технологій і сучасних методик експерименту. На інженерно-технічному факультеті ЧНУ, де постійно діє студентське відділення Міжнародної спілки інженерів-оптиків SPIE, у 2004 р. відкрито студентське відділення Американського оптичного товариства (OSA). До наукової роботи з студентами у цих відділеннях залучені молоді науковці факультету під загальним керівництвом досвідчених вчених (професори О.В. Ангельський, О.Г. Ушенко, П.В. Полянський, П.П. Максимяк, І.І. Мохунь), які читають лекції та здійснюють консультації з найсучасніших напрямків розвитку оптичних досліджень. Студенти-члени SPIE та OSA мають також можливість брати участь у міжнародних наукових школах та конференціях. У 2004 р. члени студентського відділення SPIE взяли участь у Міжнародному симпозиумі „Optical Science and Technology” (2-6 серпня 2004, м. Денвер, США), VIII Міжнародній конференції „Оптоелектронні та електронні сенсори” (27-30 червня 2004 р., м. Вроцлав, Польща), де зроблено дванадцять доповідей, дві з яких відзначено дипломами II і III ступенів, та Міжнародній конференції „Atom — N 2004” (24-26 листопада 2004 р., м. Бухарест, Румунія). Усі конференції проведені за фінансової підтримки спілки SPIE.

В останні роки чотири наукові об’єкти університету (дендрарій ботанічного саду, фонд рукописів, стародруків, рідкісних видань і фонд „Буковинензія” наукової бібліотеки, зоологічні колекції університету та гербарій університету) визнані національним надбанням і отримують фінансову підтримку Міністерства освіти і науки України, що дозволило покращити матеріальне забезпечення наукових підрозділів та підтримати розвиток відповідних наукових напрямків цих об’єктів.

У 2002 р. вперше в історії університету отриманий патент на ім’я студента. Автором винаходу „Вітродвигун” став студент 5 курсу кафедри електроніки і нетрадиційної енергетики Висоцький В. У запатентованій конструкції вітродвигуна більш ефективно використовується вітровий потік, що

дозволяє у два рази збільшити ККД у порівнянні з відомими аналогами та покращити пускові характеристики. У 2004 р. Указом Президента України від 09.12.04 р. № 1451/2004 доценту кафедри математичного моделювання В.А. Літовченко присуджено премію Президента України для молодих учених.

Слід, однак, зазначити, що розвиток наукових досліджень в університеті міг би бути значно інтенсивнішим при належному фінансуванні дослідницьких робіт і виділення коштів на публікацію їх результатів. Із згаданих 98 розроблюваних у 2004 р. тем 60 становили традиційні кафедральні теми, які ведуться без спеціального фінансування. Хоч в останні роки фінансування по лінії Міністерства науки і освіти України, області, госпдоговорів дещо зросло (2000 р. — 869 тис. грн., 2001 р. — 1029 тис. грн., 2002 р. — 1027 тис. грн., 2003 р. — 1302 тис. грн.), воно було недостатнім. Кількість наукових тем істотно скоротилося: з 244 у 1995 р. до 98 у 2004 р. Не зросло і число науковців (1995 р. - 1023 чол., 2004 р. — 1012 чол.). У 2005 р. виконувалося 107 тем (т.ч. 66 — кафедральні) з обсягом фінансування 1,5 млн. грн.

Під керівництвом науковців-викладачів до наукової роботи залучаються і студенти. Крім виконання традиційних курсових, кваліфікаційних, дипломних і магістерських робіт, студенти готують цікаві доповіді, інформації, повідомлення, з якими виступають на щорічних студентських наукових конференціях, а також у наукових студентських гуртках, студіях, об'єднаннях, спілках, товариствах. У 2001-2004 рр. із щорічно виконуваних 1164 дипломних робіт впроваджувалося у навчальний процес загальноосвітніх шкіл 166 (14%). В університеті діє щороку в середньому 236 студентських наукових об'єднань з числом студентів 3432 чол.

Корпус науковців університету поєднує в собі нині і сивочолих ветеранів наукової праці, і вирощене ними середнє покоління, на якому, власне, тримається університет, і здібну молодь, яка сміливо береться за складні, перспективні розробки в різних галузях наук. Виділити когось із сотень старанних і сумлінних працівників університету як найбільш заслужених, гідних особливого пошанування у ювілейний рік університету — справа не проста, а, головне, вона не може бути вичерпною, бо ж усіх назвати практично неможливо. І все ж на підставі найбільш помітних досягнень в науково-педагогічній діяльності в останні роки слід відзначити ряд таких відомих висококваліфікованих фахівців, професорів і доцентів, як: фізики — О.В. Ангельський, обраний 2003 р. в США першим з України дійсним членом Міжнародного товариства інженерів-оптиків, а 1999 і 2005 р. — дійсним членом Інституту фізики Великої Британії (Fellow) (аналог нашого академіка НАНУ), О.Г. Ушенко, С.В. Мельничук, М.В. Ткач, Ф.О. Сопронюк,

В.Й. Кушнірчук, Л.А. Косяченко, М.Д. Раранський, П.Д. Мар'янчук, І.І. Мохунь, П.В. Полянський та ін.; хіміки — О.Е. Панчук, Я.Ю. Тевтуль, В.В. Нечипорук, Л.П. Щербак, П.М. Фочук, О.М. Букачук, О.С. Лявинець та ін.; математики: Р.І. Петришин, С.Д. Івасишин, В.К. Маслюченко, М.І. Матійчук, В.К. Ясинський, В.В. Михайлюк, І.М. Черевко, Я.І. Бігун та ін.; географи: Я.І. Жупанський, В.М. Гуцуляк, М.І. Кирилук, Ю.С. Ющенко, В.П. Руденко, В.О. Джаман та ін.; біологи: С.С. Костишин, С.С. Руденко, М.І. Виклюк, М.М. Марченко, І.І. Назаренко та ін.; юристи: А.А. Козловський, М.К. Якимчук, П.С. Пацурківський, Р.О. Гаврилук, М.В. Никифорак, А.З. Георгіца та ін.; економісти: В.С. Григорків, М.В. Жук, І.Ф. Комарницький, І.В. Губатюк, Т.М. Ковальчук, В.К. Євдокименко та ін.; філологи: А.О. Волков, В.І. Антофійчук, Б.І. Бунчук, Б.І. Мельничук, Н.Д. Бабич, Н.В. Гуйванюк, М.С. Скаб, О.К. Червінська, А.Є. Нямцу, П.В. Рихло, К.М. Лук'янюк, М.І. Юрійчук, В.В. Левицький, О.Д. Огуй, В.В. Михайленко та ін.; педагоги, музикознавці, композитори: Д.І. Пенішкевич, А.М. Кушніренко, Ю.М. Гіна, А.В. Плішка, І.М. Зварич, М.Г. Іванчук, А.Н. Дмитренко, І.С. Руснак та ін.; історики: Ю.І. Макар, О.В. Добржанський, В.М. Ботушанський, О.І. Сич, Г.К. Кожоляно, П.П. Брицький, В.П. Фісанов, Т.В. Марусик, О.М. Масан та ін.; політологи: А.М. Круглашов, В.І. Бурдяк, І.М. Мельничук та ін.; філософи, соціологи: А.М. Маковецький, С.М. Вовк, Б.В. Починок та ін.

Університет налагодив широкі зв'язки з навчальними, науковими та іншими закладами зарубіжних країн. Офіційним днем започаткування міжнародних творчих стосунків Чернівецького університету із зарубіжними партнерами є 4 липня 1977 р., коли була підписана перша угода про наукову співпрацю між ЧДУ та Саскачеванським (Канада) університетом. Підписання угоди тодішнім ректором Чернівецького університету проф. Костянтином Червінським та ректором Саскачеванського університету проф. Робертом Беггом стало подією державного (тодішнього Союзу РСР), значення, бо це була перша з „капіталістичним” вузом угода про співпрацю у сфері суспільно-гуманітарних наук.

Початок цієї співпраці був нелегким. Тодішній Мінвуз СРСР категорично забороняв направляти до Канади наших студентів. Так, за 1977-1979 роки Чернівці відвідало 9 студентів і 6 викладачів, тоді як з нашого боку було направлено до Саскатуну тільки 8 викладачів. Справа навіть дійшла до того, що в 1985 р. Москвою було відмовлено у дозволі поїхати до Саскачевану ректору К.О. Червінському, який був запрошений канадською стороною для уточнення і підписання робочої програми на 2 роки.

Не зважаючи на певні проблеми, які виникали на шляху співпраці, наші відносини з кожним ро-

ком зміцнювалися і розширялися. За період з 1977 по 2005 р. Канаду відвідало 83 викладачі і аспіранти ЧНУ.

Творча партнерська діяльність сприяла зародженню нових форм співпраці. На зорі нашої незалежності з'явилися дуже цікаві і корисні на той час літні студентські політичні школи. Останні роки успішно працює магістерська програма з „Бізнес — адміністрації” та ін. В 2005 р. у Чернівецькому національному університеті відкрито єдиний в Україні Центр канадських студій, що буде сприяти поглибленню взаєморозуміння між нашими народами та їх зближенню. Найвищими досягненнями нашої співпраці є те, що завдяки старанням керівництва обох вузів партнерські стосунки переросли у вищу форму співробітництва — встановлення відносин міст-побратимів між Чернівцями і Саскатуном та підписання широкомасштабних угод між Буковиною та провінцією Саскачеван.

Творча співпраця з Саскачеванським університетом сприяла виходу ЧНУ на міжнародну арену і, звичайно, збагатила великим досвідом. Це дало можливість, використовуючи певні демократичні кроки у політиці Горбачовської „перестройки”, а з часом здобуття Україною незалежності значно розширити коло наших наукових партнерів. За короткий час підписано зверх 10 різних угод, більшість з яких були нетривалими або не витримали перевірки часом. Разом з тим ще тоді, напередодні проголошення незалежності України, партнерами ЧНУ стали далекий заокеанський університет м. Лок-Хейвен (Пенсільванія, США) та сусід з Південної Буковини — Сучавський університет „Штефан чел Марє” (Румунія).

Слід відзначити стабільну і плідну співпрацю з відомим у багатьох країнах світу університетом Лок-Хейвен, де стосункам з ЧНУ приділяють серйозну і постійну увагу. За цей час в обміні взяло участь більше 80 студентів та викладачів. Студенти багатьох факультетів пройшли в США семестрове навчання.

Дружні й тісні стосунки з Сучавським університетом пояснюються не тільки підписаною угодою, а й спільним кордоном, спільною історією, культурою, народними традиціями та фольклором. З цим університетом у нас найбагатша палітра форм і методів співпраці. Тут і вже відомі спільні наукові дослідження і конференції, написання наукових праць і підручників, обмін викладачами і літературою, робота в бібліотеках та архівах партнерів. На ниві нашого співробітництва появилися і нові форми — це географічні, археологічні і діалектологічні студентські експедиції, вже 5 років працюють літні школи, де, крім мови, студенти знайомляться з історією, культурою і політикою сусідньої країни. Спільно проводяться тижні Міхая Емінеску в Чернівцях і дні Тараса Шевченка в Сучаві та ін. Як і з Саскачеванським університетом, стосунки між університетами переросли у відноси-

ни міст-побратимів та плідного співробітництва між Чернівецькою областю й Сучавським повітом.

Останніми роками помітно розширилися і зміцніли зв'язки ЧНУ з багатьма організаціями, гуманітарними місіями — Проект „Громадянська освіта”, Програма Фулбрайт, ДААД, Айрекс, Французьким культурним центром.

Вже 10 років Чернівецький університет співпрацює з Інститутом Буковини у м. Аугсбург (Німеччина). Щорічно разом з Центром буковинознавства ЧНУ та відповідним науковим закладом в Радівцях (Румунія) проводяться спільні конференції з питань історії, літератури та мистецтва Буковини, матеріали яких друкуються в німецькому збірнику „Архів Кайндля” та румунському „Аннали Буковини”. Дружні стосунки з цим інститутом сприяли підписанню угоди про співробітництво з Аугсбурзьким університетом, де, крім інших заходів, щорічно проходять літні німецькомовні курси.

З 1996 р. досить широкими є стосунки з Жешовським університетом (Польща). Туди щороку їздить група студентів-міжнародників на літню школу польської мови і культури. Йде жвавий обмін науковцями, спільне проведення наукових конференцій, виходять спільні публікації в галузі історичних наук. Продовжується співпраця з Варшавським університетом і Свентокшинською політехнікою (м. Кельце).

Виходячи з вимог державних програм інтеграції України до ЄС та транскордонного співробітництва в Єврорегіоні „Верхній Прут”, Чернівецький університет веде активну роботу з метою розширення партнерських стосунків з вузами континенту і особливо сусідніх країн. Зараз діє 34 угоди, з них з прикордонними країнами — 11. Завдяки існуючим угодам про співпрацю та активізації міжнародної діяльності Чернівецького національного університету за роки незалежності України постійно зростає кількість наукових відряджень за кордон. Так, у 2004 р. у зарубіжних країнах побувало біля 220 викладачів та студентів.

В ЧНУ постійно займаються викладацькою та науковою роботою представники з Австрії, Франції, Польщі, Румунії, корпусу Миру та Проекту „Громадянська освіта” (США), німецької служби академічного обміну (ДААД). Відділ міжнародних зв'язків, факультети та кафедри університету багато роблять для налагодження міжнародного науково-технічного співробітництва, розширення участі ВНЗ у міжнародних наукових та освітніх програмах, фондах, конференціях, школах та ін.

За підтримки міжнародного фонду „Відродження” при відділі міжнародних зв'язків ЧНУ створено регіональний освітньо-консультативний центр „Альфа”, завдяки якому кожен рік значна кількість викладачів та студентів отримують змогу брати участь у конкурсах ACCELS, CEU, DAAD, IREX та інших міжнародних програмах, фондах тощо.

Враховуючи значні здобутки в галузі міжнародної діяльності в 1999 році ЧНУ першим з України серед 20 іноземних університетів отримав дипломи про прийняття у члени „Національної організації вищих навчальних закладів США — „Phi Beta Delta”. З 2000 р. Чернівецький університет (єдиний в Україні) є членом Дунайської ректорської конференції, до складу якої входять 46 вищих навчальних закладів Європи. В 2003 р. Чернівецький національний університет був нагороджений дипломом Міністерства освіти і науки України за внесок у розвиток міжнародного співробітництва української вищої школи. Плідна співпраця триває.

Професорсько-викладацький колектив, студентські громадські організації приділяють значну увагу виховній роботі зі студентами, щоб поряд з одержанням якісних знань як майбутні фахівці студенти зростали й духовно. Їхні наставники прагнуть прищеплювати своїм вихованцям кращі гуманістичні риси характеру: людської доброти, чесності, порядності, відповідальності, самоповаги і поваги до інших, міжнаціональної і міжконфесійної толерантності, громадянської зрілості, національної гідності, патріотизму та інших загальнолюдських цінностей. З цією метою, звичайно, використовується якомога ширше програмовий навчальний матеріал, особливо на гуманітарних факультетах. Але не тільки.

Створено відповідні структури. По лінії ректорату виховну роботу організують проректор з навчально-виховної роботи, на факультетах — заступники деканів з виховної роботи, ради кураторів, старші куратори, куратори академічних груп. Запроваджується своєрідний метод „діагностики” та проєктивних методик (біографічного спрямування і вивчення індивідуальних здібностей студентів та їх бачення організації дозвілля студентства) для всіх студентів університету та окремі анкети для студентів, які проживають в гуртожитках. Кожному куратору видається журнал обліку гуманітарно-виховної роботи в академгрупах, розрахований на роки навчання кожного студента.

Важливе значення має активізація гуманітарно-виховної позааудиторної діяльності, в якій першорядна роль належить куратору, керівникам культурологічних, спортивних та інших напрямків студентської самодіяльності як університетської, так і загальноміської (участь у різноманітних конкурсах, оглядах, гала-концертах, оглядах художньої самодіяльності, спортивних змаганнях, тематичних святах, екскурсіях, походах, у діяльності клубів за інтересами, у відвідуванні театрів, музеїв, різноманітних виставок та ін.).

При університеті діє система студентського самоврядування. На чолі стоїть студентський парламент, який обговорює актуальні питання життя студентства, ухвалює відповідні рішення і добивається від керівництва університету їх розв'язання. Одним із складних питань, вирішення якого він

намагається досягти, це поселення студентів у гуртожитках. Адже останні були збудовані, коли набір студентів був у кілька разів меншим, і нині можуть вмістити лише 45-46 % студентів. Студентський парламент університету співпрацює із студентськими парламентами інших навчальних закладів міста, міським відділом у справах сім'ї і молоді, Всеукраїнською студентською спілкою. Справі виховання юнаків університету сприяє також їх навчання на військовій кафедрі з наступним присвоєнням офіцерських звань. За визначні успіхи в навчально-виховній та науковій роботі університету в 2000 р. надано статус національного.

У свій 130-й рік Чернівецький університет вступив із значними здобутками. Він робить вагомий внесок у всі сфери життя краю, західного регіону України: економіки, освіти, науки, культури, громадського, суспільно-політичного життя. Попри всі складності нинішнього буття колектив університету наполегливо працює, бачить нагальні проблеми життя й перспективу, прагне до зростання та вдосконалення з тим, щоб своєю плідною працею належно прислужитися своїй Вітчизні й українському народу.

Джерела та література

1. Ботушанський В.М. Чернівецькому національному університету — 125 років: історія і сучасність // Зелена Буковина. — 2000. — № 1-2. — С.7-17.
2. Буковина. — 1890-1908; 1991-2005.
3. Костишин С.С. Чернівецький національний університет — науковий і культурний центр Буковини // Народне віче Буковини. 1918-1993. — Чернівці: Прут, 1994. — С. 82-97.
4. Леутський К.М. Вогнище науки і культури: [Про Чернівецький університет] // Радянська Буковина: Альманах. — 1960. — С. 163-169.
5. Леутський К.М. Світлий палац науки [ЧДУ] // Радянська Буковина. — 1965. — 17 листоп.
6. Леутський К.М. Чернівецький державний університет — центр наукової думки на Буковині // Тези доп. міжвуз. ювілейної наук. конф., присвяченої 25-річчю возз'єднання Північної Буковини з УРСР, 21-25 верес. 1965 р. — Чернівці, 1965. — С. 6-10.
7. Поточний архів Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. Довідки відділів за травень-червень 2005 р.: навчального, наукового, міжнародних зв'язків, аспірантури.
8. Університетський вісник. — 1990-2005.
9. Червінський К.О. 100-річчя Чернівецького університету // Укр. іст. журн. — 1975. — № 9. — С. 125-129.
10. Червінський К.А. Очаг образования и культуры: [К 100-летию Черновицкого университета] // Вестник высшей школы. — 1975. — № 9. — С.45-47.
11. Чернівецький державний університет. — Львів: Вища шк., 1975. — 191 с.
12. Чернівецький університет (1875-2000). Бібліографічний покажчик [Вступн. ст. В.М. Ботушанського]. — Чернівці: Рута, 2000. — 170 с.

13. Чернівецький університет. 1875-1995. Сторінки історії / Відп. ред. В.М. Ботушанський. — Чернівці: Рута, 1995. — 208 с.

14. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Імена славних сучасників / В.М. Ботушанський, Т.В. Марусик, С.В. Мельничук та ін. — К.: Світ Успіху, 2005. — 281 с.

15. Czernowitzer Zeitung. — 1875-1913.

16. Die k.k. Franz-Josephs-Universität in Czernowitz im ersten Vierteljahrhundert ihres Bestandes: Festschrift. — Czernowitz, 1900. — 248 S.

17. Norst A. Alma-mater Francisco-Josephina. Festschrift zu deren 25-jährigen Bestande. — Czernowitz, 1900. — 133 S.

18. Wagner R. Alma-mater Francisco-Josephina: Die deutschsprachige Nationalitäten-Universität in Czernowitz. Festschrift zum 100. Jahrestag ihrer Eröffnung 1875. — München, 1979. — 429 S.

Ігор Возний
(Чернівці)

ТИПОЛОГІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ ГОРОДИЩ X-XIV ст. МЕЖИРІЧЧЯ ВЕРХНЬОГО СІРЕТУ ТА СЕРЕДНЬОГО ДНІСТРА

Вітчизняні й зарубіжні науковці приділяють певну увагу проблемам соціальної інтерпретації давньоруських городищ. Однак серед археологів існують розходження в баченні соціальної суті окремих груп цієї категорії пам'яток. Однією з причин відсутності чіткої соціальної типології давньоруських городищ, основаної на сукупності археологічних ознак, є нерозробленість методологічних прийомів її складання, загальноприйнятих і найбільш суттєвих критеріїв для їхньої соціальної диференціації. Не завжди враховується той факт, що окремо взяте городище може бути лише частиною великого феодального центру, що інколи приводить до неправильних висновків стосовно соціальної приналежності пам'ятки. Тому часто одне і те ж городище, наприклад, повністю розкопане Райковецьке, археологи розглядають то як залишки феодальної садиби [32, с.3-8], то як військову фортецю [11, с.48]. Так само привертати увагу дослідників особливості Сахнівського городища. В.Й. Довженок вважав, що це князівський замок, а П.П. Толочко інтерпретував його як військово-феодальний замок [14, с.5; 16, с.134-141; 37, с.151]. Одні археологи, наприклад, більше приділяють уваги конструкціям оборонних ліній, інші — характеру забудови укріплених майданчиків.

Таким чином, археологічна класифікація городищ — справа досить важлива. Її завдання полягає в тому, щоб диференціювати городища за найсуттєвішими, формальними ознаками: за умовами топографічного розміщення, за ступенем залежності планування від рельєфу місцевості та структурою оборонних споруд тощо. Вона становить джерелознавчу основу для більш поглиблених історичних досліджень [26, с.11].

Одним з найбільш надійних критеріїв функціональної класифікації городищ виступають система і конструкції оборонних ліній городищ. Останні можна розділити на 6 типів, а саме:

тип 1 — укріплення, основу яких складала земляні вали, на вершині котрих розміщувалися оборонні зруби, а їхні пустотілі кліті використовувалися як бойові камери. Земляні вали, в свою чергу, як правило, були зміцнені дерев'яними або кам'яними конструкціями (Коростувата, Ленківці-на-Пруті, Ломачинці, Васловівці, Ревне та ін.);

тип 2 — укріплення, що складалися із суцільного ряду пустотілих дерев'яних оборонних зрубів, поставлених на давню поверхню без земляних валів і зміцнених зовні земляними укосами (Рухотин, Чорнівка, Недобоївці, Ленківці-на-Дністрі);

тип 3 — укріплення, які складалися із суцільного ряду пустотілих тристінних дерев'яних оборонних зрубів, поставлених на давню поверхню. Зовнішню, четверту, стіну утворював частокіл, прикритий і зміцнений зовні земляним укосом (Дабани-Щовб, Василів-Хом).

тип 4 — укріплення, що складалися із суцільного ряду дерев'яних оборонних зрубів, які одночасно використовувалися як житлово-господарські приміщення (Горішні Шерівці). У другій половині XIII — XIV ст. дерев'яні кліті, які використовувалися як житлово-господарські зруби, зовні могли прикриватися "городнями" і укосами, як це було досліджено на Перебиківському городищі;

тип 5 — укріплення, основу яких складала кам'яна стіна, споруджена на давній поверхні і прикрита зовні укосом. Цей тип укріплень з'являється на Буковині у другій половині XIII — на початку XIV ст. й досліджений у Хотині та Цецино.

тип 6 — укріплення, що складалися з плоских валів і неглибоких ровів, на вершині яких розміщувалися кам'яні майданчики. Городища з такими земляними конструкціями не відігравали важливої ролі в обороні населення, а служили культовими місцями. Вони досліджені в Кулішівці та Нагорянах.

Не менш надійними критеріями типологічної класифікації і визначення соціального змісту укріплених поселень та їх оборонно-життєздатної функції є не лише наявність міцних укріплень, але й відповідної житлової площі, придатної для тривалого перебування оборонців усередині. Тому суттєвим фактором соціальної типології городищ виступає *характер забудови їхніх майданчиків*. Адже на час небезпеки сюди могло стікатися навколишнє населення, для якого теж були необхідні певні побутові умови тимчасового перебування в межах укріплення.

На території Буковини відомо кілька видів забудови, які в основному є різновидами кільцевої. При ній для господарських потреб могли використовувати кліті оборонної лінії, що знаходилися зовні від жител, по краю спільного подвір'я. За-

стосування кільцевої забудови диктувалося самою формою укріпленої площі. Городища цього типу мали відносно невелику кількість мешканців, а нерозчленованість забудови на окремі домогосподарства може вказувати на специфічність поселень із кільцевим плануванням. На їхній території могли проживати дружинники, які утримувалися за рахунок князівської чи боярської казни і не потребували окремих господарств. До аналогічного висновку дійшов і М.П. Кучера: "Кільцева та рядова забудова в укріплених поселеннях задовольняла потреби розвитку корпоративних господарств на державних землях та у феодалних володіннях" [26, 113].

Вид 1 — городища, на укріплених майданчиках яких по периметру проходили в один-два ряди житлово-господарські зруби, а решта укріпленої території була вільною від забудови стаціонарними житлами. На Буковині така забудова відома в Коростуватій, Ленківцях-на-Пруті, Перебиківцях, Молодії, Карапчеві [34, с.62, 74, 83, 90, 95]. Так, у Ленківцях по колу, паралельно оборонним зрубам, з внутрішнього боку валу досліджено 15 житлово-господарських зрубів, які були пристосовані під житла, про що свідчать залишки печей, нари-лежаки [34, с.76]. Більша частина внутрішнього подвір'я фортеці була вільною від забудови і призначалася для шиккування кінних воїнів, для укриття місцевого населення під час нападу ворога. В центрі укріпленого майдану знаходився великий будинок [34, с.75-77].

Вид 2 — городища, майданчики яких були вільні від забудови, а під житла використовувалися оборонні зруби. Така забудова відома в Ломачинцях, Непоротовому (Щовб). Тут до оборонного валу примикали житлово-господарські зруби, в яких виявлені залишки глинобитних печей і побутові речі [38, с.413].

Кільцева забудова відома на городищах Судова Вишня І, Стара Ушиця, Гринчук, Ходорів, Половецьке тощо [13, с.146-155; 18, с.202-210; 23, с.64, рис.2; 31, с.79, рис.2; 41, с.41-50].

Як зазначав М.П. Кучера, кільцева забудова була характерна в основному для невеликих городищ округлої форми. На них житла розташовувалися по краю внутрішньої площі і тому культурний шар на них концентрується переважно ближче до валу [26, с.90].

На городищі ХІ — першої половини ХІІ ст. Горішні Шерівці зафіксована рядова забудова. Тут, на укріпленому подвір'ї, збереглися сліди-западини від підвалів жител, розташованих у південній та східній його частинах. Житла, як зазначав їх дослідник Б.О. Тимошук, розташовувалися в один ряд, але на певній відстані [34, с.61-62]. Подібний принцип забудови відомий на городищах Княжа Гора, Донецьк, Пліснеськ тощо [25, с.105-110; 30, с.22; 40, с.105-108]. При однорядній забудові житла господарські споруди були відокремлені й розташовувалися паралельно до поздов-

жньої осі поселення. Житловий ряд знаходився по середній лінії, а господарський — по краях, що дозволяло компактно заселяти майданчик і зручно розміщувати підсобні приміщення, не перекриваючи житлового ряду [26, с.101].

На досліджуваній території на частині пам'яток відома також суцільна забудова з маловиразним просторовим членуванням заселеної площі

Вид 3 — городища, майданчики яких щільно забудовані різнотипними спорудами (житлово-господарські зруби, ремісничі майстерні, складські приміщення, церква, кладовище тощо). Прикладом такої забудови може служити Чорнівське городище ХІІ — першої половини ХІІІ ст. На його майданчику вздовж оборонної смуги було розміщено 11 житлово-господарських зрубів, 4 господарські наземні споруди, які примикали по колу до зрубів головної укріпленої лінії. В центрі двору розкопано 4 наземні житла, напівземлянку і кам'яний робочий майданчик [8, с.213-225]. Аналогічна забудова відома на городищах у Рухотині, Недобоївцях, Васловівцях, Дарабанах (Щовб), на боковому майданчику Молодіївської фортеці [34, с.103, 115]. Розташування житлових споруд по колу, паралельно до лінії оборонних споруд є характерною рисою феодалних садиб. Суцільна забудова неупорядкованого типу відома й на інших територіях розселення русичів. Вона досліджена на городищах Опішня, Новотроїцьке, Зарубинці [27, с.200, 209; 28, с.304; 29, с.80]. Така система внутрішньої забудови укріплених майданів відома не тільки в давній Русі, а й у країнах Західної Європи [1, с.107].

Вид 4 — становлять городища — культові центри як вільні від забудови (Кулішівка), так і з храмами (Зелена Липа). На останньому, в найвищій точці майданчика, розкопані залишки дерев'яного язичеського храму Х-ХІІ ст. Біля нього досліджено культові ями і сухий колодязь, вирубаний у скалі [35, с.169].

Можливо, на городищах Сіreto-Дністровського межиріччя були й інші види забудови, але недостатній ступінь їх дослідженості не дає можливості вичленувати її. Наявні матеріали дозволяють судити лише про принципи забудови, а не про характер планування на значній площі в цілому. Очевидно, на городищах з видовженими вузькими укріпленими майданчиками могла бути рядова забудова, як це відкрито на Княжій Горі, Донецькому городищі тощо [30, с.22; 40, с.105-108].

Соціальний зміст укріпленого поселення може бути більш конкретизований, якщо встановити взаємозв'язок його з *навколишніми поселеннями*. Вони, як правило, знаходяться з напільної сторони городищ, примикаючи безпосередньо до ровів, або розташовуються біля підніжжя укріплень в інших топографічних умовах. У залежності від ландшафту місцевості поселення мають різну форму: витягнуті вздовж мису, на якому знаходиться городище, а в разі розташування останнього на

рівній місцевості охоплюють укріплення півколом. Нерідко заселялися і долини біля підніжжя городищ, терасові майданчики по берегах річок. Але в будь-якому випадку під селища вибиралися найбільш безпечні ділянки місцевості з високим ступенем природних захисних властивостей рельєфу.

Розміри селищ найрізноманітніші — від менше ніж 0,5 до 3-4 га і більше. Для великих за розмірами городищ, площа яких становила більше 2 га, відкриті поселення не характерні. Такі поселенські структури можна віднести до поселень міського типу. Однак менші за площею городища поєднуються з різними за розмірами поселеннями, які за площею часто перевищують розміри городищ. Так, поселення біля городища в Чорнівці займало площу 30 га, у Дарабанах сягало 3 га, Горішніх Шерівцях — 3,7 га, Недобоївцях — 5 га, Остриці — 2,9 га тощо.

Подібна ситуація простежена й на інших теренах Давньоруської держави. Так, поселення біля городища Старі Безрадичі займає площу 8 га, Довбишів — 10 га, більше 15 га — с. Городище на Поділлі [19, 217; 20, с.176-190; 21, с.67].

На поселеннях відкрито залишки житлових і господарських споруд, сліди ремісничого виробництва, знайдено різноманітні побутові предмети і виробничий інвентар, які свідчать про те, що на поселеннях мешкало переважно сільське населення Давньоруської держави.

За характером культурного шару й особливо за розмірами селища були більш різноманітні, ніж городища біля них. За цими ж ознаками селища і городища мають різноманітне співвідношення: великі й малі за площею поселення поєднуються з відповідно різними за величиною городищами як з потужним, так і менш вираженим культурним шаром. Тому селища займають важливе місце у визначенні характеру і значення того чи іншого укріпленого населеного пункту.

Дослідження городищ Буковини дозволило виділити чотири варіанти. До *першого* належать городища, поруч з якими розміщуються поселення-супутники, які хронологічно одночасові з першими. Останні відомі біля городищ в Коростуватій, Горішніх Шерівцях, Дарабанах (Щовб), Висилеві II, Дорошівцях, Остриці тощо [34, с.65, 118]. Так, до укріпленого поселення Дарабани (Щовб) з напільного боку безпосередньо примикає відкрите поселення. Воно знаходиться на високому місці, далеко від води. На його території знайдено зруйновані глинобитні печі та залишки наземних жител з матеріалами, які датують цю пам'ятку XII — першою половиною XIII ст. Тобто дане поселення було засновано одночасно із спорудженням городища [34, с.118]. Під час обстеження поселення Коростувата 2, яке знаходиться поруч з городищем, розкопана напівземлянка з пічкою-кам'яною і керамікою XI ст. [39, с.376]. Подібні укріплені поселення досліджено в Теробовлі, біля горо-

дищ Довбиші, Корчівка, Велика Снетінка, Устя, Велика Слобідка [2, 38 с; 3, 27 с; 4, 10 с; 6, 9 с; 19, с.67, 71; 22, с.97-101; 36, с.126;].

До *другого* належать городища, які є вторинними щодо поселень. До таких можна віднести городища в Рухотині, Чорнівці, Молодії, Недобоївцях, Дарабанах-Замчищі, Кулішівці, Пригородку й ін [10, с.56; 34, с.105, 112, 15, 175, 182]. Так, до складу поселенської структури в Чорнівці відносилось вісім селищ. Первинним до гнізда поселень було поселення в урочищі Пуста Чорнівка, яке розміщувалося на протилежному від городища березі р. Мошків. Виявлені на ньому археологічні матеріали датують поселення першою половиною XII-XIV ст. Отже, господарський центр округи не був синхронним з городищем. Він виник раніше від появи в цьому районі замку. Після припинення життя на городищі мешканці теж залишили поселення в урочищі Пуста Чорнівка [9, 35-41]. Аналогічні городища з поселеннями-супутниками, розташованими в інших топографічних умовах, відомі в Житніх Горах, Межиріччях, Тарасівцях, Більківцях, Великих Коровинцях [6, 9 с; 7, с.90-97; 21, с.66; 24, с.76].

До *третього* належать городища, які не супроводжуються неукріпленими поселеннями. Це городища Непоротове (Щовб), Спаська й ін [34, с84-85]. Подібні поселенські структури досліджені в Сингурах, Городищі-Косовському, Степанцях тощо [2, 38 с; 3, 27 с; 12, с.51].

До *четвертого* варіанту належать складні за структурою поселення, що складаються з декількох городищ, оточених поселеннями-супутниками. Це залишки давньоруських міст. До них можна віднести Ревне, Ломачинці, Ленківці-на-Пруті, Василів, Перебиківці тощо [34, с.84, 91-92, 144-152]. Так, на високому березі Дністра, між селами Ломачинці й Непоротове в XII — першій половині XIII ст. розміщувався великий населений пункт, до складу якого входили три городища і два великі поселення [34, с.85]. Укріплені поселення четвертого варіанту відомі з археологічних розкопок у багатьох пунктах Давньоруської держави [5, 45 с; 20, с.184-186; 33, с.330; 37, с.157].

Отже, неукріплені поселення оточують 78,5% (24) городищ всіх типів і лише у 21,5% (6) не відзначено культурного шару поселень. Приблизно така ж картина простежується на всій території Давньоруської держави [17, с.40].

Зведені дані з типології давньоруських городищ Сіreto-Дністровського межиріччя представлені в таблиці 1.

Неоднорідність укріплених поселень виявляється і в *площі укріплених майданчиків*. З метою встановлення наявності чи відсутності певних закономірностей у співвідношенні окремих типів городищ і перевірки існування залежності між археологічним типом поселення і розмірами його внутрішнього майданчика усі досліджувані городища були

розділені на 8 груп; 1 — до 0,3 га; 2 — від 0,3 до 0,5 га; 3 — від 0,5 до 1 га; 4 — від 1 до 2,5 га; 5 — від 2,5 до 5 га; 6 — від 5 до 10 га; 7 — від 10 до 20 га; 8 — від 20 га і більше. В дану групу не ввійшло городище в Хотині, площу укріпленого майдану якого не встановлено.

Як видно з таблиці 2, у результаті порівняльного аналізу до першої групи відноситься 12 городищ, що становить 40,7%, в другу входить 5 (18,5%), третю — 5 (14,8%), четверту — 4 (14,8%) і п'яту — 2 (7,4%). Укріплень з площею шостої групи у X — першій половині XIII ст. не досліджено. Одне городище мало площу більше 10 га і може бути віднесене до 7 групи, що становить 3,7%.

У розподілі площ укріплених майданів простих і складних городищ є теж певні закономірності. Так, для простих городищ більше притаманна незначна площа — до 0,5 га (12 городищ), що становить 40,8 %, у той час як складних мисових нараховується лише 5 (18,5%). І навпаки, складні городища площею укріпленого майдану від 0,51 до 1 га становлять 11,1% (4 городища), а прості лише 1 городище — 3,7%. Подібна ситуація простежена на території Середнього Подніпров'я. Тут так само серед простих городищ переважають укріплені поселення з площею до 0,5 га, що складає 54,4%, далі йдуть городища площею до 1 га — 12,1%. Складні городища до 0,5 га становлять на досліджуваній території 4,6% [15, с.21-22].

Отже, майже половина городищ займає площу менше 0,3 га. Така картина простежується на всій території давньої Русі [17, с.40], причому більшість з них належать до першого типу. Таким чином, найпростіші прийоми укріплень характерні для невеликих поселень. Складна система оборони властива великим поселенням. На досліджуваній території не виявлено городищ X-XIV ст., за площею укріплених майданів більших за 5 га, в той час як 77,7% городищ мали укріплену площу не більше 1 га, що практично збігається з даними, отриманими А.В. Кузою при підрахунках стосовно Давньоруської держави [17, с.41] та М.П. Кучерою. Останній дійшов висновків, що більшість городищ (80%) є залишками укріплених пунктів сільського типу. За окремими винятками, їхня площа не перевищувала 1,5 га [26, с.177].

Найменші за укріпленою площею прості городища — це Бабин, Кулішівка (0,05 га), Дарабани (Щовб) (0,1 га), Чорнівка, Перебиківці, Непоротове (Галиця) (0,2 га) тощо, а складні городища — Васловівці, Ленківці-на-Дністрі (0,2 га), Цецин (0,1 га). Біля деяких з них відзначається наявність селища-супутника із щільною забудовою. Селища заходяться переважно в долинах на протилежних від підніжжя городищ берегах струмків.

У результаті досліджень було встановлено, що значна частина невеликих простих городищ площею до 0,5 га (Остриця, Спаська, Бабин, Кулішівка) мали незначний культурний шар. У той же час на інших невеликих простих і складних городищах

аналогічної площі (Чорнівка, Дарабани (Щовб), Молодія, Непоротове (Щовб) відзначається звичайне заселення з відносно потужним культурним шаром. Тривале заселення мали і городища, площа яких була більше 1 га.

Деякі городища X — першої половини XIII ст. були споруджені на поселеннях ранньозалізного віку. Топографія цих городищ така ж, як і попередніх, оскільки городища чорноліської, лукашівської культур розташовувалися на високих пагорбах та мисах корінних берегів річок, а також на мисах серед ярів. На Буковині такі укріплені поселення відомі в Коростуватій, Недобоївцях, Горішніх Шерівцях, Васловівцях, Ленківцях-на-Дністрі, Непоротовому (Галиця), Кулішівці, що становить 22% від загальної кількості даної категорії пам'яток. Як правило, територія, зайнята давньоруським культурним шаром, збігається з розмірами городищ, а їхні вали використовували як платформи для оборонних стін (Коростувата, Горішні Шерівці, Недобоївці).

Отже, порівняння оборонних споруд Сірето-Дністровського межиріччя з іншими територіями свідчить про те, що основні прийоми обладнання оборонних споруд були в цей час на досліджуваних теренах близькі до військово-інженерного мистецтва Давньоруської держави і Західної Європи. Це викликано спільним ходом розвитку військового мистецтва та близькістю тактичних прийомів. У той же час специфічні риси говорять про розвиток місцевих прийомів будівництва оборонних споруд.

Розвиток оборонного зодчества городищ Галицької Русі йшов у ногу з розвитком фортифікації розвинених на той час країн Європи, а наявність глибокоешелонованих укріплень та брам вже до татарської навали вказує на широку обізнаність тодішніх будівничих з передовими досягненнями європейської фортифікації.

Таким чином, системи укріплень городищ Сірето-Дністровського межиріччя були досить складними і міцними й відповідали усім вимогам військово-оборонного зодчества того часу.

В умовах постійної напруженої боротьби місцевого населення з численними зовнішніми ворогами, а також внаслідок внутрішнього розвитку еволюціонувала його військова майстерність та організація, якісно зростало оборонне зодчество, удосконалювалася зброя. Високий рівень військової справи за таких умов служив гарантом поступального розвитку і незалежності Давньоруської держави, південно-західним форпостом якої були терени Буковини.

Література та джерела

1. Агрικольтура в пам'ятниках западного средневековья. Переводы и комментарии. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1936. — 232 с.
2. Кучера М.П. Звіт про роботу розвідзагону по обстеженню городищ Київщини у 1972 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.1972/24. — 38 с.

3. Кучера М.П. Звіт про обстеження городищ на Волині й Поділлі у 1973 р. // НА ІА НАНУ. — Ф.1973/18. — 27 с.
4. Кучера М.П. Отчет о разведке городищ в 1976 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.1976/37. — 10 с.
5. Кучера М.П. Отчет о работе экспедиции "Змиевы валы" в 1980 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.1980/34. — 45 с.
6. Русанова И.П. Отчет о работе Древлянского отряда Днепровской Славянской экспедиции Института археологии АН СССР за 1962 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.1962/27. — 9 с.
7. Вітрик І.С. Городища нижньої течії р. Сули // Археологія. — 1991. — №1. — С.90-97.
8. Возний І.П. Система і конструкції оборони Чорнівського феодального замку XII — XIII ст. // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи: Збірник наукових праць. — Київ-Чернівці, 1997. — Вип.1. — С.213-225.
9. Возний І.П. Етапи соціально-економічного розвитку Чорнівського гнізда поселень XII — XIII ст. // Галич і Галицька земля. — Київ-Галич, 1998. — С.35-41.
10. Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII — XIII ст. — Чернівці: Рута, 1998. — 154 с.
11. Гончаров В.К. Райковецьке городище. — К.: Изд-во АН УРСР, 1950. — 219 с.
12. Довженок В.И. Городища и селища на Роси и Росаве // КСИА АН УССР. — 1955. — Вып.5. — С.51-54.
13. Довженок В.И. Раскопки древнерусских памятников на Роси в 1956 г. // КСИА АН УССР. — 1959. — Вып.8. — С.146 — 155.
14. Довженок В.Й. Про типи городищ Київської Русі // Археологія. — 1975. — Вип.16. — С.3-14.
15. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. — К.: Наук. думка, 1984. — 196 с.
16. Іванченко Л.І. Давньоруське городище поблизу с. Сахнівка на Росі // Археологія. — 1990. — №3. — С.134-141.
17. Куза А.В. Древнерусские поселения // Древняя Русь. Город, замок, село. — М.: Наука, 1985. — С. 39 — 104.
18. Кучера М.П. Ходорівське давньоруське городище // Археологія. — 1966. — Т.20. — С.202 — 210.
19. Кучера М.П. Давньоруське городище біля с. Городище під Переяславом-Хмельницьким // Археологія. — 1970. — Т.24. — С.217-225.
20. Кучера М.П. Давньоруські городища на правобережжі Київщини // Дослідження з слов'яно-руської археології. — К.: Наук. думка, 1976. — С.176-179.
21. Кучера М.П. Дослідження городищ на Волині й Поділлі // Археологія. — 1979. — Вип.29. — С.62-72.
22. Кучера М.П. Обследование городищ в зоне водохранилища Могилев-Подольской ГЭС на Днестре // Археологические памятники Среднего Поднепровья. — К.: Наук. думка, 1983. — С.97-101.
23. Кучера М.П., Горишний П.А. Раскопки городища XII — XIII вв. у с. Старая Ушица // Археологические памятники Среднего Поднепровья. — К.: Наук. думка, 1983. — С.62 — 96.
24. Кучера М.П., Іванченко Л.І. Давньоруська оборонна лінія в Пороссі // Археологія. — 1987. — Вип.59. — С.67-79.
25. Кучера М.П. Подвірно-рядова забудова на давньоруських городищах // Археологія. — 1999. — №2. — С.105-110.
26. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VII — XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. — К.: ІА НАНУ, 1999. — 252 с.
27. Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое // МИА. — 1958. — №74. — 328 с.
28. Ляпушкин И.И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — 1961 — №104. — 383 с.
29. Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К.: Наук. думка, 1988. — 148 с.
30. Мезенцева Г.Г. Древньоруське місто Родень. Княжа Гора. — К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. — 183 с.
31. Пачкова С.П. Давньоруське городище Гринчук на Дністрі // Археологія. — 1979. — Вип.32. — С.78-96.
32. Раппопорт П. А. О типологии древнерусских поселений // КСИА. — 1967. — Вып.110. — С.3-8.
33. Рыбаков Б.А. Раскопки в Белгороде Киевском // АО 1968 г. — М.: Наука, 1969. — С.330.
34. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.). — К.: Наук. думка, 1982. — 206 с.
35. Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI — X вв. н.э. — М.: Наука, 1990. — 192 с.
36. Тимошук Б.О. Теревовль — місто Галицької Русі // Галич і Галицька земля. — Київ — Галич, 1998. — С.124-127.
37. Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII — XIII веков. — К.: Наук. думка, 1980. — 223 с.
38. Томенчук Б.П. Исследование летописного Василева // АО 1978 г. — М.: Наука, 1979. — С.413.
39. Филипчук М.А. Исследование крестьянской усадьбы XI в. в с. Коростовата // АО 1983 г. — М.: Наука, 1985. — С.376.
40. Шрамко Б.А. Раннеславянское поселение VIII-X вв. на Донецком городище. Древние славяне и их соседи // МИА. — 1970. — №176. — С.105-108.
41. Ratič A. Les anciens ensembles fortifiés ruses de Soudowaja Višnja // I МКА. — 1970. — Т.5. — S.41-50.

Voznyi Igor
(Chernovtsy)

TYPOLOGICAL CLASSIFICATION OF THE 10th-14th CENTURIES CITES OF ANCIENT SETTLEMENTS ON THE TERRITORY BETWEEN THE SIRET AND THE MIDDLE DNIESTER

The article deals with the problem of typological classification of the 10th-14th centuries cites of ancient settlements on the territory between the Siret and the Middle Dniester. The reliable criteria of typological classification, defining of the fortified settlements social importance and their defensive-viable function are pointed out. It gave possibility to differentiate typologically all existing cites of ancient settlements according to their social status.

Типологія давньоруських городищ
Сірего-Дністровського межиріччя

№ на карті	Місцеположення	Типи городищ за:				Соціальний тип
		топографічним положенням та планувальною структурою оборонних споруд	системою і конструкцією оборонних ліній	характером забудови укріплених майданчиків	взаємозв'язком з навколишніми поселеннями	
1	Бабин	1	6	?	2	святилище
2	Василів (Замчище)	1	2	3	4	феодальний замок
3	Василів (Хом)	1	3	3	4	феодальний замок
4	Васловівці	4	1	3	?	феодальний замок
5	Г.Шерівці	4	4	2	1	князівська фортеця
6	Гореча	?	?	?	?	сторожова фортеця
7	Горшівці	2	?	?	?	феодальний замок (?)
8	Дарабани (Замчище)	3	?	?	2	феодальний замок (?)
9	Дарабани (Щовб)	1	3	3	1	феодальний замок
10	Дорошівці	1	?	?	1	феодальний замок (?)
11	Каплівка	1	?	?	?	(?)
12	Карапчів-на-Черемоші	4	2	1	2	князівська фортеця
13	Кулішівка	1	6	4	2	святилище
14	Коростувата	4	1	1	1	князівська фортеця
15	Ленківці-на-Дністрі	4	2	?	?	феодальний замок
16	Ленківці-на-Пруті	5	1	1	4	князівська фортеця
17	Ломачинці	3	1	2	4	князівська фортеця
18	Молодія	4	2	1	2	феодальний замок
19	Нагоряни	4	6	?	2	святилище
20	Недобоївці	1	2	3	2	феодальний замок
21	Непоротове (Галиця)	1	1	?	4	монастир
22	Непоротове (Щовб)	1	1	2	4	сторожова фортеця
23	Остриця	1	2	?	1	сторожова фортеця
24	Перебиківці	2	4	1	4	князівська фортеця
25	Пригородок	4	?	?	2	феодальний замок (?)
26	Ревне	4	1	1	1	князівська фортеця
27	Рухотин	1	2	3	2	феодальний замок
25	Сняків	2	?	?	2	(?)
26	Спаська	1	2	?	3	сторожова фортеця
27	Хотин	2	5	?	2	князівська фортеця
28	Цецин	4	1	1	2	князівська фортеця
29	Чорнівка	2	2	3	2	феодальний замок

Таблиця 2.

Абсолютні та відносні характеристики
розподілу городищ XII-XIV ст.

Абсолютні та відносні характеристики	від до	Інтервали площ городищ (га)												
		0 до 0,3	0,31 до 0,5	всього до 0,5	0,51 до 1	всього до 1	1,1 до 2,5	2,6 до 5	всього до 5	5,1 до 10	всього до 10	10,1 до 20	всього до 20	разом
Абсолютне значення кількості городищ	прості	8	3	11	1	1	4	1	5	-	-	1	1	18
	складні	3	2	5	3	3	-	1	1	-	-	-	-	9
Частка (%) городищ відповідної площі	прості	29,7	11,1	40,8	3,7	3,7	14,8	3,7	18,5	-	-	3,7	3,7	66,7
	складні	11,1	7,4	18,5	11,1	11,1	-	3,7	3,7	-	-	-	-	33,3
Разом городищ		11	5	16	4	4	4	2	6	-	-	1	1	27
Разом %		40,7	18,5	59,2	14,8	14,8	14,8	7,4	22,2	-	-	3,7	3,7	100

*Іван Сандуляк
(Чернівці)*

ТУРИЗМ НА БУКОВИНІ: ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ЗАРОДЖЕННЯ

Як відомо, більшість сучасних дослідників припускають думки, що передумови та причини появи туризму як соціального феномена своїм корінням сягають найдавніших часів і є наслідками тривалого історичного розвитку. Отже, розглядаючи питання, безпосередньо пов'язані з витоками та умовами зародження і становлення туризму на Буковині, необхідно відзначити, що перші реальні тенденції щодо формування туристичної "галузі" визначилися ще в останній чверті XVIII ст., після того, як влітку 1774 р. російський генерал П.А. Румянцев поетапно вивів свої війська з території краю, і фактично дав пряму згоду (з дозволу імператриці Катерини II) на зайняття буковинських земель Австрією. Протягом травня того ж року перші три загони австрійського війська (з Галичини) перетнули кордон в районі Снятина і дійшли до віддалених передмість Чернівців.

Остаточне зайняття Буковини австрійською армією, очолюваною генералом Габріелем фон Сплени, відбулося між 31-м серпня і 3-м вересня того ж року, коли цісарські гарнізони розташувалися в Сереті, Капу-Кодрулуй та Сучаві. (Більш повні дані стосовно цих подій містяться в праці самого Сплени "Опис Буковини") [9]. У самі Чернівці австрійські війська ввійшли 31 серпня 1774 р. З приходом австрійської адміністрації на Буковину політична ситуація в краї стабілізувалася, припинилися воєнні дії на території краю, дороги стали безпечнішими, почала розширюватися мережа корчем та заїжджих дворів, які набули більш пристойного вигляду порівняно з молдавськими часами. Це, в свою чергу, зумовило появу зацікавленості у відвідуванні Буковини як іноземцями з різних країн Європи, так і громадянами Австрійської імперії [39, с.146]. Відповідні дані також містяться і в змістовній публікації С. Смаль-Стоцького [40]. До цього варто додати привабливість ландшафтів Буковинського краю від лісостепових до гірських зон, наявність букових та смерекових масивів, цілющих джерел, багатой фауни [39, с. 9; 24, с. 50; 29, с. 19; 17, с. 7-8]. Дані геокліматичні чинники значною мірою обумовлювали у подальшому поступове зростання потоку відвідувачів Буковини, які з цікавістю ознайомлювалися з визначними місцями краю.

Протягом першої половини XIX ст. поступово формуються відповідні умови для розвитку в Буковинському герцогстві туристичних маршрутів, зон для відпочинку, бальнеологічних курортів, заповідників для полювання та рибальства. Упродовж другої половини XIX ст. тенденції щодо формування сприятливих умов для розвитку туристичного дозвілля значно розширюються. Означений

процес поступово переходить під керівництво, контроль та сприяння з боку австрійського уряду і ряду комерційних структур, зацікавлених саме в активізації туристичної галузі, яка в той період переживала процес своєрідної "легалізації" (на державному рівні) і становлення.

Досить суттєві кроки з реалізації окресленої програми особливо помітними стають в останній чверті XIX — на початку XX ст. Це підтверджується значною кількістю відповідних архівних документів, появою туристичних довідників, рекламних оголошень і згадок про відпочинок на Буковині в листах багатьох видатних особистостей Європи в зазначений період. Разом з тим, зрозуміло, що першопочаткові, тобто найбільш ранні згадки про перебування на Буковині поважних мандрівників, відомих дипломатів, військових, ченців-місіонерів, торговців і навіть коронованих осіб сягають ще XV-XVIII ст.

В контексті розгляду означеної в даній публікації тематики необхідно згадати і той факт, що ще з давніх часів люди намагалися ширше пізнати оточуюче довкілля, глибше ознайомитися з його історичними, культурними, релігійними та природничими пам'ятками. Під час відвідування нових країн у мандрівників було бажання детальніше ознайомитися з іншими народами, пізнаючи при цьому їхню культуру, традиції, звичаї, побут та обряди. Вирушаючи в близькі та далекі подорожі, які в більшості випадків були довготривалими, важкими, а інколи й небезпечними для життя подорожуючих, вони під час цих мандрівок реалізували можливість збагатитися новими враженнями від побаченого, фіксуючи найцікавіше у подорожніх щоденниках. Чи не одними з перших (починаючи з кінця XV ст.) у буковинському краї в ролі мандрівників виступали західні (католицькі) ченці-місіонери, переважно представники орденських корпорацій, які мали на меті проповідництво і просвітництво (як носії культуртрегерської функції) серед різних верств та прошарків місцевого населення. Вони залишили по собі масу записів про свої подорожі та мандрівки цими землями.

Цінні відомості про подорожі Буковиною знаходимо в записках тогочасних дипломатів та державних діячів. Зокрема, в подорожніх нотатках суперінтенданта кальвіністської церкви словака Данієля Крмана, який з метою налагодження контактів з королем Карлом XII побував у 1708-1709 рр. в Україні і повертався з Бендер до Марамуришу через південну частину Буковини, повідомляється, що місцева влада турбувалася про безпеку та "сервісне" забезпечення подорожуючих. Так, за його свідченнями, молдавський воєвода Міхай Раковіца, "отримавши (попередньо. — І.С.) листа від бендерського паші", для супроводу "дав двох капітанів з двадцятьма чотирма вояками і переказав, що нема вже ніякої небезпеки, бо ж він недавно очистив молдавські гори (Карпати. — І.С.) від

розбійників” [7, с. 131]. Водночас для створення безпеки інтенданта був призначений турецький капітан, “званого ага, який під час дороги роздобував по селах для” нього “їжу, пиття і свіжих коней” [7, с. 131].

Відомо, що разом зі своїми супутниками та збройним супроводом Крман спершу прибув до Сучави, а звідти вирушив до Кимпулунга (в південній частині Буковині). Підїжджаючи до цього гірського населеного пункту 26 серпня 1709 р., Крман відзначив, що на шляху йому траплялися “кілька шинків, призначених для мандрівників”, у яких “можна купити вино, горілку, хліб, сир і фрукти” [7, с. 132]. Крім того, в самому Кимпулунзі мандрівник побачив “багато будинків, мистецьки збудованих з ялин”, у яких за необхідності могли відпочити приїжджі. Там вони також мали змогу купити товари, що “купці-русини привозять...з Польщі й Семигороду” [7, с. 132]. Того ж дня, придбавши у місцевих жителів віз, сідла та коней, вони вирушили у дорогу через гори до Марамуреша. Під час цієї подорожі Крман та його супутники потрапили під сильну зливу, яка ще більше ускладнила їх шлях. Рухаючись гірськими дорогами, коні часто потрапляли в ями з водою, загрузали по коліна в багнюці і важко з неї вибиралися на твердий ґрунт. До того ж автор згадує у щоденнику такий випадок, що трапився з ними під час подорожі: “Якось, високо в горах, ховаючись за спеціально підрубаними для засідки деревами, на нас чатували розбійники, які, проте, не наважились напасти лише тому, що нас було набагато більше, ніж самих грабіжників” [12, с.260-261].

Навесні 1722 р., подорожуючи з Польщі до Туреччини з метою одержання підтримки султана в боротьбі проти Росії, в Чернівецькій волості та Хотинській райії побував український гетьман-вигнанець Пилип Орлик. 10 (21) березня у супроводі кількох супутників він перейшов р. Черемош в районі с. Попельники, вступивши у молдавські володіння. Проїхавши мильо, він заночував у с. Вашківці в оселі одного єврея, який займався обміном грошей. На другий день гетьмана запросив до себе “на гостину” молдавський мазил Шерман Флондор, який пригощав гостя вином та бараниною. Залишивши гостинні Вашківці 12 (23) березня, П. Орлик переправився через Прут і, проїхавши “добру мильо”, зупинився на обід у дворі монахів скита в Мамаївцях. Заночував козацький гетьман в селі Слобода. Зранку він вирушив до Топорівців, де зупинився на сніданок, а звідти дістався на нічліг в с. Санківці, що належало вже до Хотинської райії. Тут його пригощав кавою місцевий спагій з Хотинського гарнізону [10, с.87-88]. 14 (25) березня Орлик прибув до Хотина. Очікуючи розпоряджень зі Стамбулу, гетьман оселився в одному сусідньому з містом липканському селі, яке дослідники ототожнюють з відомим з інших джерел поселенням Румла (мабуть, сучасне с. Ана-

доли) [21, с.114-116]. Своє більше як двомісячне перебування у Хотині, гостинність тамтешніх липканських офіцерів, валаського та молдавського посланців, а також ігумена місцевого православного монастиря, відправи в якому майже щоденно відвідував гетьман, П. Орлик докладно описав у власному щоденнику [10, 88-101].

Варто зазначити, що одним із улюблених місць відпочинку чернівчан та гостей міста була гора Габсбургів, яка на початку ХІХ ст. носила назву Домник, пізніше гора Габсбургів. Саме це місце було обсажене деревами різних декоративних порід, а у вихідні та святкові дні тут грав муніципальний духовий оркестр [41, с.28]. Це місце відвідували О.Кобилянська, Л.Українка у супроводі О.Маковея 16 червня 1903 р. та інші [16, с. 104].

Значний внесок у розвиток туризму на Буковині зробили купці. Чимало їх зупинялося тут у постійних та гостинних дворах, корчмах, готелях для відпочинку перед подальшою дорогою [42, с.7]. Слід також відзначити, що торгівельний чинник взагалі мав досить суттєвий вплив на формування і становлення загальної економічної інфраструктури в цьому регіоні у ХІХ — на початку ХХ ст.

Так, протягом другої половини ХVІІІ — початку ХХ ст. полюбляли подорожувати Буковиною монархи, вчені, письменники та митці. Відомий австрійський вчений-історик, етнограф та краєзнавець Р.Ф. Кайндль (1866-1930) ще в студентські роки часто мандрував Буковиною, збираючи по селах і містечках етнографічні та фольклорні матеріали, одночасно цікавлячись також історією Буковинського краю [27, с. 66]. В певному сенсі Буковинський край став своєрідним “полігоном” для збору етнографічних та краєзнавчих матеріалів вченими з різних країн Європи. Одним із них був відомий румунський вчений, дослідник та народознавець Сіміон Флоря Маріан (1847-1907), який, ще навчаючись у Сучавській гімназії в 60-х роках ХІХ ст., почав збирати румунський фольклор на Буковині. Будучи запрошеним гостем на весіллі, хрестинах чи якомусь іншому святі, вчений, спілкуючись з гостями, записував пісні, цікаві вислови, описував обряди, звичаї та традиції [34, с.45].

Наприкінці ХІХ ст. у світі було складено чимало нових географічних мап, на яких з уточненими подробицями фіксувались річки, озера, рельєфи місцевостей та населені пункти, у тому числі України загалом, та Буковини зокрема. Дана картографічна інформація складала досить повну картину про Буковинський край для тих мандрівників, хто мав бажання відвідати його.

Як відзначав вже згадуваний дослідник-краєзнавець Р.Ф. Кайндль у своїй книзі, присвяченій історії Чернівців “...єзуїт Йосип Боскович, що зупинився в Чернівцях у 1762 р. разом з англійським посланцем Дж. Портером, зазначає таке: “Місто (ville) розташоване на верхівці пагорба, біля підніжжя котрого на відстані рушничного пострілу

тече р. Прут. Містечко маленьке і нараховує приблизно двісті будинків” [26, с. 42]. У подальшому барон Петро-Микола Гартенберг, відвідавши 1770 р. Чернівці, вів переговори зі старостою міста щодо відкриття в Садгорі монетарні (монетного двору) [32, с.37]. В цей же час міський староста зустрічав також іноземних послів, й забезпечував їм належне проживання і подальший безперешкодний від'їзд [26, с. 23].

Згадуючи низку відвідин Чернівців августійшими особами, необхідно в першу чергу виділити приїзд у місто австрійського цісаря Йосифа II 17 червня 1773 р. Через три роки — 26 липня 1786 р. цісар вдруге відвідав столицю Буковинського дистрикту [26, с. 60]. На початку серпня 1817 р. Чернівці відвідав цісар Франц I зі своєю четвертою дружиною Кароліною Августою [26, с. 66].

Професор Львівського університету Йосип Рьорер, перебуваючи в листопаді 1802 р. у Чернівцях, із глибокою вдячністю згадував пізніше про туристичну мандрівку, щире гостинність і доброзичливе ставлення до нього з боку вищих чиновників міста та особливо місцевого православного єпископа Даниїла Влаховича [26, с. 261]. На початку 40-х років XIX ст. відвідав Чернівці німецький професор Й.Г.Коль, який під час свого візиту зустрічався з представниками угорської та молдавської інтелігенції, з приємністю згадуючи про її теплий прийом [13, с.20]. У 1818 р. один з подорожуючих Буковиною побачив у Чернівцях “багато гарних крамниць”; цей же мандрівник відзначав, що торгівля в краї з Німеччиною, Молдовою і Туреччиною й “у зворотному напрямку мала непогані перспективи” [26, с. 243-244].

Місто Чернівці відвідав 2 серпня 1823 р. ерцгерцог Франц Карл, другий син цісаря Франца I. Власник ресторану (на жаль, в документі не вказано, якого саме. — І.С.) Йоганн Маєвський з цього приводу влаштував великий бал та бенкет [26, с. 67]. 4 жовтня 1823 р. до міста прибув цісар Франц; того ж дня увечері в Чернівці з ескортом в'їхав російський цар Олександр I (1801-1825) (для переговорів з Францом) і який під час свого перебування в буковинській столиці прогулювався вулицями міста та відвідав церкву Різдва Пресвятої Богородиці на Горечі.

Протягом першої половини XIX ст. серед титулованих і коронованих осіб з Європи, котрі завітали в Чернівці, варто згадати імена ерцгерцога Максиміліана фон Есте (відвідав місто 2 липня 1826 р.) [26, с. 69], губернатора Галичини ерцгерцога Фердинанда фон Есте (був у столиці краю 8 вересня 1833 р.) [26, с. 72]; увечері 13 вересня 1839 року проїздом з Радівців до Заліщиків Буковину знову відвідав ерцгерцог Франц-Карл [26, с. 74]; 22 травня 1843 р. (о 9 годині вечора) вдруге відвідав Чернівці ерцгерцог Фердинанд фон Есте [26, с. 74].

Чимало мандрували містами та селами Буковини відомі та самодіяльні музиканти, співаки та

актори. Наприклад, видатний угорський композитор і піаніст Ференц Ліст, 19 травня 1847 р. прямуючи до Ясс на запрошення барона Георгіє фон Гурмузакі, проїздом гостював у Чернівцях і навколишніх селах. Майже цілий тиждень довелося чекати відомому музиканту, доки буковинське панство добереться до Чернівців з околиць краю на концерт. Окрім спілкування з друзями та відпочинку, гість ще записував буковинські мелодії, зустрічався з місцевими скрипалями (зокрема в с. Глинниця), із чималим захопленням слухав виконання ними народних карпатських мелодій. У невеликому залі готелю “Молдавія” (сучасна вул. Головна, 39), який був центром тодішнього культурного життя міста, поважний столичний гість дав два концерти 24 травня 1847 р., які пройшли з чималим успіхом [28, с. 44].

Працюючи в Чернівцях, видатний композитор і піаніст Карл Мікулі (1821-1897р.) часто мандрував по Буковині і Молдавії, влітку їздив до гірського с. Шипіт, відвідаючи батька румунського композитора Чіпріана Порумбеску Іраклія, який протягом 1850-1859 рр. був настоятелем місцевої церкви, при тім записав чимало пісень (дойни, хори, пісні пастухів), танців, обрядів [20, с.11]. У 1879 р. на запрошення відомого музичного діяча Адальберта Гржималі (1842-1908) вперше відвідав Чернівці видатний російський піаніст, композитор і диригент Антон Григорович Рубінштейн, який 18 січня в будинку “Музичного товариства” дав концерт [20, с.15]. Ходили краєм невеликі групи (до п'яти виконавців) мандрівних музикантів та співаків, які поширювали народні пісні, легенди, бувальщини серед мешканців краю на весіллях, ярмарках або просто йдучи з оселі в оселю буковинців як північної так і південної її частини [20, с.31]. Буковинські студенти під час канікул у 1887 р. побували в декількох селах та містах краю з концертними програмами [1]. Відома буковинська письменниця та фольклористка Євгенія Ярошинська (1868-1904) також чимало мандрувала краєм, збираючи етнографічні матеріали. Здійснив подорож пішки по містах і селах Буковини влітку 1834 р. член “Руської трійці” письменник Яків Головацький який при цьому зібрав чимало творів, що увійшли до збірки “Народные песни Галицкой и Угорской Руси” [20, с. 41]. Неодноразово відвідував Чернівці композитор, музикознавець та педагог Євсебій Мандичевський (1857-1929), кожного разу відвідаючи Чернівці гостював у родині відомого буковинського художника Юстина Пігуляка. У 1901 р. було засноване товариство “Руський міщанський хор”, який також немало гастролював з концертами і виставами містами і селами Буковини (Сторожинець, Кіцмань, Заставна) [20, с. 62]. 7 травня 1905 р. в концертному залі Музичного товариства, яке розташовувалось на площі Рудольфа (нині площа обласної філармонії) виступив бандурист Гнат Хоткевич (1877-1939), який до того

часу об'їздив майже всю Буковину. У гірських районах він зібрав дуже багато оригінального фольклорного матеріалу, який пізніше використав у своїй пісенній творчості [28, с.44]. Треба відзначити, що Хоткевич декілька разів відвідував Буковину і кожний раз давав свої концерти. Один із них він дав 1 липня 1906 р. у Вижниці в залі готелю "Фріст", у перших числах того ж року у Чернівцях та Заставні. В черговий його приїзд у серпні та жовтні 1906 р. відбулися концерти у Вашківцях, Кіцмані та Чернівцях [4]. Відвідала Чернівці і дала великий сольний концерт у залі "Музичного товариства" 11 листопада 1911 р. знаменита оперна співачка Соломія Крушельницька (1873-1952). Оперний співак світового рівня Модест Менцинський (1875-1935) також відвідав Чернівці. Прибувши напередодні в місто, зупинився в готелі "Чорний орел", а 15 червня 1912 р. він співав у переповненій залі "Німецького дому", відвідали концерт знаменитого співака не тільки чернівчани але й мешканці сіл і міст Буковини [20, с.92]. Славнозвісний співак Орест Руснак (1895-1960) відвідавши свій рідний край виступив у залі "Музичного товариства" в Чернівцях 2 червня 1926 р. з концертною програмою, в черговий раз Руснак відвідав Чернівці і дав концерт 2 травня 1931 р. [11]. Відомий буковинський композитор, письменник і педагог Сидір Воробкевич (1836-1903) активно займався збиранням та обробкою українських, румунських й молдавських народних пісень і мелодій. Він записував їх, мандруючи селами та містечками краю. Одночасно, як любитель мандрівок та подорожей, композитор часто відвідував своїх родичів (діда Михайла та бабусю Параску) у Кіцмані, Ватра Дорні та Кимпулунзі [36, с.14-15].

Проживаючи на Буковині з 1848 р., класик румунської та молдавської літератури Василе Александрі часто їздив буковинським краєм, збираючи місцевий фольклор, котрий пізніше використав у своїх творах [28, с. 44]. У другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. знані європейські політичні діячі, вчені, монархи та літератори ще частіше відвідували Буковину. Наприклад, двадцятиоднорічний цісар Франц-Йосиф І вперше прибув до Буковинського краю, у Чернівці, зокрема, 21 жовтня 1851 р., о 8 годині вечора. На другий день цісар відвідав міське стрільбище, де мав змогу також спостерігати гуляння в Народному саду. При від'їзді з міста монарх висловив своє задоволення стосовно приємного перебування в краї [26, с.86-87]; навідався у Чернівці 27 і 28 червня 1854 р. онук цісаря Леопольда ІІ, ерцгерцог Карл-Фердинанд [26, с. 87]; 29 червня 1855р. Чернівці вдруге відвідав цісар Франц-Йосиф І, одночасно з ним у місті перебував і ерцгерцог Альбрехт. Й знову цісар висловив слова вдячності за прийом, і за "прояв вірності народу краю його особі" [26, с. 87-88].

4 серпня 1855 р. у Берегомет-над-Серетом прибув брат цісаря, ерцгерцог Карл-Людвіг, який взяв

участь у відкритті нової солеварні в Качиці; 10 серпня того ж року ерцгерцог побував й у Чернівцях, де взяв участь у стрільбах, котрі були влаштовані на честь його приїзду [26, с. 88-89]. Втретє цісар Австро-Угорської імперії відвідав свою східну провінцію 15 вересня 1880 р. [26, с. 96]. 20 вересня 1880 р. вдруге в Чернівцях перебував ерцгерцог Карл-Людвіг [26, с. 97].

Відомо, що серед осіб, які відвідали в останній чверті Буковину, був відомий український вчений, громадсько-культурний та політичний діяч Михайло Драгоманов (1841-1916). У своєму листі до Юрія Федьковича він висловив намір відвідати письменника в його помешканні в Сторонці-Путилові. Письменник сприйняв цю звістку з радістю, "перепрошуючи майбутнього гостя за незручність свого простого житла" [33, с. 498]. Триденне гостювання М. Драгоманова в домі Ю.Федьковича (серпень 1875 р.) викликало на думку дослідників його діяльності, суперечливі враження [30, 351]. Зокрема, А.М. Круглашов відзначав, що за цей час Драгоманов і Федькович "успішно склали словничок діалектизмів і обговорили широке коло питань, Михайла Петровича вразила певна недбалість Ю.Федьковича у ставленні до власного таланту" [31, с. 162-163]. Згодом, після свого повернення, М.Драгоманов залишив опис щодо гостювання в буковинського письменника [5, с. 201].

Ю. Федькович супроводжував М. Драгоманова з Путилова до с. Жаб'є (нині селище Верховина Івано-Франківської області). По дорозі вони гостювали у місцевого священика Вітвицького, який їх гостинно зустрів і, довідавшись, що Драгоманову потрібно переїхати через Карпати на угорський бік, поміркував, якою дорогою йому краще це зробити і розпорядився (за окрему плату), щоб у селі знайшли коня та гуцула-провідника. Драгоманов та його провідник, піднявшись високо в гори, з наближенням сутінок потрапили під дощ. Зрештою, вибравшись на полонину, вони побачили загороди, стайню та людей. Повечерявши молоком, бринзою та кулешою, мандруючі тут — таки заночували на лавах. Вдосвіта, о четвертій годині вони вирушили далі в дорогу, де пізніше декілька раз блукали, падали коні і люди, але незважаючи на труднощі переходу через перевал, вони без пригод дісталися кінцевого пункту їхньої подорожі [5, с. 263-274].

В 1890 р. став студентом Чернівецького університету майбутній класик української літератури Іван Франко. Відомо, що під час свого перебування на Буковині він здійснив декілька коротких туристичних мандрівок краєм. Зокрема, в різні роки письменник відвідав такі гірські населені пункти, як Вижниця, Виженка, Берегомет, Іспас [25, с. 102, 125, 133, 147, 174]. Вдруге Каменяр прибув до Чернівців вже будучи відомою людиною 6 травня 1913 р., де його урочисто зустрічали на залізничному вокзалі інтелігенція міста і навіть прості мешканці як дорогого гостя [28, с. 38].

Славнозвісний новеліст Василь Стефаник у черговий раз до Чернівців завітав 5 листопада 1897 року. Згодом у газеті “Праця” з’явилася його новела “Виводили з села” [28, с. 41]. Варто наголосити і на тому цікавому факті, що письменник, гостюючи в будинку родини Окуневських в буковинському місті Сторожинець, написав свої перші літературні твори [38, с. 75], і саме ця сім’я стала першими слухачами та рецензентами його новел. У квітні 1901 р. приїздив на два дні до Чернівців В. Стефаник, який першим відвідав Л. Українку в будинку Кобилянських [16, с. 89; 35, с. 227, 228, 232].

У будинку повітового лікаря Атанасія Окуневського та його доньки Софії Окуневської-Морачевської часто гостювали знамениті літератори України; зокрема, серед них можна згадати Н. Кобринську та О. Кобилянську [14, с. 31]. В гірському селі Буковини Довгопіллі, яке розташувалось на правому березі Білого Черемошу, у 1898 р. відпочивав І. Франко, де, зокрема, написав оповідання “Гуцульський король”, а художник і І. Труш (1869-1940), котрий гостював на той час у письменника, намалював його портрет [23, с. 26]. У квітні 1901 р. В. Стефаник після важких нервових припадків на декілька днів приїздив до Чернівців, де спілкувався з Лесею Українкою [18, с. 32].

Леся Українка давно хотіла побувати в Чернівцях, побачити Карпати, поспілкуватися з буковинцями та зустрітися з Ольгою Кобилянською. По приїзді поетеса була в захваті від побаченого міста та краю. Зупинилася морально і фізично виснажена поетеса в квартирі буковинської письменниці, яка мешкала на той час (1901 р.) по вул. Новий Світ, 61 (сучасна вул. Шевченка, 83) [28, с. 35]. Наприклад, газета “Буковина” (за травень 1901 р.) писала наступне: “Вечерок в честь приїзду Л. Українки видався величавим та на славу, який був проведений у салі “Народного Дому”, який розташовувався по вул. Петровича, 2 (сучасна — Українська, 31). На вечорі були присутні не тільки чернівчани, але й чимало гостей з навколишніх сіл та міст. Професор Чернівецького університету Степан Смаль-Стоцький привітав дорогу гостю, високо оцінивши її заслуги перед Україною” [2, с. 2].

Під час перебування на Буковині Леся Українка любила відпочивати, прогулюючись у Народному саду (нинішній парк Т. Шевченка); 25 травня 1901 р. вона здійснила екскурсію на гору Цецино у супроводі О. Кобилянської, О. Маковея (1867-1925) — українського письменника-класика, публіциста, літературного критика, педагога, редактора ряду видань та Є. Пігуляка. З приємністю згадувала поетеса поїздку до с. Стрілецький Кут (нині село Кіцманського району), де протягом двох днів (28-29 травня) Леся Українка та Ольга Кобилянська гостювали у місцевого священика Єротея Федоровича. В часи дозвілля вони спілкувалися, грали в шахи, здійснювали прогулянки до лісу. Запам’яталися поетесі також бесіди з господарем

оселі та його сином Володимиром, який добре знався в українській та світовій літературі, а також з молодим учителем, пізніше відомим діячем культури, літератури та освіти Іларієм Карбулицьким [16, с. 95]. Взагалі Леся Українка багато мандрувала Буковиною; з 29 травня по 27 червня 1901 р. вона гостила в м. Кимпулунг у Мальвіни Нізнер — давньої подруги О. Кобилянської. Під час гостювання вона здійснювала прогулянки у гори, “а коли падав дощ, віддавалася творчості” [16, с. 96]. У вересні 1901 р. Леся Українка ще раз приїздила до Чернівців у зв’язку з виданням тут її збірки “Відгуки” [15, с. 189].

Мальовничими околицями, вузькими вулицями, ошатними будівлями, красою природи завжди привертало до себе увагу подорожуючих місто Вижниця, а річка Черемош — каскадом порогів, гострими скелями, обмілинами також приваблювала до себе мандрівників. Мабуть, ці візуальні чинники також позитивно вплинули на творче натхнення Лесі Українки і Ольги Кобилянської, тому подруги двічі в липні та вересні 1901 р. побували у цьому невеличкому гірському місті [28, с. 42]. Протягом 1901-1903 рр. у Вижницю також приїздили Л. Українка, І. Франко, В. Стефаник, І. Труш, Гнат Хоткевич та інші видатні українські художники і літератори кінця ХІХ — початку ХХ ст. [38, с. 141].

Влітку 1901 року, їдучи на лікування в село Буркут (сучасна Івано-Франківська область), Леся Українка в черговий раз завітала до Вижниці, і деякий час жила в будинку місцевої вчительки Анни Москви, яка її гостинно приймала. Про ті пам’ятні дні в альбомі відгуків поетеса залишила такі рядки:

“В інші гори я долину,
але спогад не покину.
По зеленій Буковині,
По привітній господині” [38, с. 81].

Нижче під віршем підпис, дата: 21 липня 1901 р. і такі слова: “Прошу споминайте, як мене не буде”.

Вижницю та її навколишні села відвідав, як вже зазначалося, І. Франко, де збирав історико-фольклорний матеріал про селянський визвольний рух у Карпатах, а в 1902 р. опублікував своє дослідження про Лук’яна Кобилицю [36, с. 81]. Повертаючись з Італії, в травні 1903 р. ще раз завітала на Буковину Леся Українка і знову зупинилася у своєї подруги Ольги Кобилянської, яка на той час вже мешкала по вул. Звїздяній, 96 (нині вул. Б. Хмельницького). Саме на цій квартирі письменницю відвідав болгарський письменник, критик і публіцист Петко Тодоров (1879-1916) [28, с. 36]. Три дні, подорожуючи зі Львова, провів у Чернівцях у грудні 1903 р. видатний український композитор Микола Лисенко. Цікавим є той факт, що перебуваючи в українському Народному домі (нині вул. Ломоносова, 2) на творчому вечорі-зустрічі, композитора вітали не лише представники громадськості міста, але й численні делегації з навколишніх сіл [28, с.

42]. У травні 1904 р. ще раз відвідав Чернівці Микола Віталійович і з цієї нагоди був влаштований вечір на його честь [3].

Влітку 1909 р., подорожуючи до Італії, у Чернівцях проїздом побував відомий український письменник Михайло Коцюбинський [28, с. 44]. Як бачимо з листа О.Кобилянської до М. Коцюбинського від 16 травня 1909 р., письменниця радила йому по приїзді в Чернівці “найліпше заїхати до готелю “Під чорний орел”, тут заїжджають часто закордонні земляки” [6, с.605].

Незважаючи на певні суб’єктивні причини і відповідні обставини, котрі склали мотиваційну основу будь-яких мандрівок, подорожуючі при відвідуванні Буковини завжди захоплювались красою її неповторних краєвидів та гостинністю місцевих жителів. Звичайно, крім ділових і комерційних зустрічей та спілкування з друзями, гостюючих на Буковині приваблював також “асортимент” туристичних послуг. Наприклад, у мальовничих егерських будиночках, що були розташовані в лісі навколо міста, прибульці мали можливість добре відпочити, досхочу помилуватися навколишніми краєвидами, а придбавши ліцензію, у визначені терміни могли навіть полювати на дичину [28, с. 77]. У Кимпулунг та Дорну Ватру з’їздилися хворі купатися в тамтешній сірчистій та залізистій водах [22, с.10].

Характерно, що нерідко траплялися випадки, коли звичні для цивілізованої Європи способи відпочинку на природі наражалися в буковинському краї на затяту забобонність місцевого населення в межах його усталеного традиційного світогляду, який визначався звичаєвими принципами та пріоритетами. Іноді доходило до курйозів. Зокрема, широкого розголосу набув трагікомічний випадок, що трапився у 1865 р. під час будівництва на Буковині залізниці. Один з англійців-підрядчиків без будь-якої “крамольної” думки пішов у поле, роздягнувся і вирішив прийняти “сонячні ванни” серед пахучих трав. Однак невдовзі англієць був схоплений і побитий розлюченими селянами за свій, здавалося б невинний з точки зору освіченого європейця, намір. Справа в тому, що сільські мешканці звинуватили його в метеорологічній магії, а саме у спричиненні посухи, яка того року знищила посіви і мала своїм наслідком голод, масову смертність [8, с. 38-39].

З кінця XVIII ст. досить популярними серед жителів краю стали ходіння на прощу до мощів святого великомученика Іоанна Нового в Сучаву. За словами чернівецьких дослідників С. Пивоварова та М. Чучка, “наприкінці XIX ст. це явище набуває масового характеру. Зініціював таке масове паломництво віруючих буковинців до святих мощів священник з с. Давидівці на Кіцманщині Василій Нікітович. 30 березня (11 квітня) 1889 р. буковинський митрополит Сильвестр дав на цю подорож своє архіпастирське благословення та затвердив програму паломництва. В. Нікітович

відразу сповістив про це усіх зацікавлених у подорожі осіб” [37, с.48-51]. 30 травня (11 червня) 1889 р. кілька сот прочан, що зібралися вдосвіта біля парафіяльної церкви с. Давидівці, після урочистої відправи з процесіями і співом вирушили під проводом священника В.Нікітовича на прощу до Сучави.

Паломницька процесія пройшла через с. Суховерхів, Кіцмань, Лашківку до Мамаївців, де до цих прочан приєдналася ще одна багаточисельна група віруючих з Черемоського округу, яку очолювали священники Олександр Монастирський, Ілля Масикевич та Теофіл Драчинський. Прибувши о 12 годині до Чернівців, процесія вже нараховувала близько декількох тисяч чоловік. Після молебню в кафедральному соборі прочани після невеликого відпочинку вирушили через Чагор, Коровію до Тарашан, де заночували. Вранці 31 травня (12 червня) продовжили свій шлях і близько 9 години дісталися до м. Серет. Тут після звичайної відправи у місцевій церкві рушили через Крайнічешти до Гатної, де зупинилися на ніч. У четвер 1 (13) червня віруючі продовжили свою подорож до Сучави. Прибувши до міста близько 9 години, вони вирушили до монастирської церкви, де зберігалися мощі святого. Після відправи їх пригощав місцевий настоятель. Зворотний шлях прочан проходив по тому ж маршруту, що й до Сучави [37, с.48-51].

Започатковане отцем В.Нікітовичем в 1889 р. масове паломництво віруючих буковинців до святих мощів у Сучаву здійснювалося і в наступні роки. Зокрема, 29 травня (10 червня) 1891 р. відбулося аналогічне паломництво до Сучави, в якому взяли участь прочани з Кіцманського, Черемоського, Сторожинецького та Віківського округів. Як і першого разу, цей похід очолив В.Нікітович [37, с.52].

В 1861 та 1876 рр. Буковину відвідав відомий історик та релігійний діяч з Галичини А. Петрушевич. Подорожуючи православними монастирями буковинського краю, він зібрав цінний матеріал, який ліг в основу його наукової праці “Молдово-Руській літопис”, який, однак, за певних суб’єктивних обставин так і не побачив світ [19, с.10, 12].

Отже, загальні геокліматичні та соціально-економічні умови стали основою для організації й розвитку надалі (в широкому розумінні — починаючи з кінця XVIII ст.) рекреаційної інфраструктури на Буковині. Означені тенденції були реалізовані на практиці через систему харчування та дозвілля. Насамперед це стосувалося іменитих мандрівників та подорожуючих, серед яких переважали короновані особи, дипломати, місіонери тощо. Згодом означені чинники призвели до зацікавленості туристичною мережею, яка переживала саме період становлення, представників заможних суспільних верств та соціальних прошарків імперії Габсбургів та сусідніх європейських країн, які з середини XIX ст. почали активно відвідувати край з метою відпочинку, оздоровлення та ознайомлення з визначними місцями краю, його самобутньою культурою.

Джерела та література

1. Буковина. — 1887 р. — 28 серпня.
2. Буковина. — 1901 р. — Травень.
3. Буковина. — 1904 р. — 11 травня.
4. Буковина. — 1906 р. — 3 жовтня.
5. Драгоманов М. Австро-руські спомини // Літературно-публіцистичні праці. — К., 1970. Вид-во — Наук. думка — Т. 2.
6. Кобилянська О. Твори. — К.: Державне видавництво художньої літератури, 1963. — Т. 5.
7. Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708 — 1709). — К.: Вид. Центр “Просвіта”, Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. — 160 с.
8. Мисько Ю. Джерела до вивчення пережитків язичницьких вірувань на Буковині // Буковинський історико-етнографічний вісник. — Чернівці, 2000. — Вип. 2. — С.38-39.
9. Сплени Г. Опис Буковини. Переклад з німецької — Чернівці: Рута, 1995. — 110 с.
10. Орлик П. Маніфест. — Листи. — Подорожній діарій. Уривок // Хроніка 2000. Наш край. — 1993. — Вип. 3-4 (5-6). — С. 73-103.
11. Час, 6 травня 1931 р.
12. Calatori străini despre Ță rile Române. — București: Editura științifică, 1971. — Vol. VIII. — 690 р.
13. Kohl J.K. Reisen im Inneren von Russland und Polen: Th. 3. Die Bukowina. Galizen. — Dresden u. Leipzig: Arnjldische Buchhandlung, 1841. — VIII+518 s.
14. Буковина інвестиційно-туристична. — Чернівці, 2004 р. II випуск. Друк ПП “Мерк’юрі-Буковина”
15. Буковина: Історичний нарис. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998. — 416 с.
16. Вознюк В.О. До джерел культури Буковини. — Чернівці: Рута, 2002. — 128 с.
17. Волошин О.І. Пішак В.П. Оздоровчі ресурси Буковини. — Чернівці: Прут, 1999. — 240 с.
18. Гнідан О.Д. Василь Стефаник. Життя і творчість. — К.: Радянська школа, 1991. — 222 с.
19. Грабовецький В., Королько А. Антон Петрушевич — дослідник історії Галичини. — Івано-Франківськ: Плай, 2001. — 76с.
20. Демочко К.М. Музична Буковина: Сторінки історії. — К.: Муз.Україна, 1990. — 136 с.
21. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина. Історичний нарис. — Чернівці: Молодий буковинець, 2002. — 464 с.
22. Доманицький В. Про Буковину та життя буковинських українців. — Чернівці: Зелена Буковина, 2004. — 76 с.
23. Друкман Э.Л. По Черемошу и Пруту. Путеводитель. — Ужгород: Карпати, 1985. — 79 с.
24. Екологічні проблеми Буковини: Навчальний посібник / За ред. В.П.Коржика. — Чернівці: Зелена Буковина, 2002. — 168 с.
25. Історія міст і сіл УРСР. Чернівецька область. — К.: — 1969. — 704 с.
26. Кайндль Р.Ф. Історія міста Чернівців. — Чернівці: Місто, 2005. — 278 с.
27. Кайндль Р.Ф. Наш рідний край Буковина. — Чернівці: Зелена Буковина, 2002. — 72 с.
28. Комарницький А.А. Лесин В.М. Романець О.С. Буковина: Путівник. — Ужгород: Карпати, 1966. — 228 с.
29. Коржик В.П. Буковина для всіх. Маршрутами екотуризму: Довідник-путівник. — Чернівці: Зелена Буковина, 2002. — 122 с.
30. Круглашов А.М. Драма інтелектуала: Політичні ідеї Михайла Драгоманова. — Чернівці: Прут, 2000. — 488 с.
31. Круглашов А. Критерій — інтереси власного народу // Буковинський журнал. — 1993. — Ч. 2. — С. 160-169.
32. Макар Ю.І., Пивоваров С.В., Юрійчук Ю.А. Садогурська монетарня. — Чернівці: Рута, 1998. — 80 с.
33. Маковой О. Життєпись Осипа Юрія Гординського-Федьковича. — Львів, 1911. — 592 с.
34. Мойсей А.А. Сімон Флоря Маріан — етнограф Буковини. — Чернівці: Рута, 2003. — 159 с.
35. Нариси з історії Північної Буковини. — К.: Наук. думка, 1980. — 340 с.
36. Никоненко П.М., Юрійчук М.І. Сидір Воробкевич: Життя і творчість. — Чернівці: Рута, 2003. — 208 с.
37. Пивоваров С., Чучко М. Святий великомученик Іоанн Новий і перше масове паломництво прочан до Сучави // Світильник. — 2000. — №5. — С. 45-53.
38. По Советской Буковине / Под ред. Д.Н.Гобермана. — Л.: Искусство, 1983. — 176 с.
39. Радянська Буковина: Путівник-довідник. — Ужгород: Карпати, 1980. — 272 с.
40. Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь. Культурно-історичний образок // Зелена Буковина. — 1996. — №3-4, 1997. — №1. — С. 19-153.
41. Танащик Д. Чернівці (місто на межі тисячоліть). — Чернівці: Золоті литаври, 2005. — 128 с.
42. Федорченко В.К., Дворова Т.А. Історія туризму в Україні. — К.: Вища школа, 2002. — 195 с.

Ігор Зибачинський
(Чернівці)

ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ ПІВНІЧНОЇ БЕССАРАБІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.

Значне пожвавлення будівництва шкіл та поширення письменності відбулося в Російській імперії із запровадженням церковнопарафіяльних шкіл (далі — ЦПШ). Не лишилася осторонь цього процесу і Північна Бессарабія, заселена переважно українцями. Мета даної розвідки — дослідити етапи становлення системи церковних шкіл, їх структуру, значення для розвитку всієї освіти регіону.

Основою для написання статті стали архівні фонди освітніх установ та земської організації Хотинського повіту: училищної ради[3], інспекторату народних училищ[2], єпархіальної училищної ради[4], земської управи[1]. Особливо цінні матеріали містяться в церковній періодиці — щомісячнику „Кишиневские Єпархиальные Ведомости”[5]. До джерельної бази можна віднести опубліковані напрацювання земств Бессарабії у галузі освіти та благоустрою[11,12,16-21]. Історіографія проблеми через слабку її вивченість, досить обмежена. Слід відмітити праці радянської доби „Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР”[13] та „Очерки по истории школ Бессарабии и Молдавской ССР первой половины XX века”[7]. До сучасних досліджень можна зарахувати статті російських вчених — Римського С.[14], Сучкова І.[15], Абрамова В.[6].

У пореформений період на території Російської імперії існувала досить складна система початкової (нижчої) освіти. Вона поділялася на елементарну, середню та вищу. Елементарна освіта здобувалася у т.з. „народних школах” — земських, міністерських, пізніше церковнопарафіяльних та приватних училищах. Протягом 2-3 років учні вивчали російську та церковнослов'янську мови, арифметику та Закон Божий. Середньо-початкову освіту давали двокласні п'ятирічні школи з додатковою програмою з вивчення географії, історії, математики тощо. Дещо каламбурну, однак абсолютно офіційну за назвою „вищу початкову” освіту можна було отримати у міських, повітових та приватних багатокласних училищах [13, с.95].

На кінець XIX ст. на території імперії утвердився наступний поділ навчальних закладів: більшість елементарних („народних”) шкіл перебувало під опікою земств, практично всі двокласні училища належали Міністерству народної освіти та міським думам. Останнім та приватним особам належали і „вищі” початкові заклади. Створення окремої ланки ЦПШ одночасно поліпшувало та одночасно і ускладнювало непросту освітню ситуацію в Російській імперії.

Згідно з освітньою реформою, яка була впроваджена 1864 р., керувати народними школами мали „училищні ради” — колегіальні органи, що вирішували широкий спектр питань — плату вчителів, їх прийом на роботу та звільнення, закупівлю підручників, відкриття нових навчальних закладів тощо [6, с.45]. Практично відразу верховодити в училищних радах почали представники місцевих органів самоуправління царської Росії — земства. Маючи фінансові можливості та повноваження на регіональному рівні, земства зробили шкільну справу одним із пріоритетів своєї діяльності.

Спроби уряду обмежити права земств особливо спостерігаються з початком 80-х рр. XIX ст., коли в урядових колах утвердилася думка про земства як про систему, яка замінить функції уряду на місцях. Відповідно і земська діяльність була розцінена певними консервативними колами як негативна, що погано впливає на підвалини державного устрою.

13 червня 1884 р. Олександр III підписав „Правила про церковнопарафіяльні школи” [5. — 1889.—№8. — С.335-337]. Згідно з ними мав створюватися особливий тип школи, який був би підпорядкований новоствореному церковному органу — єпархіальній училищній раді.

Ще до 80-х рр. XIX ст. в повітах Бессарабії духовенство відкривало церковні школи. У Хотинському повіті на 1881 р. існувала одна ЦПШ (у с. Перебиківцях) [3, оп. 1, спр. 2, арк. 62]. Однак за „Положенням про народні училища” від 1871 р. вона була у віданні повітової училищної ради. Після 1884 р. всі вже існуючі та новостворені ЦПШ вхо-

дили до мережі училищ, які не були підвідомчі ні загальній училищній раді, ні інспекторату народних училищ (останній керував міністерськими та здійснював контроль за рештою шкіл), а утворювали окрему ланку в системі початкової освіти імперії.

Розвитку церковної школи сприяла особлива прихильність до останньої самого Олександра III. Завдяки цьому цей церковний навчальний інститут на початку його існування був забезпечений матеріальною та державною допомогою. Не можна не відзначити, що введення ЦПШ у систему освіти Росії було викликано бажанням створити „позаземську” мережу шкіл (з можливим майбутнім прицілом на її поглинання та переданням всієї освіти до Відомства православного сповідання), яка би більше піклувалася про виховання та навчання дітей за уварівським принципом „православ'я — самодержавство — народність”, та намаганням обмежити компетенцію земських установ.

Волюючи як скоріше розв'язати проблему неписьменності в імперії, влада впроваджувала церковні училища з певною відмінністю від загальноприйнятих норм. Так, в земських однокласних училищах був 3-річний термін навчання. Вважалося, що за цей час (дитина досягала шкільного віку у 8 років) учні мають засвоїти необхідні знання, щоб вміти читати, писати, рахувати та володіти базовими знаннями про оточуючий світ. У ЦПШ були запроваджені декілька типів шкіл: однокласні (базові школи ЦПШ), єдиною їх відмінністю від подібних земських та міністерських навчальних закладів був 2-річний термін навчання; школи грамоти (елементарний тип — 1,5-2 р. навчання); двокласні та учительські училища.

Освітні новачки, спрямовані на швидкий результат, не дали очікуваних результатів. Діти у дворічних однокласних церковнопарафіяльних училищах не повністю засвоювали та опановували необхідну програму, швидко втрачали набуті знання. Тому не встигнувши відсвяткувати своє десятиріччя, церковні школи з 90-х рр. XIX ст. перейшли на земський трирічний термін. Школи грамоти також показали свою недосконалість, і починаючи з XX ст. єпархіальні училищні ради по троху перетворюють їх на однокласні училища.

На час прийняття закону про ЦПШ у Хотинському пов. діяло 52 народні школи (на близько 300 сільських громад) [3, оп. 1, спр. 4, арк. 108]. У більшості сіл регіону не існувало ніяких шкіл, населення в них було практично поголовно неписьменне. Відкриття ЦПШ у таких селах давало можливість дітям здобувати елементарні знання. Перші подібні школи в повіті відкрито у 1884 р. одразу після підписання „Правил”. Поміщик, відставний генерал-майор К. Лішин (відомий громадський та земський діяч Північної Бессарабії, який заслуговує на окреме відзначення) цього ж року відкрив у власному будинку в с. Рестео-Атаки (нині

с.Дністрівка) церковну школу. Підтримуючи надалі цей навчальний заклад, він щорічно асигнував на потреби школи 300 руб. — суму на той час досить значну[5. — 1890.—№24. — С.1074-1103]. Також у 1884 р. розпочала свою діяльність і ЦПШ у с. Керстенцях[5. — 1890.—№24. — С.1074-1103].

На 1890 р. у повіті існувало 14 ЦПШ — 6 однокласник та 8 шкіл грамоти[5. — 1890.—№24. — С.1074-1103]. На кінець XIX ст. їхня кількість значно збільшилася: була побудована двокласна школа в селі Ленківцях, нові однокласні училища та школи грамоти, що довело церковну мережу до 62 шкіл[5. — 1899.—№24. — С.60].

У 1899 р. була відкрита специфічна церковна другокласна учительська школа в місті Хотині[5. — 1903.—№5. — С.48]. Загалом на 5 жовтня 1917 р. (час переходу церковних шкіл повіту до відання земств, однак по Росії ще 20 червня 1917 р. була видана постанова Тимчасового уряду про об'єднання навчальних закладів різних відомств у відомство МНО) шкільна мережа єпархіальної училищної ради краю нараховувала 78 ЦПШ: одну другокласну, три двокласні, 68 однокласник та 6 шкіл грамоти, з них — 48 перебували у власних приміщеннях, 12 — в церковних, 18 — у найманих [1, оп. 2, спр.152, арк.5]. На початок XX ст. ЦПШ займали друге місце в регіоні після земських училищ за кількістю навчальних закладів (78 проти 90) та дітей, що отримали освіту. Північна Бессарабія була одним з небагатьох регіонів губернії, де існували подібні пропорції. Так, у Сорокському, Бельцьському та Оргіївському повітах ЦПШ складала більшість училищ, а у Кишинівському та Бендерському вони різною мірою поступалися лише школам Міністерства народної освіти. Це все пояснювалося значною увагою та новаторством Хотинського земства в освітній справі. Слід відзначити і значну активність Православної церкви на теренах Північної Бессарабії у справі народної освіти. На поч. XX ст. в Хотинському пов. було 43 „правильно організовані” церковнопарафіяльні школи (не враховуючи школи грамоти, учительську школу та однокласні училища без власних приміщень)[20, с.3], у Белецьському повіті — 49[18, с.3], Сорокському — 42[19, с.3], Оргіївському — 48[17, с.2], Кишинівському — 32[16, с.3-4].

Важливим каталізатором прискореного будівництва ЦПШ у Північній Бессарабії була не тільки підтримка уряду, але і усвідомлення свідомою частиною населення необхідності поширення письменності серед народу. До такої свідомої категорії населення можна віднести частину місцевого дворянства та духовенства, для яких „поширення письменності та релігійно-морального виховання” було „справою святою та угодною Богу”[5. — 1876.—№3. — С.86]. Одним із активних діячів північно-бессарабського кліру у справі поширення освіти був о. Василь Дашкевич. Син священника, уродженець с. Клишківці, він у 1886 р. закінчив Кишинів-

ську духовну семінарію, був рукопокладений і 4 роки працював місіонером Хотинського пов.[2, оп.3, спр.5, арк.1]. З 1891 р. Дашкевич починає поєднувати пасторські обов'язки з працею вчителя парафіяльного училища в Хотині та з різними посадами у Хотинському повітовому відділенні єпархіальної училищної ради. У липні 1896 р. о. Василь був призначений хотинським повітовим наглядачем церковнопарафіяльних шкіл та шкіл грамоти, у жовтні цього ж року — головою Хотинського відділення єпархіальної училищної ради. Через два роки він також обійняв посаду наглядача за викладанням Закону Божого та релігійно-моральним вихованням у земських та міністерських школах Хотинського пов.[4, оп.1, с пр.23, арк.1], був депутатом (гласним) земських зборів, брав участь у виставках, присвячених шкільній справі, що влаштовувалися у різних частинах імперії, доклав багато зусиль для зміцнення ЦП училищ Північної Бессарабії. Будучи консерватором та твердим прихильником церковно-народної школи, він виступав за чітку взаємодію різних систем освіти у краї для подолання неписьменності, ратував за гуманістичну педагогіку, широкое застосування наочного матеріалу, підняття рівня освіти вчителів тощо. За невтомну працю на ниві освіти В. Дашкевич неодноразово нагороджувався, мав єпископські подяки.

Отже, в Північній Бессарабії з поч. 80-х рр. XIX до захоплення її Румунією Православна церква створила наступну мережу церковнопарафіяльних шкіл: 6 шкіл грамоти, 68 однокласних училищ, 3 двокласні школи та Хотинську церковну учительську („другокласну”) школу. Розглянемо окремо кожен ланку мережі церковнопарафіяльних шкіл.

Школи грамоти інтенсивно відкривалися до поч. XX ст. Як уже зазначалося, це були навчальні заклади найелементарнішого типу, з 1,5-2-річним навчанням. Як правило, саме вони відкривалися у церковних приміщеннях — сторожках, квартирах священників, найманих приміщеннях тощо[5. — 1891. — №23. — С.754-768]. Як можна побачити з даних таблиці (див. Додаток), школи грамоти активно відкривалися до поч. XX ст. і складала переважну більшість мережі ЦПШ. На 1890 р. їх було лише 8 з 14, а у 1898 р. — вже 32 з 62 шкіл. Такий інтенсивний розвиток мав свою зворотну сторону — побудовані наспіх школи грамоти не були забезпечені відповідним персоналом, підручниками, і як наслідок — не мали змоги ефективно боротися з неписьменністю. Через ці причини ставлення до таких закладів було негативне як з боку інших освітніх структур, так і з боку селян. Останні з крайньою неохотою відкривали школи грамоти у своїх селах. З поч. XX ст. єпархіальна училищна рада практично повністю припиняє відкриття шкіл грамоти, а вже існуючі поступово (шляхом будови відповідних приміщень, зміни штату) перетворює в однокласні церковнопарафіяльні учили-

ща. Таким чином, до 1917 р. шкіл грамоти поменшало до 6, а однокласних ЦПШ побільшало до 68.

Однокласні училища епархіальної ради, як вже було сказано, з 90-х рр. ХІХ ст. перейшли з дворічного на трирічний термін навчання. Навчальна програма в них була розширеною, однак з тих самих предметів, що і в школах грамоти, земських та міністерських училищах. Учні вивчали Закон Божий, церковнослов'янську грамоту, російську мову, чистописання, арифметику та церковний спів[5. — 1899. — №12. — С.295-297]. На останній предмет зверталася особлива увага, і щороку члени епархіальної училищної ради складали перелік найкращих учнівських хорів. Найчастіше відзначався хор училища Рестео-Атак (с. Дністрівка), яким опікувався вже згадуваний поміщик К. Лішин. Як і в інших регіонах Бессарабії та Росії, в ЦПШ робилися спроби запровадити викладання ремесел (створення ремісничих класів) та військової гімнастики. Деякі ініціативні вчителі запроваджували заняття, не пов'язані з якоюсь певною програмою. Так, викладач Бернівської школи грамоти П. Букатович у 1890 р. розпочав уроки з бджільництва[5. — 1891. — №23. — С.754].

Важливим почином Православної церкви на північнобессарабських землях стало відкриття другокласних шкіл. Ці заклади з 5 річним навчанням були бажаними та жаданими для селян. При можливості останні намагалися відкрити у себе саме другокласні училища. Окрім загальних предметів елементарної школи, в цих закладах вивчали географію та російську історію. Особи, які закінчували ці школи, вважалися в селянському середовищі „напівінтелігентами” і після здавання певних іспитів мали право викладати в однокласних училищах. За традицією, що склалася в Північній Бессарабії, земства займалися відкриттям тільки однокласних училищ, другокласні будувалися МНО (до Першої світової війни працювало 5 другокласних училищ цього відомства). Епархіальна училищна рада побудувала у краї 3 другокласні училища в селах Ленківцях, Клокушній та у містечку Ліпканах [4, оп.1, спр.69, арк.1].

Не маючи власних кваліфікованих педагогічних кадрів, епархіальна училищна рада була змушена залучати до навчального процесу письменних, але сторонніх школі людей — відставних солдат, псаломщиків („дячків”), осіб з початковою освітою, інколи заняття проводили місцеві ієреї. На перший погляд, було би логічно доручити керівництво та ведення уроків саме представникам кліру — священикам, але освіта доби середньовіччя та нового часу значно відрізнялися одне від одного. На кінець ХІХ ст. школа через широкий спектр предметів вимагала відданих їй кадрів. Місцеві священики фізично не могли поєднувати власні обов'язки з щоденною кропіткою працею вчителя. Тому залучення ієреїв до роботи вчителя припинилося досить швидко. Надалі одиниці місцевих батюшок

лише з інтересу та самовідданості навчали сільських дітей грамоті та арифметиці. Однак священик залишився у ЦПШ як законовчитель — він допомагав дітям засвоїти основи православної віри, Закону Божого, Біблії тощо. У цій же якості священики працювали у земських, міністерських, приватних та інших училищах. Однак з певною відмінністю — священики у власних школах працювали безкоштовно, в усіх інших отримували офіційною мовою „винагороду” — 50 руб. на рік.

Для вирішення насущного кадрового питання було вирішено створити інститут двокласної (вчительської) ЦПШ. Їх створення у Бессарабії припадає на другу половину 90-х рр. ХІХ ст. У 1899 р. двокласна школа була побудована у м. Хотині, вона мала за мету „готувати вчителів та вчительок для шкіл грамоти”. Туди приймалися особи, що закінчили курс у початкових навчальних закладах, мали вік від 13 до 17 р. і обов'язково були православного сповідання[5. — 1904. — №15. — С.283-284]. Хотинська двокласна школа розташувалася у власному зручному приміщенні, мала класні кімнати, гуртожиток на 25 чол. (пізніше був розширений до 32 місць), недалеко від школи — фруктовий сад площею п'ять десятин. Учнівський склад закладу у різні роки коливався від 20 до 50 чол. Педагогічний колектив нараховував 5 осіб: завідуючого, законовчителя, старшого вчителя, вчителя зразкової школи та просто вчителя. Школа мала три відділення (перше, друге та вчительський клас), де вивчалися: мова, географія, історія, фізика, геометрія, гігієна та дидактика. Крім того, час від часу учням Хотинської двокласної школи читалися „спекурси” з історії розколу (старообрядницького руху)[5. — 1903. — №5. — С.40-41].

Всього по Бессарабській губ. з 1896 р. було побудовано 6 двокласних шкіл, 4 чоловічі та 2 жіночі[7, с.16-17]. З ідеологічних причин радянський дослідник О. Андрус називав ці навчальні заклади „найгіршим типом” церковних шкіл[7, с.16-17]. Насправді (потрібно віддати їм належне) вони готували майбутніх народних вчителів, давали можливість селянським та міщанським дітям отримати більш якісну освіту. У 1917 р. рішенням Хотинської міської думи місцева двокласна школа була перетворена на „Українське вище початкове училище”[1, оп.2, спр.152, арк.56].

Як і у більшості регіонів Російської імперії, у Північній Бессарабії не було чіткого часу дня початку та закінчення річних занять (вони були встановлені у земських школах Хотинщині перед Першою світовою війною). Цей час прив'язувався до кінця та початку польових робіт. У ЦПШ він коливався в межах 1 жовтня — 1 листопада (початок) та серединою березня — квітня (закінчення)[5. — 1891. — №23. — С.759]. Зрозуміло, що батьки, заклопотані господарськими проблемами, невчасно відправляючи дітей до школи, що відбивалося на їх успішності.

Кошти на церковну освіту в Хотинському пов. надходили здебільшого від Синоду, менше — від сільських громад, приватних осіб, пожертвувань парафіяльних церков та монастирів. Так, бюджет Хотинської повітової єпархіальної училищної ради 1903 р. складався з таких внесків: 11523 крб. — від Синоду, 5029 крб. — від сільських громад, 2697 крб. — від приватних осіб, 2080 крб. — від монастирів, 1166 крб. — від парафій тощо[5. — 1904. — №19. — С.5]. Інколи допомога надходила від місцевих поміщиків. Дворянка с.Каплівка М.Бельська щорічно надавала на утримання ЦПШ у с.Дарабанах (нині переміщене в с. Анадоли) 400 крб.[5. — 1899. — №21. — С.41], згадуваний К.Лішин, окрім підтримки училища та хору в с. Рестео-Атаки (с. Дністрівка), щорічно жертвував на потреби північнобессарабських церковних шкіл 1000 крб. Землевласники В. Занга (с. Сербичани), І. Дефто (с. Котельня), М.Занга (с.Кулішівка) повністю за власний рахунок утримували місцеві ЦПШ[5. — 1899.—№21. — С.41]. Встановлено цікавий факт стосовно пожертви на будівництво однієї з північнобессарабських ЦПШ відомого петербурзького священника о. Іоанна Кронштадського, пізніше канонізованого Православною церквою[2,оп.3,спр.4, арк.10]. Слід зазначити, що в кінці XIX — на початку XX ст. меценатами були тільки великі землевласники та дворяни, а з 1910-х рр. у подяках та звітах згадуються окремі заможні селяни.

Північнобессарабське земство завжди залишалося вірним у підтримці будь-якої допомоги народу в здобутті освіти. У повітовому відділенні, що відало управлінням церковними школами (7 священників, 9 чиновників з МВС та один з МНО) три особи були від земства [5. — 1899.—№24. — С.60]. У звіті церковного відомства зазначалося: “Матеріальну підтримку церковним школам надало Хотинське земство, відпускаючи по 500 крб. на придбання для церковних шкіл класного приладдя та навчальних посібників. До позитивних явищ можна віднести те, що деякі із земських начальників надають свою підтримку як у відкритті церковних шкіл, так і в їх матеріальному забезпеченні”[2,оп.3,спр.14,арк.25]. Церковне відомство з повагою ставилося до земських шкіл і в принципі визнавало їх перевагу, говорячи, що вони “... для селян є більш бажаними, ніж школи церковнопарафіяльні та МНО, оскільки в їхньому утриманні селяни участі не беруть, а земство повністю за свій рахунок утримує їх та споруджує для них чудові приміщення”[5. — 1906. — №28. — С.17].

При відкритті ЦПШ перед селянами ставилися умови, подібні до земських: одночасна виплата 1 тис. крб., відведення під сад і будівлю громадської землі [4,оп.1,спр.14,арк.5]. Однак різниця між ЦПШ та земськими школами була досить відчутна. У земських школах працювали особи з більш високою кваліфікацією, які мали за плечима вчительську семінарію, двокласну школу, чи, при-

наймні, ґрунтовну домашню освіту (діти дворян).

Більшість вчителів ЦПШ 80-90-х рр. XIX ст., як вже зазначалося, — це священники, псаломщики, менша частина — особи, які закінчили духовні училища, у деяких випадках вчителем міг бути відставний солдат. Переважна більшість церковних шкіл того часу функціонувало в найманих приміщеннях, у церковних та громадських спорудах, у той час як земство в обов’язковому порядку будувало для своїх шкіл власні приміщення. З часом становище змінилося: у церковних школах з’явилися власні кадри, підготовлені в спеціальних закладах, для училищ будувалися приміщення. Однак повністю поліпшити стан речей так і не вдалось.

Додатковим негативним фактором був низький оклад учителів церковної школи. Саме становище вчителів ЦПШ порівняно з їхніми земськими колегами було набагато гірше. Більшість учителів ЦПШ отримували на рік від 120 до 150 руб. Середня ж плата земських учителів коливалася від 250 до 360 руб., тоді як вчителі нижчої церковної школи (випускники єпархіального училища) отримували від 150 до 300 руб.[2,оп.3,спр.4,арк.30]. Часопис “Народный учитель” так писав про становище вчителів ЦПШ: “Праця вчителя, між тим, каторжна. Навчання доводиться вести з трьома відділеннями в якійсь “курній” хатинці, навіть соромно називати її шкільним приміщенням. У такій школі постійна нестача письмових та навчальних посібників ... У школі не вистачає одного, не вистачає іншого”[15, с.66].

Важке матеріальне становище вчителів призводило до того, що на вчительську посаду в церковнопарафіяльній школі важко було знайти особу, яка б була знайома зі справою народної освіти. З таких причин діти селян, які навчалися в окремих ЦПШ, залишалися напівписьменними. Також селянство було обурене тим, що громада не тільки утримувала церковну школу в селі, але була змушена оплачувати обов’язковий податок з господарства на освіту, яке стягувало повітове земство, тобто існування в селі певної школи не звільняло громаду від цього податку. Інколи виходило так, що громада сплачувала більше коштів на податок земства, ніж за утримання ЦПШ у своєму селі. Саме тому селяни з часом намагалися передати власну церковну школу до відомства земств. Яскравий приклад цьому — звернення Гинкоуцької громади (сучасна Молдова) до земської управи щодо відкриття земського училища: „... з приводу існуючої в нашому селі церковнопарафіяльної школи, на утримання якої наша громада щорічно витрачає 87 руб. 50 коп. Крім того, з нашої громади щорічно надходить в Хотинське земство по 1 крб. з надільного господаря, усього 447 руб. на утримання існуючих у повіті земських шкіл, які діти наші не відвідують, таким чином, щорічно ми зазнаємо подвійних витрат на утримання шкіл”[1,оп.1,спр.1,арк.3].

Церковне відомство ревно ставилося до власних шкіл, і інколи суперництво у сфері освіти з повітовим земством призводило до зіткнень. Так, у 1900 р. дві однокласні ЦПШ у селах Грименкеуць та Трибисеуць (сучасна Молдова) за рішенням громад через агітацію земських діячів перейшли до Хотинського земства [5. — 1901.—№19. — С.11]. Завідуючий Щербинецькою ЦПШ Г. Бабин рапортував начальству, що відкрита земська школа повністю переманила учнів, і на селі має місце справжній бойкот церковної школи [4, оп.1, спр.14, арк.16]. Щоправда, при додатковому розслідуванні єпархія дізналася, що конфлікт був спричинений непопулярністю серед селян самого о. Бабина, якого негайно перевели на іншу парафію.

Незважаючи на своєрідну специфіку, церковна школа не була суто клерикальним закладом, навчальні предмети в ній були практично ідентичні тим, що були в земській школі. Це підтверджує хоча і незначна, але присутність у ЦПШ Північної Бессарабії учнів, що представляли неправославні конфесії. Так, у 1903 р. церковні училища Хотинщини відвідувало 2739 осіб, з них 2648 були православними, 13 католиками, 13 старообрядцями та 65 іудеями [5. — 1904.— №19. — С.3]. Всі „інославні” учні вивчали ті ж самі предмети, що і їх однолітки, за винятком Закону Божого. Загалом керівники єпархіальної училищної ради воліли залучати більше представників інших конфесій до місцевих церковнопарафіяльних шкіл, особливо старообрядців. З розрахунком на останніх була побудована ЦПШ з „місіонерським характером” у с. Грубно (селище компактного проживання старовірів) [5. — 1906.—№23-24. — С.11].

Для подолання неписьменності серед дорослих церковне відомство намагалося поруч із земством запровадити недільні школи. У кінці ХІХ ст. тільки при 4 ЦПШ повіту проводилися недільні заняття [5. — 1901.—№22. — С.33]. Великі надії покладалися на недільну церковну школу в Хотині, яка була організована у 1899 р. на пожертви та асигнування земства. Персонал школи складався з 3 священників та 15 вчителів „різних звань та станів” [5. — 1900.—№19. — С.29]. Однак невдовзі відвідування шкіл значно скоротилося і її було ліквідовано.

Церковні школи взяли участь у формуванні т.з. „шкільної мережі” краю (об'єднання різних освітніх структур для подолання неписьменності). На 1913 р. до неї увійшло 55 ЦПШ [2, оп.2, спр.36, арк.2а]. Не включені були церковні школи Хотина та 12 різних сільських шкіл. Останні — через відсутність власної будівлі чи її неналежний стан. У Хотині працювало 4 ЦПШ — двокласна вчительська, однокласне училище при цій ж школі та два училища при Миколаївській і Покровській Соборній церкві [4, оп.1, спр.69, арк.1].

Ось як описує вплив ЦПШ наглядач єпархіальної ради: „Помітно, що як тільки відкривається в парафії церковна школа, через декілька років у храмі Божому чітко і ясно чується читання школярів ... Кількість богомольців внаслідок цього збільшується” [5. — 1899.—№12. — С.307-308]...

„Вплив церковної школи на місцеве населення рік від року стає все помітнішим. Відсоток письменних серед населення з кожним роком збільшується. Молоде покоління під впливом школи стає моральнішим та поводить себе благопристойніше, що корисно і для старших, які не бажають слугувати поганим прикладом дітям і тим послабляти добрий вплив школи, самі починають утримуватися від лайки, пияцтва та інших, звичних серед простонароддя пороків. Храми Божі відвідуються охоче завдяки світлу знань, яке поширюється церковними школами і підтримуваному ними релігійному настрою ...” [5. — 1899.—№21. — С.36-37].

Таким чином, запровадження з 1884 р. нової системи церковнопарафіяльних шкіл як противаги земській школі, намагання урядових консервативних кіл протиставити ЦПШ земським освітнім установам дало освіті Північної Бессарабії додатковий поштовх до розвитку. Завдяки церковним школам велика кількість дітей мала можливість отримати елементарні знання. Діяльність близько 80 ЦПШ у краї сприяло подоланню неписьменності, піднесенню загального культурного рівня населення. Церковні школи та училища, не зважаючи на всі труднощі, посіли важливе місце у справі надання простому люду початкової освіти, успішно продовжували свою діяльність аж до їх передачі земству у 1917 р.

Джерела і література

1. Державний архів Чернівецької області (далі — ДАЧО) — Ф.42. Хотинська повітова земська управа.
2. ДАЧО. — Ф.219. Інспекторат народних училищ Хотинського повіту.
3. ДАЧО. — Ф.227. Хотинська повітова училищна рада.
4. ДАЧО. — Ф.375. Хотинська повітова єпархіальна училищна рада.
5. Кишиневские Епархиальные Ведомости. — 1884-1914.
6. Абрамов В. Земство, народное образование и просвещение // Вопросы истории. — 1998. — №8. — С.44-61.
7. Андрус О. Очерки по истории школ Бессарабии и Молдавской ССР первой половины XX века. — Кишинев: Шкоала Советикэ, 1951 — 251с.
8. Буковина. Історичний нарис. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998 — 416 с.
9. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина. Історичний нарис — Чернівці: Молодий буковинець, 2002. — 464 с.
10. Жуков В. Города Бессарабии (1864-1900 гг.) — Кишинев: Штиница, 1975 — 290 с.
11. Отчеты, доклады, сметы, раскладки Хотинской уездной земской управы и постановления XXXI Очередного уездного земского собрания созыва 1899 года. — Хотин, 1900.

12. Отчеты, доклады, сметы, раскладки Хотинской уездной земской управы и постановления XLII Очередного уездного земского собрания созыва 1910 года. — Хотин, 1911.

13. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX века. — М: Педагогика, 1976 — 600 с.

14. Римский С. Церковная реформа 60-70 годов XIX века // Отечественная история. — 1995. — №2. — С.166-175.

15. Сучков И. Социальный и духовный облик учительства России на рубеже XIX-XX веков // Отечественная история. — 1995. — №1. — С. 62-77.

16. Школьная сеть с кратким обзором состояния начального образования. — Кишинев, 1907. — Вып.1. Кишиневский уезд. — 102 с.

17. Школьная сеть с кратким обзором состояния начального образования. — Кишинев, 1907. — Вып.2. Оргиевский уезд. — 83 с.

18. Школьная сеть с кратким обзором состояния начального образования. — Кишинев, 1907. — Вып.3. Бельцкий уезд. — 120 с.

19. Школьная сеть с кратким обзором состояния начального образования. — Кишинев, 1907. — Вып.4. Сорокский уезд. — 114 с.

20. Школьная сеть с кратким обзором состояния начального образования. — Кишинев, 1907. — Вып.5. Хотинский уезд. — 108 с.

21. Школьная сеть с кратким обзором состояния начального образования. — Кишинев, 1907. — Вып.6. Бендерский уезд. — 110 с.

Додаток

Церковнопарафіяльні школи Північної Бессарабії другої половини XIX — початку XX ст.

Рік	Церковно-вчительські школи	Двокласні училища (5-річний термін навчання)	Однокласні училища (2 р. навчання до 90-х рр. XIX ст., після — 3 р.)	Школи грамоти (1,5-2 р. навчання)	Загальна кількість ЦПШ	Учнів у всіх ЦПШ регіону
1884	---	---	2	---	2	---
1890	---	---	6	8	14	526
1898	---	1	29	32	62	---
1905	1	1	41	29	72	3242
1910	1	3	65	5	74	3612
1913	1	3	67	5	76	---
1917	1	3	68	6	78	---

Олег Міхасца
(Новоселиця)

ДІЯЛЬНІСТЬ РУМУНСЬКИХ ОСВІТНІХ ТОВАРИСТВ БУКОВИНИ «РУМУНСЬКА ШКОЛА» ТА «ОБ'ЄДНАННЯ РУМУНСЬКИХ ВЧИТЕЛІВ БУКОВИНИ» (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX — ПОЧАТОК XX ст.)

Розвиток національної самосвідомості румунів Буковини зоставався в центрі уваги більшості товариств культурологічного напрямку. Серед них слід відзначити ті товариства, які надавали пріоритет науково-педагогічним захопленням — “Scoala română” (“Румунська школа”) і “Intrunirea pedagogilor români a Bucovinei” (“Об'єднання румунських педагогів Буковини”). Вони сприяли заснуванню багатьох навчальних закладів, видання шкільних підручників, творів з історії та літератури, численних газет та журналів, заклали основу розвитку науки, літератури та мистецтва в середовищі не тільки румунської спільноти краю, але й інших національних спільнот. Питання розвитку народної освіти в процесі боротьби за збереження національної ідентичності завжди займає одне з провідних місць. Цим пояснюється велика кількість праць педагогічного спрямування.

Джерельною базою при написанні даної роботи є фонди Державного архіву Чернівецької області [2]. В історіографічному плані однією з перших була робота Томи Іюрги “Румунська школа. Культурне товариство в Сучаві” [19], присвячена

25-річчю виникнення товариства. В даній праці автор ґрунтовно описав передумови та процес формування педагогічного товариства, не заперечує, що прикладом для цього послужили німецькі та чеські педагогічні товариства Австрійської імперії. В більш пізній час цьому товариству присвячена робота Євгена Дімітріу “Товариство “Румунська школа” з Сучави” (1883-1918) (Сучава, 1982) [7]. На думку Дімітріу, виникнення товариства було реакцією румунських інтелектуалів на процес онічечення, який мав місце в краї. Це спонукало до створення мережі початкових шкіл з румунською мовою навчання, а також до боротьби за мову в середній освітянській ланці.

З робіт узагальнюючого плану слід згадати книгу М.Григоровіци “Освіта на півночі Буковини (1775-1944)” (Бухарест, 1993) [12], в якій приділяється увага освітянській системі, починаючи з часів Молдавського князівства, продовжуючи добою австрійського панування та румунським періодом; робота І.В.Гораша “Румунська освіта в Сучавському краї (1775-1918) (Бухарест, 1975) [11].

У цій низці наукових праць розглядається внутрішній механізм взаємодії культурологічних і педагогічних товариств через призму діяльності окремих особистостей. Одна з найяскравіших постатей досліджуваного часового відрізка є особистість Джорджа Тофана, істинного борця за розвиток румунської освіти на Буковині. Дві роботи присвятив цьому діячеві Г.Джіурке [9]. Перша з них

“Джордже Тофан — життя, присвячене школі” (Сучава, 1995) є солідною книгою, в якій автор через розгляд життєвого шляху Дж. Тофана розкриває процес розвитку як ідеї освіти бідних селянських дітей, так і її втілення в практику. В книзі дається ґрунтовна хронологія всього процесу педагогічного руху, в рамках якого знайшли своє чільне місце “Румунська школа” та “Румунське шкільне об’єднання”, журнал “Школа”, “Асоціація педагогів Буковини”.

До цієї ж серії робіт належить книга Г. Буздугана “Дж. Тофан в світі чверті століття” [5] та праця П. Русшінділара “Джордже Тофан — трибун румунізму на Буковині” (Сучава, 1998) [14].

Історія виникнення журналу “Școala” (“Школа”) та його ролі в культурному житті румунської громади присвячена робота Петра Беженару — “Журнал “Școala” (“Школа”)[4].

1. Товариство “Școala română” (“Румунська школа”)

У перші роки прилучення Буковини до Австрії в умовах освіченого абсолютизму Марії-Терезії та Йосифа II робляться спроби покращити стан освіти в краї. На Буковині поширено закон про обов’язкове навчання, починають відкриватися нові школи. На 1792 р. їх було 32, і 28 перебували в стадії організації [1; с. 183]. Існували й так звані школи-“дяківки”, в яких вчили грамоти місцеві священики, дяки. Однак після смерті Йосифа II Австрія переживає більш ніж 50-річний застій, який негативно позначився на розвитку культури краю. Обов’язковість навчання скасовано. Кількість шкіл зменшується. Посилюється онімечення освіти, а підпорядкованість шкіл на Буковині Львівській католицькій консисторії у 1816 р. зумовила ще й прогресуючі процеси колонізації.

Позитивні зміни настають з початку 70-х років XIX ст. Школу підпорядковано крайовій шкільній раді та міністерству культури і освіти. Вводиться обов’язкове семирічне навчання дітей (на Буковині, згідно з крайовим шкільним законом, шестирічне). Кількість шкіл швидко зростає. Якщо у 1850 р. їх було 55, то на 31 грудня 1912 р. — 537 [1, с. 184]. Однак процес онімечення освіти триває постійно.

Визначним явищем в науково-освітньому житті Буковини стало відкриття Чернівецького університету у 1875 р. Хоча, як зазначалося в статуті, університет був німецькомовним і мав на меті перш за все прилучати населення краю до німецької культури.

Процес пробудження національної самосвідомості у румунської інтелігенції і початок нового національного життя дав поштовх до виникнення нових потреб на культурному поприщі. Однією з нагальних потреб стала необхідність румунів мати середню школу з румунською мовою навчання.

Вже в 1850 р. один з братів Гурмузакі в газеті “Буковина” писав з цього приводу наступне: “На днях було відіслано з Чернівців до міністерства

освіти петицію, в якій була вимога заснувати на Буковині реальну школу, гімназію в Сучаві та сформувані на Буковині шкільний консиліум” [24, с. 65]. В результаті багатьох наполегливих вимог уряд дозволив створити в Сучаві гімназію. 17 вересня 1860 р. було лише перших два класи [12, с. 53]. Потім з року в рік гімназія поповнювалася.

Бажання румунів викладати румунською мовою задовольнялося частково, адже не вистачало, як румунської професури, так і необхідних підручників. Відразу ж після подолання першої перешкоди румуни відновлюють своє прохання відкрити в Сучавській гімназії паралельні класи, в яких викладання велось би румунською мовою [19, с. 37]. Ця вимога згодом була задоволена, і в 1881 р. відкрився перший паралельний клас, в якому навчання велось румунською мовою [19, с. 38]. Але виникли труднощі: румунські педагоги були, але не було потрібних підручників на румунській мові. Крім цього, в румунських класах треба було мати достатню кількість навчальних посібників, адже класи могли заборонити, не було гуртожитку, і багато талановитих дітей були змушені залишити навчання.

Ідея створення товариства, яке б сприяло підтримці бідних учнів Сучавської гімназії, виникла у двох друзів: Штефана Штефуряка та Тудора Штефанеллі. Офіційний історик товариства, Йоргу Тома серед причини створення товариства відмічав:

1) жалюгідний стан національної освіти на Буковині в 1883 р.;

2) байдужість габсбургської адміністрації щодо законних прагнень румунів до відповідної їхнім національним особливостям культури;

3) намагання керівних кіл до відчуження початкового навчання після того, як була онімечена університетська та середня освіта [7, с. 52].

В результаті неодноразових наполегливих звернень до уряду таких відомих буковинських інтелектуалів, як Ш. Штефуряк, Й. Тома, Т. Штефанеллі, С.Ф. Маріан в 1883 р. було засновано Сучавське товариство “Румунська школа” [15, с. 193]. 14 вересня 1883 р. (за іншою версією — 3 вересня) відбулися загальні установчі збори. 50 представників румунської інтелігенції, присутніх на зборах, сплативши тут же членські внески, стали членами товариства “Румунська школа” [7, с. 53]. 16 вересня відбулося перше засідання організаційного комітету.

Метою товариства було: “Розвиток освіти румунського населення Буковини”. Нова Сучавська інституція “мала право на заснування початкових та середніх шкіл, заохочування та підтримку будь-якої з існуючих народних шкіл, або приватної школи; на сприяння покращенню відвідування румунських учнів шляхом присудження стипендій, премій, матеріальної допомоги, в першу чергу, румунським учням, старанним, але бідним; на до-

магання допомоги від уряду та держави; на заснування та використання друкарні, книгарні та інших установ, які б сприяли досягненню мети товариства; на відстоювання в пресі освітянських інтересів румунів.

Матеріальні засоби товариство повинно було отримувати через інкасацію коштів від своїх членів, організацію літературних вечорів, театральних вистав, балів, концертів, соціальних розваг, посилок, речових лотерей, подарунків" [19, с. 36-37].

Структурну організацію "Румунської школи" можна прослідкувати за її статутом [16, с. 10]. Згідно з ним членами товариства могли бути фізичні або юридичні особи, які сплачували при вступі 2 крони, потім таку ж таксу щорічно. Можна було стати довічним членом, якщо сплатити разом 20 крон.

Вищим органом товариства був Центральний комітет, який складався з 12 членів, обраних на 3 роки. Вони звітували загальним зборам один раз на рік. На чолі товариства був обраний голова, йому допомагали два заступники, два секретарі, касир, контролер та бібліотекар. За майном товариства наглядала контрольна рада з 3-х членів, обраних на 1 рік. Для владнання суперечностей обиралася комісія зі спірних питань.

До складу першого комітету були обрані: головою — Г. Попович, першим заступником (він був фактичним керівником) — Ш. Штефурак, другим заступником — Т. Штефанеллі; секретарями — К. Скинтеуце та А. Дашкевич, контролером — С.Ф. Маріан, касиром — А. Пашкан, бібліотекарем — А. Вікол. Членами комітету І. Карпі, Н. Галин, Г. Млешніце, І. Шандру, членами контрольної ради — В. Бумбак, К. Косович, А. Якубович. У комісію зі спірних питань входили А. Бераріу, І. Мандичевський, І. Цопа [24, с. 67].

Для поширення своєї діяльності на терені Буковини товариство засновує філії. Протягом всього періоду роботи філії існували у Вамі, Кимпулунзі, Костині, Красній, Дорні, Путні, Великому Кучурові, Верхніх Петрівцях, Остриці, Босанчі. Найбільш активними були філії в Радівцях, Чернівцях, Сторожинці та Сереті [19, с. 120].

Щоб продемонструвати представницький статус "Румунської школи" можна придивитися до структури одного зібрання товариства в 1893 р., на якому були присутні: І Порумбеску (Нові Фрецуци), Г. Штефанеллі (Кимпулунг), Д. Ончул, В. Мораріу та Д. Бучевський (Чернівці), І. Флондор, Д. Блинду та Григоровица (Сторожинець), Р.М. Сбієра (товариство "Юність" з Чернівців), Г. Бондар (редактор часопису "Газета Буковини"), І. Бераріу (товариство румунських плугатарів з Сторожинця), І. Прокопович (товариство "Конкордія" з Чернівців) та інші [7, с. 55].

Свою основну діяльність "Румунська школа" спрямувала в декількох напрямках:

- 1) розвиток початкового навчання;
- 2) турбота про паралельні румунські класи Сучавської гімназії та допомога учням цієї інституції;
- 3) допомога учням інших шкіл краю та імперії, особливо університетським студентам [19, с. 44].

Серед успіхів у цих напрямках роботи слід зазначити відкриття нових шкіл, збільшення кількості сільських учнів.

1 лютого 1886 р. товариство оголосило конкурс для румунських вчителів, які забезпечать найбільший прийом учнів до Сучавського ліцею. Нагороду обіцяли за такі показники: 1) кількість учнів, які побажали вступити до гімназії; 2) успіх на вступних іспитах; 3) матеріальний стан учня повинен був дозволити йому навчатися без допомоги з боку товариства "Румунська школа" [19, с. 49]. Вчителі не зоставалися байдужими до умов конкурсу. Наприклад, в 1888 р. переможцем конкурсу став вчитель з Боян Євген Сиретян, який направив у гімназію 5 учнів, за що і отримав грошову винагороду в 1000 крон [19, с. 50].

Створення паралельних класів для румунських учнів у Сучавській гімназії було позитивним результатом діяльності товариства; багато зроблено для забезпечення бідних учнів одягом, харчуванням та житлом. Для цього з 1883 р. до кінця 1905 р. для учнів паралельних класів Сучавської гімназії було витрачено близько 25 000 крон [19, с. 58].

Оскільки підручників для паралельних румунських класів було замало, члени товариства зайнялися їх виданням. Перерахуємо лише декілька з них. Наприклад: С.В. Ісопеску: "Підручник з арифметики", "Елементи порівняльної географії", "Підручник з всесвітньої історії", "Підручник географії" та інші; Ш. Штефурак: "Читанка для I-IV класів"; А. Дашкевич: "Ілюстрована зоологія"; К. Косович переклав румунською мовою "Інтуїтивне геометричне навчання" та "Підручник арифметики" Ф. Мочника; "Елементи фізики" І. Валентина. В 1887 р. в Сучаві друкується "Ілюстрована мінерологія" А. Покорного в перекладі К. Прокоповича. Д. Ісопеску переклав "Підручник арифметики" для гімназійного курсу Ф. Мочника. Г. Буліга публікує німецьку "Читанку для I та II класів". Л. Вікол переклав "Елементарну латинську граматику" К. Шмідта, О. Гелена та В. Тумчера (Сучава, 1896), "Латинський елементар для 1-го класу гімназії" І. Хауслера (1896); Е. Попович: "Підготовчий курс для вступного екзамену в гімназію", "Вправи з латинського синтаксу", "Г.Ю. Цезарь. Коментарі до гальських війн" (1900)... Румунська граMATика" (1903, 1908). Е. Антонович переклав "Геометрію для вищого ліцейного курсу" Ф. Мочника [7, с. 57].

Ці книги "Румунська школа" надрукувала за власні кошти [2, с. 101].

Багато зусиль товариства було спрямовано на те, щоб відкрити філії товариства в інших містах і

селах Буковини. Серед філій “Румунської школи”, що розгорнули значну діяльність, відзначалася Чернівецька філія [19, с. 112], яка займалася культурними проблемами, що пов’язані безпосередньо зі школами. Кимпулунзька філія створила свій інтернат для румунських учнів, спеціальні школи обробки дерева і громадську бібліотеку. Сіретська філія багато зробила для відкриття Сіретської гімназії [2, с. 95]. Крім названих відділень, товариство мало свої філії в Редеуцах, Сторожинці та інших місцях [24, с. 68-69].

“Румунська школа” своєю діяльністю показала, що вміє зосередити свою увагу на тих проблемах, які потребували невідкладного вирішення. Товариство виділило стипендію учням Сучавської гімназії, реальної школи, агрономічній, індустріальній і комерційній школам м. Чернівці, учням спецшколи для обробки дерева м. Кимпулунг, учням військової школи, ветеринарного інституту, студентам філософського та юридичного факультетів Чернівецького університету [24, с. 69].

Був час, коли румунські класи перебували під загрозою розпуску через невелику кількість учнів. Тоді комітет товариства, знаючи причини цього зла (відсутність кваліфікованих педагогів), зосередив свою увагу на Чернівецькій педагогічній школі, підтримуючи матеріально студентів школи [19, с. 171]. Результатом цієї роботи була поява нової генерації вчителів, які почали готувати необхідний контингент для гімназії.

З “Румунською школою” зв’язані поява та розвиток двох культурних інституцій: 1) гуртожитку (інтернату) “Василь Кокирле” для учнів Сучавської гімназії; 2) видавництва, книгарні та друкарні “Румунська школа”. Заслуга цих інституцій значна — інтернат забезпечив харчуванням та притулком, іноді безкоштовним, іноді за мінімальну плату, тисячі школярів, які згодом ввійшли у громадське життя; книгарня та друкарня розповсюдили румунську книгу серед спраглих до знань буковинців та надали можливість бідним учням отримати підручники, складені чи перекладені викладачами Сучавської гімназії та надрукованими за кошти “Румунської школи” [7, с. 54].

Майно товариства на початку складалося з одних членських внесків, але згодом, завдячуючи добродіям з румунської спільноти, набуло неабияких розмірів, складаючи на кінець 1905 р. 140 тисяч крон. В адмініструванні “Румунської школи” були такі фонди: “Фонд сім’ї Чунтуляк”, “Геофіл Грибович”, “Шт. Штефуряк”, фонд інтернату, “Фонд ієромонаха Г. Млешніце”, фонд Сучавського притулку сиріт та інші. Серед значних добродійних пожертвувань відзначимо: Василь Кокирле — 40 тис. крон, Катерина Василівич — 20 тис. крон, Атанасіє Тарнавський — 20 тис. крон [24, с. 70].

Під час Першої світової війни цінні документи та архів товариства голова Еусебіє Попович здав на зберігання до монастиря св. Іоана, за що був

звинувачений генералом Фішером у прорумунських позиціях [7, с. 68].

Товариство “Румунська школа” зіграло визначну роль у розвитку освіти серед румунського населення Буковини.

2. “Intrunirea pedagogilor români a Bucovinei” (“Об’єднання румунських педагогів Буковини”).

“Reuniunea pedagogică română din Bucovina” (“Румунське педагогічне об’єднання Буковини”) було засновано 1893 р. в Чернівцях. В 1905 р. воно змінило свою назву на “Румунське шкільне об’єднання” (Reuniunea școala română din Bucovina), а в 1908 р. — в “Асоціацію румунського викладацького складу Буковини” (Asociația corpului didactic român din Bucovina) [11; с. 154].

Метою товариства було об’єднання вчителів і представників культури для підтримки та розвитку закладів навчання та виховання, для просвіти румунського населення в краї, для прищеплення теоретичних та практичних педагогічних знань; поширення й популяризації раціональних принципів виховання і навчання серед народу; захист інтересів школи та вчителів у рамках закону [13; с. 336].

Члени об’єднання брали активну участь під час всіх заходів, організованих “Товариством румунської культури та літератури на Буковині” та “Румунською школою”, продовжуючи розвивати свою власну діяльність. Поряд із заходами навчального характеру, спрямованих на розвиток процесу національної освіти, воно вело інтенсивну культурологічну роботу. З цією метою створено 8 культурних гуртків, які охоплювали своєю діяльністю 35 населених пунктів, у яких організовувалися вечори, лекції, народні свята.

Члени товариства займалися також збиранням фольклору, організовували аматорську театральну трупу в Сучаві під керівництвом Лівіу Маріана. Учителі в приміщеннях читалень поширювали наукові знання та займалися національним вихованням по селах.

Нове дихання “Асоціація румунського викладацького складу Буковини” отримала з 1908 р., коли її керівником став Джордже Тофан. До цього його знали як члена студентського товариства “Юність”. Він був членом редакційного комітету чернівецького журналу “Junimea literară” (“Літературна юність”) (активно працював у цьому виданні до 1914 р.), в 1906 р. на чолі 30 членів товариства “Lumină” (“Світло”) провів довге турне по Румунії, а у вересні того ж року разом зі студентом Ф. Добошем від імені товариства “Dacia” (“Дакія”) очолив групу з 1700 буковинських селян, яка поїхала на ювілейну виставку в Бухарест. Очолювана ним група відвідала також Ясси та Констанцу [9, с. 12].

За рішенням комітету “Румунського шкільного об’єднання Буковини” від 4 жовтня 1905 р. був заснований журнал “Școala” (“Школа”). Головним редактором спочатку був М.І. Бераріу. “Наш жур-

нал. — як відмічалось в його програмі, — покликаний служити всім нашим культурним інституціям, школі та викладачам як виразник справ та інтересів, праці, їхніх старань на всіх теренах громадського життя” [9, с. 12-13]. Після річної перерви він почав виходити вже під редактуванням Дж. Тофана. Перший номер нового видання, який вийшов у травні 1907 р., містив статтю — програму під назвою “Наш шлях”. У ньому Тофан висловлював надію, що журнал зіграє в освіті значну роль в педагогічній організації шкільного життя, в підготовці вчителів для румунської школи, збереженні духовного румунського життя в селах тощо. Активно співпрацювали в журналі: Іон Абаджер, Теодор Балан, Леоніда Беднереску, Євген Ботезат, Траян Брейляну, Костянтин Козмюк, Апостол Куля, Онісіфор Гібу, Д. Цоні, Іон Ністор, Ніколае Ткачук-Албу, Ніколае Сіміонович [4, с. 95].

У рамках діяльності “Товариства румунської культури” Дж. Тофан сприяв відновленню шкіл з румунською мовою навчання в 14 селах [10, с. 831]. Однак рівень підготовки вчителів для цих приватних румунських шкіл на Буковині був низьким. Для вдосконалення педагогічних та методичних знань за ініціативою того Дж. Тофана, який на той час обіймав посаду інспектора приватних шкіл, комітет “Асоціації викладацького складу” 21 квітня 1912 р. прийняв рішення про заснування приватної нормальної школи для вчительок з румунською мовою навчання за свої власні кошти. Кожний член асоціації повинен був внести на користь цього закладу 100 крон, а педагогічний корпус — викладати лекції безкоштовно. Школа була заснована 24 вересня 1912 р. [10; с. 5] в приміщенні товариства. Тут вдосконалювали свої знання 60 дівчат (I курс — 15 чол., II-й — 32, III-й — 13). В 1913 році відбувся перший випуск. Школа діяла до початку війни.

Для підтримки румунських сільських шкіл були створені спеціальні фонди: “Шкільний фонд Гурмузакі” (1912), підтриманий всіма румунськими культурологічними товариствами Чернівців, а також “Фонд румунських шкіл змішаних сіл” (1912 р.), створений румунськими священиками [22].

Під впливом європейського досвіду знову з ініціативи Дж. Тофана під керівництвом Н. Юрги в 1908 р. відкрилися в місцевості Велений де Мунте літні вчительські курси. Однак австрійська адміністрація спочатку противилась, а потім і зовсім заборонила буковинським педагогам взяти в них участь. Тому було вирішено створити подібні курси на Буковині, підібрано гарне курортне містечко Дорна Кодренілор. Курси “вельми потрібні..., бо румунське вчительство, яке закінчило стару нормальну школу, отримало обмаль знань історії і національної літератури” [20, с. 209]. Курси діяли з 3 по 17 серпня 1913 р. Лекції викладали: І. Ністор — з історії, Є. Ботезат — з природознавства, Дж. Тофан — з румунської літератури. Про атмосфе-

ру, яка панувала на курсах, Дж. Тофана писав, що всі присутні постійно і з великою зацікавленістю були присутні на всіх лекціях, біля 50 курсантів стали однією сім’єю, які проводили екскурсії, диспути, а також танці [20, с. 209-212].

Товариство підтримувало добрі стосунки з такими самим товариствами Трансільванії та Румунії. В червні 1914 р. асоціація організувала в Сучаві культурний учительський з’їзд, який об’єднав лідерів освіти з різних румунських провінцій (Г. Богдан-Дуйке, О. Гібу, А.Д. Куля, П. Дулфу та інші) [11, с. 156-157].

“Junimea literară” (“Літературна юність”) висвітлювала цю подію словами І. Ністора: “В Сучаві з ініціативи “Асоціації румунського викладацького складу” має місце культурний з’їзд вчителів. Метою з’їзду є поширення сучасних педагогічних ідей в середовищі учителів та вчительок краю. Він повинен скликатися кожного року, надаючи можливість членам педагогічного товариства обговорювати різні шкільні справи в зв’язку з вимогами часу і з потребами нашого народу” [8]. З’їзд став справжньою демонстрацією об’єднавчого прагнення румунських вчителів.

Таким чином, “Асоціація румунського вчительства” стала поряд з “Товариством культури”, “Румунською школою” та іншими румунськими культурологічними товариствами турбуватися про розвиток румунських шкіл, особливо на селі. А Дж. Тофан, який своїм ентузіазмом надав нового подиху товариству, підняв її роль в громадському житті Буковини початку ХХ ст. на належний рівень.

Джерела та література

1. Буковина. Історичний нарис — Чернівці: Зелена Буковина, 1998. — 416 с.
2. Державний архів Чернівецької області. Крайове управління Буковини — Ф. 3, оп 1.спр. 6217, арк. 95.
3. Anuarul Muzeului Județean, IX, 1982, — P. 52
4. Bejanaru P. Revista “Școala” — tribuna de lupta pentru drepturile românilor bucovineni // Analele Bucovinei, București, 1998. — V. I. — P. 95.
5. Buzdugan Gh. George Tofan în lumea unui sfert de veac în “30 de ani de organizație românească a învățătorilor din Bucovina. — Cernăuți, 1935.
6. Coșuz V. I. Hulubei M. Presa românească în Bucovina 1809-1944. — Bacău, 1991. — P. 56.
7. Dimitriu E. Societatea “Școala Română din Suceava (1883 — 1918) // Suceava. Anuarul Muzeului județean, IX, 1982.
8. Junimea literară. Revista literar-stiințifică. — Cernăuți: Societatea tipografică Bucovineana, — 1914. — №№ 6, 7, 8. — 183-186 p.
9. Giurca Gh. George Tofan. O viață închinată școlii. — Suceava: Editura Țara Fagilor, 1995. — 204 p.
10. Giurca Gh. Personalități din Bucovina. George Tofan-profesorul. // Codrul Cosminului. — 1996. N 2(12). — P. 831
11. Goras I. V. Invățământul românesc în timpul Suceavei (1775-1918). — București: Ediție didactică și pedagogică, 1975.

12. Grigorovița M. *Invăță mântul în nordul Bucovinei (1775-1944)*. — București: Ediția didactică și pedagogică R.A. — 1993. — P. 112; Grigorovița M. *Din istoria culturii în Bucovina (1775-1944)* — București: Editura didactică și pedagogică, R.A. 1994. — P. 53

13. Petrovici E. D. *Aspecte ale societăților cultural-nationale românești din Bucovina în lumea satelor. II Suceava. Anuarul Muzeului Bucovinei, XVII-XVIII-XIX, 1990-1991-1992.*

14. Rușindilar P. *George Tofan — tribun al românismului în Bucovina*. — Suceava: Hurmuzachi, 1998. — 327 p.

15. *Știință în Bucovina. Ghid bibliografic* — Suceava, 1982. — P. 193.

16. *Statutele Societății "Școala română" din Suceava* — Cernăuți: Tipografia arhiepiscopiei, 1884, p. 10.

17. *Statutele Societății "Școala română din Suceava*. — Cernăuți: S. Morariu — Andrievici, 1891. — 16 p.

18. *Statutele Societății "Cercul profesorilor secundari români"*. — Cernăuți: Eckhard, 1911. — 16 p.

19. Toma I. G. *Scoala Română Societatea culturală în Suceava*. — Suceava, 1908. — P. 37.

20. Tofan G. *Cursurile de vară la Condreni //Școala nr. 9(1913) pp. 209-212.*

21. Tofan G. *Invăță mântul în Bucovina până la 1865*. — București, 1907.

22. *Viața Noua*, an I, nr. 22, Suceava, 1912; *Gazeta mazililor și răzeșilor bucovineni*, an II, nr. 6-7, Cernăuți, 1912.

23. *Ziarul "Patria"* nr. 103, an. II, 1898, p. 4.

24. *Românii din Bucovina. Privire scurtă asupra dezvoltării lor pe terenul cultural...* — Cernăuți: Editura comitetului românesc din Bucovina pentru expoziție, 1906. — 143 p.

*Галина Чайка
(Чернівці)*

ПРИЧИНИ ЕМІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ БУКОВИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Трудова еміграція населення із західноукраїнських земель, зокрема з Буковини, в означений період мала глибокі причини, передусім соціально-економічного характеру. Вивчення їх з огляду на масштаби сучасної трудової еміграції з України (у т.ч. й з Буковини) має як науково-пізнавальне, так і (сумно констатувати) деяке прикладне значення. У пропанованій статті на основі наявних джерел та деяких публікацій минулих років вітчизняних і зарубіжних авторів (С.П. Качараба [9], О.І. Сич [20,21], І.А. Гриценко [6], М.М. Кравець [10], Ю.І. Макар [15], В.М. Ботушанський [2,3], А.М. Шлепаков [24], А. Жуковський [8], П.Кравчук [11], М.Марунчак [16] та ін.), окремих узагальнюючих праць [13], матеріалів наукових конференцій [17] ставиться завдання висвітлити основні причини, що спонукали у свій час буковинське населення як до ближньої (відхідницької), так і до далекої (заокеанської) еміграції.

Хоч реформи після революції 1848 р. усунули панщину та інші феодальні повинності й відкрили шлях для вільного розвитку ринкового господарства, загальний поступ краю відбувався порівня-

но з іншими більш розвинутими австрійськими провінціями повільніше. Відчувалися, з одного боку, попередня економічна відсталість, а, з другого — недостатня увага з боку центрального австрійського уряду до розвитку свого "далекого сходу" — Буковини і в пореформений період. Буковина залишалася в основному аграрним краєм. У 1890 р. у сільському господарстві краю було зайнято 75,7% усього населення краю, у 1900 р. — 72,6%, у 1910 р. — 71,1%, у т.ч. у північних повітах відповідно: 75,9%, 71,3%, і 69,4% [3, с.47].

Щоправда, аграрний характер тієї чи іншої провінції не обов'язково означав відсталість господарства взагалі. При відповідних умовах (наявність достатньої кількості землі, застосування передових методів агро- і зоотехніки, дешевий кредит, сприятлива ринкова кон'юнктура, помірні податки і тарифи тощо) можна вести вигідне прибуткове сільське господарство і в суто аграрному регіоні, забезпечуючи зайнятість і достатній заробіток мешканців даного краю. Та стосовно Буковини характерним було інше: малоземелля і безземелля більшості селян, що не могли прожити зі своїх निжок, брак вигідних заробітків, низька оплата праці, а відповідно, й низький рівень життя.

Головним засобом виробництва у сільському господарстві є, як відомо, земля, якої на Буковині було всього 1044,3 тис. га. Однак землею більшість буковинських селян була забезпечена незадовільно. Після реформи 1848 р. селянам дісталися тільки ті наділи ріллі, якими селяни користувалися до скасування панщини, тобто стільки землі на селянську сім'ю, скільки поміщик вважав за потрібне надати їй до 1848 р. для біологічного виживання (т. зв. рустикальна земля). Та ще частину угідь (пасовиськ, лісів тощо) селянам з великими труднощами вдавалося вирвати у великих землевласників через суди під час багаторічних т. зв. сервітутних процесів. За сільськогосподарським переписом 1902 р. із 109,2 тис. господарств Буковини (у т.ч. у північних повітах — 68,3 тис.) 14,2% (у північних повітах — 14,4%) господарств володіли ділянками площею до 0,5 га, 17,4 (19)% господарств — по 0,5-1 га, 25,1 (26,4)% господарств — по 1-2 га, 28,6 (27,2)% господарств мали по 2-5 га, 9,4 (8,6)% — по 5-10 га, 4,5 (3,7)% — по 10-50 га, 0,3 (0,2)% — по 50-100 га, 0,5 (0,5)% — по 100 і більше га.

Отже, господарствам розміром від 0 до 2 га, які становили 56,7 (59,8)% усіх господарств, належало всього 9 (12,6)% усієї землі краю, господарствам розміром від 5 до 100 га, які становили 14,2 (12,4)% належало 21,8 (26)% землі, а господарствам розміром поверх 100 га, які становили 0,5 (0,5)%, належало 60,1 (49,7)% усієї землі [34, с. 3-5].

Особливо відчутним було малоземелля у Кіцманському і Заставнівському повітах, де 2/3 селянських господарств були розміром до 2 га.

Хоч частина селян поступово прикупувала землі за рахунок поміщицької, проте зазначене співвідношення земельної власності в основному

зберігалось аж до Першої світової війни. Більше того, внаслідок поділу спадщини, появи нових сімей селянська земля все більше дробилася на все менші ділянки, або парцели. Якщо у 1856 р. на Буковині було зафіксовано 798022 парцели, то у 1890 р. — 876272, 1912 р. — 1232574 [3, с. 86]. Відповідно зростало і число землевласників: з 199185 у 1898 р. до 303112 у 1912 р. [3, с. 121]. Але чимало їхніх “землеволодінь” наближалися до грядок, з яких годі було вижити.

Тому за переписом 1902 р., 32% селянських господарств доорендовувала невеликі ділянки землі у великих землевласників за третину, а то й за четвертину врожаю, 72,1% селянських господарств вдавалися до різних заробітків (у поміщиків, у місті, у ремеслі та ін.) [34, с. 72-79, 143-147]. Але рівень цих заробітків був невисоким: при 12-15-годинному робочому дні чоловіки заробляли у сільському господарстві в основному від 0,8 до 1,1 крони, рідко — 1,5-2 к., жінки і підлітки — ще нижче, збирали у жнива пшеницю, жито за 12-14 сніп, рідше — за 10-й сніп.

За тим же сільськогосподарським переписом 1902 р. господарства багатьох селян погано були забезпечені худобою: 71% господарств Буковини не мали коней, 35% господарств не мали великої рогатої худоби, 48% — не мали свиней, 79% — не мали овець, а 18% господарств взагалі не мали ніякої худоби [34, с. 97].

Про переважання дрібних (а, отже, незаможних) селянських господарств свідчить і рівень земельного податку: чим бідніше господарство, тим менший з нього був податок, мінімальний — 2 флорини в рік. На початку 90-х років XIX ст. господарства, які платили 2 флорини земельного податку, становили в окремих австрійських провінціях: в Штирії — 27,7%, в Долішній Австрії — 36,5%, в Чехії — 49,4%, по Австрійській частині імперії в цілому — 56,9%, а на Буковині — 77,2% [30, с. 144].

Через брак коштів сільськогосподарські машини і досконалий інвентар використовувала незначна частина господарств: у 1902 р. всього у 12,3% (у північних повітах — у 14,8%) [34, с. 5].

Значним був податковий гніт. У 1904-1908 рр. земельний податок в краї становив у середньому щороку 759 тис. крон, у т.ч. четверту частину платили селяни. [35, с. 254]. Ще більшими були непрямі податки (акцизні збори за споживання цукру, м'яса, горілки, дріжджів, вина, пива, соків, олії, тютюну, гасу, солі та ін.) — щорічно в середньому за ті ж роки 7,2 млн. к., більше половини з яких сплачували селяни [35, с. 252-253].

Незаможні верстви населення постійно відчували фінансову скруту, брак коштів на найнеобхідніше, терпіли від неврожаїв, недоїмок, високих процентів за лихварські позички, від заборгованості, страху перед екзекуціями (частковим продажем рухомого майна за борги) та ліцитаціями (частковим чи цілковитим продажем за борги нерухомого майна). Хто не міг вибратися з цих боргів,

недоїмок, той розорявся, попадав у ряди сільських батратаків чи міських пролетарів. Тривожне, спочатку малозрозуміле, але з явно негативним для селян відтінком слово “пролетаріат” все частіше з'являється в лексиконі і власті предрержащих, і самих селян. Так, у зв'язку з небувалою посухою 1865 р. і наступним голодом у звіті виконавчого комітету Буковинського крайового сейму з 1 листопада 1865 р. по кінець жовтня 1866 р. зазначалося: “Урожай майже повністю знищено, особливо кукурудза як основний продукт харчування; худоба, особливо молодняк, спродані за безцінь, бо нема кормів. Внаслідок цього більша частина буковинського сільського населення опустилася до рівня пролетарів” [25, с. 20].

У статистичному повідомленні по Буковині за 1862-1871 рр. у розділі про злочинність зазначається, що у Чернівцях найвищий показник злочинності порівняно з повітами, бо “притік пролетаріату сюди набагато більший, ніж у сільські повіти” [29, с. 99]. У доповіді сеймової комісії, яка вивчала стан продажу лихварями за борги селянських господарств і з якою виступив у Буковинському сеймі 19 жовтня 1878 р. голова комісії депутат Ротт, зазначалося: “Через масове спродування в краї селянських господарств на вимогу лихварів, що з кожним днем зростає у загрозливих розмірах, з одного боку, створюється суспільно шкідливий сільський пролетаріат, а, з другого, продаж селянських господарств при цілковитій нестачі покупців з селянського стану веде до переходу їх в руки тих, від кого нічого чекати на задовільне господарювання в цих господарствах... Внаслідок неминучої зміни власності, внаслідок все більш відчутного знецінення землі і внаслідок економічного розорення й насильницького вигнання тих, хто становить основний клас населення нашого сільського господарства — внаслідок усього цього наш переважно аграрний край широкими кроками наближається до катастрофи, згубні наслідки якої щодо загального добробуту навіть важко уявити у найближчому майбутньому” [28. — 1878. — 14 лист.]. Ця заява зроблена на основі об'єктивного вивчення ситуації у північних повітах краю, була тривожним сигналом про економічне зубожіння і викидання на узбіччя економічного життя чималої частини “зайвого” сільського населення краю, яке необхідно було кудись “подіти”.

Інша сеймова комісія дещо пізніше встановила, куди “дівається” надлишок такої робочої сили. Доповідач, депутат крайового сейму Василь Мораріу від імені комісії заявив на початку серпня 1884 р. у спеціальній доповіді: “Внаслідок економічної неспроможності серед населення поширюються еміграційні настрої, які можуть мати для економічних відносин краю непередбачуваний наслідок. Щороку тисячі й тисячі людей тягнуться в Румунію, Росію на роботу, з яких лише небагато хто повертається назад, бо чимало хто з них вважає за краще забезпечити своє існування в чужій

країні, ніж перебувати в своєму краї на становищі пролетарів” [28. — 1884. — 5 серп.]. Це підтвердив у своєму виступі на одній із секцій австрійського парламенту у березні 1895 р. політичний діяч Буковини Микола Василько, характеризуючи життя гуцулів: “Вони живуть на неродючій кам’янистій землі, йдуть на заробітки в Румунію, Бессарабію, залишаючи багатодітні сім’ї на милість долі... Гуцули з року в рік зубожіють, стають пролетарями” [27. — 1895. 23 бер.]. Дещо драматизуючи ситуацію, він повторив цю думку і пізніше 13 червня 1907 р. на одних із зборів у Чернівцях: “Наші господарі се майже всі прлетарі” [4. — 1907. — 16 чер.].

Про пролетаризацію буковинського малоземельного селянства говорив і відомий буковинський економіст д-р Михайло Литвинович у своїй праці “Економічний стан наших хліборобів і їх потреби”: “Наші мужики се сільський пролетаріат; земля ратує єго від голодової смерті або є лиш побічним жерелом доходу сільського некваліфікованого робітника” [14, с. 18].

Аналогічні твердження офіційних осіб Буковини про пролетаризацію місцевого селянства можна продовжити й іншими заявами. Вони незаперечно засвідчують про скрутне тогочасне матеріальне становище більшості сільської людності краю. Рівень добробуту на селі був низьким. На крайовій нараді з питань еміграції, що відбулася у 1900 р. у Чернівцях за участі представників крайових і повітових властей, поміщиків, великих орендарів зазначалося, що понад 70% селян Буковини не мали достатнього прожиткового мінімуму [38, с. 13]. Зрозуміло, що це вело до розорення і продажу економічно неспроможних господарств, про що засвідчують і офіційні дані. Якщо 1898-1902 рр. На Буковині розорилося і було продано з аукціону 2315 господарств, то за наступне п’ятиріччя (1903-1907) — близько 3 тис. [32, с. 2-3].

Як відомо, у більш розвинених провінціях (чи й країнах) робоча сила, що вивільнялася на селі, з одного боку, внаслідок згаданої пролетаризації, розорення, а, з другого — внаслідок застосування машин і, відповідно, скорочення потреби в робочих руках, використовувалася у містах, на промислових підприємствах, на транспорті, в торгівлі тощо. Частина таких селян Буковини справді знаходила роботу на означених виробництвах. Але внаслідок слабкого розвитку промисловості краю остання не могла поглинути всю вивільнену на селі робочу силу. Приміром, у 1890 р. у промисловості Буковини було зайнято всього 11,1% населення (у т. ч. у північних повітах теж 11,1%, у 1900 р. — відповідно 11,3 (10,8)%, 1910 р. — 10,4 (10,4)%. У торгівлі і на транспорті за ці ж роки відповідно було зайнято: 7,3 (7,6)%, 8,5 (9,5)% і 9,4 (10,5)% [31, с. 8; 33, с. 10-11, 42-43, 56-57, 70-71; 36, с. 203].

У 1910 р. серед усіх 425553 працюючих осіб Буковини 73895 (17,4%) становили поденники, тобто люди, які перебивалися випадковими заробітками [36, с. 21]. Ще вищим був відсоток поденників се-

ред працюючих у сільському господарстві — 20,4% [36, с. 5]. Чимало взагалі були безробітними. Створювалося штучне аграрне перенаселення в країні.

Австро-угорські правлячі кола, виходячи насамперед з інтересів промисловців центральних (власне австрійських) провінцій, яким небажаною була конкурентна промисловість на сході імперії, не особливо переймалися розвитком фабрично-заводського виробництва на західноукраїнських землях, воліли за краще, щоб цей регіон залишався ринком збуту промислових виробів західних провінцій та постачання туди сировини чи напівфабрикатів. Наприклад, австрійський уряд на неоднаразові звернення буковинських ділових кіл так і не дав згоди аж до Першої світової війни на будівництво в краї ряду промислових підприємств, зокрема целюлозного, шкіряного, льонопереробного заводів, паперової, взуттєвої, тютюнової, сірникової фабрик, 10 років пішло на випрошування дозволу на будівництво біля Чернівців цукрового заводу і т.д. [5, с. 142].

Хоч рівень заробітків у промислових робітників був дещо вищим, ніж у сільськогосподарських, але не набагато. При офіційному 11-годинному, а з 1897 р. — 9-годинному робочому дні (фактично — 11,5 — 14-годинному і більше) денна плата становила у більшості з них переважно 1-1,5 к., деяка частина робітників заробляла по 2 к., окремі робітники більше 2 крон в день [12, с. 39-42]. Про купівельну спроможність робітника з таким заробітком можна судити з тогочасних офіційних цін на товари народного споживання. Наприклад, у 1901 р. у Чернівцях 1 кг хліба пшеничного коштував 28 гел. (1 крона = 100 гелерів), хліба житнього — 25 гел., яловичини — 140 гел., свинини — 116 гел., баранини — 72 гел., сала — 156 гел., масла тваринного — 215 гел., цукру — 92 гел., гасу (л) — 96 гел., вина (л) — 100 гел., горілки (л) — 139 гел., олії (л) — 247 гел. і т.д. [37, с. 158-159].

Всі ці та інші обставини спонукали мешканців Буковини до пошуку заробітків за межами краю, зокрема й за межами імперії, спочатку у ближні країни на сезонну еміграцію, а згодом й на далеку — заокеанську. Щоправда, спочатку і гоноровиті великі землевласники, і орендарі маєтків, і деякі чиновники, які з висока дивилися на бідних неписьменних селян, дещо легковажно пояснювали прагнення останніх до еміграції, сподіваючись, що ті далі, ніж в суміжні краї Румунії та Російської імперії на заробітки не подадуться. Наприклад, депутати — поміщики крайового сейму намагалися пояснити спроби селян емігрувати лінощами, небажанням працювати в рідному краї, надією на легкі і великі заробітки, схильністю до мандрівок та ін.

Про те, що злидні гнали буковинську бідноту на закордонні заробітки, а то й переселенську еміграцію засвідчують численні тодішні джерела — як офіційні документи владних структур різного рівня, так і матеріали преси, листи емігрантів.

Однією з найбільш дошкульних і масштабних причин не те що еміграції, а просто втечі селян з краю були неврожаї і як наслідок — голод, який охоплював сотні тисяч мешканців краю. Особливо важкими для буковинців були наслідки неврожаю 1865 р. (вродило лише 9% продукції рільництва порівняно з середньорічними валовими зборами попередніх років), через що голодною смертю у 1865-1866 рр. померло 5823 чол., протягом 1867 р. від голодної дистрофії ще понад 3 тис.чол. [29, с. 76, 130].

Мабуть, смертність була б ще більшою, якби частина селян, особливо суміжних з австрійсько-російським кордоном сіл не кинулась тікати в межі Російської імперії. Про це переконливо свідчить жваве листування між представниками владних структур Австрійської та Російської імперій у 1866 р. Новоросійський і бессарабський генерал-губернатор Коцебу писав австрійському консулу в Одесі у травні 1866 р.: “У кінці минулого квітня начальник Бессарабської області доповів мені, що з настанням весни жителі Австрії (фактично жителі північних повітів Буковини. — Г.Ч.), спонукані голодом, почали цілими масами переходити наш кордон. На умовляння, які їм робилися повернутися на свою батьківщину, вони лягаючи на землю, з криком відповідали, що їм краще померти в Росії, ніж повертатися, і що вони, не вчинивши ніякого злочину, а тільки щоб уникнути голодної смерті, наважилися перейти кордон...” [22, с. 121]. Це підтвердив 22 травня того ж 1866 р. австрійський консул в Одесі у листі до призидії крайового управління Буковини: “Буковинці переходять без паспортів на територію Росії від голоду” [22, с. 122]. Що голод був основною причиною втечі мешканців буковинських прикордонних сіл: Бояни, Раранче, Слободзія, Гоголина, Топорівці, Тевтул підтверджується і в листі бессарабського віце-губернатора начальнику крайового управління Буковини від 4 червня 1866 р. Він пояснює, що поліція Хотинського повіту намагалася повернути втікачів цих сіл назад в австрійську Буковину, але ті заявляли, що “вони залишили свою батьківщину лише з причини пануючого там голоду і прийшли просити милості у російського уряду. Через те, що Хотинський повіт, куди прибули вихідці, також сильно постраждав від минулорічного неврожаю і тому маса голодних людей була тягарем для місцевого населення, то хотинський повітовий справник переконував австрійських поселян повернутися на батьківщину, але поселяни відповідали, що там чекає їх голодна смерть і тому вони хочуть краще померти на місці, ніж повертатися додому” [22, с. 124-125]. Це ж він підтвердив і в листі від 6 липня [22, с. 126-127].

Австрійські власті, які вимагали від властей Російських повернути втікачів, все ж розпорядилися: з’ясувати на місці причини масової втечі буковинців. А з’ясувавши, начальник крайового управління Буковини у відповідь на лист бесса-

рабського віце-губернатора від 6 липня повідомляв у своєму листі 1 жовтня 1866 р.: “...Крайова президія вивчила суть справи і змушена визнати, що тільки злидні й голод спонукали згаданих австрійських підданих кинути всі свої пожитки і без дозволу перейти державний кордон і поселитися в Росії” (фактично в Бессарабії, Україні. — Г.Ч.) [22, с. 130].

Не менш масштабним був потік емігрантів-заробітчан з Буковини у володіння Російської імперії і у зв’язку з неврожаєм 1892 р., особливо з прикордонних сіл. На запитання прикордонної сторожі, чому виїжджають, селяни-втікачі відповідали: “...Тут ми не маємо заробітку, працюємо за 12-й або й 13-й сніп, а взимку взагалі не можна нічого заробити, посуха знищила наш урожай, не маємо чим перезимувати...” [22, с. 179]. Начальник Кіцманського повітового управління Захар своє донесення призидії крайового управління Буковини від 24 жовтня 1892 р. про причини тогочасної еміграції почав такими словами: “Причина еміграції буковинських селян до Росії зводиться до одного пункту: зубожіння великої частини населення внаслідок безробіття, занепаду народного господарства через нещадні утиски податкових органів влади і безмежно жорстоку поведінку фінансових органів...” І далі пояснював: “Податкові утиски нестерпні. Платник податку часто не має більше нічого, окрім старої хатини, що розвалюється, і кількох сажнів городу біля хати і мусить мізерним денним заробітком утримувати свою сім’ю, і зовсім не має звідки платити податки...” [22, с. 180-181].

На основі донесень з повітів та особистого відвідування придністрянських сіл, звідки особливо інтенсивно емігрували селяни, крайовий президент (начальник) Буковини доповідав міністру фінансів у Відень 30 грудня 1892 р.: “Населення, яке досі емігрувало потайки, почало тепер відверто обговорювати причини еміграційного руху. Начальники та управи громад, а також окремі селяни приходили до мене і скаржилися на поганий врожай. Була надзвичайна посуха. Дрібні малоземельні селяни ніколи не мали зі своєї невеликої земельної власності стільки, щоб можна було прожити, вони мусили здобувати заробіток, працюючи у великих землевласників... Якщо поганий врожай, як цього року, то робітники отримують за виконану роботу так мало зерна (кукурудзи), що не вистачає для харчування родини на зиму, попереду їх чекають голод та злидні.” Та незважаючи на це, з нього ще й у жорстокий спосіб стягають податки. “Дрібного земельного власника довели до розпачу, і [він] тепер залишає зовсім знецінену для нього земельну власність та емігрує з сім’єю” [1, с. 103-104].

“Підстьобнув” еміграційний рух і неврожай в краї у 1894 р. У донесенні начальника Кіцманського повітового управління від 30 квітня 1895 р. президії крайового управління зазначалося, що

“власники маєтків і орендарі маєтків... поблизу Дністра платять їм (сількогосподарським робітникам. — Г.Ч.) таку низьку поденну плату (15-20 крейцерів), що вони фактично не могли б прожити, якби їх існування не забезпечувала можливість заробітку за кордоном... Робітники настільки зубожіли, що не були в змозі сплатити своїх податків та інші оплати, якщо б не знаходили по сусідству за кордоном тривалий і поплатний заробіток” [19, с. 46]. Далі він наводив прізвища селян, що виїхали, злиденний стан їхніх господарств і доходив висновку: “Всі ці господарства були заборговані і підлягали продажу з молотка, і їхнім власникам нічого не залишалось, як емігрувати, щоб поправити своє матеріальне становище” [7, оп.1, спр. 6648, арк. 30].

Економічними в своїй основі були також причини переселенської еміграції з Буковини в Росію росіян-старообрядців (липованів) у 1907-1908 і наступних роках (хоч, звичайно, мала певний вплив і агітація агентів з Росії, що вели тут відповідну роботу за “возз’єднання” братів-росіян з історичною батьківщиною). На запит міністерства внутрішніх справ Австрії до крайового управління, а останнього — до місцевих властей — чому виїжджають липовани, від голів громадських (сільських) рад, жандармських постів поступали відповіді з характерними формулюваннями: “не мають землі”, “з року в рік зростає нужда”, “нестача коштів”, “немає з чого жити”, “немає заробітку”, “погані заробітки”, “важкий тягар податків”, “погані матеріальні умови” і т. п. [7, оп.1, спр. 9993, арк. 24, 29-30]. Щоправда, були і дещо критично-осудливі пояснення. Приміром, із Серетського повітового управління (нині північна половина Серетського пов. — це територія Глибоцького р-ну) повідомляли: “Заможні липовани не думають емігрувати. Вони своїм становищем задоволені. До еміграції готуються лише ті липовани, які пияцтвом і марнотратством так занести свої господарства, що не можуть покрити свої борги і сподіваються, що лише еміграція може їм допомогти” [7, оп.1, спр. 9993, арк. 29-30]. З Вишницького повітового управління повідомляли: “Заможні липовани про виїзд не думають. Виїхати хочуть саме ті липовани, які здебільшого віддаються пияцтву, влаштовують криваві ексцеси, багато роблять колотнечі громадам та судовим органам. Тому їхньому скорішому виїзду ми будемо тільки раді” [7, оп.1, спр. 9993, арк. 31-31]. Зараз важко встановити істинність таких тверджень, однак із джерел відомо, що деякі із старообрядців справді порушували суворі аскетичні норми співжиття в своїх замкнених релігійно-етнічних общинах, а деякі спільно з іншими селянами (українцями, румунами) виступали проти великих землевласників, обстоюючи громадські пасовиська, вигони, що могло кваліфікуватися властями як порушення громадських порядків і спокою.

Не менш вагомими були й причини масової заокеанської еміграції з Буковини, що почалася з се-

редини 90-х рр. XIX ст. Адже якщо відхід на ближні заробітки в сусідні Румунію чи Російську імперію тривав кілька місяців, то ті, хто відважувався відбутися на далекі заокеанські заробітки чи взагалі на переселення з сім’ями, мусили враховувати, що розлука з сім’ями триватиме кілька років, а переселення — взагалі на залишення рідних осель. Звичайно, зберігалися при цій еміграції усі вищезгадані причини, але додавалася й низка інших сумних й навіть драматичних обставин.

Це простежується практично уже з перших років масової заокеанської еміграції. Характерний епізод у зв’язку з цим наводив у свій час професор агрокультури Львівської учительської семінарії Й.Олеськів, який побував у Канаді, до якого влітку 1896 р. прибула делегація селян з Буковини за порадою щодо означеної еміграції. Коли він пояснював ходокам, що їм, бідним, не вдасться емігрувати, бо потрібно обов’язково мати при собі порівняно значну (як для селянина) суму грошей, найстарший посланець зі слізьми в розпуці сказав: “Тож бути не може, щоби бідний так мусів гинути! Ми напишемо або таки поїдемо до Відня — най нас або розстріляють, або вивішають, або нехай нас вишлють туди, де нас потребують” [4].

І справді писали. Приміром, Іван Стохирук із с. Горошівці у своєму проханні до цісаря у червні 1897 р. наголошував, що еміграція до Канади зростає, “бо не маєм із чого тутка жити... не зрікаємося нашого монархи і не зрікаємося нашої землі, на котрій родилися наші діди і ми, тільки раді бим жити, а нема на чім, не посідаємо (не володіємо. — Г.Ч.) великих ґрунтів, лиш живемо з того, що заробляємо коло наших убивателів (обивателів. — Г.Ч.) або коло пахтярів” (орендарів поміщицьких маєтків. — Г.Ч.). І.Стахирук наївно просив поради у цісаря, чи їхати селянам до Канади, чи ні, бо “боїмося попасти в невільники” [4. — 1897. — 20 чер.]. Ілля Веклич з Вашківців-над-Черемошем в лютому 1898 р. у листі до крайового президента просив сприяння у виїзді до Канади, пояснюючи причину еміграції тим, що мав усього 4,5 йоха землі (2,5 га), яка частково заборгована, а останні роки були неврожайні, що його сім’ї (він, жінка і п’ятеро дітей, з них 4 неповнолітні) загрожував продаж господарства з аукціону [7, оп.1, спр. 7486, арк. 2].

Про причини еміграції час від часу висловлювала свої судження місцева різномовна преса. Так, чернівецька українська газета “Буковина” у 1897 році, тобто другому з початку масової заокеанської еміграції з Буковини, писала, що причиною еміграції є поганий економічний стан, нужда, занепад рільництва, брак промислу, фабрик, близьких ринків, комунікації, скорого і дешевого кредиту для селян, брак праці і заробітків, особливо взимку, стихійні лиха, неврожаї [4. — 1897. — 1 січ.]. В інших номерах цієї ж газети констатувалися ще такі причини еміграції: малоземелля, важкі податки, дроблення селянської земельної власності, нестача інших видів заробітків, примусовий продаж

майна за податкові недоїмки та борги кредиторам (т. зв. екзакуції), або й продаж землі, будинку (ліцитації), підвищення місцевих податків на будівництво шляхів, церков, шкіл, канцелярій для громадського самоврядування та ін. [4. — 1897. — 31 січ., 13 бер.].

Узагальнюючи причини початку заокеанської еміграції, газета “Буковина” так їх формулювала: “Отсей рух еміграційний — се лише знак глибоко сягаючих причин упадку нашого рільництва, се знак, що наш [економічний] організм тяжко хворий” [4. — 1897. — 13 бер.]. Того ж 1897 р. у номері за 3 червня німецькомовна газета “*Bukowiner Rundschau*” (“Буковинський огляд”) ще більше деталізувала “набір” причин еміграції селян у передовій статті “В Канаду”: “Невпинно зростаюча дорожнеча [засобів споживання], ринок, що вичавлює з селян останні соки, дуже довга безоплатна військова служба, систематичні призови на військові навчання під час гарячих польових робіт, заборона рибної ловлі, полювання, збирання хмизу в лісі, відсутність шкіл та інших освітніх закладів для селян, різноманітне жонглювання з політичними правами, нестача всіх видів медичних і санітарно-гігієнічних закладів, пригнічення на національній, а подекуди й на релігійній основі, дороге судочинство з вкрай сумнівним правовим захистом — чи не ці обставини змушують селянина податися бодай навіть у невідомий Камерун, лиш би не залишатися у серці європейської культури, в центрі Європи” [27. — 1897. — 3 чер.]. Газета продовжила обговорення причин еміграції і в наступному 1898 р. У передовій статті за 4 травня під промовистою назвою “Про еміграційний рух” вона підкреслювала, наскільки дошкульними є економічні негаразди, які женуть людей з рідного краю. “Потрібна, очевидно велика сила, — писала газета, — щоб викликати такий рух. Адже наш селянин зрісся з землею, бо в ній коріння його сили. Він любить свій рідний край як тільки людина може любити свою батьківщину. Тут жили його предки з незапам’ятних часів, корчували ліс і перетворювали його у оброблювані поля, тут його церква, його витоки і все ж: в Канаду! Геть звідси, назустріч невідомому майбутньому, незважаючи на небезпеку морської подорожі, — геть у Новий світ! Як у всі часи, так і сьогодні злидні є головною силою, що жене народи під чуже небо”. І далі серед причин еміграції газета називає погіршення становища селян, дроблення селянської земельної власності між спадкоємцями, аграрне перенаселення та ін. [27. — 1897. — 4 трав.].

Причини еміграції буковинців стали відомими і в австрійському парламенті. У травні 1898 р. парламентські депутати від Буковини Б. Штраухер, Й. Тітінгер і Д. Попович внесли в палаті депутатів екстрений запит до уряду, у якому, зокрема, констатовалося: “Злидні серед сільського і міського населення на Буковині набирають загрозливого характеру. Засоби споживання неймовірно подо-

рожчали, в краї панують бідність і голод, з’являються навіть випадки голодного тифу, які загрожують перерости у масове захворювання. Селяни не мають засобів для ведення сільськогосподарських робіт. Саме це, особливо торішній неврожай і породжені ним страждання змушують багатьох емігрувати”. Депутати просили в уряду допомоги, щоб зменшити еміграцію [26. — 1898. — 20 трав.].

Про те, що причини еміграції лежали в економічній площині, свідчить і лист начальника жандармського відділу Чернівецького сільського повіту від 26 лютого 1899 р. до начальника управління цього ж повіту. Пояснюючи, чому 98 сімей (понад 500 чол.) повіту уже виявили бажання виїхати навесні в Канаду, він констатував: “Більшість бажуючих виїхати — це особи, які мають невеликі шматки поля. Через торішній недорід вони сильно заборгували банкам і у більшості випадків не в стані ні кредит погасити, ні проценти сплачувати, внаслідок чого відповідні кредитори продадуть з молотка їхні невеликі господарства” [7, оп. 1, спр. 6888, арк. 141].

З огляду на те, що в кінці XIX — перші роки XX ст. еміграція з Буковини набирала все більших масштабів, внаслідок чого великі землевласники, орендарі маєтків втрачали дешеву робочу силу, крайові власті зробили спробу з’ясувати її причини і намітити заходи з метою її обмеження. З 9 березня 1900 р. по 10 травня 1901 р. у Чернівцях під головуванням крайового президента Бургіньона відбулося кілька засідань крайової наради з питань еміграції за участю великих землевласників, орендарів маєтків, чиновників. Уже на першому засіданні зазначалося, що еміграція з Буковини не може вважатися нормальним явищем, до якого можна ставитися легковажно, бо вона “є симптомом нездорового стану, який полягає в тому, що широкі верстви сільського населення не знаходять більше умов для існування на своїх карликових господарствах”. Один з учасників наради Пашкіс навів такий приклад. Коли запитали у селянина Семена Крапка з с. Бергомет-над-Прутом, який виїжджав до Канади у травні 1901 р., чому він емігрує, той сказав: “Моєї землі площею 4 йохи (1 йох = 0,57 га. — Г.Ч.) 1530 кв. сажнів недостатньо, щоб прогодувати себе, жінку, шестеро моїх дітей...” Доповідаючи в Міністерство землеробства Австрії 2 серпня 1901 р. про наслідки цієї наради, крайовий президент констатував: “Вже протягом тривалого часу з усіх суспільних кіл поступають скарги щодо занепаду економіки Буковини... Становище тих, хто займається сільським господарством і становить більшість населення, є набагато гіршим, ніж міського населення... Низька прибутковість сільського господарства, яка все більше знижується і пов’язана з цим заборгованість землі, ліцитації селянських господарств, число яких все зростає, прогресуюча пролетаризація, яка вже довела до масового пауперизму сільське населення на Буковині — усе це факти, які не можна запе-

речити. Одним з наслідків цієї економічної депресії слід вважати й еміграційний рух, який в останні роки значно посилювався, особливо у Чернівецькому, Кіцманському, Серетському (нині Глибоцькому р-ні. — Г.Ч.) і Вижницькому повітах [7, оп 2, спр. 18637, арк. 7, Рг.с. 14, 180]. Зазначимо, що таке узагальнення зробив найвищий за посадою чиновник краю, представник центральної влади, який, безумовно, знав, про що писав.

Однак рекомендації, ухвалені означеною нарадою, не вплинули на скорочення еміграційного руху. З перших років ХХ ст. цей рух став ще більш інтенсивним. Як писала газета "Буковина" у номері за 21 лютого 1904 р. у передовій статті "Американська імміграція", "від гаразду ніхто не втікає, а як хто йде за море тому, що в старім краю нерозвинений промисел, а ґрунта роздроблені, то годі его спинити насильними средствами, треба радше сотворити такі економічні відносини, щоб мужик не чув конечности (необхидности. — Г.Ч.) втікати за море" [4. — 1904. — 21 лют.].

Зрештою, і у самій столиці імперії Відні мусили визнавати, що основною причиною еміграції є економічні негаразди тих, хто вдавалися до еміграції. Так, у проекті закону про охорону емігрантів з Австрії, який обговорювався в австрійському парламенті в 1904 р., зазначалося, що "більшість емігрантів належить до економічно малих і слабких" [4. — 1904. — 11 груд.].

Економічні причини все більш інтенсивної заокеанської еміграції залишалися основними аж до Першої світової війни. "Тепер ідуть не сотки, а тисячі нашого народу як і щороку до Канади за квалком хліба, — писала газета "Нова Буковина" у номері за 23 лютого 1912 р. — Не стримує їх і те, що знають вже напевно від своїх ретельних людей, що там жде їх не рай ... а гірка претяжка робота в дебрях або й під землею. Голод і холод виганяють наших людей в ту далеку чужину в надії, що там знайдуть заробок, якого нема в нашім краї..." [18. — 1912. — 23 лют.].

Ще більш категорично причини еміграції пояснювала ця ж газета у номері за 16 липня 1913 р. у статті "Думки на часі": "Отсей экспорт людської праці, экспорт живого товару, сили народу нагадує нам невільництво, бо нічим иньшим, лиш невільником капіталізму суть ті люди, що невідрадіні економічні і політичні відносини в ріднім краю женуть їх в світ до Канади, Бразилії, Німеччини і иньших країв" [18. — 1913. 16 лип.].

Ще однією важливою причиною еміграції, зокрема молодих хлопців призовного віку, було прагнення уникнути військової служби, бо, як мовиться, у повітрі вже пахло порохом. Австро-Угорщина, як і інші країни, активно готувалася до війни: з року в рік зростав військовий бюджет, збільшувалися податки на потреби армії, чоловіків систематично забирали на військові навчання і т. п.

У 1913 р. у с. Василів призову підлягали 45 хлопців, а прибуло на призовні пункти лише 5, у с.

Топорівці із 150 — лише 70, решта відбули до Канади [18. — 1913. — 16 лип., 3 серп.]. З Великого Кучурова повідомляли в газету "Нова Буковина": "Багато хлопців, які певні, що їх відберуть до війська, утікає, щоби не служити, до Канади" [18. — 1913. — 16 лип.]. "Втічи перед нуждою і військовою службою — се одинока ціль еміграції", — повідомляли з одного з сіл Вижниччини [18. — 1913. — 17 серп.]. За даними жандармерії станом на 15 вересня 1913 р. з повітів Буковини (без Чернівців) не з'явилось на призовні пункти 6015 осіб, з них майже 4 тис. емігрували в інші країни чи то на заробітки, чи назовсім [7, оп. 2, спр. 29703, арк. 127].

З огляду на те, що еміграція з Буковини на початку ХХ ст. стала досить помітним суспільним явищем, українська газета "Нова Буковина" вирішила провести серед мешканців краю своєрідну анкету із 15 питань, опублікувавши їх у своєму номері (46) за 29 червня 1913 р., першим серед яких було: "Які причини спонукають наших селян до еміграції?" [18. — 1913. — 29 чер.]. Відповіді газета вміщувала у номерах з 2 липня по 14 вересня 1913 р. — всього у 12 номерах. Вже у наступному (47) номері за 2 липня на це питання надійшла відповідь від старости с. Чорторія, депутата крайового сейму Тодора Левицького, який на це перше питання анкети відповів: "За причинами еміграції не треба далеко шукати. Головна причина — се страшне обдовжене наших сільських ґрунтів", брак заробітків, особливо взимку, жаття пшениці, жита влітку на жнивах за 10-12-й сніп, обробіток кукурудзи на орендованій панській землі за 3-й шульок (початок), 1,2 крони денного заробітку [18. — 1913. — 2 лип.]. Інший депутат крайового сейму від Заставнівського виборчого округу Антін Лукашевич так відповів на перше питання: "Причиною еміграції є невиносиме положене нашого робітного народу, з одної сторони, а брак спроможности заробковання, з другої", грошова криза, яка важко позначилася на всіх напрямках економічного життя [18. — 1913. — 20 лип.]. Відповіді на питання анкети давали також учителі, священники, сільські старости, студенти, окремі селяни. Із них (відповідей) вимальовувався такий комплекс причин еміграції в цілому: безробіття, а у тих, хто працював — низька оплата праці (0,6 — 1,2 крони), малоземелля, безземелля, дроблення селянських наділів між спадкоємцями, неврожаї, заборгованість селянської землі, високі податки і недоїмки по них, відповідно — загроза екзекуції та ліцитації, брак дешевого кредиту, дорожнеча засобів споживання, загроза голоду, війни, постійні злидні та ін.

"Не агенти, а нужда, брак заробітку в краю женуть наш народ за море", — робила підсумковий висновок редакція газети "Нова Буковина" по закінченні відповідей на вказану анкету [18. — 1913. — 17 серп.]. Певним, опосередкованим доказом того, що однією з причин еміграції було безробіття, може служити такий факт. У 1900 р. з Чернівецького (сільського) повіту виїхало на заробітки та на-

зовсім 3588 чол., а у наступному 1901 р., коли до ладу став новозбудований цукровий завод у с. Жучка під Чернівцями, рівень еміграції знизився до 2476 чол., або у 1,4 раза [7, оп.1, спр.8185, арк.114]. Представник Міністерства внутрішніх справ Австрії майор Іван Максимович у своєму донесенні з Буковини від 3 травня 1913 р. у Відень доповідав, що “у громадах, де більш розвинута власна індустрія, або є сприятливі умови для землеробства, еміграція є незначною” [7, оп.2, спр.29703, арк.26].

Нарешті, не можна не згадати ще одну причину еміграції, яку ревно обстоювали тогочасні дослідники, політичні діячі — аграрне перенаселення сільськогосподарських регіонів, до яких належала і Буковина. Мовляв, число сільськогосподарського населення зростає швидше, ніж можливість його працевлаштування. Справді, кількість сільськогосподарського населення зростала: якщо у 1869 р. його на Буковині числилось 260,3 тис чол., то у 1890 р. — 489,5 тис., 1900 р. — 530,4 тис., 1910 р. — 569,2 тис. [29, с.58-59; 31, с.8; 33, с. 10-11; 36, с. 203]. Зростала і кількість великих сіл. Якщо у 1857 р. на Буковині сіл з населенням від 2 до 5 тис. чол. було 55, то у 1869 р. — 62, 1880 р. — 68, 1890 р. — 84 і т. д. [45 с.87; 39, с. 12].

На один із депутатських запитів у крайовому сеймі у 1897 р. до крайового презедента Гойоса у зв'язку з посиленням заокеанської еміграції той відповідав, що еміграція — природне закономірне явище, подібне до готового плода, що падає з дерева. У відповідь на це український депутат Єртей Пігуляк зауважив: “У нас падає червивий недозрілий плід. У інших краях все вже зроблено і аж тоді вже їдуть в еміграцію. А унас ще багато чого можна зробити для населення, для розвитку краю” [4. — 1897. — 16 бер.]. Про “надлишок робочої сили на селі” згадував у одному зі своїх виступів у крайовому сеймі у 1899 р. і український депутат Микола Василько [44, с. 117].

Але це аграрне перенаселення було відносним, штучним. При належному розвитку продуктивних сил, особливо промисловості, транспорту цей “надлишок” міг бути використаний на благо краю і самих працюючих. Недостатньо ж розвинута промисловість краю не могла “спожити” цей “надлишок”. Приміром, після створення у Чернівцях біржі праці до її послуг у 1907 р. звернулося 3046 сільськогосподарських робітників, але дістали роботу тільки 1411 чол. (43,6 %) [41, с.11; 35, с. 204]. Більше того, місцеві поміщики і орендарі маєтків вважали, що робоча сила буковинських батраків для них “задорога” і тому приймали на роботу “дешевих” галицьких заробітчанин (наприклад, у 1903 р. — 4363 чол., з них у північних повітах краю — 3640 чол.) [40, с. 20]. Тож хоч-не-хоч для буковинських заробітчанин залишався один вихід — трудова еміграція. Як писала газета Буковинської торгово-промислової палати у 1908 р., “це перенаселення не є абсолютним, а відносним”, а виходом з

нього є розвиток народного господарства, особливо промисловості” [42. — 1908. — 4 чер.]. Але такий вихід “світив” тоді небагатьом.

Отже, наведені лише окремі, найбільш характерні свідчення різних тогочасних джерел дають цілком обґрунтовану підставу стверджувати, що головною причиною як ближньої, так і далекої еміграції буковинського населення, насамперед селян, було несприятливе його економічне становище. Безробіття, низька оплата праці, страх перед розоренням господарства гнали щороку тисячі й десятки тисяч краян на чужину у пошуках кращого заробітку, а то й кращої долі.

Джерела та література

1. Бортба трудящих Північної Буковини проти соціального і національного гноблення у другій половині XIX на початку XX ст. (Зб. док. і матер.). — Ужгород: Карпати, 1979. — 285 с.
2. Ботушанський В.М. Буковинська трудова еміграція в кінці XIX — на початку XX ст. // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — К.: Наук.думка. — 1975. — Вип.1. — С.136-145.
3. Ботушанський В.М. Сільське господарство Буковини (друга половина XIX — початок XX ст.) — Чернівці: Золоті литаври, 2000 — 340 с.
4. Буковина (Чернівці). 1896 — 1907.
5. Буковина: історичний нарис. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998. — 416 с.
6. Гриценко І.А. Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в XIX — на початку XX ст. — Львів: Вища шк. — 1980. — 166 с.
7. Державний архів Чернівецької області. — Ф.3. Крайове управління.
8. Жуковський А. Історія Буковини. У 2 частинах. — Чернівці. 1993. — Ч.2. — 224 с.
9. Качараба С.П. Еміграція з Західної України (1919–1939). — Львів: ЛНУ, 2003. — 416 с.
10. Кравець М.М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині XIX ст. — Львів: Вид-во Львівського ун-ту. — 1964. — 239 с.
11. Кравчук П. Вони обрали Канаду (Перший період емігрувавших українців до Канади 1891-1914). — Торонто: Кобзар, 1991. — 291 с.
12. Кукурудзяк М.Г. Робітничий рух на Північній Буковині наприкінці XIX — на початку XX століття. — Львів: Вища шк. — 1982. — 127 с.
13. Лановик Б.Д., Траф'як М.В., Матейко Р.М. та ін. Українська еміграція: від минувшини до сьогодення. — Тернопіль: Чарівниця, 1999. — 512 с.
14. Литвинович М. Економічний стан наших хліборобів і їх потреби. — Чернівці. — 1912. — 24 с.
15. Макар Ю.І. Діяльність агентів по вербуванню до Канади на західноукраїнських землях наприкінці XIX — на початку XX ст. // Питання історії нового та новітнього часу (Зб. наук. стат.) — Чернівці. — 1994. — Вип. 3. — С.44-50
16. Марунчак М.Г. Історія українців Канади. — Вінніпег, 1964 — 1980. — Т.1-5.
17. Міграційні рухи з Західної України до Західної Канади. Матеріали спільних конференцій. — Едмонтон: Канадський центр української культури та етнографії. Альбертський університет, 2002. — 392 с.
18. Нова Буковина (Чернівці). — 1913.

19. Під колоніальним гнітом. Північна Буковина в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. Док. і матер. — Ужгород: Карпати, — 1986. — 207 с.

20. Сич О.І. Буковинська еміграція до Канади в документах Державного архіву Чернівецької області // Вісник центру буковинознавства. Серія історична. — Чернівці. — 1993. — Вип. 1. — С. 92-102.

21. Сич О.І. З "Нового краю". Листи українських емігрантів з Канади. — Чернівці: Облполіграфвидав. — 1991. — 103 с.

22. Споконвічна українська земля. Історичні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною. Док. і матер. — Ужгород: Карпати. — 1990. — 468 с.

23. Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків: До сторіччя прибуття українських поселенців до Канади. — Дніпро, 1990. — 232 с.

24. Шлепаков А.М. Українська трудова еміграція в США і Канаді. — К., — 1960. — 199 с.

25. Berichte der Bukowinaer Landesausschusses über dessen Gesamtthätigkeit seit 1. November 1865 bis Ende October 1866. — Czernowitz [O.D.]. — 26 S.

26. Bukowinaer landwirtschaftliche Blätter (Чернівці). — 1898.

27. Bukowinaer Rundschau (Чернівці). — 1895-1897.

28. Czernowitzer Zeitung. — 1878-1884.

29. Hauptbericht und Statistik über das Herzogtum Bukowina für die Periode vom Jahre 1862 — 1871. — Lemberg. — 1872. — 422 S.

30. Die landwirtschaftliche Löhne // Österreichische Statistik. — Wien, 1895. — В. XLIV.

31. Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina. Heft 3. — Czernowitz, 1896. — 228 S.

32. Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina. Heft 10. — Czernowitz, 1904. — 190 S.

33. Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina. Heft 13. Teil 1. — Czernowitz, 1908. — 225 S.

34. Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina. Heft 13. Teil 3. — Czernowitz, 1909. — 172 S.

35. Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina. Heft 15. — Czernowitz, 1911. — 415 S.

36. Neue Folge. Österreichische Statistik. — Wien, 1916. — В. 3. Н. — 10. — S. 203-245.

37. Österreichisches statistisches Handbuch für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. 1902. — Wien. — 1902. — 432 S.

38. Protokolle Auswanderungs — Conferenzen. — Czernowitz. 1901. — 298 S.

39. Romstorfer C., Wiglitzky H. Vergleichende graphische Statistik in ihrer Anwendung auf das Herzogtum Bukowina. — Wien. — 1887. — 50 S.

40. Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates im Herzogtume Bukowina für das Jahr 1905. — Czernowitz. — 1906. — 109 S.

41. Tätigkeitsbericht des Landeskulturrates im Herzogtume Bukowina für das Jahr 1907. — Czernowitz. — 1908. — 134 S.

42. Bukowinaer Genossenschaft- und Vereins-Zeitung. — 1908.

43. Vozwärts (Чернівці). — 1913.

44. Wassilko N. Rechenschafts-Bericht des Abgeordneten Nikolai v. Wassilko über seine Thätigkeit im Reichsrathe und Landtage in den Jahren 1898 bis incl. 1900. — Czernowitz. — 1901. — 275 S.

45. Worobkiewicz E. Die geographisch — statistischen Verhältnisse der Bukowina. — Lemberg. — 1893. — 116 S.

Сергій Добржанський
(Чернівці)

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА "РУСЬКА БЕСІДА" В ЧЕРНІВЦЯХ У 1869-1914 рр.

Минулого 2005 року виповнилось 136 років від дня створення товариства „Руська бесіда” в Чернівцях. На сьогоднішній день назріла потреба висвітлення умов зародження і шляхів розвитку товариства, оцінки вкладу в підвищення освітнього та культурного рівня і національної свідомості українського населення краю. Крім того, доцільно простежити, в яких умовах існувала ця громадська організація та якими методами впливала на свідомість українського населення Буковини у боротьбі як з румунізаторськими, так і москвофільськими впливами інших товариств, які, без сумніву, бажали прибрати найбільшу національність краю до своїх рук. Також невід’ємною частиною культурно-просвітницького товариства є вплив його на політичні процеси в краї і роль об’єднання у консолідації українського населення у боротьбі за свої соціальні, політичні та національні права.

Об’єктом дослідження даної теми є культурно-просвітницьке життя на Буковині II половини ХІХ — початку ХХ ст. Предмет дослідження полягає в аналізі форм і методів культурно-просвітницької діяльності „Руської бесіди” на Буковині, її правління (виділу), виділових (підлеглих правлінню) підрозділів, зокрема видавничого.

Вже на установчих зборах товариства в січні 1869 р. створено видавничий відділ, члени якого мали намір видавати часопис для піднесення сільського господарств: „Часопис має ежемесячно раз издаватса і местіть будет следующе: 1. Историю народа руского в книжной мове, то есть, примером часописи русской „Слова”. 2. Наука о господарстве, о моральности и сочинения гумористичные и стихотворения в простонародной мове” [1, с. 251]. Цей проект не був реалізований. Взамін цій ідеї на кошти С. Воробкевича 30 вересня 1869 р. почав виходити літературно-науковий двотижневик „Буковинська Зоря” [2, с.55]. Щоправда, газета не видавалась як орган „Руської бесіди”, хоча редагували її виділові об’єднання, а головним редактором був І. Глібовицький. Друкувалось видання переважно „язичієм”, тож не могло мати значної популярності серед простих людей і бракувало зацікавленості в інтелігенції [3, с.2]. Народною мовою в газеті була вміщена лишень сатирична поема Павлусевича, через яку розгорівся серйозний конфлікт між народовським крилом і редактором Глібовицьким. Тільки 16 чисел газети побачили світ, 2 лютого 1870 р. вийшов останній номер газети. Але не зважаючи на припинення виходу цього видання, факт появи першої української преси мав немале значення. Ще однією жертвою „твердої” мови стала газета „Сільський господар”, яка вийшла всього в 6 номерах. Засновником і редактором її був М. Дмитрієвич [2, с.65].

Нова спроба налагодити видання української газети "Руською бесідою" зроблена 1879 р. Видання називалося "Родимый листок" і мало виразну москвофільську орієнтацію, що відповідало тодішнім настроям більшості членів товариства. Спочатку газета мала стати друкованим органом „Бесіди”, але віділові товариства відмовились від такої ідеї, тому М. Огоновський сам заснував і став її редактором. Але ця періодика не знайшла своїх прихильників. Непопулярність цього видання засвідчує кількість передплатників — їх було всього 5 [4, с.2].

Кардинально ситуація змінилася 1884, коли на загальних зборах "Руської бесіди" старорусини не змогли провести до комітету своїх кандидатів, і головою товариства став Єротеї Пігуляк. І зразу ж з 1 січня 1885 р. почала виходити українська політична газета в народницькому дусі — "Буковина". Було вирішено також надати допомогу на видання газети у розмірі 25 золотих ринських на рік. Взамін редакція мала постачати бібліотеки „Руської бесіди” примірниками газети [5]. Головним редактором її став Юрій Федькович. Спершу вона виходила двічі на місяць, але згодом почала виходити 4 рази на тиждень і додаток "Неділя", а з 1896 — стала щоденною. В 1911-1912 рр. газета не виходила, а з 1913 р. отримала назву „Нова Буковина". Ця газета мала велике значення як консолідуючий друкований орган українців Буковини. На її сторінках послідовно відстоювалися національні інтереси українців, велася безкомпромісна боротьба з проявами румунізації та онімечення, давалася відсіч москвофільству.

Різне ставлення до газети було у представників інших національностей краю. „Газета Польська” вітала такий друкований орган українців, зокрема за те, що він виходив народною мовою і зичила: „Божої ласки і многая літ” [6, с. 2]. З радістю сприйняли новостворене видання і німецькі редактори часописів "Czernowitzer Zeitung" (Чернівецька газета) та "Bukowiner Rundschau" (Буковинський огляд) [7, с.5-6]. З меншим ентузіазмом сприйняли український часопис румунські лідери, які висловлювали своє пряме незадоволення її появою [8, с.1] і москвофіли, які твердили: „Не видавайте газету, она не удержится” [9, с.1].

Газета „Буковина” дуже часто міняла свій формат. Окрім розширення свого видання частими були видання-додатки. У 1887-1888 рр. під редакцією Степана Смаль-Стоцького вийшли два випуски літературно-наукового збірника "Зерна". У 1895-1909 р. щотижня виходив додаток „Неділя” — ілюстрований літературний додаток. Редагував його Осип Маковей [2, с.83, 105]. Названі газети фінансувалися "Руською бесідою", хоча офіційно не були підпорядковані товариству.

Впродовж 1911-1913 рр. виходила спеціалізована газета товариства „Руська бесіда” "Читальня", яка на своїх сторінках друкувала інформації про стан читалень в краї і законодавчі акти, які регу-

люють такий вид просвітництва. Крім того, давались корисні поради керівникам осередків про те, як активізувати населення і залучити до читання. Редактором цього видання був Омелян Попович. Виходила вона раз на місяць.

1872 р. "Руська бесіда" одержала дозвіл Буковинської консисторії видавати "Православний календар". Але через брак коштів видавництво розпочалось 1874 р. До редколегії входили С. Воробкевич, І. Глібовицький та І. Браник [10, с.4]. Тираж у 300 примірників не задовольняв тодішні запити українців, тому 1883 р. у цьому напрямку видавництва "Руської бесіди" відбулись зміни, коли головним редактором став народовець О. Попович (який пробув на цій посаді до 1900 р.). Наклад "Календаря" почав постійно зростати: від 600 в 1885 р. до 2000 у 1909 р. За змістом "місяцеслов" був різнобічним. У ньому друкувались статті з історії України і Буковини Мирона Кордуби, літературознавчі статті С. Смаль-Стоцького, О. Поповича, етнографічні Григорія Купчанка, педагогічні Іларія Карбулицького, Лева Когута, різні довідкові матеріали тощо [11, с. 84].

Найбільшого значення у видавничій діяльності керівництво "Руської бесіди" надавало випускові популярних і порівняно дешевих книжок для широкого загалу, перш за все для сільських читалень. Перші спроби видання книжечок зроблено в 1869 і 1870 роках. Вийшло два "листки", в яких надруковано вірші Сидіра Воробкевича і Євсевія Андрійчука. А 13 грудня 1869 р. вийшли друком "Вітальні вірші Євгенію Гакманові".

1879 р. "Бесіда" ухвалила видавати "літературні твори" і обрала комітет, до якого увійшли: С. Воробкевич, П. Димитрієвич, Л. Кирилович, О. Левицький і О. Попович. І вже того ж року комітет видав першу книжку "В пам'ять торжества 25 літ годовщини бракосочитання їх царської величності, імператора Франца Йосипа I і Єлисавети". Ще "Бесіда" видала 1880 р. вірші в честь померлого голови товариства Василя Продана, а 1884 р. — на честь померлого Григорія Воробкевича. Окрім того, 1881 р. перекладають "Рукопис Молитвослова для юноцтва". Більше за ці п'ять років окремих видань не було.

Різкі зміни в "Бесіді" відбулись 1885 р., коли керівництво нею перейшло до народоців, а роком раніше вона відмовилась від "твердої" мови і почала видавати свої праці народною мовою, що зразу ж підвищило її авторитет, а видання "Руської бесіди" почали розкуповуватися вмиль, що дозволяло нарощувати темпи видавничої справи. Наступного року "Руська бесіда" надрукувала "Колядник", укладений Ю. Федьковичем, а також збірник молитов для дітей "Проскурка". З 1885 "Руська бесіда" розпочинає видання книжечок "Бібліотеки для молодіжи", яка поряд з "Буковиною" була найпопулярнішою періодикою товариства. Спочатку планувалось видавати „Бібліотеку" на державне замовлення, зокрема такий запит

був направлений до Крайової шкільної ради, якій пропонувалось друкувати освітній щомісячник, з „образками відповідні содержанию кожної книжечки” [12, с.5]. Але на жаль, рада відхилила таку пропозицію, і „Бесіда” видавала „Бібліотеку для молодіжи” самостійно. Ідея про подібне видання вмерла б, якби не товариство „Просвіта”, яке на перших порах почало допомагати „Бібліотеці...”. Львівське товариство взяло на себе обов’язок виготовляти кліше для книжечок [13, с.2]. Особлива концентрація сил на це видання відбулась після 1888, коли товариство стало суто тільки літературним і спрямувало свої зусилля на видавничу справу.

З 1889 р. обсяг книжок розширився і видання стало називатися „Ілюстрована бібліотека для молодіжи, міщанства і селян”, додаючи статті морального, наукового, патріотичного і гігієнічного змісту. Видання „Бібліотеки” здійснювалось впродовж 10 років. Головним редактором був О. Попович, активну участь у виданні брали Єротеї Пігуляк, С. Воробкевич. 1894 р. „Бібліотеку для молодіжи...” перейменували на „Ластівку”, яка виходила впродовж 1894-1895 рр. Надалі було припинено практику видавати книжки періодично. Загалом за роки випуску з 1885 р. по 1896 р. кількість номерів дорівнювала 120. Тираж спочатку складав 300 примірників, а надалі зріс до 500, що помітно сприяло ширенню просвіти серед малоосвічених мас Буковини. В 1886 р. видано додаток „Музичні ноти”. Але видання не набуло популярності і його перестали друкувати [2, с. 78].

1887 р. побачили світ „Пісні жовнярські” Ю. Федьковича. А наступного року збірка поезій „Наш Цісар”.

Окрім своїх видань, „Руська бесіда” поширювала серед українців Буковини і видання львівської „Просвіти”: „Історична Бібліотека” Олександра Барвінського, „Ватра” Лукича, „Перший вінок” Наталії Кобринської і Олени Пчілки, „Поезії Масляка” [14, с.3]

З кожним роком видавнича діяльність „Руської бесіди” зростала. На середину 90-х років ХІХ ст. товариство видало декілька десятків книжок, серед них „Молитовник для молодіжи” й „Повчання про нові гроші” загальним обсягом понад 200 тис. друкованих аркушів, а на початку ХХ ст. об’єм друку зріс у декілька разів порівняно з попереднім десятиліттям. Тільки за 2,5 місяці 1910 р. було видано 21 назву книг, загальним накладом 217 тис. примірників. На початку століття члени „Руської бесіди”, окрім літературницьких тем, багато уваги приділяли видавництву релігійних таворів, таких як: „Життя святого Івана Сучавського”, „Як повстала наша земля” та інші. А 1906 р. опублікована „Ілюстрована історія Буковини” [11, с. 93-94].

Передвоєнний період для „Руської бесіди” став надзвичайно плідним на видавничій ниві. Серед багатьох видань слід відзначити книжки „Про Ю. Федьковича” [15, с.7], „Всесвітня історія” в 2-х частинах, „Оповідання з природописної науки”, які

користувалися надзвичайною популярністю серед селян. Багато зробив О. Маковей, який під егідою „Бесіди” видав зібрання творів С. Воробкевича і написав книжку про життя і діяльність Ю. Федьковича, С. та Г. Воробкевичів [16, с.3].

Поширення видань велось спершу через членів товариства на місцях, які продавали або давали в користування у себе вдома, але розуміючи неефективність такого способу розповсюдження, „Руська бесіда” склала у 1874 р. відозву до священників і учителів, „щоби ширили в краю народні газети й закладали читальні”, а загальні збори „Бесіди” 1875 р. остаточно ухвалили цю відозву [11, с. 61].

Але до виконання цього рішення дійшло лише у квітні 1885 р., коли на кошти товариства було відкрито в Чернівцях „Руську міщанську читальню”, якою опікувався Іларіон Окуневський.

До сіл „Бесіда” дійшла тільки коли її очолили народовці. Того ж року вони налагодили тісні стосунки з львівським товариством „Просвіта”, склали і надрукували статут читалень й інструкцію, як їх засновувати. І зразу ж заснувались читальні в Слободзії-Раранчу, потім Берегометі, Кам’янці і Сторонці-Путилові. Наступного року засновано 8 читалень, 1887 р. — 7 [17, с.2]. До початку Першої світової війни нараховувалось 83 читальні із загальною кількістю членів 6837.

Найбільш розповсюдженими по читальнях були газети „Руська Рада”, „Буковина”, „Хлібороб”, „Земля і Воля” та ін. Число книжок в кожній читальні не перевищувало 350 примірників [17, С.2].

Читальні відігравали надзвичайно важливу роль, адже завдяки їм пересічні жителі Буковини мали змогу прочитати газети і книги, які вони не завжди придбати.

Отже, видавнича діяльність „Руської бесіди” мала важливе значення для згуртування українців краю, сприяла зростанню їх національної свідомості, поширенню корисних знань, освіти, забезпечувала залучення широких верств населення до громадської діяльності. Але на відмінну від „Просвіти”, яка розширила свої впливи і на інші території України, в тому числі і Буковину, „Руська бесіда” залишилась чисто локальним утворенням буковинців. Це зумовлено багатьма причинами. По-перше, „Просвіта” одразу була народовською організацією, і в ній не точились суперечки між москвофілами і народовцями, як це було в „Бесіді”. Останнє не сприяло швидкому розвитку видавничої справи. По-друге, „Просвіта” видавала свої книжки чисто українською мовою (хоча до фонетичного правопису перейшли вони 1898 р.), яка привертала до їхніх видань, крім інтелігенції, й селян, а „Руська бесіда” своїм „язичієм” відштовхували від себе менш освічені верстви населення. Спільним можна назвати те, що обидвом організаціям палиці в колеса вставляли опоненти українського руху: „Просвіті” — польські шовіністи, а „Руській бесіді” — румунські.

Джерела та література

1. Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь. — Чернівці: Руська Рада, 1897.
2. Ігнатенко В. Бібліографія української преси. 1816-1916 рр. — Харків-Київ: Державне видавництво України, 1930.
3. Маковей О. З нагоди ювілею „Руської Бесіди” // Буковина. — 12 лютого;
4. Промова доктора С. Смаль-Стоцького на 20-годовні збори товариства „Руська Бесіда” // Буковина. — 1889. — 16 березня.
5. Попович О. Початки „Буковини” // Додаток до 6-го числа „Буковини”. — 1909. — 6 січня.
6. „Vucovina” // Gazeta Polska. — 1885. — 18 stycznia.
7. Дробни вести // Буковина. — 1885. — 15 січня.
8. З новим роком // Буковина. — 1893. — 13 січня.
9. Борба розгорілась // Буковина. — 1886. — 16 вересня.
10. Буковинський календар // Буковина. — 1886. — 1 жовтня.
11. Дмитрів Є. Ілюстрована історія “Руської Бесіди” в Чернівцях (1869-1909). — Чернівці: Руська Рада, 1909.
12. Буковинські общества руські // Буковина. — 1885. — 15 лютого.
13. Попович О., Пігуляк Є. Sprawozdania i головні збори „Руської Бесіди” в Чернівцях // Буковина. — 1886. — 1 лютого.
14. Попович О., Пігуляк Є. Sprawozdania i головні збори „Руської Бесіди” в Чернівцях // Буковина. — 1889. — 16 березня.
15. Огляд літератури // Каменярі. — 1910. — 25 грудня.
16. Із товариства „Руська Бесіда” в Чернівцях // Нова Буковина. — 1913. — 19 жовтня.
17. Огляньмося! // Буковина. — 1887. — 16 грудня.
18. Просвітні товариства // Каменярі. — 1913. — 10 листопада.

Оксана Погорелова
(Чернівці)

ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ОМЕЛЯНА ПОПОВИЧА

Серед видатних діячів Буковини, які активно працювали на ниві просвітництва, почесне місце належить Омеляну Поповичу (1856-1930) — педагогу, науковцю, літератору, громадському та політичному діячу. Життя і творчість Омеляна Поповича припадають на складний період боротьби за національне відродження українства. Цей період переживала з 60-х рр. Буковина ХІХ — на початку ХХ ст. Це був час найвищого піднесення національної свідомості українців на всіх відтинках релігійного, культурного, політичного і економічного життя.

У науковій літературі його спадщина, виховні ідеї, громадська й політична діяльність не знайшли достатнього, ґрунтовного висвітлення. Друкувалися окремі матеріали біографії [3, 13], які розглядалися переважно у загальному контексті, тобто брався до уваги не конкретний внесок особистості Омеляна Поповича у розвій шкільництва Буковини, а в основному висвітлювався загальний стан освіти на Буковині наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. В радянській історіографії ця визнач-

на культурно-історична постать українського народу навмисне замовчувалась та ігнорувалась.

Сьогодні багато науковців і дослідників намагаються відродити забуті видатні імена української історії, культури, педагогіки. У період становлення України як незалежної суверенної держави спостерігається опора на її славне минуле, тому наукові дослідження, пов'язані з новим відкриттям старих, давно відомих імен, у тому числі й імені Омеляна Поповича, є важливою й актуальною темою сьогодення.

Деякі аспекти громадської діяльності Омеляна Поповича висвітлено у наукових доробках О. Добржанського [6] та С. Далавурака [5]. Педагогічні погляди О. Поповича розкрито у монографії О. Пенішкевич [10, — С.227-362, 314-326]. Окремі аспекти педагогічної та громадської діяльності О. Поповича знайшли відображення у працях Н.С. Бежан [1, 2].

Як відома й авторитетна людина на Буковині, Омелян Попович був організатором і активним членом ряду товариств, що діяли на той час у краї, зокрема ще студентом, у „Согласіє” (заснованому в 1870 р.), яке деякий час навіть очолював. Товариство вболівало за землю та громаду всіх русинів „майже всі, що були тоді в товаристві, залишалися вірними своїй нації, правда, деякі й повмирали „твердими”, проте більшість стала з часом щирими українцями” [11, с. 17-18.].

Найбільш активно „Согласіє” діяло в питаннях запровадження освіти українською мовою в гімназії та інших навчальних закладах. Члени „Согласія” — гімназисти навіть домовилися відповідати релігію запеклому румунізаторові катехитові о.М.Калиновському (згодом — М.Калінеску) тільки українською мовою, та врешті-решт домоглися окремої православної української катехитурри [6, с.170].

Товариство „Согласіє” та народницьке таємне товариство „Братній союз” музикально-декламаторськими вечорами й театральними виставами піднімало національне почуття серед молоді. Під керівництвом Омеляна Поповича та за його безпосередньої участі як актора було поставлено чимало вистав, зокрема: „Наталка Полтавка”, „Покійний Опанас”, „Шельменко — денщик” та ін. [13, с. 708].

Після закінчення учительської семінарії, працюючи з 1877 р. учителем, Омелян Попович став членом товариства „Руська бесіда”. На загальних зборах товариства у 1878 р. не лише увійшов до його управи, а й був обраний секретарем [11, с. 22-23]. Весь вільний час він присвячував безкорисливій роботі у товаристві „Руська бесіда” та й в інших, які з'явилися дещо пізніше.

Вагоме місце в культурному житті „Руської бесіди” займали освітянські і шкільні справи, адже члени управи товариства прекрасно усвідомлювали, що національний і духовний розвиток суспільства значною мірою залежить від рівня освіти.

Тому однією з найвизначніших заслуг Омеляна Поповича стало заснування за його ініціативи окремого від „Руської бесіди” руського (українського) педагогічного товариства „Руська школа” (30 серпня 1887 р.), мета якого „роздумувати над потребами українського шкільництва, займатися основанням і розвоєм українських шкіл і піддержувати всякі справи публічного і домашнього виховання на основі рідної мови...” [4, с. 135]. Невипадково ставилася саме така мета, адже товариство виникло у той історичний період розвитку українського суспільства, коли почала поглиблюватися національна свідомість, яка найбільше зачепила руське учительство. Головою тимчасового комітету товариства було обрано Степана Смаль-Стоцького, секретарем — Омеляна Поповича. Комітет розробив статут товариства „Руська школа”, який був надрукований у газеті „Буковина” [4, с. 12].

Товариство поширило свою діяльність на всю Буковину, заснувало низку українських приватних шкіл і вело активну видавничу діяльність. „Руська школа” займалася освітою й дбала про національні інтереси українства своїми публікаціями, науковими, фаховими матеріалами, лектурою для молоді, деякими шкільними підручниками, „чисельними зборами зі сотками найрізноманітніших відчитів для вчителів, народу й молоді”, — писали Ілярій Карбулицький, Іван Герасимович і Дмитро Макогон [5, с. 3]. Товариство мало 12 філій: у Чернівцях (міську й заміську), Сереті, Кіцмані, Вижниці, Заставній, Вашківцях, Сторожинці, Сучаві, Сторонці-Путилові, Станівцях і Кимпулунзі, куди входило 976 чол., 644 з яких — члени філій [3, с. 282-284].

У травні 1894 р. Омелян Попович обійняв посаду інспектора шкіл Кіцманського повіту. За два місяці він ґрунтовно обстежив усі школи і прийшов до висновку, що більше як в тридцяти школах учителі малокваліфіковані, а то й взагалі непридатні до педагогічної діяльності. Проте лише розпочавши розгортати роботу щодо налагодження і вдосконалення шкільництва на Кіцманщині, новий інспектор 1 січня 1895 р. був переведений на посаду помічника референта до Крайової шкільної ради в Чернівцях. На той час, будучи довголітнім головою і душею такої найповажнішої (на той час) української інституції на Буковині, як „Руська школа”, Омелян Попович у 1910 р. перейменував її на „Українську школу”. За час своєї діяльності дана організація робила чималий педагогічно-значущий внесок у розвиток народного шкільництва на Буковині наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.

Члени „Руської школи” займалися виданням багатьох науково-фахових книг, шкільних підручників, белетристичних творів для молоді. Крім того, товариство за сприяння проф. С. Смаль-Стоцького двічі видавало фаховий часопис з однойменною назвою. Зміст вищезгаданих часописів відображав прагнення прогресивних діячів українського народу, зокрема передових представників

учительства, до пізнання й розширення української школи і загалом шкільництва, де відображались спроби домогтися допомоги від влади бідним, обездоленим дітям, забезпечення учнів харчами, одягом, шкільним приладдям тощо.

Товариство заснувало приватні навчальні заклади. Так, у Чернівцях 1907 р. відкрилася учительська семінарія для дівчат, а 1912 р. реальна гімназія у Вашківцях. 1 вересня 1908 р. після тривалих переговорів і тяганини із опонентами українства відкрито першу українську гімназію у Вижниці, що було неабияким здобутком українців на освітній ниві.

За ініціативи Омеляна Поповича майже у кожному українському селі було засновано школи з українською викладовою мовою. Товариство по можливості надавало і фінансову допомогу, зокрема підтримало підготовчий курс до вступного іспиту в гімназію, де безкоштовно викладали Л. Руснак, керівники курсу М. Гарас та І. Раданський. Завдяки клопотанням „Руської школи” в другій гімназії в Чернівцях запроваджено спів для учнів — українців.

Одним із важливих етапів розвитку й діяльності „Української школи” було створення 23 листопада 1912 р. „секції для оборони zagrożеного шкільництва”. Створена організація ставила завдання — матеріальна підтримка бідного шкільництва на Буковині та усунення перешкод, які заважали його успішному розвитку. Дещо пізніше члени товариства заснували секцію „Шкільний фонд” (1913 р.), яка займалася розв’язанням фінансових проблем „Української школи”. Їх діяльність спрямовувалася на духовний захист як українського шкільництва, так і всього українського населення краю.

Крім товариства „Руська бесіда” і „Українська школа” Омелян Попович брав активну участь і у діяльності та створенні інших українських організацій, наприклад, „Народний дім”, „Міщанська читальня”, „Союз січей”. Діяльність товариства „Народний дім” спрямовувалася на боротьбу з москвофільством, яке застосовувало різні засоби для применшення ролі українства. У той же час заявило про себе „Музично-драматичне товариство”, засноване 1884 р. й очолюване Сидором Воробкевичем. Члени товариства давали аматорські театральні вистави, в яких брали участь відомі українські діячі: Коралевичева, колишній директор Львівського українського театру, її сестра Марійка Романовичівна, учителька Паславська (Билинкевичева) та ін., з чоловіків — суддя Коралевич, С. Смаль-Стоцький, О. Попович та інші. Вистави відбувалися навіть у міському театрі. Йшли комедії, навіть оперетки з гарним успіхом, що мало чималий вплив у національному напрямі [11, с. 27-28].

У 1880 р. засновано товариство „Міщанська читальня”, яким опікувалися міщани Котецький, Тиміньський, Окуневський.

Омелян Попович неодноразово у своїх спогадах згадував свою діяльність у товариствах: „Закуплений партеровий (одноповерховий) будинок при вул. Йосифа (сучасна вулиця Українська) перебудували, хоч не дуже зручно, на двоповерховий „Народний дім” з гарною салею. В партері примістилася нова хлоп’яча бурса. За моїм старанням перемінилася „Руська Бесіда” на підставі статуту львівської „Просвіти” з касинового (тобто клубно-розважального) на просвітянське товариство з філіями і читальнями на провінції. За моїм почином основано товариство „Руська Школа” 1887 року для шкільних і учительських справ з філіями по повітах. Я був першим головою цього товариства. Я дав також понуку і виготовив статут товариства „Жіноча Громада” (в 1906 році) з кружками по селах; заходився коло заснування „Союзу Січей” (1904 рік) і переміни музично-театрального товариства на „Буковинський Боян” (1900 рік)” [11, с. 36-37].

Січовою справою на Буковині опікувався син Омеляна Поповича Ілько, який був головним писарем і душею „Союзу січей”. Цей „Союз” улаштував 1914 р. в Чернівцях за участю тодішніх буковинських „Січей” січове свято з посвяченням свого прапора.

Донька Омеляна Поповича Наталка ще перед заснуванням батьком „Жіночої громади” заклала у 1902 р. його основу. Вона спільно зі своїми товаришками з учительської семінарії створила „Кружок дівчат”, який сприяв плеканню національного духу українок [7, с. 2-3].

У квітні 1905 р. в газеті „Буковина” була вміщена проблемна стаття із закликом створити товариство для українських жінок. У статті зазначалося, яке велике значення має освічене і національно свідоме жіноцтво в житті кожного народу [12, с. 2-3]. Подавався також план статуту майбутнього „Товариства Русинок на Буковині” (це і було майбутнє товариство „Жіноча громада”). Ініціаторами відозви про створення жіночого товариства були Омелян Попович та Степан Смаль-Стоцький. Проте зорганізувати товариство вдалося не одразу. На відозву у справі організації товариства відізналося всього п’ять русинок, тому газета „Буковина” продовжувала друкувати заклики до українського жіноцтва. 13 травня 1906 р. відбулися перші загальні збори товариства, тому саме це число вважають датою заснування товариства [8, с. 2-3].

Омелян Попович зініціював разом з товаришами-учителями у Чернівцях товариство „Verein der Lehrer und Lehrerinnen” („Товариство вчителів і вчительок”, 1884 р.), яке розвивалося під головуванням професора Конрада Кравса, згодом — професора Йосифа Воти, а пізніше — Омеляна Поповича. Це товариство дбало про фахову освіту і станові справи його членів.

За великий внесок у створення і діяльність товариства „Народний дім”, „Українська школа”, „Товариство української православної шляхти”,

„Жіноча громада”, „Союз” і „Запороже” іменували Омеляна Поповича своїм почесним членом. „Пізніше як інспектор, згідно посол, став я почесним громадянином кільканадцятьох українських громад з усяких повітів Буковини” [11, с. 38].

Окремим аспектом громадсько-політичної діяльності Омеляна Поповича була тісна співпраця з С. Смаль-Стоцьким. Однак в передвоєнний час ця співпраця стає неоднозначною та проблематичною. Як відомо, О. Попович був членом „Поступової партії Буковини”, її неофіційним лідером та активно співпрацював з М. Васильком. С. Смаль-Стоцький, не погоджуючись з обраним напрямком в діяльності партії і вважаючи його „вузькоспеціальним”, який вирішував суто місцеві чи освітянські питання, виходить з партії і очолює новостворену політичну партію, що виникла на базі товариства „Руська рада” і була названа „мужицькою”, через її переважно селянський характер [2, с. 86]. Таке протистояння було корисним для загального розвитку громадсько-політичного життя краю, бо не давало переважати ні напрямку „буковинського автохтонства”, представником якого був О. Попович, ні надмірному засиллю галицьких політичних впливів, представником яких був С. Смаль-Стоцький. Виявом цього протистояння була діяльність двох партій: національно-демократичної (М. Василько і О. Попович) і української народної партії (С. Смаль-Стоцький). Більш глибокі причини слід вбачати в політичному і особистому суперництві цих визначних діячів.

У 1930 р. українська громадськість Буковини зазнала непоправних втрат. Помер батько українського шкільництва на Буковині Омелян Попович. На знак вшанування його пам’яті було прийнято рішення видавати дитячий щомісячний журнал „Ластівка” [9, — С. 10].

Омелян Попович у пору українського національного відродження на Буковині був причетний фактично до всіх головних українських товариств краю: „Согласіє”, „Руська бесіда”, „Руська школа”, „Народний дім”, „Міщанська читальня”, „Союз січей”, „Музично-драматичне товариство”, „Жіноча громада” та „Товариство вчителів і вчительок”. Його члени (у тому числі й Омелян Попович) зробили дуже багато для розвитку українського шкільництва взагалі і буковинського зокрема, видаючи підручники, книги, періодичні видання, часописи, а також засновуючи нові школи з українською мовою навчання.

Без перебільшення можна сказати, що Омелян Попович все своє життя присвятив освітянській справі, розвитку шкільництва на Буковині. Він був невтомним борцем за рідну мову, за гідне виховання молодого покоління та кращу долю всього українського народу.

Джерела та література

1. Бежан Н. Педагогічна спадщина та діяльність Омеляна Поповича в становленні національної освіти та шкільництва // Питання історії, історіографії, джере-

познавства та архівознавства Центральної та Східної Європи: 36. наук. праць. — Київ — Чернівці, 1997. — Вип. 1. — С. 133-139.

2. Бежан Н.С. С.Смаль-Стоцький і О.Попович — визначні культурно-просвітні діячі на Буковині (кінець XIX — поч. XX ст.) // Педагогічні ідеї С.Смаль-Стоцького в контексті розвитку національної освіти й виховання: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Чернівці, 24-26 лютого 1999 р.). — Чернівці, 1999. — С. 82-87.

3. Буковина: її минуле і сучасне (під редакцією Квітковського Д., Бринзана Т., Жуковського А.) — Париж-Філадельфія — Детройт, 1956. — 965с.

4. Гарас М. Ілюстрована історія товариства „Українська школа” в Чернауць 1887 — 1937. — Чернівці, 1937. — 148 с.

5. Далавурак С. Омелян Попович // Університетський вісник. — 1993. — № 8 (травень). — С.3.

6. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX — початку XX ст. — Чернівці: Золоті литаври, 1999. — 574 с.

7. Загальні збори товариства „Кружок українських дівчат” в Чернівцях // Буковина (Чернівці). — 1902. — № 13. — С. 2-3.

8. Звіт з діяльності товариства „Жіноча громада” на Буковині за рр. 1906 до 1912. Чернівці, 1913. — 19 с.

9. Пенішкевич Д. Товариство „Українська Школа” і розвиток народної освіти на Буковині (друга половина XIX — початок XX ст.) // Рідна школа. — 1996. — № 9. — С. 9-10.

10. Пенішкевич О.І. Розвиток українського шкільництва на Буковині (XVIII — початок XX ст.). — Чернівці: Рута, 2002. — 520 с.

11. Попович О. Відродження Буковини: Спомини. — Львів: Червона калина, 1933. — 119 с.

12. Попович О. До русинок на Буковині // Буковина (Чернівці). — 1905. — Ч. 45,46. — С.2-3.

13. Смаль-Стоцький С. Грудка землі на могилу О. Поповича // Літературно-науковий вістник. — Львів, — Т. 101-104. — 1930. — С.707-710.

*Олег Суворцев
(Чернівці)*

СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ ТА ХОТИНЩИНИ У 1918-1941 рр.

Історія Північної Буковини в міжвоєнний період залишається актуальною темою для досліджень, зокрема життя етнічних груп краю під владою королівської Румунії та в часи радянського тоталітарного режиму (1940-1941 рр.). Особливо це стосується буковинського єврейства. В працях загальноісторичного характеру в основному висвітлюється становище українського населення [3]. Політичну та соціально-економічну ситуацію Північної Буковини в роки румунської окупації досліджує І.А. Піддубний [8, 9]. Життя єврейської громади в початковий період Другої світової війни розглядає В.Ф. Холодницький [12].

Автор ставить за мету на основі архівних матеріалів [1], опублікованих спогадів [5, 6, 13] проаналізувати життя буковинських євреїв у міжвоєнний

період та на початку Другої світової війни, показати місце єврейства в тогочасному суспільстві краю, висвітлити процес наростання антисемітських настроїв.

Після розпаду Австро-Угорської імперії і перемоги більшовицької революції в Росії згідно з Версальською угодою Буковину було передано королівській Румунії. Єврейське населення через свої національні організації та їх керівників розпочало переговори з новими правителями. Нова держава розглядалась як політична організація румунського народу, якому підпорядковувались економічні та культурні інтереси інших націй. Повсюди, особливо в Чернівцях, почалась посилена румунізація, що зачепила, серед інших і єврейську інтелігенцію та учнівську молодь. Євреям все наполегливіше давали зрозуміти, що вони меншина, з якою можна не рахуватись. Під особливою загрозою опинилось професійне та соціальне становище євреїв, що проявлялось у звільненні з державної служби чи в ускладненнях при отриманні румунського громадянства [4, с. 289]. Як згадує очевидець Лідія Гарник: “За румунів євреям було важко дістати державну посаду, проте можна було давати приватні уроки і почуватися більш-менш незалежним” [6, с. 35]. В інших спогадах знаходимо таке: “У той час життя було дорогим, оскільки румунам потрібно було давати великі хабарі, щоб дали тобі спокій. Час був нелегким, але ми жили і були вільними” [6, с. 11].

Реакцією на форсовану румунізацію суспільного життя стало піднесення національних рухів. Виникла низка об'єднань, які плекали культуру і мову: єврейські молодіжні організації, товариства, освітні та соціальні установи для поширення їдиш та івриту, єврейське спортивне товариство „Маккабі”, театр і преса мовою їдиш. Водночас суттєво зменшилось число німецько-єврейських та інших наднаціональних організацій [1, Ф 30, оп. 4, спр. 283].

До 1933 р. в Чернівцях, як і на Буковині, між різними національними групами існували толерантні, дружні стосунки. Культурне життя буковинських євреїв розвивалося і в період румунської окупації. Видавались книги і газети, наприклад, бундівська газета “Die Freiheit”, ставив спектаклі єврейський театр, функціонувало багато шкіл і товариств, в місті й у найвіддаленіших селах відкривались синагоги.

“Чернівці були одним з найкультурніших міст колишньої Австрійської монархії, вони мало чим відрізнялися від великих європейських міст. До 1940 року Чернівці за своїм духом були австрійським містом”, — так згадували старі жителі Чернівців довоєнне життя [6, с. 35-36]. При змальованні міського життя очевидці виділяли передусім як його культурні та освітні потенції, так і економічне процвітання Чернівців. Розповіді про літературні читання та театральні вистави, танцювальні вечори, купівельні можливості, прогулян-

ки і походи створюють яскраву картину міського життя напередодні війни. Насамперед це спогади тих представників єврейських бюргерських родин, які детально описували своє культурне життя та свою активну діяльність і вважали це "гарне життя" типовим для решти населення: "У нас було чудове життя. Ми мали декілька пляжів (народний пляж "Мамая", "Лідо"). Я завжди там купалась. Це було чудово. Школи були першокласні — лицей, гімназія, реальна школа. Ми мали кілька театрів. Часто гастролювали заїжджі театральні групи з Відня, з Берліна, з цілого світу. Життя в Чернівцях було просто чудове! Щоб вивчати медицину і стати добрим лікарем, заможні євреї їхали вчитися до Відня. Взагалі значна частина єврейського населення часто їздила до Відня" [6, с. 45]. Наприклад, як згадувала Ріа Гольд, раз на рік її мати їздила до Відня купувати одяг, хоча у Чернівцях на Герренгасе, — зауважувала вона, — також були дуже гарні крамниці. "На Рінгплац, що зветься сьогодні Центральною площею, було чимало великих крамниць, наприклад, "Горн", "Леон Кьоніг", "Герман" та "Біанович". Всі вони належали єврейським комерсантам..., там продавались іноземні товари, яких не було в румунських крамницях. Всі вони надходили з-за кордону, з Німеччини, Франції, Італії, Бельгії, Голландії" [6, с. 47-48]. "Я багато займалася спортом. Я каталася на лижах, на ковзанах, їздила верхи... У Чернівцях жилося так добре. Незаможним також велося добре. В неділю всі їхали на каток. Бідні також жили у нас непогано" [6, с. 23-24].

Ті євреї, які досить рано були змушені розпочати трудову діяльність, щоб підтримувати свої родини матеріально, також описували Чернівці як квітуче місто. Однак їхній спосіб життя не давав їм змоги брати участь у культурних розвагах: "Я не міг займатися спортом або ходити на танці, оскільки я працював і в мене не було часу на це. На фабриці треба було працювати. Часу на розваги не залишалось. Діти з багатих родин — вони займалися спортом і всім таким іншим. А нам доводилось працювати увесь час. Мої батьки нерідко брали свою фабричну роботу додому, щоб, як кажуть, заробити собі на кращий прожиток" [6, с. 99]. За словами Йосифа Бурга, "у Чернівцях були, як і скрізь, суперечності між багатими та бідними євреями, але потрібно сказати, що багаті давали чимало на філантропічні цілі, вони великодушно утримували школи та благодійні установи. Адже єврейська громада була автономною і мала власні кошти..." [6, с. 14].

До речі, відвідування школи кожною дитиною було обов'язковим. Це вважалось не менш важливим, ніж хліб насущний. Вчителями там були люди, які трохи розумілися на релігії, але це не були вчителі у педагогічному сенсі. Їм ледве вистачало грошей на харчі та одяг. Найбідніші діти ходили до школи, де вивчали Талмуд і Тору. За це платили

стільки, скільки могли. Нерідко траплялось так, що в хаті не було хліба, і тоді поставало питання — купити хліба чи віддати останній гріш рабе, і його таки віддавали рабе. "Дитина мусить вчитися!", — так було заведено навіть у найбідніших родинах. Існував також й єврейський лицей, куди ходили діти і з неєврейських сімей [6, с. 41]. Для того, щоб привити маленьким дітям любов до книги, єврейські матері змащували сторінки медом. Щоб навчити читати — випікали печиво у формі літер. Таку літеру обмочували в мед і давали дитині, яка на все життя запам'ятовувала не лише її назву, а й смак та запах [2, с. 14].

Як до, так і після 1918 р., Чернівці були містом, де німецька мова попри всі ускладнення виконувала інтеграційну роль. У Чернівцях дуже пишались німецькою культурою, молодь виховували в традиціях німецької культури. Більшість чернівецьких євреїв мали німецькі або австрійські імена: Ервін, Карл, Франц та інші. Як писав Георг Дроздовський, "саме завдяки їм [євреям] місто аж до самого замикання брами зберегло свій німецький характер... Без єврейських лікарів, адвокатів, комерсантів та промисловців німецький театр і загалом німецька культурна сцена були б неможливі. Для гастролей і концертів не було б тоді фінансової бази. Всі газети, за винятком національної "Deutsche Tagespost", очолювалися єврейськими редакторами, незалежно від того, як вони називалися — "Allgenieine Zeitung", "Czernowitzer Morgenblatt" чи "Vorwärts", і всі книги, які завозилися в край, — як давніші, так і новинки, — потрапляли до нас завдяки євреям, за винятком книгарні Мюльдорфа та Енгеля, колишньої Пардіні...". Більшість євреїв у домашньому вжитку використовували їдиш, від якого шляхетні родини по можливості дистанціювалися. Цією мовою можна було досягти високих духовних злетів у віршах, піснях, прозі і, насамперед, у театрі. Хто виявляв до цієї мови зацікавленість, міг розраховувати у Чернівцях на високий професіоналізм. На вистави зарубіжного театру "Wilnaer" (єврейська акторська група із Вільно) приходило безліч глядачів, які зовсім не були євреями. Цікаво, що ці гастролі відбувалися у "Німецькому домі", сцена якого була обрамлена фресковим живописом давньогерманських фігур" [5, с. 47-48]. У Чернівцях завжди існувала різниця між тими євреями, які розмовляли німецькою мовою, і тими, які говорили на їдиш. Але зустрічались й євреї, які несприймали їдиш і називали його "жаргоном" [6, с. 18]. Незважаючи на те, що офіційною мовою на Буковині у міжвоєнний період була румунська, більшість єврейського населення розмовляла німецькою.

Євреї міста дружили з усіма і не знали вороженчі, добре ставились один до одного. Чернівецьких євреїв та німців об'єднувала любов до театру, музики, кіно, об'єднували їх і культурні традиції, як, наприклад, бали, концерти в залі Музичного

товариства (сьогодні філармонії) чи в Народному саду ("Volksgarten"). Тому німці та асимільовані євреї вели боротьбу за німецькомовність театру, що було не до вподоби насамперед румунським студентам. До початку 30-х років театральне товариство ("Deutscher Theaterverein"), у складі якого були євреї та німці, дбало про вистави зарубіжних театральних груп, виступи у філармонії та "Німецькому домі" [4, с. 290].

У міжвоєнний період не було практично жодного села на Буковині, в якому не проживало б 20-50 єврейських сімей. Сільський єврей багато чим відрізнявся від міського, передусім — від чернівецьких мешканців. Адже це було вище суспільство. Але й маленькі містечка Буковини почали з плином часу мінятися. Наприклад, у Вижниці вже тоді жили євреї, які навчалися в університетах, часом навіть за кордоном [6, с. 16].

У Вижниці до війни нараховувалося приблизно 6800 жителів, з яких 6300 (93 %) становили євреї [1, Ф-Р 307, оп. 1, спр. 3616, арк.6]. Більшість з них займалася торгівлею лісом, були дехто й плотогонами, які, зазвичай, заробляли небагато. У буковинських селах євреї в основному займалися торгівлею, лихварством, шевством, утримували корчми. У самій Вижниці серед євреїв майже не було селян, лише ремісники та дрібні крамарі. Жили у Вижниці й багаті єврейські дідичі, як, наприклад, пан Біллгрей, який володів лісом у всій окрузі. У Чернівцях він мав гарний будинок, крім того ще й млини та пекарні. Хліб від Біллгрея був тоді найкращим у місті [6, с. 14-15]. У Вижниці та в інших селах Буковини євреї в основному говорили на їдиш, хоча насправді це була суміш їдиш з німецькою мовою та місцевим діалектом. Сільські євреї переважно були ортодоксами, а в Чернівцях навпаки, — ортодоксальних євреїв було небагато, більшість сповідували ліберальні погляди [6, с. 23].

На Хотинщині до 1941 р. проживало майже 14,5 тисяч євреїв, а в Сторожинці більше ніж 1/3 населення міста складали євреї [1, Ф-Р 307, спр. 3785, арк. 1-2]. В Сторожинці до війни приміщення кінотеатру, пошти, будинку культури, лісового технікуму були приватними будинками багатих євреїв. Чимало євреїв були лікарями, вчителями, юристами, банкірами, обіймали високі посади в органах місцевої влади. Поряд з цим значну частину складало робітництво. На Путильщині до війни найбільше євреїв проживало в Путилі і Селятині. В Сокирянах напередодні 1941 р. нараховувалося майже 8000 жителів євреїв. За спогадами старожилів, це були люди доброї душі, безвідмовні. Вони в основному представляли інтелігенцію і були справжніми фахівцями своєї справи. В Глибоцькій селищній раді зберігся ряд прізвищ відомих до війни глибоцьких євреїв.: Грос, Розман, Штайн, Габер, Шлаєр, Дойчер, Грімман, Ламбер, Сапертр, Крохт, Друкер та інші [1, Ф-Р 653, оп. 1, спр. 141, арк. 51].

У 20-ті рр. ХХ ст. євреї Буковини жили ще у відносній безпеці. Завдяки своєму сильному економічному становищу вони були вкрай необхідні для Румунії. В цей період під егідою євреїв на Буковині спостерігається економічний ріст і прогресуюча індустріалізація. Діють трикотажні та текстильні підприємства, зростає металообробна, гумова та харчова промисловість. Збільшуються обсяги експорту, виникає чимала кількість банків. Євреї були також дуже добре представлені в торговій палаті та на біржі [1, Ф 30, оп. 4, спр. 283].

Однак вже у 20-ті рр. серед буковинців, особливо серед німецького населення, зароджувались підігріті румунською владою антиєврейські настрої. Радикальним обмеженням, яке з'явилося в цей час, стала вимога розмовляти лише румунською мовою. Як згадувала Ріа Гольд, "після того, як Чернівці були захоплені румунами, по місту ходив офіцер з нагайкою і, почувши, що хтось розмовляє по-німецьки або на їдиш, відразу пускав її в хід. На стінах будинків були порозклеювані плакати з написом: "Розмовляйте тільки по-румунськи..." Румунські жандарми, перевдягнуті в цивільне, лупцювали нас просто на вулиці своїми гумовими кийками, якщо ми (євреї) забували про це" [6, с. 51]. Але в приватному житті і далі розмовляли німецькою мовою або на їдиш.

У цей час серед буковинського єврейства набув популярності сіонізм та ідеї соціалізму. Причиною цього стала насамперед соціальна дискримінація. Багато євреїв після закінчення навчання не знаходили роботи, що також привело до погіршення їх економічного становища. Частина молоді, окрилена сіоністською романтикою, проходила "гахшара" — підготовку до трудового життя — і великими групами від'їжджала в Палестину за так званими "сертифікатами".

Прихильниками комуністичних ідей були, в першу чергу, інтелектуали та представники пролетаріату. Посилаючись на досвід Радянського Союзу, вони вважали, що розв'язання соціального питання не вичерпує проблему антисемітизму [4, с. 291]. В очах німецьких та румунських засобів масової інформації єврейське населення поставало поплічником комунізму, для захисту якого виправдовувались усі засоби. Через газети здійснювались заклики до бойкоту єврейських магазинів. Війна слів перетворилась у антиєврейську "економічну війну". На початку 30-х років уряд Румунії вдало уникнув на Буковині неминучих селянських заворушень, погромів євреїв. Через світову економічну кризу становище селян погіршилося, вони не могли розраховуватися з боргами. Прийнятий закон про конверсію цих боргів на тридцять років зачепив в основному євреїв, — основних кредиторів селян.

У політичній сфері румунський уряд взяв різкий поворот вправо, що супроводжувалося явно антисемітським законодавством. Румунські студенти та

інститути влади ставали виконавцями, зняряддям антисемітської політики румунської держави. У 1936 р. було заборонено єврейські студентські об'єднання. Наприкінці 1937 р. король Кароль зобов'язав Кузу і Гогу сформувати уряд, хоча вони одержали на виборах лише 9 % голосів. Новий уряд, який був при владі від грудня 1937 до лютого 1938 р., видав цілу низку антисемітських законів. Зокрема, заборонялась єврейська преса, були заборонені окремі професії для євреїв, особливо в державному секторі. У сільській місцевості Буковини спостерігалися антисемітські акції [6, с. 10]. В 1937 р. прийнято закон про перевірку прав євреїв на їх румунське громадянство. Кожна єврейська сім'я мала довести, що вона проживала в межах провінції, яка входила до складу Румунії, не менше 20-25 років [15, с. 8].

Антисемітські настрої в краї стають особливо помітними з 1933 р. — часу приходу до влади в Німеччині Гітлера: “В той час ми ще не знали цієї ворожнечі, цієї ненависті. Все це почалося лише з приходом Гітлера до влади”, — свідчить один з мешканців міста [6, с. 101]. Згадували й тодішню ситуацію з поінформованістю про загальне політичне становище: “В газетах про Німеччину писали дуже мало, а про гетто чи табори й поготів. До 1938 р. ми взагалі нічого не знали...” [6, с. 27].

Хвиля антисемітизму не могла не зачепити приватного життя. Одна з найстаріших на сьогодні мешканок Чернівців, Роза Цикерман пригадує: “Починаючи з 1933 р. німецькі товаришки, з якими ми були разом з самого дитинства аж до університету, почали потрохи віддалятися, можливо, зі страху, що постраждають, якщо підтримуватимуть дружбу з євреями” [4, с. 291]. Георг Дроздовський згадував: “Люди жили разом, поряд один з одним і взаєморозуміння втратили лише тоді, коли на заході стався переворот. Німецький характер міста зник, бо єврейське населення більше не брало участі у його житті” [5, с. 254].

Спогади Георгія Коломенка доводять, що в школах щонайпізніше з середини 30-х років вже процвітав антисемітизм: “Якось до мене підійшов хлопець і дав мені ляпаса, без будь-яких причин. Я запитав його: “За що ти мене вдарив?” На що він відповів: “Тому, що ти жид!” [6, с. 42]. Подружжя Майслерів згадувало: “Раніше ми дружили в школі з румунськими дітьми, але в останній рік перед війною була вже настільки гнітюча атмосфера, що румунські діти сторонилися нас, не хотіли гратися з нами. Дітей буквально примушували ненавидіти і уникати нас” [6, с. 51]. Починаючи з 1933-1934 рр. єврейські студенти практично позбавилися можливості навчатися в Чернівецькому університеті [7, с. 118].

Коли в 1938 році в Румунії до влади прийшов уряд Кузи-Гогі та після появи сумнозвісної “Залізної гвардії”, на чернівецьких вулицях почастиша-

ли напади на євреїв. На Герренгассе була крамниця, куди часто затягували єврейських чоловіків. Там їх жорстоко били [6, с. 55]. Мав місце й напад на єврейський театр, в якому брали участь румунські студенти. Вони носили корпоративні кепки та кольорові стрічки. Часом вони нападали на єврейські школи й лупцювали лише хлопців. Під час такого нападу навіть було вбито одного єврейського хлопця на ім'я Фалік [6, с. 26]. У спогадах очевидці згадували й те, що деякі чернівецькі священники, коли йшли по вулиці, то теж замахувалися своїми палицями на єврейських дітей та жебраків, які, до речі, були радше міняйлами й добре організованими, маленькими групами обходили крамниці [5, с. 217]. Німецький консул в Чернівцях барон фон Кілінгер також при зустрічах „частував” євреїв [6, с. 42]. Щовечора влаштовувалися факельні процесії, які мали на меті залякати й паралізувати єврейське населення.

Та найгірше було попереду. Те, що подібні репресії, порівняно з пізнішими переслідуваннями, були ще досить відносними, демонструють висловлювання буковинських євреїв, які пережили Холокост: “Так, було важко, але ж ми жили тоді ще, як люди, ми були вільними... До 1941 р. ще можна було жити, тоді ми ще, як кажуть, сміялися з усього... Поки ми не потрапили в гетто, ми, мабуть, і не усвідомлювали, що ми євреї. Це було великою помилкою багатьох євреїв...” [6, с. 93-102].

З другої половини 1939 р. міжнародні події стали розвиватися стрімко: після підписання радянсько-німецького договору 23 серпня 1939 р. (пакту Ріббентропа-Молотова), нападу Гітлера на Польщу і початку Другої світової війни в Європі тоталітарний режим Радянського Союзу перейшов до політики територіальних захоплень з метою розширення кордонів на захід. Північна Буковина опинилась у сфері геополітичних інтересів СРСР. Після дипломатичних переговорів з гітлерівською Німеччиною та королівською Румунією в червні 1940 р. радянське керівництво “вирішило обмежити свої домагання північною частиною Буковини з містом Чернівці” [3, с. 252]. Румунія за порадою офіційного Берліна і деяких інших столиць вимушена була прийняти ці умови. 28 червня 1940 р. в Бессарабію та Північну Буковину вступила Червона армія. Ці події відбувались дуже швидко. В спогадах чернівецьких євреїв знаходимо таке: “Румуни залишили Чернівці. Великі землевласники, поліція, сигуранца, жандармерія відразу втекли. Протягом одного дня, 28 червня, росіяни були вже тут і перевернули все догори ногами. Більшість сиділи в цей день по домівках. Лише ті, хто був дуже заможний, знали, що їх чекає. Той, хто був розумний, залишав усе своє майно і негайно втікав. Зосталися лише дрібні службовці, їх не переслідували” [13, с. 72-73]. Ось деякі уривки з інших спогадів: „До приходу росіян Чернівці були австрійсь-

ким містом, були дуже доглянутим містом. І раптом все різко змінилося. Обличчя міста, населення — все змінилося до невпізнання. Коли прийшли росіяни, вони все зруйнували. Росіяни ніколи нічого не ремонтували, коли вони щось ламали, наприклад, туалет чи ванну в квартирі. Вони все запустили... Вони “звільнили” нас від усього, тобто вони відібрали у нас все” [6, с. 36].

“Советські товариші” та їх місцеві помічники тут же приступили до націоналізації підприємств, банків, магазинів, домоволодінь. Таким чином, більша частина буковинських євреїв — дрібних буржуа — була викинута з їх економічних позицій, а заодно із упоряджених квартир. “Колишні” влаштовувались нічними сторожами, завгоспами, інтендантами, йшли на будь-яку роботу [15, с. 8]. Це підтверджує у своїх спогадах Ріа Гольд: “Інколи ми півдня стояли за шматочком хліба. В крамницях були повні діжки ікри, але хліба не було. Ми страшенно голодували і були щасливі, коли діставали хоч якийсь харч. Кожен жив для себе. Роботи не було, а гроші втратили свою вартість. Тоді вже ходили рублі, але обміняти леї не було можливості... Гроші, які зберігалися в банку, знецінилися. Мій батько заплатив перед Різдом за шматок масла чверть мільйона леїв. У той день, коли у місто вступили росіяни, банк закрили: все пропало, все було втрачено” [6, с. 25].

Під час короткочасного радянського панування для багатьох невдоволених буковинців легальним шляхом виїзду за кордон залишався один варіант: через реєстраційну комісію, яка організувала репатріацію етнічних німців у Німеччину (проголошена Гітлером акція “Додому в Рейх” — *heim ins Reich*). За даними офіційних установ переселення з Північної Буковини почалось 16 вересня і закінчилось 16 листопада 1940 р. Після дипломатичних домовленостей між німецьким Рейхом, з одного боку, і Радянським Союзом та Румунією, з другого, восени 1940 р. з Північної Буковини були переселені 42441 німець та представники інших національностей, в тому числі і євреї, які записувалися “німцями” [3, с. 258].

Як згадував Г. Дроздовський, “... слов’яни і румуни германізувались за ніч, та й євреї намагалися удаватися до цього, тому що їхнє існування стало проблематичним. З боку багатьох єврейських сімей німецькому Червоному Хресту пропонувалися великі суми...” [5, с. 241].

Черговий удар по буковинському єврейству не змусив себе чекати. В ніч на 13 червня 1941 р. багато єврейських сімей з Буковини і Бессарабії були підняті вночі і без суду і слідства “як переселенці” вивезені до Сибіру та Казахстану [6, с. 10]. В цілому, згідно з даними начальника відділу спецпоселень ГУЛАГУ НКВС СРСР, станом на серпень 1941 р. із західноукраїнських земель було депортовано як біженців... 64533 євреїв [11, с. 436]. Шля-

хи Господні незвідані — ця жахлива акція “позбавила” частину буковинських євреїв від гетто та концтаборів.

Серед представників багатонаціональної Буковини, які прагнули покинути її північну частину після встановлення радянської влади, в основному були українці, румуни, німці, поляки... Виняток в цьому плані становили лише представники єврейської національності, які належали до досить значної національної меншини і найшвидше адаптувались до нових суспільно-політичних умов. Проте під час другої хвилі переходу румунсько-радянського кордону, яка припадає на кінець 1940 — першу половину 1941 р., до незначної частини українців додалися і особи єврейської національності, які втікали з території Румунії від фашистської диктатури генерала Антонеску. Влучно висловився вже згадуваний Г. Дроздовський про тодішню ситуацію: “Страх перед росіянами, який кожен [єврей] відчував на власній шкірі, був більшим від того переляку, який пов’язували із Гітлером; тоді ще не згадувалось, що невдовзі на порядку денному настане “остаточне вирішення єврейського” питання [5, с. 237].

Отже, перебування Північної Буковини 1918-1940 рр. в складі королівської Румунії, яка з середини 30-х років зблизилася з нацистською Німеччиною, негативно позначилося на становищі єврейської громади краю. З кожним роком посилювались антисемітські тенденції, і це було лише початком жахливих випробувань та страждань напередодні подій холокосту. Встановлення радянської влади більшість буковинських євреїв сприйняла схвально. Але дуже швидко методи насадження влади рад, масові репресії протиставили суспільну думку євреїв новому порядку.

Джерела та література

1. Державний архів Чернівецької обл.
2. Бодян О. Єврейський народ прийшов на Буковину в XV ст. // Час 2000. — 2001. — 2 листопада.
3. Буковина: історичний нарис. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998.
4. Гуггенбергер Г. Єднання та протистояння. Аспекти німецько-єврейських відносин у Чернівцях (друга половина XIX — 1940 р.) // Питання історії України. Зб. наук. статей. — Т. 4. — Чернівці: ЧНУ, 2000.
5. Дроздовський Г. Тоді в Чернівцях і довкола / спогади старого австрійця. — Чернівці: Молодий буковинець, 2001.
6. Колись Чернівці були гебрейським містом... Свідчення очевидців / Переклад Петра Рихла. — Чернівці: Молодий буковинець, 1998.
7. Марусик Т.В. Репресії серед студентської молоді Чернівців у 40-х рр. XX ст. // Науковий вісник ЧДУ. — Чернівці, 1996. — Вип. 6-7: Історія.
8. Піддубний І. Промисловість Буковини та її зарубіжні зв'язки у 20-30-ті рр. XX ст. // Питання історії України. Зб. наук. статей. — Чернівці: Зелена Буковина. — 2003. — Т. 6.

9. Піддубний І. Адміністративне управління Буковини у міжвоєнний період (1918-1940) // Питання історії України. Зб. наук. статей. - Чернівці: Золоті литаври, 1999. — Т. 3.

10. Погребінська І. М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (на Буковині) // Укр. іст. журнал. — 1996. — № 4.

11. Рябошапко Л. Радянсько-німецький договір про напад 1939 р. і наслідки для національних меншин Західної України [Буковини] // Львів. ун-т. Вісник. — Львів, 2000. — Серія Міжнародні відносини.

12. Холодницький В. До питання про становище євреїв Пн. Буковини та Бессарабії напередодні та в початковий період Другої світової війни // Наук. вісник Чернівецького ун-ту: Зб. наук. статей. Вип. 173-174. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. — Чернівці: Рута, 2003.

13. Черновицкое общество еврейской культуры им. Е. Штейнбарга. Вестник. Люди остаются людьми. Свидетельства узников фашистских лагерей-гетто / Под ред. Г. Л. Шабашкевича. — Черновцы, 1994. — Вып. 3.

14. Чеховський І. На вулиці Синагоги вже давно не танцюють на Пурим: чернівецькі євреї, звичаї та обряди // Час 2000. — 2000. — 25 лютого.

15. Штейн І. Через заслання, кров і страх. Доля буковинських євреїв (1751-1944 рр.) // Час. — 1997. 7 листопада.

Леонід Місінкевич
(Хмельницький)

ВКЛАД ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В РЕАБІЛІТАЦІЮ ЖЕРТВ СТАЛІНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ В ПЕРІОД РОЗБУДОВИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

В умовах національного та культурного відродження України, розбудови її державності відкрилися можливості для більш об'єктивного висвітлення основних моментів вітчизняної історії та відновлення історичної справедливості стосовно громадян, які в минулому зазнали необґрунтованих репресій з боку держави.

Цим заходам сприяли нові підходи, що базуються на відповідних законодавчих актах, насамперед на Законі України “Про реабілітацію жертв політичних репресій” (17 квітня 1991 р.), Постанові Верховної Ради України “Про тлумачення Закону України “Про реабілітацію жертв політичних репресій” (24 грудня 1993 р.) та програмі Кабінету Міністрів України щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій, якою передбачені довгострокові програми [9, с. 14].

Відкритий доступ до державних архівів дав можливість науковцям вивчати причини політичних репресій та умови формування реабілітаційного процесу. Зокрема, ці проблеми були розглянуті 26 лютого 1997 р. на засіданні “круглого столу” в Інституті історії України, який був присвячений 40-річчю проголошення М. Хрущовим доповіді “Про культ особи та його наслідки” на XX

з'їзді КПРС за участю провідних вчених Інституту історії України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень, Інституту філософії НАН України, спеціалістів київських вищих навчальних закладів, які працюють над проблематикою післявоєнної історії України.

У 1998 р. вийшов у світ збірник наукових праць “Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання,” в якому розглядається питання багатоцільового використання архівно-слідчих справ репресованих громадян у науковій, соціальній, правовій, адміністративній та інших сферах.

Науковцями, працівниками правоохоронних органів за участю політв'язнів у Києві, Буковині та Поділлі в 1999-2001 рр. проведені міжнародні науково-практичні конференції та симпозиуми, на яких проаналізовані причини повстання в третьому каторжному таборі м. Норильська та початок масової депортації буковинців, розглянуті причини, наслідки політичного терору в Україні, висвітлені загальнодержавні та регіональні аспекти проблеми реабілітаційних процесів [12].

Метою цього повідомлення є дослідження підходів у реабілітаційній роботі щодо жертв політичних репресій у різних регіонах держави та розкриття певних тенденцій, що мали місце в роботі дослідників, узагальнення нагромадженого досвіду досліджень у період розбудови незалежності України.

Необхідно зазначити, що поновлений у кінці 1980-х рр. процес реабілітації жертв тоталітарного режиму призвів до утворення в обласних, міських та районних виконавчих комітетах реабілітаційних комісій, які спільно з громадськими організаціями та товариствами, використовуючи відкриті слідчі справи архівів ВУЧК – ГПУ – НКВС – КДБ, започаткували реабілітаційну роботу з приводу повернення імен безневинно постраждалих у період сталінських репресій.

Так, у серпні 1989 р. в м. Києві була створена ініціативна група в складі С. Макеєва, С. Горбунцова, Н. Бородуліної, В. Ольшевського, які розпочали роботу щодо утворення Київського товариства політв'язнів та жертв репресій. Публікація С. Макеєва “Створюється товариство...” в газеті “Прапор комунізму” стала відправним моментом в об'єднанні 96 політв'язнів, які в січні 1990 р. на установчих зборах проголосили утворення товариства [7]. Для його роботи міськвиконкомом було виділене приміщення, де двічі на тиждень проводився прийом громадян, які потерпіли від тоталітарного режиму.

З прийняттям 17 квітня 1991 року Верховною Радою України Закону “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні” у діяльності Товариства визначився новий етап, що характеризувався підпорядкуванням постійній комісії Київра-

ди з питань поновлення прав реабілітованих, яка була утворена в липні 1991 р. Першим її керівником був призначений заступник голови Київського міськвиконкому М.В.Лаврухін, заступником - С. М. Макєєв, секретарем – В. С. Зернецький. Вперше у радянській адміністративній практиці ця комісія об'єднала зусилля функціонерів та політ репресованих [2, с.4].

Започаткована робота реабілітаційних комісій призвела до формування певних громадських організацій, зокрема таких: Товариство української мови, „Меморіал”, Рух, „Товариство Лева” у Львові. На тлі офіційно зареєстрованого Львівського товариства „Меморіал” було організовано роботу Клубу репресованих, до складу якого увійшли найрадикальніші учасники опору комуністичній системі. Цілеспрямована робота Клубу, щотижневі зустрічі колишніх політрепресованих сприяли подальшому згуртуванню політв'язнів, репресованих тоталітарним режимом, і трансформації його у Львівську обласну Спілку політичних в'язнів України, яку очолив Іван Губка [13, с.21-22]. У подальшому регіональні товариства політв'язнів були об'єднані установчим з'їздом у квітні 1991 року в Спілку політичних в'язнів України.

Безперечно, діяльність громадських організацій, в першу чергу, була спрямована на відновлення справедливості щодо жертв правового свавілля, увіковічення імен сотень тисяч тих людей, які попали в жорна більшовицьких репресій і відійшли в небуття. Це потрібно було для того, щоб встановити місце їхнього поховання, увічнивши тим самим світлу пам'ять про них.

Процес реабілітації жертв тоталітарного режиму викликав підтримку громадськості і особливо істориків, які найбільше були зацікавлені у відновленні історичної правди та об'єктивної оцінки подій, що мали місце в 1920-х – на початку 1950-х років як беззаконня і свавілля репресивних органів. За ініціативою Інституту історії України АН України (з 1994 р. НАН України) були прийняті постанови Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 р. №2256-ХІІ та Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 р. №530 "Про підготовку і випуск серії книг "Реабілітовані історією", в яких наголошено на необхідності глибокого і всебічного вивчення національної історії, особливо тих її сторінок, які впродовж тривалого часу невинувато замовчувалися [10, с.4]. У першу чергу, це реабілітація осіб, що були необгрунтовано засуджені судами або піддані репресіям позасудовими органами так званими "двійками", "трійками" та особливими нарадами і в будь-якому іншому позасудовому порядку.

З цією метою в системі Інституту історії України АН України була утворена Головна редакційна колегія, очолювана академіком АН України

П. Троньком, для здійснення розробки, формування джерельної бази та підготовки науково-документального видання. Серія книг "Реабілітовані історією" мала ввести в інформаційний обіг і оприлюднити раніше закриті для дослідників документи політичного керівництва, вищих органів державної влади та державного управління, колишніх спецслужб, правоохоронних органів та відкрити можливості для наукового вивчення і узагальнення проблем формування і функціонування тоталітарної держави. Одноразово планувалося, що багатотомний серіал стане своєрідним меморіалом тим, хто попав у жорна репресивної системи.

Для реалізації державної програми Раді Міністрів Республіки Крим, державним адміністраціям областей, міст Києва й Севастополя доручено було створити свої редакційні колегії томів, передбачивши при них штатні редакційно-видавничі групи для підготовки рукописів. Науково-методичне забезпечення було покладено на Академію наук України. Постанова передбачала, що видання серії "Реабілітовані історією" здійснюється за рахунок державного замовлення з бюджетних коштів Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя.

Роботу обласних редколегій "Реабілітовані історією" очолили науковці, викладачі вищих навчальних закладів, працівники архівних та культурно-освітніх установ, органів Служби безпеки, внутрішніх справ, суду, прокуратури, громадських організацій. Безумовно, до цієї справи залучалися творчі спілки, громадські об'єднання колишніх політв'язнів, репресованих, широкі кола краєзнавців, зацікавлених громадян [11, с.5]. Основними джерелами дослідницької роботи стали архівно-слідчі справи обласних управлінь СБУ, МВС та фонди обласних державних архівів.

Враховуючи об'ємність та складність дослідницької роботи, відділ регіональних проблем Інституту історії України АН України підготував програму та методичні рекомендації щодо підготовки науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією," яка була схвалена Головною редакційною колегією 14 вересня 1993 року [8]. Розроблена структура видання в цілому та структурний підхід до видання окремих томів у регіонах, в якому у п'яти розділах планувалося відображати як загальні, так і специфічні особливості регіону, місцеві події того часу. Для систематизації роботи, наукового узагальнення матеріалів місцевими редакційними колегіями була запропонована типова (облікова) картка репресованого.

Вихід у світ науково-публіцистичного журналу "З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ" у серпні 1994 р., співзасновниками якого стали Академія наук України, Служба безпеки, Державний комітет з питань преси та Головна редакційна колегія видання "Реабілітовані історією," нерозривно по-

в'язаний з реалізацією державної програми, яка передбачала підготовку і видання унікальної 27-томної праці, на сторінках якої увічнюватимуться імена мільйонів наших співвітчизників, що стали жертвами політичних репресій періоду тоталітаризму.

Видання, яке не має аналогів, базується на публікаціях, підготовлених на основі маловідомих матеріалів з архівів вищого політичного керівництва колишнього СРСР в Україні, Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України. Для виявлення таких джерел Головна редакційна колегія "Реабілітовані історією" спільно з редакцією журналу провела низку наукових експедицій в архіви Москви, Санкт-Петербурга, Харкова, Донецька, Львова, Луцька, Полтави, Чернігова, які дозволили виявити близько 2 тисяч документів, що дали можливість з'ясувати важливі проблеми в історії України, проаналізувати витoki та етапи становлення тоталітарної системи, з'ясувати її трагічні наслідки для України і світового співтовариства.

Результати наполегливої роботи державних органів, яким було безпосередньо доручено займатися реабілітаційним процесом, науковців, ентузіастів "Меморіалу," Товариств політв'язнів та жертв репресій, журналістів відобразилися у численних публікаціях на сторінках періодичних видань у вигляді списків реабілітованих, нарисів, статей та ґрунтовних розповідей про них. За роки незалежності України за програмою "Реабілітовані історією" видані сотні книг, збірників статей, нарисів, художніх творів, спогадів репресованих та їхніх дітей, документів та архівних матеріалів двадцяти випусків журналу "3 архіви ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ".

Зокрема, у 1994 р. за рішенням Редакційної колегії з підготовки та випуску книг "Реабілітовані історією" у Рівненській області випущена книга "За відсутністю провини," в якій у довідниковій формі вміщені найстисліші відомості про жителів 15 районів та міста Рівне, які зазнали політичних репресій і були офіційно реабілітовані до 1959 р.[3]. У наступні роки за ухвалою редакційної колегії "Реабілітовані історією" були видрукувані 4 випуски книг "Із криниці печалі," в яких опубліковані місцеві матеріали про масові репресії на Рівненщині у 1944 – 1953 рр. На архівних документах, спогадах та листах розкрита депортація населення області у віддалені райони колишнього Союзу, відображений хід "розкуркулення". Подані досі невідомі архівні документи, які розкривають антигуманну сутність тоталітарного режиму [4].

У Києві видавництвом Українського історико-культурного просвітницького товариства "Меморіал" ім. В.Стуса в 1997 р. випущено перший том, а в 1999 р. - другий том збірки реабілітованих киян під назвою: "Київ: жертви репресій". Уся робота з

підготовки збірки, на відміну від інших областей, проведена працівниками прокуратури м. Києва. Інформація про понад 11 тисяч безпідставно репресованих із політичних мотивів і реабілітованих киян накопичувалася у міру перегляду прокуратурою м.Києва архівних кримінальних справ протягом десятилітнього періоду автором упорядником, старшим радником юстиції Л.М.Авраменком. У двох томах подані інформативні матеріали у вигляді переліку прізвищ реабілітованих осіб за алфавітом згідно з їхніми основними анкетними даними. До збірника увійшли прізвища реабілітованих громадян, які народилися, жили або працювали в м. Києві, і громадян інших областей, які в м. Києві були засуджені, або разом із киянами проходили за груповими справами [5].

Необхідно зазначити, що майже за кожною третьою кримінальною справою висувалося обвинувачення в пропаганді або агітації, яка містила заклики до повалення або підризу радянської влади. Значну кількість справ було заведено про недосення органам влади щодо скоєння контрреволюційного злочину або замаху на його вчинення. За цією статтею кримінального кодексу притягали до відповідальності членів сім'ї репресованого, чи приятелів, які чули критичні оцінки щодо діяльності влади або про вищий рівень життя трудящих в капіталістичних країнах.

У матеріалах багатьох реабілітованих, які були розглянуті прокуратурою м. Києва, не були вказані кримінальні закони, що застосовувалися при розгляді кримінальних справ, адже комуністична влада керувалася так званою "революційною правосвідомістю".

Серед тисяч реабілітованих киян зустрічаються прізвища відомих діячів науки та культури, таких як Білокопитов Олександр Олександрович – редактор журналу "Советская музыка", Манькутевич Леонід Юхимович - режисер Київського оперного театру, Михайлів Юхим Спиридонович – голова товариства "Київський художник", письменники Обідний Олексій Андрійович, Загірний Кирило Антонович, професор Київського машинобудівного інституту Марков Яків Миколайович, професор Київського лісотехнічного і меліоративного інституту Цеслинський Леонід Васильович, глава Обновленської церкви в Україні митрополит Олексій Чеканівський, глава греко-автокефальної церкви митрополит Василь Липківський, глава греко-католицької церкви митрополит Йосип Сліпий, пресвітер Георгій Вінс та багато інших, яких знали не лише у Києві, в Україні, але й за її межами.

З ініціативи добровільного історико-просвітницького товариства "Меморіал" (м. Одеса), яке засноване в кінці 1980-х років, та керівництва УКДБ в Одеській області було прийняте рішення про підготовку списків репресованих за роки ко-

муністичної влади. Ініціативна група Одеського „Меморіалу” під керівництвом Л.В.Ковальчук та Г.О.Разумова за десять років провела пошукову роботу, яка дозволила за архівно-слідчими справами СБУ оприлюднити у двотомнику „Одеський мартиролог” списки 33012 безневинно репресованих у період сталінських репресій [6].

Основою кожного тому є перший розділ, у якому в алфавітному порядку подана інформація про репресованих: прізвище, ім'я, по батькові; рік народження; вирок; репресивне рішення. Поряд із цим поданий алфавітний список репресованих громадян, що проживали в м. Одесі та області, які були заарештовані в інших областях і республіках Радянського Союзу.

Слід відзначити цінність другого розділу, в якому подана узагальнююча аналітична інформація щодо тенденцій репресивних заходів у Одеському регіоні. Тут подані різні відомості про репресованих, із врахуванням вікового цензу, місця народження, національності, соціального статусу, сфери діяльності та професій репресованих.

У наступних розділах подані нариси, що дають деякі уявлення про історичні етапи репресій тоталітарного режиму, розкривають підходи силових структур знаходити „ворогів народу” серед людей різного віку, професій та інтересів. У „Мартирологу” представлений фонд Одеського губернського революційного трибуналу, в якому подана анотація до 609 справ про 1226 осіб.

Фонди Одеського губернського комітету КП(б)У за 1920-1925 роки, окружного комітету КП(б)У за 1923-1930 роки та рішення про припинення справ Управління Служби безпеки України в Одеській обл. передають суспільно-політичну атмосферу того періоду, розкривають взаємовідносини органів влади та громадян. Підбір матеріалів здійснений за хронологічним принципом. В основному документи подані за роками та десятиріччями. Зауважимо, що більш детально представлені 20-30-ті роки, а наступні десятиріччя подані через призму процесу перегляду кримінальних справ та реабілітації.

У книзі пам'яті жертв політичних репресій „Вінницький мартиролог,” яка видана у видавництві „Велес” у 2001 р., матеріал поданий за аналогією до Одеської обласної редакційної колегії. Тут вміщені бібліографічні довідки майже на 7 тисяч реабілітованих жертв політичних репресій [1].

Наслідком роботи Донецького культурно-освітнього товариства „Меморіал” став вихід у світ у 1995 р. першої книги „Правда через роки” із загальноукраїнської серії „Реабілітовані історією”. За сім років обласна редакційна колегія та науково-редакційна група підготували і видрукували п'ять випусків книг, в яких вміщені статті істориків-науковців, спогади реабілітованих донеччан та документи про репресивні дії влади, які вперше були введені у науковий обіг.

Близько трьох тисяч біографічних довідок про реабілітовані жертви політичних репресій у Запорізькій області опубліковані у двох книгах „Повернені імена”. Вони видані в 1997-1998 рр. обласною редакційною колегією та науково-редакційним підрозділом з підготовки та випуску серії книг „Реабілітовані історією”. Про жертви репресії сталінізму на Дніпропетровщині розповідається в книгах „Свідчення з минувшини,” які були випущені у видавництві „Моноліт” обласною редакційною колегією.

Кількість зібраних матеріалів щодо реабілітованих жертв сталінізму у різних областях України різниа, але попередні підрахунки згідно з проектом „Повернуті імена” складають понад 900 тисяч репресованих. Вони оформлені у вигляді облікових карток, а у Вінницькій, Житомирській, Одеській, Полтавській, Харківській та Хмельницькій областях їх кількість перевищує 102 тисячі.

Слід зазначити, що затвердження головною редакційною колегією серійного шаблону макету книги обласних видань започаткувало друкування перших видань обласних редакційних колегій. Приміром, першими вийшли в світ книги серії „Реабілітовані історією” в Закарпатській, Київській, Харківській, Луганській та інших областях які внесли в інформаційний обіг і оприлюднили раніше недоступні для дослідників документи політичного керівництва, вищих органів державної влади та державного управління, колишніх спецслужб, правоохоронних органів. Це відкрило можливості для наукового вивчення і узагальнення проблеми та наслідків функціонування тоталітарної держави.

Робота над увічненням пам'яті жертв політичних репресій в Україні у період розбудови незалежної держави пройшла певні етапи, які можна характеризувати такими заходами:

- відкриття слідчих справ спеціальних фондів ВУЧК-ДПУ-НКВС-КДБ, пов'язаних із репресіями, і передача їх до системи державних архівів;

- активізація роботи громадських організацій, яка призвела до утворення товариств політв'язнів та жертв репресій, формування історико-культурних просвітницьких товариств „Меморіал”;

- розробка Кабінетом Міністрів України державної програми увічнення пам'яті жертв сталінізму та створення Головної редакційної колегії в системі Інституту історії України НАН України для оформлення джерельного багатотомного науково-документального видання серії книг „Реабілітовані історією”;

- формування регіональних (обласних) редакційних колегій, науково-дослідних груп, центрів для опрацювання відкритих архівних матеріалів фондів ВУЧК-ДПУ-НКВС-КДБ та підготовка і видання книг серії „Реабілітовані історією”. Ці книги потрібні насамперед для людей, що пережили страхіття репресій, їхніх родичів та близьких,

вчених, дослідників, культурно-просвітницьких організацій в роки незалежності України.

Отже, робота громадських організацій щодо реалізації державної програми увічнення пам'яті жертв політичних репресій реалізовувалася в конкретних справах – виданні книг, довідкових матеріалів про жертви тоталітарного режиму. Ці видання, мають не тільки наукове значення, а й стали засобами морального очищення суспільства, уроком нашим майбутнім поколінням.

Джерела та література

1. Вінницький мартиролог. — Вінниця: Велес, 2001. — 398 с.
2. Десять років роботи комісії Київради з питань поновлення прав реабілітованих. — К.: Варта, 2001.
3. За відсутністю провини. — Рівне: Азалія, 1994. — 63 с.
4. Із криниці печалі. — Рівне: Азалія, 1993. — 103с., Вип. 2. — 139с., Вип. 3. — 104с., Вип. 4. — 119 с.
5. Київ: жертви репресій. — К.: Логос, 1997. — Т. 1. — 496 с., Т. 2. — 360 с.
6. Одесский мартиролог. — Одеса: ОКФА, 1997. - Т. 1. — 752 с.
7. Створюється товариство... // Прапор комунізму. — 1989. — 2 грудня.
8. Програма і методичні рекомендації підготовки науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" — К., 1993. — 35 с.
9. Про підготовку багатотомного науково-документального видання про жертви репресій в Україні // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 2.
10. Тронько П.Т. В ім'я історичної правди // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1994. — № 1.
11. Тронько П.Т. Наш священний обов'язок // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1995. — №1/2.
12. Українці в Архіпелазі Гулаг. — Чернівці, 1998. — 63 с., Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті. — Вінниця: Велес. — 2002. — 211с., Десять років роботи комісії Київради з питань поновлення прав реабілітованих. — К.: Варта 2001. — 215 с.
13. Українські політичні в'язні і крах більшовицької імперії. — Львів: Українські технології, 2001.

*Олександр Шандро
(Чернівці)*

ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ІЗ СУСІДНІМИ СУЧАВСЬКИМ ТА БОТОШАНСЬКИМ ПОВІТАМИ РУМУНІЇ (1991-2000 рр.)

Становлення України як незалежної держави пов'язане з активним включенням її економіки у міжнародний поділ праці, зовнішньоекономічні зв'язки. Початок ХХІ ст. характеризується інтенсивним формуванням єдиного взаємопов'язаного світу. Відійшла в минуле його біполярність, протистояння капіталістичного й соціалістичного блоків країн. Суспільне життя все більше виходить за національні кордони, транснаціоналізується, простежується тенденція до об'єднання зусиль провідних держав світу з колективного регулювання світогосподарських процесів, пом'якшення нега-

тивних наслідків економічних потрясінь, розв'язання загальнолюдських глобальних проблем.

Проблема економічного розвитку і вироблення відповідної стратегії в цих умовах надзвичайно важливі для України [7, с.5], у т.ч. й Буковини. Актуальність дослідження визначається і складністю розвитку сучасної економіки краю, котра, спираючись на зовнішньоекономічні зв'язки, робить кроки по шляху прогресу.

Об'єктом даного дослідження є зовнішньоекономічна діяльність регіонів України на прикладі територіально-господарського комплексу Чернівецької області. Предметом — форми, методи, напрямки та інтенсивність зовнішньоекономічних зв'язків краю, розвиток їх пріоритетів.

Це є відносно нове явище у взаєминах буковинського краю з окремими суб'єктами підприємницької діяльності зарубіжних країн і на сьогоднішній день вивчено недостатньо. Однією із перших спроб у цьому є колективна монографія "Буковина: історичний нарис" [1; 416], підготовлена колективом авторів під науковим керівництвом професора Чернівецького університету В.М.Ботушанського. Окремі питання із зазначеної теми є в брошурі І.М.Гнатишина „Зовнішньоекономічна діяльність як підсистема територіального комплексу” [3; 55]. Важливе значення для розуміння процесів, що відбувалися у зовнішньоекономічних зв'язках України та області, мають такі монографії: "Економічний потенціал регіону: пріоритети використання" [7; 464], "Україна в процесах міжнародної інтеграції" [22; 280]. Джерельною базою для написання даної статті послужили документи поточного архіву Чернівецької облдержадміністрації.

Співробітництво регіонів зі своїми сусідами може стати суттєвим фактором поліпшення економічної ситуації в Україні [3; 18].

Найпомітніше місце в контактах Чернівецької області на міжрегіональному рівні посідають традиційні дружні зв'язки із Сучавським та Ботошанським повітами Румунії. По обидва боки кордону діють відповідні представництва. З 1992 р. починаються ділові контакти між ними на рівні обласної і повітової рад.

Історія взаємин Чернівецької області і Сучавського повіту триває вже не одне десятиріччя. З 1992 р. відносини між ними регулюються відповідними протоколами [20; 8].

У 1992 р. між представниками виконкому Чернівецької обласної ради народних депутатів і префектури Сучавського повіту був підписаний Протокол економічного і культурного співробітництва між Чернівецькою областю та Сучавським повітом на 1992 рік і перспективу.

Протокол передбачав основні напрямки і заходи щодо встановлення й розвитку контактів між територіальними адміністративними органами,

підприємствами і організаціями, дружніх зв'язків між населеними пунктами та жителями Чернівецької області і Сучавського повіту [12; 1]. На основі укладеної угоди між Чернівецькою областю і Сучавським повітом відбуваються обміни делегаціями. Мета таких поїздок — обговорити з колегами по той бік кордону плани співробітництва на наступний рік, обмінятися досвідом [8; 2].

Не менш важливим було налагодження економічних і культурних зв'язків з Ботошанами. 24 жовтня 1993 р. в Ботошанах делегація Чернівецької обласної державної адміністрації, обласної ради народних депутатів та представники префектури Ботошанського повіту, Ботошанської повітової ради підписали Протокол про співробітництво в галузі економіки, адміністративній, культурній, соціальній сферах, туризму та торгівлі між Чернівецькою областю і Ботошанським повітом Румунії на 1993-1996 рр. [13].

Завдяки уже цим угодам на початку 90-х рр. стали досить взаємовигідними бартерні операції з обміну сільгосппродукцією та продукцією переробних підприємств на необхідні для області пально-мастильні матеріали, товари, обладнання. По обидва боки кордону почали діяти відповідні представництва торгово-промислових палат, розширювалась кількість пунктів пропуску через українсько-румунський кордон, спрощувався взаємний перехід кордону громадянами обох держав, щоденно здійснювались автобусні рейси між прикордонними містами [1; 328].

Проте 1995 рік супроводжувався спадом зовнішньоекономічної активності суб'єктів підприємництва області. Така ситуація, в свою чергу, спонукала керівників області шукати більш тісні зв'язки з колегами по той бік кордону для пожвавлення зовнішньоекономічної діяльності підприємств області [11; 1]. У зв'язку з цим голова Чернівецької обласної ради народних депутатів Іван Гнатишин та префект Сучавського повіту Іоан Бенческу на підставі погодження і повноважень від уряду Румунії й голова повітової ради Константин Софроні на підставі повноважень відповідно до рішень повітової ради, враховуючи можливість взаємодії і розширення регіональної економічної, комерційної та соціально-культурної співпраці, прагнучи зміцнити співробітництво між двома владними структурами з метою налагодження систематичного обміну думками, інформацією та досвідом, проаналізувавши результати виконання Протоколу економічного і культурного співробітництва між Чернівецькою областю України і Сучавським повітом Румунії на 1992 рік і на перспективу, а також доповнення до нього на 1992-1994 рр., опираючись на Протокол міжпарламентських відносин Румунії та України, підписаного в Бухаресті 2 квітня 1992 р., враховуючи традиційні добросусідські взаємини, обопільну потребу в подаль-

шому розвитку взаємовигідної співпраці, підписали Протокол про співробітництво між Чернівецькою областю і Сучавським повітом на 1995-1998 роки [16; 1].

Протокол визначив основу співробітництва між обома сторонами в економічній, соціальній та культурній сферах. У документі сказано: "Сторони вживатимуть необхідних заходів щодо заохочення і підтримки планів регіонального економічного співробітництва і укладення договорів та інших подібного характеру угод з метою визначення конкретних умов реалізації таких заходів і проектів" [16; 2]. У зв'язку з цим 10 липня 1997 р. в Чернівцях перебувала делегація Сучавського повіту Румунії на чолі з головою Сучавської повітової ради Гаврілом Мирзою та префектом Сучавського повіту Васіле Іліє. Результатом візиту стало підписання додатку до Протоколу про співробітництво між Чернівецькою областю і Сучавським повітом на 1995-1998 роки [20; 1].

У підписаному додатку стосовно економічного питання сторони визначили стратегію розвитку та способи співпраці між суб'єктами господарювання з державним та приватним капіталом з метою збільшення об'єму обміну товарами, послугами та інвестиціями в наступних роках. Підкреслювалося, що сторони на основі проведених досліджень сприятимуть заснуванню спільних підприємств із залученням суб'єктів господарювання з державним та приватним капіталом для здійснення акцій і робіт, що становлять спільний інтерес, щоби повністю і найкращим чином використовувати наявні матеріальні та людські ресурси [5; 4].

За сприяння керівництва Чернівецької області з метою розширення ринків збуту продукції промисловості підприємства були залученні до участі у виставках-ярмарках, до переговорів з іноземними та вітчизняними фірмами [17; 2].

Новий імпульс розширенню і підвищенню ефективності добросусідської співпраці області з прикордонними регіонами Румунії, а також сусідньої Молдови надало підписання політичного договору між Україною і Румунією 2 червня 1997 р. у м. Констанца, зустріч в м. Ізмаїл (1997 р.) Президента Молдови П. Лучиньски, Президента Румунії Е. Константінеску, Президента України Л. Кучми [1; 330].

У відповідності до даного договору було підписано ряд протоколів про співпрацю між Чернівецькою областю і Сучавським та Ботошанським повітами Румунії.

Традиційними почали ставати зустрічі керівників області і Сучавського повіту з метою координування спільної роботи. Так, 23 січня 1997 р. делегація Чернівецької області, яку очолював голова облдержадміністрації Георгій Філіпчук, перебувала в Сучаві. Візит проходив на запрошення

румунської сторони і став продовженням традиційних дружніх зв'язків між сусідніми регіонами України і Румунії [10; 1].

Сторони визначили як мінімум 5 напрямків стосунків, на яких зосередили свою увагу під час переговорів. Зокрема, визнали за необхідне посилення співпраці у сфері економіки, фінансової та банківської систем. Для цього домовлено про потребу активізувати діяльність представництв торгово-промислових палат, що діяли у Сучаві і Чернівцях. Іншим важливим завданням названо виконання міжурядової угоди від 1996 р. про спрощений митний перехід. Планувалося довести кількість пунктів переходу до семи, працюючи паралельно над якісними показниками їх роботи — створення дорожньо-транспортної, сервісної інфраструктури [19; 1]. Поряд з цим продовжувався дружній діалог з Ботошанами. На тлі співпраці Чернівців і Сучави співпраця з Ботошанами була досить скромною. Бажаючи підтримати розширення економічного та технічного співробітництва, представники Чернівецької облдержадміністрації здійснили 17 лютого 1997 р. візит в Ботошани, де підписали Протокол про співробітництво в таких галузях: економічній, адміністративній, культурній, соціальній, туризму і торгівлі між Чернівецькою областю та Ботошанським повітом на 1997-2000 роки [19; 1].

Слід відмітити, що саме на 1997 рік у зовнішньоекономічних стосунках припадають активні переговори про створення спільно з іноземними партнерами підприємств. Перші такі підприємства з'явилися в області в 1989-1990 роках. Станом на 1.01.1997 р. їх налічувалося майже 200. Найбільше СП створено саме з фірмами Румунії [9; 1].

21 серпня 1998 р. в Сучаві підписано Протокол про співробітництво між Чернівецькою областю та Сучавським повітом представниками Чернівецької обласної державної адміністрації, з одного боку, та Сучавською повітовою радою і префектурою Сучавського повіту, з другого боку. Сторони домовилися розширювати та зміцнювати міжрегіональне економічне співробітництво, обмін товарами й послугами, взаємно підтримувати та реалізувати спільні проекти на взаємовигідних умовах [15]. Зазначимо, що згідно з Протоколом громадяни, які проживають у Чернівецькій області, а також транспортні засоби, що їм належать і зареєстровані в області, звільнялися від стягнення місцевих зборів при перетині українсько-румунського кордону [21; 3]. Даний Протокол був підписаний в результаті попередньої домовленості в січні 1997 р. в м. Сучаві.

Завдяки проведеним заходам керівництва області в сфері зовнішньоекономічної діяльності Румунія вперше у 1998 р. інвестувала в Чернівецьку область 5,8 тис. дол. США. А вже на 1999 рік інвестиції з Румунії становили 120,2 тис. дол. США [18; 359].

Протягом 2000 р. спостерігалась позитивна тенденція до росту в сфері зовнішньоекономічної діяльності. Зовнішньоторговельні операції суб'єктів підприємництва області з Румунією в 2000 р. становили 1303,66 тис. дол. США. Проте й надалі сальдо торгового балансу області із Румунією залишалося від'ємним і становило — 55,38 тис. дол. США [6].

15-16 листопада 1999 р. в Чернівцях проходила українсько-румунська робоча зустріч з питань прикордонного співробітництва в басейні р. Сірет в рамках створення Єврорегіону "Верхній Прут". Метою даної робочої наради було створення спільних заходів щодо транскордонного співробітництва у басейні р. Сірет за проектом програми PHARE — Credo і підготовки нового проекту програми TACIS / PHARE та з питань завершення створення Єврорегіону "Верхній Прут" [2; 1]. А вже 22 вересня 2000 р. у румунському місті Ботошани було підписано угоду про утворення Єврорегіону "Верхній Прут", до складу якого увійшли Чернівецька область, Бельцький і Єдинецький повіти Республіки Молдова, а також Ботошанський і Сучавський повіти Румунії. Діяльність Єврорегіону поширювалася на взаємопов'язані економічну та соціальну сфери [4; 1].

Добросусідські стосунки з румунськими партнерами дали можливість не тільки налагодити більш ефективне функціонування регіональних господарських комплексів, а й сприяли покращенню соціально-політичної ситуації на прикордонних територіях, поліпшували міжетнічні стосунки. Отже, в період 1991-2000 рр. економічна співпраця Чернівецької області із Сучавським та Ботошанським повітами Румунії тривала у таких напрямках: торгівлі, інвестиційній діяльності, створенні та підтримці спільних підприємств, що, в свою чергу, сприяло розвитку господарського комплексу області.

Джерела та література

1. Буковина: Історичний нарис. — Чернівці: Зелена Буковина, 1998. — 416 с.
2. Волошина Є. Буковина ввійде до складу Єврорегіону // Чернівці. — 1999. — 19 листопада.
3. Гнатишин І.М. Зовнішньоекономічна діяльність як підсистема територіального комплексу. — Чернівці, 1995. — 55 с.
4. Довідка: Єврорегіон "Верхній Прут" // Поточний архів Чернівецької ОДА. Управління зовнішньоекономічних зносин. — Чернівці. — 2004. — 4 с.
5. Додаток до Протоколу про співробітництво між Чернівецькою областю (Україна) і Сучавським повітом (Румунія) на 1995-1998 роки // Поточний архів Чернівецької ОДА. Управління зовнішньоекономічних зносин. — Чернівці. — 1997. — 16 с.
6. Звіт про зовнішньоекономічні зв'язки Чернівецької області у 2001 році на запит від 12.02.02 р. № 31-32/152 // Поточний архів Чернівецької ОДА. Управління зовнішньоекономічних зносин.

7. Економічний потенціал регіону: пріоритети використання: Монографія / І.М. Школа, Т.М. Ореховська, І.Д. Козьменко та ін.; за ред. І.М. Школи. — Чернівці, 2003. — 464 с.

8. Інформ — Експрес // Молодий буковинець. — 1992. — 12 грудня.

9. Колтун І. Зовнішньоекономічні зв'язки області за роки незалежності // Голос України. — 1992. — 24 квітня.

10. Переговори друзів: робочі, щирі, відверті // Буковинське віче. — 1997. — 25 січня.

11. Половець П. Наша активність не повинна послаблюватися // Буковинське віче. — 1996. — 20 березня.

12. Протокол економічного і культурного співробітництва між Чернівецькою областю (Україна) і Сучавським повітом (Румунія) на 1992 р. і перспективу // Поточний архів Чернівецької ОДА. Управління зовнішньоекономічних зносин. — Чернівці. — 1992. — 14 с.

13. Протокол про співробітництво в галузі економічній, адміністративній, культурній, соціальній, туризму та торгівлі між Чернівецькою областю України і Ботошанським повітом Румунії на 1993-1996 роки // Поточний архів Чернівецької ОДА. Управління зовнішньоекономічних зносин. — Ботошани. — 1993. — 24 жовтня.

14. Протокол про співробітництво в галузях економіки, адміністративній, культурній, соціальній, туризму та торгівлі між Чернівецькою областю України і

Ботошанським повітом Румунії на 1997-2000 роки // Поточний архів Чернівецької ОДА. Управління зовнішньоекономічних зносин. — Ботошани. — 1997.

15. Протокол про співробітництво між Чернівецькою областю (Україна) і Сучавським повітом (Румунія) // Поточний архів Чернівецької ОДА. Управління зовнішньоекономічних зносин. — Сучава. — 1998. — 21 серпня.

16. Протокол про співробітництво між Чернівецькою областю (Україна) і Сучавським повітом (Румунія) на 1995-1998 роки // Поточний архів Чернівецької ОДА. Управління зовнішньоекономічних зносин. — Чернівці. — 1995. — 7 с.

17. Ротар А. У промисловості тенденція до припинення спаду // Буковинське віче. — 1996. — 21 грудня.

18. Статистичний щорічник Чернівецької області за 1998 рік. — Чернівці: Чернівецьке обласне управління статистики, 1999. — 359 с.

19. Токарюк М.І. І я там був, мед пиво пив // Буковина. — 1996. — 26 червня.

20. Чернівецька область — Сучавський повіт: успіхи та проблеми міжрегіонального партнерства // Буковинське віче. — 1998. — 5 грудня.

21. Чобан А. Програма ТАСІС готує ґрунт інвестиціям // Буковинське віче. — 1996. — 5 жовтня.

22. Україна в процесах міжнародної інтеграції / За ред. д-ра економічних наук В.Р.Сіденка. — Харків.: Видво Форт, 2003. — 280 с.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО, ДОПОМІЖНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Петро Бочан
(Чернівці)

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ У ПРАЦЯХ ФРАНЦУЗЬКИХ АВТОРІВ XVII-XIX ст.

Історичні відомості з історії та етнографії України знаходимо у працях французьких авторів ще з середини XIII ст. Так, посол до татарського хана від французького короля Людовика IX Вільгельм Рубруквіс вже в 1252 р. залишив цікавий опис Криму і Приазов'я. Посол Франції у Польщі Жільбер де-Лянуа у першій чверті XV ст. відвідував міста Галичини, Волині й Поділля, а також Криму і залишив відомості про їх побут. А археолог Блез де Віженер в 1573 р. опублікував книгу, в якій є цікаві відомості про Галичину, Волинь і Поділля, про їх природу, історію, міста. У ній він зробив висновок, що як би не татари, то Поділля "безумовно було би найкращою і найплодючішою країною серед ряду інших — через те, що ґрунт дає тут скрізь виноград і шовк без особливої опіки людини". А про народ на Поділлі відзначає, що він той самий, як на Волині і Галичині, а "їх мова, побут і звичаї майже тотожні з такими на Червоній Русі (Галичині. — Б.П.), Волині і Литві" [10, с. 32, 33, 36, 37, 53].

Але найбільше зацікавлення Україною у французького суспільства викликала історія українських козаків і особливо Визвольна війна українського народу проти Польщі. Так, уже в першому числі французького урядового тижневика "Gazette de France" оповідалося про похід козаків проти турків [10, с. 65].

Особливо велике значення з відомостей про Україну мала книга військового інженера Гійома Левассера де Боплана, який був на службі у польському війську і прожив в Україні з 1631 до 1648 року. Це й дало йому можливість на підставі своїх особистих споглядань, а також на основі свідчень своїх сучасників написати "Опис України..." [1, с. 12], найбільш змістовну книгу на той час. У ній наведені цінні відомості з історії, географії та етнографії цього краю, дані про життя, побут і працю українського народу, про становище селян і козаків. Книга написана в часи визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. (Перше видання її вийшло в 1651 р.). Вся Європа була здивована мужньою й звитяжною боротьбою за свою свободу українських козаків проти однієї з могутніх держав Європи того часу, якою була Польща. Саме тому вона викликала зацікавленість у володарів держав, політичних, військових і культурних діячів як інформаційне джерело. Впродовж століть нею користувалися французькі вчені

і письменники: Блонд, Буйо, Гассенді, Гезіус, Дюпуї — засновники і перші члени Французької академії. Книга була у бібліотеках видатних політичних і наукових діячів Франції — короля Людовика XIV та його міністра закордонних справ, імператора Наполеона, Вольтера, Фуке, Боссое, Декарта та ін.. Прикро, що українською мовою "Опис України..." і, то тільки уривки, був опублікований лише в 1981 р. у перекладі Я.Кравця [7]. І тільки в 1990 р. "Опис України..." виданий в Україні в повному обсязі [1] українською і французькою мовами. Проте через незначний тираж книга була малодоступною для широкого загалу.

У своїй праці Гійом Боплан об'єктивно зображає соціально-економічний стан українського селянства в 30-х роках XVII ст. Він показує жорсткий гніт їх з боку польської шляхти і повинності селян щодо панів. Зокрема, він свідчить, що "тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони мусять працювати власноручно і зі своїми кіньми три дні на тиждень на користь свого пана, а також сплачувати йому залежно від наділу, яким користуються, певну кількість буассо (1 буассо — 13 літрів. — П.Б.) зерна, багато каплунів, курей, гусей, курчат..., пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, а й над їхнім життям; ось яка велика свобода польської шляхти (яка живе наче в раю, а селяни — ніби перебувають у чистилищі). Тому, як трапляється, що ці бідні селяни потрапляють у повну залежність до злих панів, то опиняються у ще жалюгіднішому стані, ніж каторжани на галерах" [1, с. 32]. Викликає надзвичайне здивування те, яку осуджуючу оцінку дає у своїх спогадах Гійом Боплан здирству й знуцанню польської шляхти над українськими селянами. Адже він сам за походженням був дворянином і служив у польського короля. А в ті часи між феодалами і селянами була велика дистанція у взаєминах. Але його оцінка свідчить про достовірність жалюгідного становища українських селян під гнітом польської шляхти, що й було однією з причин їх боротьби за свободу у майбутній війні.

Зміст книги свідчить про спостережливість автора. У ній містяться важливі історичні й етнографічні дані. Автор висвітлює життя та господарську діяльність українського народу, розвиток ремесел і рівень розвитку землеробства. Боплан дає психологічну характеристику українцям, стверджує, що "вони дотепні, кмітливі, винахідливі й щедрі, не прагнуть до великого багатства, але надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя. Саме через це вони такі схильні до бунтів та повстають проти місцевих вельмож, як тільки відчують утиски" [1, с. 31]. Автор звер-

тає увагу на фізичній стан селян та козаків, підкреслює, що “ вони надзвичайно міцні стату-рою, легко переносять спеку і холод, голод і спра-гу, невтомні на війні, мужні, сміливі, а швидше нерозважливі, бо не дорожать власним життям” [1, с. 31]. Відзначає також прояви у бою військової спритності та доблесті.

У книзі Боплана значне місце відведено висвітленню суспільно-політичного устрою, способу і тактики військових дій запорозьких козаків, виборів кошового атамана на Січі, приготування до походів, будівництва човнів-чайок тощо.

Значне місце Боплан приділяє опису ремесел, якими займаються козаки, звичаїв і рис характеру. Так, говорячи про ремесла, Боплан стверджує, що “серед цього народу зустрічаються люди досвідчені у всіх взагалі необхідних для життя ремеслах: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці і т.д.” Далі він зазначає, що “вони дуже вмілі у виготовленні селітри, ...і виготовляють прекрасний гарматний порох” [1, с. 29-30], а також потім вміють виготовляти з льону і вовни полотно і тканини. Зрештою всі уміють займатися землеробством і взагалі розуміються на всіх ремеслах, хоча одні бувають більш вдатними ніж інші в тих чи інших заняттях.

Але, говорячи про заняття землеробством і ремеслом, вміння і життєвий досвід козаків, у наступному тексті Боплана зустрічаються й наївні оповіді, а також суперечливі твердження. Зокрема, він стверджує, що “козаки живуть” за рахунок великої і багатой здобичі, яку вони здобувають у походах, і це основні “у них прибутки” й підкреслює негативні риси характеру — давання багато “ волі у питті” [1, с. 74]. Звичайно, було й одне і друге. Але ж не лише цим жили козаки. Якщо він мав на увазі козаків поза Січчю, то вони на своїх “паланках” мали добротні господарства із засіяними полями, табунами худоби, садами, пасіками.

А якщо Боплан мав на увазі реєстрових козаків, то, будучи на службі в королівській армії, самостійних походів вони не могли здійснювати, як і займатися постійною пиятикою, боячись вилучення із списків реєстру й позбавлення їх жалування. Та й сам Боплан за 30 сторінок перед цим стверджує, що “ усе це тільки під час дозвілля, бо коли вони воюють, або коли задумують якусь справу, то вкрай тверезі” [1, с. 31].

У книзі йдеться про обставини, хід та придушення козацьких повстань 1635 р. під керівництвом гетьмана нереєстрових козаків Івана Сулими та повстань 1637-1638 рр.

Необхідно зазначити, що, говорячи про значення українських земель і козацької Січі, Боплан в основному дав їм об'єктивну оцінку, підкресливши у передмові, що “цей ново- здобутий край є незборним захистом проти могутності турків та жорстокості татар, міцною перепорою, здатною зупинити їхні згубні і часті набіги” [1, с. 23]. Але це

не повна оцінка, козаки Запорозької Січі були захисниками українського народу і від поневолення польської шляхти.

“Опис України...” Гійома Левассера де Боплана є цінним джерелом історії й етнографії України та її природи XVII ст. Не меншу цінність мають також бопланові праці з картографії України. Це передусім Українська географічна карта 1639 р., Генеральна карта України у трьох виданнях (1648, 1651, 1660 рр.), Спеціальна карта України у чотирьох варіантах [3, с. 89, 90, 91]. Це найбільш докладні карти, на яких вперше відображена численна топоніміка — назви сотень населених пунктів, рік, гір, шляхів, лісів, степів, курганів. Вони теж є значним джерелом з історії й етнографії України. На своїх картах Гійом де Боплан чи не вперше в західноєвропейській історіографії, як і в назві книги, вживає назву “Україна”, а територію московського царства подає під назвою “Московія”, як тоді вона офіційно називалася в усіх європейських державах.

Другою працею у французькій історіографії з історії України як за хронологією, так і за значенням була “ Історія війни козаків проти Польщі”, автор якої — французький військовий діяч і дипломат П'єр Шевальє, який у 1646 р. командував загоном українських козаків на чолі з Богданом Хмельницьким та Іваном Сірком, які брали участь в облозі Дюнкерка проти іспанців під час Тридцятилітньої війни (1618-1648 рр.). На початку визвольної війни українського народу в 1648-1676 рр. П'єр Шевальє був секретарем французького посольства у Польщі [6, с. 3809-3810]. Безпосереднє спілкування з українськими козаками, а згодом можливість користуватися документами, які надходили до Варшави від командувачів польських військ, дало П.Шевальє можливість підготувати “Розвідку про землі, звичаї, спосіб правління, походження та релігію козаків”, “Розвідку про перекопських татар” та “Історію війни козаків проти Польщі”, які однією книгою вийшли французькою мовою у 1563, 1668 і 1852 роках, в 1672 р. — англійською мовою. Використання ним документів надає змісту праці більшої достовірності.

У своїй праці П.Шевальє у значній мірі використовує матеріал Г.Боплана “Опис України...”. Свідченням цього є певне однотипне повторення описаного Бопланом. Проте є й значні відмінності в оцінці тих чи інших явищ з історії визвольної війни. Так, описуючи звичаї, побут і заняття українського народу, П.Шевальє вслід за Бопланом повторює, що “ мешканці України... мають гарну постать, бадьорі, міцні, спритні до всякої роботи, щедрі і мало дбають про нагромадження майна, дуже волелюбні і несхильні терпіти ярмо, невтомні, сміливі й хоробрі, ...вони полюють і рибалять, знають різні ремесла, потрібні в сільському житті і на війні” [11, с. 44].

Говорячи про мову козаків, П.Шевальє підкреслює, що вона “ дуже ніжна й сповнена пестливих

виразів та незвичайно витончених зворотів". Водночас він відрізняє українську мову від мови московитів, стверджуючи, що "московити ... правлять богослужіння своєю мовою"[11, с. 46, 48].

Характеризуючи соціально-економічне становище селян і козаків під польською владою, П.Шевальє прийшов до висновку, що воно стало головною причиною селянських повстань і Визвольної війни. "Селяни України та сусідніх провінцій не наче раби, — стверджує П.Шевальє, — так само як і в більшості інших частин Польщі: вони зобов'язані працювати кінно або пішо три-чотири дні щотижня для панів. До того ж вони обтяжені різними орендними платами збіжжям та свійською птицею за землі, якими користуються; зобов'язані платити десятину від баранів, поросят і всяких земних плодів... а до того — погана поведінка з боку євреїв, орендарів шляхетських земель, які до описуваної війни вимагали виконання всіх тих повинностей з великою суворістю... Отож не треба дивуватися, якщо селянські заворушення були такими частими, і що в останніх війнах селяни відстоювали свою свободу з такою завзятістю... Це тяжке рабство було причиною розквіту всього хороброго Запорозького війська, чисельність якого дуже зросла за останні роки внаслідок відчаю, до якого довела народ прикордонної землі жорстокість шляхти і євреїв"[11, с. 43].

Як бачимо, у цьому тексті П.Шевальє розкрив причину частих селянських заворушень, повстань і, накінець, Визвольної війни з-під соціального й національного гніту.

Висвітлюючи історію війни українського народу проти Польщі, П'єр Шевальє чи не першим дав глибоку оцінку цій війні, її характеру. Зокрема, він пише, що Польща часто боролася проти могутніх ворогів. Вона воювала з Німецькою імперією, з лицарями-хрестоносцями, тевтонським орденом, з татарами, турками, шведами. "Проте поляки завжди чинили опір усім, навіть найгрізнішим ворогам, і все ж ці війни не здавалися їм такими небезпечними, як війна з козаками, що розпочалася в 1648 р. ...бо ці бунтарі втягнули у свій заколот мало не все населення Чорної Русі". І зробив висновок, що ця війна була жорстокою і руйнівною за своїми наслідками для Польщі [11, с. 74, 183]. Як бачимо, П.Шевальє вірно оцінив найнебезпечніший руйнівний характер цієї війни для Польщі з усіх, які вона вела перед цим. І це сталося в період найбільшої могутності Польщі на той час серед європейських країн.

Водночас у своїй праці П.Шевальє дає високу оцінку організаторським та полководницьким якостям Богдана Хмельницького. У своєму зверненні до читача П.Шевальє пише, що в книжці він знайде "образ мужа, який для того, щоб піднятися над іншими, приводить в рух величезний механізм та наводить жах на те королівство, якого ні всі могутні держави християнського світу, ні навіть могутня імперія турків досі не змогли похитнути.

Одним словом, Кромвеля, який вдруге з'явився на Русі, який був не менш честолюбний, хоробрий та спритний, ніж Кромвель в Англії" [11, с. 21]. І в тексті продовжив: "Богдан Хмельницький був першою іскрою цього повстання та рушієм усієї війни"[11, с. 75].

Таким чином, П'єр Шевальє вже тоді, по гарячих слідах визвольної війни українського народу дав глибоку оцінку самій війні і високо оцінив її провідника, порівнявши його з видатним діячем англійської буржуазної революції О.Кромвелем.

У цій праці П.Шевальє мало приділяє уваги першим битвам визвольної війни. А битву під Пилявцями взагалі замовчує. У кількох рядках він показує справу так, що ніби під Пилявцями взагалі не було битви, а через незгоди між командувачами польського війська було "ухвалено відступати табором". Але через неясність обстановки у нічній темряві польське військо "охопив панічний страх"[11, с. 88], що привів його до безладної втечі. Це не відповідає дійсності, бо панічний відступ і втеча польського війська наступили внаслідок поразки у битві під Пилявцями. Мабуть, П.Шевальє як член посольства союзної Франції, вважав за потрібне не висвітлювати великомасштабної поразки польського війська, щоб не принижувати честі й гідності польського суспільства.

Зате битви під Збаражем, Зборовом (1649 р) і під Берестечком (1651 р.) П.Шевальє висвітлює в достатній мірі. Особливо цінними сторінками його праці є ті, на яких опубліковано умови Зборівського договору (з 12 пунктів), підписаного між Польщею, Кримським ханством і козацьким військом; і умови Білоцерківського договору (з 14 пунктів), підписаного коронним гетьманом Потоцьким від імені польського короля і Богданом Хмельницьким. Викладені умови договору дають змогу звірки їх текстів із наявними в сучасних публікаціях.

Перебуваючи на посаді секретаря французького посольства, П.Шевальє з приязню пише про польське військо. Як католик і представник пануючого класу феодалів союзницької до Польщі Франції, він під впливом шляхетського польського оточення при висвітленні історії війни козаків проти Польщі розглядає окремі явища з точки зору польської шляхти. Так, повсталіх селян і козаків він вважав бунтівниками. З одного боку, він визнає мужність і хоробрість козаків, а з другого — приписує їм надмірну жорстокість, стверджуючи, що у битві під Берестечком козаки "здирали шкіру, смажили на повільному вогні та мучили в безліч інших способів поляків, які потрапляли до них у руки" [11, с. 158, 159].

В той же час виставляє польських шляхтичів і короля милосердними гуманістами. Так, описуючи відступаючих з-під Берестечка селян-повстанців, П.Шевальє пише, що "обурення поляків перейшло в жалість... і замість того щоб вбивати їх, поляки бігли за ними лише для того, щоб дару-

вати їм життя та спонукати їх зберегти життя. Король був навіть такий добрий, побачивши це нещастя, що наказав роздавати їм харчі, та запевнив їх, що пробачить, коли вони залишать козаків-бунтівників і повернуться додому” [11, с. 164]. Тут тенденційно представлений зразок цілковитої ідилії гуманізму стосовно полонених з боку поляків. В дійсності, як свідчать численні документи, після кожного повстання над українськими селянами і козаками чинилися жорстокі розправи.

У П'єра Шевальє відсутня об'єктивність і в питанні чисельності польського та козацько-татарського війська. Він зазначає, що у королівському війську було “принаймні СТО тисяч без джур, кількість яких була теж дуже велика і більшість з них мала коня і зброю”, а козацько-татарські військові загони, як стверджує П. Шевальє “налічували понад ТРИСТА тисяч і займали таку велику територію, яку не можна було осягнути оком” [11, с. 140, 148].

В дійсності військові сили обох сторін, за даними значної частини істориків, були приблизно рівними. Польського війська було понад 80 тис. та стільки ж озброєної челяді. В складі польського війська було 20 тис. німецької піхоти, що мала великий воєнний досвід з часів Тридцятилітньої війни. Козацько-селянські частини налічували близько 100 тис. чоловік та 50 тис. татар [9, с. 20]. Якщо взяти до уваги те, що в козацькому війську селянські повстанські загони були погано озброєні (навіть косами) і не знали тактики бою, а в складі польського війська ненавчена до бою челядь, то кількісний склад обох військ мав рівновагу. Але в польському війську переважала кількість гармат, під обстріл яких з перших хвилин бою попала татарська кіннота і, не витримавши обстрілу, панічно відступила, оголивши фланг козацького війська під Берестечком.

У цілому книга П. Шевальє викликала великий інтерес громадськості західноєвропейських країн до Визвольної війни українського народу, яка мала великий вплив на міжнародну політику. Історією українського козацького війська була захоплена вся Європа. Для молоді сучасної України книга П. Шевальє є яскравим свідченням того, що історією України активно цікавилися народи Європи ще з середини XVII століття.

Першим західноєвропейським твором, цілком присвяченим історії України, був “Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії” [12, с. 15] французького дипломата історика Жана-Бенуа Шерера. Народившись в старовинному місті Страсбурзі, яке в другій половині XVII ст. перейшло до Франції, Ж.-Б. Шерер добре володів німецькою і французькою мовами. На початку 70-х років XVIII ст. він був на російській службі в Петербурзі, де згодом став аташе при французькому посольстві в Росії. Ця обставина сприяла ґрунтовному вивченню ним російської мови. У своєму двотомному творі

Ж.-Б. Шерер у першому томі розглядає історію Малоросії від найдавніших часів до зруйнування Запорозької Січі Катериною II, а в другому томі він дає “Короткий виклад історії козацьких гетьманів і найвизначніших подій, які сталися в Україні”.

Треба зазначити, що незважаючи на перебування на російській службі і на службі у французькому посольстві в Петербурзі, зміст його книжки проникнутий співчуттям і симпатією до українського народу, до його героїчної боротьби за свободу.

Він із захопленням пише про українських козаків, про їх войовничий дух. “Виховані як спартанці, завжди при зброї як римляни, громадяни цієї республіки не підкорювали чужі землі, як ці останні, але захищали свої вівтарі та хатні вогнища відважно й постійно, волюючи труднощів мандрівного життя, а не розслабленості рабства”, — стверджує Ж.-Б. Шерер у вступному слові. І далі він підкреслює, що “українські козаки були мирним народом”, але “пересвідчившись, що їх хочуть знищити, вхопилися за шаблі й почали зміцнювати свою незалежність...” [12, с. 11, 12].

З подальшого тексту чітко спостерігається, що Ж.-Б. Шерер, не називаючи кривдників і обвинувачувачів, стоїть на позиції права козаків на боротьбу за свободу. Зокрема, він пише: “Цей народ, пам'ять якого повна спогадів про предків, скинув із себе ярмо, — і саме цього не хочуть йому пробачити... Самозахист козаків назвали бунтом, а повстання вважається злочином, коли йому бракує належної сили” [12, с. 12]. І далі продовжує він, “...з якими почуттями дивитимемося ми на козаків, якщо досі нам показували з-поміж них лише зрадників?” [12, с. 10].

Відмінність праці Ж.-Б. Шерера і її позитивне значення в тому, що при її написанні використані українські джерела. У першому томі Шерер подає загальні відомості про Україну або Малоросію, її населення, флору, фауну, клімат, про ріки, міста, фортеці і т.п. У цьому, як видно з тексту, він використав “Опис України...” Г. Боплана. Частина розділів його праці насичена етнографічним матеріалом про козаків і український народ. Особливо цікаві розділи в Шерера “Про обов'язки та посади запорозьких та малоросійських козаків”, про уряд Малоросії. Цінним є матеріал десятого розділу “Населення України”, в якому представлена статистична викладка про населення України того періоду [12, с. 72-74].

Визвольну війну українського народу проти Польщі до битви під Берестечком Ж.-Б. Шерер висвітлює схематично. Проте дещо доповнює про цей період у другому томі.

В окремому розділі Шерер розглядає “Умови, на яких козаки піддалися Росії”. В цілому він правильно вказує на причини, які спонукали Б. Хмельницького укладати союз з російським царем. З цією метою до великого князя (як його величає Шерер) Олексія Михайловича було відряджено посольство на чолі з полковником Гуляницьким за участі та-

кож полковників Цецюри та Дворецького. Шерер повідомляє, що вони привезли від царя ратифіковані статті, зміст яких наводить автор у своїй книжці. Серед інших була й стаття, згідно з якою козаки “завжди управлятимуть самі собою, згідно з порядком, встановленим їхніми національними зборами” [12, с.117]. Водночас Ж.-Б. Шерер вказує на те, що Росія першою порушила умови договору, підписавши в 1667 р. в Андрусові мирний договір з Польщею, за яким фактично стався перший поділ території України — Правобережна відходила до Польщі, Лівобережна — до Росії, що й було закріплено в 1686 р. так званим “вічним миром”. Продовжуючи аналізувати політику московського царя щодо України, Ж.-Б.Шерер стверджує, що саме утиски царських урядовців і введення подушного податку послужило мотивом укладання союзницького договору з шведами козацьким гетьманом І.Мазепою. У своїй праці автор детально, із співчуттям висвітлює поневіряння й тяжке життя запорозьких козаків на турецьких і татарських землях після поразки у Полтавській битві. Досить об’єктивно розглядається становище запорозьких козаків в останні десятиліття їх існування, після повернення на батьківщину в 1734 р., характеризується грабіжницька земельна політика царизму перед знищенням Запорозької Січі і саме її знищення. Варто відзначити, що автор на семи сторінках повністю публікує наказ Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі, що представляє собою історичну цінність.

Другий том своїх “Анналів...” Ж.-Б.Шерер цілком присвятив короткому викладу історії козацьких гетьманів і найвизначніших подій, які сталися в Україні з початку XV ст. до смерті передостаннього гетьмана Запорозьких козаків Данила Апостола в 1734 році. Тут розглядаються козацько-селянські повстання в першій половині XVII ст., а також основні битви під час Визвольної війни 1648-1654 рр., міжгетьманська боротьба козаків у період Руїни; дається більш детальний опис російсько-шведської війни і участі в ній козаків; повідомляється коротко про становище в Гетьманщині після смерті Петра I.

В цілому праці Ж.-Б.Шерера “Аннали Малоросії...” об’єктивно відображають історію України і Запорозької Січі, автор з осудом висвітлює політику московського царя, спрямовану на ліквідацію козацьких вольностей і автономії козацької держави й повне підпорядкування її Росії. Окремі наївні твердження про звичаї українського народу й козаків, про родовід козаків від хозарів та інші не знижують загальної позитивної її оцінки.

Цінним у працях Ж.-Б.Шерера є висновок про те, що Україна має свою історію як окрема держава. Він підкреслив, що “Україна мала колись своїх правителів, їхньою резиденцією був Київ, і їхня влада простягалася тоді на Великоросію...” І далі він пророчив їй прогресивне майбутнє, стверджу-

ючи, що “Україна скоро підніметься з того стану залежності й приниження, в який вона впала в останні століття” [8, с. 461], перебуваючи під владою Москви.

До висвітлення окремих відомостей з історії України у XVIII ст. долучився й всесвітньо відомий французький філософ Вольтер. У своєму знаменитому творі “Історія Карла XII” він присвятив окремий розділ Україні, який в основному стосується подій, пов’язаних з переходом гетьмана Івана Мазепи на бік шведів і Полтавською битвою.

Але на початку розділу Вольтер дає загальну оцінку становищу в Україні і її прагненням. Зокрема, він пише: “Україна завжди прагнула бути вільною, але будучи оточена Московією, Туреччиною і Польщею, вона примушена була шукати собі протектора серед цих трьох держав. Вона спочатку піддалася під протекторат Польщі, яка поводитися з нею зовсім як з поневоленою державою і занадто обмежила її права; відтак піддалася Московитові, що уярмлював її неначе рабів, як завше є звичаєм у Московитів. Спочатку українцям надавався привілей вибирати князя, який називався гетьманом, але невдовзі вона була позбавлена цього права і гетьмана почала призначати Москва” [16, с. 70].

Фактично в цьому резюме Вольтер показав передумови й причини переходу гетьмана І.Мазепи на бік шведів. В подальшому тексті Вольтер розкриває привід для цього переходу І.Мазепи до шведів та його наслідки до і після Полтавської битви. Про це Вольтер пише наступним чином: “Одного разу, як Мазепа сидів у Москві за столом з царем, імператор запропонував йому допомогти дисциплінувати козаків і зробити його народ більш залежним. Мазепа відповів, що становище України і дух цієї нації є нездоланими перепонами для здійснення царських планів. Розгніваний п’яний цар назвав Мазепу зрадником і пригрозив, що посадить на палю.

Повернувшись в Україну, Мазепа вирішив повстати. Шведська армія, яка невдовзі з’явилася на кордонах, полегшила йому це зробити. Він прийняв рішення бути незалежним й утворити могутнє королівство з України та відламків Росії. Це була відважна смілива людина, далекозора, невтомна у праці, незважаючи на досить похилий вік” [16, с. 71].

Сам перехід І.Мазепи на бік шведів Вольтер характеризує таким чином:

“Мазепа, нарешті, з’явився до шведів, але скоріше як утікач, ніж як могутній союзник. Московити викрили його задум та перешкодили його планам; вони обрушилися на козаків і знищили їх дощенту; видатні приятелі Мазепи, захоплені зі зброєю в руках, загинули в кількості тридцяти чоловік на колесі. Його міста спопеліли, його скарб загарбали, зброю й постачання, що приготовлено для шведського короля, було захоплено” [16, с. 72].

В кінці розділу Вольтер розглядає характер битви під Полтавою, перемогу Петра I і втечу Карла

XII з рештками свого війська і Мазепою із загонном козаків до річки Бугу.

Як видно зі змісту цієї частини Вольтера “Історія Карла XII”, він об’єктивно висвітлив становище України під царською владою напередодні переходу гетьмана І.Мазепи на бік шведів; перебіг ходу подій після цієї акції. Вольтер схвально характеризує Мазепу та його дії, із симпатією ставиться до долі України. Це на період написання “Історії Карла XII”(1731 р.).

Але через десятиліття Вольтер змінив свої погляди щодо українського питання взагалі і характеристики І.Мазепи зокрема. Справа в тому, що російський уряд замовив Вольтерові написати книгу про творця Російської імперії Петра I, на що той з охотою відгукнувся (1759 р.). В “Історії Петра Великого” Вольтер вже пише про гетьмана українських козаків таким чином: “Мазепа — козацький гетьман, стара людина 70 років, або незадоволений царем, або непевний в силі Карла XII, хотів стати незалежним. Він відкрився у своїх планах козакам, коли знаходився в 30 милях від Десни, але ці відважні люди не захотіли піти за ним” [2, с. 42].

Відомий історик і публіцист української діаспори у Франції Ілько Борщак наводить висловлювання французького історика Жофруа про причини зміни оцінки Мазепи Вольтером. “Вольтер, — писав Жофруа, — розповідаючи в “Історії Петра Великого” про Мазепу, знаходиться в утрудненому стані. Він повинен умовчати тут, що цар — як Вольтер сам писав в “Історії Карла XII” — обізвав Мазепу зрадником і загрожував захопити його край. Вольтер перекручує тут факти, щоб подобатися росіянам, бо в “Історії Карла XII” оповідає, що Мазепа прийшов до шведів з невеликими силами тому, що попереджені Московити знищили дощенту його козаків, колесували його друзів і захопили його міста...” [2, с. 42]. І.Борщак стверджує, що “Історія Петра Великого” написана цілковито за інструкціями і матеріалами петербурзького уряду, що й досі переховуються в Петербурзі в Публічній бібліотеці. Дивно, що навіть філософ такого рівня не встояв перед великими гонорарами й писав на замовлення, виводячи Петра I як філософа на троні. Правда, пізніше, 1766 року, Вольтер сам признався, що в 1744-1748 роках у відношенні до Росії поводився, як “досконалий облесник”. Про “Історію Петра Великого” інший французький просвітитель і філософ Д’Алямбер в 1763 р писав: “О, Боже мій, справді цей восьмий том Вольтера (що містить “Історію Петра I”) викликає огиду низотністю й плюгавістю своїх похвал. Дійсно варто мати щорічну ренту в 100000 ліврів, жити у вільній країні й написати таку історію!” [4, с. 113].

Як би то не було, але сторінки з історії України, які містяться в книзі Вольтера “Історія Карла XII”, мали великий резонанс у XVIII-XIX століттях й відіграли позитивну роль в об’єктивному висвітленні історії України.

Історією України цікавилися й визначні французькі особистості і XIX ст. Один з них відомий письменник та історик, французький академік, сенатор, радник Наполеона III Проспер Меріме. Спілкуючись з І.Тургенєвим, М.Гоголем й іншими росіянами, він зацікавився Козаччиною. Володіючи чотирма західноєвропейськими мовами, П.Меріме опанував і російську. Так що мав змогу читати в оригіналі твір М.Костомарова “Богдан Хмельницький”, а також твори М.Гоголя про Україну. Саме тому твори П.Меріме відрізняються від творів його французьких попередників більшою достовірністю і наближеністю до реальних подій.

П.Меріме підготував і видав дві праці, присвячені Козаччині: “Українські козаки та їх останні гетьмани” і “Богдан Хмельницький” [14]. Перша з названих праць фактично є історією Козаччини. П.Меріме майстерно описує спосіб прийняття пришельців у козаки, їхній побут, навчання. При цьому він відрізняє козаків, які жили на Січі, від тих, які жили родинами і займалися землеробством. Чітко також показав відмінність реєстрових козаків від решти. Звернув увагу на використання козаків польським урядом, починаючи з короля Стефана Баторія, який вперше в 1578 р. “сформував реєстрове військо з 600 козаків” [14, с. 117-119].

П.Меріме розкрив зародження нерівності між козаками. “Польща, — пише П.Меріме про реєстрових козаків, — визнала їх вільними людьми і дала їм привілеї — всі ті вольності, якими вони фактично володіли. Затим призначила кожному козакові річну платню, вимагаючи, однак, щоб той був записаний як жовнір у спеціальний реєстр... Так створилася перша нерівність між українцями: одні були козаками, тобто жовнірами, отже мали вольності; інші залишилися селянами” [14, с.120].

Проаналізувавши становище українських селян, П.Меріме прийшов до висновку, що “на Україні становище селян було важчим, порівняно з іншими слов’янськими країнами”. Він підкреслює, що поляки “поставилися до України як до закабаленого краю..., поділили між своїми фаворитами її територію, і до всього лиха, що звалилося на українців, додалося ще й релігійне переслідування... В ті часи кріпаків, що повставали проти панів, карали страшними карами: козацьких ватажків вішали, четвертували, спалювали живцем; кілька сот голів скочувалося додола... Така суворість не гальмувала пристрасної любові козаків до волі, зате для Польщі мала два фатальні наслідки: пригнічений народ звернув свій погляд на православну Росію і призвичаївся дивитися на державця того краю, як на свого справжнього захисника. З другого боку, навдивовиж зменшилася давня ненависть, яку козаки відчували до татар. Кримський хан був недругом польських панів, їхніх гнобителів, і незабаром козаки вирішили взяти його собі в спільники” [14, с. 122, 123, 124].

Але союз з татарами, відзначає П.Меріме, був ненадійним. “Після битви під Берестечком стосунки між татарами і козаками погіршилися. Варшавський двір, — продовжує П.Меріме, — посіяв між ними незгоду і врешті почав переговори з ханом, аби спільними зусиллями притиснути гетьмана і його військо. Боячись опинитися поміж двома вогнями, Хмельницький вирішив, що має лише один вихід, який вабив його вже давно: кинутися в обійми Росії” [14, с. 132].

Необхідно визнати, що П.Меріме досить ретельно проаналізував наслідки договору з московським царем і прийшов до висновку, з яким не можна не погодитися. Зокрема, у своєму творі він пише, що “з Переяславським договором на Україну прийшла довга й руйнівна війна. Майже в усіх містах стали на постій російські війська, країну гнітили податкові збори. Здається, наприкінці життя Хмельницький каюся за свій вчинок. З гіркого досвіду він довідався, що залежність від царя обтяжливіша, ніж підвласність польським королям” [14, с. 134]. В кінці цієї праці П.Меріме зробив логічний висновок про те, що “відхід козаків України од Польщі завдав Речі Посполитій смертельного удару; в свою чергу, занепад Польщі прискорив втрату козаками їхньої незалежності” [14, с. 141].

В цілому у своїх працях про Україну та її народ П.Меріме виявив об’єктивні тлумачення історичних явищ, що їх пережила українська нація, в дусі часів XVII-XVIII століть. В їх змісті відчувається глибоке розуміння й співчуття до українського народу, до його долі й боротьби за незалежність.

В XIX ст. у Франції з’явилася оригінальна праця про Україну ще одного сенатора, сучасника П.Меріме, французького політика, редактора впливового часопису “La Patrie” і близького приятеля французького імператора Наполеона III Казимира Делямара. В 1869 р. він вніс до французького сенату петицію в українській справі, яку пізніше видав під назвою “П’ятнадцятимільйонний європейський народ, забутий в історії” [13]. Цей невеликий за об’ємом твір мав широкий публічний резонанс. Адже в ньому йшлося про фальсифікацію історії Російської імперії на шкоду історії України, яку вивчали в школах і ліцеях Франції. К.Делямар на державному рівні порушив питання на захист українського народу. Ця праця в 2000 р. була вперше перекладена й опублікована українською мовою чернівецьким науковцем Михайлом Поповичем [5]. Вона є цінним джерелом з історії України закордонного автора. У ній К.Делямар, на відміну від підручника з історії Російської імперії, підкреслює, що “університетська освіта змішує два по суті різні народи з явними протилежними культурами й історичними традиціями. Цими двома народами, — продовжує він, — є московити й рутенці, змішані в загальній назві “руси” (Russes).

Живучи між Московією та, власне кажучи, Польщею, рутенці, до яких одних раніше відносилися назви “руси” (Russes) і “русини” (Russiens), були поневолені у минулому столітті московитами, і народ-завойовник сам на себе поширив ім’я переможеного народу, щоби надати собі позірних прав на володіння ним. Через це слова “руси” (Russes) і “московити” видаються нам сьогодні синонімами, тоді як насправді вони є цілком різними для історика.

Ця навмисна плутанина дала змогу московитам поглинути навіть саму історію рутенців, немов би пізніший політичний акт здатен впливати на історію попередніх епох.

Ось чому є справедливим твердження, що у Європі є народ, забутий перед лицем історії — це рутенський (український. — Б.П.) народ, нація, що налічує 15 млн. чоловік, тобто така ж чисельна, як і народ Іспанії, втричі перевищує за кількістю жителів Бельгії й, нарешті, кількісно рівнозначна усім підданам корони Святого Стефана.

Чи знищено цей народ? Звичайно, що ні. Він існує, він має свою історію, що відрізняється від історії Польщі, а ще більше від історії Московії; він має свої традиції й свою мову, що відмінна водночас від російської і від польської; йому притаманна, нарешті, яскраво виражена індивідуальність, яку він не перестає відстоювати” [5, с. 2].

Після цього К.Делямар ставить перед сенатом вимогу, щоб шляхом коротких “доповнень до програм викладання історії відбувся поділ історії трьох народів — рутенців, поляків і московитів — щодо тих часів, коли вона була різною, і щоб їм було повернуто їх власне ім’я, характерне для тих часів, оскільки ці три назви: поляки, рутенці й московити — є єдиною ознакою, що дозволяє сьогодні чітко розрізнити усі три народи” [5, с. 2].

Сенатор К.Делямар у своїй петиції робить висновок, що “викладання історії у Франції публічно санкціонує, можливо, одну з найпотворніших із відомих в аналах історії узурпацію, а саме привласнення імені переможеного народу, яким народ-завойовник покрив себе як одежею. Історія не повинна забувати, що до Петра I ті, яких ми сьогодні називаємо рутенцями, називалися русами (Russes), або русинами (Russiens), а їхні землі звалися Руссю (Russies), або Рутенією. А той народ, який ми сьогодні зevamo руським (Russes) звався московитами, а їхня батьківщина — Московією. Наприкінці минулого століття у Франції і в Європі всі чудово вміли відрізнити Русь від Московії, а сьогодні це робиться лише в спеціальних дослідженнях” [5, с. 2].

Аналітична праця К.Делямара була опублікована 136 років тому, але більшість висновків і оцінок цього француза не втратили своєї актуальності і в наш час. Зокрема, він писав: “Сьогодні, коли викладання історії охоплює сучасну епоху, тим більше необхідно пояснювати історичні причини нинішньої ситуації у Європі”. Нехтування ними,

— продовжує він, — залишає “молодь у невіданні причин, які породили найважливіші питання нинішньої політики, підходи до яких повинна висвітлювати історія, яка одна може дати ключ до їх розуміння. Адже нинішня молодь — це завтрашня нація” [5, с. 2]. Цей висновок у повній мірі стосується і української історії та української молоді.

Таким чином, на основі праць окремих французьких авторів XVII-XIX століть — Гійома Левассера де Боплана, П'єра Шевальє, Жана-Бенуа Шерера, Вольтера, Проспера Меріме, Казимира Делямара та інших можна стверджувати, що в XVII-XVIII ст. і до середини XIX ст. у Європі знали про Україну набагато більше, ніж коли вона була поневолена Російською імперією та її наступницею — радянською імперією. Починаючи з XIX ст., особливо в XX ст. Україна й український народ за кордоном опинилися в забутті. Вся історія цього народу і її території сприймалися через призму тлумачення історії Росії. Тому завдання українців полягає в тому, щоб відродити славні сторінки історії українського народу, в тому числі й погляди іноземців на Україну в минулому.

Джерела та література

1. Боплан Гійом Левассер. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн. — Київ: Наук. думка, 1990.
2. Борщак Ілько. Вольтер і Україна // Україна. Наук. двомісячник українознавства. — К.: Держвидав, 1926. — Кн. 1.
3. Вавричин Марія. Карти України Гійома Левассера де Боплана // Жовтень — 1981. № — 4.
4. Голубенко Петро. На службі імперії // Україна. Наука і культура. Випуск 26-27. — Київ: “Знання”, 1993.
5. Делямар Казимір. П'ятнадцятимільйонний європейський народ, забутий в історії // Історія України. — 2000. — №7.
6. Енциклопедія Українознавства. Перев. в Україні. — Львів: НТШ, 2000. — Т. 10.
7. Жовтень. — 1981. — №4. — С. 54-88.
8. Наливайко Дмитро. Очима Заходу: Рецепт України в Західній Європі XI-XVIII ст. — К.: Основи, 1998.
9. Полонська-Василенко Н. Історія України. — В 2 т. — Київ: Либідь, 1992. — Т. 2
10. Січинський В. Чужинці про Україну. — Київ: Довіра, 1992.
11. Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі. — Київ: Томіріс, 1993.
12. Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії. — Київ: Український письменник, 1994.
13. Delamarre C. “Un peuple européen de quinze millions oublié devant l'histoire. Pétition au Senat de l'Empire demandant une réforme dans l'enseignement de l'histoire, chez Amyot. — Paris, 1869.
14. Mérimée P. Les cosaques de L'Ukraine et leurs derniers atamans. — Paris, 1854; Les cosaques d'autrefois. — Paris, 1863.
15. Scherer J.-B. Annales de la Petite-Russie ou Histoire des Cosaques-Zaporogues et des Cosaques de l'Ukraine ou la Petite-Russie. — Paris, 1788.
16. Voltaire. Histoire de Charles XII. — Ruan, 1731.

Олександр Огуй
(Чернівці)

ОСОБЛИВОСТІ МОНЕТНОГО РЕГУЛЮВАННЯ В АВСТРІЇ (НА ПРИКЛАДІ БУКОВИНИ: 1774-1848)

У численних нумізматичних працях та довідниках, присвячених проблемам грошового обігу Австрії, повністю ігнорованою лишилася справа організації грошового обігу [див. 9; 10; 12; 17]. Сама організація грошового обігу, яку можна позначити терміном монетне (з 1762 р. і грошове) регулювання державою, відзначалася великою ефективністю, що засвідчує досвід Буковини, інтегрованої до складу монархії (1775-1918), тому її вивчення має значну наукову актуальність не лише для історичного пізнання, а й для практики сьогодення. Розглянемо проблему регулювання детальніше, враховуючи вивчені автором дані віденських архівів [6-8] та матеріали архіву Кремніци (нині Банська Штявниця, Словаччина), опрацьовані іншими дослідниками [19].

Монетне регулювання Австрії стосувалося як виготовлення оптимальної кількості монет, необхідної для зовнішніх та внутрішніх потреб імперії, так і забезпечення їх циркуляції. За матеріалами віденських архівів і відповідними збірками документів [5-8; 13-15], координацією карбування на всіх монетарнях та збором золотого і срібного брухту відало Головне монетне управління у Відні (Hauptmünzamt), підконтрольне Надвірній палаті в монетно-гірничій справі (Hofkammer in Münz- und Bergwesen), а займалися крайові ц.к. монетні двори, серед яких головним був Віденський. Робота була організована відповідним чином, який можна проілюструвати на прикладі Буковини.

Сама ж Надвірна палата, її відповідні відділення (фінансове та монетне тощо), за численними фасцикулами Архіву Надвірної палати (НКА) та архівами окремих монетних дворів як, наприклад, Кремніци [5-8; 19], займалося грошовим обігом на території імперії та забезпеченням відповідної правової бази (видання патентів, едиктів тощо). Іншими словами, Надвірна палата проводила загальну монетарну політику (в межах загальноекономічних та політичних потреб). Саме вона контролювала структурний склад грошового обігу Буковини на час після анексії 1774 р. та запровадження австрійської монетної системи (1775-1786).

Як засвідчує документ із Австрійського надвірного архіву у Відні, у вересні 1775 р. у буковинському грошовому обігу безроздільно домінувала іноземна монета, в 11,3 рази переважаючи над ц.к. золотою монетою та в 3,5 рази — над ц.к. срібною монетою [7, с. 765], тобто австрійська монета майже через рік анексії складала лише до 10% обігу. Надвірна палата на спеціальних засіданнях проаналізувала причини обігу іноземних монет на Буковині [21] та встановила відповідні патенти, які для підтримання „статусу-кво” дозволили пара-

дельний обіг у 1775-80-х рр. офіційної австрійської, турецької та російської монети, звичної для Буковини попередніх років (за зразком Галичини, де до 1780-х рр. Надвірна палата дозволила функціонування й польської монети) [9, с.210]. Аналіз, проведений членами Надвірної палати, показав, що грошовий ринок Буковини страждав у 1774-1778 рр. на постійну нестачу обігових коштів за рахунок вивозу грошей. Щомісячно 20 тис. флоринів високоякісної австрійської монети, якою виплачувалася платня, як уже зазначалося, зникало з обігу — її, за даними К.Енценберга [20, с.97], вивозили в Молдову та в Україну в обмін на горілку, вино та сіль. Більше того, лише за 9 місяців 1775 р. вивіз купцями та емігрантами монети (як іноземної, так і австрійської) з Буковини становив 948759 фл. [7, с.765]. Враховуючи такий фактор, що спонукав до збереження іноземної монети в краї, як запровадження економічного „статусу-кво” (викликаний не лише специфікою історичного розвитку та географічного розташування краю, а й особливостями анексії краю), Надвірна палата розробила в 1780 р. ряд завбачливих економічних заходів щодо налагодження інфраструктури краю, внаслідок застосування яких у краї встановився загальноімперський грошовий обіг.

Зважаючи на ці обставини, одним із найважливіших завдань Надвірної палати, за численними фасцикулами Віденського Надвірного архіву (НКА), був контроль за ввезенням та вивезенням монет. За патентами від 26 квітня 1746 р., 22 квітня та 27 грудня 1755 р., що постійно поновлювалися поданнями палати, як захід проти „незаконного вивезення великих монет”, у т.ч. іноземних, пропонувалася видача в ц.к. пробірних управлінь виїзних документів на провезення монет. У 1776 р. Надвірну палату хвилював, наприклад, інтенсивний вивіз не лише талярів, які як левантинські почали продавати, а й якісніших австро-угорських 17-та 7-крейцеровиків за кордон [15, с.317]. Замість них в обіг поступали монети гіршої проби, наслідком чого стала заборона на їх експорт. Проте залежно від державних можливостей і потреб Надвірна палата змінювала свої розпорядження та патенти. У 1786 р. ця палата скасувала заборону 1768 та 1770 рр. на ввіз та вивіз і транзит ц.к. та інших талярів, пів- та чверть талярів у Угорщину й Трансильванію [15, с.341-342], які поглинали велику кількість монети — у 1780 р. монетний імпорт Угорщини складав 1359375 фл. (при експорті 655186 фл.) [16, с.124].

У наступних патентах порядок ввезення, вивезення й транзиту монет для Галичини та Буковини уточнювався за рахунок розширення асортименту монет і зняття обмежень на їх кількість для „полегшення зовнішньої торгівлі”. Деякі елементи перевезення змінювалися, проте до 1799 р. пануючою залишалася процедура, розроблена за рекомендацією Надвірної палати чиновниками Головного монетного управління (див. нижче). Не-

якісні турецькі монети, обіг яких у центральних австрійських землях був заборонений, у 1786 р. дозволили перевозити через Угорщину лише за умови їх реєстрації при в'їзді в митниці, де вони зважувалися чи перелічувалися та розміщувалися в мішках чи ящиках, на які накладалися штемпелі чи пломби. При виїзді пред'являвся транзитний лист, на якому зазначалося час і місце в'їзду, а також указувалися типи монет. Митники вибірково перевіряли декілька упаковок, після чого заповнювали відповідний сертифікат, що давав купцю право на повернення внесеної ним грошової застави [15, с.340].

За новим декретом фінансового відділу Надвірної палати від 22 травня 1799 р. [15, с.340], видачу виїзних документів на подальші провезення монет проводили не пробірні управління, а відповідні фінансові органи центральних органів управління — фінансово-комерційне управління палати для Австрії, угорська Надвірна палата для Угорщини, відповідні заклади органів управління — для Галичини (та Буковини в її складі). Великі гроші для торгових операцій за кордоном (і в порівнянні до них Трієсті та Рієці) мали відправлятися лише поштовими каретами, а допустимий максимум грошей готівки складав 500 дукатів золотом, чи 2250 гульденів сріблом. Перевищення цієї суми, якщо про це не повідомлялося на кордоні, розглядалося як контрабанда. У час апогею наполеонівських війн за декретом від 20 вересня 1803 р., згодом частково обмеженим декретами від 8 червня 1818 та 12 липня 1823 рр., перевезення готівкової суми було обмежене до 25 фл. тим сторонам, що занадто часто подорожують чи, ймовірно, спекулюють монетами [13, с.114-115]. Це положення було особливо актуальним для Буковини, жителі якої часто переходили кордони [1, с.61-62]. Вивчення митних справ для визначення структури грошового обігу краю у 18 ст. має стати предметом наступних пошуків, проте дослідника чекає важка праця — документація з переліками подібних монетних перевезень лише у Віденських архівах налічує для Галичини до 50 фасцикул (по 2000 листів кожна).

Як бачимо, підконтрольним Надвірній палаті було Головне монетне управління, яке поділило монархію на територіальні зони, що обслуговували певний монетний двір. Для збору золотого та срібного брухту (курс: 23 фл.30 кр. за віденську марку в 281 г срібла) у великих містах, де не карбувалися монет (Пешт, Трієст, Загреб, Брно тощо), було організовано скупки та пробірні заклади (Punzierungs- und Einlösausämter), а доконвенційні монети (аж до їх офіційного вилучення) збиралися в публічних касах. У 1775 р. скупним закладом стало для Галичини (та з 1787 р. і для Буковини) відкрите у Львові „Крайове монетне та філіальне пробірне управління” (Landes Münzprobierer- und Filial-Punzierungsamt), перейменоване на початку 1850-х рр. на „Крайове монетне пробірне управл-

іння з викупу золота та срібла” (Landes Münzprobierer-, Gold-und-Silber-Einlösungsamt) [4, с.1-6]. Ці заклади були підпорядковані у справах визначення проби Головному пробірному управлінню у Відні, а щодо закупок монет та виробів із цінних металів — Головному монетному управлінню.

Золотий та срібний брухт містив, як уже зазначалося, старі та пошкоджені монети і виробу з цінних металів. За патентами від 1816 та 1817 рр. до срібного брухту міг долучатися і непроданий неякісний матеріал з місцевих скарбів, але лише після опрацювання спеціалістами [за: 15, с.393-398]. До 1801 р. на Віденську монетарню поступали старі та браковані монети, зібрані в Австрії, Штирії, Каринтії (Корутанії), Крайні, Герці (Гориції) та Градисці і в Трієсті. Банат та Трансільванія забезпечували монетарню в Карлсбурзі (нині Алба-Юлія), Тіроль та Форарльберг — в Галі (Hall). Задунайська частина Угорщини постачала монетний двір Надьбані, а решта Угорщини, Хорватія та округи Галичини — Кремніц [15, с.272-273]. Управління перерозподіляло зібраний монетний матеріал за потребами монетарень. У 1765 р. Прага, яку забезпечували монетним матеріалом Богемія, Моравія та Сілезія, перекарбувала, наприклад, зібрані крейцери, півтораки та грошени (3 кр.) в конвенційну монету на 205563 фл.59 кр. та ще направила срібного брухту до головної Віденської монетарні сумою на 139552 фл.15 кр. [13, с.184].

Внаслідок інтеграції до складу імперії та зміни грошової системи Галичина і Буковина інтенсивно здавала монетний матеріал, вилучений з обігу (і через пробірні заклади). За місцевими та віденськими архівами [2, с.27-28; 7, с.287, 308, 622; 8, с.250], вартість зданого срібного брухту з Галичини за декілька місяців сягала по 16 тис. фл. У межах імперії за 20-річчя (1772-1792 рр.) було здано срібного брухту на 6 млн. 227 тис. фл. [14, с.223]. Ці заклади були рентабельні — річний бюджет закупки у Львові складав від 500 фл. (1795) та 1187 фл. (1825) до 3000 фл. (1845) [5, с.3-4]. Непрямим свідченням активності австрійської скупки на території краю є практична відсутність старих монет 17 ст. на салбах — жіночих прикрасах кінця 19 — початку 20 ст. (лише дві з 2700 монет на 82 досліджених прикрасах). У сусідній Бессарабії, що перебувала у складі сусідньої Росії, яка не вживала драконівських заходів щодо закупки срібла, середньовічна та турецька монета 18-19 ст. не є рідкістю для місцевих знахідок. Для дослідження особливо важливим є те, що кількість та типи зібраних на переплавку монет австрійською канцелярією документувалися.

Іншими напрямками роботи відділів Надвірної палати, що проводилися спеціалістами Головного монетного та пробірного управління, були: вальвації як встановлення курсу обігових (цісарських та іноземних) монет на основі перевірки їх вагово-параметричних характеристик у пробірних закладах; відбракування фальшивих монет; визначення

проби та накладення клейма; контроль за ввезенням, вивезенням та транзитом монет, а також (у координації зі спеціалістами з Головного монетного управління) визначення необхідних типів, їх параметрів та обсягу карбування монет для кожної монетарні (тобто узгодження роботи різних монетних дворів) тощо.

Вальвації, необхідні для визначення обігової вартості монети, спиралися на визначення проби в пробірних палатах, що, як зазначалося, були відкриті в головних містах кожної ц.к. землі. Саме на пробірні покладалися завдання запобігати притоку неякісного срібла, в т.ч. і через нові провінції. Тому в 1786 р. у Галичині та „Лодомерії” було запроваджено визначення проби цінних металів. Для цього, за патентом від 1786 р., під загрозою конфіскації Львівська пробірня палата накладала клейма на срібні виробу 13 та 15-лотової проби [15, с.340]. На клеймі містилися рік та герб чи ідентифікаційна літера (наприклад, *L* для Львова чи *T* для Чернівців 1789-1806 рр.) [11, с.324-329]. Стандартні проби регулярно уточнювалися за новими патентами від 23 лютого 1788 р., від 29 березня 1793 р., 1 квітня 1824 р. тощо [15, с.355-356; 404-406].

Інша сфера контролю полягала у визначенні фальшивості монети, які проводили пробірні заклади, а контролювало згодом Монетне управління. Фальшивими (*unecht*) для того часу були монети, виготовлені не лише приватними особами, а й державою, якщо спостерігалися відхилення від норм карбування чи монетної стопи. Ознаками фальшування, на противагу сучасному розумінню, вважалися: виготовлення монет людьми без монетного права; карбування у невідповідному металі (мідь замість срібла; срібло замість золота); обрізаність монети; її невідповідність за вагою та пробою монетній стопі тощо [18, с.601-606]. Тому патентом від 10 березня 1775 р. категорично заборонялася циркуляція низькоякісних пруських монет, карбованих за типом 1753 р., а їх ввіз у країну (для потреб подальшої зовнішньої торгівлі) дозволявся лише на короткий час, причому він мав бути засвідченим на митному пункті [15, с.317]. У січні 1779 р. заборона була подовжена і на „несправжні”, неважливі саксонські монети, переплавка яких (разом із пруськими) була покладена на Празьку монетарню [15, с.321]. Згодом за ц.к. патентом Надвірної палати від 11 серпня 1796 р. золоті монети нижчої, ніж вимагалось, проби рахувалися несправжніми (*unächt*). Такі монети слід було здати через крайове управління до монетарні на уцінку та переплавку [15, с.364-365]. Фальшивими, попри їх офіційне карбування державою, були для Пробірного управління пруські талари з мідним сердечником чи турецькі алтмислики, покриті зверху тонким шаром срібла.

Однією з найважливіших контрольних функцій Надвірної палати було визначення типів обігової монети та оптимальних обсягів карбування. Простежимо це на прикладі монетного двору Кремні-

ци (нині м. Банська Штявниця, Словаччина). За збереженими матеріалами словацького архіву, опрацьованими дослідниками [19, с. 137-153], Надвірна палата (за допомоги спеціалістів Головного монетного управління) координувала роботу монетних дворів. Так, у 1792 р. Надвірна палата, враховуючи воєнні дії в австрійських Нідерландах, передала до Кремниці право вирізати штемпелі суверенів та їх половинок. Крім того, з листопада 1792 р. Надвірна палата наказала карбувати в Кремниці чверть-, половинні та цілі коронові таляри, що відбувалося незначними обсягами — не вистачало матеріалу. За квітень 1792 р. було накарбовано суверенів на 23026 фл. 24 кр., дукатів на 32418 фл., а за травень — ще півсуверенів на 24188 фл. та дукатів на 14778 фл. Загалом за 1792 р. з'явилося 20-крейцерових монет на 616430 фл. та 10-крейцеровиків — на 130493 фл.; 3 кр. — 7236 фл. 57 кр.; рідких чверть коронних талярів — на 34394 фл. 24 кр. Наприкінці року запаси срібла та золота скінчилися і монетні майстри простоювали тижнями, внаслідок чого їх кількість скоротили спочатку з 40 до 29, а згодом — до 21. Золото та срібло, якого так не вистачало для забезпечення належного карбування, за розпорядженням Віденської Надвornoї палати поступало до Кремниці з різних частин монархії, у т.ч. і з Галичини. Так, у 1794 р. з Галичини та Буковини надійшло золота та срібла на 217937 фл. 43 кр., з яких накарбували золоті суверени та кронталери, а зі Львова прислали позику на 278610 фл. 40 кр. Золото було перекарбоване на суверени, так потрібні для міжнародної торгівлі воєнного часу, а $\frac{3}{4}$ срібла — в обігові двадцятки і $\frac{1}{4}$ — в десятикрейцерові монети. У листопаді 1796 р. Галичина (з Буковиною) надіслала до Кремниці чергову партію брухту. Цю партію доповнила Віденська монетарня, що прислала до Кремниці гамбурзького срібла (на 98674 фл.), російських рублів (на 117962 фл.) та польської срібної монети (на 278338 фл.), які в черговий раз були перекарбовані в 20-крейцерові монети та кронталери [19, с. 142].

Карбування високоякісної монети в умовах видатків „наполеонівських війн” (1792-1815) було справою невідомою. Проводячи монетарну політику воєнного часу, спрямовану на отримання максимальної кількості обігових коштів, Надвірна рада Австрії запровадила в обіг патентом від 20 квітня 1795 р., поряд зі срібними, низькопробні білонні „крайові монети” (*Landmünze*), що давали зиск при карбуванні. Це були нові розмінні монети в 6, 12 та згодом (декретом від 1 серпня 1800 р.) і 24 крейцери низької 250-ї проби, яких випустили у 1795-1803 рр. на 121,3 млн. фл. Знижена стопа цих білонних монет (проба 250-500), що офіційно відповідали $\frac{1}{10}$, $\frac{1}{5}$ та $\frac{1}{2,5}$ рейнського флорина, давала державі значну економію монетного срібла та грошей (1795/1803: 70 млн. фл.!) [17, с. 530]. За розпорядженням Головного монетного управління Кремницький монетний двір, який обслугову-

вав і Буковину, мав із 1799 р. щомісяця випускати 6- та 12-крейцерових монет на 500 тис. фл., причому до банкоцетлевих банків Львова та Кракова (тобто в Галичину) поступало по 75 тис. фл. білоном та 25 тис. фл. нових мідних трьохкрейцеровиків. Замість них зі Львова, Кракова та Чернівців доставляли срібний брухт та старі мідні полтура з крейцеровиками [19, с. 142-143]. Популярні „крайові монети”, що Надвірна палата співвіднесла з 21 та 10,5 сольді, в сусідніх країнах почали інтенсивно підробляти за зазначеною стопою у фабричних умовах та контрабандою завозити в Австрію, завдяки чому іноземцям вдавалося збирати на свою користь різницю між видатками на виготовлення монет та їх номінальною вартістю [18, с. 603]. Населення центральних земель Австрії цю знецінену та часто фальшовану монету перестало приймати. Це врахувала Надвірна палата, яка за цісарським патентом від 20 серпня 1801 р. зняла „скомпрометовану” крайову монету з обігу [1, с. 5] та направила на переплавку.

Через зростання обсягу банкоцетлів та білону в 1800-х рр. виникла проблема нестачі дрібної розмінної монети, компенсувати яку Надвірна палата в 1799/1800 рр. вирішила інтенсивним карбуванням мідної монети меншої ваги. За відповідними циркулярами [3, с. 1-34] та за декретом від 10 липня 1799 р. „для зручності внутрішнього обігу” австрійський уряд випустив мідні монети вартістю в 3 крейцери за розмірами „старих полтура” на 164 гульдени з віденського центнера (=56 кг) сумою на 547,7 тис. фл. Незабаром „для більшої зручності публіки” за новими декретами від 21 грудня 1799 р. та 1 серпня 1800 р. з'явилися великі мідні шестикрейцеровики, полегшені трьохкрейцеровики, крейцери та їх половинки, на 213 гульденів 20 кр. з віденського центнера, загальним обсягом понад 90 млн. фл. протягом 1800-1811-х рр. Монетні двори працювали на повну потужність — до пізньої ночі та без вихідних і свят [19, с. 146]. Величезні обсяги розмінної монети карбувалися із зібраних у населення старих важких крейцерів та полтура, чи півтораків 1759-1779 рр., польських „грошенів” та 3 кр. 1799 р. Для заохочення населення за цісарським розпорядженням від 15.08.1801 р. [15, с. 373] пропонувалася 5%-на премія за кожні 100 фл. мідною монетою.

Разом із тим монетний відділ Надвірний палати координував співпрацю монетних дворів, технологію та умови праці. Як одна із найбільших монетарень Кремниці допомагала за ініціативи Надвornoї палати іншим монетним дворам, забезпечуючи їх технічними приладами, гарно підготовленими спеціалістами, фаховими консультаціями, партіями монетного матеріалу, а монетні штемпелі були передані з Кремниці до Шмьолніца [19, с. 145, 153]. Водночас за потреби Відень направляв до Кремниці партії старих мідних крейцерів для карбування дрібних срібних (радше білонних) номіналів [19, с. 144]. При нестачі матеріалу організо-

увалося його перевезення з Праги чи інших земель. Напівфабрикати не лише для Кремниці, а й інших дворів продукували монетні відділення в Смолніку (Шмьолніці) та Банській Бистриці. Залізні вальці для монетних станків поступили з Гронця. В технологічному відношенні для кращої ковкості міді було, наприклад, рекомендовано в липні 1795 р. придбати замість нюрнберзької міді сплави з Бистриці, що не давали небажаного осаду [19, с.143]. Завдяки таким координованим зусиллям Кремниці, проводячи монетарну політику воєнного часу, накарбувала з 1792 по 1816 р. 85 млн. двадцятків (28,3 млн. фл.), 2,12 млн. десятків (=350 тис.фл.) та білонових „крайових монет” у 6, 12 та згодом 24 кр. 250-ї проби (декретом від 1 серпня 1800 р.) на 35 млн. фл.

Ознайомлення з монетним регулюванням Австрії (1775-1848 рр.) показує структуру організації тогочасного грошового обігу: Надвірна палата виступала організуючим, законодавчим та регулюючо-контролюючим органом; Головне монетне управління — технологічно-організуючим, а Пробірне управління — органом контролю якості, чим забезпечувалося якісне функціонування монетних дворів. Виявлення нових документів щодо типів переплавленої у Кремниці монети з Буковини в архівах Кремниці та Будапешта і вивчення митних справ у віденських архівах для визначення структури обігу Буковини у 18 ст. мали б стати предметом наступних пошуків.

Джерела та література

1. Державний архів Чернівецької області (далі ДАЧО). — Фонд 1: Окружне управління Буковини (ОУБ): — Оп.1. — Спр.1230: 61-62.
2. ДАЧО. — Ф.1. — Оп.1. — Спр.3362. — Арк.27-28.
3. ДАЧО. — Ф.1. — Оп.2. — Спр.218. — Арк.1-34.
4. Центральний державний історичний архів у м. Львів (ЦДАЛ). — Ф.210: Пробірне управління. — Опис фонду (опис 1-3);
5. ЦДАЛ. — Ф.210. — Оп. 2. — Спр.20. — Арк.3-4.
6. Österreichisches Staatsarchiv (ÖSA, Wien), Abteilung Hofkammerarchiv (НКА). — Fond 5. Camerale. — II.Abt.: Galizien, R.Nr.65, Fasz.28: 1-16.
7. ÖSA, НКМ. — F.5, Rt.Nr.3481: 287, 308, 622.
8. ÖSA, НКА. — F.30. Münz- und Bergwesen (1745-1856): II.Abt.: Galizien. — Rt.Nr.350: 200.
9. Зварич В.В. До питання про грошовий обіг у Галичині під пануванням Австро-Угорщини // Історичні джерела та їх використання. — Вип.2. — К., 1966. — С.203-214.
10. Зварич В., Шуст Р. Нумізмати́ка. Довідник. — Тернопіль — Львів: Тернопіль, 1998. — 464 с.
11. Зуб Д. Нариси з історії золотарства Галичини. — Львів: ЛНУ, 2003. — 360 с.;
12. Каглян О., Огуй О., Пивоваров С.В. Грошовий обіг на західноукраїнських землях у II-й половині XVIII ст.: Money Circulation in the Western Ukraine's Lands in the Second Half of the 18th Century // Українська нумізмати́ка і боністика. — 2000. — №1. — С.48-62.
13. Becher S. Das österreichische Münzwesen vom Jahre 1524 bis 1838 in historischer, statistischer und legislativer Hinsicht mit besonderer Berücksichtigung der allgemeinen deutschen Reichs-Münzsysteme, der Münzverhältnisse fast

aller in Europa während dieser Zeit coursirenden Gold-, Silber- und Kupfer-Geldsorten, und ihrer Valvirung nach dem österreichischen Münzfuße. — Bd.I,1: Historischer, statistischer Theil. — Wien., 1838. — 246 S.

14. Becher S. Das österreichische Münzwesen vom Jahre 1524 bis 1838... — Bd.I,2: Valvations-Theil. — Wien., 1838. — 241 S.

15. Becher S. Das österreichische Münzwesen vom Jahre 1524 bis 1838... — Bd.2: Legislativer Theil. — Wien., 1838. — 514 S.

16. Kirîtescu C.C. Sistemul bănesc al leului și precursorii lui. — Vol.1, Partea 1: Precursorii sistemului bănesc al leului. Partea 2: Crearea sistemului bănesc al leului și funcționarea lui în perioada capitalismului premonopolist. — București: Editura Academiei, 1964. — 423 p.

17. Probszt G. Österreichische Münz- und Geldgeschichte: Von den Anfängen bis 1918. In 2 Teilen. — 3.Aufl. — Wien; Köln; Weimar: Böhlau, 1994. — 696 S.

18. Rittmann H. Deutsche Geldgeschichte 1484-1914. — München: Battenberg, 1975. — 1066 S.

19. Žilak J. Činnost kremnickej mincovne v rokoch 1792-1800 // Numismatický sborník 18. — Praha, 1989. — S.137-153.

20. Ziegler F. Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur Zeit der österreichischen Militärverwaltung. — Erste Bilderreihe 1: Dargestellt im Spiegel der Denkschriften des kommandierenden Generals Freiherrn von Enzenberg. — Czernowitz: Pardini, 1893. — 176 S.

21. Ziegler F. Geschichtliche Bilder aus der Bukowina zur Zeit der österreichischen Militärverwaltung. — Zweite Bilderreihe 2: Das Jahr 1780. — Czernowitz: Pardini, 1895. — 73 S.

*Я. Хаврук
(Острог)*

РЕАЛІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ СВЯТОГО ПИСЬМА В УМОВАХ РОСІЙСЬКОГО ПАНУВАННЯ (XIX ст.)

Стаття присвячена складним, подекуди драматичним, реаліям перекладу Святого Письма українською мовою в умовах російського панування в XIX ст. Українці правдою і вірою служили російському самодержавству, тому справу, гідну національної ваги, творив гурт українських патріотів в дусі християнської моралі. Українське відродження — це відродження найвищих духовних цінностей, втілених у Святому Письмі.

В Україні перманентно ведуться дискусії про мову богослужіння в українських церквах. Чи об'єднання церков означає запровадження однієї богослужбової мови і чи означає це, що українська літературна мова надається для звістки про Спасіння в Богові? Історичний досвід перекладу Святого Письма українською мовою в умовах слабкості української літературної мови, зовнішніх заборон був і залишається справою національної ваги.

Відомості учасників праці над перекладом Біблії П.Куліша, І.Пулюя, І.Нечуя-Левицького є фактичними свідченнями про об'єктивні й суб'єктивні сторони творчої праці. Іван Огієнко у "Біблійних студіях" і ще цілому ряді своїх праць обґрунтував необхідність такого перекладу. Йому також належить переклад українською мовою Євангелія, що отримало високу оцінку фахівців (Див. "Слово істини" за 1948 рік, № 5).

Благословенний Господом Богом період українського відродження в Україні кінця XVIII — початку XX ст. пов'язаний з поширенням масового національного самоусвідомлення, з поживленням і піднесенням національного руху, розвитком культурного життя українців. Поняття «українське відродження» запровадили класики української історіографії XX ст. Михайло Грушевський, Дмитро Багалій, Дмитро Дорошенко, Іван Крип'якевич. Іван Лисяк-Рудницький розсунув його хронологічні межі від кінця Української гетьманської держави, що проіснувала майже 100 років, до початку Першої світової війни. Як вважав Віталій Сарбей, ці межі справедливо було б розсунути до 1917 р. — початку Української національно-демократичної революції [5, 18].

Російське самодержавство знеславило себе руйнуванням Запорозької Січі в 1775 р., брутальним знищенням самоврядування Гетьманщини на початку 1780-х рр., запровадженням кріпосництва на московський кшталт, фальшивим «підкупом» козацької старшини правами російського дворянства. Але громадянська пам'ять — річ незнищенна, бо існувала у формі міфу про минулі вольності, «коли шляхетна старшина була незаперечною верховною владою у фактично незалежній державі, коли козаки були елітою привілейованих вояків, коли міщани контролювали гомінливі містечка й міста і коли духовенство управляло своєю власною гілкою православної церкви» [1, 169]. Довготривале панування Росії над українцями «вивело таки Україну з числа націй і знизило її до рівня політично аморфної етнографічної маси», — писав Іван Лисяк-Рудницький, але властиво «з цієї маси починає підійматися нова українська нація» [2, 147, 189].

Австро-Угорська імперія, так само як і Російська, провадила на українських землях асиміляторську політику, тому національне відродження проходило двома паралельними потоками, що різнилися хіба що хронологічними межами [3, 106]. Національний рух живився жертвовною працею в душі найсвітліших християнських ідеалів українських патріотів, які викликали почуття поваги і захоплення в усіх чесних людей [5, 27].

Інші українці — представники знатних родин Безбородьків, Завадських, Гудовичів, Трощинських — вірою і правдою служили Російській імперії на посадах міністрів та закордонних послів. Їх зверхність над усім українським подиву гідна, так що колонізаторська ревність генерал-губернаторів графа Дмитра Бібікова (київський), князя Миколи Долгорукова (харківський), графа Михайла Воронцова (новоросійський) видаються виправданими з точки зору великодержавницьких прагнень Росії, інтереси якої вони відстоювали.

Нами представлено дві крайні позиції українців, проте існувала третя група українських інтелігентів-патріотів, до яких належали мовознавець Павловський, фольклорист Максимович, які, до

прикладу, доводили, що українська (малоросійська) мова штучна і тому ніколи не матиме своєї літератури.

З цієї когорти українців лише Тарас Шевченко (1814-1861) репрезентував творчий спадок, в результаті якого його сучасники переконалися, що «малоросійське наріччя може діяти як розвинена літературна мова» [3, 106].

До вервечки інструкцій і царських указів, що нищили українську культуру, належить інструкція, розроблена царським урядом на початку 50-х рр. XIX ст., в якій генерал-губернаторам наказувалось посилити всебічний нагляд за «состоянием умов» в Україні. У перший же рік відкриття Київського університету (1834) попечитель навчального округу зобов'язав ректора встановити таємний нагляд за викладачами й негайно доповідати про небезпечні обставини [5, 145]. Будь-який вияв національної свідомості у культурному процесі набував політичного характеру. Після суду над учасниками Кирило-Мефодіївського товариства поліція заходилася вилучати їхні книжки (саме товариство перестало існувати у 1847 р.). Микола I запропонував генерал-губернаторам в Україні охопити таємним наглядом усіх, хто виявляв посиленний інтерес до українських старожитностей, історії, літератури. Антиукраїнську кампанію очолив професор Московського університету Михайло Каченовський. Об'єктом критики він обрав мову — основу й форму національної культури. У друкованих працях і лекціях перед студентами професор доводив, що українська мова є та сама російська, але попсована польською. Водночас в Галичині польські вчені поширювали думку, ніби українська мова — «хлопський» діалект польської. Період Європейської революції 1848-1849 рр. ознаменувався для України створенням особливого комітету для нагляду за «духом і напрямом книгодрукування» [5, 146].

Політичний нагляд за Україною здійснювали спеціально створені за Миколи I органи державної безпеки: Третій відділ власної Його Імператорської Величності канцелярія та корпусу жандармів. У 1830-х рр. царизм скасував магдебурзьке право усіх міст України. Російська мова запанувала у державних установах, школах та навчальних закладах по всій Україні під владою Російської імперії. Сподіваючись зміцнити своє панування в Правобережній Україні з допомогою Російської Православної Церкви, царизм вдався до насильницьких заходів, спрямованих на утиски, обмеження, а то й заборону діяльності церковних громад інших християнських віросповідань.

Під час придушення польського повстання 1830 р. переважну більшість католицьких монастирів було примусово закрито. Потім настала черга двох мільйонів уніатів, що проживали в Україні та Білорусії. У 1839 р. церковними і світськими властями всі вони були проголошені православними, їхні храми перейшли до Православної Церкви. Тих, хто

не погоджувався приймати нову віру, вивозили в інші регіони країни. Не зачепили ці репресії лише греко-католицьку релігійну громаду на Холмщині, бо там проживало змішане українсько-польське населення[5, 105].

Російський уряд найбільш непримиренним чином нехтував гідністю українців. Проте дух національної гордості просяк в українську інтелігенцію. Серед різних духовних ідей, які поширювалися в Україні, відновилася ідея нового перекладу Св. Письма українською мовою. Ставлення Росії до українських старань щодо перекладу Біблії на живу українську мову має глибоке коріння, що виростає не просто з ґрунту антиукраїнськості, а й в цілому з негативного ставлення до перекладу Біблії, в тому числі російською мовою. А українські плани цілком залежали від такого ж перекладу в Росії. В самій Росії справа перекладу тупцювала на місці, бо вважалася богохульною.

Переклади Св. Письма російською мовою розпочало Біблійне товариство. Цар Олександра I дозволив закладати в Росії біблійні товариства (на прохання князя Олександра Голіцина) ще в грудні 1812 р. Голіцин домігся у царя дозволу перекладати Біблію російською мовою, проти чого непримиренно виступала вища церковна російська православна ієрархія. У 1822 р. стараннями товариства, вийшов Псалтир, перекладений на російську мову, а в 1828 р. — Четвертоєвангеліє. Маємо сумнів, що сам Голіцин сповідував патріотичні почуття. Знаємо, що на нього великий вплив мали різні протестантські секти і в угоду їм перекладалися духовні тексти, а православному ієрархії змушував терпіти авторитет Голіцина у царській родині. Товариство проіснувало до 1824 р., а «сама Росія до справи перекладу Біблії ще не доросла»[4, 19]. Російські шовіністи робили усе, щоб церковнослов'янський текст Біблії оголосити недоторканим, а будь-які спроби перекладу — неканонічними.

Рух за переклад Біблії живою російською мовою очолив архієпископ Тверський Філарет (Дроздов) (1783-1867), визнаний богослов свого часу. У 1823 р. Св. Синод доручив йому скласти Катехізис. Архієпископ Філарет випустив Катехізис, і всі тексти в ньому подав російською мовою, за що поплатився гоніннями і переслідуваннями в час опали князя Голіцина.

Справа перекладу рухалася дуже повільно. В міжчасі Філарет порушив питання — з якого саме тексту перекладати Біблію. Він глибоко науково доводив, що Старий Заповіт потрібно перекладати з гебрійського оригіналу, чому противився Св. Синод та царський уряд, наполягаючи на грецьких текстах. Митрополит Філарет (Микола I призначив Філарета митрополитом московським у 1825 р.) таки довів, що гебрійський текст Біблії — це оригінал, і праця розпочалася таки з перекладу старогебрійського оригіналу. Професор гебрійської мови в Петербурзькій духовній академії о. Герасим Павський (1787-1863) двадцять років трудив-

ся над перекладом оригіналу на російську мову, його переклад мав глибоко наукові підстави, але до друку не доходило. Сам о. Павський попав під духовний суд, бо осмілювався перекладати Біблію без відома Св. Синоду!...

В 1858 р. цар Олександр II затвердив вимушену постанову про переклад Біблії російською мовою. В основу був покладений переклад о. Герасима Павського, до праці залучено Московську, Петербурзьку, Київську та Казанську духовні академії. Через 17 років, на початку 1876 р., нова Біблія появилася у світ[4, 23].

Претензії російського царя на роль головного міжнародного жандарма більше не влаштували англійський і французький уряди, які 15 березня 1854 р. оголосили війну Росії на підтримку Туреччини. Росія розпочинала Кримську війну для забезпечення своїх давніх політичних претензій на Балканському півострові. Як привід до війни проти Туреччини було використано конфлікт навколо святих місць в Палестині, пов'язаних з місією Ісуса Христа. Суть конфлікту полягала в тому, що тодішній господар на палестинській землі — уряд турецького султана — під тиском уряду французького імператора спеціальним рішенням передав ключі від Віфлеємського храму в Єрусалимі у виняткове розпорядження католицького духовенства. Православні священники, які також тут здавна правили службу Богу, обурились цим рішенням, а уряд Російської імперії розцінив його як виключно провокаційне. Російський цар висунув вимогу не тільки відновити права православного духовництва в Єрусалимі, але й негайно укласти угоду, за якою він би став покровителем усіх православних в Османській імперії. Султан не погодився, і Росія у 1853 р., без оголошення війни, окупувала васально залежні від султана Дунайські князівства — Молдавію та Валахію. Російська імперія зазнала нищівної поразки у війні. А українці уславились героїчною обороною Севастополя.

Фактично поразки зазнав самодержавно-кріпосницький лад Російської імперії, і тепер проти нього пожвавилася боротьба передових кіл українського суспільства і народних мас. Українське селянство зорганізувалося в «поході за волею». 160 тис. українських селян, що брали участь в антикріпосницькій боротьбі, виявляли свободу духу, підпорою якій повинна була стати Біблія на мові, органічно з'єднаній з національним характером (те, що сьогодні прийнято називати ментальністю). Отже, зрозуміло, українській інтелігенції йшлося не просто про переклад, а про з'єднання Українського Духу під найвищим Божественним Началом.

Поява у 1859 р. перших недільних шкіл була ознакою відродження української релігійної культури. Ідею заснування недільних шкіл подав учасникам Харківсько-Київського таємного товариства Т. Шевченко. Сам брався складати підручники українською мовою з читання, арифметики, географії, історії України. Власним коштом видав 10-

тисячний тираж українського букваря. Життя Шевченка обірвалося 25 лютого (10 березня) 1861 р., а з ним ціла епоха українського відродження. П.Куліш жартома висловився: «Чи не по Кобзареві вже й Богу моляться». Властиво шевченківський міф України вважаємо за осібний націотворчий елемент (див. О. Забужко «Шевченків міф України», Київ, 1997).

Приватна громадянська ініціатива причинилася до створення в Україні не тільки недільних шкіл, але і шкіл у буденні дні. Свідоміші українські дідиці стали відкривати школи у своїх маєтках. Київський митрополит Ісидор за вказівкою уряду наказав всьому своєму духовенству закладати по парафіях школи і керувати ними. На Київщині духовенство заклало 1036 шкіл, в яких навчалася 19 тис. учнів[4, 28]. Поява недільних шкіл викликала велике духовне піднесення серед українців. У деяких недільних школах «стали навчати українською мовою, хоча пани дідиці в основній свої масі противилися відкриттю шкіл, а коли й заводили, то з примусу й неохоче»[4, 28].

Поляки сприймали шкільництво не інакше як загрозу власним національним прагненням, в кінці випустили свої підручники українською мовою, але латинськими літерами. У цих букварях усе Правобережжя звалося польською землею, а українські міста — польськими. Для українців це була швидше аномалія розвитку, а не сам розвиток.

Про Св. Письмо українською мовою дбав Григорій Квітка-Основ'яненко (1778-1843) ще в 30-х рр., але справа виявилася малоуспішною. Кам'янець-Подільський протоієрей о. Василь Гречулевич випустив у 1859 р. збірник проповідей. Вийшов і другий том цього видання, редагований Пантелеймоном Кулішем, і був свого часу дуже популярний. Він же в 1858-1859 рр. випустив Катехизис. З ім'ям о. Василя пов'язуємо народження української релігійної термінології. Архієпископ чернігівський Філарет випустив, щоправда, лише одну свою проповідь українською мовою «Прповідь против враждебників, хтивих до доносів». У Харкові збірку проповідей видав о. Бабченко. Того ж 1863 р. о. Степан Іпатович випустив «Оповідання з Св. Письма»(друге видання вийшло в Петербурзі 1873 р.), о. Василь Гугминський написав «Життя Святих Божих»[4, 30]. За переклад Псалтиря бралося багато українських письменників: Гулак-Артемівський подав переспів Псалмів, Максимович опублікував у Москві «Псалмы, переложенные на малороссийское нарѣчіе», Т.Шевченко випустив «Псалми Давидові»[4, 30]. Перекладу Св. Письма українською мовою вимагала потреба нового часу.

Третя стадія українського відродження, а разом і дбання за українську духовну літературу припадає на період видання журналу «Основи». Ідеологія журналу окреслилася одразу: боронити право українського народу на власну самостійну українську культуру. Праця Пилипа Морачевського над перекладом Св. Письма українською мовою оберталася навколо цієї провідної ідеї. П.Морачевсь-

кий (1806-1879) народився на Чернігівщині, закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету і став викладати в середній школі. Був інспектором Ніжинського ліцею князя Безбородька. Добре знав народну українську та грецьку мови. Праця над перекладом чотирьох Євангелій тривала до 1860 р., але щодо дозволу на видання, то справа не просто затримувалася, а виглядала безперспективною, бо самі росіяни на цей час не мали перекладу російською мовою. Свій переклад Євангелії П.Морачевський послав також Академії наук у Петербурзі і дістав визнання академіків. Переклад Морачевського обер-прокурор А.Толстой дав на розгляд політичної комісії з трьох осіб: єпископа калужького Миткевича, шефа жандармерії князя Долгорукова та київського генерал-губернатора Анненкова. Справу, як бачимо, вважали політичною. Політична комісія визнала переклад Євангелії Морачевського «опасным и вредным». Св. Синод, одержавши рішення політичної комісії, відписав Морачевському 14 жовтня 1860 р., що «переводъ Євангелій, сдѣланный Вами, или другимъ кѣмъ-либо, не можетъ быть допущенъ к печатанію». Св. Синод не дав благословення на видрукування Євангелії українською мовою, за яким звертався Морачевський, але він продовжив працю над перекладом Нового Заповіту і закінчив у 1863 р. Друком ця праця не вийшла.

В Галичині перекладом Св. Письма займався о. Маркіян Шашкевич (1811-1834), він переклав українською (галицькою) мовою Псалми, а також Євангеліє Матвія і Марка. Переклади також не видрукували.

Урядовий тиск на Україну збільшувався. Справа недільних шкіл закінчилися 13 липня 1862 р., коли російський цар видав наказ, зобов'язуючи закрити всі існуючі недільні школи та читальні. В цей час Микола Костомаров відмовився від роботи в громадському Комітеті, який збирав фонди на видання популярних книжок і підручників українською мовою для народу. Чимала сума, зібрана Комітетом, передавалася Академії наук з визначеною метою: на премію за українсько-руський словник. Премію пізніше отримав Борис Грінченко, упорядник багатотомного словника української мови, який і сьогодні є найбагатшим джерелом вивчення української мови.

Негативно на українцях позначилася поразка польського повстання 1863 р. 20 червня цього року вийшов відомий циркуляр міністра графа Петра Валуєва, в якому він заявив, що бажання вчити народ рідною мовою це тільки політична пропаганда соціалістів, наказав не дозволяти друку книжок малоросійською мовою як змісту духовного, так і підручників, і взагалі призначених для початкового читання народу [4, 40].

Відносно Валуєвого циркуляра маємо інші судження, оприлюднені М.Драгомановим у збірнику «Громада», що видавався ним у Женеві і нелегально переправлявся в Україну. Він звернув увагу на пасивність окремих культурних діячів, які не на-

магалися протидіяти утискам самодержавства і не виявляли принциповості і наполегливості у боротьбі за національні права українського народу. Заради об'єктивності, писав М. Драгоманов, слід відзначити, що циркуляром 1863 р. заборонялося видавати тільки науково-популярні книжки і, що він не стосувався усіх інших напрямків розвитку української літератури. «То чому ж, запитував він, Костомаров друкував «Мазепу», «Богдана Хмельницького» не українською, а російською мовою?» Далі М. Драгоманов згадав закон 1865 р., який відкрив можливість обминути попередню цензуру, друкуючи у Москві й Петербурзі книжки обсягом до 10 друкованих аркушів. То чому ж жоден український письменник не спробував «скористатися тим законом і поставити навіть адміністративну заборону 1863 р. перед судом, котрий в ті часи держав себе досить незалежно і пропускав не раз такі книжки, котрі цензори хотіли задержати?» [6, 3].

Культурно-національну проблему загострив царський указ 1876 р., який далі звужував сферу функціонування української мови. Наслідком дискримінаційних заходів було скорочення кількості друкованої продукції, що видавалася українською мовою в Росії: у 1864 р. — 12 книжок і брошур, 1865 — 5, 1866 — жодної, у наступні три роки по 2 книжки, у 1870 р. — 5. В Україні ж з 1863 р. по 1872 р. вийшла лише одна книжка українською мовою [6, 30]. Як бачимо, на такий критичний стан справ мали вплив не лише об'єктивні чинники, як-то дискримінаційна політика царизму, але й суб'єктивні особливості українського національного характеру. Слід визнати рацію за М. Драгомановим.

Чи слід вважати програною українську справу у другій половині ХІХ ст., зважаючи на політику російського царизму? Очевидно — ні! Українське відродження увінчане зростанням національної свідомості (П. Могочий помилково вважає, що національна свідомість серед широких мас українців формувалася на початку ХХ ст., в політичний період національного відродження [3, 104]).

Український переклад Біблії здійснив письменник, народознавець, першотворець українського правопису Пантелеймон Куліш («У знанні української мови не було сильнішого над Куліша», — писав Огієнко) та вчений-богослов, фізик-електротехнік Іван Пулюй. Їхній натхненній довготривалій перекладацькій праці не завадили ні різні регіональні походження та місце проживання, ні приналежність до різних християнських віросповідань: Куліш був православним з Лівобережної України, Пулюй — греко-католиком з Галичини. Протягом трьох десятиріч до кінця ХІХ ст. вони друкували у Львові, Коломиї, Відні уривки своїх перекладів Біблії на сторінках українських часописів та окремими брошурами. А в 1903-1906 рр. повний переклад Св. Письма і Нового Заповіту, відредагований одним з найбільших знавців української мови, письменником Іваном Нечуєм-Левицьким, було видано заходами лондонського Всесвітнього Біблійного товариства, організованого для попу-

ляризації слова Божого всіма мовами народів світу. Пулюй цілком поділяв національно-патріотичні позиції свого старшого товариша, з яким вони познайомилися у Відні. П. Куліш переїхав до Відня з Італії, де хотів заспокоїтися від неприємних клопотів, пов'язаних з роботою у Галичині. І. Пулюй, галичанин із Грималова, навчався у Відні. Пізніше був професором, ректором політехнічного інституту в Празі. До того часу Пулюй видав у Відні молитовник українською мовою, тому спільна праця з Кулішем на ниві перекладу Св. Письма узгоджувалася у Пулюя з його духовними потребами. Після смерті Куліша Пулюй з християнсько-проповідницьким пафосом висловлювався про Кулішеві релігійні заслуги. Дружина П. Куліша, письменниця Ганна Барвінок, сповнена почуттям глибокої вдячності до Пулюя, твердила: «Казав один дуже освічений чоловік науковий: «Не було б Куліша; не було б і Біблії». — «А я тепер кажу: «Не було б Пулюя, не було б і Біблії». Дати українському народові Біблію на його рідній мові властиво й було основною метою життя двох великих людей.

Отож, українське національне відродження кінця ХVІІІ — початку ХХ ст. позначене низкою культурних символів української національної ідеї: Кобзарем Тараса Шевченка, віршем Павла Чубинського «Ще не вмерла Україна», покладеного на музику Михайлом Вербицьким, текст якого українці взяли собі за гімн, релігійно-патріотичним гімном «Боже великий єдиний, нам Україну храни» Миколи Лисенка і повним перекладом Біблії українською мовою Пантелеймона Куліша та Івана Пулюя.

Джерела та література

1. Когут З. Російський царизм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. — К., 1996. — 317 с.
2. Лисяк-Рудницький І. Історичне есе. — К., 1994. — Т. 1. — 530 с.
3. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура // Український історичний журнал. — 1991. — № 3. — С. 97-108.
4. Огієнко І. Біблійні студії. — Вінніпег, 1963. — Т. 1. — 276 с.
5. Сарбей В. Г. Національне відродження України/Україна крізь віки. — К., 1999. — Т. 9. — 336 с.
6. Шип Н. А. Культурно-національне питання в Україні у ХІХ ст. // Український історичний журнал. — 1991. — № 3. — С. 25-34.

*Артур Михайлик
(Камянець-Подільський)*

ПИТАННЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПОДІЛЛЯ У МАТЕРІАЛАХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАВЬ КРАЮ КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.

Матеріали періодичних видань Подільської губернії як джерело вивчення економічної історії регіону кінця ХІХ — початку ХХ ст. дають мож-

ливність проаналізувати особливості економічного розвитку цього краю.

Актуальність дослідження економічного розвитку українських регіонів другої половини ХІХ — початку ХХ ст. пов'язана із значною схожістю напрямків економічної трансформації України у пореформений період і в сучасній суверенній Українській державі. Ряд демократичних реформ, проведених урядом Російської імперії протягом 60-70-х рр. ХІХ ст. заклав основи капіталістичних перетворень у промисловості, сільському господарстві, торгівлі, банківській сфері країни і призвів до поступового занепаду натурально-споживчої економіки та її заміни на ринкову. Разом з тим економічні відносини України 90-х рр. ХХ — початку ХХІ ст. характеризуються дещо схожими процесами, пов'язаними з переходом від планово-адміністративної до соціально-ринкової системи. Враховуючи складність дослідження всього кола питань ринкових трансформацій на загальноукраїнському рівні, на наш погляд, більш ефективним є шлях регіонального вивчення проблеми, зокрема на прикладі великого регіону України — Поділля.

Питання, пов'язані із соціально-економічним розвитком Подільської губернії другої половини ХІХ — початку ХХ ст. були об'єктом дослідження не одного покоління істориків. Серед авторів, які були свідками процесів, що мали місце у сфері виробництва та розподілу економіки Подільського краю, слід відзначити таких вчених, як Т.І.Осадчий [1], Ф.І.Бельціновський [2], Н.Л.Островерхов [3], П.А.Андрєєв [4]. Окремо слід згадати А.І.Ярошевича [5;6;7], роботи якого характеризують різні аспекти розвитку сільського господарства, промисловості і торгівлі Правобережної України, у тому числі й Подільської губ., під впливом ринкових змін у пореформений час. Своє продовження названа проблематика знайшла у працях В.К.Гульдмана [8;9], М.Я.Григорієва-Нашого [10], інших вчених, коло наукових інтересів яких було пов'язано з Поділлям.

Серед істориків радянського періоду питання зародження і розвитку капіталізму в Україні, у тому числі в Подільській губ., були домінуючими у науковій спадщині А.А.Нестеренка [11], М.Н.Лещенка [12], І.О.Гуржія [13;14], Б.А.Кругляка [15;16], Л.І.Гайдай [17] та інших. У сучасній українській історіографії економічні відносини Подільської губ. є об'єктом уваги А.О.Гуменюка [18], А.Я.Криськова [19], Т.І.Лазанської [20], М.Я.Якименко [21;22].

Слід зауважити, що вивчення економічних відносин Поділля кінця ХІХ — початку ХХ ст. здійснювалось не лише професійними істориками. Одними з перших звернули увагу на регіональні особливості краю місцеві дослідники-аматори. Такі подільські краєзнавці, як Н.Єр'омін [23], І.Кальницький [24], Л.Сосницький [25], Р.Реннінг [26], А.Крузер [27], будучи сучасниками та свідками перетворень, що відбувались в економічній

сфері Подільської губ. під впливом швидкого розвитку капіталізму у пореформений час, залишили по собі надзвичайно цінну наукову спадщину у вигляді великої кількості статей та доробок, розміщених у періодичних виданнях краю кінця ХІХ — початку ХХ ст. Зокрема, такі матеріали містяться у друкованому органі Подільського губернского земства "Экономический листок", який видавався з 1907 по 1913 рр. двічі на місяць. Починаючи з 1913 р. його продовженням стала "Экономическая жизнь Подолии", яка друкувалась до 1917 р. Названі друковані видання були збірниками матеріалів практично щодо всіх аспектів соціально-економічних відносин як Подільської, так і сусідніх Київської та Волинської губерній, містили інформацію відносно інших українських регіонів. Як зазначалось у передмові до першого номера двотижневика за 1913 р., "з всього кола питань місцевого життя редакція буде приділяти виняткову увагу явищам господарського порядку, при цьому цікавлячись як їх фактичним висвітленням, так і тими заходами, які можуть сприяти розвитку виробничих сил Поділля"[28, с.2]. Досить чітко визначалась і територія, на яку поширювалась увага засновників і кореспондентів видання: "Редакція має наміри запропонувати сторінки "Экономической жизни Подолии" для обговорення тих питань, які мають відношення переважно до Подільської і, частково, до прикордонних з нею губерній." [28, с.2]. Обидва двотижневики безкоштовно розсилались членам Державної ради і Державної думи від Подільської губ., місцевим споживчим, кредитним і позичково-ощадним кооперативним товариствам [29]. Проблеми, які знаходили висвітлення на сторінках названих друкованих органів, часто перегукувались з матеріалами, розміщеними у періодиці загальнодержавного рівня. Так, питання, пов'язані з кооперативним рухом домінували на сторінках "Кооперативной жизни" — виданні комітету сільських позичково-ощадних і промислових товариств при Московському товаристві сільського господарства, що друкувалось з 1913 до 1917 р., двотижневому журналі "Южный кооператор" (1913-1917 рр.) та інших.

Враховуючи те, що на 1913 р. Подільська губ. за рівнем розвитку кооперації займала друге місце (після Київської) в Російській імперії [15, с.151], велика кількість статей та розвідок, розміщених у названих друкованих органах, присвячувалась саме Правобережній Україні. Наукова цінність інформації, розміщеної у названих вище виданнях, пов'язується як із великою кількістю статистичних та фактичних даних стосовно практично всіх напрямків господарського життя краю, так і з вдалими спробами загального аналізу й характеристики особливостей виробничої та розподільчої сфери економіки краю в умовах дії ринкового механізму на межі ХІХ-ХХ століть. Прикладом такого аналізу є публікація Р.Реннінга, присвячена проблемам місцевого кооперативного руху. У ній

автор визначає не лише кількість подібних інституцій на Поділлі, величину їх обігового капіталу та показники комерційних операцій, але й висуває багато конкретних порад та рекомендацій відносно їх роботи, зокрема щодо обмеження території, яку обслуговують місцеві кредитні кооперативні установи радіусом у 5-10 верст. Саме такий принцип, як зазначає автор, забезпечить найкращий економічний ефект [26, с.9]. Крім публікацій статей економістів, краєзнавців чи торгових агентів місцевого губернського земства (І.А.Кальницький), подільська періодика початку ХХ ст. пропонувала свої сторінки і представникам тогочасної історичної науки. До них, наприклад, належав С.І.Городецький, якого можна вважати автором одного з найкращих досліджень аграрної сфери подільської економіки кінця ХІХ — початку ХХ ст. [30]. Саме проблеми економічного розвитку краю висвітлюють ряд публікацій іншого подільського історика-краєзнавця А.Прусевича. Зокрема, на сторінках "Экономической жизни Подолии" у 1913 р. з'явилося декілька статей вченого, присвячених фосфоритній промисловості Подільської губ., впливу швидкого розвитку капіталізму на соціальну сферу, економічній діяльності в регіоні осіб єврейської національності [31; 32].

Особливістю названих видань було те, що крім значних за обсягом публікацій, присвячених окремим напрямкам економічного життя краю, у них друкувалось багато коротеньких статей, повідомлень, об'яв та оголошень, котрі часто надзвичайно влучно характеризували особливості тих процесів, що відбувались у соціально-економічних відносинах Поділля під впливом дії ринкового механізму. Привертає увагу значна кількість реклами, що також є показовим для ринкових умов. Наприклад, поява на Південно-Західній залізниці спеціальних вагонів-холодильників, про яку йшлося у коротенькій довідці під промовистою назвою "Дочекались ...", свідчить про підвищення товарності місцевого садівництва [33, с.11]. Завдяки таким сучасним для того періоду технічним новаціям свіжі подільські фрукти могли потрапляти далеко за межі губернії.

Не стояло осторонь питань господарського життя краю й інше періодичне видання Поділля — "Подольские губернские ведомости". На відміну від названої періодики, ця газета видавалась ще з 1838 р. і не мала прямого економічного спрямування. Однак, крім звичайних газетних матеріалів стосовно життя та побуту подолян, новин міжнародного та культурного життя, офіційних урядових повідомлень загальнодержавного та регіонального рівня, у цьому інформаційному засобі часто зустрічаються матеріали щодо сільського господарства, промисловості губернії, особливостей торговельних відносин тощо. Як правило, крім загального аналізу діяльності окремих економічних галузей краю, у цих розвідках міститься багато цифрового, статистичного матеріалу, що дозволяє говорити про це видання як про одне з вагомих

джерел вивчення економічної історії Подільської губ. другої половини ХІХ — початку ХХ ст. У таких публікаціях, як "Судноплавство Дністром" [34], "Подільські фосфорити" [35], "Винокурне виробництво в Подільській губернії" [36], "Виноградарство та виноробство в Подільській губернії" [37] міститься значний масив інформації фактичного та аналітичного змісту щодо окреслених питань. Часто великі за обсягом статті друкувались у декількох номерах видання, що свідчить про намагання тогочасних авторів якнайповніше висвітлити названу проблему, а не обмежуватись її загальним оглядом.

Таким чином, матеріали періодичних видань Подільської губ. кінця ХІХ — початку ХХ ст. є важливим джерелом вивчення економічного розвитку названого українського регіону. Важливість їх дослідження посилюється тим, що слабким місцем у роботах багатьох представників історичної науки кінця ХІХ — початку ХХ ст. була практично повна відсутність наукового осмислення зібраного фактажу у плані визначення характерних особливостей розвитку подільської економіки під впливом ринкових перетворень пореформеного періоду на регіональному рівні. Отже, в сучасних умовах цілісне та комплексне дослідження економічної історії названого українського регіону можливе лише з використанням усіх джерел інформації, до найцінніших з яких, безумовно, належать і названі періодичні видання.

Література та джерела

1. Осадчий Т.И. Земля и земледельцы в Юго-Западном крае. — К., 1899.
2. Бельциновский Ф. Сельскохозяйственная производительность Подолии в сравнении с Францией. — К., 1902.
3. Островерхов Н.Л. Каменец-Подольск: История и экономика города. — К., 1882.
4. Андреев П. Юго-Западные железные дороги. — К., 1896.
5. Ярошевич А.И. Юго-Западный край в экономическом отношении. — К., 1913.
6. Ярошевич А.И. Очерки экономической жизни Юго-Западного края. — К., 1908-1911. — Вып. I-IV.
7. Ярошевич А.И. Юго-Западный край как производительная среда. — К., 1912.
8. Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии. — Каменец-Подольск, 1903.
9. Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. — Каменец-Подольск, 1889.
10. Григорьев-Наш М. Поділля. Географічно-історичний нарис. — Кам'янець-Подільський, 1917-1920.
11. Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX — начале XX в. — Москва, 1954.
12. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. — К., 1977.
13. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х рр. ХІХ ст. — К., 1968.
14. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. — К., 1962.

15. Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России в конце XIX — начале XX века. (На материалах Украины). — Самара, 1992.

16. Кругляк Б.А. Ярмаркова торгівля на Україні в період імперіалізму // Український історичний журнал (далі УІЖ). — 1974. — № 3.

17. Гайдай Л.І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств Правобережної України (1906-1914) // УІЖ. — 1982. — № 7.

18. Гуменюк А.О. Кількість та особливості міських поселень Правобережної України у 60-90-х рр. XIX ст. // Наук. праці КПДПУ: Істор. науки. — Кам'янець-Подільський, 2001. — Т. 5(7).

19. Криськов А.А. Фермерство на Поділлі (1861-1900-ті роки) // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан. — Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2003.

20. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). — К., 1999.

21. Якименко М.А. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861-1918 рр.) // УІЖ. — 1996. — № 1.

22. Якименко М.А. Економічні основи переселенського руху селян України в період капіталізму // Історія нар. господарства та економічної думки. — 1989. — Вип. 23.

23. Еремін Н. Краткий обзор промышленного развития Подольской губернии (1898-1913) // Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 1.

24. Кальницький И.А. Организация кооперативного дела в Подолии // Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 6.

25. Сосницький Л. Состояние кооперативного дела Подольской губернии // Кооперативный листок. — 1910. — № 1.

26. Реннинг Р. Об обслуживании кредитными кооперативами // Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 7.

27. Крузер А. Ярмарки Подольского общества сельских хозяев, их история и значение // Подольский хозяин. — 1915. — № 5.

28. Экономическая жизнь Подолии. — 1913. — № 1.

29. Экономический листок. — 1911. — № 18.

30. Городецький С.І. Сільське господарство Поділля перед світовою війною. — Вінниця, 1929.

31. Прусевич А. Фосфоритная промышленность в Подольской губернии // Экономическая жизнь Подолии. — 1913. — № 5.

32. Прусевич А. Евреи земледельцы-кустари Подольской губернии: Экономический очерк // Экономическая жизнь Подолии. — 1913. — № 7.

33. Остапенко С.С. Дождались ... // Экономическая жизнь Подолии. — 1914. — № 10.

34. Судходство по Днестру // Подольские губернские ведомости. — 1891. — № 89.

35. Подольские фосфориты // Подольские губернские ведомости. — 1893. — № 46.

36. Винокурное производство в Подольской губернии (за 1890 г.) // Подольские губернские ведомости. — 1891. — № 37.

37. Виноградарство и виноделие в Подольской губернии // Подольские губернские ведомости. — 1892. — № 19.

Віталій Скоморовський
(Івано-Франківськ)

ПРОБЛЕМА УТВОРЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У ДОСЛІДЖЕННЯХ ІВАНА ФРАНКА

Великий Каменяр, крім значної письменницької спадщини, проявив себе в історичній науці. Історична спадщина Івана Франка надзвичайно багата. В історичних творах велику увагу він приділяв основним сторінкам історії українського народу, починаючи від племені антів (6 — поч. 7 ст. н. е.) аж до початку XX ст. В даній статті зроблено спробу акцентувати увагу на дослідженнях Івана Франка історії України із проблематики середньовічної історії, а точніше Давньоруської доби. Адже на сьогоднішній день немає цілісного ґрунтовного дослідження, яке б повною мірою висвітлювало основні питання проблем утворення та розвитку Давньоруської держави у дослідженнях Івана Франка.

З цієї проблематики ряд відомих дослідників обґрунтували: питання внеску Івана Франка у дослідження історії та культури Київської Русі [10], погляди Івана Франка на історію українського селянства [8], формування та еволюцію поглядів Каменяра на історію Давньоруської держави [11], внесок Івана Франка, у вивчення культури Київської Русі [12; 13], основні напрямки історичних досліджень Івана Франка присвячених вказаному періоду [14]. Зауважимо, що багато публікацій з даної проблеми побачило світ ще у 1950-70-х роках, і тому вони потребують більш критичного аналізу. На сучасному етапі проблема дослідження утворення та розвитку Давньоруської держави у дослідженнях Івана Франка вивчена недостатньо. Згадані науковці висвітлюють лише окремі аспекти цього питання.

Історія Давньоруської держави, її виникнення, розвиток і падіння викликали дослідницький інтерес І. Я. Франка. Його праці вирізняються новаторством та оригінальністю постановки проблеми, нестандартністю дослідницького пошуку і методики, свіжістю і науковістю висновків порівняно з його сучасниками. Ґрунтовне вивчення писемних, фольклорних та матеріальних джерел дозволили Франку створити ряд праць з давньоруської тематики, багато з яких і на сьогодні не втратили свого значення. Франко вважав, що Київська Русь виникла на українській етнічній базі (полянський Київ на сході, Волинь і Галич — на заході) [7, с. 167]. У процесі вивчення даного питання вчений звернувся до давньоруського літописання. Як пише М. Котляр, “його думка про можливість ведення літописних записів у IX ст. не втратила актуальності і в наші дні. Особливо інтересував його найдавніший з літописів, що зберігся, південно-руський літопис “Повість минулих літ”. Вчений розглядав його як звід непростого складу, який пройшов старанну редакційну обробку” [10, с. 31].

Початок державної організації Києва вчений відносив до початку VII ст., а перші сліди самостійних державних організацій на Русі — до першої половини IX ст., на час перед приходом варязьких трьох братів Рюрика, Синеуса і Трувора. Виникнення Давньоруської держави трактувалось дослідником як внутрішній процес. Цю думку Франко аргументував і тезою, що первісна назва “Русь” не була запозичена з варязької мови, а була місцевим виплодом південно-руської, полянської, київської державної організації. Аналіз цього періоду Франко розпочинає із розгляду історичної писемної пам’ятки “Повісті минулих літ”. Письменник розглядав його як важливе джерело для вивчення історії, як пам’ятку історичної думки і літературний твір давньої Русі. Франко застосував критичний підхід в дослідженні цього твору. “Особливо критично, — пише Л. Коваленко, — він ставився до тієї частини свідчень літопису, де мова йде про Рюрика з братами, про Олега, Аскольда і Діра, Ольгу, її дружину, Ігоря та про Святослава” [9, с. 19]. “Повість минулих літ” стверджує, що на чолі полян стояли три брати — Кий, Щек і Хорив, які й заснували місто Київ. Франко вважав цей літопис “не позбавленим дійсної історичної основи” [11, с. 24]. Кий, на його думку, ходив походом на Візантію через Болгарію. Ці питання, як відомо, і досі не перестали бути предметом дискусії дослідників.

Період від виникнення Давньоруської держави до XIV ст. історик вважав епохою самостійного політичного життя Русі. “Характерні риси цієї епохи — виникнення державної організації на чолі з князем, з дружиною, вічами вільних громадян, з концентрацією політичного і духовного життя в містах, з військовими походами за море і в степи” [6, с. 108]. Одночасно Франко підкреслював могутність Русі, якою вона, на його думку, завдячувала своїй політичній самостійності. “Або візьміть нашу Русь!, — писав він, — тисячу літ тому вона творила окрему, самостійну державу, що грозила Царгородові, простягала руку по Болгарію, мала зносини з німцями, приймала в Києві французькі посольства і віддавала свою князівну за французького короля” [5, с. 305]. Цій проблематиці присвячено ряд маловідомих творів Каменяра. Зокрема, в архіві Франка під номером 263 зберігається зшиток з часів його навчання у гімназії. Починає його стаття “Дещо про рукопись Кроледворську” (аркуші 1-6), далі йде переклад Кроледворського рукопису (арк. 7-31), після того “Студії над народною словесністю славянською. II. Слово о повці Ігоря. Переклад Франка 1873” (арк. 33-47). Щодо перекладу “Слова”, то він був здійснений з тексту Хрестоматії Якова Головацького. Переклади свідчать, що Франко, “хоч у “Друзі” мусив зразу друкувати “язичієм”, то все-таки у себе писав фонетикою і народним язиком”, як читаємо в його автобіографії для Михайла Драгоманова. Тому й Франків переклад “Слова о полку Ігоревь” зберігся без зміни в правописі [1, арк. 3].

Суспільно-економічні відносини, що склалися у Давньоруській державі, вчений характеризував як кріпосницькі. Він виділяв у тодішньому суспільстві різні соціальні категорії, зокрема бояр і смердів. Важливо відзначити, що Франко виявив кількісне зростання залежних категорій населення на Русі. “В XII і XIII віках, аж до великого татарського погрому 1241 року, число свобідних осель і свобідних селян на Русі швидко меншає, а число невольних хліборобів дуже швидко більшає. Свобідні люди чи добровільно, чи не добровільно переходять у стан невольників або наполовину невольних людей” [4, с. 117]. Франко зауважив, що подібний процес спостерігався в інших європейських країнах. Він вважав, що в Червоній Русі (Галичині) “переміна вільних хліборобів на невольників перед роком 1240 була доконана повніше, ніж по інших містах Русі” [4, с. 117]. Це положення вчений аргументував масовим засиллям тут бояр.

Цікаві міркування висловив І. Я. Франко у зв’язку з виникненням і будівництвом сіл на Русі. Села, що виникли в Давньоруській державі, пройшли у своєму розвитку певну еволюцію. Важливим фактором у їх будівництві було велике феодальне господарство. Франко, як уже зазначалось, не вважав населення Давньоруської держави однорідним у соціальному відношенні. Одночасно історик вказував на збагачення феодальної верхівки і зубожіння селян, звертав увагу на “поширення на Русі лихварства і закабалення на цьому ґрунті вільних людей” [4, с. 117].

Говорячи про збирання князями полюддя, дослідник зауважив, що літописні записки про панування Олега й Ігоря подають нам факти так званого вимучування данини князями і їх дружиною від підвладних племен. Збирання данини, на його думку, було в значній мірі врегульоване вже в X ст. В результаті незадоволення грабіжницькою політикою князя Ігоря в 945 р. вибухнуло повстання древлян, жорстоко придушене княгинею Ольгою. Наступник Ігоря й Ольги на київському престолі князь Святослав проводив ряд війн. Їх дослідив у своїх працях Іван Франко. Вдалим образ князя-героя змалював письменник у вірші “Святослав”, для якого останній бій з печенігами закінчився трагічно. Слід зауважити, що в Франковій оцінці походів Святослава на схід є неточності. Показовою є думка, що наводить з цього приводу В. Микитась: “Вчений твердив, що Олег жив у мирному союзі з половцями і не робив ніякої раті на Русі — її робили його брати Святослав і Володимир. Батько Ігоря Святослав ніколи не князував у Києві, а в Новгороді, а тому в поемі [Слово о полку Ігоревім. — В.С.] йшлося про іншого Святослава, який князував у Києві перед Мономахом і про походи якого розповідав літописець Василь. На думку І. Франка, віщій сон і докори київського князя Святослава Ігореві та Всеволодові випадково вплетені у текст, як і згадка про опис катастрофи біля

річки Каяли” [12, с. 107]. Вчений був схильний вважати, що Святослав не розгромив хозарської держави та що його похід на ясів і косогів не вніс ніяких змін у їхній державний порядок. Це, на нашу думку, було применшенням військових успіхів київського князя.

Відомо, що Давньоруська держава досягла найвищого свого розвитку за князювання Володимира. Цей факт доводив Франко: “Ясне світло історії паде на сю південно-руську державу аж у половині Х віка, за князювання Володимира Великого, який зашплене тут уже давно християнство зробив державною релігією, релігією руської держави, яка не була ним утворена, але вже тоді дійшла до вершини свого розвитку і з кінцем його панування почала хилитися до упадку” [3, с. 196]. Вказуючи на важливість запровадження християнства на Русі в 988-989 рр., історик дотримувався думки, що “християнство в Києві і інших важних південно-руських культурних центрах (правдоподібно забутих тепер західноруських городах Червені і Волині) існувало довго перед Володимиром...” [3, с. 196]. Ілюстрацією до періоду історії Давньоруської держави за князювання Володимира відноситься Франкова розвідка “Брунон із Квербурга, гість Володимира Великого в 1007 р.” Брунон — німецький місіонер із міста Квербурга, який у 1007 р. гостював протягом місяця в Києві у князя Володимира, після чого досить довго перебував серед племен печенігів. Франко докладно пише про діяльність Брунона, про теплий прийом, який влаштував йому руський князь. Посилаючись на свідчення Брунона, вчений припустив, що укріплення проти печенігів були не під самим Києвом, а далеко за ним. У розвідці наведені цікаві факти: у 1007 р. руське посольство було в угорського короля Стефана; печеніги, що перебували на правому березі Дніпра на південь від Канева, висловили бажання жити в мирі з Давньоруською державою тощо. Франко торкався історії печенігів і в праці “Печеніги під Києвом 968 р.” Могутньою залишалась Давньоруська держава і при Ярославі Мудрому. До того часу відноситься ґрунтовний опис Франком міжусобної боротьби Ярослава з Мстиславом, що призвела до поділу Русі на дві частини. Дослідник здійснив стислий огляд історії Тмутаракані, на той час складової частини Давньоруської держави [11, с. 28].

І. Я. Франко провів ґрунтовний аналіз історії Галицько-Волинського князівства. Тут існувала майже сто літ “державна організація, основана князями з роду Ростислава. Найвизначніші володарі, такі, як Ярослав Осмомисл, Роман, Данило, були рівночасно визначними політиками і великими культурниками, що підпирали особливо торгівлю, будували міста і церкви, закладали монастирі і шпиталі, підпирали чужоземні колонізації культурних чужинців, особливо німців і вірмен, і любувалися також у творах письменництва” [3, с. 225]. Останнім визначним князем у Галицько-Волинсь-

кому князівстві Франко вважав Льва Даниловича, який, “незважаючи на свою ленну залежність від татарської орди, все-таки зумів до кінця свого життя вести в значній мірі самостійну політику і супроти татар і супроти Польщі” [3, с. 225]. Слід відзначити, що у Франкових працях відсутня будь-яка ідеалізація руських князів. Історик намагався дати об’єктивну оцінку їх діяльності. Посилаючись на Київський літопис, історик розкрив жорстоку міжусобну боротьбу нащадків Олега Святославовича і Володимира Мономаха у XII ст. З київського престолу мусив зійти Мстислав Володимирович. Але й новий князь Всеволод Ольгович був вигнаний з Києва Ізяславом Володимировичем. Останньому довелося боротися за київський престол із своїм братом Юрієм Володимировичем. Після нових змін київським князем став у 1169 р. Мстислав Ізяславович, який був організатором у 1170 р. успішного об’єднаного походу князів проти половців. У 1180 р. київським князем став Святослав Всеволодович, боротьба якого за єдність Русі яскраво відтворена письменником у творі “Сон князя Святослава” [11, с. 30]. Франко дослідив процес виникнення Галицько-Волинського літопису, Литовського і Короткого Київського літопису, в яких розповідається головним чином про події в Південній Русі кінця XV — першої половини XVI ст. Працюючи в цьому напрямку, вчений виявив важливу річ: нові літописи, як й інші літературні пам’ятки цієї епохи, писалися вже не церковнослов’янською мовою, а мовою, яка все більше наближалася до української.

Франко досліджував вічевий устрій на Русі, який вважав антиподом необмеженої влади князів і бояр, яким не підходила велика вільність громадська, бо хоча і самі вони були з руського роду, хотіли панувати, а простий народ не смів ні в чому перечити. Проте Франко дещо перебільшує роль вічевого устрою, особливо, коли йдеться про X — початок XI ст., тобто час занепаду племінного віча в Київській Русі. Його характеристика вічевого устрою більш актуальна для другої половини XI ст. Але навіть тоді віче не було таким впливовим, як це доводив історик.

Значним був внесок І. Я. Франка у вивчення культури давньої Русі. Йому належить оригінальна думка про те, що писемність на Русі виникла ще до запровадження християнства. До часу князювання Володимира історик відносив перше свідчення про створення у Києві школи. Важливими центрами освіти були монастирі. Провідне місце займав Печерський монастир у Києві. В середині XI ст. князь Ярослав заснував першу бібліотеку при Софіївському соборі в Києві.

Досліджуючи культуру давньої Русі, Франко найбільше уваги приділив висвітленню літератури. У його працях дана ґрунтовна характеристика перекладних і оригінальних творів. Вчений вважав, що найкращим оригінальним твором було “Слово о полку Ігоревім”, в основу якого покладено

справжній історичний факт про похід князя Ігоря Святославовича і його брата Всеволода проти половців у 1185 р. [11, с. 31]. Слід зазначити, що літописне оповідання про похід на половців 1185 р. І. Франко пропонував називати “трилогією”: про похід та поразку Ігоря, про набіги половців на Русь після тієї поразки, про втечу Ігоря з полону. З трьох частин найдокладніша і найдосконаліша — остання, написана за першорядним усним джерелом. На основі зіставлення різних редакцій літописів дослідник уточнює і дати повернення з полону Ігорового сина Володимира та його одруження з дочкою половецького хана Кончака 1186 р., брата Ігоря Всеволода і “всіх недобитків руського війська”, а в кінці розділу наводить останні літописні записи із згадкою про Ігоря та про його смерть 1202 р., як князя чернігівського [12, с. 116]. Франко був досконало обізнаний з тодішніми науковими джерелами. Вперше він звернувся до “Слова” ще у Дрогобицькій гімназії з метою створення серії праць під назвою “Студії над народною словесністю слов’янською” (1873). Він вважав, що вся поема “скомпонована з кількох творів “дружинної” і “половецької” поезії, а також зі скандинавських саг давніми редакторами чи переписувачами. Вперше цю тезу І. Франко навів у статті “Причини до критики джерел деяких староруських пам’яток”, а потім розвинув її в “Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.” (1910) й, особливо, в “Історії української літератури. Від початку українського письменства до Івана Котляревського” (1907-1908), вперше опублікованій в 1983 р.” [13, с. 36]. В цілому давньоруська література досягла у своєму розвитку високого рівня, хоч умови для цього не завжди були сприятливими. “Коли подумаємо, — писав Франко, — що в часі того літературного розвою Південна Русь раз у раз занята була майже ненастанною боротьбою із степовими ордами, зразу печенігами, а потім половцями, що державна система наслідком хибної політики князів раз у раз потрясалася внутрішніми династичними війнами, мусимо справді подивляти запас і якість тої духовної страви, яку південно-руський народ в тім часі зложив у своїм письменстві” [3, с. 222]. Як бачимо, наукові висновки Франка з цього приводу і до сьогодні не втратили свого значення.

Подальший розвиток давньої Русі значно спинала монголо-татарська навала. Руський (давньоруський) народ опинився під важким гнітом іноземних завойовників. Ці події були відображені у ряді досліджень вченого. “В р. 1240 настала катастрофа, великий напад монголів. Київ і всі важніші південноруські міста були понижені, найбільша часть князів погибла в боях, а здесяткована людність мусила шукати захисту в лісах і болотах” [3, с. 224]. Про жахливі наслідки вторгнення татар на Русь та боротьбу проти них історик писав у повісті “Захар Беркут”. Проте цей твір не позбавлений творчого домислу. “В деталях, — писав

Франко, — я позволяв собі доповнювати сухий історичний скелет поетичною фікцією. Головний предмет взятий почасти з історії (напад монголів і їх вожак Пета), а почасти з переказів народних (про витопплення монгольської шайки і др.). Дійствующі особи впрочім видумані, місцевість списана по можливості вірно” [2, с. 97]. Слід звернути увагу на важливість твору як краєзнавчого матеріалу, де вчений зберіг первісні назви окремих місцевостей.

Таким чином, Іван Франко багато уваги приділив вивченню історії України, починаючи від історії Давньоруської держави, виникнення якої розцінювалося ним як закономірне явище. Київську Русь він вважав кріпосницькою державою, яка досягла свого апогею за часів Володимира Святославовича. Даючи характеристику соціально-економічному розвитку українських земель, він вказав на розвиток фільварково-панщинної системи, простежив процес закріпачення селян, їх юридичне становище.

Франко чітко розумів специфіку історичного жанру, бачив корінну різницю між методом роботи художника слова й історика, умів вірно визначити суттєві ознаки історизму в поетичному й історичному творі. Слід зауважити, що значна частина історичних праць Івана Франка, присвячених цьому періоду була своєрідною антитезою і науковою критикою історичних студій Михайла Грушевського. В основу своїх досліджень Франко ставив аналіз історичних джерел та літератури. Саме такими принципами користувався Франко при дослідженні пізніших епох історії України.

Література та джерела

1. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України. Відділ рукописів. — Фонд М. Возняка. — Воз. 742.
2. Франко І. Захар Беркут: образ громадського життя Карпатської Русі в XIII в. — Львів, 1986. — 127 с.
3. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. / Ред. кол. ... Є. П. Кирилюк (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1984. — Т. 41. — С. 194-470.
4. Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині // Зібр. творів: У 50 т. — 1986. — Т. 47. — С. 7-122.
5. Франко І. Що таке поступ? // Зібр. творів: У 50 т. — Т. 45. — 1986. — С. 300-348.
6. Франко І. Южнорусская література // Зібр. творів: У 50 т. — К., 1986. — Т. 41. — С. 101-161.
7. Войтюк А. Національна ідея в інтерпретації Івана Франка // Франкознавчі студії. — Дрогобич, 2002. — Т. II. — С. 166-170.
8. Гуржій І. Іван Франко як історик селянства України // І. Я. Франко як історик. — К.: Вид-во АН УРСР, 1956. — С. 34-50.
9. Коваленко Л. Історичні погляди І. Я. Франка // І. Я. Франко як історик. — К.: Вид-во АН УРСР, 1956. — С. 3-33.
10. Котляр П. Іван Франко — дослідник історії та культури Київської Русі // Іван Франко і світова культура. Матеріали міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО (Львів, 11-15 вересня 1986 р.): У 3-х кн. / Упоряд. Б. З. Якимович; Ред. кол. І. І. Лукинов... Я. Д. Ісаєвич та ін. — К.: Наук. думка, 1990. — Кн. II. — С. 30-34.

11. Кравець М. Іван Франко — історик України. — Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1971. — 203 с.
12. Микитась В. Іван Франко як дослідник давньої української літератури. — К., 1988. — 320 с.
13. Микитась В. "Слово о полку Ігоревім" у творчій спадщині Івана Франка // Іван Франко і світова культура. — Матеріали міжнародного симпозіуму ЮНЕСКО... — Кн. II. — С. 35-36.
14. Полухин Л. Исторические взгляды Ивана Франко. — К., 1956. — 23 с.

*Анатолій Трембіцький
(Хмельницький)*

ДО ІСТОРІЇ НАПИСАННЯ І ТРАКТУВАННЯ ІМЕНІ ТА ПРІЗВИЩА ЄВФІМІЯ СІЦІНСЬКОГО (В ПОРЯДКУ ДИСКУСІЇ)

У драматичній історії нашого народу є величні постаті, яких ніколи не огорне темінь забуття, які завжди будуть з Україною, попри лихоліття і незгоди, байдужість і духовне зубожіння. До них на-самперед слід віднести **Євфимія Сіцинського**. Небагато знайдеться діячів, які могли б зрівнятися з ним широтою світогляду, багатогранністю інтересів, незгасною жадобою до творчості, любов'ю до рідного краю. Маючи енциклопедичні знання, здатність глибоко аналізувати й відображати історичні процеси, він плідно працював як історик, краєзнавець, археолог, бібліограф, музеє- та мистецтвознавець. У нашій пам'яті **Євфимій Йосипович** назавжди залишиться як дослідник історії та культури України, як один із головних творців самої історії України й Поділля, зокрема. В його насиченому драматичними подіями житті були перемоги і поразки, але з упевненістю можна сказати — доки жива Україна, доти житиме з нею в наших серцях талановитий і самовідданий її син, житиме в наших душах пам'ять про нього.

Дослідники ХІХ-ХХІ ст. у своїх працях про життєві і творчі шляхи знаного історика України **Євфимія Сіцинського** до цього часу не висвітлювали питання правильного трактування і написання його імені та прізвища у відповідності до норм правопису та канонів християнства, згідно з якими ім'я, яке людина отримала при народженні та хрещенні, супроводжує її усе життя, а його зміна чи перекручення при будь-яких обставинах має лише великий негативний вплив на всю подальшу долю людини. Відомий український вчений Я. Рудницький писав: "Найдавніші праукраїнські особові назви імені й прізвища, що відрізняють людину від довкілля й інших людей, містили в собі ще й побажання новонародженій дитині на життєвому шляху" [1, с. 366].

Подільська земля подарувала людству цілу плеяду геніальних діячів науки і культури, в т.ч. **Євфимія Сіцинського (1859-1937)**, який народився 15 жовтня 1859 р. в с. Мазники Летичівського пов. (тепер Деражнянського р-ну Хмельницької обл.). У своїх працях більшість сучасних дослідників вка-

зують, що **Є. Сіцинський** народився 10 грудня 1859 р., проте це не відповідає дійсності і суперечить архівним матеріалам й документам, а також твердженням самого **Євфимія Сіцинського**. В своїх автобіографічних спогадах **Є. Сіцинський**, пояснюючи дату свого народження і походження свого імені "**Євфимій**", писав: "Побачив я світ Божий і виріс в с. Мазниках, Летичівського повіту, де мій батько був священиком, де священствували мій дід й прадід. Родився я в 1859 році. В метриці записано, що я родився 10 грудня, але, здається, родився раніше... але забули в свій час записати в метриці. Так казав мені старий дяк Мазницький, дяк Орловський... і він же вказав нові мої іменини: 15 жовтня, в день пам'яті преподобного **Євфимія**... Після Макогонського, священиком в Мазниках був Федір Січинський, він женився на дочці Макогонського Марії і писався дворянином-шляхтичем з Дунаєвець (а скоріше-з Сичинець... від тих Сичинець і пішло... прізвище Січинського). Федір Січинський був рукоположений 1770 р. до Мазницької парафії Митрополитом Левом Шептицьким (1717-1779, з 1748 р. єпископ Львівський, Галицький і Кам'янецький-А.Т.). 29 листопада 1794 р. Федір перейшов до православ'я; священствував в Мазниках до 1820 р. і своє прізвище писав спочатку: "Сычинській", а з 1803 р. "Сыцинській", як відомо з церковних документів, що збереглися при Мазницькій церкві. Дід мій Симеон Січинський родився 29 травня 1799 р. і був священиком в Мазниках з 1825 р. і помер 26 березня 1839 р., і мій батько Іосиф був єдиним у нього" [3, спр. 26. арк. 6-7 зв.].

Відомий вчений, історик церкви, освітній і громадський діяч, у 1918-1920 рр. професор Кам'янець-Подільського державного українського університету Василь Біднов (1874-1935), який добре знав **Євфимія Йосиповича** (вони разом працювали на богословському факультеті в університеті) присвятив низку своїх статей українській історіографії та її видатним представникам. Саме його перу належить змістовна з елементами мемуаристики стаття, присвячена 50-літтю науково-літературної діяльності визначного дослідника Поділля, в якій він стверджував, що протоієрей **Євфимій Сіцинський** народився 15 жовтня 1859 р. [5, с. 54]. "Народився він 15 жовтня 1859 р. в с. Мазники", — підтверджує написане В. Бідновим, невідомий автор у своїй статті, присвяченій **Євфимію Сіцинському**, в газеті "Діло" [6, 1931. — у чер.].

Вперше досліджуючи питання історії написання імені та прізвища **Євфимія Сіцинського**, нами встановлено, що ім'я "**Євфимій**" йому дали при "хрещенні" [2, с. 16]. У православних віруючих здавна за християнськими канонами новонародженій дитині давали ім'я святого за церковним календарем, згідно з днем народження. І нам, живущим у третьому тисячолітті, не потрібно трактувати на сучасний лад його ім'я і прізвище, а варто пам'ятати слова відомого богослова Мілларда Ериксона, що істинність, яка міститься в заявах і тверд-

женнях того часу, варто оцінювати у світлі того, що вони означали в тому культурному контексті, у якому висловлювалися, оцінювати з урахуванням форм і стандартів тієї власної культури. Нам сьогоднішнім, намагаючись зрозуміти сказане, не можна застосовувати мірки і шаблони, не властиві тому часу, коли жив і творив **Євфимій Сіцинський**. Імена, що батьки вибирали для своїх дітей, зазвичай мали особливий сенс і тому дуже шкода, що у наш час таке буває дуже рідко. Слово син у нашій мові й у нашій сучасній культурі практично має вузький і конкретний зміст. У біблійні ж часи його значення було більш широким, що майже збігалося зі значенням слова нащадок. Таким чином, між нашою культурою і культурою минулих часів існують значні розходження і це потрібно враховувати усім сучасним дослідникам [7, с.199].

Так, за церковним календарем 15 жовтня, саме у день народження **Євфимія Сіцинського**, в 3-ій тиждень після П'ятдесятниці разом із Собором Новгородських святих всією православною церквою святкується Преподобного Святителя **Євфимія**, Архієпископа Новгородського (+1458). Святитель **Євфимій**, був сином новгородського священника Феодора, плодом довгої молитви бездітних батьків. Ще до народження вони присвятили його Богу. Іоанн ріс лагідним, богобоязливим отроком, обдарованим і старанним до навчання, особливо любив він вивчати Святе Письмо. Дуже рано в ньому позначився дар міркування, і тодішній архієпископ Новгородський Симеон оцінив це, наблизив його до себе і зробив скарбником усього церковного майна, проте **Євфимій** продовжував залишатися все тим же смиренним ченцем. Вже у 1429 р. **Євфимій**, будучи обраний архієпископом Новгородським, сказав собі: "Йому ж буде дано багато, багато і вимагатиметься від нього", милостиня його була щедрою і безперестанна, особливо мандрівникам і прибульцям, причому він завжди говорив: "Це не моє, а все Боже!". Нікого він не відпускав без допомоги, він творив і прикрашав у Новгороді храми Божі, піклувався про переписування богослужбових книг [8, ч. 189-191]. Вже за цією короткою характеристикою Святителя **Євфимія** Новгородського, іменем якого нарекли батьки свого новонародженого сина, можна побачити, як вона співпадає з характеристикою самого **Євфимія Сіцинського**, священника і вченого, людини і дослідника.

Географія дослідників його життя і творчості не є дуже великою, в основному це біля 60 науковців, істориків та краєзнавців Києва, Львова, Кам'янець-Подільського, Деражні, Хмельницького, Вінниці, Львова, Дніпропетровська та Пряшєва (Словаччина). Ними опубліковано біля 300 наукових, науково-популярних статей, нарисів та історико-краєзнавчих розвідок. Більшість із них у своїх працях пишуть його прізвище як "Сіцинський", "Сецинський", "Сецинський", "Сицинський" і навіть "Сичинський". Лише деякі із них пишуть прізвище

так, як писав його він сам — "Сіцинський". І тільки поодинокі автори пишуть його ім'я "Євфимій", а всі інші "Юхим", "Євтим", "Єфим". У 1901 р., враховуючи його наукові здобутки щодо дослідження історії, археології, етнографії Поділля, вже при житті його ім'я "Сецинский (Євфимій Іосифович)-писатель, священник" було занесено в Енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона, а також подано список 7 його головних праць [4, с.401].

Для **Євфимія Іосиповича**, вихованого у родині священника, було дуже важливо усвідомлювати, що християнська мораль, ставлячи в обов'язок перейматися духом Євангелія, несла християнську культуру у всі галузі людської діяльності, захищала правду, удосконалювала закони, допомагала нужденним, боролася зі злом у мінливих умовах людського існування.

Нам усім, хто вивчає життя і творчість **Євфимія Сіцинського**, варто при написанні його імені і прізвища враховувати, як він сам особисто писав своє ім'я і прізвище, як пояснював він правильність написання свого імені та прізвища, як пояснював це його син Володимир, а також як зверталися до нього, як писали його ім'я і прізвище друзі, близькі, відомі і маловідомі вчені. При цьому дуже важливо враховувати волю самого **Євфимія**, для чого нам варто звернути увагу на власноручно написану ним же 25 вересня 1929 р. заяву слідчому Кам'янець-Подільського ОДПУ Бриччі, в якій він пояснював, що "прізвище мого батька колись писалось так: "Сыцинській", а потім по новому правопису стали писати по-різному: Сецинский, Сіцинський, Сицинский. Я ж писав своє прізвище так: Сіцинський" [11, с.15]. Необхідно при цьому також враховувати і думку його сина Володимира щодо написання імені свого батька. Так, у виявленому нами у відділі рукописів ЛНБ ім. В.Стефаніка листі до невідомого автора від 19 вересня 1931 р. Володимир писав: "Дорогий Пане Професоре! Дякую за листа. Статтю про батька повертаю з деякими доповненнями в бібліографії. Звичайно, що батька можна титулувати **Євфим Іосипович**" [12, арк.1]. У тому ж відділі нами було виявлено оголошення, в якому син, доньки, внуки, з невимовним сумом сповіщаючи про його смерть, писали, що "Євфим Сіцинський дійсний член Наукового Товариства ім. Т.Шевченка і Українського Наукового Товариства в Києві, б[увший] директор Історично-Археологічного Музею в Кам'янці, б[увший] професор Кам'янецького Українського Університету (ІНО) закінчив свій трудовий шлях дня 7 грудня 1937 р. в Кам'янці на Поділлі, на порозі 79-го року життя" [12, арк.10].

У відділі рукописів ЛНБ ім. В.Стефаніка виявлено машинописний варіант статті невідомого автора з біобібліографічними відомостями про **Є.Сіцинського**, в якій також є деякі пояснення написання прізвища. Так, його батько Іосип, дід і прадід були священниками і "прадід писав своє прізвище "Сичинській", дід спочатку так само

підписувався, а потім перемінив на “Сіцинській”, а врешті “Съцинській”. А сам Євфим Сіцинський вчився в Кам’янці Подільській” [12, арк.2].

Так, листуючись з Євфимієм Сіцинським, рідні і близькі у своїх листах зазвичай зверталися до нього “Вельмишановний і дорогий Дядя Євфимій Йосипович!.. Олена Чехівська”, “Вельмишановний і дорогий Дядя Євфимій Осиповичу... З привітом і любов’ю О.Чехівська” [13]; відомі вчені писали: “Високоповажний Євфимію Йосиповичу! Звертаюсь до Вас.. Ви чоловік знаючий, багато попрацювали для науки на віку, добре знаєте народню українську, то чи не могли б Ви поділитись Вашим багатством зо мною... Дмитро Іванович Яворницький” [14]; “Високошановний Євфимій Осипович! Спасибі Вам велике за лист”, писав невідомий автор 2 серпня 1928 р. [15], “Високоповажний і дорогий Євфиміє Осиповичу! Відповідаю Вам не гаючи й хвилини на Вашого листа... Ваш Таранущенко” [16], “Спасибі, дорогий Євфимій Йосиповичу, за фотографії... Бувайте здорові й благополучні! Готовий до послуг. М.Рудинський”; “Вельмишановний і дорогий Євфимій Йосипович! Тільки що повернувся з Харкова... Бувайте здорові. Ваш М.Рудинський”; “Високошановний і дорогий Євфиміє Осиповичу. Давно не маю звісток з Кам’янця... Поки що бувайте здорові й благополучні. М.Рудинський”, “Високоповажний і дорогий Євфиміє Осиповичу. Винен безконечно перед Вами, що цілі три місяці не написав Вам... Бувайте здорові й благополучні! Ваш М.Рудинський” [17], “Високошановний Євфиміє Йосиповичу!”, — писав невстановлений автор, один із співробітників Академії наук [18], а маловідомі дослідники писали: “Вельмишановний Євфимій Йосипович! Я працюючи в Музеї Українського Мистецтва Вас позаочно знаю... і наслідуюсь вдатись до Вас з проханням... П.Жолтовський” [19].

В архівних матеріалах є дані щодо діяльності комісії з перекладу і підготовки до видання Четвероевангелія українською мовою в 1905-1912 рр. Про важливість такого перекладу говорили визначні люди того часу, які взяли безпосередню участь у підготовці цього перекладу до видання, про що свідчить їх численне листування. Активну участь у цьому брав і Сіцинський. Саме він узяв на себе тягар основної праці щодо правки окремих частин тексту. Особливу нашу увагу привертають факти написання його імені відомими вченими, членами цієї комісії. Так, у своїх листах П.Житецький звертався до Євфимія Йосиповича Сіцинського “Високошановний Євфимій Осипович”, О.Левницький-“Дорогий Євфим Осипович”, І.Бичковський — “Глибокошановний Отець Євфимій !” [20, спр. 18, арк.18,61,105].

У Є.Й. Сіцинського була одна із найбільших на Поділлі особиста бібліотека, частину якої він через нестатки та хворобу продав-передав у 1934-1935 рр в Проскурівський краєзнавчий музей. Майже всі книги із його бібліотеки, в т.ч. книга його

учителя В.Антоновича “Очерки истории Велико-го княжества Литовского. До половины XV столетия” (1878), помічені особистим екслібрисом “Євфимій Йосифович”.

Досліджуючи матеріали і документи про періоди життя, науково-громадської діяльності Євфимія Сіцинського, нами звернена увага на те, що науковці і дослідники, які добре його знали, писали його ім’я “Євфимій”, “Євфим”, а прізвище “Сіцинський”. Так, професор І.Огієнко у своїй книзі-спогадах “Рятування України”, описуючи наказ єпископа Подільського Пимена від 10.XI.1919. вказує, що в наказі написано так: “Про заборону Священнослуження О. Протоєреєві Євфимію Сіцинському” [21]. М.Карачківський у рецензії на “Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст.” писав, що нова робота відомого історика та дослідника подільської старовини Євфима Сіцинського має велику вартість [22, с.137-140]. В “Історії міст і сіл УРСР. Хмельницька область”, згадується, що на 20-30 рр. ХХ ст. припадає розквіт наукової і педагогічної діяльності визначних діячів науки, культури й мистецтва, уродженців Поділля, плідно працював у цей час історик і археолог Є.Сіцинський [23, с.47]. У 1942 р. Ю.Романів у Проскурівському часопису для міста і села “Український голос” та “Вінницькі Вісті” і “Український Вісник” (Берлін) з нагоди відзначення 5-ої річниці з дня його смерті писали, що п’ять років тому передчасно згас відомий дослідник історії та археології Поділля професор Євфимій Йосипович Сіцинський [24].

Лише деякі сучасні дослідники Поділля правильно вказують дату народження і пишуть його ім’я та прізвище, зокрема А.Заводовський у своїй статті до 140-річчя від дня народження вченого, писав, що “15 жовтня 1859 року народився Євфим Йосипович Сіцинський”, а Л.Пісклова в праці до 500-річчя смт. Віньківці вказує, що “найбільш повний опис Віньковець залишив для нас видатний подільський громадський та культурний діяч, історик, етнограф, фольклорист, письменник, священник Євфимій Йосипович Сіцинський” [25, с.10-12].

Проте не всі сучасні дослідники у своїх працях враховують різні варіанти написання його імені і прізвища. Часто навіть у межах однієї праці вони по різному пишуть його ім’я і прізвище. Так, Б.Андрусин у своєму навчальному посібнику “Церква в Українській Державі 1917-1920 рр.” вживає такі написання “протоієрей Є. Сіцинський” [26, 75], “отець Ю.Сіцинський” [26, 98], “отець Євтим (Юхим) Сіцинський” [26, 99]. Але найбільше дивує нас те, що краєзнавці, дослідники Поділля не враховують при написанні своїх статей та краєзнавчих розвідок навіть очевидних фактів. Так, В.Мельник 10 вересня 1994 р. у статті “Душа Подільської історії” пише, що “у минулий четвер на могилі Ю.Й. Сіцинського на Руськофільварецькому кладовищі відкрито пам’ятник. Ю.Й. Сіцинського називають фундатором історії По-

ділля". Усе б начебто вірно, але ж на самому пам'ятникові значиться прізвище "Сіцинський", а не Сіцинський, як це подає автор. Його ж помилку повторює й інший дослідник Б.Кушнір, який у статті "Душа Подільської історіографії" (1993) писав, що "в особі Юхима Йосиповича Сіцинського (1859-1937) вдало поєдналися історик, етнограф, краєзнавець, педагог і письменник". І у цій же статті подає світліну пам'ятника на його могилі, де чітко виکارбувано прізвище "Сіцинський", а не Сіцинський. Що дозволяє деяким дослідникам так нехтувати очевидним, ми цього не розуміємо [27].

Як не розуміємо і наступного: чому у матеріалах Міжнародної науково-практичної конференції у Кам'янці-Подільському (1994) один із розділів має назву „Сіцинський і Поділля” [28, 57], але вже у змісті цей же розділ має назву „Сіцинський і Поділля” [28, 425]. На цій конференції з цікавими доповідями виступили співробітники Державного архіву Хмельницької області та Хмельницького обласного краєзнавчого музею, саме тих державних установ, у яких зберігається основна маса усіх безцінних матеріалів і документальних джерел, що висвітлюють історію життя і науково-культурну спадщину Євфимія Сіцинського, саме там через усі матеріали архівів і музею проходить його ім'я і прізвище. Проте О.Якобчук у своєму виступі повідомила, що у "Державному архіві Хмельницької області зберігаються фонди особового походження таких відомих постатей Хмельниччини, істориків та краєзнавців, як Є.О. Сіцинського", а уже в черговій доповіді Г.Козловська про "Рукописний спадок з архіву Ю.Й. Сіцинського у фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею" чомусь повідомляє, що у музеї зберігається "Цікава добірка Юхима Йосиповича "лірницькі пісні", не звертаючи увагу на те, що усі ці матеріали підписані "Євфимій Сіцинський" [29].

Підсумовуючи викладене, напрошується гіркий висновок, що деякі сучасні дослідники, вживаючи ім'я "Юхим", а не "Євфимій" чи "Євфим" та пишучи його прізвище "Сіцинський", "Сецинський", а не "Сіцинський", нехтують не тільки трактуваннями про це самого Євфимія Сіцинського, але і його сучасників, близьких, рідних та друзів-науковців. При написанні його імені необхідно враховувати вимоги того культурного середовища того часу, коли батьки давали йому ім'я, як він сам писав своє ім'я та прізвище, складаючи свої автобіографії, як підписував свої праці. А також викладені в орфографічних словниках правила написання та перекладу імені Євфимій, де досить чітко зазначено, що Євфимій на російській мові — це Евфимий, а Юхим — це Ефимий [30, с.475].

Склоняючись перед пам'яттю Євфимія Сіцинського, нам, нині суцям у третьому тисячолітті, варто враховувати і думку визнаного вченого, доктора філологічних наук, академіка НАНУ, професора Пряшівського університету

(Словачина) Миколи Мушинки, який писав: „Ваші аргументи мене переконали, що правильне написання імені і прізвища має бути „Євфимій Йосипович Сіцинський” [31].

Джерела та література

1. Українське назовництво (ономастика) // ЕУ-І. — Мюнхен, 1949. — Т. 1.
2. Климчук О. Хресна дорога. Життєві жалі протоієрея Сіцинського // Україна. — №1. — 1993. — С. 16.
3. Автобіографічні записи Є.Й. Сіцинського. Січень 1923-1928, жовтень 1934 рр. // КПМДА. Ф. Р-3333. — Оп. 1.
4. Сецинский Е.И. // Брокгауз А. и Ефрон Н. Энциклопедический словарь. Т. XXXII. — СПб., 1901.
5. Біднов В. Бібліографічна діяльність о. Євфимія Сіцинського // Книголюб. — Кн. II. — 1931. — С. 54; Ульяновський В.І. В.О. Біднов // УІЖ. — № 10-11. — 1992. — С. 89.
6. 50-ліття наукової праці. Є.Сіцинський, дослідник нашої старовини // Діло. — Ч. 121.
7. Миллард Эриксон. Христианское богословие. — СПб.: Библия для всех, 1999.
8. Святитель Евфимий, Архиепископ Новгородский (+ 1458) // Русские святые. — М., 2000.; Молитвенник. — Брюссель, 1989. — С. 484.
9. Свет и жизнь. Сборник. — Брюссель, 1990. — С. 359.
10. Пьер Гибер. Евангелия: вера и история // Логос. — № 6. — Paris-Bruselles, 1972. — С. 13-14.
11. Архівно-слідча справа № П-15162 // ДАХО. Ф. УСБУ в Хмельницькій області. — С. 15.
12. Біобібліографічні відомості про Є. Сіцинського. 1930-і рр. // ВР ЛНБ ім. В.Стефаніка. Ф. 9. — № 4650.
13. Листи Олени Чехівської до Є.Й. Сіцинського, 1928 р. Архів А.Трембіцького (Далі А.Т.).
14. Лист Яворницького Д.І. до Сіцинського Є.Й. від 19.07.1928 р. Архів А.Т.
15. Лист не встановленого автора до Сіцинського Є.Й. від 2. 08. 1929 р. Архів А. Т.
16. Лист Таранушенко С. до Сіцинського Є.Й. від 25. 05. 1929 р. Архів А.Т.
17. Поштові листівки Рудинського М. до Сіцинського Є.Й. від 13. 01. та 14. 03. 1929 р.; Листи Рудинського М. до Сіцинського Є.Й. від 29. 11. та 7. 02. 1928 р. Архів А.Т.
18. Лист невстановленого автора, одного із співробітників Академії наук до Є.Й. Сіцинського від 7 грудня 1928 р. Архів А.Т.
19. Поштова листівка Жолтовського П. до Сіцинського Є.Й. від 27.12.1927 р. Архів А.Т.
20. Переписка о переводе Евангелия на украинский язык. 12. 03. 1905-6. 12. 1912 гг. // КПМДА. Ф. Р-3333. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 18, 61, 105.
21. Огієнко І. Рятування України. На тяжкій службі своєму народов. Вид. 2-е., доп. — Вінніпег: Т-во "Волинь", 1968. — 38 с.
22. Карачківський М. Рец. на працю Е.Сіцинський. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. Історично-археологічні нариси // Україна. — 1929. — № 4. — С. 137-140.
23. Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. — К., 1971. — С. 47.
24. Романів Ю. Тернистий шлях вченого за советів // Український голос. Проскурівський часопис для міста і села. № 90. — 1942. — 8 листопада; З нагоди 5-ої річниці смерті Є.Сіцинського // Вінницькі Вісті (Вінниця), 1942. — 28 жовтня; З нагоди 5-ої річниці смерті Є.Сіцинського // Український Вісник (Берлін), 1942. — Ч. 15.

25. Заводовський А. Його твори кричали про Україну. 15 жовтня 1859 року народився Євфим (Юхим) Йосипович Сіцинський. До 140 річчя від дня народження // Перспективи: Бюллетень. — Кам.-Под., 1999. — листопад; Пісклова Л.Ю. Вінківці у працях Є.Й. Сіцинського // Тези наук.-практ. конф. Вінковеччина: історія та сучасність (До 500-річчя смт. Вінківці). — Вінківці, 1993. — С. 31.

26. Андрусишин Б.І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (Доба Директорії УНР): Навч. посібник. — К.: Либідь, 1997.

27. Мельник В. Душа Подільської історії // Край Кам'янецький. — № 71. — 1994. — 10 вересня; Кушнір Б. Душа Подільської історіографії // Писанка. — 1993. — № 3-4. — С. 25-30.

28. Духовні витоки Поділля: творці історії краю. Мат. міжн. науково-практ. конф. — Кам.-Под., Хмельницький, 1994.

29. Якобчук О. Документи відомих людей Хмельниччини у фондах Держархіву області // Духовні витоки Поділля: творці історії краю. Мат. міжн. науково-практ. конф. — Кам.-Под., Хмельницький, 1994; Козловська Г. Рукописний спадок з архіву Ю.Й. Сіцинського у фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею // Там само. — С. 69.

30. Орфографический словарь русского языка: 106 000. — АН СССР, Ин-т рус. яз.; Под ред. С.Г. Бархударова и др. — 22-е изд., стереотип. — М.: Рус. яз., 1984. — С. 475.

31. Лист академіка М.Мушинки до А.Трембіцького від 8 листопада 2002 р. Архів А.Т.

*Олександр Жуковський
(Житомир)*

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКА РОБОТА З ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ЄВРЕЇВ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ У 20-ті рр. ХХ ст.

У процесі становлення незалежної Української держави особливо зріс інтерес суспільства до власного історичного минулого. Найбільшого резонансу серед дослідників отримало висвітлення невідомих, малодосліджених сторінок історії на основі нових фактів. На особливу увагу у цьому контексті заслуговує радянський період української історії, а саме період коренізації, коли керівні органи з метою зміцнення свого впливу в національних республіках приділяли значну увагу заходам розвитку національних культур.

Проблема науково-дослідницької роботи з вивчення історії та культури єврейської національної меншини Правобережжя у вітчизняній історіографії недостатньо вивчена, а інформація, яка є у наковому обігу, має спорадичний характер. В основному робилися спроби дослідити центральні єврейські науково-дослідні установи. Так, можна відзначити поодинокі статті І.М. Погребинської [5], Н.С. Мартем'янової та Л.А. Савенок [4], О.Б. Беренштейна [1]. Актуальним на даний момент є спроба синтезу існуючої інформації з даної проблеми. Тому метою нашого дослідження буде на основі нових фактів здійснити комплексний аналіз

науково-дослідницької роботи різних структур, установ, відділів з вивчення єврейської історії та культури на Правобережній Україні в 1920-ті рр.

Найпершою установою, яка займалась проблемами вивчення єврейської національності, була Єврейська („Жидівська“) історико-археографічна комісія, створена у 1919 р. при Всеукраїнській академії наук. Підґрунтям для цього послугувала невивченість історичного минулого цієї національності, яка досить довгий період проживала разом з українцями і була невід'ємною частиною історії нашої держави. Комісію створено з ініціативи групи єврейських істориків Києва, які звернулися до Президії ВУАН з пропозицією організувати єврейський відділ для систематичного і планового вивчення єврейської історії та культури. До її складу ввійшли В. Дінабург, Я. Ізраїльсон, А. Каган, І. Галант. Колектив співробітників цієї комісії опрацьовував документи, які були у їхньому розпорядженні, займався перекладом єврейської релігійної літератури і планував дослідити питання побуту й економічного стану євреїв XVI-XIX ст., ставлення царського уряду до євреїв та інші.

У зв'язку із складним економічним та політичним становищем на початку 20-х років комісія майже припинила своє існування, у її складі залишився тільки В.І. Галант, який продовжував розробляти питання, пов'язані з історією євреїв України [5, с.9-10]. Тільки на межі 1923-1924 рр. Єврейська історико-археографічна комісія отримала новий імпульс до життя. Її очолив академік А. Кримський. Проте він був номінальним керівником, а фактично її діяльністю продовжував керувати І. Галант. До її складу ввійшли нові члени: Д. Бродський, Д. Вайнштейн, В. Іваницький, В. Рибінський та інші.

У своїх дослідженнях вони багато уваги приділяли історії євреїв Києва, Волині, Поділля, єврейським погромам XIX-XX ст. та іншим питанням. Так, була опублікована низка праць з єврейської проблематики: Галант І. Два ритуальних процеса. — К., 1924; його ж: Житомирський погром 1905 р. // Україна. — 1925. — Кн.4. — С. 88-103.; Рибінський В. З історії гета Києва // Ювілейний збірник на пошану ак. Д. Багалія. — К., 1927. — С. 938-955 та інші. На момент ліквідації комісії у 1929 р. вона видала два томи своїх праць, у яких переважно містилися документи з історії та культури євреїв України [4, с.9].

Крім того, у першій половині 20-х років ХХ ст. працівниками комісії була проведена значна робота з виявлення документальних матеріалів, які стосувалися життя євреїв Правобережжя. До них входили копії царських указів, постанови Сенату, розпорядження Кабінету міністрів Російської імперії та інші [1, с.83].

За час свого існування Єврейська історико-археографічна комісія налагодила наукові зв'язки із західноєвропейськими єврейськими вченими. Се-

ред них були академік Соломон Рейнес (Рейнек), професори Ізраїль Леві та Ізраїль Бейль. Ця комісія співпрацювала з єврейським інститутом у Берліні [6, арк.60] та з товариством єврейських досліджень у Парижі [5, с.11].

Отже, єврейська історико-археографічна комісія як відділ ВУАН була першим науковим осередком, яка на державному рівні започаткувала вивчення історичної долі єврейського народу в Україні та його культурних традицій. Вона складалась із творчих людей, яким була не байдужа історія власного народу. Єврейська історико-археографічна комісія не вирізнялася глибоким фанатизмом у виконанні „наукових замовлень” діючої влади.

У зв'язку з цим, на противагу їй, на засіданні Президії управління науки від 6 березня 1926 р. було ухвалено організувати при ВУАН на початку 1926-1927 навчального року науково-дослідну кафедру єврейської культури. Заплановано в її складі сформувати три секції: філологічну, літературну та історії єврейської культури і громадських течій. На Раднацмен та ВУАН покладалося завдання розробити план роботи кафедри та внести його на затвердження НКО (Народний комісаріат освіти) [7, спр.143, арк.39]. Основною метою кафедри визначалося проведення науково-дослідної роботи та підготовка єврейських наукових кадрів [6, спр.5920, арк.183]. Крім того, у галузі здійснення наукової роботи планувалося складання першої частини граматики єврейською мовою, видання єврейського академічного словника, практичного українсько-єврейського словника та інше [7, спр.131, арк.20].

Як кожний науково-дослідний підрозділ, кафедра єврейської культури при ВУАН вела роботу з аспірантами, склад яких затверджено 20 листопада 1926 року. Відповідно до завдань, які стояли перед кафедрою, розширювалася і її структура [6, спр.5920, арк.16]. Крім трьох секцій, які працювали при ній, планувалося створити у 1927-1928 н.р. четверту секцію — соціально-економічну. У зв'язку з цим створюється тимчасова комісія при історичній секції, яка б до моменту формування окремої секції займалась соціально-економічною проблематикою [6, спр.5920, арк.314].

Кафедра єврейської культури була у набагато кращому фінансовому відношенні на відміну від Єврейської історико-археографічної комісії. Тому за час свого існування вона надрукувала „Записки”, три номери „Бюлетня”, 17 номерів журналу „Ді їдіше шпрах”, розпочала друк праць Штіфа, Ойслендера та інших [5, с.11].

Директивні органи відводили велику роль дослідженням єврейської історії та культури. Про це свідчить той факт, що не встигла організуватися кафедра та налагодити свою роботу, як мова вже йшла про створення на її базі науково-дослідного інституту. 26 травня 1927 р. управління науки було ухвалено „реорганізувати науково-дослідну кафедру єврейської культури в науково-дослідний

інститут єврейської культури” [6, спр.5920, арк.307]

Проте цей процес з різних причин був загальмований. І тільки у вересні 1929 р. створюється Інститут єврейської пролетарської культури. Його структура складалась із шести відділів: історичного, філологічного, етнографічного, літературного, соціально-економічного та педагогічного. Крім цього, в його складі було три кабінети: педагогічний, діалектологічний, музичний [5, с.12]. Для потреб науковців тут працювала наукова бібліотека, бібліографічний відділ та центральний архів єврейської преси [6, спр.5921, арк.143]. Фонди бібліотеки та архіву постійно поповнювалися новими цінними матеріалами єврейською мовою та іншими мовами про євреїв. Спочатку кафедра, а потім Інститут єврейської культури надсилали прохання до всіх окрінспектур народної освіти про передачу їм цих матеріалів із шкільних, окружних бібліотек. Наприклад, у 1929 році подібне прохання було надіслано до Шепетівського округу, зокрема до єввідділу при окружній бібліотеці [2, арк.4].

Таким чином, науково-дослідний Інститут єврейської культури став важливим науковим центром. Він об'єднав навколо себе науковців, коло інтересів яких включало проблеми єврейської історії та культури в Україні.

Паралельно із спеціально створеними науковими установами для вивчення історії та культури національних меншин, єврейської зокрема, діяла Етнографічна комісія при ВУАН. Враховуючи те, що на території України проживала значна кількість різних національностей, комісія у листопаді 1927 р. порушила клопотання про організацію у її складі Кабінету вивчення національних меншин. Проте він був утворений лише у травні 1929 р. [8, с.116]. Керівником кабінету, який би повинен був координувати дослідження нацменівської проблематики, було призначено професора Є. - Рихлика. Характерно, що управління науки не виділило для цього офіційну посаду із відповідною оплатою. Тому він виконував всю роботу, пов'язану із кабінетом, лише на правах виконуючого обов'язки керівника [7, спр.255, арк.50].

Культурне, економічне життя національних меншин досліджувалось місцевими філіями ВУАН. Так, історію євреїв Поділля досліджував єврейський відділ філії Академії наук у м. Вінниці, але у зв'язку з відсутністю фінансування з боку держави проіснував він недовго [7, спр.170, арк.87].

У Харкові з 25 по 28 травня 1925 р. відбулася перша Всеукраїнська краєзнавча конференція. Це була перша спроба виявити краєзнавчі сили країни, зробити певні висновки з проробленої тематики та поставити нові завдання перед краєзнавчими організаціями і гуртками. На конференції обирається Український комітет краєзнавства (УКК). Його головним завданням стала координація всього краєзнавчого руху України для того, щоб уникнути повторюваності та паралельності здійснюваних розвідок. Також було порушено питання і про

дослідження проблем, які безпосередньо торкалися історії етнічних груп різних регіонів [7, спр.104, арк.391].

Через рік ЦКНМ на своєму засіданні розглянуло питання краєзнавчої роботи серед національних меншин. На підставі постанови ЦКНМ від 24 червня 1926 р. відправлено лист до всіх окрнацбюро та окружних краєзнавчих організацій, у якому наголошувалось на необхідності активізації краєзнавчої роботи, зокрема підкреслювалось, що до переліку питань, які потрібно досліджувати, належать такі: історія колонізації, побуту, соціально-економічні взаємини різних національностей, участь їх у революційному русі та інші [7, спр.156, арк.7]. Пропонувалося залучити до краєзнавчої роботи у цьому напрямку всіх місцевих дослідників та працівників нацменшин у сфері культури, розпочати видавництво вже зібраних матеріалів (етнографічних збірників) [7, спр, 152, арк.77].

Значне місце у вивченні різних сторін життя євреїв відігравали окружні музеї. Так, при Житомирському музеї широку роботу у цьому напрямку проводив етновідділ під керівництвом В.Г. Кравченка [7, спр.3396, арк23].

Велику роботу зі збереження пам'яток єврейської культури здійснював відділ єврейської культури при соціально-історичному музеї міста Бердичева. Його організація розпочалась з 1926-1927 р., а досить активно він запрацював тільки з 1929 р. з приходом на роботу до музею З.А. Кельмана. Він передав музею власну колекцію пам'яток єврейської старовини. У зв'язку із здійсненням антирелігійної політики радянської держави закривалися синагоги і вилучені культові речі потрапляли до музею. Таким чином, обсяг експонатів відділу, хоч і за сумнівних обставин, невпинно зростає і цілком міг би претендувати на створення окремого музею єврейської культури [3, с.290].

Основні документи, які характеризували історію життя національних меншин Правобережжя, знаходилися в центральних та крайових архівах. У процесі розгортання досліджень у цьому напрямку при архівах були створені спеціальні секції національних меншин. Вони мали на меті організувати базу для здійснення наукових досліджень. Так, єврейська секція була організована в Київському центральному історичному архіві. За короткий термін свого існування вона провела значну роботу з концентрації архівних матеріалів та їх упорядкування. Ця робота здійснювалася разом з Інститутом єврейської культури [6, спр.5921, арк.282].

Отже, протягом 20-х років ХХ ст. на території Правобережжя діяло немало науково-дослідних установ, підрозділів, відділів, кафедр, які в основу своєї роботи поклали питання вивчення історії, культури, побуту, духовного життя єврейського народу. Радянське керівництво у руслі проголоше-

ної політики коренізації сприяло створенню таких установ та проведенню ними відповідних досліджень. Нове дихання отримав краєзнавчий рух. Проте ця підтримка часто-густо була тільки на папері. У зв'язку із цим деякі осередки, не отримуючи ніяких дотацій із центру, змушені були проводити свою роботу на голому ентузіазмі. Як правило, у найгіршому стані опинилися периферійні наукові осередки.

Вся науково-дослідна робота, пов'язана із життям євреїв, була під пильним контролем керівних структур. Оскільки всі наукові плани затверджувались управлінням науки, то у більшості випадків, відсіюючи, на думку управління, "непотрібні" наукові проблеми, воно зобов'язувало включати до наукових планів питання, які пов'язані з участю євреїв у революційному русі. Таким чином, вся наукова проблематика тих часів поділялась на дві групи: по-перше, питання, пов'язані безпосередньо з історією, культурою, традиціями, побутом єврейської національності і, по-друге, революційна проблематика, яка мала суттєве ідеологічне забарвлення. Тому науковці змушені були працювати одночасно на науку та на державне замовлення. Підсумовуючи, слід відмітити, що перспективним у майбутньому є здійснення подібних розвідок щодо інших національних меншин Правобережної України. Зокрема, більшу увагу потрібно звернути на малодосліджені фонди регіональних архівів, музеїв.

Джерела та література

1. Беренштейн О.Б. До питання про історичні дослідження з єврейської проблематики у 20-30-х роках ХХ століття // Єврейські наукові установи в Україні у 20-30-ті роки ХХ століття. — К., 1997. — С. 82-86.
2. Державний архів Хмельницької області, ф.1086, оп.1, спр.315.
3. Марищенко О. Пам'ятковоохоронна діяльність відділу єврейської культури Бердичівського музею у 20-30 рр. ХХ ст. // Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ ст.: Зб.наук.пр.: Матеріали конференції 28-30 серпня 2001р. — Хмельницький-Київ., 2002. — С. 289-295.
4. Мартемьянова Н.С. Савенок Л.А. Еврейская историко-археологическая комиссия ВУАН (1919-1929) // Єврейське населення Півдня України: історія і сучасність. Тези доповідей конференції 19-20 листопада 1992 р. — Запоріжжя, 1992. — С. 7-9.
5. Погребинская И.М. История еврейских научных учреждений на Украине // Єврейські наукові установи в Україні у 20-30-ті роки ХХ століття. — К., 1997. — С. 9-30.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф.166, оп.6.
7. ЦДАВО України. — Ф. 413, оп.1.
8. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ століття) / НАН України, Ін-т національних відносин і політології. — Асоціація "Україно", 1995. — 215 с.

*Наталія Храбатин
(Івано-Франківськ)*

ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ХРОНОЛОГІЧНІ РАМКИ РЕОРГАНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Відновлення незалежності України дало новий поштовх до вивчення тих питань української історії, які в радянські часи були піддані перекрученням та фальсифікації. В контексті розбудови незалежної Української держави, розвитку багатопартійності, становлення громадянського суспільства все більшого значення набуває аналіз і осмислення політичної історії, зокрема суспільно-політичного руху. Чи не найбільшого розвитку суспільно-політичні процеси набули саме в Західній Україні у 20-30-ті рр. ХХ ст. Тому важливе місце в історичній науці посідає розробка проблем історіографії західноукраїнських суспільно-політичних процесів міжвоєнного періоду, бо саме історіографічний аналіз дає змогу визначити стан їх розробки історичною наукою та намітити подальші шляхи дослідження. На сьогоднішній день, на жаль, ще не створено комплексного історичного дослідження суспільно — політичних процесів у Західній Україні Галичині в міжвоєнний період, а також не зроблено історіографічного аналізу проблеми. Поняття політичного процесу в радянські часи історичною наукою не розглядалося, та й зараз в основному належать до відання політології, хоч настав час використовувати його і у політичній історії.

Важливим суспільно-політичним процесом у політичному житті Західної України міжвоєнного періоду була реорганізація суспільно-політичних структур після березня 1923 р., тобто після рішення Ради послів держав Антанти про санкціонування анексії Східної Галичини Польщею.

На основі Української народної трудової партії 11 липня 1925 р. створено Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), що займало центристські позиції і залишалось домінуючою силою в політичному житті Західної України до 1939 р.

В 1924 р. Українська соціал-демократична партія (УСДП), що мала прорадянську орієнтацію, зумовлену вірою в успіхи українізації в Радянській Україні, була заборонена польською владою і тільки з грудня 1928 р. відновила роботу.

В лютому 1926 р. відбувся установчий з'їзд Української соціалістично-радикальної партії (УСРП), що утворилася в результаті об'єднання Радикальної партії з волинськими соціалістами-революціонерами і стояла на антирадянських позиціях.

Ще в липні 1920 року на основі колишніх вояків Українських січових стрільців була створена Українська військова організація (УВО), що своєю метою мала побудову Української самостійної соборної держави, а основною формою боротьби —

тактику індивідуального терору щодо представників ворожої влади.

В січні-лютому 1929 р. УВО та інші українські націоналістичні групи об'єдналися в Організацію українських націоналістів (ОУН), безпосереднім завданням якої була боротьба проти польського режиму, зокрема колонізації українських земель. Метою організації було створення Української самостійної соборної держави.

На радянофільських позиціях стояла КПЗУ — Комуністична партія Західної України (до 1923 р. — Комуністична партія Східної Галичини), що була ліквідована Комінтерном в 1938 р., а також створене в 1926 р. Селянсько-Робітниче об'єднання (Сель-Роб) та Українська партія праці, що діяла з 1927 по 1930 р.

Починаючи з 1933 р. в УНДО оформлюється опозиція, що стояла на націоналістичній позиції, але відкидала тактику терору — Фронт національної єдності (ФНЄ) [5, с. 110].

Особливістю суспільно-політичного життя Західної України у міжвоєнний період було створення та діяльність українських католицьких партій. В 1930 р. під проводом станіславського єпископа Григорія Хомишина створена Українська католицька народна партія, що в 1932 р. була перейменована в Українську народну об'єднання (УНО). 1 січня 1931 р. з ініціативи митрополита А. Шептицького утворився Український католицький союз (УКС).

Незважаючи на те, що у вітчизняній історіографії достатня увага приділена історії Західної України у міжвоєнний період, проте ще багато питань не знайшло остаточної відповіді. Наприклад, часто зустрічається розбіжність у визначенні дати засідання Ради амбасадорів, коли було санкціоновано анексію Східної Галичини: 14 чи 15 березня 1923 р. Так, Т. Гунчак [3, с. 204], А. Жуковський, О. Субтельний [5, с. 106], О. Зайцев, В. Кондратюк [6, с. 46], О. Карпенко [7, с. 407], О. Красівський, І. Пилипів [10, с. 155], С. Кульчицький [12, с. 285], П. Мірчук [13, с. 18], І. Рибалка [16, с. 288], І. Соляр [17, с. 4] вважають, що засідання Ради амбасадорів відбулося 14 березня. А.Л. Зашкільняк [7, с. 158], М. Кугутяк [11, с. 165], П. Федорчак, М. Генік [2, с. 192] датою прийняття горезвісного рішення бачать 15 березня. У "Документах зовнішньої політики СРСР" (у Примітках) вказано, що конференція Ради послів відбулася 15 березня 1923 р.

Встановлення дати утруднюється тим, що текст рішення Ради послів повністю не опублікований у жодному збірнику документів, не зустрічаємо його також в історичних дослідженнях, хіба тільки фрагментарно [19, с. 175]. Проте в газеті "Діло" від 16 березня 1933 р. читаємо повний текст вказаного рішення [4]. Навіть у тогочасній пресі немає єдності у визначенні дати проведення засідання Ради амбасадорів [1; 14; 15].

Така розбіжність, ймовірно, була спричинена тим, що засідання Ради амбасадорів відбулося в

ніч з 14 на 15 березня [9, с. 5]. Рішення було передане у редакційний комітет на чолі з генеральним секретарем Ради послів Массінглі і тільки 15 березня підписане міністрами закордонних справ Великобританії, Франції, Італії, Японії та польським послом. Тоді ж, 15 березня, це рішення опубліковано в газеті "Europe Orientale" [8, с. 408]. 16 березня 1923 р. про рішення Ради амбасадорів повідомлено польський сейм.

Серед дослідників також немає єдиної думки щодо хронологічних рамок реорганізації суспільно-політичних структур Західної України у міжвоєнний період. Якщо початок реорганізації — березень 1923 р. ні у кого не викликає сумнівів, то час завершення цього процесу трактується по-різному. Так, А. Жуковський та О. Субтельний завершують перегрупування українських політичних сил 1930 роком [5, с. 109]. Такої ж думки дотримуються В. Кондратюк та О. Зайцев [6, с. 37]. М. Кугутяк у монографії "Галичина. Сторінки історії" період перебудови українських суспільно-політичних формацій завершує в основному 1929 роком [11, с. 180-181]. Т. Гунчак у праці "Україна. Перша половина ХХ століття" прямо вказує: "Взагалі період до 1925 року — це час шукання доріг українськими політичними партіями. Звідси й часті організаційні, а то й ідеологічні зміни в них" [3, с. 207].

Найбільш точну характеристику та хронологію суспільно-політичного руху в Західній Україні у міжвоєнний період знаходимо у статті М. Швагуляка "Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси: проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини 1919-1939 рр." Період з весни 1923 р. до початку 30-х рр. М. Швагуляк характеризує як етап модифікації ідеології політичних партій та груп стосовно нових внутрішньополітичних та міжнародних обставин [18, с. 94].

Отже, реорганізація політичних партій, ймовірно, проходила протягом 1923-1933 рр. Хронологічне обмеження вказаного періоду 1933 роком відображає завершення внутрішньополітичних та структурних змін у галицькому політикумі, останньою з яких є створення Фронту національної єдності. Після 1933 р. західноукраїнські політичні партії принципівих організаційних змін не зазнавали.

Джерела та література

1. Вирішення і англійська преса // Діло. — 1923. — Ч. 2. — 4 квітня 1923 р. — С. 1.
2. Геник М. Політика "хено-п'ясту" в українському питанні (1923 — 1926) // Українсько — польські відносини в Галичині у ХХ ст. — Івано-Франківськ, 1998. — С. 191-199.
3. Гунчак Т. Україна: Перша половина ХХ ст. — К., 1993. — 288 с.
4. Десяті роковини сумного акту // Діло. — Ч. 65. — 16 березня 1933. — С. 1.
5. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. — Львів, 1992. — 230 с.
6. Зайцев О., Кондратюк В. Україна в 20-30-х рр. ХХ ст. — Львів, 1993. — 74 с.

7. Зашкільняк Л. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі: сподівання і реалії // Українсько-польські відносини в Галичині. — С. 155-160.

8. Карпенко О. Поневолення Східної Галичини буржуазно-поміщицькою Польщею // Торжество історичної справедливості. — Львів, 1968. — С. 397-409.

9. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918-1923 рр. Проблеми взаємовідносин. — К.: Видавництво УАДУ, 1998. — 304 с.

10. Красівський О., Пилипів І. Митрополит Андрей Шептицький і польська держава // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. — С. 151-154.

11. Кугутяк М. Галичина: Сторінки історії. Нарис суспільно — політичного руху (ХІХ ст. — 1939 р.). — Івано — Франківськ, 1993. — 200 с.

12. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921-1939рр.). — К., 1999.

13. Мірчук П. Нарис історії ОУН. Перший том. — 1920 — 1939 — Мюнхен — Лондон — Нью — Йорк, 1968. — 639с.

14. Небезпека східних кордонів Польщі // Діло. — Ч. 21. — 1. — травень 1923р. — С. 3.

15. Польща та її меншості // Діло. — Ч. 8. — 15 квітня 1923р. — С. 1.

16. Рибалка І., Довгопол В. Історія Української РСР. Епоха соціалізму. — К., 1982. — 640с.

17. Соляр І. Українське національно — демократичне об'єднання: перший період діяльності (1925-1928). — Львів, 1995. — 71 с.

18. Швагуляк М. Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси: Проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини 1919-1939рр. // Другий міжнародний конгрес українців. — Історія. — Част. II. — Львів, 1994. — С. 92-98.

19. Ярославин С. Визвольна боротьба на західно — українських землях у 1918-23 рр. — Філадельфія, 1956. — 183 с.

*Нестор Мизак
(Чернівці)*

РОЗВІНЧАННЯ МОСКОВСЬКИХ ВБИВЦЬ СТЕПАНА БАНДЕРИ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПISУ "ШЛЯХ ПЕРЕМОГИ" (1959-1962 рр.)

Обставини загибелі провідника ОУН Степана Бандери нині загальновідомі в Україні. Однак дослідження даної теми зумовлене прагненням поглибленого вивчення бандерознавчої проблематики.

Звернення до публікацій "Шляху Перемоги" у 1959-1962 рр. не випадкове, адже протягом згаданих років часопис найбільш яскраво віддзеркалював думки й погляди світового українства та народів інших держав з приводу вбивства Степана Бандери.

Слід згадати, що "Шлях Перемоги" засновано 1954 р. в Мюнхені (Західна Німеччина). Таку ж назву носила ще газета УПА групи "Говерля" з червня 1945 р. З 1955 по 1967 рр. часопис редагував Данило Чайковський, нар. 1909 р. у с. Мишків Заліщицького пов. на Тернопільщині. Був активним членом ОУН, арештованим гестапо. З 1941 по 1944 р.

перебував у німецькому концтаборі в Освенцімі [1]. Автор першої у світовій літературі книги спогадів про страждання у таборах нацизму “Хочу жити”, виданій 1946 р. [2]. Йому ж належить заслуга у виданні праці “Московські вбивці Степана Бандери перед судом”, 1965 р. [3]. Помер у 1972 р. й похований у США.

У зв'язку з великим політичним резонансом навколо загибелі Степана Бандери “Шлях Перемоги” у 1959-1962 рр. закликав українців надсилати до редакції витинки з різних газет та журналів з метою створення у майбутньому Архіву Степана Бандери, але для втілення цього проекту в життя, напевно, не вистачило коштів.

Довершити патріотичний задум зобов'язався тоді ректор Українського вільного університету в Мюнхені, голова Фундації УВУ з осідком у Нью-Йорку д-р Петро Гой [4]. У 1986 р. заходами створеного ним Інституту мартирології та Ліги визволення України розпочато працю над повторним збором і архівним опрацюванням матеріалів, але виснажлива десятилітня хвороба й смерть науковця у 2001 р. перервали його добрий намір.

Частину зібраних газетних і журнальних матеріалів, біля трьох тисяч сторінок, дружина померлого Олена-Леся Гой впорядкувала у десятитомну збірку, і щоб праця не пропала, надіслала Інституті історії НАН України, національному університету у Чернівцях, університету в Івано-Франківську, бібліотеці діаспорних видань ім. д-ра Петра Гоя при Львівському національному університеті, Центрові досліджень визвольного руху у Львові, музеям ім. Степана Бандери в Угринові Старому на Калушині та Львівському аграрному університету в Дублянах, де у тридцятих роках ХХ ст. вчився майбутній провідник ОУН.

Використовуючи ці та інші матеріали, прагнемо висвітлити роль “Шляху Перемоги” у розвінчанні злочину московської терористичної диктатури в убивстві Степана Бандери. Як відомо, 15 жовтня 1959 р. Степан Бандера загинув. 18 жовтня “Шлях Перемоги” сповістив, що Бандеру знайшли мертвим на сходах будинку, в якому він жив. Часопис писав: “З великим смутком і болем повідомляємо Членство ОУН і Українське Громадянство, що 15 жовтня 1959 р. о 1 год. дня загинув з ворожої руки Великий Син Українського народу і довголітній керівник революційної боротьби за державну незалежність України, Голова Проводу Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів Степан Бандера”. У некролозі вказувалось на віхи революційного життя національного провідника і повідомлялось, що жалоба триватиме з 15 жовтня по 15 грудня 1959 р. На наступній сторінці часопис подав два перших співчуття від “Ради народів і Центрального Комітету Антибільшовицького блоку народів” й “Головної Ради Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів” (ЗЧ ОУН), водночас і “Життєвий та творчий шлях Степана Бандери”, у якому звертав

увагу, що з іменем Степана Бандери нерозривно зрісся визвольно-революційний рух українського народу. У цьому ж числі в статті “Обставини загибелі Провідника” зголосив світові, що “все вказує на те, що Степана Бандеру вбив московсько-більшовицький ворог”, а в наступному номері в інформації “Його боялася Москва”, “що загинув Бандера від отрути ціаністого калію внаслідок рафінованого атентату Москви” [5].

“Шлях Перемоги” у 1959-1962 рр. поширив серед українців ряд відозв і звернень Проводу ЗЧ ОУН, щоб не піддаватись паніці, а гуртуватись до наступних битв за самостійну й незалежну Україну. “У трагічну хвилину смерті нашого довголітнього Провідника, — говорилося в одному з них, — наша непохитність, єдність, активність і витривалість — це єдина відповідь ворогові на його підступні і скритовбивчі удари, яким він хоче застрахувати і терором послабити провідну силу найбільшої поневолюючої ним країни” [6].

Окремої уваги заслуговує комунікат Проводу ЗЧ ОУН, який на своїй нараді вирішив: головою Проводу ЗЧ ОУН після вбивства Степана Бандери призначити Степана Ленкавського, щоб продовжити послідовно політику Степана Бандери та створити Комісію досліджень справи вбивства провідника [7].

У наступному зверненні Провід ЗЧ ОУН просив українців відгукнутись на збір коштів для Визвольного Фронту ОУН й наголошував, що “для втримання організованої сили, яка спроможна активно боротися з московським большевизмом, потрібні великі фінансові засоби”.

Редакція “Шляху Перемоги” звернулася до українців світу з пропозицією зматеріалізувати пам'ять про Степана Бандеру й закликала збирати увесь матеріал про загибель провідника, щоб скласти його в Архів Степана Бандери. Збирати також дані про його родину, юнацькі роки, діяльність в УВО, на посту провідника ОУН, усі статті, обіжники, заклики, накази, резолюції, листи, промови, особисті речі. Архів планувалось створити спочатку при редакції “Шляху Перемоги”, а потім — при одному з музеїв. Висловлювалась надія видати у майбутньому на основі зібраних матеріалів книгу про Степана Бандеру [8].

До редакції “Шляху Перемоги” почали масово надходити співчуття від українських громад, політичних організацій, товариств, окремих патріотів, західних діячів, які газета подавала без зміни мови і стилю оригіналів.

З понад 450 співчуттів, сповнених болем і гіркою утратою, часопис під рубрикою “За тобою... вся Україна плаче” опублікував вислови жалю від “Теренового Проводу ЗЧ ОУН в Німеччині”, “Управи Братства колишніх вояків УПА ім. Святого Юрія Переможця”, “Головної Управи українських комбатантів”, Редакції журналу “Вісті”, “Братства колишніх вояків 1-ої Української Дивізії Української Національної Армії”, “Товариства Студіюю-

чої Молоді ім. М. Міхновського" за підписом Петра Гоя, співчуття від відомих істориків — Олександра Оглоблина, Володимира Косика, Лева Шанковського, колишніх генералів армії УНР Миколи Капустянського, Івана Омеляновича-Павленка, командуючого Українською Дивізією УНА Павла Шандрука, ідеолога ОУН Дмитра Донцова, письменника Івана Багряного, доньки останнього гетьмана України Олени Отт-Скоропадської, художника Едварда Козака, Голови Української автокефальної церкви на чужині митрополита Никанора, українських друзів — Лео Маніна, генерального секретаря Міжнародного Інституту Етнічних Студій у Римі, Альберто Даніеля Фалероні — політичного діяча з Аргентини, Оберлендера — професора із Західної Німеччини та багатьох інших [9].

Хоч убивця Степана Бандери залишався ще невідомим, усі, хто прислав свою солідарність до "Шляху Перемоги", були переконані, що слід його веде до московського Кремля. Адже Україна, що століттями вела боротьбу за незалежність зброї, не склала. Справедливо з цього приводу висловився у співчутті відомий письменник Годось Осьмачка: "Україну підняли зі своїх сердець перед очі Бога і сусідів тільки бандерівці під час останньої війни, щоб вона ожила, щоб вона заграла бажанням жити знов".

"Шлях Перемоги" закликав українців на поселеннях відслужити у рідних святинях заупокійні Служби Божі та панахиди за упокій душі сл. п. Степана Бандери. Найбільш масова панахида відбулася у Мюнхені 20 жовтня 1959 р. під час похорону провідника. Часопис відгукнувся на неї детальним репортажем секретаря Центрального Представництва Українців Німеччини (ЦПУЕН) Володимира Леника під назвою: "Поховали... в сиру землю глибоко". Автор писав: "Провідника поховали на Мюнхенському цвинтарі Вальдфрідгоф у невеликій крипті у супроводі тисяч друзів та соратників. Службу відспівали десять католицьких і православних священників. Могилу накрили 250 вінків із золотими посвятами на траурних стрічках. Із словом прощання виступили представники від багатьох уявлених більшовицькою Москвою народів. Від болгарів д-р Вальчев, туркестанців Вели Каюм-хан, словаків д-р Покорни, румунів д-р Еміліян та інші. Промовці у своїх виступах захоплювалися постаттю Степана Бандери.

Ніко Накашідзе, генеральний секретар Центрального комітету антибільшовицького блоку народів, наприклад, сказав так: "Прийде колись час, коли у відродженій, вільній і самостійній Україні бандуристи оспівуватимуть у піснях цих мужів, які здобули велич для своєї нації. Між цими мужами займе Степан Бандера своє почесне місце".

Влучно висловився про загиблого провідника його заступник, колишній голова Державного правління відродженої Української Держави 30 червня 1941 р. Ярослав Стецько: "Це був збірник Чину, а не фрази".

У цьому ж випуску "Шлях Перемоги" подав інформацію з німецького часопису "Мюнхенер Меркур" про перебіг похорону із заголовком "Українська земля криє Бандеру". У ній розповідається, що тіло загиблого посипали жменею землі з України, яку принесли з собою колишні вояки УПА, й висловлюється припущення, що Степан Бандера не міг покінчити життя самогубством, що це є безглузда видумка московських агентів.

Заупокійні Служби Божі та панахиди відбулися в м. Олдгам (Великобританія), Чикаго (США), Торонто (Канада), Рубе (Франція), Каракас (Венесуела), Перт (Австралія). У Куритибі в Бразилії, де найбільше скупчення українців, у жалобній панахиді взяла участь велика маса людей. Перед народом промовляли колишній полковник армії УНР Андрій Долуд, редактор М. Гец, представник Хліборобського освітнього союзу інж. С. Волошин.

У Буенос-Айресі на траурному вічі, організованому ченцями-василіянами, виступив отець-ректор Лабай. "(...) Ми стоїмо, — говорив він, — перед маєстатом смерті великого сина України, організатора й бойовика поневоленої України (...). Місце сл. п. Степана Бандери в Пантеоні Безсмертних, серед найбільших синів України (...)"

"Шлях Перемоги" всебічно аналізував масові відгуки світової преси на вбивство Степана Бандери. Перші вістки, пише газета, опублікували пресові агенції Німеччини "ДПА", "АП", "ЮПІ" уже за кілька годин після ствердження, що провідник не живе. Наступного дня у п'ятницю про несподівану смерть написали майже усі видання Мюнхена та інших міст Західної Німеччини і Європи. Частина з них писала про смерть Степана Бандери як загадкову, а деякі допустилися необ'єктивності у висвітленні подій, за що попали під справедливу критику "Шляху Перемоги". Серед них: "Зюддойче Цайтунг" за інформацію, що начебто Бандеру вбили колишні працівники гестапо, з якими він перебував у постійному конфлікті; "Ур-Блятт", яка виступила з брутальними нападками на українську еміграцію і навіть швейцарська "Ное Цурхер Цайтунг" за інформацію, підправлену тенденційним прогнозом "глибокої кризи в ОУН" [5].

Наступні нотатки під рубрикою "Помста Хрущова" "Шлях Перемоги" подав з угорської "Ель Мундо", іспанських "Я" і "АБС", мексиканської "Ель Насіональ", аргентинської "Ель Пуебло". Остання інформувала читачів, що під час приїзду М. Хрущова до США українські патріоти організували багатолюдні протести, тому реакція, напевно, не забарилася. Паризькі щоденні "Монд", "Фігаро", "Франс-Суар" писали, що Степан Бандера був провідником 200-тисячної армії повстанців в Україні. Широке повідомлення надрукувала бельгійська "Ля Лібр Бельжик" та британські "Дейлі Телеграф", "Гардіан", "Таймс", яким український часопис відвів окрему сторінку [10].

У номері за 20 грудня 1959 р. "Шлях Перемоги" помістив інформації із 45 німецьких газет з

наступним невеликим резюме: “Спочатку їхні матеріали були стримані, потім, коли журналісти побачили масовий похорон та почули виступи на могилі, то навіть бульварна преса з пошаною заговорила про Бандеру”.

З метою всебічного ознайомлення української еміграції з матеріалами світової преси “Шлях Перемоги” передрукував кілька статей відомих журналістів: голландського публіциста Рохіра фан Аерде “Хто такий був Бандера” та “Доля одного народу”. Автор даних публікацій попереджував, що смерть Степана Бандери є серйозною пересторогою світові. Гостро таврував СРСР також іспанський політичний оглядач Хосе Луїз Гомез Телльо у статті “Степан Бандера — Герой”. Диктатуру Радянського Союзу він порівнював з “атомною бомбою” і “берлінською стіною” й запитував, як ще довго триватимуть діалоги з системою, що базується на тероризмі.

Виступили з розвінчувальними матеріалами на сторінках національного рупору й українські автори. Так, Ростислав Єндик у статті “Останній наказ” писав: “Степан Бандера загинув отруєний. Чому такий смертельний засіб вибрала цим разом Москва? Москва вибрала отруту, щоб легше затерти сліди злочину” [5].

З цікавими думками засвітились у “Шляхові Перемоги” Михайло Брадович у статті “Герої і мученики”, Михайло Гайдамаха “Нас ворог не зламає”, Дмитро Штикало “Прапороносці волі, правди, справедливості”. Заіскрилося на сторінках часопису й ім’я славетного Дмитра Донцова. У публікації “Ім’я — Символ Степан Бандера” гострим пером войовничого українця він картав Росію: “Ні одна тиранія не чулася такою непевною, як у наш час московська. Чому жертвою впав якраз він? Якраз тому, що його ім’я від часів війни стало навіть в очах ворога символом боротьби на життя і смерть з захланцем завойовником”.

Ще появились статті Ярослава Гриневича “Московський месіанізм — отрута”, Степана Стебельського “Символ і дороговказ” та інших авторів. Останній підсумовував, що “отрута духу, яку насаджує Москва, ще страшніша від іншої отрути”, яку застосувала Москва, вбиваючи Бандеру.

Творчий колектив “Шляху Перемоги” звернувся з цінною ініціативою до друзів і соратників Степана Бандери опублікувати свої спогади про дитячі, юнацькі та революційні роки провідника. І понад двадцять з них відгукнулись. Щирі споми-ни залишили нащадкам інж. Руданський з Англії “Так гартувався він”, мгр Ярослав Рак з США “Схожий на Вас юнак п’ятого куреня”, Степан Мечник з Німеччини “Зустріч з провідником”, д-р Микола Климишин із США “Під його прапором”, “Євген Побігуший, пс. “Рен” “Загадковий незнайомий”. Ці та інші автори висвітлили багатющі грані бандерівського характеру, і ними, без сумніву, зацікавляться молоді історики-бандерозанавці.

Сенсаційним видався “Шлях Перемоги” за 26 листопада 1961 р. Часопис повідомив українську еміграцію, що убивця Степана Бандери нарешті викритий. Звати його Богдан Сташинський. Він утік з СРСР на Захід і признався в убивстві, що з 1951 р. працював для КДБ. Як знаряддя вбивства Сташинський користувався спеціально сконструйованим револьвером-шприцом для отрути. За вбивство Степана Бандери Сташинський на початку грудня 1959 р. одержав з рук тодішнього шефа советського КДБ Олександра Шелепіна у Москві “орден Червоного прапора”. З 1 вересня 1961 р. Сташинський сидить у німецькій слідчій в’язниці. Переконавшись, що перед ними справжній убивця, юридичні органи Західної Німеччини дали санкцію на проведення різних акцій.

Провід ЗЧ ОУН 17 жовтня 1961 р. організував пресову конференцію, на якій остаточно зірвав маску з організаторів замаху. У конференції взяли участь представники німецьких пресових агенцій і часописів: “Дойче Прессе-Агентур”, “ЮПІ”, “РФЕ”, “Фольскботе”, “Абенд-Цайтунг”, “Вестдойче Альгемайне” та інші [11]. Далі газета розповідала про деякі віхи особистого життя убивці та нагадувала читачам про попередні вбивства СРСР: Симона Петлюри у 1926 р., Євгена Коновальця — 1938 р., Романа Шухевича — 1950 р., Лева Ребета — 1956 р. У кінці підсумувала, що всі заяви Хрущова і Шелепіна на 22 з’їзді КПРС, що вони відреклися гріхів Сталіна, є лицемірством, бо політичні вбивства Бандери і Ребета довели, що методи Сталіна застосовуються і надалі.

Редакція часопису знайомила читачів з автобіографією міністра КДБ СРСР Олександра Шелепіна та у черговий раз звернулася до еміграції продовжити збір витинок з іншомовних газет різних країн з відгуками про цю подію. У наступному випуску часопис подав резолюції протестаційних віч, які з новою силою повторилися у відповідь на викриття вбивці. “Сумніву не було і раніше, що це було вбивство Москви”, — одноголосно звучали висновки українських мас [12].

Як відомо, ЦК КПРС звільнив з посади ославленого Олександра Шелепіна й призначив на цей пост Володимира Семичастного. На другій сторінці “Шляху Перемоги” негайно опублікував життєпис новоявленого шефа із застереженням, що “Семичастний, напевно, не буде кращий, ніж ним був організатор скритовбивств О. Шелепін”.

Під час слідства над Богданом Сташинським часопис продовжував висвітлювати хроніку протестних демонстрацій українців світу. З цього приводу редакція “Шляху Перемоги” заявляла: “Нехай український голос у цьому великому протесті буде такий голосний, як великі є жертви українського народу в боротьбі проти народовбивчого більшовизму! До цього закликає нас кров українських мучеників, боротьба українського народу за незалежність” [13].

Усі вищезгадані протести газета публікувала під рубрикою: "Натавровуємо московських злочинців". У 1961-1962 рр. нею опубліковано хроніку з 115 протестаційних зборів, у т.ч. у Великобританії — 47, Канаді — 37, Німеччині — 14, США — 4, Бельгії — 4, Франції — 4, Австралії — 2, Голландії, Австрії, Аргентині — по одному. У деяких містах Англії, Канади, США віча відбулися двічі [14].

У дев'яти оглядових випусках "Шлях Перемоги" продовжував аналізувати публікації іншомовної преси про злочин Богдана Сташинського. В одному з них подав цікаве повідомлення із західнонімецького журналу "Дер Шпігель" за 10 січня 1962 р., що американська служба "СІА" перевіряє підозрілу смерть 150-ти осіб, які загинули подібною смертю, як Степан Бандера [15].

"Шлях Перемоги" тепер ще нещадніше викривав московських скритовбивць Степана Бандери, розвінчуючи їхні спроби затушовування та фальсифікацій національно-визвольної боротьби. Аналізуючи публікації доступних радянських видань, часопис заявив, що московсько-більшовицька пропаганда зреагувала на викриття Сташинського антинаціоналістичною істерією в Україні та світі. На підтвердження газета друкувала факти з діяльності КДБ СРСР, який судовими процесами і розстрілами намагався завуалювати ганебний провал.

Так, 4 вересня 1961 р., коли КДБ стало відомо про втечу Сташинського до Західної Німеччини, в СРСР оголосили про арешт в Західній Україні американського туриста В. Макінена за "шпіонаж". Його терміново засудили на 8 років тюремного ув'язнення.

Наступного тижня, посилаючись на інформацію московської "Правди" (ч. 254), часопис повідомив про судовий процес на станції Оболь в Білорусії над "зрадником Батьківщини" громадянином Н. Екертом, якого засудили до розстрілу. 22 вересня у Закарпатській області КДБ арештував двох голландських туристів — Р. Еверта і Я. Лова. Суд засудив їх до 13 років ув'язнення за "шпигунство на користь НАТО". 28 вересня військовий трибунал Північно-Кавказького військового округу прирік на кару смерті шістьох осіб, з них чотирьох українців.

Москва у ряді випадків вимагала від США, Німеччини, Великої Британії видачі їй "воєнних злочинців". 22 грудня 1961 р. газета "Радянська Україна" опублікувала промову Першого секретаря ЦК КПУ Миколи Підгорного, у якій він з брутальною лайкою накинувся на націоналістів, як "найманців Канади і Західної Німеччини". "Шлях Перемоги" писав, що протиукраїнські акції СРСР продовжуватиме, аби довести своє алібі, коли судитимуть Богдана Сташинського [16].

У супротиві московським фальсифікаціям Провід ЗЧ ОУН зі сторінок "Шляху Перемоги" повідомив загал, що ним підготовлено чотири книги, які видаватимуться англійською, німецькою, французькою та іспанською мовами із назвами:

"Петлюра-Коновалець-Бандера - жертви кремлівських мордів. Політична роля на тлі доби"; "Російський колоніалізм в Україні"; "Ганьба ХХ сторіччя. Методи більшовицького терору 1920-1946 рр."; "Визвольна боротьба українського народу. Відновлення української держави у 1941 р."

Книги планувалося безкоштовно надіслати політикам, журналістам, партійним діячам, військовим штабам, редакціям найважливіших газет. Провід закликав українські громади брати активну участь в підтримці інформативної діяльності ОУН та підготовці процесу: "Чужинці, що прочитають наш інформативний матеріал, у майбутньому можуть допомогти нашому народові у визволенні. Хай кожен з Вас причиниться своїми пожертвами до приєднання Україні приятелів" [17].

Зазначимо, що вищезгадані праці не були єдиними у ці роки. "Шлях Перемоги" під рубрикою "З невичерпного джерела" ознайомив еміграцію з деякими творами Степана Бандери, як "Завдання націоналістів-революціонерів", "Україна не буде спільницею Москви" та працею ідеолога підпільної боротьби ОУН Петра Федуна "Хто такі бандерівці і за що вони воюють". Газета зацікавила читачів також серією із чотирьох поштових марок, виданих "Підпільною поштою України", на яких зображено Степана Бандеру в різні періоди його життя. Придбавши марки, їх наклеювали на конверти поруч з офіційними під час листування.

У зв'язку з початком процесу проти вбивці 8 жовтня 1962 р. редколегія "Шляху Перемоги" здійснила сукупні заходи, щоб якнайшвидше і найобширніше інформувати спільноту про хід процесу. До м. Карльсруе редакція відрядила працівників Бориса Вітошинського, Ростислава Єндика, Артура Фурмана, Данила Чайковського, Дмитра Штикала, а Провід ЗЧ ОУН організував два циклоstileві видання "Української кореспонденції" — українською та німецькою мовами за редакцією д-ра Григорія Васьковича та м-гра Ярослава Бенцала, призначені для преси та українців у світі. Дирекція "Шляху Перемоги" висловила сподівання, що українське громадянство на чужині радо допоможе часопису в поширенні правди про найлютішого ворога України — Москву, яка 8 жовтня 1962 р. стає перед судом вільного світу в Карльсруе [18].

З 10 жовтня 1962 р. українці Заходу вперше знайомились з репортажами власних кореспондентів часопису під гаслами: "Перший день процесу" — Бориса Вітошинського, "А все-таки крутиться" — Артура Фурмана, "Етика більшовицьких джунглів" — Ростислава Єндика, "Я підніс зброю і вистрілив", "Шлях кривавої кар'єри" — Данила Чайковського та інших. Газета повністю передрукувала виступ на процесі Наталки Бандери "Мій незабутній батько" та промову колишнього члена Конгресу США, уповноваженого від вдови пані Ярослави Бандери Чарльза Дж. Керстена, який висловив думку, що "московських злочинців ще судитиме Міжнародний трибунал".

Вироком Міжнародного суду в Карльсруе убивцю Степана Бандери Богдана Сташинського засуджено на вісім років “важкої тюрми”. Про вирок “Шлях Перемоги” сповістив 28 жовтня 1962 р. [19]. Де відбував термін ув’язнення убивця Богдан Сташинський і якою була його подальша доля, нам невідомо.

Завершуючи дану публікацію, запитуємо у себе: “Чи допоміг Москві її ганебний вчинок? — Звичайно ні! Чи став він для неї уроком на наступні роки? — Також ні!”. Цей процес став лише доброю зброєю в руках свободолюбивого українського народу, зокрема в руках ОУН. “Смерть Степана Бандери не даремна, — писав “Шлях Перемоги”, — для себе просимо у Бога ласки, щоб залишитися назавжди нацією борців великої армії Степана Бандери”.

Підсумовуючи плідну працю “Шляху Перемоги” у 1959-1962 рр., відзначимо його оперативність та послідовність у висвітленні подій навколо вбивства провідника ОУН. “Шлях Перемоги” гідно виконав роль координатора та організатора світового українства у справі розвінчання московських вбивць Степана Бандери, безкомпромісно і твердо відстоював позиції боротьби за свободу і незалежність української нації.

Джерела та література

1. Ленкавський Степан. Український націоналізм. Твори. Том 1. Івано-Франківськ: “Лілея-НВ”, 2002. — 400 с.
2. Данський О. Хочу жити. Українська Видавнича Спілка в Мюнхені, 1946. — 164 с.
3. Чайковський Данило. Московські вбивці Степана Бандери перед судом. Українське видавництво в Мюнхені, 1965. — 696 с.
4. Степан Бандера 1909-1959-1989. Світовий Український Визвольний Фронт. Торонто-Нью-Йорк-Мюнхен-Лондон-Мельборн, 1989. — 80 с.
5. “Шлях Перемоги”. — 1959. — 25 жовтня.
6. Там само. — 1959. — 18 жовтня.
7. Там само. — 1959. — 11 листопада.
8. Там само. — 1959. — 6 грудня.
9. Там само. — 1959. — 1, 11, 19 жовтня.
10. Там само. — 1959. — 20 жовтня.
11. Там само. — 1961. — 26 листопада.
12. Там само. — 1961. — 3 грудня.
13. Там само. — 1961. — 13 грудня.
14. Там само. — 1961. — 25 грудня.
15. Там само. — 1962. — 21 січня.
16. Там само. — 1962. — 1 січня.
17. Там само. — 1962. — 4 березня.
18. Там само. — 1962. — 17 жовтня.
19. Там само. — 1962. — 21 жовтня.

*Віктор Прокопчук,
(Кам'янець-Подільський)*

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО КІНЦЯ 20-х — ПОЧАТКУ 30-х РОКІВ ХХ ст.

У статті розкрито трагічний в долі українського краєзнавства період кінця 20-х — початку 30-х років ХХ ст., причини ліквідації Українського ко-

мітету краєзнавства, наслідки переходу радянської влади до ідеологічного тиску та репресій.

У радянській історіографії 30-і роки вважались періодом великих перемог на всіх ділянках “соціалістичного будівництва.” Досягнення в галузі науки, освіти та мистецтва були прирівнені до революції в галузі культури. Звичайно, такі твердження небезпідставні. Однак “інтернаціональні за змістом і національні за формою” ці переміни були спрямовані на нівелювання національного характеру культурних надбань відповідно до курсу нігілізації, нейтралізації національного змісту, інтернаціоналізації (фактично русифікації) духовного життя, формування єдиної людської спільноти — так званого “радянського народу”. Динаміка цього процесу мала різні темпи й рівень інтенсивності в різних галузях культури. В історико-краєзнавчій діяльності вона мала стрибкоподібний за формою й катастрофічний за наслідками характер. Починаючи з 1929 р. в історико-краєзнавчій праці почався спад: припинив діяльність Український комітет краєзнавства — координатор громадського краєзнавчого руху — його орган — журнал “Краєзнавство”, були ліквідовані окружні бюро та первинні осередки краєзнавства, згорнули історико-краєзнавчі дослідження наукові та освітні структури.

Дослідники краєзнавчого руху в Україні дуже часто вилучають з краєзнавчого процесу щонайменше 30 років, акцентуючи увагу в 30-і роки тільки на репресіях, у 40-х — на збитках, завданих війною, та відбудові. Обходять навіть 50-і, починаючи плин краєзнавчого життя з 60-х років — організації роботи над історією міст і сіл Української РСР. Це — явно несправедливо щодо краєзнавців, які в умовах репресій займалися професійною справою, реалізовували своє покликання дослідника. Разом з тим такий підхід засвідчує й недостатнє вивчення стану краєзнавства 30-50-х років. Адже воно як вид науково-громадської діяльності з різних причин затухало, навіть згорало на певний період, але надалі проявлялося в діяльності окремих дослідників і структур, у певних формах пробиваючись крізь заборони й обмеження до загального потоку духовного життя суспільства. Воно відрізнялося від попереднього і наступного періодів розмахом діяльності, кількістю учасників, вибором тематики, проблемами, результатами досліджень. Але процес тривав і в своєму розвитку, на наш погляд, пройшов кілька відмінних один від одного етапів.

Перший — 1929-1933 рр. — період різкого спаду масовості краєзнавчого руху, згорання діяльності краєзнавчих структур, у т. ч. й — Українського комітету краєзнавства, в умовах репресій, адміністративних реорганізацій, голодомору 1932-1933 рр.

Другий — 1933-1941 рр. — час занепаду масового краєзнавчого руху, переміщення центру історико-регіонального дослідництва в історико-крає-

знавчі музеї, редакційні групи з написання історії фабрик, заводів, колгоспів, ідеологічної переорієнтації.

Третій — 1942-1945 рр. — період деякого поживлення історико-краєзнавчого пошуку, намагання використати джерела минулого з метою героїко-патріотичного виховання народу, мобілізації на відсіч ворогу, допомоги держави у відбудові закладів освіти, культури, активізації пам'яткоохоронної, музейної, бібліотечної справи.

Четвертий — 1946-1953 рр. — час контрнаступу партійно-державних структур, ідеологічного тиску, контролю і диктату в галузі історії, краєзнавства, літератури і мистецтва, звуження проблематики дослідництва до питань героїзму, увічнення подій і героїв Великої Вітчизняної війни.

Найменш вивченим залишається момент переходу краєзнавчого руху від стану “зоряності” до шоку, завданого серією репресивних акцій проти науково-краєзнавчої еліти кінця 20-х — початку 30-х років ХХ ст. Тому автор ставить мету розкрити суть саме цього найскладнішого перехідного в долі українського краєзнавства періоду і вирішити завдання:

- визначити причини ліквідації Українського комітету краєзнавства;

- показати наслідки переходу влади до ідеологічного й фізичного тиску на краєзнавчий рух.

Які ж причини обумовили припинення діяльності Українського комітету краєзнавства і занепад краєзнавчого руху в Україні.

1. На перше місце слід поставити репресії, які усунули від активного науково-краєзнавчого життя тисячі дослідників. У ході арештів у справі Спідки визволення України та в наступні роки була заарештована більшість членів УКК, керівників окружних бюро краєзнавства, музеїв. Наступ на краєзнавство здійснювався поетапно і різними методами. Культпроп ЦК КП/б/У погоджував кандидатури членів і керівників УКК, положення, примірний статут, затверджував їх або відхиляв. 1929 р. ЦК зажадав партизації краєзнавчих структур [1, арк.22 зв]. Волю партії реалізовували на місцях окружні та районні парткоми, у галузі освіти — НКО та його Управління наукою. 1928 р. Комітет повів активну підготовку до 2-ої Всеукраїнської краєзнавчої конференції. 27 жовтня доручив президії скласти схему порядку денного конференції, “з'ясувати матеріальні можливості скликання наради для обговорення питань конференції” [2, оп.6. — спр.8595. — арк. 112]. 24 листопада УКК розглянув “схему питань” і поклав їх в основу підготовки II краєзнавчої конференції. Планувалася звітна доповідь та звіти з місць, а ще — доповіді із “загальних питань” — “Краєзнавство і вивчення продукційних сил УСРР”. “Ув'язка роботи краєзнавчих організацій та планових і науково-дослідних установ”, “Організація планових краєзнавчих досліджень”, “Краєзнавство і планове державне будівництво”, “Краєзнавство і оборона країни”,

“Краєзнавство і географія”. Намічалася й третя група “соціальних питань”, що стосувалися вивчення геології, рослинності, території, народного господарства, побуту і на останнє місце поставлені питання історії, пам'яткоохоронні заходи, екскурсійно-туристична, музейна робота, шкільне та вузівське краєзнавство. Передбачалися й організаційні питання [2, оп.6. — спр.8595. — арк. 118]. І зразу ж послідував окрик у вигляді запиту заступника завідувачого Укрнаукою Коника: “У зв'язку з постановою Комітету від 24 листопада 1928 р. (протокол №3, §2) Управління науковими установами просить повідомити, коли і з ким було погоджено питання про скликання другої краєзнавчої конференції?” [2, оп.6. — спр.8595. — арк. 115]. Конференція так і не відбулася. Піддав жару в пекельний вогонь репресій журнал “Советское краеведение”, звинувативши УКК в об'єднанні опортуністичних, антирадянських сил, що приховувалися під гаслами “академізму, аполітичності” [3, с.5]. Це був досить помітний заклик до розправи над краєзнавством в Україні. І вона не забарилася.

2. На кінець 20 — початок 30-х років припадає крах політики коренізації, українізації. Завдавши страшного удару по національно-свідомих кадрах в Україні, Сталін і Молотов у грудні 1932 р. направили телеграму в сусідні республіки, де компактно проживало близько 6,5 млн. українців, з вимогою “негайно зупинити подальшу українізацію в районах, перевести всі українські газети, книги і видання на російську мову і до осені 1933 р. підготувати перехід шкіл на викладання російською мовою”, бо українізація може “бути на руку тим буржуазно-націоналістичним елементам, які, будучи вигнані з України, як шкідливі елементи, проникають в українізовані райони і ведуть там розкладницьку роботу” [4, с.52]. На жаль, ця телеграма не була останньою крапкою сталіністів у розгромі українізації. Ще кілька років кривавий меч репресій нищив тих, хто в процесі українізації виявив свої патріотичні почуття й наміри.

3. Аналіз протоколів засідань УКК, публікацій журналу “Краєзнавство”, звітів, листування дає можливість побачити ще одну дещо приховану причину занепаду краєзнавчого руху. Нею став курс на “виробниче краєзнавство”, вивчення “продукційних сил”, який ослабив можливості, соціальну базу й інтерес дослідників, привів УКК до втрати авторитету, загнав краєзнавство в глухий кут. Адже геологічні дослідження, вивчення корисних копалин, природи, рослинності і т. п. вимагали спеціальної підготовки, професійності, чого не вистачало масам, на ентузіазм яких розраховувала більшовицька верхівка. З публікацій теоретиків “виробничого краєзнавства” в журналі “Краєзнавство”, можна судити, що і вони бачили конфлікт між краєзнавством з його вивченням історії, культури, звичаїв, обрядів, традицій краю та агрономічними, зоологічними чи геологічними заняттями, у русло яких влада спрямовувала краєзнавчий рух.

4. У безвихідь роботу УКК загаяло важке матеріально-фінансове становище держави. 1932-1934 рр. Харківський облвиконком не раз слухав фінуправління про погашення боргів по зарплаті. У цей період, за словами Криворотченка М.Г., “на краєзнавство НКО ніякої уваги не звертав і засобів ніяких не давав” [1, арк.22, зв.]. Комітет не міг реалізовувати своїх програм — видавати журнал, здійснювати монографічні та серійні випуски краєзнавчої літератури, допомагати місцевим краєзнавчим організаціям в їх роботі. Це підривало авторитет, приводило до втрати зв’язку з низовою ланкою. Не вдалося з цієї ж причини втілити в життя ідею створення науково-дослідного інституту краєзнавства, видання методичного збірника, наукових праць.

5. Важкого удару по краєзнавству завдав голод 1932-1933 рр. Криворотченко М.Г. був рішучою людиною, не дарма мав підпільну кличку “Тарас Воля”. Коли 1928 р. ускладнювалася ситуація навколо УКК — не було коштів на утримання апарату, видання журналу, не вирішувалося питання обрання голови УКК, він разом із Д.Зайцевим вдалися до надзвичайного кроку — заяв про відставку з посад заступника і секретаря [2, оп.6. — спр.8595. — арк. 39]. Криворотченко М.Г. в НКО ставив питання про долю Комітету, вимагав або його розпуску, або пошуку шляхів активізації краєзнавчого руху в Україні. Під його тиском Укрнаука ініціювала “декадник” з метою “відновлення роботи по краєзнавству на місцях”. Але “події на хлібному фронті 1930-1932 рр. не дали можливості провести декадник”, — писав у “Моїй біографії” Микола Григорович [1, арк.23].

6. Справу довершив перехід на обласний поділ. Відбувалася ломка адміністративно-територіального устрою, розпад під тиском усіх цих обставин краєзнавчих формувань. 1930 р. Криворотченко М.Г. з гіркотою констатував, що перехід від округів до районів застав краєзнавчі товариства не підготовленими до змін, викликав розпач. Замість 40 округів з’явилося 478 районів і 34 міста — 512 окремих адміністративних одиниць. Округові товариства поступово розпадались [5. — 1930. — №1-5. — с.2]. Залишившись без периферії, Криворотченко М.Г. у середині 1933 р. поставив питання про розпуск Комітету.

7. Тон у “перебудові” краєзнавчого життя задавало Центральне бюро краєзнавства ЦБК, з яким УКК підтримував тісний зв’язок шляхом участі своїх представників у з’їздах, пленумах ЦБК, листування, виконання директив-рекомендацій московського центрального краєзнавчого органу, обміну друкованими виданнями. На ЦБК рівнялися керівники українського краєзнавчого руху, дотримувались узаконеного в центральній столиці курсу, методології, змісту діяльності.

А в Москві, на жаль, відбувались ті ж самі згубні для історичного краєзнавства процеси. Поступово історичне краєзнавство все більше витіснялося

виробничим. Протягом 1927-1930 рр. були усунуті від управління краєзнавчими процесами майже всі старі кадри ЦБК. 1929 р. припинено видання журналу “Краеведение” та “Известия ЦБК”, щомісячник “Советское краеведение”, що почав виходити 1930 року, став органом “рішучої” боротьби з “махровим буржуазним краєзнавством”. Почалася шалена критика історичної та соціально-економічної літератури, шельмування авторів. До числа краєзнавців “чорносотенців, шовіністів, марксистів” був навіть зачислений дослідник Уссурійського краю В.К. Арсеньєв. У ході цієї критики все виразніше проглядалася методологія краєзнавства, що базувалася на принципах партійності, класової спрямованості, масовості, плановості, участі краєзнавців у здійсненні індустріалізації, розвитку продуктивних сил аграрного сектора, пошуку копалин і т. п. Та й методика впливу на краєзнавчі кадри була досить схожою з інструментарієм українських репресантів: критика, шельмування, чистки, арешти. Фізичних репресій зазнали відомі регіональні дослідники Н.П. Анциферів, С.В. Бахрушин, І.М. Гревс, М.І. Смирнов та сотні інших [6, с.49]. А 1937 р. були ліквідовані і ЦБК, і його орган “Советское краеведение” [6, с.55].

І все ж у становищі російських краєзнавців, на відміну від українських, був ряд відмінностей. Їх краєзнавчі структури проіснували довше. Оновлений склад ЦБК вірою й правдою служив новій ідеології, від пленуму до пленуму, від номера до наступного номера “Советского краеведения” пропагуючи догми, загаяючи краєзнавчу думку у встановлені партією рамки. До середини 30-х років силкувалися приноровитись до нових завдань і вимог краєзнавчі товариства на місцях. 1932 р. був навіть створений Центральний науково-дослідний інститут методів краєзнавчої роботи з секторами загальних питань, вивчення природних багатств, економічного та національного краєзнавства [6, с.52]. Підживляли краєзнавчий пошук ідея вивчення історії громадянської війни, мета і завдання якої чітко сформульовані в постанові ЦК ВКП/б/ від 30 липня 1931 р. “Про видання “Історії громадянської війни”, а також підтримана М. Горьким думка про вивчення і написання історії фабрик, заводів та колгоспів.

У Російській Федерації питома вага краєзнавців серед репресованих була меншою, ніж в Україні: “великодержавних шовіністів”, “чорносотенців”, “махрових буржуазних краєзнавців” Росії більшовицька влада боялася менше, ніж буржуазних націоналістів в Україні та інших республіках.

УКК у Харкові та краєзнавці-подвижники на місцях з усіх сил намагалися активізувати краєзнавче життя. Наприкінці 1929 року М.Г. Криворотченко звернувся до НКО з пропозицією вжити додаткових заходів для посилення науково-краєзнавчого життя. Питання обговорювалося в Культпроні ЦК КП/б/У. На місця був направлений ряд директив про партизацію УКК і його структур в

округах, проведення зборів, проведення огляду сил [1, арк.23]. 28 січня 1931 р. ЦК КП/б/У ухвалив рішення з питань краєзнавчої роботи в республіці — констатував незадовільний стан краєзнавства в республіці і ставив завдання посилити роботу краєзнавчих організацій в Україні, створити систему, яка б складалася з Українського комітету краєзнавства, районних краєзнавчих товариств та краєзнавчих гуртків на підприємствах, у колгоспах, радгоспах, селах і школах. Підкреслювалося, що всі краєзнавчі організації існують “при ідеологічному керівництві з боку НКО”. Зміст і завдання краєзнавчої роботи добре проглядалися з переліку організацій, причетних до краєзнавчої роботи — РНК, ВРНГ, Держплан, НК здоров’я, НКЗем, НКПостач, Скотарспілка, Всеукраїнське товариство природознавців, Медтовариство, Плодо-спілка. Буряко-спілка, Всеукраїнське науково-технічне товариство, Товариство аграрників-марксистів, Товариство економістів-марксистів [2, оп.1, спр.420, арк.363]. Дослідників все більше стягували з традиційного історико-краєзнавчого, фольклорно-етнографічного пошуку в русло прикладних господарських занять. В унісон намагалися діяти й керівники УКК. Д.Зайцев в журналі “Краєзнавство” давав такі методичні поради:

1. Найпростішою формою краєзнавчої роботи є проведення спостережень. Він радив уважно приглядатися “до селянина, що має бджоли, до медодайних рослин”, спостерігати за шкідниками сільськогосподарських культур, станом озимини [5. — 1927. — 3. — С.3].

2. Наступним кроком краєзнавчої роботи вважав організацію досліджень “вогкості ґрунтів, посухостійких культур”.

3. Третій ступінь — наукова обробка даних досліджень. Ця робота мала бути перенесена в наукові установи.

4. Останній — практичне втілення даних краєзнавчого вивчення шляхом оформлення в сельбудах кутків “Наше село”, стінгазет, читання доповідей, публікації матеріалів у центральних газетах [5. — 1927. — 3. — С.5].

Така агротехнічна робота не мала нічого спільного з краєзнавством, ставала справою окремих спеціалістів, підрізала коріння масовому краєзнавчому рухові. Опис самогоноваріння, інструкції про збирання жуків-скрипунів, статті про рослинистість цілинних степів, організацію креселочного виробництва в Малині не знаходили масової підтримки. Редактор журналу “Краєзнавство” М.Г.Криворотченко в статті “На порозі третього року” констатував відставання краєзнавчої роботи від завдань соціалістичного будівництва, закликав “мобілізувати всі краєзнавчі сили по районах, організувати їх, справити їхню працю в бік дослідження сировинної бази, дослідити всі підвалини організації районного господарства, зміцнення і збільшення районного бюджету [5. — 1930. — 1-5. — С.3].

На духовну сферу механічно переносилося ударництво, від краєзнавчих осередків, що вціліли, вимагалось організувати змагання за збільшення кількості членів, читання доповідей, охоплення ними більшої кількості людей. Краєзнавство на-полегливо спрямовувалось у русло ідейно-політичної роботи партії [5. — 1929. — №1-2. — С.3].

Уніфікація і централізація управління поглинула й творчі організації. 23 квітня 1932 р. постановою “Про перебудову літературно-художніх організацій” ЦК ВКП/б/ об’єднав їх розмаїття в Спілки, підконтрольні партії. Формуючи їх керівні органи, аналізуючи літературно-мистецькі процеси, партія поступово підпорядковувала Спілки панівній ідеології, використовуючи при цьому політику батоба і пряника. Одні — послушні винагороджувались. Інші поповнювали розгалужену мережу 225 концтаборів ГУЛАГу та Соловки [7, с.77].

Розпадалися і наукові товариства, створені свого часу під егідою Всеукраїнської академії наук. Вони справляли помітний вплив на вивчення регіонів, об’єднували навколо себе кращі науково-краєзнавчі сили. Але 28 листопада 1929 р. сесія ВУАН на пропозицію наркома освіти М.О.Скрипника ухвалила рішення про ліквідацію своєї периферійної сітки [7, с.405]. Були закриті Кам’янець-Подільське наукове товариство, Кабінет виучування Поділля у Вінниці, Шепетівське наукове товариство та інші.

Відчутного удару в Правобережній Україні зазнало вузівське краєзнавство, особливо — у прикордонних регіонах. 1935 р. закрито Кам’янець-Подільський інститут соціального виховання, випустивши того року 117 третьокурсників, 21 четвертокурсника. Студенти вимушені були або покинути навчання, або переїхати в інші ВНЗ України. Однак досить скоро система загальноосвітніх навчальних закладів відчула брак кадрів, і це змусило владу 1939 р. відкрити в Кам’янці-Подільському учительський інститут, який на 1 вересня 1940 р. мав 482 студенти [8, с.4].

Система гуртків у селах і містах втратила краєзнавчий характер і набула політико-виховного спрямування. Показовим був стан гурткової роботи у Вінницькій обл. На 15 листопада 1936 року в області діяло 6902 гуртки — 746 осередків поточної політики, 435 -антирелігійних, решта — художньої самодіяльності. І — жодного краєзнавчого [9, с.241].

1934 р. в Україні функціонували 2791 міська бібліотека, 9583 сільські, 17287 пересувних з книжковим фондом близько 20 млн. примірників [9, с.248]. Але з обігу вилучалася суспільно-історична література репресованих авторів та установ. Згорнули роботу історико-краєзнавчі гуртки при бібліотеках. Скорочувалась кількість україномовних видань. Якщо 1930 р. в Україні вийшло 6394 україномовні книги, то 1939-го — лише 1895 — у 3,4 рази менше [10, с.15].

1931 р. розформована одна з кращих краєзнавчих книгозбірень Правобережжя — бібліотека

Волинського центрального науково-дослідного музею Житомира. Першодруки та стародруки були направлені до Київського Всеукраїнського музею книги і друку, решта — до інших бібліотек Києва й Харкова [11, с.22]. Про напрям діяльності бібліотечних інформаційних центрів переконливо свідчив план роботи Харківської наукової бібліотеки ім. Короленка на 1933-1937рр. У ньому — жодного краєзнавчого заходу. Натомість планувалося “...по-новому організувати свою роботу, поставити її на ґрунт войовничої партійності в усіх галузях і ділянках на засадах здійснення шести історичних вказівок тов. Сталіна і підвищення політико-ідейного виховного впливу бібліотеки в душі листа тов. Сталіна до журналу “Пролетарська революція” [2, оп.1. — спр.86. — арк. 4 зв.]. За принципові положення своєї праці в другій п’ятирічці бібліотекарі брали: “За Леніним — соціалізм є знищення кляс... Виконати це історичне завдання є неможливим без розгорненої і завзятої класової боротьби проти капіталістичних елементів, їхньої агентури, боротьби за подолання їхнього опору і впливу”...[2, оп.1. — спр.86. — арк. 2 зв.]. Психологія людинофобії, пошуку ворогів проникала в колективи книгозбірень. У цих умовах історичному краєзнавству в будь-яких формах у них місця не було.

Різких змін зазнало шкільне краєзнавство. В основному воно зводилося до агротехнічних, біологічних спостережень, туристсько-екскурсійної роботи, що в 30-і роки набрала значного поширення.

Рядом постанов ЦК ВКП/б/ і ЦК КП/б/У все більше затискувалась наукова думка і творчість істориків-краєзнавців. Постановою “Про журнал “Під прапором марксизму” /25.01.1931/ ЦК ВКП/б/ закликав “вести рішучу боротьбу за генеральну лінію партії”, висував ідеологічні вимоги до засобів інформації, у т.ч. — наукових [12, с.264]. 15 березня 1931 р. різкої оцінки зазнала Комакадемія в постанові “Про роботу Комакадемії”. ЦК ВКП/б/ вимагав, “щоби був забезпечений більш тісний зв’язок наукової роботи з актуальними завданнями соціалістичного будівництва і класової боротьби пролетаріату”, зв’язку проблематики досліджень із завданнями соціалістичного будівництва, виконанням п’ятирічки за 4 роки [12, с.267].

Таким чином, аналіз краєзнавчого процесу кінця 20-х — початку 30-х років засвідчує помітний занепад масового краєзнавчого руху в Україні, викликаний репресіями проти краєзнавців і навіть цілих науково-краєзнавчих установ і закладів.

Уніфікація й централізація охопили сферу духовного життя, привели до ідейної одноманітності, збіднення змісту й організаційного вияву краєзнавчого руху.

Винищення інтелігенції, сформованої на успадкованому досвіді й кращих рисах попередників, інтелігенції з високим інтелектуальним і загальнокультурним рівнем, відповідною морально-психо-

логічною підготовкою привело до появи нашвидько підготовленого прошарку людей розумової праці, які в основному сприйняли ідеологію і політику нової влади, свідомо чи несвідомо стали її провідниками.

Джерела та література

1. Архів УСБУ в Харківській області. — Фр. 166. — Спр. 32966.
2. Центральний державний архів вищих органів влади України. — ФР.166.
3. П.Т. Тронько. Історичне краєзнавство на Україні у 20-30-х роках // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). — К.: Рідний край, 1991.
4. Іван Ільєнко. У жорнах репресій. — К.: Веселка, 1995.
5. Краєзнавство.
6. В.Ф.Козлов. Вопросы исторического краеведения в журнале “Советское краеведение” /1930-1936 гг./ // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. Сборник научных статей. — К.: Наук. думка, 1991.
7. Полонська-Василенко. Н. Українська академія наук / Нарис історії. Частина II. /1931-1941/. — Мюнхен, 1958.
8. Кам’янець-Подільський державний педагогічний університет. — Кам.-Под.: ОІЮМ, 1997.
9. Культурне будівництво в Українській РСР. 1928 — червень 1941. Збірник документів і матеріалів. — К.: Наук. думка, 1986.
10. Микола Жулинський. Из забуття — в безсмертя. — К.: Дніпро, 1990.
11. В.Т.Петрикова. Витоки бібліотечного краєзнавства на Волині //Діяльність бібліотек по збереженню культурної спадщини і відродженню духовності народу. М-ли Всеук. наук. метод. конференції. — Житомир, 1996.
12. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Том 5. 1929-1932. — М.: Политиздат, 1984.

*Валентина Любківська
(Чернівці)*

ОСОБЛИВОСТІ РОСЛИННОГО ОРНАМЕНТУ В БУКОВИНСЬКОМУ НАРОДНОМУ МИСТЕЦТВІ (НА ЗРАЗКАХ ТКАНИН З КОЛЕКЦІЇ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО ХУДОЖНЬОГО МУЗЕЮ)

Серед розмаїття орнаментальних композицій особливе місце займають рослинні мотиви. Поруч з геометричними вони є найбільш поширеними в світовому мистецтві орнаменту. Наприклад, в арабських країнах, де релігією заборонено зображення людей, поєднання геометричних і стилізованих рослинних композицій створює примхливі арабески. Рослинний орнамент широко розповсюджений в мистецтві слов’ян, зокрема в українському народному мистецтві. Захоплення оточуючим світом, у тому числі рослинним, з давніх часів спонукало народних майстрів до відтворення його краси при декоруванні побутових предметів —

посуду, меблів, начиння, одягу, килимів та ін. Декоративні елементи, за переконаннями давніх людей, мали виконувати також апотропеїчну (магічно-захисну) функцію.

Особливо яскраве втілення знайшло це у вишитих і тканих народних виробках. Рослинно-квіткові композиції надзвичайно поширені в мистецтві Північної Буковини. Чернівецький обласний художній музей володіє великою колекцією народних художніх тканин і одягу Північної Буковини XIX-XX ст., декорованих рослинним орнаментом. Звернемося до характерних особливостей рослинного орнаменту в буковинському народному мистецтві на прикладі зразків з колекції музею. Говорячи про різновиди рослинного орнаменту, слід виділити дві великі підгрупи мотивів: стилізовані і реалістичні. На відміну від геометричного орнаменту, який складається з абстрактних елементів, рослинний послуговується конкретними природними формами, своєрідно стилізуючи їх або прагнучи якнайточніше передати в малюнку. Порівняно з архаїчними геометричними елементами рослинні є більш пізніми за часом виникнення. Звичайно, серед рослинних мотивів є досить давні, приміром, “дерево життя” (“світове дерево”). Цей орнаментальний мотив, як правило, стилізований, часто до геометризації, семантично включає цілий комплекс понять: життя, світоустрій, космос [1, с.666]. Саме стилізація, зображення символу певного поняття, а не реального предмета (в даному випадку рослини) є ознакою архаїчності мотиву.

Отже, розглянемо насамперед стилізовані рослинні мотиви як більш ранні за часом виникнення. Вищезгадане “дерево життя”, або “світове дерево” є досить поширеним у буковинському народному мистецтві і зустрічається як в геометризованому, так і в реалістичному вигляді. З “деревом життя” перегукується і за зовнішньою подібністю, і за змістовим навантаженням мотив “вазона”. Інколи важко провести між ними межу, і деякі дослідники вважають ці поняття майже синонімами. Класичне “дерево життя”, відоме з давнини в мистецтві, літературі, філософії багатьох народів, умовно ділиться на “земний світ” (стовбур), “небесний” (крона) та “підземний” (коріння). В українському народному мистецтві “дерево життя”, як правило, зображується спрощено, у вигляді стовбура з гілками. Подібна стилізація мотиву простежується у буковинських художніх тканинах. У найдавніших відомих буковинських килимах 1835 і 1851 років, які згадані і репродуковані в літературі, в орнаментативній домінує мотив “вазона”, причому в одному з них на всю висоту поля зображене дерево з товстим зеленим стовбуром, що виростає з келихоподібного вазона [2, с.262-263]. На гілках дерева обабіч попарно сидять стилізовані птахи, що є характерним для зображення “світового дерева”. В колекції художнього музею є різні за часом виготовлення килими із зображенням “дерева життя” і “вазона”. Цікавим за композиційним ви-

рішенням є килим з с. Дністрівка Кельменецького р-ну (I пол XX ст.) [3]. Горизонтальне поле килима заповнене великими концентричними ромбами з гачками — давнім символом родючості. І тільки вздовж правого краю розташована сильно геометризована гілка “дерева життя” з парносиметричним листям у формі ромбів. Схоже трактування “світового дерева” знаходимо в більш пізньому за часом виконання килимі з м. Чернівці [4]. На горизонтальному полі повторюються тричі, чергуючись між собою, два варіанти “дерева життя”. Парносиметричні гілки завершуються в одному варіанті — різноколірними шестипелюстковими розетками, в іншому — ступінчастими ромбами. Найцікавішою частиною композиції є мотив “вазона” в лівій частині килима у вигляді рослини у вазі, навколо якої — гнучка стеблина з листям.

“Дерево життя” оригінальної трактовки прикрашає рукави традиційних буковинських сорочок з музейної колекції. Орнаментальний мотив, як правило, заповнює 2/3 рукава, його центральну і нижню частину — т.зв. “стовп”. “Дерево життя” в найдавніших сорочках із Заставнівського р-ну (кінець XIX початок XX ст.) є настільки геометризованим, що в ньому важко побачити рослину: стовбур у вигляді ланцюжка ромбів, парносиметричні гілки завершуються аналогічними ромбами із складною внутрішньою розробкою [5], [6]. В іншій сорочці мотив виступає у вигляді тоненької гілки жовтого кольору, обабіч якої стилізовані відгалуження з листочками [7]. Відмінність цієї композиції в тому, що гілки тут розміщені не парносиметрично, а чергуються. Обабіч композиції — т.зв. “вилянки” — в’юночки з листям і квітами. Подібні візерунки на рукаві сорочок в народі отримали назву “стовп вазонками.” “Дерево життя” зустрічається і в поясному жіночому одязі з колекції ЧХМ. Так, в горботці (Буковина, початок XX ст.) вздовж лівого краю проходить тонка гілка з листям гачкоподібної форми, що чергується навколо неї [8]. В композиції деяких горботок зустрічаємо стилізовані рослинні елементи у вигляді гілки дерева чи стеблини рослини. В двох з них, представлених в музейній експозиції, рослинний орнамент наступної стилізації: короткі галузочки з великим листям і квітами з різноколірними пелюстками, повторюючись в рапорті по вертикалі, ніби утворюють гілку дерева [9], [10]. В іншій горботці побудова композиції орнаменту подібна, але темнорожеві квіти, які нагадують мальви більшого розміру, ніж вищеописані [11]. Аналогічний мотив із з’єднаних між собою по вертикалі гілок з великими квітами і листям бачимо на сіруватому тлі по краях рушника-перемітки [12].

Досить незвичне композиційне вирішення знаходимо на горботці з с. Магала Новоселицького р-ну (початок XX ст.) [13]. На горизонтально розміщених стеблинах з дрібним парносиметричним листям (нагадують колоски) чергуються розміщені в шаховому порядку видовжені квітки, кожна з

яких з'єднується з чотирма сусідніми скісними гілочками таким чином, що в загальній композиції утворюється своєрідна "сітка". Цікаво вирішений дещо геометризований рослинний мотив у виготовленій в 80-і роки ХХ ст. в с. Гарячий Урбан Герцаївського р-ну горботці [14]: яскраві рожеві і сині квіти і бутони з поєднанням рожевого, синього, білого і жовтого ніби "облямовані" зеленими в'юнкими стеблинами з листям і завитками примхливої форми.

Стилізований рослинний орнамент є досить характерним для декору буковинських горботок. Як правило, квіти з листям укладені в неширокі вертикальні смуги. В горботках-фотах з південних районів області, де переважає румунське і молдавське населення, смуги орнаменту ширші, масштаб малюнка більший, в декорі інколи присутні золотисті і сріблясті нитки [15], [16], зустрічається характерний для цієї місцевості мотив виноградного грона з листям [17], [18], [19], [20], який в християнстві виступає символом жертвності (кров Христа). Великі стилізовані квіти червоного, рожевого і бордового кольору ("ружі") чергуються з листям, що нагадує дубове, в горизонтальній композиції килима з с. Молодія Глибоцького р-ну (20-і роки ХХ ст.) [21], облямованій по верху і низу ланцюжком дрібних квітів з листям. Цікаві рослинні мотиви знаходимо на експонаті з іншого центру килимарства — с. Шипинці Кіцманського р-ну (початок ХХ ст.) [22]. Довге вузьке полотнище поділено синіми хвилястими лініями на 14 фрагментів, в кожному з яких — окреме зображення. Крім традиційних квітів з листям, знаходимо тут плоди (груші) та ягоди. Своєрідною є і колірна гама килима: в ній, крім традиційних чорного, зеленого, червоного кольорів використано рожевий, блакитний і бузковий. На килимі, який витканий в I половині ХХ ст. у відомому в нашій області осередку килимарства — с. Дністрівка Кельменецького р-ну [23], бачимо декор у вигляді декількох великих квіткових композицій. Цей мотив має назву "букет" і за принципом побудови подібний до вже відомого нам архаїчного "вазона", але відрізняється від нього меншою стилізацією, відсутністю суворої симетрії; відчутне прагнення майстрині до реалістичного зображення квітів.

У буковинському народному мистецтві ця тенденція намітилася наприкінці ХІХ ст. і поступово поширилася на більшість районів області. Твори, декоровані реалістичним рослинним орнаментом, складають вагомую частину представлених в експозиції художнього музею. Це ткані вироби (килими, горботки, тайстри, пояси) та вишиті, з яких переважну більшість складають сорочки. Якщо в ткацтві присутня певна стилізація, пов'язана з специфікою технологічного процесу, то у вишивці зустрічаються абсолютно натуралістичні зображення рослин. Це є особливо характерним для зони Подністров'я.

Яскраві зразки реалістичного рослинного орнаменту знаходимо в сорочках із Заставнівського

р-ну, виготовлених у 40-50-х роках ХХ ст. Крій цих виробів тунікоподібний, нагрудна частина зашита великомасштабним орнаментом у вигляді розгалуженої гілки квітів (троянди, півонії) з листям [24]. Вишивка, виконана за технікою гладі, в зображенні квітів майстрині використовують декілька відтінків одного і того ж кольору, що надає творам мальовничості і зближує їх з українським народним розписом. Особливо вишуканими є сорочки, в орнаменті яких присутній чорний колір. У деяких з них основний мотив облямовано чорним. Так, великі вишиті гладдю квіти синього і червоного кольору, які чергуються в композиції сорочки з с. Маморниця Глибоцького р-ну [25] з дрібними квітами і листям, обведені чорним, що підкреслює яскравість орнаменту. Особливу довершеність рельєфному квітковому орнаменту сорочки з с. Бабинці Борщівського р-ну Тернопільської області [26] надає тонка, ледь помітна облямівка чорними нитками. Часто чорним вишито цілі фрагменти вишивки, як правило, стеблини і листя рослин [27], [28].

Принцип побудови композиції та колористичне вирішення, характерні для вищезгаданих сорочок, зустрічаємо і у виробках, вишитих бісером. Відомі ще з часів стародавнього Єгипту кульки з наскрізними отворами є надзвичайно популярними в українському народному і декоративно-ужитковому мистецтві, зокрема у вишивці і художній обробці дерева (інкрустація виробів). Делікатні вкраплення бісеру часто доповнюють вишивку нитками. Але саме Буковина є регіоном, де поширена суцільна вишивка сорочок бісером, коли нитки виступають лише як допоміжний матеріал. Орнамент розміщений на грудях, плечах і рукавах, його композиція складається здебільшого з квітів з листям великого розміру. Масштаб візерунка обумовлений розмірами бісеру, який не дозволяє створювати дрібні деталі малюнка, як під час вишивання нитками. З орнаментациєю взаємопов'язаний крій сорочок — найдавніший з відомих, тунікоподібний, поширений в селах Подністров'я та на півдні області. Цей крій виключає зборки, драпірування і водночас дає змогу розмістити на полотні великий суцільний рослинний малюнок. Часто композиція орнаменту складається з нешироких смуг, заповнених квітами з листям, навколо пазушного розрізу, на грудях, по низу рукава і по лінії пришиву вгорі, і широких — вздовж рукава [29]. Типовими є сорочки з широкими смугами орнаменту на грудях і на рукавах, з просвітами тла [30]. Зустрічається і принцип розміщення орнаменту, аналогічний принципу, застосованому в вищезгаданих сорочках, вишитих рослинним орнаментом в техніці гладі: суцільне заповнення яскравим бісером нагрудної частини і рукавів, майже без просвітів тла.

Цікавим видом творів з рослинним орнаментом є сорочки, вишиті білими нитками, через що в народі вони одержали назву "білим по білому". В них зустрічаємо стилізований і реалістичний рослинний орнамент. Вишивка виконана в техніці гладі

білими шовковими нитками. Найбільш цікавими є сорочки, в яких вишивка поєднана з мережкою і часто виконується на тлі останньої, що створює цікавий ажурний ефект. Сорочки такого типу поширені в Новоселицькому, Глибоцькому, Сторожинецькому р-нах. Їх крій, як правило, тунікоподібний. Крім квітів з листям, в композиції орнаменту знаходимо мотив виноградного грона, а зрідка навіть зображення птахів. У деяких сорочках вишито зображення птаха в поєднанні з виноградним гроном, на тлі мережки по низу рукавів та на подолі сорочок [31], [32], [33]. У творах народного мистецтва рослинні композиції часто поєднуються із орнітоморфними (зображеннями птахів). Майстри змальовують птахів у їх, так би мовити, природному середовищі — на гілках дерев, на траві. На рукавах деяких сорочок бачимо пташок навколо “райського дерева” [34], [35], подібна композиція, але сильно геометризowana, присутня на тканих сумках — тайстрах (с. Топорівці Новоселицького р-ну, початок ХХ ст.) [36]. Цікавим зразком народного мистецтва 50-х років ХХ ст. є килим з Глибоцького р-ну [37]. В ньому ткаля в безпосередній манері зуміла передати усе буяння оточуючої флори: бачимо безліч форм стеблин, листя, квітів. Килим поділений на фрагменти поздовжніми смугами рослинного орнаменту, жодна з яких не повторюється. В кожному фрагменті — квіти великого розміру, а також птахи — від екзотичних папуг на гілках південних рослин до звичайної курячої родини — півня, курей і курчат, які пасуться на траві. Ця сценка позначена особливою життєвою виразністю.

Отже, знайомство з рослинним орнаментом на зразках тканин з колекції Чернівецького художнього музею дає уявлення про розмаїття мотивів, композиційних, стилістичних і колористичних вирішень, притаманних творам буковинського народного мистецтва.

Джерела та література

1. Мифологический словарь. — Москва: Советская энциклопедия, 1991.
2. Історія українського мистецтва: В 6 томах.— К., Т.4, кн.1.
3. Чернівецький художній музей (далі — ЧХМ) КВ 3399/Г 966.
4. ЧХМ КВ 3210/Г 928.
5. ЧХМ КВ 413/Г 88.
6. ЧХМ КВ 2919/Г 888.
7. ЧХМ КВ 5157/Г 1216.
8. ЧХМ КВ 1084/Г 285.
9. ЧХМ КВ 322/Г 52.
10. ЧХМ КВ 1759/Г 385.
11. ЧХМ КВ 1044/Г 257.
12. ЧХМ КВ 3147/Г 916.
13. ЧХМ КВ 1307/Г 365.
14. ЧХМ КВ 4616/Г 1189.
15. ЧХМ КВ 657/Г 203.
16. ЧХМ КВ 1053/Г 280.
17. ЧХМ КВ 334/Г 64.
18. ЧХМ КВ 338/Г 68.
19. ЧХМ КВ 4312/Г 1132.

20. ЧХМ КВ 1760/Г 386.
21. ЧХМ КВ 1332/Г 353.
22. ЧХМ КВ 435/Г 121.
23. ЧХМ КВ 1351/Г 362.
24. ЧХМ КВ 361/Г 72.
25. ЧХМ КВ 990/Г 251.
26. ЧХМ КВ 1290/Г 336.
27. ЧХМ 3693/Г 1096.
28. ЧХМ КВ 3679/Г 1089.
29. ЧХМ КВ 4617/Г 1190.
30. ЧХМ КВ 358/Г 89.
31. ЧХМ КВ 686/Г 214.
32. ЧХМ КВ 713/Г 227.
33. ЧХМ КВ 47/Г 10.
34. ЧХМ КВ 444/Г 131.
35. ЧХМ КВ 1034/Г 266.
36. ЧХМ КВ 1778/Г 404.
37. ЧХМ КВ 1092/Г 292.

Олена Гужва
(Чернівці)

КАРТИНА “СМЕРТЬ” — УНІКАЛЬНИЙ ТВІР В КОЛЕКЦІЇ ЧЕРНІВЕЦЬКОГО ХУДОЖНЬОГО МУЗЕЮ

Картина “Смерть” потрапила до художнього музею з краєзнавчого, куди, у свою чергу, передана з колишнього крайового музею наприкінці ХІХ ст. Невідоме джерело надходження твору до музейної збірки. Існує припущення, що твір походить з музею церковних старожитностей, який існував у Чернівцях з кінця ХІХ ст. Єдине, що не викликає заперечень те, що картина походить з Буковини. Решта становить предмет вивчення й належної оцінки серед мистецької спадщини, що зберігається у фондах Чернівецького художнього музею.

Викликає інтерес насамперед сюжет твору і тлумачення його змістовного та ідейного призначення. Щоб розібратися у цьому питанні, необхідно звернутися до історії світового мистецтва з метою виявлення аналогів й роз’яснення походження подібних сюжетів. Насамперед викликає питання, пов’язане з обранням теми (сюжету) картини. Головним персонажем композиції є скелет, що уособлює смерть. Проблеми смерті й потойбіччя завжди були в центрі уваги філософів, медиків, і, зокрема, художників. Смерть водночас була і радісною (бо приносила бажане єднання з Богом), і страшною (бо жахала таємничістю та невідомістю). У народній уяві (фольклорі) існували різні уособлення смерті, пов’язані з конкретним образом. Найчастіше смерть — це стара кістлява баба, або кістяк — з косою, лопатою чи пилкою. Часто такою є лялькова вертепна смерть (чи аналогічний образ у живому вертепі), яка забирає в потойбіччя Ірода. Цікаво, що в міфологічних уявленнях народів, які перебувають на відносно низьких щаблях розвитку, смерть здебільшого не мала свого уособлення.

Розробці цієї теми приділяли певну увагу художники з світовим ім’ям — Дюрер, Босх, Брейгель (представники Північного Відродження). Ідея

швидкоплинності життя й насамперед смерті була пов'язана з темою “Апокаліпсису”, Страшного суду, а це, у свою чергу, впливало із складних політичних реалій середньовічної Європи: іноземної інтервенції, релігійних війн та початків Реформації, що породжувало розчарування у земному житті й повертало до думки про неминучість смерті. Своє втілення тема смерті знайшла у гравюрах Дюрера “Чотири вершники”, „Лицар і смерть”, “Меланхолія”. Ідея смерті присутня також у композиції Страшних судів. Споглядання картини страшного суду повинно було нагадати про те, що життя людини не є вічним, і всі люди рано чи пізно мають померти і постати перед судом Господнім. Людина повинна постійно пам'ятати про смерть й готуватися до неї, щоб не дати захопити себе зненацька. Але для того, щоби життя не перетворилося на покірне очікування смерті, необхідно було мати надію на спасіння душі. Ці ідеї, вірогідно, були запозичені з релігійного трактату “*Agg tugiendi*” (“Мистецтво вмирати”) — твору, який користувався широкою популярністю в Німеччині й Нідерландах і у якому були проілюстровані постулати про смиренність і швидке позбавлення від тягара й метушні земного життя.

Особливо яскраво ця тема втілена у великомасштабній композиції “Тріумф смерті” (1562) Пітера Брейгеля, в якій художник розміщує велику кількість сцен, пов'язаних між собою образом Смерті. В центрі митець подає символічне зображення “торжества смерті” — кістяка з косою, що вривається у саме пекло битви. Мотив “танцю смерті” присутній скрізь. Смерть забирає короля, кардинала, купця, простолюдина, і спасіння від неї немає. Дослідники відзначають певну схожість деяких мотивів “Тріумфу смерті” Брейгеля з гравюрами Дюрера на ту ж тему, а також вплив триптиха І.Босха “Віз сіна”, де люди скрізь не помічають жахів, що відбуваються навкруги, і, здається, зовсім не бояться Смерті.

В українському малярстві також чітко простежується вплив європейського мистецтва. Поширення подібних тем в українському іконописі кінця XVII, особливо у XVIII ст. пов'язано з розвитком в Україні схоластичного богослів'я, полеміки з католицизмом, де ці питання посідали важливе місце. Не останню роль відігравали також захоплення на той час у літературі алегоричними та символічними засобами вислову. За допомогою алегорій і символів висловлювали філософські та релігійні ідеї. Більшість таких зображень мала певні зв'язки з образами, популярними в народі. І хоча здебільшого ці сюжети прийшли в Україну з Заходу, тут вони стали набагато простішими звільнилися від другорядних деталей, подробиць, текстів. Заслуговує на увагу саме це вміння українських художників втілити в просту й дохідливу форму складні та абстрактні поняття, вкласти в них певні емоції, наблизити до народного сприйняття. Алегорично-символічний засіб художнього висло-

ву має поширення не лише в іконописі. Він існував у нецерковному живописі, поширеному у побуті нижчого та вищого духовництва у вигляді різних алегорично-символічних зображень, якими прикрашали двері та віконниці. Більшість пам'яток цього роду вже давно не існує (тому особливо цінним є вищезгаданий твір із збірки ЧХМ) і слід їх залишився лише в описах сучасників. Такі алегоричні картини були в Київській академії, розписах Переяславської семінарії та архієрейського будинку в Андрушах біля Переяслава. Виконувалися подібні алегорії в глибокій провінції обдарованими, але не професійними малярами. Тому в них багато іконографічних умовностей, композиційні схеми, побудови окремих сцен та постатей обмежені. Їхня художня мова має властиву для народного малювання лаконічну виразність. Українські іконописці використовували західноєвропейські гравюри безпосередньо через інтерпретацію українських гравюрів. Іконографічні мотиви західноєвропейських зразків розширили діапазон українського іконопису такими композиціями, які стояли поза межами іконопису і були вже по суті світськими картинами. Через гравюру використовувалися і зразки західноєвропейського малярства — значні за ідеєю, оригінальні в художньому розв'язанні. Українські репліки цих творів використовувалися переважно народними малярами, які трактували їх у стилі народної картини-примітива.

Відомий мистецтвознавець П.Жолтовський у дослідженні “Український живопис XVII-XVIII ст.” виділяє згаданий твір як рідкісну композицію народного малярства і робить досить докладний його опис: “Із страшносудними картинами пов'язаний рідкісний твір народного малярства зі збірки Чернівецького краєзнавчого (на той час) музею, датований 1811 роком. На темно-зеленому тлі виступає людський скелет з косою. Довкола предмети, що характеризують людей різного соціального стану. Бачимо тут гроші, меч, грамоту, лист, скриньку, ридель(?), а також пляшку і чарку”. Під час подальшої реставрації, проведеної у 90-х рр. Київськими науково-реставраційними майстернями, відкрилися предмети, що не побачив Жолтовський при знайомстві з твором, а саме — скрипка, циркуль, кинджал. Деякі речі, змальовані народними малярами, неможливо розшифрувати, наприклад, праворуч зображений предмет, що нагадує праску. Серед персонажів, які оточують скелет — голови людей, що репрезентують представників різних, переважно панівних верств суспільства, є навіть постать художника з палітрою. — „Азм есм смерть, а хто мя хочет знати цар и князь патріарха і владика й всяк старьшына и воин мусить (от) мого оружия убоятся гордості німать як мудрого так глупого як за ровно под нозь полагаю и, до справедливого суда под...наю.”

Характерно, що погроза смерті, “яка страшна вельми собою, лютім огнем напoлнена и от лица вістраджена” (з вірша записаного в м. Лохвиці від

лірника Кравченка (Житецький П., Малорусские вирши нравоучительного содержания. — Киевская старина — 1892. — № 3. — С.39.). Згадування ж про Лохвицю тут же наводить нас на думку, що картина була створена саме на Східній Україні або була привезена на Буковину митцями зі Східної України. Оскільки за висновком відомого дослідника буковинського мистецтва Х. Саноцької на Буковині у XVIII- першій половині XIX ст. працювали іконописці так званого “сорочинського кола”. Грізний образ смерті набуває тут конкретності й соціального наголосу. Наявність на картині різних речових аксесуарів певною мірою зближує цю композицію з поширеними в європейському мистецтві “vanitas amī”, де засобами символічного натюрморту розкривається ідея “суєта суєт”, якою сповнене людське житття. Але в народній картині ця трагічна тема втрачає свій абстрактний характер, вона пов’язується з ідеєю рівності перед лицем смерті всіх людей, її “грізний лик” страшний перш за все для багатих. Отже, картина “Смерть” є унікальним твором народного малярства і займає належне місце у постійній експозиції Чернівецького художнього музею. Композиція поєднує у собі риси іконопису, західноєвропейської гравюри та народної картини.

Джерела та література

П. Жолтовський. Український живопис XVII-XVIII ст. — К. — 1978. — С. 288, 289.

Галина Матвійшин
(Чернівці)

ІСТОРИЧНЕ ПОЛОТНО МИКОЛИ ІВАСЮКА “В’ЇЗД БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В КИЇВ” У КОНТЕКСТІ АКАДЕМІЧНОЇ ШКОЛИ ІСТОРИЧНОГО ЖИВОПISУ МЮНХЕНА КІНЦЯ XIX ст.

Процеси національного і культурного відродження в Україні визначають потребу поглиблених досліджень мистецької спадщини в контексті західноєвропейської культури, новітніх пошуків та їх переосмислення як елементів національної культури. Важливим елементом досліджень є зв’язки між провідними мистецькими центрами Європи та українськими художниками, які, не маючи власних художніх освітніх закладів, здобували знання і вміння у закордонних академіях, школах, приватних студіях.

Микола Івасюк не був художником, замовчаним у радянські часи: інформацію про митця пошукуємо в наукових виданнях “Історія українського мистецтва”, “Словник художників України”, “Енциклопедія українознавства” (перевидання книг за редакцією В. Кубійовича), енциклопедичний довідник “Мистецтво України”, дослідженням творчого шляху митця займалися Г. Дем’ян (якому автор щиро вдячна за надані матеріали з власного архіву), І. Середюк, О. Романець, О. Гуж-

ва, І. Міщенко, праці яких опубліковані у збірниках конференцій ЧНУ, V Конгресу МАУ, газеті “Буковина”. Проте відсутнє вичерпне дослідження зв’язків і впливів західної школи на буковинських митців. Для даного дослідження обрані школа історичного живопису Мюнхенської академії мистецтв та полотно М. Івасюка “В’їзд Богдана Хмельницького в Київ”. Нами використані спогади дочки художника Олени Івасюк, матеріали фонду НТШ (ЦДІА у Львові), публікації тогочасних часописів (“Зоря”, “Діло”), звіти дирекції Буковинського промислового музею, листи з Мюнхена Іллі Репіна, наукові дослідження І. Середюка та О. Семчишин. На жаль, спогади та епістолярна спадщина митців, які навчалися у Мюнхені водночас з М. Івасюком (Б. Терновець, М. Добужинський, учениця І. Репіна Верьовкіна та ін.), не містять інформації про контакти з буковинцем. Наприкінці XIX ст. особливо відчутними стали прагнення народів Австро-Угорщини до ствердження своєї ідентичності. Прогресивні кола інтелігенції розпочали активну діяльність, спрямовану на пробудження у простого люду самоповаги, любові і шани до своєї нації — її мови, історії, звичаїв. На тлі суспільних змагань вагомим було заснування національних товариств, освітніх закладів. Особливу роль почало відігравати мистецтво, яке поволі відвертало свій зір від церкви (основного замовника) до природи, людини.

Академічні підходи до трактування природи, за якими художник повинен насамперед вміти малювати — зображати взагалі, поза реальним об’єктом (а така вправність набувалася копіюванням творів відомих майстрів), змінилися наприкінці XVIII — у середині XIX ст. Навчальні заклади відмовилися від умовних, відірваних від життя сюжетів і звернулися до рисунка з природи як фундаменту правдивого відображення дійсності. Проте якими б глибокими і принциповими не були зміни в навчальному процесі, вони не зачепили традиційного підґрунтя академічної освіти: основним у процесі навчання стало ґрунтовне вивчення «гіпсів і антиків», які якнайкраще могли допомогти художникам.

Незабаром вони перетворилися на тягар, якого академії довго не могли позбутися: прогресивною стала система освіти, базована на роботі з натурниками, а не на копіюванні класичних творів, які вважалися вершиною досконалості. У цьому розумінні Мюнхенська академія була показовою: в останні десятиліття XIX ст. у Мюнхен перемістився центр художнього життя Європи. Маленьке провінційне містечко з вологим кліматом високі правителі, насамперед Людвіг I Баварський, вирішили перетворити на мистецьку Мекку, відродити тут другий Ренесанс і Афіни. Художникам створили якнайкращі умови для створення ними шедеврів: великі світлі майстерні, забезпечення матеріалами, натурою. Місто стало суцільним музеєм: у скляному експозиційному палаці, численних галереях,

навіть магазинах можна було побачити твори, виконані на високому професійному рівні. Те саме можна сказати про будь-які інші приміщення, стіни й плафони у яких були розписані рукою вправного майстра.

Тому в місті, запруженому мистецькими творами, можна виділити, на думку видатного художника І.Ю. Репіна, два процеси. Один — негативний: парникові умови приваблювали багатьох людей, що прагнули займатися живописом або які вже засвоїли уроки паризьких імпресіоністів, правда, зробивши для себе один висновок: «вчитися не треба, анатомія — нісенітниця, рисунок — застаріла каліграфія; добиватися, переписувати — самознищення; компонувати, шукати — старий рутинний ідіотизм» [3, с. 403]. Написане не є суб'єктивним несприйняттям зрілим майстром нових віянь у мистецтві, перенесених з Парижа. Навпаки, він високо підніс творчість, зокрема, спинився на аналізі кількох картин А.Бекліна (Boklin), який відмовився від зображення дійсності і був, недосконалий на перший погляд, «першорядним талантом», виділявся серед інших, де на постійній та виставці мистецького товариства навіть «навчена посередність — дивина» [3, с. 403].

Королівська Баварська академія образотворчих мистецтв, реформована впродовж 70-80-х рр. Карлом Пілоті (його розуміння навчального процесу, розвинуте згодом професорами Академії мистецтв Г.Хекелм, Г.Мефтцем, Г.Цюгелем та іншими, полягало в зверненні до природи як до першооснови, джерела художньої творчості), відчувала, що учні, які засвоїли манеру і прийоми відомого майстра, перетворили їх на штампи. Як і епігони А.Бекліна, Ф.Штука та Г.Моро, що, взявши від містичних, сповнених символістських натяків і трагічного пафосу творів видатних митців тільки зовнішні прояви, спинилися на їх гіперболізації.

З іншого боку, академія славилася школою рисунка: у просторій споруді було одне з найцікавіших місць Мюнхена — «риннок моделей». Тут, у передпокої, звідки направо і наліво ведуть довгі, широкі й високі коридори, заставлені гіпсовими зліпками — свідками минулої системи навчання, збиралися екзотичні натовпи натурників, про яких емоційно написав художник і мистецтвознавець Борис Терновець: «Яких тільки голів я не надивився: баварські селяни в національних костюмах, молоді італійки в яскравих оранжевих чи зелених хустках, від чого їх чорне волосся здається ще чорнішим, старі італійки — коричневі й сухі, як відьми, красені-хлопчики, дідусі, у яких під шкірою видно всі кістки черепа» [7, с. 41].

Успіхом користувалися двогодинні лекції з анатомії, які проводив талановитий і популярний проф. Мольє (Mollier) у великій залі Neue Anatomie. Там було 300 сидячих місць (їх займали переважно студенти Академії мистецтв) і 200 стоячих, куди допускалися при наявності посвідки студенти живопису інших мистецьких закладів. Викладач після

загального вступу і з'ясування власних поглядів на завдання, розповідав детально про будь-яку кістку, ілюструючи заняття муляжами, власними малюнками кольоровими олівцями на білій дошці, згодом фігурували натурники, іноді до 7 за лекцію [7, с. 34].

Відомі західноєвропейські художні освітні заклади (академії, школи), в яких студентів навчали творити “свободно і довільно, як фантазія вдумує, а розумний вкус дозволить” [4, с.99], стимулювали процеси, при яких академічне малярство ставало тим благодатним ґрунтом, на якому доспів насущний для народу плід: історичний живопис. Чехи, поляки вже відчували силу такого мистецтва завдяки художникам Брожіку, Матейку, котрі прославили не лиш народних героїв (Яна Гуса), але й ідеалізували відомих магнатів (Собеських). Настав час українським художникам стати нарівні з митцями інших народів Східної Європи, змінити, окрім тематики, стилістично-живописну мову спілкування з суспільством, перейти від локальних барв і позолоти, притаманних візантійському малярству, до вільної, природної палітри, здатної відобразити життя, яким воно є — «від природи неорганічної, ... аж до людини ..., і аж до Бога...» [4, с.99].

Проте в 1891 р. львівська газета “Діло” опублікувала звернення до “Товариства для розвою руської штуки” у Львові, в якому автор допису гірко констатує, що “в домах українців не бачив я картин з нашої історії, з нашої славної бувальщини. Де наші славні воїни козацькі?.. Гляньмо по польських хатах, скільки там зображено різних воєн, де вихваляється панське військо — хоробре та сильне...” [5, с.123].

Такий плід не був для наших митців рогом достатку, а важкою невдячною працею, яка вимагала від них самозречення, прирікала на матеріальні нестатки. У складній для нашого народу суспільно-політичній ситуації кінця XIX ст. І.Белей писав, що «тих людей правдивого посьвящення, сьміло можна сказати — героїв серед нашої спільности, котрі, зважившись взяти пензель до рук, мусять мати повну сьвідомість того, що беруть рівночасно і хрест на плече»... [1]. Співзвучні думки впродовж багатьох років висловлювали автори газети «Буковина».

Художником, на якого українці Буковини й Галичини поклали особливі надії, став Микола Івасюк — учень Юстина Пігуляка, друг Осипа Маковея, які доклали зусиль до розвитку симпатії талановитого юнака до історичної тематики — “на славу руської народності, бо п. Івасюк щирій патріот руський” [6, с.3].

Дочка художника Олена пригадує, що після закінчення Віденської академії мистецтв і відбуття військової повинності в австрійській армії М.Івасюка як одного з кращих художників історичного жанру рекомендували для продовження навчання у Мюнхенську академію мистецтв, де він у 1894 р. розпочав роботу над найвизначнішим своїм тво-

ром "Вїзд Богдана Хмельницького до Києва" [2, с.2]. Ймовірно, мова йде щонайменше про осінь 1893 р.: з відомих „Листів про мистецтво” (лист сьомий датований 5 листопада 1893 р.) Іллі Репіна дізнаємося, що в Мюнхені він познайомився з “одним словаком (насправді українцем. — Г.М.) з Буковини — Івасюком”, який “вже багато часу розробляє “Вїзд Богдана Хмельницького в Київ”. У робітні митця вже тоді були ескізи до величного полотна, тому що І.Репін відзначив, що «перший ескіз, який Івасюк зробив сам, без всякої поради — кращий» [3, с.403]. Автор видатних “Запорожців”, звертаючись до Івасюка, сказав: “З вас вийде своєрідний художник”. Але чи можемо ми вважати, що особливо гідно прозвучала така оцінка Іллі Репіна, якщо взяти до уваги його загалом негативне бачення т.зв. особливих майстерень (Componier Schule), котрі готували майбутніх художників приблизно як молодих інституток (навчених “розмовляти на всіх мовах, але їх зовсім не вчили, що говорити, і вони мовчать й підтримують найбанальнішу розмову”) — прекрасно рисувати і писати, бо були малими не лиш за обсягом, але й у мистецькому, змістовому та сенсорному значенні [3, с.402]?

У Мюнхені жив і відомий польський художник-баталіст, колекціонер і великий прихильник козацької тематики Юзеф Брандт, який не тільки став добрим порадиником для молодого колеги, але й надав свою багату збірку для вивчення і зарисовок.

Видатні художники Ю.Брандт та І.Репін, великі прихильники козацької тематики, радили талановитому буковинцю відвідати місця, пов’язані з героїчною боротьбою, зробити натурні зарисовки [2, с.4]. Цією порадою він скористався і ніколи не оминав нагоди робити ескізи для своєї роботи. Зокрема, своїх знайомих, які могли бути прототипами для позування, спеціально приводила додому старша дочка.

Працюючи над величним історичним полотном “Торжественний вїзд Богдана Хмельницького в Київ по побідах над поляками (в січні 1649 р.)”, митець звернувся з проханням про допомогу до Наукового товариства ім. Т.Шевченка у Львові [8, арк. 5]. Це була чи не єдина українська інституція, яка мала такі можливості: у звіті НТШ за 1895 р. сказано, що товариство надало “позичку нашому артистові п. М.Івасюкови в Монахові, що має тепер проект намалювати образ більших розмірів з нашої давнини” [5, с.126]. Митець мав на меті відвідати («перестудіювати») музей Тарнавського у Києві, музей в Одесі та “призбирати також українських типів” [8, арк. 5]. Митець розумів своє призначення і роль, яку мало відіграти велике історичне полотно, покликане “не мало причинитись до національного розбудження руского народа” [8, арк. 5].

Митець, який любляв малювати автопортрети, на полотні зобразив себе в образі козака в білій кучмі, голова якого видніється на задньому плані,

за плечима Богдана Хмельницького та козацької старшини. Увіковічив також свою сім’ю: у лівому кутку картини серед людей, які зустрічають гетьмана, бачимо трьох жінок у старовинних очіпках — це дружина (ліворуч) й дві дочки митця: молодша Олександра (в центрі) і старша Олена [2, с.3]. Це натяк Миколи Івасюка на органічний зв’язок родини з героїчною історією України: дружина Цецілія Юнг (1880-1960), вродлива і талановита співачка, дочка немаєтних жителів Мюнхена, які не спроможні були дати їй навіть середньої освіти, вийшла заміж (1898) за буковинця і була поруч багато десятиліть [2, с.5]. Ймовірно, це і передчуття: сім’я після арешту батька 25 листопада 1937 р. довго не знала про його долю. М.Івасюк мав дуже міцне здоров’я і був оптимістом. Сім’я не знала його хворим. Завдяки таким якостям, а ще — турботі дружини переборов тиф (1920) [2, с.13].

Полотно, скручене для кращого збереження в рулон, перевозив і працював над ним, постійно вдосконалюючи. З Мюнхена переїхав до Чернівців (1898), де працював над картиною у рисунковій залі промислового музею. На Різдво 1900-1901 рр. академічний маляр Микола Івасюк організував у музеї виставку 50-ти своїх творів (своєрідний звіт за роки навчання у Королівській Баварській академії мистецтв у Мюнхені (1890-1897) у майстра композиції А.Ф. Ліцен-Майєра), яка мала великий резонанс серед української спільноти, викликала численні схвальні відгуки в періодиці про необхідність для розвитку українського мистецтва знайомства художників з мистецтвом західним [9, с. 4; 4, с. 99]. Про це дізнаємося із газети «Буковина» від 25 грудня 1897 р. (6 січня 1898 р.), у якій автор Л.Т.П. проаналізував історичну подію, зображену на величному полотні — мудрий відступ Богдана Хмельницького від Замостя на Україну з надією, що польська шляхта, зазнавши поразки, задумається над покращенням «польсько-козацьких» стосунків. Подані також роздуми про мистецьке втілення сюжету «величавого образу», трактування постаті гетьмана і старшини як втілення мудрості і сили.

З 1908 р. Івасюк знову у Відні, працював у робітні, “то щось переробляючи, то щось нового додаючи» [2, с.7]. Через 2 роки — знову Львів, де отримав багато замовлень, зокрема від НТШ (акварелі). Будинок, у якому зараз розміщений музей Олекси Новаківського (2-й поверх) — простора, добре освітлена майстерня і одна кімната [2, с.8]. Врешті — приміщення на 5 поверсі по вул. Фредра, 5, де якийсь час проживала сім’я Івасюків і де в одній з кімнат — великій, з верхнім освітленням, була майстерня. З 1914 р. після того, як російська армія зайняла Східну Галичину, виїхав на Східну Україну. Після наступу німецько-австрійських військ 1915 р. переїхав у Ростові-на-Дону, а після 1917 р. — у Боярку під Києвом, у 1921 — до Відня. 1926 р. остаточно виїхав на Україну і мав квартиру у Києві на бульварі Шевченка, 4, а для оста-

точного завершення роботи над «В'їздом...» — майстерню на вул. Володимирській, 55. Над «В'їздом...» митець працював до 1932 р.

Неоднозначний, складний і дотепер повністю не вивчений феномен буковинського мистецтва зламу ХІХ-ХХ ст. вимагає дослідження не як локальне, замкнене в собі явище, а як живий організм, здатний сприймати і переосмислювати набутки світової культури, так і ділитися тисячолітнім досвідом народного мистецтва.

Буковинські художник, як і митці інших українських земель, у відомих мистецьких школах здобували професійну освіту, нові знання і розуміння. Проте вони приносили з собою плоди потужного пласту народної естетики, відчуття символіки, метафоричності колористики.

Погоджуємося, що твір «В'їзд Богдана Хмельницького до Києва» (1894-1932) з мистецтвознавчої точки зору не є досконалим. Проте наш земляк Микола Івасюк спричинився, як ніхто інший з буковинських художників, до піднесення національної гідності українців, пробудження у них історичної пам'яті. Сказане стосується всієї України, насамперед — Буковини й Галичини.

Джерела та література

1. Белей Ів. Нові образи наших малярів М.Івасюка та Ю.Панькевича // Зоря. — 1892. — 15 (27) жовтня. — Ч.20. — С.398.
2. Івасюк О.М. Літературний запис Григорія Дем'яна. Видатний художник і турботливий батько // Приватний архів Г.В.Дем'яна (м. Львів). — Папка «Микола Івасюк». — 15 с.
3. Репин И.Е. Далёкое близкое. — 9-е изд. — Л., 1986. — С. 398-406.
4. Русине, познай себе, буде зь тебе! [В.Д.Ст.] // Зоря. — 1880. — Ч. 7. — С.98-99.
5. Семчишин Олеся. Історичні картини М.Івасюка на тлі суспільно-політичних подій в Галичині кінця ХІХ — початку ХХ ст. // Вісник ЛАМ. — 1998. — Вип. 9. — С.121-127.
6. Середюк І. Єднання пера і пензля. Слідами неопублікованих листів Осипа Маковея та Миколи Івасюка // Радянська Буковина. — 18 серпня 1966 р. — Ч. 162 (5800).
7. Терновец Б.Н. Письма. Дневники. Статьи. — М.: Советский художник, 1977. — С.6-41.
8. Центральний державний історичний архів у Львові. — Ф.309. — Оп. 1. — Спр. 254.
9. Rechenschafts-Bericht der Direction Bukowiner Gewerbemuseums über ihre Tätigkeit in den Jahren 1899, 1900 -1903. — Czernowitz, 1903.

ДОКУМЕНТИ

*Олег Ботушанський
(Чернівці)*

СТАТУТНІ ЗАСАДИ СІЛЬСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ НА БУКОВИНІ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Сільська кооперація, що в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. охопила практично всі села Буковини, розвивалася на чітко визначених статутних засадах. За зразок було взято статут сільських кредитних, виробничих, постачальних та збутових кооперативів провінції Нижня Австрія, у яких розписано усі основні аспекти створення, розвитку, керівництва, практичної діяльності чи закриття кожної сільської спілки. Це забезпечувало їх реєстрацію, легітимність діяльності, захист перед законом, можливість кредитування, певних пільг, одержання прибутку, збільшення числа членів і т.п. Водночас кожна новозаснована спілка при затвердженні примірного статуту могла у визначених межах вносити свої об'єктивні дані щодо конкретних числових даних, персоналій та ін.

Уніфікація загальних статутних положень давала можливість крайовим органам самоврядування (насамперед виконавчому комітету крайового сейму) здійснювати у межах своєї компетенції відповідний контроль за діяльністю спілок, особливо щодо кредитування спілок за сприяння крайових союзів (української „Селянської каси”, німецького „Фербанду” і румунської „Централі”), використання цих кредитів, субвенцій та їх погашення.

Щоб мати певне уявлення про такі статутні, наведемо короткий виклад змісту лише одного статуту, зареєстрованого 1903 р. „Статуту каси позичкової і щадничої для громади Звиняче, стоваришення зареєстрованого з необмеженою порукою” (нині с.Звенячин Заставнівського р-ну).

Статут каси позичкової і щадничої для громади Звиняче стоваришення зареєстрованого з необмеженою порукою

Статут складався з 11 розділів та 96 параграфів. У першому розділі „Фірма, місце перебування, ціль” визначалася офіційна назва цієї каси: „Каса позичкова і щаднича для громади Звиняче, стоваришене зареєстроване з необмеженою порукою”, вказувалося місце її перебування - с. Звиняче, а метою ставилося - поліпшення матеріального становища і моральних відносин між членами шляхом надання їм посильних кредитів за рахунок вкладів.

У розділі „Члени, їх права і обов'язки” зазначалося, що членами каси могли бути селяни-власники даної громади, майно яких не попало на аукціон за борги чи під офіційну опіку і які не були

членами інших подібних кас. Прийняття в члени здійснювало правління каси на підставі заяви, у якій вступаючий зобов'язувався дотримуватися статуту (з можливими змінами), рішень правління каси та загальних зборів, сплачувати паї і вступні внески. Правління повинно було вести суворий облік членів каси за встановленим зразком. Втрата членства могла настати внаслідок: добровільного виходу (в кінці року), претензії кредитора на кошти члена, що зберігаються в даній касі, переїзду в інше місце проживання, смерті. Примусове виключення могло настати внаслідок продажу майна члена каси за борги; якщо вступив у іншу касу, якщо був оскаржений в суді за несвоєчасне погашення кредиту чи був покараний судом як злочинець. Виключений міг оскаржити рішення правління, вимагати повернення паю за останній рік. Члени каси мали право бути на загальних зборах, обирати керівництво, ухвалювати рішення шляхом голосування, одержати позику. Вони повинні були гарантувати своїм майном всі зобов'язання каси перед третіми особами (фізичними чи юридичними), якщо б засобів каси не вистачало для покриття тих зобов'язань, сплачувати паї і членські внески, дотримуватися статуту і рішень загальних зборів. Від виключеного члена каса могла вимагати повернення боргу впродовж 2 років.

У третьому розділі „Управа стоваришення” зазначалося, що справами каси керують обрані загальними зборами старшина (правління), наглядова рада (наглядова) рада (тобто ревізійна комісія), загальні збори — все безоплатно (крім касира). Правління, наглядова рада, касир повинні були тримати в таємниці розмір вкладів, кредитів кожного з членів каси, вести протоколи, витяги з ухвал загальних зборів подавати в торговельний суд. Члени каси мали право ознайомитися з протоколами загальних зборів. Правління каси в даному селі обиралося в складі голови, заступника і 3 членів з різних кутків села (щоб добре знати матеріальний і моральний стан членів) чоловічої статі строком на 4 роки, але через кожних 2 роки 2 члени правління мали бути переобрані. Кожного члена правління чи все правління наглядова рада могла усунути тимчасово від управи за порушення статуту і запропонувати загальним зборам переобрати їх. Правління представляло касу перед офіційними властями і комерційними закладами, повинно було слідкувати за дотриманням законодавства про спілки, статуту, справно вести документацію, організувати внутрішню ревізію, вирішувати питання про прийняття вкладів і надання кредитів, їх своєчасного погашення, щомісяця проводити засідання з прийняттям рішень (більшістю голосів). Визначалися обов'язки і повноваження голови правління і його заступника, касира (він же писар, діловод, але не член правління), наглядової ради.

Остання, зокрема, обиралася зборами на 3 роки у складі не менше 6 осіб чоловічої статі з різних кутків села з переобранням кожного року третини її складу. Вона наглядала за діловодством, 4 рази в рік перевіряла касовий стан, 1 раз — річний, мала право вимагати пояснень по кожному пункту, застерігати від порушень, зловживань аж до усунення керівництва (чи окремих його членів) від управи з вимогою переобрання, засідати не менше 5 разів на рік, справно вести свої протоколи. Вищий орган каси - загальні збори, які скликалися 2 рази в рік, а то й більше (на вимогу десятої частини членів чи наглядової ради) - обирали (переобирали) правління, наглядову раду, затверджували річний звіт, встановлювали рівень процентної ставки за кредит і процент на вклади, розмір паю, платні касиру, рівень найвищої і найнижчої суми вкладу і кредиту, вирішували питання про приєднання (неприєднання) до відповідного крайового кооперативного об'єднання, про зміни статуту, розпуск каси. Рішення приймалися більшістю голосів. Лише при розпуску каси вимагалось 4/5 голосів усіх членів за списком. Якщо не з'явилося певне число членів, оголошувалося повторне скликання зборів, які й вирішували питання про розпуск 4/5 голосів присутніх.

У розділі 4-у визначалося коло діяльності каси: накопичення власного капіталу шляхом вкладів, паїв, вступних внесків, процентів від позичок, а в разі нестачі власних коштів - позичати в інших кредитних закладах, щоб дати позички своїм членам; сприяти заробковим спілкам. Детально вписано положення про паї, вступні внески, вклади і проценти на них, порядок повернення вкладів, про кредити і процентні ставки за них (вони не повинні перевищувати на 1,5 % проценти на вклади), порядок їх погашення, про поточні рахунки членів каси та ін. Правління повинно було наглядати за правильністю використання позики. Обумовлювалося, зокрема, що коли позичальник використовував позичку не на те, про що вказував у заяві при її одержанні (купівля землі, інвентаря, худоби, насіння, добрив, погашення боргу тощо), а на непродуктивні, марнотратні цілі, правління каси ставило вимогу повернути через місяць усю позичку. Позика надавалася тому, хто гарантував її повернення сам чи родичі, знайомі своїм майном (сума позики не повинна була перевищувати третини вартості будівель і не більше половини вартості землі позичальника). У кінці кожного місяця складався місячний фінансовий звіт, у кінці року — річний (баланс), який після перевірки наглядової ради подавався на затвердження загальних зборів. У ньому подавалися в кронах активи (касові рештки, цінні папери, борги когось касі, проценти, майно каси та ін.) і пасиви (борги, які каса має погасити, паї, резервний фонд, проценти від позичок та ін.). Після затвердження на зборах річний баланс друкувався в одній з українських газет. Прибуток каси використовувався на виплату про-

центів, на поповнення резервного фонду. Дефіцит покривався за рахунок резервного фонду, паїв, а то й за рахунок додаткових доплат членів каси.

П'ятий розділ статуту регулював порядок різних оголошень каси, шостий - порядок внесення змін до статуту, сьомий - порядок заснування і ліквідації каси. Зазначалося, зокрема, що розпуск каси міг відбутися: добровільно, якщо за це проголосувало 4/5 учасників зборів; за розпорядженням властей у зв'язку з якимись порушеннями; якщо майно каси виставлено на аукціон тощо. Після ліквідації каси, покриття усіх боргів рештки майна каси, що залишилося, переходили у власність виконавчого комітету Буковинського крайового сейму до тих пір, поки не виникне там нове ощадно-кредитне товариство. Якщо не виникне, то через 10 років майно передавалося громаді, де була заснована каса.

Згідно з розділом 8-м суперечки, які виникали б у товаристві, розв'язувалися мировим судом (5 осіб), що обирався загальними зборами. У 9-у розділі (перехідні приписи) вказувався персональний склад правління каси (у 1903 р. Тодор Лисюк, Ілля Смеречинський, Іван Лисюк, Микола Матковський. Микола Димка) та розписувалися по 1907 р. річні збори з частковим переобранням правління. У 10-у розділі визначався порядок реєстрації товариства, в останньому 11-у подавався перелік штрафних санкцій за різні порушення, зокрема: за незареєстрування каси, погане ведення обліку членів, протоколів, спотворення інформації — штраф 200 к.; за нескликання головою загальних зборів у визначений термін, за недозволене розширення сфери діяльності каси — 600 к.; за умисну фальсифікацію протоколів річних зборів, річних звітів - арешт членів правління, наглядової ради до 3 місяців. У кінці статуту — підписи голови каси (Тодора Лисюка), його заступника (Івана Лисюка) та секретаря (Грицька Стасюка).

Складено за: Статут каси позичкової і шадничої для громади Звиняче стоваришення зареєстрованого з необмеженою поручкою. — Чернівці, 1903. — 14 с.

Галина Чайка
(Чернівці)

ДЖЕРЕЛА ПРО ПРИЧИНИ ЗАОКЕАНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ З БУКОВИНИ

З середини 90-х років ХІХ ст. заокеанська еміграція з Буковини стає масовою. Причому виїжджали представники різних національностей — українці, румуни, німці, євреї, поляки. Причини виїзду були різними, але найбільше — несприятливі економічні умови.

Нижче наводяться окремі з цих причин, зафіксовані у найрізноманітніших тогочасних джерелах.

№ 1

1896 р. 13 жовтня. — Прохання жителів с. Митків Кіцманського повіту до крайового прези-

дента Буковини про видачу їм закордонних паспортів для виїзду в Канаду через погане матеріальне становище.

**Вельмишановний цісарсько-королівський
крайовий президенте!**

Селяни з Миткова Мирон Градовий, Михайло Рошка, Георгій Шидловський, Аксентій Пузицький, Штефан Фещук просять дати розпорядження Кіцманському повітовому управлінню видати закордонні паспорти для поїздки на роботу на 3 роки в Канаду, бо ми селяни (польові робітники) не маємо іншого якогось заняття, і через те, що поденники на Буковині мусять працювати лише за 20 крейцарів на день на своїх харчах ціле літо і не можуть заробити для своїх сімей на одяг і засоби до життя, а люди, які виїхали з нашої громади в Америку у місцевість Канаду своєю роботою добилися заможності і пишуть не раз про це у своїх листах, то ми теж хотіли б туди виїхати і просимо дозволити видати нам проїзні паспорти.

Державний архів Чернівецької області. Крайове управління. — Ф.3, оп. 1, спр. 6888, арк. 29. Оригінал. Рукопис. Переклад з німецької.

№ 2

1898 р. 21 лютого. — Прохання жителя містечка Вашківці-над-Черемошем Іллі Веклича до крайового президента Буковини видати закордонний паспорт сину-призовнику для виїзду сім'ї до Канади.

Ваша Ексцеленціє, Високоблагородіє пане крайовий президенте!

Як власник зовсім невеликої земельної власності розміром 4, 5 йоха (1 йох — 0,57 га. — Г.Ч.) ріллі у Вашківцях-над-Черемошем, яка частково заборгована, до того ж батько 5 неповнолітніх дітей, через те, що останні роки були маловрожайні на кукурудзу, я побачив своє матеріальне розорення, що наближається, бо моему господарству загрожував продаж.

Щоб бодай у найменший спосіб врятувати своє майно, я був змушений продати свою земельну власність. З виручки 2900 флоринів я сплатив борг у сумі 1075 фл. Мені залишилося 1825 фл.

Через те, що мені і моїй сім'ї цієї незначної суми не вистачить, щоб прогудуватися, бо щоб купити за неї іншу земельну власність, вона надто замала, далі через те, що тутешні знайомі мені селяни, які емігрували до Канади, надсилають сприятливі повідомлення, я вирішив також емігрувати до Канади і вже купив корабельні квитки за 175 фл., так що я 15 березня повинен вже бути в Гамбурзі, інакше ці квитки будуть прострочені.

У шанованому Вижницькому повітовому управлінні мені сказали, що для мене, дружини і 4 дітей паспорти будуть виготовлені, а для сина 1878 р. народження Георгія не буде паспорта, бо він через кілька днів повинен призиватися до війська на службу.

З огляду на те, що я не можу лишити тут його самого, далі, з огляду на те, що я уже продав господарство і частину виручки витратив на сплату боргу, що для купівлі нового господарства грошей не вистачить, нарешті, з огляду на те, що частину грошей я витратив уже на поїздку як завдаток, — я у випадку невидачі закордонного паспорта для мого сина, живучи тим часом на виручені гроші, в недалекому часі дійду зі своїми неповнолітніми 5 дітьми до цілковитого розорення. Тому дозволю собі просити Вас:

Ваша Ексцеленціє, через те, що я уже 15 березня мушу бути в Гамбурзі, прошу розпорядитися, щоб моему сину Георгію 1878 р. народження якнайшвидше видали закордонний паспорт для виїзду.

*Ілля Веклич
у Вашківцях-над-Черемошем*

Державний архів Чернівецької області. Крайове управління. Ф.3, оп. 1, спр. 7486, арк. 2-3. Оригінал. Рукопис. Переклад з німецької.

№ 3

1899 р. 24 лютого. — Донесення начальника жандармерії Чернівецького повіту до Чернівецького повітового управління про причини еміграції населення до Канади.

З настанням весни мають намір емігрувати до Канади загалом 98 сімей. Причиною цієї еміграції є несприятливі умови заробітку.

Більшість осіб, що бажають виїхати, мають невеликі ділянки поля. Внаслідок неврожаю вони дуже заборгували банкам і в більшості випадків не в стані ні кредити погасити, ні проценти сплачувати. Через це відповідні кредитори продадуть з молотка їх невеликі господарства. Ці особи — здебільшого поденники, які не можуть прожити з свого господарства і змушені підробляти. Взимку роботи взагалі нема, треба шукати цю роботу в Румунії і Росії. В Чорнівці і Топорівцях причиною еміграції назвали високі податки і примусове стягнення штрафів за невідвідування дітьми школи.

Як відомо, з цього повіту вже й раніше емігрувало до Канади багато сімей. Ці емігранти надсилають звідти родичам і знайомим листи, в яких дуже гарно описують тамтешні обставини. І, одержавши такі листи, ці особи налаштовані на еміграцію.

Секретарі сільських громад стоять осторонь еміграційного руху. Жителі Даніель Флегель з Молодії був зв'язаний з еміграційним агентом Карлом Штекером в Гамбурзі, і можна припускати, що він загітував до виїзду з Молодії 17 сімей, бо за це агент обіцяв йому безплатний корабельний квиток.

Раранчанський (з с. Раранче. — Г.Ч.) житель Николай Бучинський мав прямий зв'язок з агентом Моравцем у Гамбурзі і звернувся до нього, щоб придбати квиток на корабель.

Морачевський

Державний архів Чернівецької області. Крайове управління Буковини. — Ф.3, оп. 1, спр. 6888, арк. 141. Оригінал. Рукопис. Переклад з німецької.

РЕЦЕНЗІЇ

Гриценко І.А. Нехворощани (Життя і долі селян Надросянського краю в ХІХ-ХХ ст.). — Чернівці: Золоті литаври, 2004. — 306 с.

Історична мемуаристика та історичне краєзнавство України поповнилися черговим вагомим монографічним дослідженням. Автор спогадів — відомий український вчений, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, який 50 років свого життя присвятив науково-педагогічній праці, Іван Антонович Гриценко — випускник Київського університету воєнних років. В підготовленій ним праці, що рецензується (17,7 д.а.), на основі використання широкого кола джерел та публікацій українською, російською і польською мовами глибоко і всебічно висвітлюється історія одного з сіл Надросянського краю на Київщині (нині Черкащині) — села Нехвороща, дається виклад сільської минувшини від найдавніших часів до сьогодення, про сільськогосподарські й ремісничі заняття його жителів у довоєнні роки, їх участь у Великій Вітчизняній війні та внесок у перемогу над ворогом, їх повоєнне та сучасне життя, особливо широко і різнобічно оповідається про історичний факультет Київського університету передвоєнної пори, його діяльність в умовах евакуації та повоєнні часи. Свідком і безпосереднім учасником згаданих подій і є автор цих спогадів.

Відштовхуючись від далекої минувшини, вчений показує соціально-економічне і політичне становище Надросянського краю в часи виникнення села Нехворощі (кінець ХV — початок ХVІ ст.), його історію до Визвольної війни середини ХVІІ ст. та в її часи, охоплюючи період гайдамаччини (ХVІІІ ст.), основну увагу він зосереджує на аналізі життя і долі селян Надросянського краю в ХІХ — ХХ ст. в контексті тих подій, які відбувалися в цей час в Україні і СРСР.

Книга відзначається солідною джерельною базою, що сприяло ґрунтовному і багатоплановому висвітленню соціально-економічних і політичних процесів згаданого періоду. При її написанні використано документи значної кількості архівів, бібліотечних фондів, мемуари, щоденники, літописи, друквані матеріали українською, російською, польською мовами та інше. Це фонди Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, Центрального державного архіву давніх актів (м. Москва), Інституту рукописів Центральної наукової бібліотеки імені В. Вернадського Національної академії наук України, Державних архівів Київської і Черкаської областей, церковно-приходські літописи, різноманітні статистичні матеріали тощо.

Дослідник, пояснивши походження назви села та визначивши час його виникнення, вказує, що

його виникнення і далека давнина найтісніше пов'язано з історією Середнього Надросся, цілком логічно зазначає, що з самого початку воно виявилось під Польщею, де королівські старости змушували селян і козаків до різних повинностей, що викликало різкі протести селян, міщан і козаків усього Надросся. А тому вони брали активну участь в козацько-селянських повстаннях, якими була охоплена Наддніпрянщина в кінці ХVІ — першій половині ХVІІ ст.

Авторові вдалося досить яскраво, на численних промовистих прикладах показати роль і місце нехвороських козаків у складі Ситницької сотні Корсунського полку у Визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького. Проте, як справедливо підкреслює вчений, і після Визвольної війни, як і в попередні часи, нехворощани продовжували перебувати в стані постійної тривоги, бо, з одного боку, султанська Туреччина і Кримське ханство всіма засобами намагалися поневоливити Україну, з іншого — старшинські угруповання протягом другої половини ХVІІ-ХVІІІ ст. вели завзяту боротьбу за гетьманську булаву, яка по суті переросла у громадянську війну.

Посилювався соціальний і національний гніт селян, що привело до дальшого наростання визвольної боротьби проти польського та московського панування, інших поневолювачів, яка знайшла вираження у вигляді гайдамацького руху, одним з осередків якого стає Корсунщина — від зародження до його вершини — Коліївщини. По гайдамаччині (кінець ХVІІІ ст.) Корсунщина, в складі якої була Нехвороща, виявилася у „жахливому стані”, особливо за князя Лопухіна, внаслідок чого нехвороські селяни включилися у масовий рух, відомий під назвою „київської козаччини” (1855 р.), серед учасників якого був прадід автора Микита Степанович Гриценко (Супрун).

На фоні згаданих подій дослідник веде оповідь про свій великий і славний родовід, починаючи від прадіда М.С. Гриценка і до нинішніх поколінь Гриценків — чесний і працьовитий, який зазнав і радощів, і прикрощів, і горя, і незворотних втрат, зберігши надзвичайну гідність, вірність і відданість рідній землі, любов до рідного краю. В центрі уваги — доля батьків автора: матері Ярини Петрівни і батька Антона Тихоновича, яким він присвятив дану книгу, чотирьох рідних братів, великої кількості родичів різних поколінь, що практично відображає життя всієї тогочасної України і в будні, і в свята.

В праці докладно розкрито шлях здобуття освіти автором (як і його сучасниками), починаючи з першого класу багатокласової сільської школи, студента і аспіранта Київського університету до високого звання професора, доктора історич-

них наук. Аналогічний шлях, здобуваючи вищу освіту, достойно пройшла велика кількість його земляків і родичів різних поколінь Гриценків. Все це робилося в умовах розкуркулювань, репресій (зокрема, батька), поневірянь, голодоморів, злигоднів та інших житейських негараздів.

Дослідник, в чому ми абсолютно переконані, з особливою любов'ю і задоволенням, найбільш ґрунтовно, широко і різнобічно розкриває саме те, що пов'язує його з Київським університетом, його історією довоєнних часів, коли він був його студентом, воєнної пори, коли університет був в евакуації і його випускник по закінченні навчання успішно воював на фронтах Великої Вітчизняної війни, захищаючи рідний край від фашистів, за що відзначений урядовими нагородами, а по війні став аспірантом в його ж стінах і здобув науковий ступінь кандидата, а потім і доктора історичних наук. Цьому періоду життя присвячено такі розділи монографії, як „У Київському університеті”, „Почалася війна”, „Евакуація. Дорогою на Кзил-Орду”, „Об'єднаний Український державний університет у м. Кзил-Орді”, „В аспірантурі Київського університету” та ін.

З надзвичайною теплотою й душевністю автор згадує своїх викладачів – професорів А.О. Введенського, М.Я. Калиновича, Г.В. Шаровольського, М.С. Шлепакова, М.Н. Петровського, доцентів В.А. Дядиченка, П.А. Лаврова, Ф.Ю. Лося, оповідає про ширі і дружні стосунки в студентському і аспірантському середовищі, про будні і свята в студентському житті в мирні часи, в часи воєнного лихоліття та у повоєнний період.

Значна увага приділяється розкриттю участі і долі родоводу Гриценків, їх земляків, колишніх однокурсників по навчанню в Київському університеті у розгромі фашистських окупантів у роки Великої Вітчизняної війни. Про це розповідає дослідник, який був безпосереднім учасником бойових дій, в розділах „Почалася війна”, „У воєнному училищі в Ташкенті”, „На Воронезькому фронті”, „Спілкування з друзями-однокурсниками і родичами під час перебування на фронті”, „Дорогою наступу по Правобережній Україні, Галичині, Польщі і Німеччині”, „У Чехо-Словаччині та Австрії”, „Демобілізація. Участь і втрати Гриценківського роду у війні”.

Наступний період трудового життя І.А. Гриценка почався по закінченню навчання в аспірантурі Київського університету направленням на роботу в Чернівецький державний університет восени 1949 року. Після захисту в 1950 р. кандидатської дисертації в 1956 р. йому присвоєно вчене звання доцента, у 1982 р. ним захищено докторську дисертацію, а в 1984 р. він одержав вчене звання професора. Про свої 50 „чернівецьких” літ науково-педагогічної і громадської діяльності, життя та про долю роду Гриценків цих років, нехворощан, колег, друзів, близьких і рідних, про сучасну Україну і

рідне село, їх новітні проблеми з вірою у краще майбутнє автор розкриває в заключних розділах монографії.

Цим завершується оповідь про 150-річчя проживання Гриценків родом з села Нехвороща, які роз'їхалися, поселилися, пустили корені в Білій Церкві, Рівному, Чернівцях, Пскові та інших місцях.

Цілком логічним є судження дослідника про те, що його праця має певні прогалини, які пов'язані з тим, що він через об'єктивні обставини не зміг в повній мірі скористатися виявленими ним письмовими джерелами, які зберігаються в архівах України і Росії, а тому висловлює сподівання, що розпочатий ним виклад історії Нехворощі буде продовжено односельцями-нехворощанами, серед яких — насамперед кияни кандидат філософських наук М.М. Коваленко, випускник історичного факультету Чернівецького державного університету В.Ф. Чушко та ін. Саме з цією метою в кінці книги поміщено перелік значної кількості джерел, виявлених автором, де, очевидно, є цінна інформація з історії міст Корсуня і Богуслава, Нехворощі й ряду суміжних сіл та інших населених пунктів Корсунщини і Богуславщини.

Підсумовуючи, зазначимо, що монографія І.А. Гриценка „Нехворощани (Життя і долі селян Надросянського краю в ХІХ-ХХ ст.)”, опублікована в серії „Літературно-художнє видання”, написана аргументовано, переконливо, з яскравими прикладами, добротною літературною мовою, читається легко і з захопленням. Відзначається робота й високим поліграфічним виконанням і художнім оформленням. В ній поміщено понад півсотні ілюстрацій. З певністю можна сказати, що вона буде корисною для науковців, учителів, студентів, для всіх, хто цікавиться історією України загалом і історією рідного краю зокрема. Це ґрунтовне видання є вагомим внеском в розробку проблем історичного краєзнавства.

Борис Білецький (Чернівці),

Анатолій Коцур (Київ).

Фостій І.П. Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939-1945 рр. — Чернівці: Чернівецьке обласне відділення Пошуково-видавничого агентства „Книга пам'яті України”, 2005. — 368 с.

Період Другої світової війни є одним із найбільш складних в історичній долі Північної Буковини і колишнього Хотинського повіту, як і всієї України. На їх території протягом цих років кілька разів мінялася влада, яка менше всього турбувалася про благо і добробут корінного населення краю. Сталінське керівництво в гегемоністських цілях експлуатувало віковічні прагнення українських бессарабців і буковинців возз'єднатися зі своїми єдинокровними братами на Сході.

Про важкі, трагічні події в краї під час Другої світової війни оповідає в новій монографії відомий

в краї журналіст, публіцист, історик, керівник Чернівецького обласного відділення науково-видавничого агентства „Книга пам'яті України”, автор „Книги скорботи України. Чернівецька область”, науково-документального видання „Реабілітовані історією” та багатьох інших праць Іван Петрович Фостій.

Дана книга підсумовує багатолітній пошук дослідника на ниві історичної науки. Автор з нових позицій, що одержали право на життя в умовах розвитку Української держави, коли розширилися можливості доступу до архівних джерел та спеціальної літератури, розглядає цей важливий період історії краю. В монографії (обсяг 23,5 д.а.) вперше використане велике коло нових архівних джерел, залучено спогади безпосередніх учасників цих подій, які автор одержав з їх вуст ще за життя, чимало різнопланової літератури, автори якої по-різному сприймали боротьбу українського народу за власну державу. Все це дало можливість об'єктивно оцінити участь буковинців і бессарабців у жорсткому двобої двох тоталітарних режимів, лідери яких мріяли про встановлення у світі свого панування, захопивши в орбіту війни значну частину людства.

Загалом джерела і література, залучені для написання монографії, нараховують кілька сот позицій і охоплюють вітчизняні та зарубіжні матеріали українською, російською, румунською, польською мовами.

У книзі подано критично-аналітичний аналіз історіографії проблеми та джерельної бази, виділено чотири групи літератури (вітчизняна література радянського періоду [1945-1991 рр.], вітчизняна література пострадянського періоду [1992-2003 рр.], повоєнна література української діаспори, зарубіжна історична й мемуарна література), чим, по суті, розкрив рівень наукової розробки проблеми.

Продовжуючи її поглиблене вивчення і узагальнення, автор спирається на досить обширну джерельну базу дослідження. Він розшукав низку науково цінних документів поряд з місцевими архівами у сховищах зарубіжних держав — Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації, Центрального архіву прикордонної служби цієї ж держави, Інформаційного центру МВС Республіки Карелії, Інституту національної пам'яті Польщі у Варшаві, Музею Словацького Національного Повстання у Банській Бистриці в Словаччині, а також Центрального державного архіву громадських об'єднань України тощо.

Цілком логічно, що, розглядаючи проблему „Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939-1945 рр.”, автор показує соціально-економічний стан і політичний клімат в цих землях напередодні сутички всесвітнього масштабу двох тоталітарних держав, між якими виявилися, як між молотом і кувадлом, українські національно-політичні сили. Це послужило досить вдалим тлом,

на якому показано, як розвивалася боротьба українських патріотів за свою державність, що дозволяє глибше і чіткіше усвідомити широкий спектр, складність і часто суперечливість найважливіших процесів, що відбувалися на цих землях і поза ними в умовах світової війни. Дослідник аналізує процеси приєднання Північної Буковини і Хотинщини до УРСР в складі СРСР і утворення Чернівецької області, діяльність радянської влади в ній, що характеризувалася не стільки позитивами, як негативами — репресіями, репатріаціями і депортаціями, зупиняється на підготовці радянських органів влади області до війни, яка набирала все більших обертів (1940-1941 рр.), переслідувань та репресій щодо діяльності ОУН в цих умовах з боку радянської влади.

Окремий розділ монографії присвячений аналізу ходу воєнних дій на території Чернівецької обл. і Півдні України у початковий період фашистської війни проти СРСР — 22 червня — 10 жовтня 1941 року, у яких брали участь мобілізовані буковинці і бессарабці.

У спеціальному розділі книги розкривається питання окупації краю румунськими військами в 1941-1944 рр. та її наслідки. Серед іншого дослідник зупиняється на аналізі окупаційної тактики правлячих кіл Румунії, розширенні кордонів і грабіжницької політики румунської влади на окупованих українських землях, політичних і етнічних чисток на захоплених територіях, примусової румунізації населення краю, експлуатації людських ресурсів окупованого регіону і, як наслідок дій окупаційного режиму, активізації національно-визвольної боротьби українців на Північній Буковині і Хотинщині у згаданий період.

Проблема вигнання німецько-румунських і угорських окупантів з території Чернівецької обл. і другої масової мобілізації українців краю в Червону армію охоплює березень 1944 — травень 1945 рр. Увага автора в цьому розділі сконцентрована на питаннях мобілізації сил на вигнання з України і розгром ворога, на створенні трудової армії НКВС як засобу ізоляції й використання „неблагонадійних елементів” у 1944-1947 роках, відбудови зруйнованого війною господарства області. Разом з тим, як указує автор, національно-визвольна війна українців тривала і за цих обставин, і тому він зосереджує увагу на питаннях діяльності ОУН-УПА як основних її фігурантів у 1944-1945 рр. і звичайно ж на боротьбі з ними карально-репресивних органів радянської влади.

Заключний розділ монографії, що охоплює березень 1944 — вересень 1945 рр., являє собою певну і досить цікаву новацію. Він розкриває участь воїнів вихідців з Чернівецької обл. в складі Червоної армії у завершальних боях у країнах Східної Європи — їх представники у військах були мало не на всіх фронтах, брали участь в усіх значних наступальних операціях, починаючи з Виборзько-Петрозаводської (10 червня — 9 серпня 1944 р.) і

завершуючи взяттям Берліна та Празькою операцією (5-11 травня 1945 р.). Разом з тим у книзі відображено участь буковинців і бессарабців в бойових операціях Другої світової війни на Далекому Сході проти імперіалістичної Японії аж до її капітуляції 2 вересня 1945 р.

За уточненими даними автора, війна забрала 48068 буковинців, з них — 26628 полеглих, які загинули у боях, пропали безвісти чи померли від ран на фронті, в медсанбатах і госпіталях чи полоні. З призваних до лав Червоної армії загинув кожний четвертий мешканець області. Серед загиблих були і ті, хто був підданий політичним репресіям (350 чол.).

Завершуючи монографію, дослідник вказує, що число загиблих у складі Червоної армії громадян України визначається цифрою близько 4,1 млн. воїнів з загальної кількості близько 10 млн., не враховуючи партизан і підпільників (с. 291). Отже, Україна, територія якої була одним з головних театрів воєнних дій Другої світової війни, зробила вагомий внесок у розгром нацизму і заплатила за Перемогу надто високу ціну, особливо яскраво це видно, якщо взяти до уваги, що втрати всіх держав гітлерівського альянсу становлять близько 8,7 млн. чол.

Монографія супроводжується коротким переліком скорочень, в кінці книги додаються список джерел і літератури з відповідними посиланнями по розділах, ряд додатків, іменний та географічний покажчики й резюме та коротка біографічна довідка про автора, резюме англійською мовою.

Підготовлена і видрукувана І.П. Фостієм книга „Північна Буковина і Хотинщина у Другій світовій війні 1939-1945 рр.“, присвячена захисникам Вітчизни, які загинули у боротьбі за честь, свободу і незалежність Української держави, написана цікаво і переконливо, без відомих за радянських часів штампів і купюр, добротною літературною мовою, вирізняється новизною суджень і фактів, а тому читається з великим інтересом і захопленням. Вона відзначається добрим поліграфічним виконанням і художнім оформленням. У ній використано фотографії з фондів Центрального державного архіву кіно-фоно-фотодекументів, Державного архіву Чернівецької обл., Державного архіву СБУ в Чернівецькій обл., Чернівецького обласного краєзнавчого музею, фотознімків з архівів колишніх воїнів Червоної армії, вояків УПА, політв'язнів та детаашаментників — всього понад 150 ілюстрацій.

Отже, все вищезазначене переконливо свідчить про те, що ця новітня монографія буде корисною для науковців, учителів, студентів, старшокласників, для всіх, хто цікавиться історією рідного краю. Вона стане дієвим стимулом для подальших пошукових робіт молодих поколінь буковинознавців, вагомим внеском у розробку проблем історичного краєзнавства.

*Борис Білецький, Василь Карпо
(Чернівці)*

Офіцинський Р. Політичний розвиток незалежної України (1991-2004) в аспекті європейської ідентичності (на матеріалах періодики Заходу). — Київ: Інститут історії України Національної академії наук України — Ужгород: Гражда, 2005. — 468 с.).

Відразу зазначимо, що рецензована монографія доцента кафедри історії України Ужгородського національного університету Романа Офіцинського є однією з успішних спроб скрупульозного дослідження історичного процесу в незалежній Україні. Вона відзначається єдністю змісту і певною мірою підсумовує інтенсивну кількарічну розробку вченим цієї проблематики, що також засвідчують його чисельні публікації у науковій періодиці. Отже, закономірно, що науковими рецензентами монографії Р.Офіцинського виступили авторитетні фахівці з новітньої історії України — доктори історичних наук, професори Костянтин Кондратюк (Львівський національний університет ім. І.Франка) і Тамара Марусик (Чернівецький національний університет ім. Ю.Федьковича).

Варто зауважити наступні моменти, важливі для сприйняття монографії, котру затвердила до друку Вчена рада Інституту історії України Національної академії наук України (відповідальний редактор — доктор історичних наук, професор Станіслав Кульчицький). Структура монографії обумовлена авторським розумінням предмета дослідження. Вона складається зі вступу, семи розділів, поділених на підрозділи і параграфи, висновків, списку джерел і додатків. У монографії зроблено аналіз базових складників європейської парадигми політичної історії незалежної України. Автор доводить, що політичні зміни в Україні 1991-2004 рр. не лише детерміновані внутрішніми потребами постсоціалістичної модернізації суспільства, а й корегуються через інформаційно-аналітичні, дипломатичні та зовнішньоекономічні інструменти розвинутих країн.

Дослідник намагався зібрати воедино низку взаємопов'язаних аспектів. З одного боку, мова йде про «вестернізаційний стандарт», глибоко закорінений у масовій свідомості певного цивілізаційного поля. А з другого, — україноцентрична історія незалежної України, написана Р.Офіцинським на західних джерелах, руйнує схоластичні схеми і нав'язані інтерпретації. Приміром, автором визначено основні дискусійні проблеми української історичної спадщини, де у 1991-2004 рр. на Заході помітна еволюція в напрямку відмови від колишніх довготривалих ідейних упереджень і стереотипів (геноцид, колабораціонізм). Okремо показано консолідований корегуючий вплив західних країн (посередництвом світових мас-медіа) на стратегію і тактику демократизації суспільства й держави в Україні, особливо на початку ХХІ ст.

Зазвичай поточна історія привертає найменший інтерес професійних дослідників минулого. Сучасність здебільшого змушує засукати рукави

представників інших галузей гуманітарного циклу: політологів, економістів, соціологів, культурологів, правників. Як правило, бракує кваліфікованого історичного аналізу близьких подій та явищ, їхньої систематизації та неупередженого коментарю. Тому, розглянувши історико-теоретичні узагальнення і ввівши в науковий обіг корпус нових історичних джерел (ресурси інтернету), Р.Офіцинський цілком доречно звернув детальну увагу на важливі аспекти українського державотворення в 1990-х і на початку 2000-х рр. Ним уведено до наукового обігу значний комплекс ґрунтовних публікацій періодичних видань Західної Європи і Північної Америки, що регулярно висвітлюють різні аспекти політичного розвитку незалежної України.

Автор монографічного дослідження осмислив українську політичну динаміку доби незалежності «у режимі реального часу». Зрозуміло, в інтерпретаціях Р.Офіцинського домінують історичні коментарі, виконані на міждисциплінарному рівні та у взаємозв'язку з економічними, соціальними і культурними тенденціями. Тому адекватність застосованих назв і термінів на стику дисциплін гуманітарного циклу (історія, політологія, економіка, право, філософія) привертає прискіпливу цікавість. Зокрема, дано оригінальну трактовку співвідношення ключових понять «постсоціалістична», «пострадянська» і «посткомуністична» фаза розвитку, «європейська парадигма» та інші.

Незважаючи на строкате джерельне наповнення і присутність неоднорідних у фаховому виконанні точок зору, ця студія є суто історичною з усіма належними атрибутами. Дослідник розширив і суттєво доповнив науково встановлену систему соціальних фактів про хід політичних змін в Україні від дипломатичного визнання (грудень 1991 р.) до помаранчевої революції (листопад-грудень 2004 р.). Він заповнив фактологічні прогалини в історичному контексті («мовна війна» 2000 р., закриття ЧАЕС, «касетний скандал», візит папи римського 2001 р., розстановка сил і динаміка політичної боротьби 2003-2004 рр.).

В означений період Україна, наділена низкою геополітичних переваг, не досягла видатних соціально-економічних і політико-правових висот. Але державотворчий процес 1991-2004 рр. визначив для України цивілізовану Європу головним орієнтиром. Власне кажучи, це перше в історичній науці комплексне дослідження історії України через призму відповідності закономірностям розвитку західної цивілізації. Автор переконливо довів, що перехід від тоталітарного соціалізму до політичної й економічної системи, в основі яких демократія і ринок, призвів у незалежній Україні до інтенсивних державотворчих процесів у західному цивілізаційному фарватері. При цьому виявлено кореляційну специфіку між світовими процеса-

ми глобалізації та пошуками сучасними українцями нових форм ідентичності (національної, мовної, регіональної, конфесійної). Також проаналізовано динаміку і вектори суспільної думки Заходу на різних етапах розвитку незалежної України (роззброєння, олігархізація, вибори).

По суті, Р.Офіцинський зазначену наукову проблему піддав комплексному аналізу, за допомогою якого з'ясував важливі теоретичні та практичні аспекти. З одного боку, йдеться про загальний нарис періоду постсоціалістичних перетворень в Україні, що вичерпався помаранчевою революцією. А з другого — акцентується увага на висновках зарубіжних спеціалістів про особливості національно-політичного (державотворчого) процесу в незалежній Україні, з якими вони оперативні ділилися на сторінках впливових періодичних видань провідних країн світу.

Науково-практичне значення результатів дослідження, отриманих автором монографії, полягає в можливості їх застосування у науковій, державотворчій та навчально-методичній сферах. Вони розширюють існуючі межі пізнання і є суттєвим вкладом у розвиток досліджень історії України. Ця монографія гармонійно вписується у державні наукові та навчальні програми, що діють у вітчизняній системі вищої освіти і науково-дослідних установ. Не випадково ця дослідницька робота здійснена відповідно до плану наукової діяльності Інституту історії України Національної академії наук України за проектом «Україна 1990-х — 2000-х рр.: інституційні та гуманітарні виміри суспільних трансформацій (держава, суспільство, людина)».

Крім того, виходячи з потреб навчально-виховного процесу Ужгородського національного університету і загально-освітніх шкіл Закарпатської області, Р.Офіцинський виконав значну роботу задля науково-педагогічної адаптації вузлових питань розвитку новітньої України як співупорядник тематичних навчально-методичних збірників на допомогу учням шкіл і студентам. Він працює доцентом кафедри історії України УжНУ і викладає навчальну дисципліну «Історія України (з 1945 р. до нині)» на історичному факультеті. Як педагог і вчений, Р.Офіцинський виявив достатню фахову підготовку і належний рівень дослідницької роботи, здатність самостійно ставити і вирішувати складні методологічні проблеми та науково-практичні завдання. Зокрема, апробацію ключових сюжетів монографії ним здійснено також упродовж трьох навчальних років у формі спецкурсу на III, IV і V курсах історичного факультету Ужгородського університету.

Отже, маючи за плечима певний педагогічний досвід, дослідник із повним правом висловив доволі слушну пропозицію. Йдеться про те, щоби на історичних факультетах вищих навчальних за-

кладів III-IV рівнів акредитації запровадити окремий нормативний курс «Історія незалежної України» (3 курс денного і 4 курс заочного відділень). Штучне поєднання двох періодів (радянського і незалежного) затрималося досі виключно завдяки нашій постсоціалістичній науково-педагогічній ментальності, позаяк помаранчева революція завершила цілісний період історії незалежної України. І, так би мовити, окремий нормативний курс є вимогою часу, котру можна лишень ще трохи не добачати, але зупинити її невідворотність ні в кого не вистачить сил. Зрештою, це ж історична аномалія, котру наспіла пора виправити.

У сформульованій Р.Офіцинським проблемі поле історичних досліджень зоране лише скраю. Приміром, заждався скрупкульозного дослідника аналіз комплексу джерел, пов'язаних із соціально-економічними перетвореннями: національна криза 1993-1994 рр., грошова реформа 1996 р., аспекти економічного росту (з 2000 р. до нині) і тому подібне. У ході подальшого вивчення проблематики напрошується детальний «покраїнний» зріз інтерпретаційних ліній. А провідні зарубіжні щоденні газети *The Financial Times*, *Neue Zürcher Zeitung*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *Le Monde*, *The New York Times*, *The Washington Post*, *The Globe and Mail* тощо навіть зачекалися спеціальних українознавчих досліджень. До речі, не менших амбіцій вимагає розв'язок дотичної наукової проблеми: як у масовій свідомості сучасних українців відбито минуле й сьогодення Заходу, припустимо, Франції чи Великобританії.

Поряд із тим відзначимо декілька зауважень і побажань, які б згодилися авторові монографії у подальших студіях над цією проблематикою та при підготовці наступних окремих видань. З нашої точки зору, варто було б зайняти чітку наступальну позицію при висвітленні історіографічного аспекту, тобто дати справді критичний зріз наявної наукової літератури. Бачимо там чимало випадкових публікацій, щедро профінансованих державою як «соціально значущі». Це не слід оминати. Якою б гіркою не була правда, але істина дорожча. Так наставляли мудрі предки. На наш погляд, рецензована монографія значно виграла б, якщо б автор показав причинно-наслідкові зв'язки періоду, що досліджується, з попереднім. Ведемо мову про з'ясування результатів і наслідків Української мирної революції 1989-1991 рр., що відлунювали у наступні роки і вплив їх на історичний процес спостерігаємо досі. Цьому можна було присвятити принаймні один підрозділ чи параграф.

Загалом же рецензована праця доц. Р.Офіцинського заслуговує на детальне ознайомлення ширшим колом читацької аудиторії, оскільки виконана на належному кваліфікаційному рівні та слугує гідною відповіддю на підвищений суспільний інтерес до сучасної історії.

Володимир Задорожний
(Ужгород)

Буковина в контексті європейських міжнародних відносин (З давніх часів до середини ХХ ст.) [Кол. моногр.] / В.М. Ботушанський, С.М. Гакман, Ю.І. Макар та ін. За заг. ред. В.М. Ботушанського. — Чернівці: Рута, 2005. — 744 с.

Буковина належить до числа тих регіонів, історія якого здавна цікавила як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Проте тільки нещодавно українські дослідники почали вивчати минуле краю в загальноєвропейському контексті. Дослідження проводилося в рамках спеціальної теми на кафедрі історії України Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича під загальним керівництвом д.і.н., професора В.М. Ботушанського. Підсумком наукової роботи стала комплексна праця*, яка щойно побачила світ в університетському видавництві „Рута”.

В книзі висвітлюються різні періоди історії, Буковини у міжнародному європейському контексті, починаючи від давніх часів до середини ХХ ст. Дослідження складається з семи розділів, у кожному з яких як окремому нарисі, розглядається минуле нашого краю в контексті міжнародних європейських держав у чітко окреслених хронологічних рамках. Як відзначається в Передмові до видання, „зважаючи на те, що пропонуване комплексне дослідження з даної проблематики є фактично першим в українській історіографії, автори далекі від того, щоб вважати його цілком вичерпним, всеохоплюючим (ще й сьогодні використання багатьох зарубіжних джерел є утрудненим)”. Тому запропоновану читачам працю „можна розглядати як певний досяжний нині рівень розуміння проблеми, який дає можливість вести подальший науковий пошук, дискусії, уточнення у цій галузі нашої регіональної історії” [с. 8].

У першому розділі, який називається „Буковина як об'єкт міжнародних відносин з давніх часів до 1774 р.” (написав к.і.н., доц. О.М. Масан) подається інформація про місце нашого краю у міжнародних контактах в давні часи та в період середньовіччя. Як відзначив автор, „від доби неоліту до початку середньовіччя на землі Середнього Подністров'я і Верхнього Попруття періодично накочувалися міграційні хвилі різних етнічних угруповань, які прибували переважно з південного заходу Європи” [с. 14]. Аналізується роль регіону в зовнішній політиці Київської Русі та руських князівств, які утворилися у кінці XI-XII ст. При цьому говориться, що сильна князівська влада забезпечувала надійну оборону цих земель, стимулюючи, таким чином, їхній господарський розвиток, у тому числі торгівельні зв'язки з іншими областями і країнами. Вказується, що саме Буковина була тим плацдармом, через який галицькі князі періодично поширювали свою владу на придунайські землі. Така стратегічна важливість краю породила після занепаду Галицько-Волинської держави в міжнародних відносинах проблему т.зв.

*Далі всі посилання на цю працю подані у квадратних дужках.

„Шипинської землі”, за яку вели запеклу боротьбу Польща, Угорщина, Литва і Молдавія. Проте перехід Буковини під владу Молдавії не покращив її становище, оскільки потрапивши у васальну залежність від турків, край час від часу ставав зоною активних воєнних дій. Особливо часто край спустошували польські і татарські загони. Така ситуація залишалася до кінця XVII ст., коли „Карловицький мир поклав край тривалому польсько-турецькому конфлікту, що поліпшило міжнародне становище Буковини, яка в попередні десятиріччя надто часто була місцем кровопролитних битв між військами Речі Посполитої й Османської імперії” [с. 124]. Надалі політичну стабільність у регіоні було порушено в зв'язку з втручанням Росії в боротьбу за вплив у Південно-Східній Європі на початку XVIII ст. У зв'язку з цим османи, підпорядкувавши собі східну частину краю (з центром у Хотині), створили там стратегічний оборонний плацдарм, за який точилася боротьба під час російсько-турецьких війн 1735 — 1739, 1768 — 1774 рр.

У двох наступних розділах „Приєднання Буковини до Австрії в контексті австро-турецько-російських відносин” (написав д.і.н., проф. В.М. Ботушанський) та „Буковина і Хотинщина в період російсько-турецького та австро-французького протистояння (кінець XVIII — початок XIX ст.). Край під владою двоголових орлів” (написали: д.і.н., проф. В.М. Ботушанський і к.і.н., доц. Г.М. Скорейко) подається інформація про міжнародне становище краю наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Характерною особливістю цього періоду було мирне розв'язання питання про перехід більшої частини Буковини під владу Австрійської імперії. Крім того, згідно з висловлюваннями одного з авторів „боротьба за здійснення конкретного територіального інтересу Австрії (забезпечення зручних шляхів сполучення Галичини з Семигором) виправдовувалася ще й релігійною доцільністю” [с. 205]. В розділі чимало уваги приділено і тому, що незважаючи на поділ краю, Буковина й Хотинщина відігравали стратегічно важливу роль. Про останнє чітко свідчать події російсько-турецьких (1789 — 1791 і 1801 — 1812 рр.) та австро-французьких (1796 — 1797, 1799 — 1800, 1804 — 1805, 1809, 1813 — 1814 і 1815 рр.) війн. У зв'язку з цим „за більш ніж 30-річний період після наполеонівських воєн, — вказує один з авторів, — сусідні імперії — Австрійська і Російська — доклали чимало зусиль, щоб закріпити за собою відповідні територіальні придбання в розділеній Буковині” [с. 262]. В подальшому, на думку науковців, значний вплив на розвиток краю справили європейські революції 1848 — 1849 рр. Зокрема, події „весни народів” суттєво вплинули на поглиблення національного усвідомлення різних етносів прикордонних провінцій, утвердили в них переконання, де знаходиться їхня історична батьківщина. Однією з основних засад розв'язання національних спірних питань у цих областях став принцип поділу істо-

ричних областей за етнічною ознакою з наступним прилученням до своєї національної батьківщини. Однак через значну змішаність населення дотриматись цього принципу було досить проблематично. Водночас і центральна державна влада зволікала з реалізацією федерального переустрою імперії, що згодом призвело до її розвалу.

У розділі під назвою „Буковина і Хотинщина в зовнішній політиці європейських держав у роки Першої світової війни і боротьби українців краю за українську державність” (написав д.і.н., проф. В.М. Ботушанський) наводяться факти, що свідчать про багатопланову боротьбу дипломатів як з боку Антанти, так і Четвертого союзу з метою залучити Румунію в союзники у період Першої світової війни (1914 — 1918 рр.). І територія нашого краю, за словами автора, „без відома її багатонаціонального населення виступала у цій боротьбі дрібним територіальним об'єктом як плата-винагорода Румунському королівству у великій азартній кривавій грі провідних держав, які уже наперед перекроювали карту Європи у цьому регіоні, нехтуючи волею місцевих аборигенів” [с. 346]. Всі спроби австрійської дипломатії створити у 1918 р. „велику австрійську Буковину” за рахунок території Бессарабії і Румунії теж закінчились провалом. Після розвалу Російської і Австро-Угорської імперій територія Буковини й Хотинщини була окупована румунськими військами. В розділі висвітлюються аспекти, що стосуються спроб українських урядів вирішити в 1917 — 1918 рр. т.зв. „бессарабське питання” і приєднати до України ті території де компактно проживало українське населення, зокрема Хотинщину. Водночас українці Буковини протестуючи проти дій румунських властей теж прагнули виконання рішення Буковинського народного віча від 3 листопада 1918 р.

Історія краю в міжнародних відносинах міжвоєнного періоду висвітлюється у розділі „Питання про Буковину та Бессарабію у міжнародних відносинах (1919 — червень 1940 рр.)” (написав к.і.н., доц. І.А. Піддубний). В ньому головна увага акцентується на тому, що „неспроможність української дипломатії добитися визнання Української Народної Республіки країнами Антанти в її етнічних межах було причиною згортання будь-якої дипломатичної боротьби за досягнення соборності Української держави та її визнання в світі” [с. 551]. Починаючи з вересня 1919 р. політика українського уряду була спрямована на збереження УНР будь-якою ціною, а тому не раз і розходилася з поглядами українського населення Буковини та Бессарабії на потребу існування в Соборній Українській державі. В румунсько-радянських політичних стосунках першочергове місце займала проблема Бессарабії, а питання Буковини порушувалося у зв'язку з діяльністю на її території українського визвольного руху. Проте утворення СРСР та зміни в керівництві призвели до поступового усунення УСРР з міжнародної арени та перетворення питання про

Бессарабію на зовнішньополітичну проблему, в якій не знаходилося місця для вирішення питань національностей, що населяли Бессарабію та Буковину.

Розділ „Радянсько-румунсько-німецькі відносини і приєднання північної частини Буковини та Хотинського повіту Бессарабії до Української РСР у складі СРСР” (написали к.і.н., доц. С.М. Гакман і д.і.н., проф. Ю.І. Макар) присвячений проблемам Бессарабії й Буковини початкового періоду Другої світової війни (1939 — 1940 рр.). Зокрема, наголошується, що приєднання Бессарабії, в тому числі й Хотинського повіту, та північної частини Буковини до СРСР влітку 1940 р. „можна вважати ретельно продуманою та підготовленою політико-дипломатичною акцією, реалізація якої передбачала участь у процесі передачі територій збройних сил” [с. 622]. Вона була складовою частиною реалізації воєнної доктрини радянського керівництва, яка відповідала концепції „експорту світової революції”. Ця концепція органічно поєднувалася з ідеями „возз’єднання” колишніх територій Російської імперії, населених переважно слов’янським населенням.

В останньому 7-му розділі „Північна Буковина і Хотинщина в зовнішній політиці воюючих держав у роки Другої світової війни та в період післявоєнного врегулювання” (написав д.і.н., проф. В.М. Ботушанський) розглядається питання територіального розмежування краю після приєднання до УРСР та політика радянзації.

Подаються цінні відомості про повторну окупацію території Буковини й Хотинщини військами королівської Румунії і діяльності її адміністрації в 1941-1944 рр. Приділяється увага аспектам, які стосувалися врегулювання питання післявоєнного радянсько-румунського кордону в багатосторонніх та двосторонніх угодах.

Замість звичної для читача Післямови слушно подається інформація про сучасні українсько-румунські відносини і місце Буковини в прикордонній співпраці на сучасному етапі.

Окремо потрібно відзначити, що кожний розділ супроводжується підбіркою цінних документальних матеріалів, частину з яких вперше введено до наукового обігу, а в кінці книги — іменним та географічним показником. Шкода, що авторський колектив не подбав про створення картографічного додатку, який значно збагатив би інформаційно видання і допоміг у сприйнятті викладеного в ньому матеріалу.

Загалом нове дослідження має велике наукове і практичне значення для подальшого поглиблення вивчення історії рідного краю. В книзі міститься матеріал, який зацікавить не тільки фахових спеціалістів з історії і міжнародних відносин, але й викладачів, студентів, краєзнавців та всіх, хто цікавиться історією України та її окремих регіонів, зокрема Буковини.

*Павло Михайлина, Андрій Федорук
(Чернівці)*

ІНФОРМАЦІЯ ПРО НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ КАФЕДРИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ЧНУ У 2004 р.

Монографії, посібники, методичні рекомендації

1. Ботушанський В.М. Передмова // Буковина. Загальне краєзнавство. — Чернівці: Зелена Буковина. — 2004. — С.7-30.

2. Брицький П., Юрійчук Є. Політика і особа Петра Болбачана в українській революції. (Матеріали до курсу „Політична історія України ХХ ст.“). Чернівці: „Рута“, 2004. — 79 с.

3. Добржанський О., Масіян Н., Никирса М. Нації та народності Буковини у фондах Державного архіву Чернівецької області (1775-1940). — Чернівці: Золоті литаври, 2003. — 172 с. (Не було включено у Т.7).

4. Дутчак-Столащук П.В. Актуальні питання історії України ХХ століття: Методичні рекомендації (для студентів педагогічного факультету спеціальностей: „Початкове навчання. Українознавство, „Музична педагогіка та виховання“, „Дошкільне виховання“). — Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. — 52 с.

5. Дутчак-Столащук П.В. Історія української культури. Спеціальний курс: Методичні рекомендації (для студентів історичного факультету спеціальності „6.030300 — Історія“). — Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. — 72 с.

6. Скорейко Г.М. Джерелознавство історії України: Конспект лекцій, методичні рекомендації та плани практичних занять. — Чернівці, 2003. — 137 с. (Не було включено у Т.7).

7. Скорейко Г.М., Федорук А.В., Марусик Т.В. Методичні рекомендації з курсу історії України (для студентів неспеціальних факультетів). — Чернівці, 2004. — 108 с.

Наукові статті, рецензії

8. Бачинський Д.В. Проблема дерусифікації складу інтелігенції України в 1920-і роки // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — 36. статей. К., 2004. — Вип.7. — С.343-345.

9. Білецький Б.Ф. „Просвіта” в національному житті українців Галичини періоду визвольних змагань (20-30-ті роки ХХ ст.) // Питання історії України: 36. наук. статей. — Чернівці: Зелена Буковина, 2004. — Т.7. (У співавторстві). — С.58-63.

10. Білецький Б.Ф. Семен Палій — ватажок селянсько-козацького повстання 1702-1704 рр. (До 300-ліття від дня початку повстання) // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: 36. наук. статей. — Чернівці: Рута, 2003. — Ч.1. С.310-315. (Не було включено у Т.7).

11. Білецький Б.Ф. Чернівці і чернівчани у морі воєнного лихоліття (1941-1944 рр.) // Питання історії України: 36. наук. статей. — Чернівці: Зелена Буковина, 2004. — Т.7. (У співавторстві). — С.128-133.

12. Білецький Б.Ф., Коцур А.П. Переяславська рада і „переяславський міф” // Переяславська рада 1654 року: історичне значення та політичні наслідки. 36. наук. статей. — Переяслав-Хмельницький, 2004. — С.6-24.

13. Ботушанський В.М., Ботушанський О.В. Важливе джерело для вивчення історії сільської кооперації Буковини початку ХХ ст. // Питання історії України: 36. наук. статей. — Чернівці: Зелена Буковина, 2004. — Т.7. — С.195-207.

14. Ботушанський В.М., Чайка Г.В. Встановлення на Буковині поштово-телеграфного і телефонного зв'язку та його значення для входження краю в європейські взаємини (XIX — поч. ХХ ст.) // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: 36. наук. статей. — Чернівці: Рута, 2004. — Ч.2. — С.95-103.

15. Ботушанський В.М. Документи з історії перебування Північної Буковини у складі королівської Румунії (1919-1934 рр.) // Питання історії України: 36. наук. статей. — Чернівці: Зелена Буковина, 2004. — Т.7. — С.208-212.

16. Ботушанський В.М. Електрифікація Чернівців та участь в ній європейських фірм (кінець XIX — початок ХХ ст.) // Питання історії України: 36. наук. статей. — Чернівці: Зелена Буковина, 2004. — Т.7. — С.120-122.

17. Ботушанський В.М. З історії проведення Шевченківських днів на Буковині (початок ХХ ст.) // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: 36. наук. статей. — Чернівці: Рута, 2004. — Ч.2. — С.291-294.

18. Ботушанський В.М. Російські плани інкорпорації Буковини (1914-1916 рр.) // Наук. вісник Чернівецького університету: 36. наук. статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. — Вип. 229-230. — Чернівці: Рута, 2004 — С. 27-30.

19. Брицький П.П., Білецький Б.Ф., Яценюк Т.С., [Рецензія]. Гаврилук С.В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX — початок ХХ ст.): Монографія. — Луцьк: РВВ „Вежа”. Волин. держ. унів-т ім. Л.України.2002. — 532 с. // Питання історії України. 36.наук. стат. — Т.6. — Чернівці: Зелена Буковина, 2003. — С.356-358. (Не було включено у Т.7).

20. Брицький П.П., Михайлина П.В. Історик України ХХ століття, який уболівав за майбутній розвиток історичної науки // Питання історії України: 36. наук. статей. — Чернівці: Зелена Буковина, 2004. — Т. 7. — С. 185-188.

21. Герегова С.В., Марусик Т. Професійна підготовка кадрів у західноукраїнському регіоні в другій половині 40-х — першій половині 50-х рр. // Питання історії України: 36. наук. статей. — Чернівці: Зелена Буковина, 2004. — С. 78-84.

22. Герегова С.В. Хризант Кудринський — буковинський актор і громадський діяч // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. наук. ст. — К.: Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України, 2004. (У співавторстві). — Вип. 7. — С.390-395.

23. Герегова С., Ковальчук О. Даниленко Віктор Михайлович / Енциклопедія історії України: В 5 т. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 2003. — Т. 2. — С.287-288. (Не було включено у Т.7).

24. Гуйванюк М.Р. Друковані джерела з історії січового руху Галичини й Буковини (1900-1939 рр.) // Питання історії України: Зб. наук. статей. — Чернівці: Зелена Буковина, 2004. — Т.7. — С.174-179.

25. Гуйванюк М.Р. Історіографія січового руху в Галичині й Буковині // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Зб. наук. статей. — Чернівці: Рута, 2004. — Ч.2. — С.407-416.

26. Демочко В.К. Регламентативна функція православної церкви у низовому Війську Запорозькому // Наук. вісник Чернівецького університету. Зб. наук. праць. — Чернівці: Золоті литаври, 2004. — Вип. 203-204. Філософія. (У співавторстві). — С.224-227.

27. Демочко В.К. Роль козацтва у відновленні та розвитку церковного життя в Україні у першій половині XVIII ст. // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Зб. наук. статей. — Чернівці: Рута, 2003. — Ч.1. — С.275-279. (Не було включено у Т.7).

28. Демочко В.К. Чернівці і чернівчани у мороці воєнного лихоліття (1941-1944 рр.) // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Зб. наук. статей. — Чернівці: Рута, 2004. — Ч.2. — С.128-133. (У співавторстві).

29. Добржанський О.В. Російські консульства в Австрії і розвиток москвофільського руху в Галичині та на Буковині в другій половині XIX — на початку XX ст. // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Зб. наук. статей. — Чернівці: Рута, 2004. Частина 2. — С.283.

30. Добржанський О.В. Російські консульства на західноукраїнських землях та українці Галичини і Буковини у другій половині XIX — на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Київ, 2003. — Вип. 5. — С.112-123. (Не було включено у Т.7).

31. Дутчак-Столащук П.В. Внесок національних товариств у розвиток дошкілля в Західній Україні (1919-1922 років): історичний аспект // Питання історії України: Зб. наук. статей. — Чернівці: Зелена Буковина, 2004. — Т.7. — С.53-57.

32. Дутчак-Столащук П.В. Товариство „Рідна школа” крізь призму західноукраїнського жіночого руху (20-30-ті рр. XX ст.) // Часопис української історії: Зб. наук. статей. — К., 2004. — С.68-75.

33. Дутчак-Столащук П.В. З історії просвітницько-оздоровчої діяльності „Союзу україн-

нок” у Західній Україні (20-30-ті рр. XX ст.) // Наук. вісник Чернівецького університету: Зб. наук. статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. — Чернівці: Рута, 2004 — Вип. 229-230. — С.48-52.

34. Зибачинський І.В. Розвиток єврейської освіти у Північній Бессарабії у другій половині XIX — на початку XX ст. // Питання історії України: Зб. наук. статей. — Чернівці: Зелена Буковина, 2004. — Т.7. — С.109-114.

35. Мельничук Г.Л. Україна — Молдова: проблеми та перспективи двосторонніх відносин (90-ті рр. XX — початок XXI ст.) // Питання історії України: Зб. наук. статей. — Чернівці: Зелена Буковина, 2004. — Т.7. — С.98-105.

36. Мельничук Г.Л. Зовнішня політика Молдови у 90-х рр. XX ст. // Наук. вісник Чернівецького університету: Зб. наук. статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. — Вип. 229-230. — Чернівці: Рута, 2004 — Вип. 229-230. — С.214-218.

37. Скорейко Г.М. Національні меншини в Україні: статистика та історична ретроспектива // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. праць. — Чернівці: Прут, 2004. — Том 2 (18). — С.130-138.

38. Скорейко Г.М. Релігійна політика окупаційних властей і українське православ'я (1941-1944 рр.) // Питання історії України: Зб. наук. статей. — Чернівці: Зелена Буковина, 2004. — Т.7. — С.69-73.

39. Скорейко Г.М. Проблема національної та мовної ідентичності в Україні: політичність чи біполярність // Наук. вісник Чернівецького університету: Зб. наук. статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. — Чернівці: Рута, 2004 — Вип. 229-230. — С.72-77.

40. Суровцев О.А. Доля єврейської громади Північної Буковини після подій холокосту // Питання історії України: Зб. наук. статей. — Чернівці: Зелена Буковина, 2004. — Т.7. — С.133-137.

41. Федорук А.В., Масан О.М. Русько-молдавський загін в битві під Грюнвальдом (з історії міжнародних зв'язків населення Буковини на початку XV ст.) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Зб. наук. праць. — Чернівці: Прут, 2003. — Т.2 (16). — С.59-67. (Не було включено у Т.7).

42. Яценюк Г.М. Боротьба за скарб гетьмана Івана Мазепи // Питання історії України: Зб. наук. статей. — Чернівці: Зелена Буковина, 2004. — Т.7. — С.26-28.

43. Яценюк Г.М. Таємні переговори між українським гетьманом Іваном Мазепою та королями польським — Станіславом Лещинським і шведським — Карлом XII // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Зб. наук. статей. — Чернівці: Рута, 2004. — Ч.2. — С.30-33.

44. Яценюк Т.С. (Рецензія). Степан Качараба. Еміграція з Західної України (1919-1939). — Львів: Львівський національний ун-т ім. І.Франка, 2003. — 406 с. // Питання історії України: Зб. наук. ста-

тей. — Чернівці: Зелена Буковина, 2004. — Т.7.— С.215-217.

45. Яценюк Г.М. Доля козацької старшини після Полтавської катастрофи // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. — Черкаси, 2004. — Вип. 61. — С. 17-22.

46. Яценюк Т. (Рецензія) Любомир Роман Винар. Козацька Україна. Вибрані праці. — Київ — Львів — Нью-Йорк — Париж, 2003. — 677 с. // Наук. вісник Чернівецького університету: Зб. наук. статей. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. — Чернівці: Рута, 2004. — Вип. 229-230. — С.267-270.

УЧАСТЬ У НАУКОВИХ КОНГРЕСАХ, КОНФЕРЕНЦІЯХ

Матеріали міжнародних конференцій

47. Брицький П.П. (у співавторстві). Етнографія Слобідської України у щоденнику німецького вченого Йоганна Коля // Р.Ф.Кайндль і українська історична наука. — Вижиця: „Черемош”, 2004. — Ч.2. — С.154-159.

48. Добржанський О., Ботушанський В. Європейські етноси і формування національного складу населення Хотинщини // Роль націй і народів у формуванні історико-культурної спадщини Хотинщини. Матеріали Міжнародної наукової конференції. — Чернівці: Прут, 2003. — С.42-52. (Не було включено у Т.7).

49. Мельничук Г.Л. Європейська безпека у контексті співпраці ЄС та НАТО // Людина-Світ-Культура. Актуальні проблеми філософських, політологічних і релігієзнавчих досліджень (До 170-річчя філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка). — Матеріали Міжнародної наукової конференції (20-21 квітня 2004 року, Київ). — 2004. — С.835-837.

50. Суровцев О.А. Хрещення як спосіб вижити (врятуватись) буковинських євреїв у роки Другої світової війни // VII Всеукраїнська історико-краєзнавча конференція молодих дослідників, студентів та науковців. „Буковина — мій рідний край”, 11 грудня 2004 р. — Чернівці, 2004.

51. Яценюк Г.М. Пилип Орлик та російсько-турецька війна 1735-1739 років: з історії діяльності українського емігрантського уряду в другій чверті XVIII століття // Ставчанська битва 1739 року в контексті європейської історії XVIII століття: Матеріали Міжнародної наукової конференції. — Чернівці: Прут, 2004. — С. 67-73.

Матеріали українських конференцій

52. Скорейко Г.М. Зайнятість населення міста Чернівці в кінці XIX — на початку XX ст. // Буковинський історико-етнографічний вісник. — Матеріали VI Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції „Буковина — мій рідний край” (м. Чернівці, листопад 2003 р.). — Чернівці: Прут, 2003. — Вип. 5. — С.138-143. (Не було включено у Т.7).

53. Скорейко Г.М., Гевюк Н. Спомини полковника Євгена Побігушого як джерело з історії Української галицької армії // „...А ми туєю стрілецьку славу збережемо...”: До 90-річчя утворення Легіону Січових Стрільців / Тези і матеріали студентської наукової конференції / Чернівці, 21-22 грудня 2004 року. — Чернівці, 2004. — С.83-86.

54. Суровцев О.А. Особливості перебування буковинських євреїв у таборах гетто Трансністрії (1941-1944 рр.) // Там само. — С.145-148.

55. Федорук А.В., Масан О. Войцех Рубінович — видатний польський фізик з Чернівців // Буковинський історико-етнографічний вісник. — Матеріали VII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції „Буковина — мій рідний край” (м. Чернівці, грудень 2004 р.). — Чернівці: Прут, 2004. — Вип. 6.

56. Федорук А.В., Мудеревич В. Від Ягольниці до Дунаєва: Бригада УСС Галицької армії в Чортківській офензиві (7-28 червня 1919 р.) // „...А ми туєю стрілецьку славу збережемо...”: До 90-річчя утворення Легіону січових стрільців / Тези і матеріали студентської наукової конференції / Чернівці, 21-22 грудня 2004 року. — Чернівці, 2004. — С.47-49.

57. Федорук А.В., Филипчук О. Ставчанська битва 1739 року як приклад реалізації військових поглядів генерал-фельдмаршала Б.К. Мініха: до 265-ліття Ставчанської битви // Буковинський історико-етнографічний вісник. — Матеріали VII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції „Буковина — мій рідний край” (м. Чернівці, грудень 2004 р.). — Чернівці: Прут, 2004. — Вип. 6. — С. 53-58.

58. Яценюк Г.М. Дипломатична діяльність гетьмана в екзилі Пилипа Орлика під час його подорожі в 1720-1722 рр. // Дні науки національного університету “Острозька академія”. IX наукова викладацько-студентська конференція 12-14 травня 2004. — Острог, 2004. С. 105-107.

59. Яценюк Г.М. Доля козацької старшини після Полтавської катастрофи 1709 р. // “Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість”. Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції 15-16 квітня 2004 р. У 7-ми томах. — Київ: В-во Європейського університету. — Том 3. — С. 204-207.

60. Ботушанський В.М. Будівництво Львівсько-Чернівецької залізниці як засобу європейської економічної інтеграції Буковини // Буковинський історико-етнографічний вісник. — Матеріали VI Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції „Буковина — мій рідний край” (м. Чернівці, листопад 2003 р.). — Чернівці: Прут, 2003. — Вип. 5. — С. 84-92. (Не було включено у Т.7).

61. Ботушанський В.М. Петрівський ярмарок у Чернівцях // Буковинський історико-етнографічний вісник. — Матеріали VII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції „Буковина — мій

рідний край" (м. Чернівці, грудень 2004 р.). — Чернівці: Прут, 2004. — Вип. 6. — С. 67-70.

62. Гуйванюк М.Р. Пожежно-гімнастичні товариства „Січ” на Буковині: передумови та процес виникнення // Буковинський історико-етнографічний вісник. — Матеріали VII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції „Буковина — мій рідний край” (м. Чернівці, грудень 2004 р.). — Чернівці: Прут, 2004. — Вип. 6. — С.63-67.

63. Гуйванюк М.Р., Вересюк В. Зародження Товариства Українських Січових Стрільців // „...А ми

тую стрілецькую славу збережемо...”: До 90-річчя утворення Легіону січових стрільців / Тези і матеріали студентської наукової конференції / Чернівці, 21-22 грудня 2004 року. — Чернівці, 2004. — С.13-15.

64. Погорелова О. Діяльність товариства „Жіноча громада” в 30-ті роки ХХ ст. // Буковинський історико-етнографічний вісник. — Матеріали VII Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції „Буковина — мій рідний край” (м. Чернівці, грудень 2004 р.). — Чернівці: Прут, 2004. — Вип. 6. — С.74-77.

У БУКОВИНСЬКА МІЖНАРОДНА ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧА КОНФЕРЕНЦІЯ

29 вересня 2005 року в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича (до 130-річчя заснування) відбулася ювілейна Міжнародна історико-краєзнавча конференція. В ній взяли активну участь як знані вчені і громадські діячі з різних регіонів України, Польщі й Румунії, так і молоді науковці — початківці, що наважились оприлюднити свої доробки перед авторитетними учасниками конференції.

Організаторами конференції виступили: Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича, зокрема факультет історії, політології та міжнародних відносин, кафедра історії України за підтримки Міністерства освіти і науки. Про бажання взяти участь у роботі конференції заявило більше 250 осіб.

Конференцію відкрив ректор Чернівецького університету професор Степан Мельничук, підкресливши актуальність розвитку вітчизняної історичної науки та необхідність поглиблення досліджень різних питань української історії. Свої привітання учасникам конференції висловили представники зарубіжних делегацій.

На пленарному засіданні було виголошено ряд наукових доповідей, а саме: Василь Ботушанський (Чернівці) — „Чернівецькому університету 130 років”; Віктор Голубко (Львів) — „Концептуальні підходи до вивчення історичного краєзнавства”; Лев Баженов (Кам'янець-Подільський) — „Поступ і перспективи національного краєзнавства та історико-регіональних досліджень в Україні (1991-2005 рр.)”; Олександр Добржанський (Чернівці) — „Розвиток історико-краєзнавчих досліджень на Буковині в ХІХ — на початку ХХ ст.”.

Впродовж другої половини дня науковці виступали з доповідями про актуальні питання історії, краєзнавства, історіографії, джерелознавства, етнології, археології та політології в складі різних секцій конференції. Робота секції „Історія Чернівецького університету. Розвиток вищої освіти в Україні” (головуючі — Василь Ботушанський, Василь Демчук) розпочалась доповіддю Олександра Огуя і Галини Семен (Чернівці), присвяченою викладанню іноземних мов у Чернівецькому університеті в історико-методичному аспекті. З розвитком фізичної науки в Чернівецькому університеті була пов'язана доповідь Леоніда Косяченка, Миколи Раранського, Михайла Зушмана та Івана Гуцула (Чернівці). Світлана Герегова (Чернівці) під час свого виступу розповіла про заснування та становлення Українського вільного університету. В інших доповідях учасники конференції порушу-

вали різні питання, пов'язані з розвитком університетської освіти в Україні.

На засіданні секції „Давня та нова історія України” (головуючі — Світлана Гаврилук, Віктор Демочко) були порушені проблеми української історії у період пізнього середньовіччя та новий час. Зокрема, Віктор Демочко (Чернівці) висвітлив роль церковно-релігійного фактора у розгортанні Визвольної війни українського народу середини ХVІІ ст. Сергій Єсюнін (Кам'янець-Подільський) і Наталя Стрельбіцька (Хмельницький) розповіли про становище подільських міст у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. Земляцькій організації вузівської молоді на Наддніпрянщині наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. присвятила свою доповідь Наталя Гончарова (Ізмаїл).

На секції „Питання історії західноукраїнських земель (ХІХ — початок ХХ ст.)” ряд виступів були пов'язані зі скасуванням панщини і вирішенням земельного питання в Східній Галичині (доповіді зробили П.Шкрібляк, М.Вітенко). З культурно-просвітницькою і політичною діяльністю галицьких українців були пов'язані доповіді, які виголосили П.Дутчак, М.Пікуляк, О.Потіха та ін.

Активною була робота секції „Україна в роки Другої світової війни (1941-1945 рр.)” (головуючі — Анджей Олейко, Фадей Яценюк). Тут заслухано доповіді, які виголосили О.Гуменюк, О.Дякова, О.Тонконог, А.Олейко, О.Суровцев, В.Підлубний, І.Фостій та ін. Слушні зауваження, висловлені учасниками секції, були враховані під час підведення підсумків конференції.

Учасники секції „Україна в тоталітарну добу та в роки незалежності” (головуючі — Богдан Лановик, Сергій Адамович) зосередили увагу на питаннях політичного, економічного, екологічного становища України в 20-80-х роках ХХ ст. Обговорювалися аспекти, що стосувалися активної участі молоді в суспільно-політичному житті нашої країни в зазначений період. Було звернуто увагу на необхідність інформаційного забезпечення державної і регіональної політики в Україні на сучасному етапі розвитку.

Плідною була робота секції „Історія Буковини, Північної і Південної Бессарабії” (головуючі — Юрій Макар, Радун-Флоріан Бружа). Заслухано 14 доповідей, в яких висвітлювалися маловідомі або раніше зовсім невідомі проблеми з історії цих земель. Учасники активно обговорили доповіді і висловили ряд слушних пропозицій з приводу порушених ними питань. При цьому слід відзначити, що проблеми з історії Буковини та Хотинщини активно обговорювалися і на секції „Краєзнавство” (головуючі — Василь Федорак, Яків Гайсенок).

На секції „Всесвітньої історії” (головуючі — Богдан Боднарюк, Олександр Масан) йшлося про різні проблеми європейської історії. Зокрема, жваве обговорення викликала тема доповіді Аліни Гостюк (Чернівці) „Боротьба демократичних партій та спроба олігархічного перевороту в Беотії (60-ті роки IV ст. до н.е.)”. Ряд доповідей було пов’язано з національним питанням в окремих країнах у роки Першої світової війни. Про роль держави у формуванні канадської моделі соціально-економічного розвитку йшлося у виступі Іванни Макух-Федоркової (Чернівці).

Учасники секції „Археологія” (головуючі — Олег Мазур, Сергій Пивоваров) обговорювалися різні питання, які стосувалися методики вивчення археологічних і нумізматичних старожитностей Буковини та інших регіонів України.

На останньому пленарному засіданні конференції було відзначено активну, плідну роботу всіх

секцій, підведені загальні підсумки роботи. Учасники конференції звернули увагу на ті аспекти історичного минулого, які недостатньо вивчені і потребують нових зусиль дослідників для їх з’ясування. Тому в ухвалених рекомендаціях учасники конференції вважали за необхідне вказати на напрямки подальшої наукової роботи з приділенням більшої уваги вибору тематики історичних та історико-краєзнавчих досліджень, почати практикувати створення творчих наукових колективів з фахівців для прискорення вивчення актуальних проблем з історії, збільшити використання іншомовних джерел та матеріалів, поживити роботу з фахового написання історії окремих населених пунктів у різних регіонах України і т.д.

Матеріали конференції будуть опубліковані в найближчий час.

*Андрій Федорук
(Чернівці)*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. Андрухів Ігор — к.п.н., доцент, начальник кафедри філософії права, економіки та фінансів Прикарпатського юридичного інституту МВС України.

2. Баженов Лев Васильович — д.і.н., проф. кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету, директор Центру досліджень історії Поділля Інституту історії України НАН України.

3. Баженова Стефанія Едурдівна — к.і.н., науковий співробітник Центру досліджень історії Поділля Інституту історії України НАН України.

4. Білецький Борис Федорович — к.і.н., доц. кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (далі — ЧНУ).

5. Ботушанський Василь Мефодійович — д.і.н., проф., завідувач кафедри історії України ЧНУ.

6. Ботушанський Олег Васильович — к.і.н., в.о., доц. кафедри історії України ЧНУ.

7. Брицький Петро Павлович — д.і.н., проф. кафедри історії України ЧНУ.

8. Вишиванюк Олексій Григорович — викладач кафедри гуманітарних дисциплін Інституту управління природними ресурсами, м. Коломия, Івано-Франківської обл.

9. Віктор Мудеревич — випускник-магістр факультету історії, політології та міжнародних відносин 2005 р.

10. Возний Ігор Петрович — к.і.н., доц. кафедри етнології, античної та середньовічної історії ЧНУ.

11. Герегова Світлана Володимирівна — к.і.н., доц. кафедри історії України ЧНУ.

12. Гужва Олена — працівник Чернівецького художнього музею.

13. Гуйванюк Микола Романович — к.і.н., доц., кафедри історії України ЧНУ.

14. Демочко Віктор Кузьмич — к.і.н., доц. кафедри історії України ЧНУ.

15. Добржанський Олександр Володимирович — д.і.н., проф. декан факультету історії, політології та міжнародних відносин ЧНУ.

16. Добржанський Сергій Олександрович — аспірант кафедри історії України ЧНУ.

17. Дутчак Парасковія Василівна — к.і.н., доц. кафедри історії України ЧНУ.

18. Жуковський Олександр — викладач Житомирського національного університету.

19. Задорожний Володимир Євгенович — д.і.н., засл. проф. кафедри історії України Ужгородського національного університету.

20. Зибачинський Ігор Володимирович — аспірант кафедри історії України ЧНУ.

21. Зуляк Іван Степанович — к.і.н., доц., докторант кафедри історії України ЧНУ.

22. Кабачинський Микола Ілліч — к.п.н., доц., докторант Національної академії ДПСУ, підполковник.

23. Коцур Анатолій Петрович — д.і.н., проф. завідувач кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка

24. Кураєв Олексій Олексійович — к.і.н., ст. наук. співробітник Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського Національної академії наук України, Київ.

25. Кучеров Г.Г. — аспірант Кам'янець-Подільського державного університету.

26. Лозовий Віталій — к.і.н., доцент Кам'янець-Подільського державного університету, докторант Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова.

27. Любківська Валентина — працівник Чернівецького художнього музею.

28. Марусик Тамара Володимирівна — д.і.н., проф., проректор з навчально-виховної роботи ЧНУ.

29. Матвіїшин Галина Ярославівна — мистецтвознавець, заступник голови робочої групи з підготовки тому Зводу пам'яток історії та культури Чернівецької області.

30. Мельничук Галина Леонідівна — здобувач кафедри політології ЧНУ.

31. Мизак Нестор Степанович — к.і.н., доц. Чернівецького фінансово-юридичного інституту.

32. Михайлик Артур — асистент кафедри історії, соціології і політології Кам'янець-Подільського державного університету.

33. Огуй Олександр Дмитрович — д.філол.н., проф., завідувач кафедри англійської мови ЧНУ.

34. Офіцинський Роман Андрійович — к.і.н., доц. кафедри історії України Ужгородського національного університету.

35. Патер Іван Григорович — д.і.н., проф., заступник директора Інституту українознавства імені І.Крип'якевича, Львів.

36. Прокопчук Віктор — професор Кам'янець-Подільського державного університету.

37. Сандуляк Іван — краєзнавець, здобувач кафедри історії України ЧНУ.

38. Скоморовський Віталій — аспірант кафедри історії України Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

39. Скорейко Ганна Михайлівна — к.і.н., доц. кафедри історії України ЧНУ.

40. Суровцев Олег Андрійович — аспірант кафедри історії України ЧНУ.

41. Тетеуца Віта — викладач кафедри гуманітарних дисциплін Буковинської державної фінансової академії, здобувач кафедри історії України ЧНУ.

42. Трембіцький Анатолій — завідувач Хмельницьким міським відділом Центру дослідження історії Поділля та Південно-Східної Волині Інституту історії України Національної академії наук України.

43. Федорук Андрій Васильович — к.і.н., асист. кафедри історії України ЧНУ.

44. Филипчук Олександр — студент IV курсу факультету історії, політології та міжнародних відносин ЧНУ.

45. Фостій Іван Петрович — керівник, головний редактор Чернівецького обласного відділення Пошуково-видавничого агентства “Книга пам’яті України”, здобувач кафедри історії України ЧНУ.

46. Хаврук Ярослав — аспірант Національного університету „Острозька Академія”.

47. Чайка Галина Василівна — ст. лаборант кафедри міжнародних відносин ЧНУ, здобувач кафедри історії України ЧНУ.

48. Шарпатий Василь Григорович — доц. кафедри історії України НПУ імені М. Драгоманова, Київ.

49. Яценюк Галина Миколаївна — асист. кафедри історії України ЧНУ.

50. Яценюк Тадей Степанович — к.і.н., доц. кафедри історії України ЧНУ.

51. Михайлина Павло Васильович — професор.

52. Погорелова Оксана Іванівна — здобувач кафедри історії України ЧНУ.

53. Місінкевич Леонід Леонідович — докторант Хмельницького університету регіонального управління та права.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей

Том 8

Літературний редактор *Ботушанський В.М.*

Технічний редактор *Квасецький А.Т.*

Комп'ютерний набір *Мельничук Г.Л., Погорелова О.І.*

Комп'ютерна верстка *Фрацивір Н.В.*

Підписано до друку 25.12.2005 р.
Формат 60x84 1/8. Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 37,66
Тираж 500 прим. Зам. 06-02.

Друк видавництва редакції журналу "Зелена Буковина"
вул. Коцюбинського, 2, м. Чернівці, 58012. Тел. (0372) 58-48-59.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — ДК № 563 від 10 серпня 2001 р.